جنگنامہ

Gul Hayat Institute

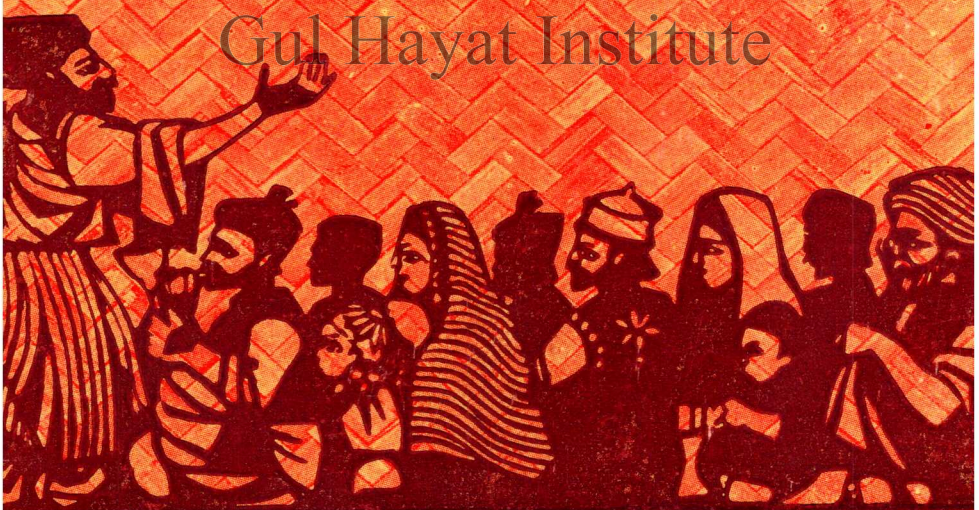

لوڪ ادب سلسلي جو اٺون ڪتاب ٠

جنگنامـا

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبـي بـورڊ
جامشورو/حيدرآباد سنڌ
پاڪستان
١٩٨٤ع/١٤٠٤هـ
سڀئڌ ڪتاب ڏهر لاڙڪاڻو ٠

پهريون چاپو سال ۱۹۸۴ع تعداد ۲۰۰۰ ڪاپي

[سنڌي ادبي بورڊ جا حق ۽ واسطا قائم]

قيمت:

[اوچو ڪاغذ - ست روپيا ۽ سادو ڪاغذ - پنجاهه روپيا]

Gul Hayat Institute

هيءُ ڪتاب ميان الله بچايي يوسف زئي، مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، تلڪ چاڑهي، حيدرآباد سنڌ لاءِ چاپيو ۽ مسٽر غلام رباني آگري، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي شايع ڪيو.

عنوانن جي فهرست

مهاڳ	7-10
مقدمو	11-76
باب پهريون: آڳاٽو دؤر	**۱-۱۶**
سنڌ جو تاريخي شعر	
اس ٻيلي جو تاريخي احوال	
باب ٻيو: سومرن ۽ سمن جو دؤر	**۱۷-۲۴**
جام هالي ۽ همير سومري جي جنگ	
باب ٽيون: ارغونن-ترخانن جو دؤر	**۲۵-۲۸**
مريد خان بلوچ جو مرزا محمد صالح ترخاني کي هارڻ	۲۵
باب چوٿون: مغلن جو دؤر	**۲۹-۴۶**
اڻ پور واري جنگ	۲۹
مغان ۽ چڻ جي جنگ	۳۰ الف
لنڊي ٻاڊي واري جنگ	۳۴ ب
ٽٻوٽ واري جنگ	۳۵
ٻڏي-ٻاٽي گهٽ واري جنگ	۳۶
لاشارين جي ڏڙجن سان جنگ	۳۸
برفتن جو گاڏيچن ۽ چڙن کان ويرو ڏڻ	۴۱
جهوڪ واري جنگ ۽ شاهه عنايت الله صوفي جي شهادت	۴۲
باب پنجون: کلهوڙن جو دؤر	**۴۷-۱۵۶**
ميان نور محمد کلهوڙي ۽ ميرعبدالله خان جي جنگ	۴۷
جنگو خان جمالي ۽ ٻلي بداڻي جي جنگ	۶۶
ميان نور محمد جو کوسن کي هڪالي ڪيڻ	۷۵

Gul Hayat Institute

گنڊ ۽ منڊائي ۽ نومڑين جا مقابلا	۷۷
جنگي خان ۽ جمالين جي جنگ	۸۲
آڀٽي واري جنگ	۸۳
ڪرين واري جنگ	۸۷
ٽڊي واري ۽ جنگ	۸۸
مڪلي جي ٻارين جنگ	۸۹
سيري يا اوڏنگر واري جنگ	۹۱
جوڪين ۽ لاشارين جي جنگ	۱۰۴
ٻنيوروٽ مقابلو ۽ مڑس جون ماهيون	۱۰۶
ڪلهوڙن جي لشڪر جي ڪرمتين تي چڙهائي	۱۰۴
الله ٻني واري جنگ يا جهل واري جنگ	۱۱۹
ٽاڙا ٿر جي جنگ	۱۲۱
بجار جوڪيي ۽ راڻي ارجن جي جنگ	۱۲۸
ٻيجي جي ميان غلام شاهه سان جنگ	۱۳۹
ڪڪراڻي جي ڪيهر سان جنگيون	۱۴۱
ميين عبدالرحيم گرهوڙي جي سامي سان جنگ	۱۴۵

باب ڇهون: سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحدي علاقن ۾ جنگيون ۱۵۷-۲۱۵

رندن جو مگسين تي حملو: وڏيري عمر ۽ قنبر خان ٻنهور جو واهر ٿيڻ ۽ مارجڻ	۱۵۷
رندن ۽ مگسين جو ٻگاهه (جنگ)	۱۶۰
مگسين، جمالين ۽ چانڊين جي جنگ	۲۰۳
چانڊين ۽ مگسين جي جنگ	۲۰۶
جتوين ۽ مرين جي جنگ	۲۰۹
پٺن ۽ پرڙن جي جنگ	۲۱۲

Gul Hayat Institute

باب ستون: ٽالپورن جي دؤر ۾ سنڌ جي لشڪر ۽ جون ٻاهرين حملي ڪندڙن سان جنگيون ۲۱۶-۲۳۶

ميرفتح علي خان جي تيمور شاهه جي ڪابلي لشڪر تي چڙهائي ۲۱۶

اتمين واريون جنگيون ۲۱۸

ڪرڙي واري جنگ ۲۳۶

باب اڻون: ٽالپورن جي دؤر جون جنگيون ۲۳۷-۳۵۱

گهگهي واري جنگ ۲۳۷

قدمن واري جنگ ۲۴۱

راهيجي واري جنگ ۲۴۴

ڪلي واري ٻي جنگ ۲۵۹

چورڙي واري جنگ ۲۷۷

مينهين ٻنهور جو مقابلو ۲۷۸

وسائي مهر جو مقابلو ۲۸۱

لنجن جي ڪريڙ جي ٽڪرن تي چڙهائي ۲۸۲

جتن ۽ چانگن جي چاڻي واري جنگ ۲۸۵

پٽاري واري جنگ ۳۰۹

ميرٽاري خان جي جنگ ۳۱۵

نوحاڻين جو جهان خان پرگڙي تي حملو ۳۳۱۰

لغارين ۽ رندن جي جنگ ۳۴۳

احمد پور لما واري جنگ ۳۵۰

باب ڏاڻون: سنڌ جي سورهين جون انگريزن سان جنگيون ۳۵۲-۴۳۷

انگريزن طرفان ملڪ فتح ڪرڻ جي سازش ۽ قندار جي افغانن، بلوچستان جي خانن ۽ سنڌ جي ميرن جون انگريزن سان لڙايون ۳۵۲

Gul Hayat Institute

سنڌ جي لشڪر جي انگريزن جي ڪامپ ۾ ڪاهه ۳۶۵
ميائي جي جنگ ۳۶۹
مير شير محمد خان (شير سنڌ) جون انگريزن سان جنگيون ۳۹۰
راڻپور جي سوڍن جون انگريز تروٽ سان جنگيون ۴۰۱
شادي خان ڪوسي جون انگريزن سان جنگيون ۴۰۸
حرن جون انگريزن خلاف بغاوتون ۽ جنگيون ۴۱۲

باب ڏهون : انگريزن جي دؤر جا جهبڙا ۽ مقابلا ۴۳۸-۴۶۱

نومڙين ۽ جوڪين جي جنگ ۴۳۸
گبولن ۽ ٻڙن جو مقابلو ۴۴۱
گبولن ۽ ڪڙن جو مقابلو ۴۴۴
سڪڙ نڻن وٽ لڻين واري لڙائي ۴۴۶
رندن ۽ هديه قبيلي وارن جي لڻين سان لڙائي ۴۵۲
علي بخش نظاماڻي جا مير علي مراد جي پهلوانن سان مقابلا ۴۵۴

ضميمو

اوڏاپڙ جي جنگ ۴۶۲
جنگو خان جمالي ۽ بڻلي ٻڌاڻي جي جنگ ۴۶۶

ـــ

ماڻهن ۽ قومن ۽ قبيلن جي نالن جي فهرست ۴۷۲
ماڳن جي نالن جي فهرست ۵۰۹

Gul Hayat Institute

مهاڳ

سنڌ جي "لوڪ ادب" کي سهيڙڻ لاءِ هڪ تفصيلي تجويز، سنہ ۱۹۵۵ع ۾ "سنڌي ادبي بورڊ" جي سامهون رکي ويئي، جا ۱۹۵۶ع جي آخر ڌاري بورڊ بحال ڪئي، ۽ ان جي عملي نگراني ۽ تڪميل بنده جي حوالي ڪئي.

ان تجويز مطابق، جنوري ۱۹۵۷ع کان لوڪ ادب سهيڙڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو؛ انهيءَ سلسلي ۾ تعلقيوار ڪارڪن مقرر ڪيا ويا تہ ڏنل هدايتن موجب، پهراڙي مان مواد گڏ ڪري موڪلين. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ "سنڌي لغت آفيس" مان گڏ "لوڪ ادب" جي مرڪزي آفيس قائم ڪئي ويئي، ۽ ڪارڪن مقرر ڪيا ويا تہ مقامي طور گڏ ڪيل توڙي باهران آيل مواد کي هدايتن موجب ورڇي ورهائي، پيٽي صاف ڪري، ڇپائڻ لائق بنائين.

پهريان پنج سال ۱۹۵۷ع کان ۱۹۵۸ع، لوڪ ادب جي مواد سهيڙڻ ۾ صرف ٿيا. انهيءَ عرصي ۾ تعلقيوار ڪارڪنن، ڳوٺن مان گهربل ڳالهيون هٿ ڪيون، مرڪزي آفيس جي عملي ڇپيل ڪتابي ذخيري مان ضروري مواد اتاريو، ۽ بنده ڪوشش ڪري سنڌ جي هر پاڳي جو ڪشت ڪري، سڃاڻ سگهڙن سان ڪچهريون ڪيون ۽ عام سنڌي ادب جي هر پهلو کي سمجهڻ ۽ ان جي خاص ذخيري کي قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انهي سعيي ۽ همت، بلڪ جذبي ۽ محبت سان قدري ايترو مواد گڏ ٿيو جو ان جي آڌار تي عام سنڌي ادب جي هر پاڳي بابت، نمولي طور هڪ ڪتاب مرتب ڪري سگهجي. ڪتابن جي تاليف جو سلسلو ٽئين سال ۱۹۵۹ع کان شروع ڪيو ويو.

هت ۾ ڳالهيون واضح ڪرڻ ضروري آهن:

Gul Hayat Institute

پهريون ته هن تجويز موجب، سنڌي پولي جي عام ادب جون اهي جملي جنسون، جيڪي هن وقت تائين پهراڙيءَ جي عوام ۾ عام مقبول ۽ مروج آهن، تن کي "لوڪ ادب" جو ذخيرو تسليم ڪيو ويو آهي. انهي ذخيري ۾ سنڌي ادب جون معياري جنسون پڻ شامل آهن، مثلاً: مداحون، مولود، ڏيهه، اکريون، ڪافيون وغيره؛ مگر جيئن ته اهي هن وقت تائين پهراڙي ۾ عام مقبول ۽ مشهور آهن، انهي ڪري انهن کي پڻ "لوڪ ادب" جي ذاڻي ۾ شمار ڪيو ويو آهي. انهيءَ لحاظ سان، هن تجويز هيٺ ڪڏ ڪيل "لوڪ ادب" کي بعينه "فوڪ لور" (*Folklore*) جي مغربي مفهوم سان تعبير ڪرڻ صحيح نه ٿيندو. اسان جي ملڪ ۾ شهري زندگي اڃان ايتري وسعت يا خاص نوعيت اختيار نه ڪئي آهي، جو اها عام ملڪي تمدن جو يا "معياري ادب" جو سرچشمو بنجي. سنڌي زندگي جو مرڪزي دائرو اڄا تائين ڳوٺ آهي، ۽ سنڌي ادب جو وڏو ذخيرو اهوئي آهي جيڪو عوام جي زندگي جو آئينو آهي. انهيءَ ڪري هن مرحلي تي سنڌي پولي جي "لوڪ ادب" ۽ "معياري ادب" جي وچ ۾ جهڙ فاصل قائم ڪري نٿي سگهجي.

پيو ته هن تجويز ذريعي "لوڪ ادب" جو سمورو مواد ڪڏ ئي نٿي سگهيو آهي؛ ان کي سهيڙڻ لاءِ وڏي ڪشالي ۽ ڪافي ذريعن جي ضرورت آهي. لوڪ ادب جو سمورو ذخيرو ڪڏ ڪڻ ڇڻ اڃاهه سمنڊ سوجهي مڙني موتين ۽ مائڪن کي ميڙڻ برابر ٿيندو، جو ٿوري وقت اندر ناممڪن آهي. البت جو ڪجهه ڪڏ ئي سگهيو آهي، سو لوڪ ادب جي هر جنس بابت مثالي مواد آهي. انهيءَ لحاظ سان هن تجويز هيٺ تاليف ڪيل ڪتاب اميد ته آئنده ڪوششن لاءِ نمايان نشان ۽ نيڪ فال ثابت ٿيندا.

"لوڪ ادب" تجويز جيتوڻيڪ بنده جي طرفان پيش ٿي مگر ان جي عملي سربراهي توڙي تڪميل ۾ گهڻن ئي مخلصن جون ڪوششون شامل آهن. اول ته سنڌي ادبي بورڊ جي ميمبرن کي جن جڳائي،

Gul Hayat Institute

جن هن تجويز کي سنہ ۱۹۵۶ع ۾ منظور ڪيو. ان بعد مواد گولي هٿ ڪرڻ، سهيڙيل مواد کي صاف ڪرڻ ۽ ترتيب ڏيڻ، ابتدائي مسودا توڙي پريس ڪاپيون تيار ڪرڻ، ۽ آخر ۾ ڪتاب ڇپائڻ ۾ ڪيترائي ساٿي پاڻهن ۾ ويلي ٿي ويٺا. هن تجويز کي ڪاميابيءَ بنائڻ ۾ تعلقيوار ڪارڪنن، مرڪزي آفيس جي باهمت فردن، سنڌ جي سڄاڻ سگهڑن، ۽ خاص طور الهن مڙني دوستن جو حصو آهي جن بنده لاءِ سگهڑن کي گولي هٿ ڪرڻ ۽ ساٿن ڪچهرين ڪرڻ ۾ پنهنجي هڙان وڙان مدد ڪئي.

هيءُ ڪتاب "لوڪ ادب" سلسلي جو اڻون ڪتاب آهي. هن ڪتاب جو مواد راقم سنڌ جا ٻٽ تاريخي تحقيق جي ذوق سان ۱۹۵۰ع کان گڏ ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن کي پوءِ لوڪ ادب تجويز هيٺ مرتب ڪري ڪتابي صورت ڏني وئي، ۽ ان بعد وڌيڪ مواد جو اضافو ڪري، پريس ڪاپي تيار ڪئي وئي آهي.

هيءُ ڪتاب هن کان گهڻو اڳ تيار ٿي ڇپجي وڃي ها، مگر بدقسمتي سان لوڪ ادب جي تجويز جي تڪميل ۾ وقت بوقت ڪي نه ڪي رنڊڪون پئي ٿيون آهن، جن جو ذڪر هتن کان اڳ ڇپيل مهاڳن ۾ اڇي چڪو آهي. هن ڪتاب اڳيون ڪتاب "رسمون رواج ۽ سوڻ سات" پنج سال اڳ سنہ ۱۹۷۸ع ۾ ڇپيو، ۽ اهڙيءَطرح باقي رهيل پنجن ڪتابن مان هڪ ڪتاب ايندڙ وقفي بعد ڇپيو ته راقم جي حياتي ۾ اهو ڪم پورو ٿي نه سگهندو. جڏهن محترم غلام رباني آگري ٻهر بورڊ جي سيڪريٽري جو عهدو سنياليو تڏهن ڪيس يادگيري ڏياريم ته بنده باوجود تڪليف جي، لوڪ ادب تجويز جي تڪميل جو گهرو بار پنهنجي ڏمي ڪيو هو، انهيءَ لاءِ ته سنڌي لوڪ ادب جي قيمتي سرمايي کي، جيترو ٿي سگهي اوترو سهيڙي ان کي ضايع ٿيڻ کان بچائجي، ۽ رٿيل پروگرام موجب "لوڪ ادب" جي چاليهن جلدن کي مڪمل ڪجي. اهو ڪم رات

Gul Hayat Institute

ڏينهن محنت سان پورو ڪيو ويو، پر جيڪڏهن ڇپائي ۾ دير ٿي ته حياتي پوري ٿي ويندي ۽ ڪر رهجي ويندو.

هن وقت تائين لسوڪ ادب تجويز هيٺ رٽيل ڪتابن سان جملي ڇٽيهه جلد ڇپجي چڪا آهن ۽ هي ستٽيهون جلد آهي جيڪو شايع ٿي رهيو آهي. جيڪڏهن حياتي وفا ڪئي ته باقي رهيل ڪتابن جي ڇپائي مڪمل ڪرائي ڪر از ڪر چاليهن جلدن جي هن تحقيقي ڪارنامي کي توڙ تائين پهچايو ويندو.

هن ڪتاب جي مواد کي سهيڙڻ ۾ ڪيترن ئي دوستن پنهنجي هڏ وڏ مدد ڪئي ۽ ڪيترن ئي سڄاڻ سگهڑن پنهنجي سيني ۾ سانڍيل روايتن جو ذخيرو مهيا ڪيو. انهن سان گهٽا هن وقت تائين ڏٺيءَ کي ويارا ٿي چڪا آهن. سندن نالا هر واقعي جي بيان هيٺ آندا ويا آهن. ته جئن سندن مدد جو حق ادا ٿي سگهي. ان سلسلي ۾ گهٽيون خبرون ساڪري جي سڄاڻ سگهڙ حاجي محمد سوڍي بگهياڙ کان مليون، جنهن سان اسان جون گذريل پنجٽيهن سالن کان ويٺي قريبن پريون ڪچهريون ٿيون آهن.

مرڪزي آفيس جي پين ڪارڪنن سان گڏ خاص طرح محترم محمد اسماعيل شيخ ۽ محترم ممتاز مرزا هن ڪتاب جي مواد کي آتاري يڪجا ڪرڻ ۽ دوباره صاف ڪري لکڻ ۾ تحسين جوڳو ڪر ڪيو. محترم محمد اسماعيل شيخ پروفن جي نگراني ڪئي. سنڌي ادبي بورڊ جريس جي منيجر محترم الله بچائي يوسف زئي هن ڪتاب جي ڇپائي جي پوري نگراني ڪئي. ڪتاب جي رٽا ۽ آخري سٽاء توڙي ترتيب ۽ تاليف لاءِ بنده خود ذميوار آهي.

اسلام آباد
۸- ڊسمبر ۱۹۸۳ع

خادم العلم
نبي بخش

Gul Hayat Institute

آمر ليلانسان ماتمنّي ٥ فلسلة الآخرة والاولي

مقدمه

هن ڪتاب جو موضوع 'جنگنامو' آهي - يعني جنگين، معرڪن ۽ مقابلن جا اهڙا بيان، جن ۾ ڳاهون، بيت، نظم ۽ شعر هجن. ڪنهن جنگ جو خالي احوال 'جنگنامو' ناهي: پر جي اهو احوال سڄو منظوم آهي يا ان ۾ بيان جي سهڻائي لاءِ ڪي ٿورا ڳهٽا شعر آهن تہ اهو هن ڪتاب جي موضوع مطابق 'جنگنامو' آهي. ٻيو تہ 'جنگنامي' جي اصطلاح ۾ 'جنگ' جي معنيٰ فقط حاڪمن ۽ حڪمرانن واري 'جنگ' ناهي، پر ان جو مفهوم وڌيڪ وسيع آهي: يعني ڪن به ڏرين، قبيلن، راڄن، راڄڌارن، سردارن، حاڪمن ۽ حڪمرانن جي وچ ۾ جيڪي مرڻ مارڻ وارا جهيڙا جهگڙا، معرڪا مقابلا، حملا ۽ لڙايون ٽيون، سي سڀ عام اصطلاح ۾ 'جنگيون' آهن. انهيءَ وسيع معنيٰ ۾ 'جنگ' جي برابر ٻيو لفظ 'ڪيڏارو' آهي، پر ڪيڏاري ۾ ٻيون معنائون ڀي سمايل آهن. جنگين ۾ جن سورهڻن سرسي ڪئي يا سر ڏنا، تن جي ساراهه ۽ نازائن خاطر ڳاهون ۽ بيت چيا وياءِ ٻوءِ انهن جي سُر سان آلاپيو يا گايو ويو: انهيءَ ڪري 'جنگ جو سُر' يا 'ڪيڏارو' ڏيو ويو. وقت گذرڻ سان انهيءَ 'ڪيڏاري سُر' مان 'ستڌي راڳ ڪيڏارو' آسريو. اهڙيءَ طرح 'ڪيڏارو' ٽن معنائن ۾ استعمال ٿيندو: يعني 'جنگ جو سُر' ۽ 'راڳ ڪيڏارو'. 'جنگ نامو' معنيٰ جنگ جو سڄو منظوم بيان، يا اهڙو بيان جنهن ۾ ڪي ڳاهون، بيت ۽ شعر هجن. 'جنگنامو' ڪنهن بہ راڳ ۾ گائي سگهجي ٿو: يعني تہ فقط 'جنگ جي سُر' ۾ يا 'ڪيڏاري' راڳ ۾، ئي ڪنهن راڳ ۾ بہ گائي سگهجي ٿو.

Gul Hayat Institute

سنڌي 'جنگنامن' جي روايت ۾ دودي-چنيسر جي ڳالهه سڀ کان پهريون ۽ وڏو 'جنگنامو' يا 'جُنگ- ڪيڏارو' آهي، جنهن کي هن کان اڳ ۾ ن وڏن جلدن ۾ تفصيل سان شايع ڪيو ويو آهي(۱). هن ڪتاب ۾ سومرن جي دور کان وٺي ويندي انگريزن جي دور تائين 'جنگناما' شامل آهن، ۽ انهن جي اشاعت سان سنڌي 'جنگنامن' جي موضوع بابت بنيادي تحقيق جي ڪنهن حد تائين تڪميل ٿئي ٿي. لس بيلي جي جنگين جي بيان کي جيڪي ساڳئي وقت 'جنگناما' ۾ آهن، ڪتاب 'بيلاين جا بول' ۾ تحقيق سان شايع ڪيو ويو آهي(۲)، ۽ اتي اسان ڇئي آيا آهيون ته بيلي جي شاعريءَ جو جوهر 'جنگنامو' آهي. 'بيلاين جا بول' جي اشاعت کان پوءِ اسان کي "بدي-ٻاڻي گهٽ واري جنگ"(۳) جا ڪي وڌيڪ بيت ملياِ جن کي اسان هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو آهي(۴). انهن بيتن کي 'بيلاين جا بول' جي باب ستين هيٺ ڏنل تفصيل سان ملائي پڙهڻ گهرجي. لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب "واقعاتي بيت"(۵) ۾ حرن جون انگريزن سان جنگيون ۽ پڻ ڪن ٻين مقابلن وارا بيان 'جنگنامن' جي دفعي ۾ شامل آهن. حرن جي مقابلي جا ڪي وڌيڪ بيت باب نائين هيٺ شامل ڪيا ويا آهن.

موضوع توڙي مواد جي لحاظ سان هيءُ ڪتاب 'جنگناما' هڪ مثالي ڪتاب آهي، جنهن جي مطالعي سان سنڌ جا تاريخي ادوار،

Gul Hayat Institute

---

(۱) 'دودو-چنيسر' جلد-۱، سنه ۱۹۷۶ع ۾، ۽ جلد-۲ سنه ۱۹۷۷ع ۾ شايع ٿيو.

(۲) ڪتاب 'بيلاين جا بول' (پير چاڦو زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد سنڌ ۱۹۷۰ع) 'باب ستين' هيٺ ڏهن جنگين بابت بيتن سان شامل بيان شايع ڪيا ويا آهن.

(۳) ڏسو 'بيلاين جا بول' صفحا ۱۶۶-۱۷۰. (۴) ڏسو صفحو ۳۶.

(۵) 'واقعاتي بيت' لوڪ ادب سلسلي جو نائون ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۶۱ع.

سماجي اقدار ۽ جنگ جا جنسار سامهون اچن ٿا. جنگنامن وارو مواد سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهم باب آهي، بلڪ ڪنهن حد تائين وسريل باب، جيڪو لکيت ۾ محفوظ ناهي، پر جنهن جا ڪي ٽاڪا ۽ اڇاڻ سنڌ جي سڃاڻ سگهڙن جي سيني ۾ سيني روايتن ذريعي اسان تائين پهتا آهن. جنگ جي سببن اسبابن، صلح جي شرطن شروطن، مخالف ڌرين جي وعدن انجامن، مڙسن جي قولن ڪلامن، سورهين جي ساراهن، ڪائرن جي ڪُوارن، ويرن ۽ ويڙن، مهڻن ۽ ميارن ۾ سنڌ جي سماجي قدرن جو عڪس نمايان طور نظر اچي ٿو. مقابلي لاءِ ڌرين جي تيارين ۽ هٿيارن، ميدان ۾ صفن ۽ حملن، سورهين جي سٽن ۽ جُلهن مان جنگ جا سمان چٽا پڌرا ٿين ٿا. 'جنگنامن' سنڌي ادب ۾ ڏاڍ خاص اهميت رکن ٿا، ڇاڪاڻ جو اهي جنگناميِ جي رزميه شاعري توڙي لغت جو ڏاڍ قيمتي سرمايو آهن. هيٺ اسان هن ڪتاب ۾ شامل مواد جي تاريخي آڻارن، جنگنامن ۾ سمايل سماجي قدرن ۽ جنگنامي جي جنسارن تي مختصر طور روشني وجهنداسون.

جنگنامن ۾ تاريخي مواد

هن ڪتاب ۾ شامل مواد تاريخي لحاظ سان نهايت قيمتي آهي، ڇاڪاڻ جو اهو سنڌ جي تاريخ جي ڪن وسرايل ورقن کي وڌيڪ روشن ڪري ٿو. سومرن سمن جي دؤر کان وٺي انگريزن جي دؤر تائين، ذري گهٽ ڇهن صدين واري مدت جا ڪي اهڙا تاريخي ٽاڪا ۽ اڇاڻ هنن جنگنامن جي روايتن ۾ ملن ٿا، جيڪي يا ته تاريخ جي ڪتابن ۾ ڏنل ناهن، ۽ جي آهن ته به ايترو تفصيل سان بيان ٿيل ناهن. هن مواد جي مطالعي مان، سومرن جي دؤر کان وٺي هر دور جي ڪن تاريخي واقعن سان گڏ، سنڌ جي ڪن مقامي رياستن، ڪن خاص قومن قبيلن ۽ سندن بود باش ۽ باهمي تعلقات تي روشني پوي ٿي.

Gul Hayat Institute

پهريان ۾ تاريخي شعر.

جنگنامن جي تاريخي موضوع جي اهميت محسوس ڪندي، اسان شروع ۾ مهاڳ طور سنڌ جي سگهڙ حسين چاڻ ۽ ان ٻيلي جي ناميواري نور فقير لنگهي جا 'تاريخي شعر' ڏنا آهن. نور جو شعر صاف ۽ سمجهڻ ۾ سولو آهي، جنهن ۾ هن ان ٻيلي جي حاڪمن جي مختلف گهراڻن جو سلسليوار ذڪر ڪيو آهي، جن تي اسان ڪتاب "ٻيلاين جا ٻول" ۾ تفصيلي روشني وڌي آهي. سگهڙ حسين چاڻ جو تاريخي شعر ڪن نون حوالن جي لحاظ سان جيترو اهم آهي، اوترو ئي پيچيدو آهي، ۽ جيتوڻيڪ اسان ان شعر کي چاڻن فقيرن جي هن قلمي نسخن تان ٻيٽيو آهي، تنهن هوندي به متن ۾ آيل ڪن ماڳن ۽ ماڻهن جي نالن کي صحيح طور پڙهڻ مشڪل آهي. ٻيو ته حسين فقير چاڻ سنڌ جي مڪيه حڪمران گهراڻن توڙي ننڍين رياستن يا سردارين جي حڪمرانن کي گڏي بيان ڪيو آهي. ٽيون ته کي بيت ۽ ستون هيٺ مٽي ٽيل آهن (۱) ۽ انهيءَ ڪري دور-وار سلسلو ثابت نه رهيو آهي. بهرحال شعر جي موجوده متن مطابق، مڪيه حڪمران گهراڻن توڙي ننڍين رياستن ۽ سردارين جو سلسلو هيٺين ريت ٻيهي ٿو. سنڌس پنهنجي

---

(۱) بيت نمبر (۸) کان نمبر (۱۲) تائين بيتن جو سلسلو هيٺ مٽي ٽيل آهي ۽ ان وچ ۾ گافي کي بيت ڪٽل آهن. بيت نمبر (۹) هيٺ "ڏل ملهايا درهخان" واري ست ۽ بيٽ نمبر (۱۱) هيٺ به ستون جيڪي "درهِ دودو" ۽ "هن هن" سان شروع ٿين ٿيون، مٽي مٽي سڀني واري دور بابت ڪنهن بيت جون آهن، جاڪاڻ جو انهن ۾ 'دريا خان' (درهخان) جو نالو اچي ٿو. بيت نمبر (۱۱) ۽ بيت نمبر (۱۲) جون ستون هڪٻئي سان گڏجي ويون آهن؛ انهن مان هڪ بيت غيبي خان بابت آهي، ۽ ٻيو شيرازين (ڪلهوڙن) جي زور ۽ غيبي خان کي مارڻ بابت.

Gul Hayat Institute

بيان موجب اهو احوال کو ان-پُڌو کونهي پر پُڌل روايتن مطابق آهي:

- تاريخن جي حڪومت: آمري کان قنڌار تائين
- سومرن جي حڪومت: روپاڻ لاڙ پنگار ۾
- سمن جي حڪومت: سمن، سومرن کي ماريو
- چنن جي حڪومت: ڪڏهن ته سڄي سنڌ چنن جي هئي. ڪاهي جي پنهي ڪنڊين سان سنڌن ڪوٽ هئا. زالن جي چور تي پاڻ ۾ وڙهيا ۽ مزار مارجي ويو. سڀڙ آن کي مارائي ويچار ۾ پيو. هن 'هنڌ' سان وڃي 'فوجون آنديون هيون، ۽ پاڻ بادشاهه ٿي وينو(۱).
- ڪونريجن جي سرداري: چنا ۽ ڪونريجا چار پاڙيسري هئا. سڪ تان تڪرار ٿيو ۽ جنگي ٽالي جني سردار، ڪونريجي چار کي مارايو. ڪونريجا ٻوءِ ساڃي سردار جيسر راڻ وٽ دانهين ويا.
- ماڃي جي سرداري: ڪونريجن پاران جيسر راڻ چنن تي ڪاهه ڪئي ۽ چنا گهڻا سپ مارجي ويا ۽ باقي کي تورڙا وڃي ٻچيا ۽ سندن ملڪ تي ماڃي جي سرداري قائم ٿي.
- ارغونن جي حڪومت: حسين ارغون (شاهه حسن ارغون) ڪاهه ڪري سمن کان حڪومت هٿ ڪئي.
- ترخانن جي حڪومت: سما ۽ ترخانن جا سلامي هئا.

---

(۱) بيان صاف ناهي. ٿي سگهي ٿو ٽئه جيڪو حڪمران ماريو، تنهن کي صفاتي طور 'مزار' (=شينهن) سڏيو ويو هجي، ۽ اڳين تالي واري ست ضايع ٿي وئي هجي. اهو ٻڌ ممڪن آهي ته 'مزار' صفت آهي 'سڀڙ' جي، ۽ سڀڙ کي مارائي ويچار ۾ پيا. انهيءَ حالت ۾، سڀڙ واري ست کان پوءِ بي ست ڪتل آهي. جنهن ۾ شايد ان شخص جو ٽالو هجي جنهن وڃي 'هنڌ' مان فوجون آنديون.

- ڪوراين جي چڙهائي: چنن ۽ ڪوئريجن جي سرداري هئي جو ڪورائن (بلوچن)، چنن تي چڙهائي ڪئي. شريف خان وچان پيو ۽ 'اعظم' به ان سان گڏ آيو ۽ فتح خان اڳتي سردار کي ماريائون.

[هن بيان ۾ مٿي ڪوئريجن جي سرداري جي بيان واريون ستون هڪ جاءِ هجڻ بدران هيٺ مٿي ٽيون آهن]

- اڳڙا چار: انهن جي به جاماڻي هئي ۽ سندن نوبت نغارا وڳا.
- درياخان ۽ چار ندو: درياخان، چار ندي جو ناماچار وڏايو.

[هن بيان واريون ستون، مٿي 'سمن جي دور' واري ڪنهن بيت جون آهن، ۽ هيٺ مٿي ٽيون آهن.]

- چانڊين جي ڪاڄي ۾ سرداري: ميان جما مريد ٽيا، وار وڏا چڏيائون، ۽ 'سيرايڻ' (ڪلهوڙن) پاران چڙهايون ڪيائون. سندن سردار غيبي خان وڏا ڪارنامه ڪيا.
- 'سيرايڻ' (ڪلهوڙن) جو زور، حڪومت: سيرائين اوچتو حملو ڪري، چانڊيي سردار غيبي خان کي ان وقت ماريو، جڏهن هو ستل هو. سرائين مان ميان نصير محمد 'پير' هو.
- سيرنهوار جي سرداري: سندس رياست سيوهڻ سان دنگئي هئي. بکر ڪوٽ سندس گادي جو هنڌ هو. هن ميان نصير محمد جي آڻ نه مڃي.
- محمدوئي پٽيار جي سردازي: هن سيرائين خلاف اورنگزيب وٽ دانهيو، پر 'پير' (ميان نصير محمد) پنهنجي پاران قاسم کي وڪيل ڪري موڪليو، جنهن لک روپيا ڏيڻا ڪري صلح جو معاهدو ڪيو.
- اورنگزيب جي سپهه سالار شيخ جهان جي چڙهائي: اورنگزيب دکن مان 'شيخ جهان' کي سنڌ تي چاڙهي موڪليو. اهو آيو ته ڪيس مرزا خان جو پٽ مليو. فتح خان اڳوڻو فوجدار بس آيو.

Gul Hayat Institute

'الهيار' آيو. 'قنبر' به اتي هو (جنهن کي الهيار چيو ته تون مغلن جي لشکر کي سامهون ٿي؟). مرزا خان جي پٽ دڳا کري 'محمد جان' کي مارايو.

متين ٽائن مان محمد وٽي پٺهيار(؟) ۽ شيخ جهان جي چڙهائي وارا بيان پورا صاف ناهن. پيو ته تاريخن جي قومي سرداري معلوم آهي، پر تاريخن جي حڪومت جو ذکر کنهن به تاريخ يا روايت ۾ کونهي. بهرحال باوجود کوتاهين جي، هن شعر ۾ ڏنل اهڃاڻ نهايت اهم آهن ۽ انهن کي تاريخي حوالن جي روشنيءَ ۾ توري تکي سگهجي ٿو.

انهن ۾ 'تاريخي شعرن' کان پوءِ اسان اندر متن ۾ جملي مواد کي 'تاريخي دورن' مطابق ورڇي رکڻ جي کوشش ڪئي آهي؛ پر جيئن ته اڪثر جنگنامن ۾ کي به تاريخون موجود ناهن، انهيءَ ڪري انهن جي وچ گماني اندازن تي ڪئي ويئي آهي. متن ۾ هر جنگنامي جي مهاڀ ۾ ان جي تاريخي پس منظر کي اجاگر ڪرڻ جي کوشش ڪئي ويئي آهي. هيٺ اسان (الف) پهريائين ڪن جنگنامن جي تاريخي پس منظر جي دور-وار وضاحت ڪنداسون، (ب) پوءِ ڪن قومن قبيلن جي تاريخي رياستن تي روشني وجهنداسون، ۽ (ج) ان بعد سنڌ جي ڏکڻ-الهندين پاڳي ۾ ڪوهستان، حب، ملير ۽ ساڪري جي ڪن مکيه قبيلن ۽ سندن قبائلي راڄدارين جو ذکر ڪنداسون.

(الف) دور-وار وضاحت

سومرن جو دؤر

حسين فقير چارڻ جي شعر ۾ سومرن جي حڪومت لاڙ طرف روپاه ۽ ٻنگار ۾ ڄاڻايل آهي. اهو سومرن جي حڪومت جو مرڪزي پرڳڻو هو. دودي-چنيسر جي ڳالهه ۽ پين روايتن مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته غالباً سيوهڻ کان هيٺ سمنڊ تائين سڄو لاڙ ۽ ٿٽي آتر

Gul Hayat Institute

ڏانهن سنڌ وندي جي اوير وارو پاسو ويندي بهاولپور تائين- يعني پراڻ ناري ۽ هاڪڙي جي آبادين وارا پرڳڻا سڌو سنئون سومرن جي حڪمراني هيٺ هٿا. سيوڻ ڪاڻ مٿي سڄي ڪاڇي تي اتر ۾ ويندي ڪڇي ۽ ميرلهه جي پاڻي تائين اتان جي قبائلي برادري جي حڪمراني هئي جنهن جو تفصيلي ذڪر هيٺ ايندو.

سمن جو دور

سومرن جو خاتمو ۽ سمن جي حڪومت. 'جام هالي ۽ همير سومري جي جنگ' وارين روايتن مان اها حقيقت واضح ٿئي ٿي ته سومرن جو آخري حاڪم 'همير' هو، جيڪو جام هالي ۽ سندس پٽن جي اڳواڻي هيٺ ڪيل حملي ۾ مارجي ويو. تاريخي ماخذن مان اها تصديق ٿئي ٿي ته همير پٽ ڏوڏي جو سومرن جو آخري حڪمران هو ۽ سندس مارجڻ تي سلطان فيروزشاهه سمن ٿي چڙهائي ڪئي، ۽ غالباً ملتان جي بزرگن جي وچان پوڻ سبيان صلح ٿيو، جنهن موجب سمن جي حڪومت قائم ٿي ۽ همير جي ٻن ڀائرن کي سلطان فيروزشاهه خاندیش طرف جاگيرون ڏيئون ۽ هو سنڌ ڇڏي ويا(۱). تاريخن ۾ البت اهو ذڪر ڪونهي ته جام هالي ۽ سندس پٽن جن جنگ ڪٽي هئي ۽ جيڪي حڪومت جا حقدار هٿا، تن جي بدران ڪيئن جام الڙ ۽ جام جوٹي حڪومت تي قبضو ڪيو! 'سمن جي نسبنامي'(۲) مان تصديق ٿئي ٿي ته هالو سانڌائي (يعني هالو پٽ ساند جو) سمن جو 'جمار' (پگڏار) هو، ۽ هن پنهنجي پٽ هوٹي کي پڳ پڌائي، 'پاڳ' جو ڏيڻ هوڻي هو ۽

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو سماهي رسالي مهراڻ (سنڌي ادبي بورڊ، نمبر ۳، سال ۱۹۸۱ع) ۾ منهنجو موضوع تي راقم جو مضمون.

(۲) 'نسبنامه' هڪ اهم تاريخي ماخذ آهي. راقم ڪجهه عرصي کان وٹي سنڌ جي 'نسبنامن' جو مطالعو ڪيو آهي، ۽ جيڪي حياتي وفا ڪئي ته ان بابت ڪيل تحقيق کي پورو ڪري شايع ڪيو ويندو.

Gul Hayat Institute

هن 'واڳ' ڏني سڏائي انڙ کي، جيڪو پوءِ بادشاهه ٿيو. اڳ 'جاماڻي' قوم جي پڳ سان هئي پر انڙ کان وٺي 'جاماڻي' حاڪم جي حوالي ٿي. نسبنامي جي هن روايت مان ظاهر آهي ته هالي ۽ سندس پٽن جي ڀيٽ ۾ انڙ ۽ جوٽو طاقت ۾ زور ٿي ويا. اهو سندن همت ۽ حڪمت عملي جو نتيجو هو جو ملتان جا بزرگ جيڪي وڃان پيا تن عالباً سندن ئي فائدي ۾ راءِ ڏني. ان بعد ڃام هالي جي اولاد (هالپوٽن) جو اثر رسوخ گهٽيو، ۽ کين پاسي ٿي (ٽر يا ڪڇ ڏانهن) رکيو ويو. اتان پهاڪو مشهور ٿيو ته "ڪتي هڪڑن، کاڏي پين".

ارغونن ـ ترخانن جو دؤر

مريدخان بلوچ جو مرزا محمد صالح ترخان کي مارڻ وارو واقعو تاريخي آهي، ۽ مهيني شعبان سنه ۹۷۰ھ (۱۵۶۳ع) ۾ ٿيو. مريدخان جا کيل قول اڄا تائين مشهور آهن: هڪ قول ائين کيائين ته

"پيتيان پير پٽو ڪائيان ننگر نٽو"

مرزا صالح کي ماڻس چيو ته: 'پُڏان پٽي ته ڪکو کيهر شينهن جڙهيو اچي. ڏيان ڪجاڻ.' تڏهن مغرور مرزا صالح چيو ته:

"آءٌ زميني، آءٌ ظلمي، مون کي ماري کيرا"

مريد خان جي کيل قولن ۽ سنڌ جي حڪمران کي مارڻ واري قصد ۽ ڪاميابي مان ظاهر آهي ته هو وڏي حوصلي وارو قومي سربراه هو. هو 'رَجيرا' قبيلي جي 'پارواڻي' پاڙي مان هو. 'رجيرا' قبيلو هوت بلوچن جي نسل مان هو. ساڳئي نسل جي ڪن ٻين قبيلن والڳر هي قبيلو به اصل مڪران ۾ هوتن جي 'ڪلمت رياست' جو رهندڙ هو، ۽ انهيءَ ڪري 'رجيرا' به 'ڪلمتي' (=ڪلمت جا) هٿا ۽ سنڌ ۾ اهي 'ڪرمتي' سڏجڻ لڳا. 'ڪرمتين' مان 'رجيرا' غالباً سڀ کان اول سنڌ ۾ آيا. 'پارواڻي' وڏو

Gul Hayat Institute

'پاڙو' هو ۽ ان جو اهو نالو 'بلوچي' بدران 'سندي' پولي جو آهي، جنهن سان ظاهر آهي ته 'رجيرا' سنڌ ۾ آڪاڙو آيا. غالباً اهي سلطان چام نظام الدين جي وقت ۾ لاشارين سان پيڙا ۽ مڱيٽا ٿيا، جيڪي ان وقت حب ۽ ملير جا سربراهه هئا. ان جي تصديق نسبناميءَ جي روايتن سان ٿئي ٿي، جنهن موجب لاشاري سردار رامين خان جو پٽ اسحاق رجيرن سان پرڻيو، جنهن جو اولاد ٿهراڻي لاشاري آهن. اسحاق حب ۽ ملير جو والي هو ۽ ڪيس سلطان چام نظام الدين جي طرفان 'ملڪ' جو خطاب مليل هو ۽ ان خطاب سان ئي هو "ملڪ اسحاق" جي نالي سان مشهور آهي. جب ۽ ملير وارا لاشاري ۽ رجيرا ٿئي ڪي ويجهو هئا ۽ طاقتور قبيلا هئا. سمن سلطانن جي دور کان وٺي لاشاري ۽ پيا ساڻن پيڙا قبيلا، ارغونن ۽ ترخانن خلاف وڙهيا هئا. انهيءَ ڪري ترخانن جي دور ۾ مرزا محمد صالح ترخان طرفان انهن قبيلن تي سختي ٿي. ان دور جي معاصراڻ روايت جيڪا مرزا محمد صالح جي پائٽي مرزا مظفر جي زباني 'تاريخ طاهري' ۾ بيان ٿيل آهي، ان سان صاف ظاهر آهي ته مرزا محمد صالح رجيرا قبيلي وارن کي ماريو هو ۽ مريدخان به پنهنجن قبيلي وارن عزيزن جي بدلي ۾ ئي مرزا محمد صالح کي ماريو.

مغلن جو ذوُر

هن دور وارن جنگنامن جي مهاڳن ۾ اسان مختلف واقعن تي روشني وڌي آهي. ڪن واقعن بابت ڪجهه وڌيڪ وضاحت جي ضرورت آهي.

مغلن ۽ چنن جي جنگ. ڪاڇيءَ ۽ ڪڇيءَ (سيوهڻ کان وٺي گنداوا) ۾ چنن ۽ بين هِرنسل قبيلن جي آڪاڻي حڪومت ۽ رياست هئي. 'مغلن' سان مراد شايد ارغون هجي. هي جنگنامو تاريخي لحاظ سان توڙي ڳاهن جي پولي ۽ قدامت جي لحاظ سان اهم آهي. هيءَ اڳتي هلي، اسان هن جنگنامي جي روشني ۾، 'چنن ۽ بين شريڪ

Gul Hayat Institute

قبيلن جي 'پُڌ يا ۾ حڪومت ۽ رياست' جو وڌيڪ تفصيل سان ذڪر ڪنداسون.

لاشارين، ڪرمتين ۽ پڙجن جي جنگ. لاشاري ملير ۽ حب جي اتر-اوپر پاڳي ۽ ڳڌاپ واري اراضي ۾ آباد هئا، ۽ پڙج حب ۽ ملير جي هيٺين ڏڪڻ الهندين اراضي ۾. مغلن جي دور ۾ ڪرمتين جي طاقت وڌڻ لڳي، ۽ ڪرمتين ۽ پڙجن جو ٽڪر شروع ٿيو، جنهن ۾ لاشارين، ڪرمتين جي مدد ڪئي. هيٺ اسان انهن ٽنهي قومن بابت وڌيڪ تفصيل سان ذڪر ڪنداسون.

برفتن، گائيچن ۽ چڇرن جو ويڑ. هي اهو وقت هو جڏهن حب-ملير ۾ ڪرمتي طاقتور ٿي چڪا هئا، ۽ برفت به ڪوهستان سان اتر-اوپر طرف وڌي رهيا هئا. هن موقعي تي ڪرمتين ۽ برفتن جو پاڻ ۾ اتفاق هو، ۽ ڪرمتين جي مدد سان برفتن جي سردار 'دائيد' جي مدد ڪئي، جنهنڪري بارڻ جي اتر-اولهه طرف گائيچن ۽ چڇرن جو زور ٽٽي ويو، ۽ بارڻ سڄي برفتن جي قبضي ۾ اچي وئي.

جهوڪ ۾ صوفي شاهه عنايت الله جي شهادت. هي مشهور تاريخي واقعو آهي جنهن جا ڪي ٻاٽا صوفي آسورام جي چيل بيتن ۾ وڌيڪ روشن ٿين ٿا.

ڪلهوڙن جو دؤر

مغلن جي زوال ۽ ڪلهوڙن جي دور وارن جنگنامن ۾ جيڪي 'باب چوٿين' ۽ 'باب پنجين هيٺ ڏنل آهن، ڪافي تاريخي مواد موجود آهي، جنهن ۾ خاص طور تي سنڌ جي اتر-الهندين ڀرڪٿن (موجوده ضلعي دادو ڪان وڻي جيڪب آباد ۽ ڪچي ضلعن تائين) توڙي ڏڪڻ الهندين علائقن (داد و ضلعي جو ڏڪڻ ڪوهستان ۽ بارڻ ڪان وڻي حب، ملير ۽ ڪراچي تائين) ۾ رهندڙ قومن، قبيلن، راڄن ۽ راڄدارن جي طاقت ۽ باهمي تعلقات توڙي سنڌ ۽ قلات جي حاڪمن ۽ لس بيلي جي خانن طرفان انهن قومن ۽ قبيلن جي حاڪمن ڏانهن اختيار ڪيل رخ تي روشني پوي ٿي.

Gul Hayat Institute

کلهوڑن جي قوت ۽ طاقت جو بنياد ميان نصير محمد وڏو. سندن طاقت جو مرڪز موجوده دادو ضلعي جي آترائين پاڳي ۾ هو، ۽ بالآخر سندن پهريون گادي جو شهر خداآباد ۾ انهيءَ علائقي جي ڏاکڻي پاڳي (موجوده دادو تعلقي) ۾ قائم ٿيو. انهيءَ ڪري اتي جي پاڙيسري قومن قبيلن تي سندن دٻاءُ پيو، خاص طرح پنهورن تي، جن جي مقامي طور رياست ۽ سرداري هئي.

انهيءَ ساڳئي دور ۾ سنه ۱۱۰۵ھ ۾ برفتن جي سردار پاهڙخان لس بيلي تي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي هئي، ۽ مٿي دادو جي اتر ڪان هيٺ ويندي ٽاڻي بولاخان ڪان اڳتي ڏريجي تائين، سڄي ڪاڇي ۽ ڪوهستان جي سرحد لس بيلي سان ملندڙ هئي؛ پوءِ انهيءَ سڄي ايراضي ۾ برفتن ۽ ساڻن ٻين شريڪ قبيلن جو زور وڌڻ لڳو. ميان يارمحمد ڪلهوڙي سنه ۱۱۱۷ھ ۾ پاهڙخان کي شڪست ڏني. ان ڪان پوءِ غالباً ڪو معاهدو ٿيو، جنهن موجب ڪلهوڙا حڪمران ۽ پاهڙخان مٿي حب ۽ ملير طرف ڪرمتي ملڪن جي خلاف هڪ صلاح رهيا.

پاهڙخان جي وفات ڪان پوءِ سنه ۱۱۵۵ھ ۾ لس بيلي جي حڪومت ڪوئريجن جامن جي هٿ ۾ آئي، جن برفتن جي مخالف قبيلن سان جوڪين جي پٺيرائي ڪئي. ڪلهوڙن به ائين ڪيو، جنهنڪري ڪوهستان، حب ۽ ملير طرف جوڪين جي طاقت وڌي، ۽ برفتن ۽ ڪرمتين جي طاقت گهٽي، جنهن جو ذڪر اڳتي هلي ڪنداسون.

هن دؤر ۾ ميان نورمحمد ڪلهوڙي ۽ ميرعبدالله خان جي جنگ، سنڌ ۽ بلوچستان جي حڪمرانن جي وچ ۾ هڪ وڏي طاقت آزمائي هئي. فتح سنڌ جي لشڪر جي ٽي، پر قلات جو خان ميرعبدالله خان جيڪو هن جنگ ۾ پاڻ سپهه سالار هو ۽ وڏو سورهيه ۽ بهادر هو، تنهن جو جنگ جي ميدان ۾ لاش نه ملڻ ۽ پوءِ به ڪو پتو نه پوڻ هڪ معمو بنجي ويو. ايتريقدر جو ان دور ۾ سنڌ جي ٻن نامياڻن شاعرن جلال ڪٻي ۽ جمن چارڻ انهيءَ باري ۾ هڪٻئي سان ڏي وٺ ڪئي. هن جنگ بابت جمن چارڻ جو چيل 'جنگنامو' هڪ تاريخي ۽ ادبي شاهڪار آهي.

Gul Hayat Institute

مير علي شير قانع 'تحفة الكرام' ۾ ميان يارمحمد کلهوڑي جي وفات جي تاريخ ذرا شڪ شبهي سان هن طرح لکي آهي:

"روز دو شنبه يا سه شنبه پانزدهم
ذي قعده سال هزار و صد و سي و يک"

(يعني ته "آچر يا سومر ڏينهن تاريخ پندرهين ذوالقعده سنه ۱۱۳۱ھ")

مگر پندرهين تاريخ جمعي جو ڏينهن هوندو آ نه آچر يا سومر. آچر تاريخ ڏهين هو ۽ سومر تاريخ يارهين. انهن ٻن سان ئي کا صحيح تاريخ ٿي سگهي ٿي. متن ۾ ڏنل جمن چارڻ جي بيت سان اهو تصديق سان معلوم ٿئي ٿو ته ميان يارمحمد ۱۲- تاريخ ذوالقعده سنه ۱۱۳۱ھ تي وفات ڪئي:

"تان گارهين سا ذوالقعد سنه گارهن سؤ ايڪتيهه ورهيه
تنهن راڻي رحلت ڪئي جو هو بابو بخت بنياد"
(ص ۵۰)

ٻن تاريخي ڪتابن 'دولت عباسيه' ۽ 'جواهر عباسيه' ۾ سڌ صحيح تاريخ 'يارهين ذيقعده' ڏني آهي.

تالپورن جو دور

هن دور جون جنگيون ۽ جنگناما 'باب ستين' ۽ 'باب نائين' هيٺ بيان ٿيل آهن ۽ هر هڪ جي تاڻ ۽ اهڃاڻ ٿي آڏو مهاڳ ۾ روشني وڌي وئي آهي. ڪي وڌيڪ وضاحتون هيٺ ڏجن ٿيون.

آتمين واريون جنگيون. 'آتمين' يا 'آتومين' بابت هڪ عام روايت اها آهي ته اهي سامونڊي قوم يا ڏاڙيل هئا جيڪي اوچتو حملو ڪري 'آٽمون' يا مٽان' اچي پوندا هئا ۽ انهيءَ ڪري 'اتومي' سڏيا ويا. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب 'يادگيرون' (ص ۸۱) ۾ لکيو آهي ته: 'عطوفي' يا 'عطوبي' عربن جو هڪ قبيلو هو جن ۱۷۷۹ع يا ۱۷۸۴ع ۾ بحرين جا بيٽ يا موتين جون ڪاريون فتح

ڪيون ڏيون: هو مسقط ۽ ايران جا خراج بردار هئا. نائون مل جي ڏاڪاڻ (ڊائري) ۾ ۱۸۲۸ع ۾ 'عطوفي' نالي سامونڊي ڏاڙيلن جو نالو اچي ٿو. غالباً اهي ساڳيا ئي 'عطوفي' يا 'عطوبي' هئا، جن کي سنڌ واريون روايتون ۾ 'آتومي' (=عطومي) سڏيو ويو. سنڌ ۾ بهرحال 'اتومي' نالو مشهور ٿيو جو حمل خان پنهنجي هڪ بيت ۾ چيو آهي ته:

مڙڪيان ڏي مُرچي مارڻ آون،
جيون اٽڻ آڏ آتوميان دي"

ٽي سگهي ٿو ته اصل صحيح نالو 'عطومي' هجي. لس بيلي جي چار مير خان اول جي دور (۱۷۷۶-۱۷۸۴ع) ۾ مسقط جي 'راسل چشمه' جي رهندڙ سامونڊي ڏاڙيلن سونميائي تي حملو ڪيو هو. پين حوالن مطابق ۱۸۰۸ع ۾ 'جواسمي' عرب قومن سونميائي بندر تي حملو ڪيو ۽ ان کي ساڙي ڇڏيو. ٽي سگهي ٿو ته 'جواسمي' اصل ۾ 'چواشمي' ('چشمه وارن' جو جمع) هجي، پر سنڌ جي روايت ۾ انهن کي 'جيشمي' يا 'جاشمي' سڏيو ويو آهي:

"جَر ۾ جيشمين جا ڏونڊ ڪيائين ڏينر
مر سُٽي جيسر ميرن ته ڪرمتين ڪيڏي ڪيي"

ڪن سگهڙن پهرين سٽ ائين پڌائي ته "جر ۾ جاشمين جا". البت پيءَ سٽ ۾ 'جيسر ميرن' وارو لفظ صحيح ناهي. ٽي سگهي ٿو ته 'چشمه' يا 'جواسمي' جي لحاظ سان، اهو نالو اصل ۾ 'جواسمير' يا 'چاشمير' هجي.

ڪرڙي جي جنگ، هن جنگ بابت ضروري معلومات جنگ جي مهاڳ وارن صفحن (۲۲۶-۲۲۹) ۾ ڏنا ويا آهن. وڌيڪ تفصيل خليفي نبي بخش صاحب جي رسالي ۾ (صفحن ۲۷۴-۲۸۰ تي) آندل آهي. ۷-مارچ ۱۹۶۹ع تي ميرپور ماٿيلي ۾ ڪيل ڪچهري ۾ اسان کي سگهڙ محمد خان ڳڙائي سنڌس پڙ نائي مرزي خان ڳڙائي

Gul Hayat Institute

جو ڪرڙي واري جنگ بابت بلوچڪي ۾ چيل شعر ٻڌايو. مرزو خان وڏو شاعر هو ۽ ان جنگ واري دؤر ۾ ٻه وڏو هو. هن شعر ۾ مير سهراب خان، مير رستم خان ۽ مير نصير خان جا نالا آندل آهن. پين اڳواڻن مان مير مبارڪ خان، گولي شاهه، نور شاهه ۽ بهادر خان ڪوڪر جا نالا آيل آهن. جنگ جي سپه سالارن ۽ پين سپاهين ۽ بهادرن جن ميدان ملهايو ۽ سير ڏنا، تن مان هي نالا اچن ٿا: غلام علي (جنهن چيو تہ جيڪو سوت قبول ڪري سو نڪري اچي)، سيد قاسم شاهه، دوس محمد، لقمان ۽ پيا. لاشارين ۽ مرين جا لشڪر تن وڏا مقابلا ڪيا. پارهن پهلوان لاشاري پڙ جهلي بيٺا ۽ مري ويا پوئتي نہ هٽيا. ٽيو ويهون پهلوان مرين مان مٺا، جن سان عيسڦاڻي ۽ ڏاهياڻي پاڙن جا گهٽا جوان هٽا. مرين جي لشڪر جو سپه سالار جهان خان هو. سندس پٽ احمد ۽ محمد حسن، ۽ براهم، سويو، گل حسن ۽ پيا ميدان جهلي بيٺا ۽ ميدان ۾ مٺا. مرزي خان گڏائي جو چيل هي تاريخي شعر ڪافي ڏگهو آهي ۽ سگهڙ محمد خان ڪي ياد آهي. شروع واريون ستون هن طرح آهن:

هر صواحان ياد كاران ستوي پيغمبرا .
دادلے رازے زواران چهار ياران جختگان

آخوند محمد عالم خيرپوري پڻ پنهنجي مختصر مثنوي شاهنامه (فارسي) ۾ ڪرڙي جي جنگ بابت ڪي شعر ڏنا آهن، جيڪي هيٺين طرح آهن:

سپاس است مر حضرت ذوالجلال
كريم الرحيم است قادر كمال (۱)

---

(۱) هن ڪان پوء ۵۳ بيت ٿنا ۽ تعريف جا آهن، ۽ ان بعد پيا هيٺيان بيت.

عجب بين كـه ان بادشاهِ شجاع
كـه از ملک آواره بـود از نزاع
بـيـامـد (۱) فقري شـده بادشاهه
رسـيـده تـهـي دسـت بادستگاهه
قـشـون فرستاد آنکـه آتش فشان
سمندر صـفـت بـا سمندر نـشـان
تفنگ افگنان لشکر قـوج قـوج
بلکه روي دريا شده موج موج
چـو روئين تـنـان قـوم روهيلها
فـرود آمـدنـد از جـبـل خـلـمـها
كمين گاه كردند از پـشـت كـوه
ز تـوپ افگنان هم شدند آن ستوه

جتن ۽ چانگن جي چاڻيءَ واري جنگ. جتن مان واڌن جو سردار شيرخان هو ۽ ٽنيارن (۲) جو سردار ان وقت لاکو هو. شيرخان چانگ جو گوٺ 'وڏا چانگ' ۽ پيروزشاهه پوڙي جو گوٺ 'مزاواڻي چانگ' (تعلقو بدين) هو. هن جنگ ۾ جيڪي چانگ مٺا تن کي 'رحمان پارهي' (رام پاراهي) جي مقام ۾ دفن ڪيائون. اهو مقام اسان وڃي ڏٺو. شيرخان چانگ جي قبر ڏکڻ طرف ۽ پيروزخان پوڙي جي قبر اتر طرف آهي. وچين اراضي ۾ پکين سرن جو چورس ٽل آهي، جنهن ۾ باقي سڀ چانگ ۽ پيا سندن طرفدار جيڪي مٺا تن کي گڏي دفن ڪيائون. هن مقام ۾ هڪ پٽرائين قبر آهي، جنهن تي هيٺين عبارت لکيل آهي:

لشکرخان ولد شير
خان بن شهک قوم

---

(۱) بيامد يعني شاهه شجاع آيو.
(۲) يعني ٽنيي وارا (ڳائي مال وارا).

Gul Hayat Institute

چانگ تولد شد در سنه ۱۱۰۳ رحلت
کرده در تاریخ پنجم ماه جمادي‌الاول سنه ۱۱۸۷ در
ایام حاکم ملک شد امیر صاحب فتح علي تالپر .

شیر خان چانگ جیکو جتن ۽ چانگن واري جنگ ۾ ماريو سو غالباً هن لشکر خان جو پٽ هو ۽ مٽس سندس ڏاڏي شیرخان جو نالو هو.

سنڌ جي سورهين جون انگريزن سان جنگيون

آزادي جي جدوجهد وارا اهي جنگناما 'باب ٽائين' هيٺ بيان ٿيل آهن. سنڌ جي سورهين پنهنجي ملڪي آزادي برقرار رکڻ خاطر انگريزن سان جيڪي مقابلا کيا تن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. انگريزن پنهنجا کيل عهدنامَا ٽوڙيا ۽ سرچارلس نيپئر فريب ۽ ڏوکي سان ميائي جي ميدان ۾ کامياب ٿيو، پر سنڌ جي سرويچ سورهين انگريزن جي غلامي نه قبولي. سال ۱۸۴۳ع کان وٺي ايندڙ هڪ سؤ سالن تائين انگريزن سان وري وري مقابلا ٿيندا رهيا ۽ آخري مقابلو پي حُر تحريڪ دوران ۱۹۴۲-۱۹۴۳ع ٿيو ۽ پيرپاڳاري صبغت الله شاهه جي اڳواڻي هيٺ سوين سورهيه سر ڏيئي سرها ڪيا، پر انگريزن خلاف جنگ جاري رکيائون، تان جو ۱۹۴۷ع ۾ انگريزن پنهنجا ٽپڙ پٽا ۽ ملڪ خالي کيائون. آزادي جي جدوجهد وارن انهن جنگنامن مان هڪ جي مها ڳ ۾ وضاحتون ڪيل آهن.

(ب) سنڌ اندر ڪن قومن قبيلن جون تاريخي رياستون

سنڌ ۾ ڪن قومن ۽ قبيلن، پنهنجن سربراهن جي اڳواڻي هيٺ پنهنجن پنهنجن علاقن ۾ ٿوريَ يا گهڻي عرصي لاءِ پنهنجيون حڪومتون، رياستون، سرداريون يا واڌاريون قائم ڪيون ۽ سنڌ جي تاريخ جي لاهن چاڑهن ۾ ڪافي اهم ڪردار ادا ڪيو. هنن 'جنگنامن' ۾ انهن قومن قبيلن جي رياستن ۽ سردارين بابت ڪي اهڙا تفصيل ملن ٿا جيڪي تاريخي ڪتابن ۾ ناهن، ۽ جي آهن

Gul Hayat Institute

تہ بہ رکھو کن نالن ۾ جملہ تائین محدود آھن. انھن قومن قبیلن جي پنھنجن پنھنجن ماڳن تي طاقت ۽ توانائي، سنڌ جي مجموعي طاقت جو سرچشمو ھئي. جڏھن سنڌ جي ڪن مدبر ۽ دور انديش حڪمرانن، باوجود پنھنجي وڏي طاقت جي، انھن قومن قبيلن ۽ سندن رياستن ۽ راڄدارين کي سنڌ جو ۽ پنھنجو ڪري سمجھيو تہ سنڌ جي سياسي ۽ فوجي طاقت بہ اوج کي پھتي، پر جڏھن حڪمرانن پنھنجي طاقت جي نشي ۾ اگھرائي ڪري يا پنھنجي ھيٺائي سبب خوفزدہ ٿي انھن تي حملا ڪيا ۽ انھن کي ھيسائي ختم ڪيو، تہ سندن پنھنجي حڪومت ۽ طاقت جا بنياد بہ ڪمزور ٿي ويا. ڪن تاريخي حوالن، ھن ڪتاب جي مواد ۽ سمايل تاريخي اھجاڻن، ۽ لوڪ ادب جي روايتن جي روشني ۾ ڇڻي سگھجي ٿو تہ اڳئين دور ۾ سلطان جام نظام الدين ۽ پوئين دور ۾ ميرفتح علي خان، اھڙا عالي دماغ، وڏي دل وارا دوراندیش ۽ عادل حڪمران ھئا، جن سنڌ جي قومن ۽ قبيلن کي ملائي ڪ ڪيو. ھنن باوجود پنھنجي وڏي طاقت جي ڪنھن بہ قوم ۽ قبيلي کي ڪوڙ ھيسايو؛ ھنن پنھنجي ملڪ جي لائق سربراھن، راڄن ۽ راڄدارن کي عزت ڏني ۽ سندن ھمت افزائي ڪئي جنھنڪري سنڌ جي طاقت اوج کي پھتي.

جنگنامن جي اھجاڻن، تاريخي حوالن ۽ ٻين روايتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جي ھيٺين قومن قبيلن جون پنھنجون ڌنديون مقامي رياستون يا سردارپڻ قائم ھيون: ٻڌڻ، ڪاکڻ، چنن ۽ ٻين ھر-شريڪ قبيلن جي رياست؛ سوڍن جي رياست؛ نگامڙن جي رياست؛ ڦھيازن جي سرداري؛ پنھورن جي رياست؛ ڪيھرن جي رياست؛ ڍڙجن جي سرداري؛ لاشارين جي سرداري؛ ڪرمتين جي سرداري؛ برفتن جي سرداري ۽ آخر ۾ ڪلھوڙن جي دور ۾ جوڪين جي ڄاماڻي. انھن مقامي رياستن ۽ سردارين کان سواء سنڌ اندر مختلف تاريخي دورن ۾ ٻيون بہ ڪي اھڙيون رياستون يا سرداريون ھيون- جيئن تہ گجرن جي رياست، آگرن جي رياست، سھتن جي رياست،

Gul Hayat Institute

پٹھيارن جي سرداري- ۽ جيئن ته جنگنامن جي موجوده مواد ۾ انهن جو کو خاص ذکر نه آيو آهي، انهيءَ ڪري في الحال فقط مٿي چاڻايل قبائلي رياستن ۽ سردارين جو مختصر طور روايتي انداز ۾ ذکر ڪنداسون ۽ وڌيڪ مواد ملڻ بعد انهن تي آينده تحقيقي بحث ڪنداسون.

پُڏن، ڪاڪن، چنن جي رياست

اسلام کان اڳ واري دور ۾ سيوهڻ کان وٺي گنداوا تائين پُڏيا جو مُلڪ هو. غالباً ڪنهن وقت 'پُڏ' قوم اتي گهٽائي ۾ هئي ۽ ان طاقتور هئي، انهيءَ ڪري ان ملڪ تي 'پڏيا' نالو ٿيو. جيئن ڪي ٻيا پرڳڻا ۽ قومن قبيلن پويان لوهاڻا، لاکا، سما يا سهتا سڏبا هئا. اهي سڀ قومون ۽ قبيلا ڪن صدين کان وٺي پڏ مٽ جا پوئلڳ هئا، ۽ انهيءَ ڪري ملڪ تي چچ برهمڻ جي قبضي جي خلاف هئا. ٻوءِ چچ حملا ڪري طاقت جي زور سان انهن سڀني کي مڃايو. 'پڏيا' طرف هن پهريائين ملڪ جي ڏاکڻي پاڳي 'سيوستان-ڪاڪا راج' (ڪڪڙ) تي حملو ڪيو ۽ بعد ۾ اترئين 'ڪچي- گنداوا' واري پاڳي تي ڪاهيو. برهمڻ حڪومت جي خاتمي خاطر سنڌ جي مڪمل قومن قبيلن محمد بن قاسم جي آڇيان ڪئي ۽ مدد ڪئي. ان وقت 'پُڏيا' جي ڏاکڻي پاڳي (سيوستان ۽ ڪاڪا راج) ۾ ڪاڪا ۽ چنا مڪمل قبيلا هئا، جن محمد بن قاسم سان صلح ۽ معاهدا ڪيا ۽ پوءِ اسلام قبوليو(۱). نسل جي اعتبار سان، ڪاڪا ۽ چنا ساڳي برادري جا قبيلا هئا. اڄ کان ٻه سؤ سال اڳ نسبنامي جي اهڙي ڪا

---

(۱) فتحنامي (چچنامي) ۾ اهو ذڪر آهي، پر اڳيئن لفظ 'چنان' کي 'جتان' پڙهيو ويندو هو. قلمي نسخن جيئن ٻيٽ مان 'چنان' نالو صحيح ثابت ٿيو آهي (ڏسو راقم جي تحقيق سان 'فتحنامي' جو ٽئون متن، ص ۹۱ (تاريخي تحقيقي ادارو، اسلام آباد، ۱۹۸۳ع).

Gul Hayat Institute

روايت موجود هئي، جو مير علي شير قانع 'تحفةالڪرام' ۾ چاڻايو ته محمد بن قاسم جي وقت جو سربراهه جنهن جو نالو 'ڪاڪو' هو، سو به چنو هو. محمد بن قاسم پوءِ 'ٻڌيا' جي آترئين پاڳي تائين ويو، جتي ڪنداوا (قندابيل) ۾ سندس دؤر ڪان اڳ عرب فوج پهچي چڪي هئي. جڏهن 'ٻڌيا' جو سچو ملڪ سنڌ جي نئين عرب-اسلامي حڪومت ۾ اچي ويو ۽ سڀ قبيلا پڻ اسلام ۾ داخل ٿيا، ته به انتظامي لحاظ سان 'ٻڌيا' جي سڄي ڪلهندين پاڳي تي، جيڪو جبلن سان لاڳو هو، 'ٻڌيا' جي قبيلن جي رياست قائم رهي. عرب-اسلامي حڪومت جي زوال ۽ پوءِ سومرن واري دؤر ۾ اها رياست غالباً هڪ جدا حڪومت بنجي وئي. سمن جي دؤر ۾، خاص طرح ڄام نظام‌الدين جي وقت ۾، سنڌ حڪومت جي مرڪزي طاقت 'ٻڌيا' طرف وڌي ۽ پڻ بلوچ قبيلن جو انهن طرف غلبو ٿيو، جنهن ڪري ٻڌيا جي قبيلن واري 'حڪومت' گهٽجي، هڪ ماتحت رياست بنجي وئي. سمن جي دؤر ڪان پوءِ اهي قبيلا ويتر وڌيڪ ڪمزور ٿيا.

تاريخي اعتبار سان، انهن قبيلن ۾ 'ٻڌ' قبيلو وڌيڪ آڳاٽو ۽ وڌيڪ طاقتور هو. ڪڇي ضلعي (بلوچستان) جي ناڑي واري ملڪ تي، سندن سرداري قائم رهي. هن وقت پڻ اتي 'مٽ' ٻڌن جو مرڪزي شهر آهي. ڪجهه اڳ هيٺ 'هاشم ٻڌ جي ڳوٺ' تائين ٻڌن جي زمين هئي، پر ٻڌن ۽ ٻرڙن واري جنگ ۾، جڏهن هاشم ٻڌ ماريو ته ٻرڙن اتي قبضو ڪيو. محمد بن قاسم جي وقت ۾ ڪاڪا ۽ چنا قبيلا هيٺ سنڌ ۾، سيوستان ۽ ڪاڪا راج طرف مڪيه قبيلا هئا. ان ساڳئي دؤر ۾ ۽ پڻ پوءِ، سومرن جي دؤر تائين، مٽي ڪڇي جي ناڑي ويري پرڳڻي ۾ ڪنداوا ۽ مولهه (موره) جي پاٽيءَ وارو علائقو چنا برادريءَ جي چنن، وڏن ۽ ماڻڪن قبيلن جي حڪمراني ۾ هو. آڳاٽي هڪ ڳاهه آهي ته:

"چنا، وڏا ماڻڪا، مورہ سڳ ڏڻي(۱).

---

(۱) هڪ روايت موجب چنن جو 'ماڻڪا' قبيلو سردار گهر هو ۽ پين سيني ڪان وڏو هو.

Gul Hayat Institute

سمن بعد، انهن جي حڪمراني ختم ٿي، پر سرداريون غالباً قائم رهيون. سمن کان پوءِ ارغونن ـ ترخانن ۽ مغلن جي حڪومت ٿي. ارغون بولان مان لنگهي، سبي ۽ ڪچي وارن پرڳڻن مان ۽ پوءِ سنڌ جي ڪاچي (جيڪب آباد، لاڙڪاڻي ۽ دادو ضلعن جو الهندي‌ون پاڳو، جيڪو جبل مان لاڳو آهي) مان ٽيندا، هيٺ سيوهڻ ڏانهن آيا، جنهن ڪري ارغونن ۽ چنا برادريءَ وارن قبيلن جَو هڪپئي سان منهن مقابل ٿيڻ، قرين قياس نظر اچي ٿو. 'بداماڻي پنري واري ڳالهه'(۱) توڙي "چنن ۽ مغلن جي جنگ"(۲) ۾ 'مغلن' جو ذڪر اچي ٿو، جن مان مراد 'ارغون' ٿي سگهن ٿا. چنا ۽ پيا جيڪي قديم 'پُڏيا' جا قبيلا هئا، سي سنڌ جي سمن کان الڳ هئا. سمن جي حڪومت ۾ سندن زور پڳو هو. ارغونن سنڌ جي سمن جي حڪومت تي ڪاهيو، انهيءَ ڪري ڪچي ۽ ڪاچي جي قبيلن ۽ ارغونن جي وچ ۾ صلح ۽ عهدناما ٿيڻ ممڪن هو. ان وقت جا مڪي برادر قبيلا پنج هئا: چنا، موڙا، بدوا، ليبا ۽ بدام(۳). سورهيه پُنري جي پيءُ جو نالو 'بدام' هو ۽ سندس نڪاح ۾ هڪ 'مغلياڻي' به هئي، جيڪا پنري جي مائيجي ماءُ هئي؛ يعني تہ مغلن سان هتان جي سردار گهر جو رشتو هو. اهو سردار گهر 'راءِ ڪنوچ' جو هو ۽ ارجن ان وقت آيو تي هو. پئي گهراڻي جو وڏو حيدر هو. اهو وقت شاه حسن ارغون جي دؤر وارو ٿو پائجي، جڏهن ارغونن جي سنڌ ۾ حڪومت قائم ٿي چڪي هئي ۽ هو هتي وسي رسي چڪا هئا. ڳاهن ۾ البت دهليءَ جي بادشاهه جي چڙهائيءَ جو ڏاڍو ڏڪل آهي، جيڪو پڻ

---

(۱) هيءَ ڳالهه اسان لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب "ڳاهن سان ڳالهيون" (سنڌي لوڪ ڪهاڻيون ـ ۷، مطبوعه ۱۹۶۴ع، صفحا ۱۲۲-۱۲۸) ۾ قلمبند ڪئي آهي.

(۲) ڏسو اندر صفحا (۳۴) الف ـ ۳۴ (ل).

(۳) 'بدوا' ساڳيو لفظ 'وڏوا' آهي، ۽ موجوده 'وڏا' قبيلو اصل ۾ 'وڏوا' يا 'بدوا' آهي.

Gul Hayat Institute

غور طلب آهي. سنڌ جي روايتن ۾ مغلن کان اڳ، دهليءَ جي ترڪ سلطانن کي پڻ 'مغل' سڏيو ويو آهي. راءِ ڪنوج واري وقت ۾ يا ان کان پوءِ چنا برادريءَ وارن قبيلن جا پاڻ ۾ وڏا نفاق ٿيا. ڪاڇي ۾ سندن ڪوٽ، ڳڙهه ۽ ڳڙهيون هيون، پر جڏهن پاڻ ۾ قيتا، تڏهن مغلن جي تراوين جو ڪاڄ ٿيا(۱):

چنن چوواسي ورهئين ڪيو اوچل راج
جڏهن پيين پاڻ ۾، تڏهن ٿيا تهارين ڪاج

ٻيءَ روايت موجب:

چنا چوراسي راج، هٿا ڪاڇي ڪنڌين
جڏهن پيين پاڻ ۾، تڏهن ٿيا تراوين ڪاج.

هتين پنهي ڳاهن مان 'چوواسي راج' واري روايت وڌيڪ وزندار آهي ۽ اسان ڪڇهرين ۾ سڪهڙن کان اڪثر ائين ئي ٻڌو آهي. قبيلن جي گهٽائي وارو اهڃاڻ، شروع واري ڳاهن ۾ به موجود آهي، جتي چئن قبيلن جا ٽالا ڪٽيل آهن. ٽي سڳهي ٿو ته انهيءَ ٻوڌين دؤر جي قبائلي برادري واري رياست، جنهن جو سربراه 'راءِ ڪنوج' جو گهراڻو هو، چوراسي سال هلي هجي ۽ 'چوراسي'. وارو اشارو ان ڏانهن هجي، پر مجموعي طور سان اڳوڻي 'ٻڌيا' ملڪ جي قبيلن يعني ٻڌن، ڪاڪن، چنن جي حڪومت ۽ رياست اسلام واري دؤر کان اڳ شروع ٿي ۽ عرب اسلامي دور ۾ به اها رياست طور قائم رهي. سومرن جو ان طرف تسلط قائم ڪرڻ ٿيو ۽ اها رياست خود مختار رهي. البت سمن جي دور ۾، جام نظام‌الدين جي وقت، سنڌ جي حڪومت نهايت مضبوط ٿي، جنهن ڪري ڪڇي-ڪاڇي واري قبائلي رياست جو

---

(۱) 'چنن ۽ مغلن جي جنگ' واريون ڳاهون ڪافي آڳاتيون آهن، پر الهن جي اٿوري روايت سيبان، انهن ۾ ڏنل ٽائما ۽ اهڃاڻ سمجهڻ ۾ ڏکيا آهن. هي مختصر بيان انهن ٽائن مطابق آهي، پر گهٽي حد تائين گماني آهي.

Gul Hayat Institute

اڳوڻو اوج ختم ٿيو. ان بعد چنا برادري وارن قبيلن (چنن، بَدون، ليبن، ماڻڪن ۽ بدامن) جي زميندارين ۽ سرداريءَ وارو دور شروع ٿيو، جيڪو ارغونن ـ ترخانن ـ مغلن وارو دور هو.

چنن ۽ ڪوٽريجن سردارن جو نزاع، جنهن جو ذڪر حسين چاڻ واري تاريخي بيت ۾ آهي، سو غالباً انهيءَ پوئين دور ۾ ٿيو، جنهن ۾ ڪوٽريجن، جيسر راؤ ماچي سردار کان مدد گهري، جنهن اچي چنن جي ملڪ تي قبضو ڪيو. انهن واقعن جو تاريخي توڙي جغرافيائي پس منظر پيچيدو آهي، پر غالباً حسين فقير سنڌ جي سيري واري اراضي جو ذڪر ڪيو آهي. جيسر راؤ ماچي جي سرداري تعلقي ڪشمور ۽ تعلقي صادق آباد واري پاڳي ۾ هئي، جتي (تعلقي صادق آباد ۾) هن پوئين دور تائين ماچي جي سرداريءَ جو مرڪز رهيو آهي. ڪوٽريجا موجوده جيڪب آباد تعلقي ۽ ان سان لاڳو پاڳي ۾ آباد هئا، جتي ويندي هن وقت تائين ڪوٽريجن جو راج ۽ شهر موجود آهي. چنا اتر طرف، ناڑي ۽ ان سان لاڳو پاڳن ۾ آباد هئا. انهيءَ پاڳي کان اتر، مٽيون گنداوا وارو ملڪ توڙي ڪچي جو مولهه وارو پاڳو اڳ ٽي لاشاري قبيلن جي قبضي هيٺ اچي چڪو هو، پر هيٺ ڪچي ۽ ناڑي وارو ملڪ اڄ ڏن چنا قبيلن جي هٿ ۾ هو، جيڪو پوءِ اچي ماچي سردار جيسر راؤ هٿ ڪيو ۽ اتي پوءِ ماچي قبيلا آباد ٿيا. ان جا آثار اهي آهن، جو موجوده نصيرآباد ضلعي جي ناتال ۽ ديري مراد جمالي ۽ کان ڏکڻ ـ اولهه طرف 'مير پور بي بي واري' تائين، ماچين جا چار- پنج شهر (مروڙ، لانڊي وغيره) آباد آهن. اڄان به اڳتي مولوي سعدالله ماچي ڏون شهر ٻڌايو، جيڪو اڄ تائين 'مولوي' سڏجي ۽ آباد آهي. شهر 'مولوي' کان اتران 'پنج وهڻ' واري اراضي آهي، جنهن تي اهو 'نالو 'پنجن برساتي واهن' (مولوي سعدالله واهه، صابري واهه، رونگها واهه، خان واهه ۽ راج واهه) تان ٿيو، جن سان هڪ مولوي سعدالله ڪٽايو. اسان هن سلسلي ۾ تحقيق ڪندي شهر 'مولوي' ۾ قلات جي خان نصير خان جي سنه ۱۷۴۰ع ۾ محرر

Gul Hayat Institute

۱۱۰۴ھ تي ڏنل هڪ سنڌ ڏٺي، جنهن ۾ 'مولوي' شهر واري مڃي ديهه ماڃين سربراهن مان ملا آدم، طاهر، خضر، طيب، قبول، ڪرم ۽ صالح کي پڪي ڪري ڏنل هئي(۱). جنهن جي معني ته ۱۱۰۴ھ (۱۶۹۲ع) کان گهٽو اڳ جيسر راؤ ماڃي اهو ملڪ چنن قبيلن کان هٿ ڪيو.

سوڍن راڻن جي رياست

سنڌ جي ڏکڻ-اپرندين تر واري پاڳي ۾ ڪنهن آڪاڻي دور کان وٺي سوڍن جي حڪمراني ۽ رياست قائم هئي. اصل نسل جي لحاظ سان هي 'پرمار' هئا، پر سنڌ ۾ هي سوڍا سڏجڻ ۾ آيا، ۽ سندن مڪ اڳواڻ 'ٺڪر' ۽ راڻا ٿيا. 'فتحنامي' ۾ ٺڪرن اڳواڻن جو ذڪر آهي. عرب اسلامي دور کان وٺي سوڍا سنڌ جي مرڪزي حڪومت ۽ سنڌ جي حڪمراڻن سان پيڙا ۽ شامل رهيا، ۽ مقامي طور سندن رياست قائم رهي. سومرن جي دور ۾، سوڍو راڻو مينڌرو، همير سومري جو وزير هو. پوين تاريخي دورن ۾ سوڍن جو ذڪر مسلسل طور اچي ٿو، پر ارغونن-ترخانن-مغلن واري دور ۾ هنن ۾ قبائلي نفاق وڌيو، 'ويسي ۽ ويرسين' وارو ويڙ پيو(۲). سنڌ جي حڪمراڻن به طرفداري ڪري سندن اختلافن کي وڌايو، جنهن جي ڪري آخرڪار هنن جي جدا جدا ٽڪن جون جدا جدا 'راڻپون' قائم ٿيون. ٽالپورن جي دور ۾ مقامي نظام ۽ انتظام جي مضبوطي جو

Gul Hayat Institute

---

(۱) جناب مير شاهنواز خان شاهلياڻي جمالي (محراب پور جمالي) جي محبت ۽ مدد سان اسان 'ناڙي' ملڪ جي آثارن جو مطالعو ڪيو ۽ اتي جو لوڪ ادب سهيڙيو. ۶- جنوري ۱۹۷۷ع تي اسان شهر 'مولوي' ۾ منزل ڪئي ۽ اتي فارسي ۾ لکيل اها اصل سنڌ ڏٺي، جيڪا ان وقت اوباب غلام قادر جويي وٽ هئي. اها زمين ۾ ماڃين کان جوين ۽ پين مقامي ماڻهن خريد ڪئي.

(۲) ڪتاب 'بيگلار-نامي' مان ڏهين صدي هجري (سورهين عيسوي) ۾ سنڌ جي سوڍن جي اندروني اختلافن تي روشني پوي ٿي.

مدار راڄن جي رضا ۽ راڄن سان اتفاق تي رکيل هو. حڪومت طرفان هر مکيه قوم ۽ قبيلي کي سندون، زمينون ۽ مقامي اختيار مليا. خاص طرح سرحدن تي ويڙل قومن ۽ قبيلن کي اندروني طور مڪمل آزادي ڏيڻي سرحدن جو محافظ بنايو ويو. ڏاکڻي سرحد تي راڻپور جي راڻن کي ٻڌ اندروني طور هڪ رياست وارا اختيار ڏنا ويا. کين سند ڏني وئي جنهن موجب هو راڻپور ۽ سوراچند جي گوٺن، اڏ شهر جي واپاري محصول ۽ سنڌ مان ڪڇ ۽ گجرات طرف ويندڙ مال ۽ واپار جي چونگي ۾ پاڳي پائيوار ٿيا. اهڙيءَ طرح ويرا واه جي راڻي کي مقامي اراضي معافي ۾ ڏني وئي ۽ هو ويرا واه جي اڏ شهري محصول جو حقدار ٿيو. سڄي علاقي جي ڏل جو چوٿون حصو ۽ ڪيس مليو، ۽ موڪڻي ڏيڻ جي سڄي پيدائش سندس حوالي ٿي. انهيءَ رواداري ۽ فياضي جي ڪري هو سرحد جي حفاظت ۾ سنڌ جي حڪومت سان ڀانهن پيلي ٿي ٻيڻا.

سنڌ تي انگريزن جي غاصبانه قبضي بعد، سنڌ جي خيرخواهه قومن قبيلن، سردارن ۽ سربراهن تي سختيون شروع ٿيون. انگريزن پين سردارن وانگر راڻن کي ملهيل رعايتن کي ٻڌ ڪٽيو. ۽ ۱۸۵۹ع ۾ پارڪر جي راڻي ۽ مک اڳواڻ توڙي ويرا واه جي ٺڪر جا حق ضبط ڪيا. جاڪاڻ جو انگريزن جي ڏاري حڪومت سان هنن تعاون نه ڪيو. اڻ سال انگريزن ڏيئومل کي لنگرپارڪر جو ڪاردار (مختيارڪار) مقرر ڪيو هو ته اتي جي راڻن ۽ ٺڪرن جو زور ڇڪي. ڏيئومل جي زبردستين سببان راڻن جا انگريزن سان مقابلا شروع ٿيا، جن جو ذڪر باب ٽائين هيٺ "راڻپور ۽ ويرا واه جي سوڍين جون انگريزن سان جنگيون" واري 'جنگنامي' ۾ بيان ٿيل آهي.

۱۵- اپريل ۱۸۵۹ع تي راڻپور جي راڻي ڪرڻجي ۽ سندس ڀاءُ پوءِ سنگ ويرا واه جي راڻي لاڏي سنگ، پهراڻي جي ٺڪر ۽ پين راجدارن گڏجي انگريزن خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو.

انگريزن جو پوليس ٽاڻو پٽي آچلايائون ۽ ڪاردار جي آفيس کي ساڙي ڇڏيائون. پوءِ انگريزن جون فوجون حيدرآباد توڙي کڇ مان چڙهي آيون. ۳- مئي تي مقابلو ٿيو. انگريزن جي فوجي طاقت گهڻي هئي، انهيءَ ڪري راڻو ڪرڻجي ۽ لاڏو سنگ ۽ ٻيا گرفتار ٿيا. اهڙي طرح انگريزن جي دور ۾ سنڌ ۾ سودن جي انهن سرحدي رياستن ۽ راڻن جو خاتمو ٿيو(۱).

نگامڑن جي رياست

نگامڑن يا نگامرن جي قوم سامونڊي ڪناري لڳ آباد هئي، ۽ هو اڪثر ٻيڙياتا ۽ سامونڊي ناڪا هئا. ماهيگيري ۽ ساحلي واپار سندن خاص پيشو هو ۽ انهيءَ ڪري هو سڪيا سڏايا ٿيا. ستين صدي هجري (تيرهين صدي عيسوي) ۾ هو ڪاري لڳ ڪناري وارن علائقن ۾ طاقتور هئا. جو فتحنامي (چچنامي) جي فارسي ترجمي ۾ علي ڪوفي سندن ٽالو ڪيو آهي ۽ پنهنجي گمان موجب ائين ڀاليو آهي ته جن 'ميدن' (سامونڊي سرڪشن) مسلمانن جي ٻيڙين کي قبضو ۾ ڪيو هو سي نگامرا هئا. سومرن جي آخري دور جي "آدو ۽ هوٿل پري" واري مشهور عاشقاڻي داستان جي 'هوٿل پري' حقيقت ۾ نگامري شهزادي هئي ۽ آدو ڪرالي جو ڪير چار هو(۲).

اسلام جي اچڻ کان پوءِ نگامرا اسلام ۾ داخل ٿيا ۽ اهي سامونڊي ناڪا ۽ واپاري جن جو ذڪر شاهه جي رسالي جي 'سر سامونڊي' ۾ آهي، تن مان غالباً گهڻا نگامرن مان ئي هئا. مُغلن جي دور ۾ 'نگامرن جي رياستن' جو حڪمران راڻو 'عُبيد' هو. مغلن جي آخري

---

(۱) ويرا واهه جي پونجاڻي نگرن بابت وڌيڪ احوال آنجهاني رائچند جي "تاريخ ريگستان" ۾ ڏسڻ گهرجي.

(۲) لوڪ ادب جي ڪتاب "مشهور سنڌي قصا: عشقيه داستان -۱" ۾ اسان هن افساني جي روايتن کي سهيڙي مرتب ڪيو آهي، ۽ پڻ مقدمي ۾ نگامرن جي راڻن ۽ سنڌن رياست تي روشني وڌي آهي، جنهن جو تفصيل آڻي ڏسڻ گهرجي.

Gul Hayat Institute

دور ۾ راڻو اِجمال ٿيو ۽ ان بعد ويندي کلهوڙن جي دور ۾ ٽائين هن رياست جي حڪمراني. راڻي اجمال جي پوين يعني 'اِجمالين' جي هٿ ۾ رهي. اجمالي گهراڻي جي راڻن جي گادي پهريائين 'ڪنڊي ڪوٽ' ۾ هئي، پوء 'ڪنڊي' واري ڪاري تي (رتي ڪوٽ ۾؟) ٿي، ۽ آخر ۾ سندن گادي ڏاراجا ۾ ٿي:

اول هٿا 'ڪنڊي ڪوٽ' تي، پوء وٺا 'ڪنڊيء' پاس ڪٽي
الله اجمالين جي اوچي ڪيچ آڻي
ڏاراجي ڏٽي، ڏسي سچ نه سوٽيا.

ميان نورمحمد ۽ ميان غلام شاهه جي دور ۾ 'ڪلهورن جي رياست' ايڏي وڏي ڪانه هئي، جو به هڪ مضبوط ڪيدي رياست هئي ۽ راڻو ارجن ان جو حڪمران هو. ميان نورمحمد محض پنهنجي طاقت جمائڻ ۽ پنهنجي حڪومت جي حدن وڌائڻ خاطر راڻي ارجن کي حملن ذريعي هيسائڻ شروع ڪيو. ميان غلام شاهه پوء بجار جوڪيي کي بچي راڻي ارجن کي بيدردي سان ماريو. اهڙيء طرح ڪلهوڙن جي هي آڪاڻي تاريخي رياست کلهوڙن جي دور ۾ ختم ٿي. اهو واقعو باب پنجين هيٺ "بجار جوکيي ۽ راڻي ارجن جي جنگ" بابت جنگنامي ۾ بيان ٿيل آهي، جنهن جو تاريخي اهم منظر هيٺين ريت آهي.

بجار جوکيو الهان جوکين جو چار ڪوٽ هو، پر وڏو ڏاڍو مڙس هو. ميان غلام شاهه جي اشاري تي بجار ۽ سندس ساٿين راڻي ارجن تي اوچتو حملو ڪيو، جنهن ۾ راڻو ارجن مارجي ويو. ان وقت کي ٿورا مڙس آتي راڻي وٽ هٿا، جن سامهون بجار تي حملو ڪيو. انهن مان ٿن جا نالا بيتن ۾ اچن ٿا. پيا جيڪي وڙهيا ۽ جن جو ذڪر ٻين بيتن ۾ آهي، سي غالباً تڏهن جڏهن ان کان اڳ ڪلهوڙن جي لشکر راڻي جي ڪوٽ تي حملو ڪيو هو.

تحفة الڪرام جي هڪ بيان موجب ۱۱۵۶ھ ۾ ڪجهه وقت لاءِ ٿتي جو انتظام مغلن جي شاهي وڪيل، ڏاراجا جي راڻي ۽ 'ارباب

Gul Hayat Institute

ساجن رانيه، جي حوالي کيو ويو هو(۱). انهيءَ کري راڻي جي ماڻهن جو ڌيان طرف اچڻ کا ڏئين ڳالهه کانه هئي، مگر تحفة الکرام ۾ اڳتي چاڙايل آهي ته سنه ۱۱۶۰هـ ۾ ڏاراجه جي راڻي جي چور تي جبل جي جنگجو ماڻهن مان کي ۽ چار سؤ شهر ڏني جي پسگردائي تي چڙهي آيا. ان وقت مَسُو فقير، ميان نورمحمد جي پاران ڏني جو حاڪم هو. سندس لشکر مکلي جي قبرستان جون قبرون لتاڙي حملي کندڙن کي سامهون ٿيو پر باوجود گهٽائي جي شڪست کاڌائون. پوءِ ميان نورمحمد جو پٽ محمد خداداد خان وڏي لشکر سان چڙهي آيو ۽ مسو فقير کي معزول کري بلاول فقير نائچ کي ڏني تي مقرر کيائين. راڻو پنهنجو لشکر قلعي جي ٻاهران لاءِ ڇڏي پاڻ درياءَ (بکهاڙ) ٽپي ٻئي طرف هليو ويو. راڻي جي انهيءَ ٿوري لشکر اهڙو تہ مقابلو کيو جو لاچار ٿي خداداد خان هڪ کوڙو جعلي دستاويز ڏيکاري قلعي تي قبضو کيو. شاعر محسن ڏٽوي ان واقعي جي تاريخ هن طرح کڍي:

دلم از بهر سالش فکر مي کرد
خرد گفتا "بحق فتح مبين" است

۱۱۶۱

ان واقعي کان ڪجهه پوءِ ڏني جي نائب شيخ شڪرالله، بجار جو کيي کي سڏائي راڻي کي مارڻ جو تاکيد کيو. منصوبو رڦيل هو تہ راڻي کي صلح جي بهاني سان گهرائي، پوءِ حملو کري مارجي. پر ان بعد سنه ۱۱۶۵هـ ۾ شيخ شڪرالله سندس ذريعي مسقط ڏانهن محمد مرادياب خان کي وڃي اچڻ لاءِ روانو ٿيو، جو وات تي پيڙي ۾ ئي وفات کيائين. انهيءَ کري اهو منصوبو رهجي ويو، جيکو

(۱) ميرعلي شير قانع: تحفة الکرام، فارسي متن، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، ۱۹۷۱ء، صفحا ۵۵۶-۵۵۸.

Gul Hayat Institute

هوء ميان غلام شاهه جي دور (١١٧٠-١١٨٦هـ) ۾ پورو ٿيو (١).
بهرحال هن حملي ۽ راڻي جي مارجڻ جو جيترو تفصيلي بيان هن واقعي
بابت جنگنامي جي روايتن ۾ آهي، اوترو ڪنهن به تاريخي ڪتاب
۾ ڪونهي.

پنهوارن جي رياست

سنڌ جي نسبنامن جي عام روايت مطابق 'پنهوارن' جا ونڊا
اصل ۾ هڪ عرب قبيلي مان هئا ۽ محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيا.
'فتحنامي' جي بيانن تي ٻڌل معتبر تاريخن مان اهو ثابت
آهي ته محمد بن قاسم پنهنجي فوج مان، جدا جدا قبيلن جي ڪن
چونڊ ماڻهن کي جدا جدا جاين تي رهايو، ۽ بعد ۾ خليفي سليمان
هڪ عام حڪمنامو ڪيو ته جيڪي به سپاهي سنڌ ۾ آهن، سي
اتي ئي رهن، محنت ڪن ۽ زمينون آباد ڪري پنهنجو گذران ڪن.
پنهورن جا ونڊا پنهنجي اصلي بدوي زندگيء کي ترجيح ڏيندي،
شهرن کان باهر وڃي رهيا ۽ رڍن ڪرين جا ڏڻ ڏاري گذران
ڪيائون، جنهن ڪري وقت گذرڻ سان هو "پنهوار" (پهون =
ڪريون. پهون + وار = ڪرين وارا) يا 'پنهور' سڏجڻ لڳا.
سنڌ جو ونڊو عالم ۽ محقق مخدوم محمد هاشم ٺٽوي 'پنهور' هو، پر
وٽس کي اڳڙيون لکيٽون يا ڪيون روايتون هيون، جو پاڻ کي
پنهنجي نسبنامي جي اصليت جي لحاظ سان 'اسدي قريشي' ڪري
لکيو اٿس(٢). انهيء عرب قبيلي وارا (جيڪي پوء 'پنهوار' سڏيا ويا)

---

(١) سنه ١٨٨٨ع ۾ انگريزن جي وقت جي جاگيردارن، ڪاتيدارن، پٽي-
دارن جي ياد داشت ۾ پڻ بجار جو حملو ۽ راڻي ارجن جو مارجڻ
ميان غلام شاهه جي دور ۾ ڄاڻايل آهي.

(٢) راقم، مخدوم صاحب جي ڪنهن ڪتاب ۾ سندس پنهنجن هٿ
اکرين لکيل آهڙي عبارت ڏٺي آهي، پر هي ستون لکندي چٽيء طرح
ياد نٿو اچي ته اها عبارت ڪهڙي ڪتاب ۾ هئي.

Gul Hayat Institute

غالباً محمد بن قاسم جي دؤر ۾ 'سيوهڻ' يا 'ڪاڪا راج' (ڪڪڙ) طرف رهايا ويا ۽ انهيءَ علائقي ۾ سندن پوين (پنهوارن) جي مکيه مرڪزي آبادي قائم رهي. اندازاً سمن جي پوئين دؤر ۾، جڏهن ڪان ڪاڪن-چنن واري قبائلي برادريءَ جو زوال شروع ٿيو تہ دادو ۽ چني جي ڏکڻ-الهندين پاڳي تي پنهوارن جو ۽ دادو-سيوهڻ جي ايرندين علائقي تي ڪوڙيجن جو قبضو ٿيو. ميرزا قليچ بيگ جي گمان موجب "۱۷۲۵ع ڌاري يا ان ڪان اڳ ڪاهري واري پاڳي ۾ پنهورن ۽ چنن جي حڪومت هئي. ڪاهري، سامتائي پرڳڻي جو صدر مقام هو" (يادگيريون، ص ۵۰). مگر غالباً اها گاله ۱۷۲۵ع ڪان گهڻو اڳ جي آهي.

حسين چارڻ جي تاريخي شعر ۾ ميرَ پنهوار جي سرداري ۽ سنبڌ رياست جو ذڪر آهي، جيڪا سيوهڻ واري علائقي سان ڊنگيل هئي. اهو مغلن جو آخري دؤر هو، جو دادو طرف ميان نصير محمد جي طاقت وڌي رهي هئي ۽ ڪلهوڙن طرفان پين مقامي قومن قبيلن جي رياستن تي دٻاءُ پوڻ شروع ٿيو، ۽ حسين چارڻ جي شعر جي شاهديءَ موجب، ميرَ پنهوار، ميان نصير محمد جي آڻ نہ مڃي. غالباً اهوئي سبب هو، جو ميان نصير محمد پنهوارن جي طاقت کي توڙڻ جو پڪو ڇهر ڪيو. سنہ ۱۱۰۳ھ ۾ ميان دين محمد پنهورن تي حملو ڪيو ۽ ميرَ پنهوار شڪست کاڌي، ۽ وري لشکر گڏ ڪري لڙائيءَ جي تياري ڪيائين. مرڪپور وٽ جنگ لڳي، جنهن ۾ پنهورن هاريو ۽ ميان جي حڪم سان، پنهورن جي زمين تي قبضو ڪري ڪين پوريءَ طرح آڻ مڃائي وئي.

ميان نصير محمد جي فقيري ۽ فيض سان، گهڻا بلوچ قبيلا 'ميانوالي طريقي' ۾ داخل ٿي چڪا هئا. دادو ۽ جوهي وارن علائقن ۾ رهندڙ جمالي، شاهائي، رند ۽ ڪوسا سنڌ سڳي ۾ هئا، جن سان ڪوسا، جيڪي اردا ۽ ڏاڏا هئا، سي چني سان لاڳو ڏکڻ طرف رهندڙ هئا. ڪوسن، پنهوارن جي حد ۾ لوڙهيون هڻڻ شروع ڪيون.

Gul Hayat Institute

مير پنهوار کان ٻوءِ پنهوارن ۾ ٻڌ شايد ٻئه سردارين ڏني ويون هيون. اصل مرڪز سامتائي ۾ قيصر پنهوار سردار هو، ۽ مٽي اتر طرف اراڙي ۾ حيدر پنهوار سردار هو. باوجود انهيءَ جي مقابلي ۾ پنهوارن ڪوسن جي سربراه گولي ڪوسي ڪي ماريو، پر هن جا ٻه گهٽا ماڻهو مٺ ۽ پنهوار وڏيڪ هيٺا ٿي ويا. جئن ته منجهن وڏيڪ مقابلي جي طاقت نه رهي، انهيءَ ڪري هنن لاچار ميان نصير محمد جو فيصلو قبول ڪيو، جنهن موجب اولهه طرف جبل ڪان وڃي اوپر طرف ناري تائين، پنهوارن جو سڄو علائقو سردار گولي ڪوسي جي قتل جي عيوض ڪوسن کي ڏنو ويو(۱). انهيءَ فيصلي کان ٻوءِ پنهوارن جو زور ٽٽي ويو ۽ هو ميان جا مڪمل طور مطيع ٿي ويا. باوجود انهيءَ جي پنهورن کي بالڪل ٿي بي دخل ڪرڻ ۽ تڙي ڪيڻ خاطر ميان يار محمد متن حملو ڪيو. پنهورن پيغام موڪليو ته اچين ڪين وڙهنداسون ۽ سامهون تبرار کانه ڪٽنداسون. تڏهن ميان يار محمد چيو ته: متن ڏنبڻ ۽ لڏين سان حملو ڪريو. ائين ڏنبڻ ۽ لڏين سان پنهورن کي ماري ڪيي، کاهڙي تي قبضو ڪيائون(۲). انهيءَ تان ميان يار محمد

---

(۱) ڏسو باب پنجون، "ميان نور محمد جو ڪوسن کي هڪالي ڪيڻ". ڪوسا اڳئي زبردست هٿا ۽ سات ڪري ويهن وارا ڪين هٿا. جڏهن پاڙيسري قبيلن شاهاڻين ۽ جمالين سان وڙهيا، تڏهن ميان نور محمد خرد ڪوسن تي لشڪر چاڙهي، ڪين چني ۽ ڪٻڙاڻ واري علائقي مان بي دخل ڪيو.

(۲) پنهورن جا سربراه ٻوءِ سامتائي ڇڏي ويا. ڪي درياء جي ڪچي ۾ وڃي ويٺا، ڪي درياء ٽپي، اوپر طرف ويا ۽ ڪي دادو ۽ لاڙڪاڻي جون حدون ٽپي، جيڪب آباد طرف هليا ويا. وڏيرو عمر پنهور ۽ وڏيرو قنبر پنهور ٻوءِ تالپورن جي دور ۾ سامتائي جنهن جو ذڪر "باب چهين" هيٺ "رندن جو مڪسين تي حملو" واري جنگنامي ۾ آيل آهي.

عام طرح "ياروَ ڏلبڏي" مشهور ٿيو. ۽ اهو ڏنبڏو جيڪو ڪاهري تي ڪيل حملي ۾ سندس هٿ ۾ هو، سو پوءِ سندس قبي ۾ سنياليُ رکيو ويو، جنهن جو ٻچيل ٽڪرو اسان ڀاڻ وڃي ڏٺو. ميان يار محمد ڪاهري لڳ پنهنجو گاديءَ جو نئون شهر 'خدا آباد' ٻڌايو. 'پنهوارن جي سامٽائي رياست' اڻين ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ختم ٿي.

ڪڪرالي جي ڪيهرن جي رياست

سنڌ ۾ سمن جي حڪومت کان اڳ سنڌ جي سمن جي ڪچ ۾ پنهنجي حڪومت قائم هئي، جنهن جو مرڪزي علائقو 'ابڙاسيو' هو. اتان پوءِ جام مهڙ سنڌ جي ڪڪرالي ورڪٽي ۾ پنهنجي رياست قائم ڪئي، جيڪا سمن جي دور ۾ قائم رهي(۱). هيءَ رياست 'اوچتي' درياءَ جي ڏکڻ ڪپ بندر کان اوپر سجي ساموندي ڪناري لاڳو علائقي ۾ ويندي 'بستا بندر' تائين پکڙيل هئي. شاهه بندر تعلقي (موجوده "لاڙيون") واري اراضي هن رياست جو مرڪز هئي ۽ جاتي تعلقي جو اولهندين پاڳو به هن ۾ شامل هو. سمن جي حڪومت کان پوءِ ڏهين صدي ۾ ڪڪرالي جو حڪمران جام جراڙ هو ۽ پوءِ جام ڏيسر ٿيو جنهن کان پوءِ جام هالو ٿيو. ترخانن جي دور کان وٺي هن رياست تي سنڌ جي حاڪمن جا حملا شروع ٿيا، جو اها نهايت آباد هئي، پر ڪيهرن به اڏو مقابلا ڪيا. مرزا عيسيٰ جي وقت ۾ 'هالو' ڪڪرالي جو جام هو. ۹۷۹هـ/۱۵۷۱ع ۾ مرزا محمد باقي ڪڪرالي تي حملو ڪري خان ڀٽ ڏيسر کي--جيڪو ان وقت جام هو--شڪست ڏني ۽ هو مارجي ويو. پر اتان جي

---

(۱) جام مهڙ ۽ ڪڪرالي جي جامن بابت اسان کجهه تفصيل لوڪ ادب سلسلي جي اوٽيهين ڪتاب (مشهور سنڌي قصا ۽ سنڌ جا عشيه داستان-۱، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۶۴ع، مقدمو صفحا ۵-۶) ۾ ڏيو آهي جتي ڏسڻ گهرجي.

راڄدارن جن ۾ 'ڪوڙ' قبيلي وارا طاقت ۾ هئا، مقابلا جاري رکيا. ۹۸۰ھ ۾ وري مرزا محمد باقي پنهنجو لشکر چاڙهي موڪليو، جيکو ڪڪرالي جي قبيلن جي گڏيل طاقت سان پڄي نه سگهيو ۽ حڪومت وري جام ڏيسر جي حوالي ٿي. مغلن جي دؤر ۾ شهزادو خرم (شاه جهان) جڏهن دهلي سان پيءُ سان ڪاوڙجي سنڌ ۾ آيو. تہ ٿي جي مغل صوبه دار ۽ ڪڪرالي جي جام سندس مخالفت ڪانہ ڪئي، جنهن جي معنيٰ تہ مغلن جي حڪومت سان ڪڪرالي جي جام جا صلح وارا معاهدا ٿيل هئا. ڪڪرالي جي گادي جو هنڌ 'ديرو' هو جيکو ڏهين صدي هجري ۾ اوج تي هو. ٻيو مکيہ شهر 'ميليو' (ابن شاهہ جا ٽکر) هو. غالباً يارهين صدي ۾ 'گڙهہ آباد' پڌايائون ۽ اتي پنهنجي گادي ڪيائون.

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ڪڪرالي جي جامن خلاف وڌيڪ کارروايون شروع ٿيون، پر ميان نورمحمد جي حڪومت جي آخري دؤر ۾ ڪڪرالي جي جام ڏيسر (نندي) سان صلح جا معاهدا ٿيا. جام ڏيسر جو نالائق پٽ، پيءُ جي خلاف ميان محمد مرادياب وٽ ڀهتو تہ جي مون کي 'جام' بنايو تہ ٿيون حصو ملک يا آمدني جو ڏيندس. ميان محمد مرادياب پئسي جي لالچ واري هوَس ۾ حڪم ڏنو تہ جام ڏيسر تي لشکر چڙهائي ڪري. وڏن اميرن ۽ صلاحڪارن سان ميرِ بهرام خان ۽ مراد خان ڪليري ميان کي سمجهايو پر هن مال ملڪيت جي لالچ ۾ جام ڏيسر تي حملي جو حڪم بحال رکيو. ميان جي انهيءَ روش ۽ پئسي جي هوَس جو بيان ميرزا محمد علي 'ڪڪرالي' جي جنگ بابت پنهنجي مثنوي ۾ ڪيو آهي. محمد مرادياب جي ڪم ظرفي بابت لکي ٿو تہ:

نه از ملک و از لشکرش آگهي
چنين باشد آن روزگار تهي
شدي گر بسويش کسي داد خواه

Gul Hayat Institute

نمودي ز بيداد كارش تباه
نبودش بجز شغل كين پيشه
نه جز فكر بيداد انديشه

۱۱۶۷ھ کان حملا شروع ڪري جام ڏيسر کي پنهنجي گاڏي (گڙھ آباد؟) چڏائي 'ديره' ۾ وهاريائون، مگر محمد مراد ياب پوء جلدئي معزول ٿيو ۽ جام ڏيسر پنهنجي رياست بدستور سنياليو. ۱۱۷۳ھ ۾ وري ميان غلام شاھ، جام خلاف لشڪر چاڙهيو، چاڪاڻ جو ميان غلام شاھ جڏهن حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، تڏهن جام ڏيسر سندس پوزي مدد ڪانه ڪئي هئي. بالآخر ۷- صفر سنه ۱۱۷۴ھ/۱۷۶۰ع ۾ جام ڏيسر جي گادي جي شهر "آباد" تي ميان جي لشڪر قبضو ڪيو ۽ جام پچي وڃي ڪچ ۾ پناھ ورتي. جام جو پٽ بدستور پنهنجي پيءُ جي خلاف ميان صاحب جي نوڪري ۾ رهيو. اهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جي دور ۾ ميان غلام شاھ هٿان ڪيهر سمن جي تدبير رياست ڪکرالي جو خاتمو ٿيو.

(ج) ڪوهستان، حب، ملير ۽ ساڪري جا مڪين قبيلا

سنڌ جي ڏکڻ- الهندين پاڻن ۾، ٽئن پاڻ ڪان اولهه- ڏکڻ واري ڪوهستاني علاقي، ٽئن حب ۽ ٽئن ملير جي وادين، ڏکڻ- اوپر طرف ٽئن گهگهر جي وادي، وٽيجي، ڏاڀيجي ۽ اڳتي سڄي ساڪري تائين برفت- نوسڙيا، لاشاري، ڪرمتي (بلوچ) ۽ جوڪيا مڪين ۽ طاقتور قبيلا رهيا آهن، جن جو ذڪر ڪيترن ئي جنگنامن ۾ اچي ٿو. مختلف وقتن تي، ڪڏهن ڪن قبيلن جو پاڻ ۾ صلح ۽ دوستي وارو ناتو، ته ڪڏهن مخالفت ۽ جنگ وارو سلسلو رهيو. آثارن ۽ روايتن کي مدنظر رکندي ائين معلوم ٿئي ٿو ته سمن جي دور کان وٺي مغلن جي اوائلي دور تائين، لکي کان وٺي حب ندي جي ڪوهستان تائين برفت- اوسڙيا قبيلا طاقتور رهيا. حب، ملير ۽ ساڪري واري

پاڳي ۾ لاشاري ۽ ڪرمتي قبيلا طاقتور رهيا. ۽ آخر ۾ ڪلهوڙن جي دور ۾ جوڪيا طاقت ۾ آيا. پين ڪيترن قبيلن مان پڙڇ، جاکرا، سورا، ٻالاري، ڇچر ۽ ڪائيچا پنهنجن پنهنجن ماڳن تي ٿوري گهڻي عرصي لاءِ مضبوط رهيا. هيٺ اسان ڪن مکيه قبيلن جي طاقت ۽ اڇڻ جي تاريخوار سلسلي ۽ سندن هڪٻئي سان تعلقات تي مختصر طور روشني وجهنداسون.

لاشاري قبيلا

نائين صدي هجري (پندرهين عيسوي) ۾ بلوچن جي رند ۽ لاشاري قبيلن جي وڏي جنگ سالن جا سال هلي. رندن جو سردار مير چاکر هو، جنهن جي حڪومت سبي ۽ ڏاڏهر ۾ هئي ۽ لاشارين جو سردار مير گهرام هو جنهن جي حڪومت ڪنداوا ۾ هئي. دريا خان لاشاري قبيلي جو هڪ ذهين ۽ بهادر نوجوان هو، جنهن ننڍي ۾ اچي نوڪري ڪئي هئي، جتي هو بالآخر سلطان چام نظام‌الدين جو وڏو وزير ۽ سپه سالار ٿيو ۽ 'مبارڪ خان' جي لقب سان مشهور ٿيو(۱). دريا خان جي صلاح مشوري سان ئي سنڌ جي حڪومت لاشارين ۽ ساڻن شامل قبيلن جي پٺيرائي ڪئي. ٻئي طرف رندن ۽ ساڻن شامل قبيلن ارغونن کان مدد ورتي. سنه ۸۹۸ھ (۱۴۹۲ع) ۾ دريا خان جي اڳواڻي هيٺ سنڌ جي لشڪر، جنهن ۾ لاشاري، چانڊيا، مگسي ۽ ٻيا قبيلا شامل هئا، ارغونن جي لشڪر کي شڪست ڏني، جنهن ۾ شاه بيگ ارغون جو ڀاءُ محمد بيگ سارجي ويو. ان کان پوءِ سلطان چام نظام‌الدين جي باقي دور (۸۹۸-۹۱۴ھ) ۾ لاشارين، چانڊين، مگسين ۽ ٻين قبيلن کي، جن ارغونن کي شڪست ڏني هئي ۽ جيڪي پوءِ به سنڌ جي فوجي طاقت جا مکيه سرواڻ رهيا، سلطان چام نظام‌الدين طرفان جاگيرون ۽ انعام اڪرام مليا. لاشاري قبيلي

---

(۱) دريا خان جي حسب نسب بابت تفصيل لاءِ ڏسو اسان جو مضمون ص ۹۹، سنڌي ادبي ٻورڊ، سنڌي ادبي مهراڻ، نمبر ۱-۲، ۱۹۸۰ع، سنڌي ادبي ٻورڊ.

جي سربراهن کي گادي جي شهر ٺٽي جي آسپاس وارن علائقن ۾ جاگيرون مليون. نسبناميءَ جي روايتن، تاريخي اهڃاڻن، آثارن (قبرستانن) ۽ جنگنامن جي ڪن روايتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته لاشاري سردار سونڌا، حب-ملير ۽ پير پٹي وارن ماڳن تي آباد ٿيا. سردار مير گهرام لاشاري جو پوٽو مير اسحاق (وڏو) غالباً دريا خان جي لشڪر سان گڏ سنڌ ۾ آيو ۽ سلطان جام نظام الدين طرفان ڪپس 'ملڪ' جو خطاب مليو. هن رڄيرن ڪرمتين مان شادي ڪئي ۽ حب-ملير ۾ رهيو. جام نظام الدين جي وفات بعد، جام فيروز جي دور ۾ سمن جي حڪومت جو زوال شروع ٿيو ۽ ۹۲۷ هـ (۱۵۲۰ع) ۾ دريا خان جي شهادت بعد ارغونن جو سنڌ تي غلبو ٿيو ۽ ان سان گڏ لاشارين ۽ ساڻن پين شامل قبيلن تي ارغونن جي لشڪر چڙهايون ڪيون. ان وقت مير گهرام جو پٽ مير راميڻ سنڌ ۾ هو. هو پير پٹي وٽ ارغونن جي لشڪر سان وڙهندي شهيد ٿيو ۽ پير پٹي تي دفن ٿيو (۱). ٻيءَ روايت موجب انهن حملن کان اڳ هو گجرات طرف هليو ويو هو ۽ لاشارين سندس پٽ ملڪ اسحاق جي اڳواڻي هيٺ سونڊن وٽ ارغونن جي لشڪر جو مقابلو ڪيو جنهن ۾ ملڪ اسحاق ۽ ٻيا وڏا سربراه شهيد ٿيا، جن جون چٽسالي ۽ تصويرن سان آڪريل وڏيون شاهي قبرون سونڊن جي مقام ۾ موجود آهن. حب ۽ ملير ۾ لاشاري قبيلن مان ڪي ڦٽي ويا، جن مان مغلن جي اوائلي دور ۾ مير عالي سردار هو، جنهن جو اولاد موجوده 'عالياڻي' لاشاري آهن. ٻئي ٽڪيه قبيلي 'سلطاناڻي' بابت هڪ روايت ائين آهي ته سندن وڏا دريا خان جي دور ۾ 'سلطان' جام نظام الدين جي محافظ دستي جا خاص ماڻهو هئا ۽ انهيءَ ڪري 'سلطاناڻي' سڏيا ويا. مير عالي جي وقت ۾ ڪرمتي قبيلا هينئن ملير واري اراضي ۾ ڦهتل

---

(۱) هڪ ٻي روايت موجب هو ڪلان ڪوٽ تي ماريو، پر اها روايت صحيح نٿي لڳي.

Gul Hayat Institute

۽ مير عالي سندن مدد ڪئي. 'سلطاناڻي' ۽ 'عالياڻي' لاشارين جا رئيس پاڙا ٿيا. اهي توڙي ٻيا لاشاري پاڙا جن جو سلسلو مٿان سمن جي دور کان شروع ٿيو، سي ٻوءِ مقامي عرف عام ۾ 'مُنڊِيرَ' سڏجڻ لڳا. جڏهن پڙجن جي ڪرمتين ۽ لاشارين سان جنگ ٿي، تڏهن لاشاري اُتر طرف ملير، حب ۽ گڏاپ ۾ سؤنگل واري علاقي ۾ آباد هئا ۽ عمرخان سندن سردار هو. مغلن جي زوال واري دور ۾ لاشارين جو سردار 'عالياڻي' پاڙي مان بِنگي خان هو، جنهن سان بجار جي سربراهيءَ هيٺ جوکين جو راج پيڙو ٿيو، ۽ بنگي خان انهن جي حب واري علاقي ۾ آباد ٿيڻ ۾ مدد ڪئي.

پڙَڄ قبيلا

پڙَڄن جي هڪ ننڍي قوم غالباً سومرن جي دؤر کان ونئي حب-ملير کان هيٺ گهاري تائين ۽ گهاري کان ڏکڻ-اولهه ڪيراڻي واري علاقي ۾ آباد هئي. ان وقت سنڌو نديءَ جو هڪ هيٺيون ڇوڙ ڦٽو درياءَ هو، جيڪو گهاري کان ڏکڻ-اولهه طرف وهندو هو. موجوده 'ڪيراڻي ديهه' پڙجن جو ٻيلو هو. 'ماڙي مورڙو' جنهن جا کنڊر ڪيراڻي ديهه ۾ آهن ۽ ٻيو 'ٽٻين واري مسجد' جي شهر جا کنڊر پڙجن جي وقت جا يادگار آهن. مٿان درياءَ جي رخ بدلڻ ۽ ڀاڻيءَ جي ڪوٽ سبيان پڙجن وارو اهو علاقو ويران ٿيو، انهيءَ ڪري ڪي قبيلا هيٺ ساڪري ۽ گهوڙا ٻاري طرف ويا ۽ ٻيا سندن مٽين حب ۽ ملير واري ساڳ ڏانهن ويا، جتي هو پنهنجي لاءِ وڌيڪ علاقو هٿ ڪرڻ لڳا. انهيءَ ڪري پڙجن جو، اتي جي لاشارين ۽ ڪرمتين قبيلن سان ٽڪر ٿيو، جنهن ۾ سندن زور ٽٽو ۽ کين حب ۽ ملير واري علاقي مان بي دخل ٿيڻو پيو. اهو مغلن وارو اوائلي دؤر هو. ان وقت ڪرمتين جو سردار مَلڪ حاجي هو، جنهن پڙجن کان ملير وارو علاقو هٿ ڪيو. ڪي هڪ پڙ راج پڙجن جا حب واري پاسي رهيا، ۽ جڏهن جوکيا راج 'ڪنگوري' واري پاسي کان سندن سربراه بجار جي اڳواڻيءَ هيٺ حب واري علاقي ۾ آيا تہ

پڙجن جي راڄدارن ۾ ايان ايتري همت هئي، جو جوکين کي پنهنجي اراضي طرف وڌڻ نه ڏنائون ۽ پٽر (روهي) کوڙي دنگ کيڏيائون ته جئن جوکيا اڳتي نه وڌن. هڪ روايت موجب ٽڏهن بنگي خان جوکين جي مدد ڪئي.

ڪرمتي قبيلا

'ڪرمتي' هوت بلوچ آهن، جيڪي ڪنهن آڳاٽي وقت کان مڪران ۾ سامونڊي ڪناري لڳ 'ڪلمت' واري علائقي ۾ آباد ٿيا ۽ 'ڪلماتي' يا 'ڪلمتي' سڏجڻ لڳا. سنڌ ۾ آيا ته (سنڌي آڇار موجب) 'ڪرمتي' مشهور ٿيا. نائين-ڏهين صدي هجري (۱۵-۱۶ عيسوي) ۾ هوت قبيلن جي ڪلمت ۾ پنهنجي خود مختار رياست قائم هئي. ڏهين صدي هجري (۱۶- صدي عيسوي) ۾ هن رياست جو حڪمران حمل خان ٿت جيئند خان هو، جنهن پورچوگيزن جي سامونڊي حملن جو بهادريءَ سان مقابلو ڪيو هو. ان کان اڳ غالباً ۹- صدي هجري ۾ ڪي ڪرمتي قبيلا هنگلاج ۽ هڳور ڏيءَ واري وات سان سنڌ ڏانهن آيا ۽ پهريائين هو لس بيلي جي ڪارڙي ۽ پوائي وارن علائقن ۾ رهيا، جتي سندن قديم قبرستان موجود آهن. پوءِ حب ندي ڏانهن وڌيا. سندن سردار تڏهن 'راڏا' گهراٽي مان هئا. راڏي سردار حاجي (ان نوتڪ بن عالي بن عمر بن بجار بن هوت بن جلال خان) پهريائين حب وارو علائقو پڙن کان هٿ ڪيو ۽ پوءِ ملير پڙجن کان هٿ ڪيو. پنهنجن مغلن کان وڌيڪ وڏي اراضي مال لاءِ مقاطعي تي ورتائين، جنهن ۾ ڪارڙي جو لڪ، پوٽي، لوهار جو لنگهه، سوزينگ، بولاڙي (ڪوڏڪر وٽ)، جرندو ۽ گوربان شامل هئا. حاجي غالباً مغلن جي اوائلي دور ۾ ٿيو. ملڪ حاجي کان پوءِ ملڪ براهم، ملڪ اسحاق، ملڪ طوطا، ملڪ حسن ۽ ملڪ زردار سردار ٿيا. راڏن جو اثر رسوخ حب ۽ ملير کان اڳتي ڪهڪهر نئن تائين وڌيو. سندن آخري پاڻ وڏيجي کان چار ميل ڪن اولهه طرف هو، جو سندن سرداري ختم ٿي. ان بعد پڳ راڏن مان

Gul Hayat Institute

قيري ٻئي قبيلي ۾ آئي، جن مان ملک براهم (بن شيهک بن ڏگار بن براهم بن ٻير بن نوت) ٿيو. ملک حاجي جا ٻه ٻيا ڀاءُ لوزبندغ ۽ بلوچ هئا. نوزبندغ کي ٻه پٽ ٿيا، هک نوت ۽ ٻيو گياندار. نوت جا پٽ هديه ۽ ٻير، جيکي سردار ٿيا. گياندار جو اولاد 'ٻوا' ٿيا(۱).

سنڌ جي ساکري واري علائقي ۾ سمن جن ڏور کان وٺي 'لنگاڻن جي رياست' قائم هئي. لنگامڙا ٻڙياتا يا ناکٽا هئا ۽ مٽي مکران تائين ايندڙ ويندڙ هئا. کلمتي ٻ. سامونڊي پٽڻ وارا هئا ۽ غالباً الهيءَ. وقت کان وٺي کي کلمتي ساکري ۾ لنگاڻن جي راڻي جي رياست ۾ آباد ٿيا. بعد ۾ جڏهن کي کرمتي قبيلا حب ۽ ملير کان ٻڏا ساکري ۾ آيا تہ انهن جو ٻہ راڻي سان رس رهيو، بلڪ هو راڻي جي لشکر جا سپهہ سالار ٿيا، ۽ رياست سان لاڳيتو بگهياڙ جي پاڻيءَ تي پنهنجون آبادیون وڌايائون ۽ بستيون قائم کيائون جنهن کري 'بگهياڙ' سڏجڻ لڳا.

اورنگزيب بادشاهہ جي دور ۾ کرمتي قبيلا ميرپورساکري ۽ بگهياڙ وارن علائقن ۾ طاقتور هئا، ۽ سنڌن سردارن ٻير (ٻير) ۽ بجار کي، جيکي ٻئي سوٽ هئا، اورنگزيب بادشاهہ کان ۱۴ رجب ۱۱۰۳ھ (۱۶۹۱ع) تي شاهي سنڌ ۾ ساکري واري اراضي انعام ۽ معاوضي طور ملي، جنهن جي عيوض هنن ساکري کان ٻوڏيسر ڏالهن ويندڙ قافلن جي سلامتي جي ذميداري پاڻ تي کئي. ملير ۽ حب وارن کرمتين جو سردار ان وقت يا ان کان اڳ ملک طوطا (وڏو) هو، جنهن جي نالي سان دابيجي کان ٻہ ميل اتر طرف "ملک طوطا

---

(۱) هي نسبنامو راقم کي ۱۹۵۰ع ۾ ملير جي 'لٽينگ' (بلوچن جي) پاڙي جي ٻير مرد (ان وقت عمر ۷۲ سال) حاجي شاهہ علي وٽان مليو. راڏا کرمتي ملک، تن جون قبرون ملير ۾ ٽڏي جي ڏڻ لڳ ملک طوطا واري مقام ۾ هک چٽي هيٺ هيون، جيکا اڄا بيٺل هئي جڏهن اسان ڏني ۽ قبرن ٽي آکريل نالا قلمبند کيا.

جو تلاءُ آهي. ملڪ طوطا جو شاهي قبرستان، جنهن ۾ وڏي چتسالي سان قبرون آهن، سو ٽڏي جي ڏڻ لڳ آهي(۱).

ارغونن ۽ ترخانن واري دؤر ۾ لاشارين سان گڏ ڪرمتين تي به چڙهايون ٿيون، خاص طرح رڄيرن جي قبيلي تي، جنهن مان ملڪ اسحاق لاشاري شادي ڪئي هئي. مرزا محمد صالح، رجيرن کي ئي مارايو هو جيڪي مريد خان جا عزيز هئا، جنهن پوءِ مرزا محمد صالح کي مارايو. هڪ روايت موجب مرزا محمد صالح، مائي ڪيوڙي جو سڱ گهريو هو، جيڪا ڪرمتي ملڪ طوطا جي ڏيءُ هئي. ملڪ طوطا رجيرو (ڪرمتي) هو ۽ هُو ان وقت فوت ٿي ويو هو. ارغون ـ ترخان ۽ مغل هڪٻئي جا مخالف هئا ۽ انهيءَ ڪري سنہ ۱۰۰۰ھ / ۱۵۹۱ع ڪان پوءِ مغلن واري دؤر ۾ ڪرمتي قبيلا ملير ۽ حب ڪان وٺي ساڪري تائين طاقتور ٿيا. ان وقت برفت ـ نومڑين قبيلن جي گائيچن ـ چچرن خلاف مدد ڪيائون(۲). مغلن جي زوال واري دؤر ۾ برفت ـ نومڑيا قبيلا نئين بارڻ ڪان اولهه طرف سڄي ڪوهستان ۾ طاقتور ٿيا. سنہ ۱۱۱۵ھ ۾ هنن قبيلن جي سرواڻ ياهڙ خان لس بيلي جي حڪومت هٿ ڪئي ۽ نومڑيا محال ڪوهستان مان حب تائين وڏي اڇي ڪرمتين سان منهن مقابل ٿيا.

پوءِ ڪرمتين جوابي حملا ڪيا ۽ سورهيه گندبي مٿاڻي وڃي لس بيلي جي حد ۾ نومڑين جون لوڙهيون هنيون(۳). مغلن جي زوال وقت سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي طاقت اڀري رهي هئي. ميان يارمحمد ڪلهوڙي ۱۱۷۱ھ ۾ ياهڙ خان کي شڪست ڏني ۽ ان بعد سندن صلح ٿيو. نومڑيا جڏهن ڪرمتين سان پڄي نه سگهيا تہ ياهڙ خان

---

(۱) اسان ۱۹۶۲ع ڌاري ان شاهي قبرستان جو معائنو ڪيو. ان وقت ملڪ طوطا ۽ ٻين ملڪن جي مٿان وڏي شاهي ڇتي (قُبي) هئي، جيڪا هاڻي ڍهي وئي آهي.

(۲) باب چوٽون: برفتن جو گائيچن ۽ چچرن کان ويڙ وڙ.

(۳) باب پنجون: گندبي مٿاڻي ۽ نومڑين جا مقابلا.

ميان نورمحمد کي ڪرمتين خلاف لشکر چاڙهڻ جي صلاح ڏني.
پر ميان نورمحمد پهريائين ڏاراجه جي رائي تي حملي ڪرڻ لاءِ پنهنجي
پٽ خداداد خان کي چاڙهي موڪليو، جنهن حرفت سان ان علاقي
تي قبضو ڪيو. جيتوڻيڪ سامهون لشکر ۾ ڪرمتين وڏو مقابلو
ڪيو. ڪرمتين کي رائي کان چيني ڏار ڪرڻ خاطر، ميان نورمحمد
جي حڪم موجب ميرمحمد عرف الهيار خان ڪلهوڙي ۲۷- ربيع الاول
۱۱۶۲ھ ۾ ملڪ مريد پٽ ملڪ ابراهم کي جاگير ڏيکي ڪري ڏني.
انهيءَ ڪري جڏهن ميان غلام شاهه، جوکين جي سربراهه بجار کي
رائي جبي مارڻ لاءِ موڪليو تہ ملڪ مريد، رائي جي کابہ مدد
ڪانہ ڪئي. رائي ۽ سندس رياست جي خاتمي کان پوءِ ميان غلام شاهه
ڪرمتين خلاف خدا آباد مان وڏو لشکر چاڙهي موڪليو، جنهنڪري
ڪرمتين کي وڏو نقصان پهتو(۱). ميان غلام شاهه پوءِ جوکين جي
سربراهه بجار کي زور وٺارايو، جنهن ڪرمتين خلاف جنگيون جوٽيون،
جنهن ۾ ملير ۽ حب واري هاسي کان ڪرمتين توڙي لاشارين کي
بي دخل ڪيائين ۽ ساڪري وارن ڪرمتين تي ب سوڙهہ ڪيائين.

باوچڪي ۾ هڪ شعر جي روايت موجب ملير وارا ڪرمتي
قبيلا جڏهن اتان نڪتا تہ اچي پيتاڻي واري پٽ تي وينا. پٽاڻو،
وڻيجي کان ڏکڻ، گهاري واري درياءَ کان آتر ۽ شاهه حسن اولياءَ
جي لڳ ڏکڻ طرف آهي. ان وقت سندن سربراهه ملڪ عثمان هو.
طوطا ۽ اسحاق بہ سندس ويجها عزيز هئا.

هن ڪتاب ۾ شامل ستن جنگنامن(۲) ۾ جوکين ۽ ڪرمتين
جي مقابلن ۽ جنگين بابت ڪافي تفصيلي ٽاڪا ۽ اهجاڻ ڏنل آهن.

---

(۱) باب پنجون: ڪلهوڙن جي لشکر جي ڪرمتين تي چڙهائي.
(۲) باب پنجون: ڪرين واري جنگ، ٽڏي واري جنگ، ملکي
بي پهرين جنگ، بجار ۽ رائي ارجن جي جنگ، گهگهي واري جنگ،
قدمن واري جنگ ۽ ملکي واري بي جنگ.

Gul Hayat Institute

مکلي واري ۾ جنگ سنہ ۱۲۰۳ھ ۾ ڪالهورن جي اوائلي دور ۾ لڳي، جنهن ۾ ڪرمتين جي هار ٿي ۽ سندن سورهيہ سپه سالار مير مزار ميدان ۾ ماريو. مير فتح علي خان جي وقت ۾ ساڪري جي ڪرمتين جو سردار ملک مريد هو ۽ سندس پائر الله ڏنڌو، فتح خان ۽ مزار هنا، جن مان مزار مکلي تي ماريو. جڏهن مير فتح علي خان جو ملک تي پورو قبضو ٿي ويو تہ جوڪين ۽ ڪرمتين ۽ برفتن جي سردارن سان هرهک کي وڏي عزت ۽ آبرو ڏنائين، ۽ سندن وچ ۾ ڪو صلح ڪرائي کين هڪٻئي سان وڙهڻ کان هميشه لاءِ روڪي ڇڏيائين.

برفت ـ نومڑيا

برفت ۽ نومڑيا قبيلا آڪاڻي وقت کان وٺي سنڌ جي ڪوهستان ۾ طاقتور رهيا. اوائلي دور ۾ هنن جو بلوچستان ـ لس ٻيلي وارن قومن قبيلن سان وڏيڪ تعلق رهيو ۽ جنهن بلوچي رسم رواج رائج رهيو. انهيءَ ڪري ڪن آڪاڻين تاريخن ۾ انهن کي 'بلوچي قبائل' ڪري چاڻايو ويو آهي. نسبنامي جي روايتن موجب، آڪاڻي (سومرن يا سمن واري) دور ۾ سندن قبائلي سردار ابوالفتح بلوچ هو(۱) جنهن جي نالي پويان پوءِ انهيءَ قبيلي وارا ۽ ٻيا جيڪي ساڻن راهہ رواج ۽ لٽ ۾ شريڪ ٿيا سي 'بلفتح' (=ابوالفتح) يا (سنڌي آچار جي لحاظ سان) 'برفت' سڏجڻ لڳا. ڪن روايتن موجب برفت مڪران ۽ بلوچستان کان آيا. بهرحال ڪوهستان ۾ منڊ کان ٿي 'برفتن' ۽ 'نومڑين' قبيلن جو واڌاري ۽ شراڪت وارو ناتو ٿيو، جنهن ڪري برفت ـ نومڑيا قبيلا ڪوهستان جي هڪ ٻيڪمشت قبائلي طاقت بنجي ويا. مغل جي دور ۾ هي الهندين ڪوهستان کان هيٺ لٿا ۽ آدم ۾ لکي کان وٺي ڏکڻ ۾ ٺٽن بارڻ تائين سڄي ڪاڇي ۾ هنن ٻنهنجو

(۱) ملک بولاخان نومڑي جي اوائلي شجره ۾ بلوچڪا نالا 'حمل' ۽ 'آري' اچن ٿا.

Gul Hayat Institute

ڏاکو جمايو، ۽ مغلن جي پوئين ۾ زوال واري دور ۾ انهيءَ اراضي ۾ کوسن، گائيچن ۽ ڇچرن جي زور وٺڻ سان هي قبيلا بارڻ تائين هٿي ويا. گائيچن، ڇچرن ۽ سورن گڏجي احمان بہ کين پوئتي هٽايو ۽ بارڻ ٽپي ڪڇ ڏاکڻي علائقي تي بہ قبضو ڪيو. برفت قبيلن پوءِ حب ۽ ملير جي ڪرمتين کان مدد ونڊي، گائيچن ۽ ڇچرن کي بارڻ وارن علائقن مان بي دخل ڪيو(۱).

بارهين صدي هجري جي شروع ۾ برفتن بارڻ وارن علائقن ۾ گڏجي زور ورتو، ۽ سردار ڀاهڙ خان جي اڳواڻي هيٺ هنن قبيلن سنہ ۱۱۱۵ھ ۾ سڄي ڪوهستان ۽ اڳتي لس بيلي واري، ملڪ تي قبضو ڪري بيلي ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. ڀاهڙ خان پوءِ غالباً سڄي ڪاڇي ۾ پنهنجي قبائلي طاقت کي قائم ڪرڻ ٿي چاهيو ۽ اس بيلي مان شايد ميوهڻ ـ دادو ـ جوهي واري پاسي کان چڙهائي ڪئي، پر ميان يارمحمد ڪلهوڙي کيس ۱۱۱۷ھ ۾ شڪست ڏني. ان بعد هن قبائلي طاقت جو رخ ڦري هيٺ ڏکڻ ـ اولهہ طرف بارڻ کان وٺي حب واري علائقي طرف ٿيو ۽ انهيءَ سڄي ملڪ ۾ هنن پنهنجا قدم جمايا. گڏاپ ۽ حب واري مٿين علاقي ۾ هنن لاشارين تي دٻاءُ وڌو، جنهنڪري لاشارين پاڻ سان جوڪين کي پيڙو ڪيو. بيلي واري طرف کان پُرن جو ملير جي ڪرمتين تي دٻاءُ پيو، ۽ ڪرمتين جوابي حملا ڪيا جن ۾ پُراڻ ڪرمتين سان بچي نہ سگهيا.

ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي دؤر ۾، ڀاهڙ خان سنڌ جي ڪاڇي جو سانگو پٽليو، خاص طرح جڏهن ميان نورمحمد قلات جي خان عبدالله خان کي شڪست ڏني. شايد، ڀاهڙ خان جو ميان نورمحمد سان ڪو عهدنامو ٿيو، ۽ ڀاهڙ خان، ميان نورمحمد کي ڪرمتين خلاف چڙهائي جي صلاح ڏني. اها صلاح اڳتي هلي برفتن ـ نومڙين قبيلن کي مهانگي پئي. ڪرمتين سان سندن ڪُلي مخالفت سبب،

(۱) ڏسو باب چوٽون: "برفتن جو گائيچن ۽ ڇچرن کان ويڙ وٺڻ".

Gul Hayat Institute

برفتن - نومڑين ۽ ڪرمتين جي وچ ۾ آڳاٽي وقت کان وڙي جيڪو اتفاق هو سو ختر ٽي ويو ۽ هاڻي هو اڪيلا رهجي ويا. مگر جيئن ته سندن قبائلي طاقت قائم هئي، انهيءَ ڪري ميان نورمحمد پنهنجي سياسي دوراندیشي سان ساڻن صلح جا ناتا قائم رکيا ۽ ڪوشش ڪئي ته سنڌ جي ڪوهستاني علاقن وارن برفت - نومڑين قبيلن جي سردارن کي پنهنجي طرفان جاگيرن جا روانا ڏيئي، کين لس ٻيلي وارن قبيلن کان جدا ڪري. اهڙي طرح سنہ ۱۷۵۱ع / ۱۱۶۴ھ ۾ ميان نورمحمد محال ڪوهستان وارن سردارن کي جاگير ڏني، ۽ ان بعد محمد مراد ياب کين ۱۷۵۳ / ۱۱۶۷ھ ۾ پي جاگير ڏني ته جيئن هو ميان غلام شاهہ جي خلاف سندس مدد ڪن.

ملڪ پاهڙ خان جي وفات کان پوءِ برفتن - نومڑين جي طاقت گهٽجڻ لڳي. ڪجهہ وقت لاءِ پاهڙ خان جي ٻيدار مغز ۽ باهمت بيگم مائي چاڪلي حڪومت سنڀالي، پر ڪوڙيجن جامن جي گهراٽي مان جام عالي ڪٽوريي سنہ ۱۱۵۵ھ / ۱۷۴۲ع ۾ ملڪہ چاڪلي (۱) کي ٻيدخل ڪري لس ٻيلي جي حڪومت تي قبضو ڪيو. لس ٻيلي ۽ سنڌ جي حڪمرانن جي وچ ۾ اڳ عهدنامو ٿي چڪو هو جيڪو لس ٻيلي جي جامن به قبوليو. پوءِ پنهي حڪومتن يڪ صلاح ٿي هڪ طرف برفتن - نومڑين قبيلن جي ته ٻئي طرف ڪرمتين قبيلن جي زور ڇڻ جو ارادو ڪيو. ان جي تصديق سيري يا اوڏنگر واري جنگ (باب پنجون) مان ٿئي ٿي، جنهن ۾ جڏهن جام بجار جو ڪيي برفتن تي چڙهائي ڪئي ته لس ٻيلي مان جام عالي ڪٽوريو به سندس مدد ۾ لشڪر وڏي چڙهي آيو. هيءَ جنگ جيتوڻيڪ سنڌ جي حد اندر جهڙڪن جي ويجهو اوڏنگر ۾ لڳي، ته به گلهوڙن طرفان برفتن مٽاڪن جي کاهہ مدد ڪائ ٿي؛ ملڪ ميان غلام شاهہ طرفان مخالفن کي اهڙي مار مليل هئي ته پل برفتن تي حملو ڪن:

---

(۱) پوءِ مائي چاڪلي پنهنجي صغير پٽ عزت خان کي وڏي ڪوڙيءَ ۾ آئي ۽ اتي سنہ ۱۲۱۴ھ / ۱۷۹۹ع ۾ وفات ڪيائين.

Gul Hayat Institute

هڪڙو نوازيا نصير خان ٽين پيو ميان ڏنن سار

تڏ 'ميان' کي مشاهدو ٽيو. پئين پاڻ پاڻ ۾ ڳالهاڻن

جام بجار ان کان اڳ برفتن-نومڙين کي مٽين حب واري علائقي مان بيدخل ڪيو هو. انهيءَ جنگ کان پوءِ برفتن-نومڙين قبيلن جي اڳين طاقت ٽٽي ويئي.

جوکيا

ڪن ٻين قومن وانگر جوکين کي به انگريزن جي دور وارين سرڪاري لکيتن ۾ بنا ڪنهن به سبب ۽ ثبوت جي 'راجپوت' ڪري ڄاڻايو ويو. مگر جوکيا خالص سنڌ جو هڪ قبيلو هو جيڪو ڪنهن آکاڻي وقت کان وٺي سنڌ ۽ لس بيلي جي سرحد تي، شاه بلاول واري لڪ کان مٿي اتر طرف 'ڪنگوري' واري ڪوهستان ۾ رهندڙ هو. جڏهن کان وٺي سندن وڏڙن جي ولي ۽ بزرگ سيد مين علي شيرازي (وفات ۹۸۱ هـ) جا مزيد ٽيا تہ هيٺ سنڌ طرف سندن اچڻ وڃڻ ٽيو، ۽ اڻ حب ۽ ملير جي لاشارين سردارن ۽ ڪرمتي ملڪن سان سندن لاڳاپو ٽيو. شاهجهان بادشاه جي دور ۾ جڏهن شهزادو اورنگزيب سنڌ جو صوبه دار هو (۱۰۵۹-۱۰۶۲ هـ) تڏهن وڏيرو مريد جوکين جو جام ٽيو. جام مريد همت وارو ۽ راڃاڻتو هو. لاشارين ۽ ڪرمتين سردارن سان سندس دوستي جو ناتو هو، جنهن ڪري اتر طرف حب واري علائقي ۾ به رهيو. ڪانئس پوءِ سوڪن سالن تائين پيڙهي به پيڙهي جام مريد جي اولاد مان 'مريداڻي جام' ٽيندا آيا. هن گهراڻي مان جام ڪريمداد (پٽ جام مريد) آخري جام ٽيو، جنهن سنہ ۱۱۸۸ هـ ۾ وفات ڪئي. سندس قبر مڪليءَ تي مين سيد علي شيرازي جي قبي ويجهو اتر طرفان آهي.

سنڌ جي هيٺين حب-ملير واري آباد علائقي ۾ جوکين جي طاقت تڏهن وڏي جڏهن جوکين جي نڪ ٽيرن مان بجار (ميرڻ پوڻو)

Gul Hayat Institute

ساماڻو جنهن جي حرفت ۾ همت سان پوءِ جوڪين جا راڄ طاقت ۾ آيا.
جئن ته هو ڪيترن ئي جنگنامن جو مرڪزي ڪردار آهي ۽ جوڪين
جي تاريخ ۽ جڻ جام ٻجار جي سوانح جو هڪ باب آهي، انهيءَ ڪري
ان جو تفصيلي بيان ضروري آهي.

جام ٻجار جو ڪٽنب ڪنگوري طرف رهندڙ هو، جتي هو
۱۱۲۵ھ ڌاري جاڻو ۽ ويهن پنجويهن ورهين جي عمر ۾ وڏو ڏاڏو
مڙس ۽ هاڻو ٿيو. حب ۽ ڪڏاپ ۾ ان وقت بنگي خان لاشاري سردار هو
۽ جئن ته جوڪين جو جام مريد واري وقت ڪان وٺي لاشارين ۽ ڪرمتين
سان لاڳاپو هو، بنگي خان پٽ نوجوان ٻجار تي هٿ رکيو ۽ هو
ڪنگوري مان حب واري علائقي ۾ آيو. ان وقت جوڪين جو جام
مريد (ننڍو) هو. لس ٻيلي جي ملڪ ڀاڳ خان جي وفات بعد سنڌ ۽
لس ٻيلي واري علائقي ۾ ڪنهن جو به حڪم ڪونه ٿي هليو، ۽
راڄن ۽ راڄدارن ۾ ننهنجون ننهنجون هدون جهليون. ٻجار ننهنجن ڏاڏن
مڙسن واري ٽولي سان گڏ ٻين کي به سان ڪري ڀهريائين پڙجن
سان مقابلا ڪري کين پاڻ ۾ دخل ڪيو ۽ پوءِ برفتن سان هٿ ڪنديا.
انهن لاهن چاڙهن ۾ بنگي خان ٻجار جو طرف ڪنيو ۽ سندس ٻڌيرائي
ڪئي. بنگي خان جي وفات بعد ڪجهه عرصو ٻجار تي ڏکيو گذريو؛
برفت راڄدارن ڪيس سوڙهو ڪيو، جو هو ننهنجن ماڻهن سان ڪجهه
وقت لس ٻيلي واري طرف ۽ ڪجهه وقت ٻني ۽ حب جي وچ واري
علائقي ۾ رهيو، جتي جهل جي ٻڌ ۽ ٻني ڏٺ تي گذران ڪيائون.
پر پوءِ 'الله ٻني واري جنگ' ۾ حرفت جيلي سان گهٽ جهلي،
برفتن نومڙين کي ماريائين ۽ انهن کي پاڻ دخل ڪري، حب ڪان وٺي
ڪاري جبل تائين سندن علائقي تي قبضو ڪيائين.

هاڻي ٻجار قبائلي طاقت جو ڏاڻي ٿيو. 'پاڳ' مريداڻين جامن
وٽ هئي پر 'واڳ' ٻجار جي هٿ ۾ اچي وئي. سندس نالو نروار
ٿيو، ۽ سنڌ جي ڪلهوڙن توڙي لس ٻيلي جي جامن کيس برفتن-نومڙين
توڙي ڏاراڄ جي راڻي ۽ ڪرمتين جي زور پڇڻ لاءِ ميدان ۾ آڻڻ

Gul Hayat Institute

جو ارادو کيو، بجار ۽ ٻنهنجي طاقت وڌائڻ واري حرص ۾ وقت جي حاڪمن جو رخ صحيح ڪري، ان مان پوري فائدي حاصل ڪرڻ جي سٽ سيٽي. ميان نور محمد جي وقت ۾ ڏاراجه جي راڻي خلاف حملا شروع ڪيا ويا هئا، انهيءَ ڪري ڪرمتي قبيلا ڪلهوڙن جي برخلاف ٿيا. ميان محمد مراد ياب برفتن-نومڑين جي ملڪن کي جاگير ڏيڻي ٻنهنجي پاسي مائل ڪيو هو، انهيءَ ڪري جيڪو ٿي ميان غلام شاهه حڪومت هٿ ڪئي تہ هن برفتن-نومڑين تورڙي ڪرمتين جي طاقت ٽوڙڻ جو پڪو ڀهہ ڪيو. انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هن سوچي سمجهي بجار کي ٻنهنجي هٿ جو بازو بنايو. پهريائين ڏاراجه جي راڻي کي مارڻ جي ذميداري کيس سونپي وئي، ۽ جڏهن حيلي حرفت سان بجار، رتي کوٽ ۾ راڻي کي قتل ڪيو تہ ميان غلام شاهه کيس جوکين جو چارج مقرر ڪيو، چاڪاڻ جو چارج کريمداد مريداڻي، واجداري ۽ دوستي جو لحاظ ڪندي، ڪرمتين سربراهن تورڙي راڻي ڏانهن پيغام موڪليا هئا تہ بجار اوچتو حملو ڪندو. راڻي جي قتل کان پوءِ ڪرمتي ٻڌ 'چارج بجار' جا مخالف ٿي ويا. برفت-نومڑيا اڳ ۾ ئي سندس خلاف هئا. چارج بجار ٻڌ کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ لاءِ کي قدم کنيا، جيڪي سندس سياٽ ۽ سياسي شعور تي شاهد آهن. پهريائين سيني جوکين قبيلن کي پنهنجو ڪيائين. هنن ۾ حڪومت ۾ سندس زور ڏسي چارج کريمداد مريداڻي هوندي، بجار کي چاسائي جي پڪ پڌائي. ان بعد چارج بجار، لس بيلي جي چارج عالي ڪٽوريي سان سڳاڀندي جو رشتو گنڍي ڪيس پنهنجو ڪري ڇڏيو. ميان غلام شاهه جي اڳڻي ڪيس پوري ٻيراڻي حاصل هئي. هاڻي انهن ڏنهي طاقتن جي زور تي چارج بجار هڪ طرف برفتن-نومڑين سان تہ ٻئي طرف ڪرمتين سان ڪاڙي وڃي جنگيون جوڙيون.

پهريائين ڪاري جبل کان آتر طرف ويندي بارڻ تائين سڄي علاقي سان برفتن-نومڑين کي بيدخل ڪرڻ جي سٽ سيتيائين. اتي جي جاکرن، سورن ۽ ٻين ننڍن قبيلن کي بہ برفتن-نومڑين

Gul Hayat Institute

خلاف پڙکايائين. بالآخر ميان غلام شاهه جي اشاري تي وڏي اچي برفتن ملڪن جي 'گهڪهي واري سيهري' تي قبضو ڪيائين، جنهن تان 'سيري يا اوٽنگر واري جنگ' لڳي(۱)، جنهن ۾ اس ٻيلي جو چار عالي پاڻ پنهنجي سر لشڪر سوڏو چار ٻجار جي مدد ۾ چڙهي آيو. انهيءَ جنگ ۾ برفتن-نومڙين قبيلن جبا گهٽا ماڻهو مارجي ويا ۽ سندن طاقت کي وڏو ڏڪ لڳو. ملڪن ٻوءِ به همت ڪئي ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ ۱۱۸۲ھ/۱۸۶۸ع ۾ ڏهن هزارن جو وڏو لشڪر وٽي بارڻ کان ڪاري جبل تائين جوڪين کي بي دخل ڪري قبضا چڏايا. ۽ پوءِ سڏو سئون چار ٻجار جي مقابلي لاءِ اوڏاهين جو رخ ڪيائون. چار ٻجار وڏي سياڻپ سان ميان غلام شاهه کي ذهن نشين ڪرايو ته جي منهنجي هار ٿي ته پوءِ نومڙيا ڏٽي تي قبضو ڪندا. انهيءَ تي ميان غلام شاهه ٻه هزار لشڪر ڏٽي جي حفاظت لاءِ موڪليو ۽ ڇهه هزار لشڪر چار ٻجار جي مدد لاءِ روانو ڪيو. ساڳئي وقت ملڪن ڏاڻهن صلح جو پيغام موڪليائين ته جيڪڏهن 'هو مڙندا ته اڳتي لاءِ چار ٻجار مٿن حملو نه ڪندو ۽ ٻئي سندن جاگيرون بحال رهنديون. انهيءَ حڪمت عملي سان اها خوفناڪ جنگ ٽري ويئي..

برفتن-نومڙين کان مطمئن ٿي چار ٻجار، لاشارين ۽ ڪرمتين خلاف جنگيون جوڙيون. سردار ٻڪي خان لاشاري فوت ٿي چڪو هو ۽ باقي جيڪي لاشاري حب ۽ ڪڏاپ واري علاقي ۾ هئا، تن مان ڪهٽن سيني کي بي دخل ڪري، انهن جي علاقي تي قبضو ڪيائين. ساڳيءَ طرح ڪرمتين کي ملير مان بي دخل ڪيائين، ۽ ملير کان وٽي ڪهاڙي تائين سڄي علاقي تي قبضو ڪيائين. البت ڪهاڙي کان هيٺ ساڪري طرف ڪرمتي قبيلا طاقتور هئا، ۽ انهن کي مهٽ مچائڻ مشڪل هو. چار ٻجار جي عمر جا ست سال پورا ٿيڻ وارا هئا ۽

---

(۱) ڏسو باب پنجون، ص ۹۱

سنڌس طبيعت ۾ جو تُندي ۽ ارهه زوراڻي هئي، سو گهاري کان اڳتي ڏکڻ اولهه طرف ڪڇ آباد علاقي تي قبضو ڪيائين. پوءِ ميان غلام شاهه سگهوئي سنه ١١٨٦ هـ ۾ وفات ڪئي ۽ ان بعد جام بجار ڪرمتين سان وڙهڻ لئي چاهيو جو هو بہ وڏي طاقت رکندڙ هئا، ۽ هاڻي هو ٻيوس ٿي ٻيو جو سنڌس پٽ چاکر اچي جوان ٿيو هو ۽ هو جيترو بهادر هو اوترو ئي ڏنگو ۽ اوڏو هو. هن اگهاڻي ڪري ٻئي جهيڙا ڪنديا ۽ جام بجار بہ ڪيس روڪي نٿي سگهيو. هاڻي قدمن واري مقام ۾ چاکر ڪرمتين ۽ لاشارين جا ڪانڊي ماري ويسر وڌو تہ متان سنڌس والد ۽ ڪرمتي ملڪن جي وچ ۾ صلح ٿي وڃي. جوکين ۽ ڪرمتين جون جنگيون هليون پئي جو ميرفتح علي خان سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي، ۽ هن فوري طور سنڌ اندر مخالف قبيلن ۾ دشمنيون ختم ڪرائڻ ۽ صلح ۽ دوستي جا ناتا قائم ڪرڻ طرف توجهه ڏنو. ارڏتن ـ نومڙين ملڪن، ڪرمتي ملڪن، ۽ جام بجار ڏانهن هدايتون ويڙن تہ پاڻ ۾ ڪڇ جي ويهي فيصلا ڪن، چاکر کي گهرائي حيدرآباد ۾ ويهاري چڏيائون تہ جئن ڪو وڌيڪ فتنو نہ جاڳائي. پوءِ چاکر جي امڙ ميڙ ٿي آئي ۽ چاکر کي شادي لاءِ ولي ٿي وئي جو لهاڙاڻي قبيلن جي ارڏتن وات جهلي چاکر کي کي ماڙيون جو ان کان اڳ الله ٻني ۽ جهل واري جنگ ۾ جوکين لڪ جهلي لهاڙاڻين جا ڪٽا ماٿهو ماريا هئا. سيرن جي جڪتماني ڇهڻ کان اڳ ڪرمتين ۽ جوکين مڪلي ٿي جنگ ڪرڻ جا پول پڌي چڏيا هئا، الهيءَ ڪري باوجود مير مزار ڪرمتي جي ڪوشش جي تہ جنگ نہ ٿئي (جو مير صاحب طرفان اهڙو حڪم هو)، اها جنگ ٽري نہ سگهي ۽ سنه ١٢٠٣ هـ ۾ مڪلي تي لڳي. جام بجار جي عمر ان وقت پنجهتر سال ڪن هئي. ڪيس چاکر جي مارجڻ جو غم هو ۽ پڻ پنهنجين ڪيل ارهه زورائن تي افسوس هوئ. مڪلي جي جنگ لاءِ لشڪر تيار ٿيو ۽ جام بجار کي چيائون تہ : جام! اڃي تہ وڙهون! تڏهن

Gul Hayat Institute

ڏيپي ڏيپي آڏيو پونڊا ڏيئي پيئون ؛
ساءُ مرادون پنيون ، مٹان آئي سون .

يعني تہ چاڪر جي ماءُ جون مرادون پنيون ، هاڻي منهنجي وار آهي .
انهيءَ لڙائيءَ ۾ چامر بجار هيٺ جنگ جي ميدان ۾ ڪونہ لٽيو ، باقي
سڀ سيبن عالي جي درگاه نجي پير وڃيو بيٺو هو ۽ دعائون پئي گهريائين .
اها سندس آخري جنگ هئي جيڪا چامر بجار ڪئي ۽ آڏو ڪرسڻين
جي لشکر جو سڀ سالار سير مزار مارجي ويو . پنهي طرفن جي لشکر
جا گهڻا ماڻهو هن جنگ ۾ مٹا .

ان جنگ کان پوءِ چامر بجار ڀڳا ڪنهن يار مددگار جي اکيلو
رهجي ويو جو سيني پاڙيسري قبيلن سان قتايو هٿائين . مير فتح علي خان
بہ ڪيس هاڻ وٺ ڪوٺ ڏيڻ ۾ سندس فرزند مراد علي کي گهرائي
جاماڻي واري عزت ڏنائين . پين قبيلن جي سربراهن کي گهرائي صلح
ڪرايائين ۽ کين هاڻ ۾ صلح سان رهڻ جو حڪم ڪيائين . چامر بجار
پنجاسي - ڇهاسي ڪن سالن جي عمر ۾ سنہ ۱۲۱۱ ھ ۾ وفات ڪئي ۽
ڪيس ڇوڪنديي واري مقام (داڀيجي کان ويندڙ شاهي رستي جي سجي
طرف ، ٽئين جي ويجهو) جي ويجهو اوپر طرف دفن ڪيائون . ٽئي
جي مشهور شاعر سيبر غلام علي مائل فارسيءَ ۾ سندس وفات جي
تاريخ ڪڍي آهي :

Gul Hayat Institute

" دادلہ چامر رضوان با چامر" هاتفم گفت

۱۲۱۱

چامر بجار سنڌ جي اولهہ - ڏکڻ پاڳي وارن قبيلن ۽ راجدارن
جي تعلقات تي اڏ صدي کن چانيل رهيو . انهي دور جو هو هڪ
وڏو واڇوڙو هو جنهن وڏا وڻ لوڏي ڇڏيا . هو جڏهن ويو تڏهن
وڃي ساک ٺريو . جيڪڏهن راجن سان رس رهائڻ وارو رخ اختيار
ڪري ها تہ سندس وڏي نيڪي ۽ ناموس ٽئي هاڻ چاڪاڻ جو

منجهس خامين سان گڏ وڏيون خوبيون به هيون: هو وڏو منتظم ۽ موقعي شناس، سياڻو، سچ سمجهندڙ ۽ سچ چوندڙ هو. ان سان گڏ هو وڏو سگهڙ شاعر هو.

سماجي اقدار، سورهين جا ڪردار ۽ جنگ جا جنسار

'جنگناما' سنڌ جي سورهين جي قولن ڪلامن ۽ مردانه وار مقابلن جا داستان آهن. جنگ بابت اهي سنڌ جي سماجي قدرن قانونن ۽ ريتن رسمن جنا دستاويز آهن، ۽ پٺ جنگ جي تيارين، هٿيارن، جنگ جي جنسارن جا باب بيان آهن.

جنگين بابت نظريو

انساني سماج ۾ جنگين جهيڑن بابت سنڌ جي دانائن جو نظريو آفاقي آهي؛ يعني ته انسان جهڳڑالو پيدا ٿيو آهي، ۽ جهيڑا جنگيون آدمزاد جي سرشت ۾ سمايل آهن. اهو اصل قدرتي فيصلو آهي:

"جنگيون جهيڑا جهڳڑا آهن الاهي اختيار"

—

"جنگيون جهيڑا جهڳڑا اصل الله جي آچار"

(شاعر نامعلوم).

انهيءَ ڪري ماڻهن کي ائين چئي ته جنگيون جهيڑا رڳو سنڌ جي سربراهن يا راڄدارن ۾ هئا. اهي جتي ڪٿي ٿيا آهن: پر انهيءَ ۾ کو شڪ ڪونهي ته اهي وڏا هاڃيڪار آهن:

"جنگيون جهيڑا جهڳڑا آهن درخت ۽ دوفان"

جنگ هڪ وڏو طوفان آهي، جيڪو وڏا وڻ پاڙئون ٿي ڇڏي؛ جنگ هڪ وڏي باهه ۽ ڏمڙ آهي، جيڪو جهر جهنگ ساڙي ڇڏي؛ آڙاهه آهي، جيڪو وڏا ڪاڪ پاري ڇڏي؛ ڇهلوان به پورا ڪري ڇڏي ته ٻيا ننڍا وڏا به ماري ڇڏي. انهيءَ ڪري جنگ جو ڪم آهي ته پاڻ ۾ نه جهيڙين ۽ يڪراءِ ٿي جهيڙو ٽارين؛ پر جي وڙهيا ته ٻوءِ جڳا نه ڇٻا:

Gul Hayat Institute

پر چڱا چڱا نہ ٿيا جو پاڻ ۾ جھڙپيا
جي هجن هيڪي گالهه تي تہ سرهي ٿئي سيکا

گهڙو ڪري هر جاءِ جهيڙو جنگ، مڙئي ڪنهن نہ ڪنهن لالچ ۽ طمع تان آهي. شاعر نہ جي ويچار موجب:

"ڪوئنس مڙئي ڪاج تي، جان ڪير نرت لڳاهہ"

پر جنگ بي پروسي آهي ۽ ڏاڍن جو به ان تي بالورُ اڇايو آهي؛ ائين ڪو مَرَ چئي تہ سوپ ضرور منهنجي ٿي ٿيندي:

ڪو مَرَ مَرڪي مست ٿي، آهن اللهُ جا آچار
سيڪو لوچي سوپ ڪي، آهن سوپون هٿ ستار.

پر جي سيرَ تي اچي تہ ٻوءِ سُورهين جو ڪم آهي مت ٻڌڻ؛

مَتَ ٻڌڻ آسُورهيان، آهن سوپان هٿ اللهُ

آهن سوپون وس ستار جي، جنهن ڪي ڏاتر ڏياري.

اهڙا به ڪيئن مثال ٿيا جو هيٺي مڙس ڏاڍي جوان ڪي ماريو، ۽ جڏ 'چنبو' ۽ 'موزو' مَتَ ٿيا. حماتي قبيلي جي هڪ هيٺي مڙس، همت واري جوان 'حمر' ڪي ماريو؛ 'آدم ڏڪي' جنهن جو جنگ ڏانهن منهن ئي ڪونہ هوءِ اکن جو ڪير ڏڪي هر گڏ ڪري چمارن ڪي وڪڻندو هو، تنهن نوزڪ خان احمداڻي جهڙي مڙس ڪي ماريو؛ اهڙيءَ طرح راهيجي واري مڪان تي چاڪر جهڙي پهلوان ڪي 'چڱي' ماريو:

جڏهن جنگ جڙي، تڏهن ڇپو موجو مَتَ ٿئي
نہ تہ 'حماتي' 'حمر' جي تو ري ڪيئن تڙي
جينءَ اڳي 'آدم' ماريو هو 'نوزڪ' لاڏ ڪري
تينءَ 'چڱي' جي 'چاڪر' تان اڇيو ٽڪ ڏوري
قضا ايئن ڪري، جيئن 'چڱي' چاڪر ماريو. (۱)

---

(۱) ڏسو صفحا ۲۵۲ - ۲۵۴.

Gul Hayat Institute

سُورهيتن تي به بعضي کا اهڙي سوڙهه اچي ٿي ٿئي، جو نه کا
ڀهر نه کا واهر ۽ ائين ٿي ويرين جي ور چڙهي وڃن ٿا:

'اکهين آسا جهليا، ٿي قضا ايئن ڪري'

جنگيون ۽ سماجي قدر

سنڌ جي راڄن ۽ راڄدارن، آگاڻي وقت کان وٺي سندن سماجي
قدرن جي روشني ۾ جهيڙن جنگين ۽ مرڻ مارڻ لاءِ به ڪي گالهيون
ڪيون، ۽ 'ريت' 'ڪُريت' جو سنڌو ڪيو. چيائون ته نه وڙهجي،
پر جي وڙهجي ته ڪنهن گالهه تان وڙهجي، ۽ مرجي ته به ڪنهن
گالهه لاءِ مرجي. وڙهجي ته پولائي وڙهجي ۽ سامهون ڏُر ڪي
جنگ جو جاڻ ڏجي، جنگ جي ڏاهي ڏجي. ويري ٿجي ته به
سُرهو ويري ٿجي، ساڃاه ڪجي، ڪُريت نه ڪجي. ساڪري ۽
ملير طرف "ڪرمتي ۽ جوڪيا سُرها ويري هٿا" جو ٻاڻ ۾ وڙهيا
ته به شانائتا وڙهيا. رڳو هڪڙي ڪَچي جام بجار جي پُٽ چاڪر
کان ٿي، جو مخالف ڏُر جا کانڈي ماري ويو وڃائين. پر اهو به
الهيءَ ڪري، جو پَنڌ پاڙي جي هڪ جوڪي ڪيس پُلائي الهيءَ
گالهه تي آندو. باوجود الهيءَ جي، راڄن ۽ چڱن چاڪر تي ميار
رکي ۽ چيائون ته:

Gul Hayat Institute

"جنگ ماري جو ڪيي، ته ٻا چونڊو سيڪو چاڪر ڪي"

اهو ميار وارو اکر پوءِ پهاڪو بنجي ويو. بدين ۽ جاڻي طرف
جتن ۽ چانگن واري جنگ ۾ چانگن تي ميار آئي، جو هنن لڇن جي
ساڃاه نه ڪئي. سُرها ويري اهي جي لوءِ نه لڇين ۽ گهرٻار نه
ڦرين. الهيءَ جنگ ۾ جڏهن چانگن جا چگا ۽ اڳواڻ مارجي پيا، ته
پين کي پوءِ اها ساڃاه نه رهي جو جتن جي مارجڻ کان پوءِ
لڇون نه لڏين!

"ڪُپر ڪيائون، جو نيائون پڙچ پنڌا ٻاڻ سان"

ہ سورهيہ بہ جڏهن هڪ ٻئي کي سامهان ٽين تہ هڪ ٻئي سان وارو هولائين تہ ڪهڙو اڳ ۾ وارو وٺندو ۽ ڏڪ هٿندو: ڏڪ سان مڙس ڪري تہ وري ٻيو وار نہ ڪجي. ڪن سورهين اها ساڃاه رکي جو اڳين دوستي ۽ ناتي جو ننگ سڃاتائون ننڍ وڏائي جو لحاظ رکيائون. هاڙهي احمداڻي (ڪرمتي) ۽ ميراڻ جاکري هر ڀٽ هڪ ٻئي جي ياري ڇڏي هئي. مقابلي ۾ جڏهن مڙس هڪ ٻئي کي سامهون ٽيا ۽ هاڙهي ميراڻ تي تراڙ واري تہ قنبر گبڙي ميراڻ کي سڃاتو ۽ هاڙهي کي هڪل ڪيائين تہ: متان هٿين جو سامهون ميراڻ اٿئي. اهو ٻڌي هاڙهي ڪٽي تراڙ جهلي هر آڏو ميراڻ جو تڙار واري سو هاڙهي جو نالو ڏتائين تہ بہ جهليائين ڪانہ. ميراڻ ڪاوهو نہ ٿيو هر سلامي ٽيو:

"متان هاڙها هٿين مهندان ميراڻ اٿئي" اِي قنبر هاڪ هٿئي
تنهن واسينگ واري جهلي اکر اِيءُ لهي
هر سلامي ميراڻ ٽيو جنهن هاڙهي کي هٿئي (۲)

سنڌ جيئ سماجي قدرن موجب هيٺن ۽ ٻيواهن جي حمايت ۾ ڏاڍائي ڪندڙن سان جنگ ڪرڻ لائق پرين بهادرن جو ڪر آهي. جيڪي راجدار هيٺن راڄن پاران وڙهي سر ڏين ۽ 'راج-ڪٻوڙ' ٿين سي وڏا لائق آهن. سامر سرڻ اول يا ٻائٽ کي مان ڏيڻ لازمي آهي. جيڪي ٻائٽ تي اچن سرڻ ٽين ۽ سامر پون تن کي پناهہ ڏيڻ فرض آهي. سامون ۽ سرڻيون جهلڻ ۽ سير ڏيڻ سورهين جو شان آهي ۽ ڏاڻي طرفان سوپ بہ الهن کي ملندي؛

"ساراهيان سچو ڏاڻي جو سرڻين جو سوپار"

'سامر جهلڻ' وارو نيڪ ارادو سماج ۾ ايترو تہ عام ۽ آئل هو جو وڏا تہ ڇڏيو پر ٻارڻ جي دلين ۾ بہ ان جو ايڪو يقين هو. کي جنگيون الهيءَ تان ٿيون جو هڪ ڏر جي ٻارن سانڍو يا کيرڻون

(۱) ڏسو صفحا ۲۵۳-۲۵۴.
(۲) ص ۱۰۷-۱۰۸.

ڊوڙايو جيڪو وڃي ٻيءَ ڏر جي ٻاسي ڪنهن ڪنڊي ڪيڙي يا لوڙهي ۾ ٻيو. اتان جي ٻارن چيو ته سانڊو مارڻ ۾ ڏينداسون جو 'ٻائسڪل' ٿي آيو آهي ۽ اچي سامهون ٻيو آهي. انهيءَ ٻنهي واري جڏبي تان ٻه جنگيون لڳيون (۱)، ۽ اهو ٻهاڪو مشهور ٿيو ته "ڪيرئيين' خان' وڙهيا"، يعني سانڊي تان مڙس وڙهيا. ظاهري طرح اها معمولي گالهه هئي پر سماجي قدرن جي لحاظ سان اها هڪ وڏي گالهه هئي.

جنگ ۾ ڇڻ مڙسن لاءِ عيب هو.

"الله اوءِ مَ ڇڻ، هوءِ ٻڙ ۾ ڇار جن جي"

جنگ هلندي، ٻنهنجي ٻاسي وارن کي ميدان ۾ ڇڏي، ڇڻ وڏو عيب هو. جتن ۽ چالڪن جي 'چاڻي واري جنگ' ۾ شيرخان ۽ ٻين راڏن جتن جي راڄ کي وڙهندو ڇڏي، لاکاڻي جتن جو اڳواڻ لاکو ڀڳو هو؛

"اهو لائق نه هو لاکي جو، ويو چاڻيءَ ويڙ ڇڏي
راڏا راڄ اڏي، جوان گهڙيا آهن جنگ ۾".

جنگ ۾ جنهن ڏاڙ سان واسطو هجي ۽ جنهن سان مدد جو واعدو ڪيل هجي تنهن سان پچاڙي تائين ٻيهجي. 'مڪلي واري ٻهرين جنگ' ۾ جيڪا ڪرستين ۽ جوڪين جي وچ ۾ لڳي، تنهن ۾ برفتن سان آري جو گهر، ڪرستين سان لاڳاپيل هو ۽ جنگ ۾ ميرمزار سان گڏ جي وڙهڻ جا واعدا ڪيا هئائون، پر اهي ڪين پاڙيائون؛

---

(۱) هڪ جنگ ملير جي نئين کان ڪراچي-ٺٽي واري شاهي رستي لڳ نئين جيل کان ٿورو ڏکڻ-اولهه تي لڳي جيڪا 'ٻاغار واري جنگ' جي نالي سان سڏي وئي. 'ٻاغار' بلوچڪي ۾ سانڊي کي چون. ٻي جنگ آتر طرف ٻٽي ملير جي نئين ڪوهستان ۾ لڳي، جنهن جو ذڪر ٻٽن (ص ۸۷) ۾ موجود آهي. اها 'ڪرئين واري جنگ' جي نالي سان سڏي وئي. ڪوهستان ۾ 'ڪرئون' سانڊي کي چون.

هُيَنِ ڳالهيون پاڻ ۾ ڏنائون ڏاڙهيون کي مڙار
سي پُرسن پاڙيون ڪينکي، نہ آيون منجهہ نيسار

پر حماتين مان قيصر خان حماتي قول پاڙيو ۽ جنگ ۾ ڪرمتين جي طرفان وڙهندي ماريو:

ڏيئسي ٻول ٻروچ کي ٻڌا هٿا حماتي هٿيار
چئي: موڙان لڳي ميهڙو، ٻنا ميسر مڙار
ٻڌون ڏت ٻچار، هئي ڪڪهي قيصر خان جي.

جنگ ۾ سامهون جي ڪنهن کو ويڙ ڪيو ۽ مهڙو ڏنو تہ اهو مڙسن لاءِ تير ۽ ترار کان ٻہ وڌيڪ تڪو ۽ ڏکيو هوندو هو، ۽ ان کي 'ويڙ ورائي' (ويڙ جو زباني جواب ڏيڻي) اچي مرڻ مارڻ لاءِ سامهان ٽيندا هٿا. 'ناڙا ڙ' واري جنگ ۾، عاقيل کي ڪنهن ويڙ ڏنو:

آني منجهان عاقيل کي ڪنهن ڏنو ويڙ وڏو وانڍار
تہ ڪار ورائي گهڙي ٻيو، هوتيي ڪئي هاڪار

جمن چارڻ جي چيل 'جنگناسي' مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪلهوڙن جي سڀهہ سالارن پنهنجن ماڻهن کي مخالف لشڪر تي ٻڌڻ ۽ وڏي زور سان ويڙهائڻ خاطر 'ويڙن' ڪان ڪم ورتو هو. جمن چارڻ ٿو چوي (ان مراد ڪليري جي زباني) تہ:

ويڙ وڻس، وندا ۽ وڳا ويڙن سان ويڙهايون
سي هڻن هٿيار تکار تڻيئي هاڪا هٿين هلايون(۲)
چوڻي هئي تہ "جڻن ويڙ وڙاهہ تڻن ويرِ وڏ".

جنگ جون رڃائون ۽ سڃائون

'جنگنامن' جي بيتن ۾ بيان مان، جنگ جي تيارين ۽ تجويزن، رڃائن ۽ سڃائن بابت ڪيَ اهڃاڻ ملن ٿا، جن مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ جنگ جي تياري، ميدان جهلڻ ۽ وڙهڻ، فتح ۽ شڪست يا

---

(۱) اصل روايت ائين.

Gul Hayat Institute

صلح واري فيصلي بابت کي رواج ۽ اصول مقرر ٿيل ۽ مڃيل هئا. مثلاً:

- جڏهن صلح ۽ فيصلي کان ڳالهه مٿي چڙهي ويندي هئي يا هڪ ويڑ پڄي ويندو هو تہ جنگ ڪرڻ جو فيصلو ڪندا هئا. پوء هڪ ٻئي کي جتائيندا هئا ۽ جنگ جي ڏاه يا ڏاهي ڏيندا هئا، يعني پيغام سوڪلي خبردار ڪندا هئا. اڳواڻ هڪ ٻئي کي ٻولائي جنگ جي جاء ۽ تاريخ مقرر ڪندا هئا.
- هر ڏرپنهنجن راجن ۽ طرفدارن کي جاڻ ڏيئي مدد لاء سڏيندي هئي.
- تياري وقت پيرون پيڪندپون هيون. چڙهي هلندا هئا تہ دهل دماما، نفيلون نغارا وڄندا هئا.
- بعضي جنگ جي ڏينهن ۽ وقت لاء يا ميدان جي رخ ۽ طرف جهلڻ لاء سَوڻ ڪيندا هئا.
- وڏا لشڪر 'جنگ نماز' پڙهي چڙهندا هئا (ص ۵۵).
- شروع واري تياري کان وٺي جنگ ٿيڻ تائين لشڪر کي ستو ڪاڏو ڪارائيندا هئا.
- کي جنگ جا جهونجهار جن کي ڏسي جي هير هئي، سي جنگ ۾ گهڙڻ کان اڳ نشو پي پُرتيندا هئا. اڪثر آفيم جو ڪسولبو ڪاريندا يا کائيندا هئا؛ يا آفيم جو ڪورو ڪشيندا هئا. پنهنجي ڏر وارا کيڏ ڪيرء امل جو ڪاڙ ايارينداهئا (۲۹۷). کي ديسي دارون پيئندا هئا (ص ۲۵۵)، قرڻل ۽ پان سوپاريون ڪائيندا هئا.
- جيڪي فتح ڪان ٻوء مخالف ڏر جي مال جي ورهاڱي ۾ وڏيون پٽيون ڪٽندا هئا، سي سورهيائي سان جوڙهه ۽ ميدان ملهاڻ جا ذميوار هوندا هئا.
- لشڪر هڪ ٻئي کي اچي ويجها ٿيندا هئا تہ دهل نغارا وڄائي جاڻ ڏيندا هئا (ص ۲۵۰).
- مقرر ميدان بدران ڪٿي ڪا هڪ ڏر حملو ڪري ڪاهي ايندي هئي تہ پي ڏر وارا آڏو 'آءُ' ڪري وهندا هئا، يعني مورچا ٺاهي وهندا هئا.

Gul Hayat Institute

- دشمن ڏر جي جنگ جي تياري يا لشڪر جي چڙهائي جي جانچ واسطي اڳواٽ 'چاري' يا 'واسو' يعني جاسوس اماڻيندا هئا، جيڪي پنهنجي فن ۾ نهايت هوشيار هوندا هئا.
- جنگ شروع ٿيڻ کان اڳ هر ڏر طرفان کو جوان اچي سامهون پنهنجي طرف جو 'جنگ جو جهنڊو' کوڙيندو هو. اهو ڇڻ آخري جاڻ ۽ اعلان هو ته هاڻي هن ڏر جو لشڪر جنگ لاءِ تيار آهي. اهو جهنڊو پوءِ ڪٽي وڃي لشڪر جي مهندار يا اڳواڻ وٽ لشڪر جو نشان ڪري جهليندا هئا.
- جنگ جي ميدان ۾ ڪاميابي لاءِ ڪن خاص سياڻن، حيلن ۽ حرڪتن کي وڏي اهميت هئي، مثلاً وڃ لشڪر ۾ آڏو ڇهرين صف وارا دوبدو هڪ ٻئي تي حملو ڪن ۽ پوئين صف وارا درجي بدرجي ڇهرين صف جون وٿيون پريندا اچن. آڻي يا آڄ يعني لشڪر جي ڪنڊ ۽ آڻين وارا اهي جيڪي آڙا ڪري بيهن ۽ آڻين (ڪنڊن) تان آسري زوردار حملا ڪن؛ ٽيا آڻين تان حملن کي منهن ڏيڻ وارا 'اڻي پوش' جيڪي انهن حملن کي هٿائين يا پاڻ هلان ڪري وڃي 'اڙن' تي ڪڙڪن. وڃ لشڪر وارا ٽولا ٻڌي، سڄ ڦي 'جنبهه' ڪري حملا ڪن؛ ميدان کان ٻاهر آمهون سامهون چڙهاين وقت هڪڙا 'سامهان' يا 'سهلا' جيڪي آڏو منهن ڏين، ٻيا 'آڏ' يا پاسي وارا، جيڪي آڏ جهلي حملا ڪن. جنگ جي سوڙهه وقت، اڳواڻ جي حفاظت وارا پهلوان جيڪي. آڏو وڙهن ۽ اڙ- جهل ڪن.
- جنگ جا خاص نعرا اڳواٽ مقرر ٿيندا هئا. ميائي جي جنگ جو نعرو ميرِ شهداد خان ڪيو ته:

"جنگ ڪريسون، سنڌ نه ڏيسون"

ڏو-آبي واري جنگ جو نعرو ميرِ شيرِ محمد خان ڪيو ته:

"مر ويسون، پر سنڌ نه ڏيسون"

Gul Hayat Institute

- راڄن جي لڙين نفاقن کي راڄدار کوشش ڪري جنگ کان اڳ نبيرڻ جي کوشش ڪندا هئا ۽ پنهي ٽولن کي وهاري 'گرڙو سڪ' ڪندا هئا، يعني گڏجي ويهي کسوٽيا ڪاريندا هئا ۽ پياله پيئندا هئا.

جنگنامي جا جنسار

جنگنامن ۾ جنگ جي مختلف اسمن ۽ رسمن، لشکر جي وصفن، هٿيارن جي قسمن، جنگ جي گهمسان ۽ سمان، سورهين جي صفتن، سندن قولن ڪلامن، ۽ سندن 'چلتن' ۽ 'چالين' جا جنسار سمايل آهن.

- 'ويڙ'، 'ميدان' ۽ 'ڪيلو' (قلعو) جنگ جي ماڳ جا نالا آهن.
- جهيڙو ۽ جهڳڙو جنگ جي بنيادي سرحان وارا نالا آهن؛ ۽ 'جهونجهارڪو جهڳڙو' معني جنگ جي وڏن پهلوانن جو مقابلو يا وڏي شاهي جنگ:

"گائيندا گاڙو، جهونجهارڪو جهڳڙو"

(ص ۹۴)

- 'لڙائي'، 'ڪيڏارو' ۽ 'جنگ' ٽيئي ساڳي ڳالهه آهن. 'جنگنامن' ۾ 'ڪيڏاري' جو نالو ڪنهيل آهي:

جڏن ڪيهر شينهن ڪيڏارا ڪري، تڏن ڪيا مالجي مير مزار

(ص ۲۷۵)

Gul Hayat Institute

ته ڪو سرد چڙهي وڃي قابل ڪيڏاري

(ص ۲۷۹)

ڪهڳل ڪوچ ٽيو ڪيڏارو، دارون ڏنڊ ڪيو ڏاڏڪارو

(ص ۳۲۸)

- 'ويڙ' غالباً جنگ جي ويڙ ۽ سختي؛ 'رهاڻ' اصطلاحي طور سورهين جي ترارين جي وارو وار واري ڏي وٺ.

- 'رڏسو' ۽ 'مارو' ٻئي 'مارڻ' واري مفهوم ۾ ورتل آهن.
'رڏسڻ' يعني ماري وجهڻ:
راوت رڏنسي وڏائون، جنهن جي ڏڙي ناڏ ڪيا
(ض، ۲۸۴)
- 'ماهو'، 'مرڻ ۽ مارڻ' جي انتها وارو ٻالو آهي: مري ماهو ٿيڻ، يعني مرندي گهڙيءَ تائين وڙهڻ ۽ مارڻ، پر جنگ مان جئرو نه ڀڄڻ.
- 'دوداڻي' (دودن واري) ۽ 'جاڙيجي' (جاڙيجن واري)، معنيٰ وڏي جنگ اهڙي جهڙي دودن (سورمن سورهين) ڪئي يا جهڙي جاڙيجن ڪئي.
- 'رڻ' ۽ 'آرڻ' ٻئي ٻالا جنگ جي ڀيانڪ منظر جا آهن. 'آرڻ' معنيٰ واڙي جنهن ۾ ڪيدرا ميها هجن؛ جنگ ڪان ٻوءِ مڙسن جا ٻٽا ٻه ميدان ۾ ائين پڪڙيا ٻيا هوندا آهن جئن 'آرڻ' ۾ ڪيدرا ميها. 'رڻ' معنيٰ صفا سڄو ڪوبه نه بچي ۽ سڀ قتل ٿي وڃن.
- جنگ جي لشڪر جا ٻه ڳهڻي يا ٽوري، پيادي ۽ سوار جي لحاظ سان جدا جدا ٻالا، جيئن ته، ڳهلون، چلاون، چليون، چٽلنگيون، ديميون، ٽڪينگون.
- جنگ جي هٿيارن ۾ ڀيرا ۽ ٻالا، هاسا ۽ سڪيلا، ڪيڙي ۽ چڪر، تڙارون ۽ بندوقون (جامڪيون، شش ڪاليون) اچي ٿي ويون. پر جيئن ته سنڌ ۾ صدين کان وڃي جنگ تڙار جي هئي، الهيءَ ڪري تڙارين جو ذڪر وڌيڪ آهي، ۽ ان سان گڏ تڙار جي ميان ۽ ٽهنار (تڙار جو قبضو، مٺيو يا ڪڙيو)، تڙار جون 'طرفون' (چوٽيون)، توڙي جن لوهارن تواريون ٺاهيون، تن سان ڪن جا ٻالا:
"واه والينا لهار، جو تو گهڙيو شڪيلو شير خان جو"
باقي تڙارن جا جدا جدا ڪيئي ٻالا، جيئن ته ڪٽار، ڪڙڪ، سيفون، تيغون،

Gul Hayat Institute

سالگيون، کيرساٹيون، اصفهانيون، کُوميون، سَرواهيون، هَميلون (؟)، اواريون، چگاريون، رُپريون ۽ سونهريون.

● جنگجو جوانن ۽ سورهين جا جدا جدا معنائن وارا کيئي صفاتي نالا جيکي جنگ جي جنسار سان گڏ سنڌي پوليءَ جي لغت ۽ انَ ۾ بيان جي وسعت تي شاهد آهن:

اردا ۽ اٹموت، کونڊ ۽ کونڊر، وَنُڪا ۽ بانڪا، طُريل طُرار، چَگير چگيرا، انگيرا ۽ اٹيارا، اٹي پوش ۽ اٹي جهَل، کُوها ۽ کنڊار، مانجهي ۽ نيهي، آيڊ ۽ سانهه، سيگر ۽ مٹير، ڏڳ ۽ رڏ، جهُونجهار ۽ رؤنسيدار، ميلهي کار ۽ پَردَر، جوڌا ۽ ڏهيسر، اِدائي ونگ ورنهه ۽ چوڙي-پَٽ، پاوَنگ ۽ اٹگيل، کُڙها ۽ سارڏو، سائُو ۽ ساهُو، پنجاهيا ۽ احدي، ميراٹي ۽ مهائين.

جوان بهادر جنگ جا اوڏا کُونڊ اسوت
(ص ۹۳)

—

کُوها وڙهن کاهه تي، ويري ويڑ وريام
(ص ۱۵۸)

انگيرا اهي، جيکي تلوار جا انگ يا تلوار جي کيڏ چاڻن؛ اٹيارا آهي جيکي اٹين (کنڊن)، تان آسري حملا ڪن؛ آيڊَ (زوراور گهوڙي جي صفت) ۽ رڏ يعني وڏا بهادر؛ رؤنسيدار يعني جنگ جا جهونجهار؛ پردَر ۽ ميلهيکار يعني وڏا بهادر؛ اِدائي ونگ ورنهه يعني اهي سهڻا طاقتور جوان جيکي پنهنجن متي جي وڏن واڙن کي هٿ ۾ ونگي نهوڙي تيل ڏين؛ چوڙي پَٽ آهي زوراور جيکي کُنڊل پَهروءَ جي ٽنگ چکي پٽي ڏين؛ پاوَنگ اهي جي پيرن ۾ ونگ وجهي ماڳائتا تي مقابلو ڪن؛ انگيل يعني جنگ جا کوڙيا؛ کُڙها ۽ سارڏو يعني شينهن؛ سائُو آهي جيکي وڏي صبر سان بيهي وڙهن ۽ موت قبول ڪن پر نه مُڙن ۽ نه موڙن؛ ساهُو يعني وڏا ڏوپار؛ پنجاهيا جيکي پنجاهه مڙسن جو اڪيلي سر مقابلو ڪن؛

Gul Hayat Institute

احدي آهي جي هزار جو ست: ميراثي (ميراث وارا) يعني جنگ جا وارث: سڀاڻين آهي جيڪي مري ماهو ٿيڻ وارن ۾ بہ گوءَ ڪڻ ۽ رڙ ملهائين.

● جنگ جا جهونجهار، جن کي موت جو ڊپ ئي ڪونہ هوندو هو سي پنهنجن پالن، تراورين ۽ بندوقن تي 'ويڙ' يا 'طلاق' لکائي چڏيندا هئا. هڪ ارڏي اڻموٽ جي ترار تي هيءُ ويڙ لکيل هو تہ:

"لعنت انهيءَ تي، جو مون کي نہ هٽي
لعنت مون تي جي آءٌ نہ وهان".

فتح خان گبول جي بندوق تي طلاق لکيل هئي تہ: 'هڪ نشان ڪٽس تہ پيو نہ هٽندس، پيو هٽان تہ طلاق لازم'. مڪليءَ واري جنگ ۾ پهريون ڪانءُ هنيائين، جيڪو چار ڀجار جو 'ڪئينسريو' (دوشالي جي گهيري سان ڪيمخوابي ٿوپي) ڪٽي ويو، ۽ چار ڀڄي ويو. وري پيو ڪانءُ فتح خان نہ هنيو، جو طلاق لکيل هئي. بندوق ڪٽي ڦٽي ڪيائين ۽ ترار ڪٽي وڙهيو، تان جو مارجي ويو.

● سورهيہ مڙس جنگ جي ميدان ۾ پوشاڪون پائي، طرن جا چڱا چڏي، ڪرّ ۽ فرّ سان ڪڏي، ايندا هئا، جو ڇڻ ڪين موت جي سيج ماڻي آهي. دشمنن تي دهشت وجهڻ لاءِ. چيلهه تي 'شماري' (شينهن جي ڪل) بڌندا هئا.

● مير فتح علي خان جي دؤر ڪان جڏهن ڪابلي افغانن سان سنڌ جي سورهين جا مقابلا ٿيا ۽ پريان ڪن کي ڪڏندي ۽ پلٽو ڪندي ڏٺائون تہ سنڌ جا سورهيہ بہ ڏمڪن ڏماڪن واري تور ۽ ترار جي ڪيڏ ۾ اڳيئين ڪان اڳرا ٿيا. جنگي جوان پهلوان، جنگ جي تور جا تماشا ڪندا هئا، قدم قدم پريندا هئا ۽ ٽيلندا ۽ ٽيلو ڪندا هئا؛ ڏهلن ڏمامن ۽ شرنائين قرنائين جو هڪ خاص تار وڄندو هو، جنهن تي 'چٽلتو' ۽ 'چالي' ڪندا هئا، يعني قدم قدم ڏماڪي واري تور ۽ لوڏ، توڙي تار تي ترار جي پلٽي بازي ڪندا هئا.

Gul Hayat Institute

مير فتح علي خان جي دؤر کان وٺي سنڌ جي جنگي جوانن جي 'چالي' ۽ 'چلتي' (پهلوانن جي پريڊ) جا سلسلا شروع ٿيا. مير صاحب پاڻ پهلوان هو ۽ پهلوانن کي 'نازائڻ' (ناز کرائڻ ۽ جس شابس ڏيڻ) لاءِ 'چالي' ۽ 'چلتي' جي ميدان ۾ اچي بيهندو هو ۽ انعام اڪرام ڏيندو هو. سگهڙن ۽ شاعرن پوءِ 'چلتي' ۽ 'چالي' لاءِ تکي تکڙي وزن وارا بول منظوم ڪيا جن جا ڪي مثال متن ۾ ڀيڙي فقير چارڻ واري نظم (ص ۳۲۲) ۾ موجود آهن (۱). مثلاً:

واگهه ته بيٺا پاڻ ته ونگي.
آيا سر آرڻ جي انگي
مارن چوٽيان وجهن چنبي
ڪن ٻنگن وانگي ٻيل
(ڀيڙو چارڻ)

"واگهه ته بيٺا" واري فقري توڙي "پاڻ ته ونگي" واري فقري جي لئي ۾ ڇڻ وڄت وارا بول سمايل آهن.

دانهن درس هڻن دودستي
ڪوپو ڪي ڪيهر ڪستي
هوڪ هنئي تنهن هاڙهي هستي
ماري مٽ سناون سستي
تائو نيز وڙهيو هو ڏايون

ڪهڳل ڪوچ ٽيو ڪيڏارو
دارون ڏنڊ ڪيو ڏڏڪارو
رڻ ۾ رڌ وڙهي ڪن وارو
سورهيه سيفن سان سڏڪارو
ڇڪا ڇڪ وجهن ڇڪايون
(سهراب چارڻ)

---

(۱) صفحا ۱۵۹، ۳۲۲ - ۳۳۰.

Gul Hayat Institute

تالپورن جي دور ۾ اندروني طور راڄن ۾ راڄدارن جي خود اعتمادي ۽ سنڌ جي لشڪر جي ڪامياڀي پٺيان ڪامياڀي سبب سنڌ جي جوانن پهلوانن جا حوصلا وڌيا ۽ 'چلتي' ۽ 'چالي' جا ميدان ستا. ان دور جي سڳهڙ شاعرن جنگي نظمن ۾ 'چالي' ۽ 'چلتي' جي پولن سان سنڌ جي سورهين کي سارايو ۽ نازايو. انهيءَ فن ۾ سهراب چارڻ پنهنجو مٽ پاڻ هو، پر عالم خان لنڊ ۽ ٻين به سهڻا ٻول ٻڌا. سهراب جا چيل 'چلتا' ۽ 'چاليون' جن ۾ پيرن جي ٻيڪن، دهلن دامن جي دهڪن ڦهڪن، ۽ جنگي جوانن جي قدمن جي ڏمڪن واري لوڏ ۽ لئي سمايل آهي، سي سنڌي رزميه شاعري جا نادر نمونا آهن- جيئن ته:

"چلتو جوان مردن جو"

جنگ وچ جوان، ڪرن جت جلوا، دل دلاور، سير دولهه-
ميصريان مار، مناون مٽ ڪون، چپ چپاتي، ڇهڪن ڇهه...
آنهڪن ڇڪن، ستڪن سيفان، هفت هزاري، دهڪن دهه
ڇهڪن ڦهڪن، چوٽ چلاون، زهمان مارن، زور زدهه....

"چالي" جوان مردن جي

جنگي جوان ڪرن جت جلوا، ڪوٽا ڪين ڪپ ڪرپ
ارڙا آت وڄن سي انڪي، جوڌا جوان ڪرن جهڙپ
ٿهڪن ڦهڪن سيفان ستڪن لڙن پڙن سي لال لڙپ
شرطئون سي شمشيرون شاهي، شير هٿي ڪن شپ شڙپ...

(سهراب چارڻ)

عالم خان لنڊ جو هڪ وڏو ڪٿي شاعر هو(۱)، تنهن 'چلتي' جي لئي سان گڏ سنڌ جي سورهين کي عجب انداز ۾ نازايو:

---

(۱) عالم خان ولد گهنور خان گهنوراڻي، لنڊ بلوچ، ويڻل ڳوٺ ٻڌي لڳ جوهي، تالپورن جي دور ۾ ڪاڇي جو مشهور شاعر هو. اندازاً ۱۸۵۰ع ڌاري وڏي عمر ۾ وفات ڪيائين.

Gul Hayat Institute

مَل مَتَ سَتَن، سِر سَتَ گھتَن، تیل گھت نہ گھوت گھتاون
ھر ڈات سَکیلے، وات قتوڑے، ذات کنڈات کنسباون
مرد نہ ٹیندي زرد آھي، کر کوڈ کیدار کماوَن
چیلکن کیلکن تیلکن تُکیان، تیغ تکیان کڑلاوَن
وِچ وانگ وَتیان، آت تجل تتیان، پل ہلک ہتیان چا ہاوَن
جُڑ کن، گُڑ کر، گوڑ گوڑ، گروڑ گجوڑ گنواوَن
فیل کفیل سفیلان دے آٹ، دوڑ دَھوڑ اھوڑ ٹھوڑ ٹھاوَن
پیل، شکیل طویل، تَوَنگر، مَر کر پَر نَر نام رھاوَن
اڑکن کڑکن سڑکن سیفان، ٹوڑ وِلوڑ وِچوڑ وِچاوَن
ھستي مستي، دست دَ دستي، کَستي کر کڑکاوَن
اوت نہ گھنن گھوت کڑوُ رُک روت چکَن چکاوَن
لَتَن چُمَتَن چَمکن ذَمکن مار مَڑار مَناوَن
عالم خان جوان ایمالي، لیکي نام رَھاوَن، بَخرا پاوَن.

ان عالم خان سورھین کي نازائن سان کڈ، کین جَسون ڈیئي جنگ لاء
همتایو ۽ حرصایو، جیئن تہ:

د یک بہ د یک مُھانڈے مَتَن
چوتا چاڑھ وڑھن کاڑ وَتَن
سورھیہ کڑ سَرواھیان سَتَن
رت مست مَچان سِر چتن
سِر کون سَتَن، سوپان کتن
بازوُ بازین وانگون جھتَن
ٹھکي نال قہڑ ٹي ٹھکن
کڑکي نال کَرایان لڑکن

آکے عالم خان جوان سي سورھیہ مست نہ ٹیوَن
آکي: سي وت کتان؟
آکي: جتان ھوَن تان.

آزادي، واري دور ۾ 'جنگ' جوان مردن جو ناز هو، جنگ مانجهي مڙسن جو ڏاج هو، باڪ 'جنگ' بانڪن' بهادرن جي راهي پوکي هئي، پني ۽ کيتي هئي؛

ڪٽو کيت سندون، آرڻ آپت ان جي
جهين مُنهن مصريين ڪيا، فصل تهير پَکون
اهڙو ئي کيتون، جنهن جي راه وراهن رُکيين.

يعني تلوار سندن کيتي آهي، جنهن جي آپت جنگ جي ميدان واري واڙي آهي (جنهن ۾ مڙسن جا مٿا گدرن ۽ هنداڻن واڻگر پکڙيل آهن)؛ جيئن ئي تلوارون جنگ جي ميدان ۾ ٿيون آيسون ٿين، تيئن سُورهين جو فصل پچي، لُٽڻ جي لائق ٿو ٿئي. پهلوان پنهنجي اهڙي کيتيءَ جي راهه ۾ رڪ (تراوين) سان ئي ٿا وراهين.

ن.ب

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

باب پهريون

سنڌ جو تاريخي شعر

(چيل ميان حسين چارڻ جو)

شاعر ميان حسين چارڻ، سنڌ جي قومن، سنڌ جي حڪمرانن ۽ سردارن بابت جيڪي ڪجهه ٻڌو، سو هن شعر ۾ بيان ڪيو اٿس. سندس بيان موجب: اتر سنڌ تي آسري تائين پهريائين "ناريجن" جي سرداري هئي، جيڪا پوڙهين تائين هلي. انهن کان پوءِ "سومرا" سنڌ جا حاڪم ٿيا ۽ ويهه پيڙهيون سنڌ تي حڪومت ڪندا رهيون. آخر ۾ جڏهن دودو سومرو سنڌ جو حاڪم ٿيو تہ جيسر ڪاوڙجي عالادين کي چاڙهي آيو، جنهن سان دودي سومري ۽ ابڙي سمي مقابلو ڪيو. ڪنهن وقت ڪاڇي واري علاقي ۾ "چنا" قوم جي حڪومت هئي. ڪاڇي جي ٻر واري علاقي تي وري "ڪوريجن" چامن جي حڪومت هئي. چنن ۽ ڪوريجي چام جو سڳ تان تڪرار ٿيو ۽ ڪوريجو چام مارجي ويو، جنهن تي ڪوريجن وڃي "ڪانهري ڪوٽ" جي سردار جيسراوَ کي دانهن ڏني، جيڪو ماڇين جو لشڪر وٺي ڪاهي آيو. چنن جيسراڻ سان مقابلو ڪيو، پر ماڇي زور ٿي ويا. اهڙيءَ ريت چنن واري علاقي تي ماڇين جي زمينداري قائم ٿي.

جڏهن سنڌ تي سما حاڪم هئا، تڏهن ارغونن جا ڪي ماڻهو سنڌ ۾ اچي رهيا ۽ هتي جون حالتون ڏسي ولايت ۾ وڃي ارغونن کي احوال ڪيائون. ارغون ۽ ترخان، حسين ارغون جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ تي ڪاهي آيا. سمن سنڌ جي

Gul Hayat Institute

سرحد وٽ ارغونن جو مقابلو ڪيو، پر هارايائون ۽ سنڌ ۾ ترخانن جي حڪومت قائم ٿي.

چنن ۽ ڪوريجن جي سرداري وقت ڪوراين چڙهائي ڪئي. هڪ طرفان شريف خان لشڪر جي مهنداري ڪئي، سائس اعظم پڻ پنهنجي لشڪر سميت شامل هو. هنن دوکي ۽ فريب سان پنهنجي مقابل فتح خان کي مارايو.

سنڌ ۾ چامن خانن ابڙن (سمن) جي حڪومت ٿي گذري. سمن جي حڪومت ۾ دريا خان وڏا ڪارناما ڪيا ۽ چام نديءَ کي ملهايو.

پوءِ سيرائي (ڪلهوڙا) ساماٽا. سندن سرين ۾ بلوچ، مير ۽ چانڊيا شامل هئا. چانڊين جو وڏو غيبي خان هو. هو پنهنجي وقت جو وڏي همت وارو "هرڪل" هو ۽ پيرن ۾ عقيدت تمام گهڻي هيس، ايتريقدر جو جنگ ۾ سندس طرف جو جيڪو ماڻهو ماريو ٿي تہ ان کي پيرَ جي پار ۾ ٿي ليکيائين. جنگ ۾ غيبي خان چانڊيي ڪاچي واري علائقي تي قبضو ڪيو، پر سراين حملو ڪري غيبي خان کي ماريو.

سيوهڻ جي ير واري علائقي ۾ "ساهان" جي هلندي پڄندي هئي. سندس گادي بکر ڪوٽ ۾ هئي.

ان وقت سيني قومن گڏ جي شيخ نصير کي اڳواڻ بنايو. هن پنهوار تي ڪاهيو، پر مير پنهوار وڏو مقابلو ڪيو ۽ سندس آڻ کاني سڄي.

مير پنهوار قلعا ڪوٽ اڏايا. ماڃي مخالف هو. محمدو ٿو پٽيار ديگن دامن جو ڏٽي ٿيو. محمدوئي، اورنگزيب جي دربار ۾ وڃي سموري حقيقت ڪري ٻڌائي، تڏهن الهيار کي اڳواڻ بنائي، سيراين تي لشڪر چاڙهيائون. تڏهن "پير" (ميين نصير محمد يا دين محمد) قاسم نالي پنهنجو ڪمدار موڪليو تہ وڃي معافي وٺي. پوءِ اورنگزيب پنهنجي طرفان دڪن ساڻ

Gul Hayat Institute

شيخ جهان کي بکر کوٽ تي مقرر ڪيو. مرزا خان جو پٽ شيخ جهان سان وڃي ملیو. ابڙو فتح خان فوجدار هو. مغلن جي لشکر کاهيو. الهيار اڳواڻي ڪئي. مغلن جي لشکر سان قنبر مقابلو ڪيو. مرزا خان جي پٽ دغا ڪري محمد جان کي مارائي ڇڏيو.

۱. آيان يونهان جو ڏٺي، الله اپرم پار
خالق خلقت پانهنجي ڏنهه آ خاوند خبردار
مولاي پنهنجي ملڪ ڏنه واحد ناهه وسار
سهس آڌارهه عالمان رزق رسائڻهار
جيڪي عالم عام خاص، سڀني ساڻ ستار
تنهن کي چاڻي کونه ڪو جيڪي ڪري جبار
سو سڀڪو صفاتيون ڏئي ڪري آڻي هي اقرار
جو بيچون بيشڪ بي نمون، هرجائي هم ڪار
ڪوڏ محمد مصطفيٰ سڀيائين سڻڻسار
تنهن کي باري بالا بزرگي بخشي بيشمار
فهم، فراست، علم، حلم، گل ڪيو گلزار
نيکي بدي نوم شد، حرص ڪنون هوشيار(۱)
ڪان ۽ ڪرهن جو آ خاکين منجهه خمار(۲)
چئو چارڻ ڏي شاهدي، سندڙ سندو سڻڻچار
اڻ ٻڌي آڏ ڪريان، ٻڌ ڪيو ٻولاچار:
پسو پهريون ٿي هئيو، هت ناريجو نامدار(۳)
تنهن ڪئي باد شاهي سندڙ جي، ٽيه پيڙهيون پرڪار(۴)
پهريون لڳا ڏنبرين، ٽيا گل ۽ گار
دنگ ڪيائون آمري، هوڏنهن ڪهنگ قندار.

---

(۱) چارڻن جي گهراڻي جي بن ذخيرن (ميان دين محمد ۽ ميان ڪمڻ تان ورتل ۽ پيتيل.

(۱) ڪمڻ فقير (= ک) جي ذخيري ۾: ' حرف کندن ' (۲) اصل. اڻين. (۳) ک. پهريون ٿي ٿيو. (۴) ک. پريون.

ٹهين پـچـائـا سـوسـرن، اچـي ڪيو آپڪار
تنهن پي ڪئي بادشاهي سنڊ جي ويهه پيڙهيون پرڪار (۱)
تن طـالـع تخت وهـاريـو، سر دودو سردار
تـان چئي چنيسر چـاڙهيو، گيـ "گوري" گرنار (۲)
سـو آيـو سـومرن تـي ڪـري، عالادين آر
هيڏنهن پي اول وڃي ڪئي ابڙي، دودي ڪيو دمدار
سوڳجي گوروءَ ڪي گڏيو، ڏسرجي ڏاڙهيار
اتـي انـبـاريـن چڙهي، ڪـٽيائينس ڪاپـار
جانُ جيئو تانُ جَس سان، مٽس نـاهـ ميار.
هاڻي ايلچي اڳي ٽيـو، وڃـي هـي واپـار
اول نـ ڏي ابـڙو، سـومـرا سـردار!
چئي: عالادين بادشاهـ تنهن سـان ڪيو قرار
تنهن ڪي چيو ابڙي، جـو هـو بادشاهي پـار
تنـ اسـان جـن اڳين ڪـي، وڏو آه وقـار
سمون سرٽيون ئي نـ ڏئي، ويهون پاڳو وار
جيڪي ڪري سو اللهُ، سـر اڇي اڇٹهار.
تڏهن چڙهيو عالادين بادشاهـ، ڪري ڪارونهار
ڪـرول ڪرولـيـن گـڏيـا، سـيـڙ ۽ سالار
تڪي تيغـن ڪمون ئي سانگين ڪيو سڪار
هاڻي عالادين ان پـر چڙهيو، ٻن ڪيو ٻولاچار
چـپ چپڪو جت ڪٽ، جيئن وڏڙو وڻڪار
هونـگر چڙهڻ جت ڪٽ، د هـ دهـ ڏ وڏ و ڪار
سج لهي سڏ نـ ڪا، چنڊ نـ پسي چمڪار
نيهيءَ ڪٽي مناڙيـو، ڪـٽ جـئـن ڪاتيدار (۳)
هـاڻي ابڙو ٽيو اوجار، سماواتن سـيـ جـو.

---

(۱) ک. پـريون (۲) اصل. گٹ گوري. (۳) اصل. نيهن ڪٽي مناڙيو ڪٽ جي ڪاتيدار.

۲. سو پاڻون پاڻ پرجهلو، سو يارن وياڻ [وينجهار]
تنهن وانگي سوڍو رکيو، دودو دعويدار (۱)
تنهن ڀي چليون آنديون چوهه، مٿون ٻيو ٻيرو ٻيهار
کرسهجاڻي کوٽ تي، کيو مصرين سلار (۲)
کري خيف خوار، دودي دعويٰ چڏي. (۳)

۳. سمن ۽ سومرن جو، آ مذکور بسيار (۴)
هاڻي حاصل هي کلام، سندن ٿيو شمار
جو هوڏنهن رُوپا هِن چڙهيا، هوڏنهن لاڙ ٻنگار (۵)
کن کيو کنراڙو، وهي آرتو آکين جار
چاڙهي ديس ڏنُوار، جو سمن ماريا سومرا.

۴. چارڻ چنن جي چوي، هٿي سنڌ هيکار
کاچي ٻنهي کنڊُين، کوڙن کيو قطار (۶)
چئي چناڻن پاڻ ۾، سارايُون مزار
سڀڙ سارائي کري، وچ ٿيو ويچار
تنهن ڀي چليون آنديون چوهه مٿون، هندسنجهٿون هيکار
اچي ٻيو اوچتو، مَرجُوکن ميار (۷)
کني لاهي خار، وچي وچ ٻيڙهي ٿيو بادشاهه.

۵. هاڻي چنن کوريجن جو هيو گڏ گذار
سي همسايا هر وطني، سائي سيوکار (۸)
"وَٽ" کاڻ وهانوَ جي، چام جوڙي وڏو جار
سو "مَرجُوکن" ميجيو سگ سندو ستکار (۹)
تان مَنهن آيو "چگي" جي کوريجو کلدار

---

(۱) اصل، سودر رکيو. (۲) اصل، کرسهه چاڻي. (۳) **ميان دين محمد** جو نسخو: دعوا دودي کنئي. ميان کمڙ جو نسخو: **دعويٰ دودي** چڏي (۴) ک. وڏو آ وقار. (۵) روپا هن چڙهيا = **روپاه تي آهن** چڙهيا (۶) اصل. کوڙن کيو (۷) يعني اها 'مرجوکن' تي ميار آهي (۸) اصل. ثاني سيوکار. (۹) مرجوک = 'چنن' يا کوريجن جو پاڙو.

تان مارايائينس مڏ ڪري، هو متي جنهن سڏار
تڏهن دانهين هليو ڪاهيو ڪوٽ ڪوار
تنهن وچي جيسراوَ ڪي ڪاهي ڪرهو هاڙ (١)
سوئي وٽي آئيو، ماڇي مهاندار
تني تلوارن سان، هٽي ڪيا هوار
وچي بچيو ٽورڙو، چنن جو ڇوهار
ظاهر زميندار، اچي ماڇي ويڻو ملڪ ۾.
٦. اچي ارغونن ڪيو، نڪري ٽيا نروار
تان هئي سنڌ سمن ڪي، ملڪ منجهئون مختيار
چاڪاسيائون چند روز، رهي ٽيا نروار
تن وچي ولايت ۾ ڪيو، گويو هي گفتار:
تہ ڪي تتي ٽڪريا هيُا، جامن سر چمار
جي ڏڙ پائي چار، هن ڪي وهن وٽن سنرو. (٢)
٧. هليا ڪري "حُسين" سان ارغوني اختيار (٣)
تن سان سمن سرحد تي ڪيو، مصرين ملار
ويري گڏيا واٽ ۾، نڪري ٽيا نروار
تڪو تلوارن ڪيو، ٽيلن ۾ ٽهڪار
سمن سلطانن ڪيو [مصرين] ميگهه ملار
ترخانن تيڪ تيار، جنهن جا سما سلامي ٿيا. (٤)
٨. هاڻي "چنن" ۽ "ڪوريجن" جو، وڏو هو وڏهار
چڙهيا ڪورائي چار لک چنن لک هزار
ٻي بادشاهي وچ ۾، ٽيون ٽيو ٽمڪار
جو سر ڏئي سر وچ ۾، ڏري ڪهين ڏار
ڪارڻ سر شريف خان، نسري ٽيو نروار
واهي ٽيو دربار ۾، ڪُل ٻاري ڪُوار

---

(١) ڪ. گاهي گر هو هار. (٢) دين محمد = تان ڪن ڪي وهن ڪمڻ = تا هن ڪي (٣) حسين = شاهه حسين ارغون (٤) دين محمد. تڪ ڪمڻ. تت. تيڪ = تلوار.

ان سان "اعظم" آئيو، نيازي بہ نيار (۱)
تنهن ساريو فتح خان کي، ڏيئي قول قرار
ان بيدادو پائيو، جتن کيو جُهار
انهئون پوءِ اعتبار، کري کونہ زبان تي.
۹. ٻُڌي گالهہ ٻڌاءِ، پر کر اکين ڏنو آچار
چامي خاني دائما، ابڑي کيو اپکار
تن وچايو وڏو کري، نوبت نت نغار
دل ملهايا دَرهَ خان، ندي ناماچار (۲)
۱۰. ... ...
... ...
توڑي ميان جا مريد ٿي، وڏايائون وار
سو لئي سرايان چڑهي، ات ٻڌائون کار
اهڙو ئي اعتبار، مير منجهون پيدا ٿيو.
۱۱. هاڻي گامين کوڏ کري چڑهيو، چانديو چوڑيار (۳)
سر ڏئي سر رکي، "غيبي" گهٽا بار
هيڏ نهن لکين لک سؤ، هوڏنهن اڑو اپار (۴)
۽ وچ اپائي نيو، کندو اپکار (۵)
کاڏائون کنن سان، سڌ کاڇو کينار
متنهن مهماڻن سان هو، گڏ ستو يوتار
سو ڏي سرائن چڑهي ماريو سگ متار
دَرهَ دودو منجهہ دار، رڻ کيو رت هار (۶)
هُن هين کي هي کار، جي دودي درهہ سان هٿ. (۷)
۱۲. "غيبي" ٿيو گلزار، کاڇي ٻڌي ککرا

---

(۱) ک. آدم آئيو. (۲) اصل. "دل ملايا". دل ناماچار ملهايا = گهٽا ملهايا. دَرهَ خان = دريا خان. نه‌ي ناماچار = چار ندي (نظام‌الدين) جا ناماچار. هن ست کان پوءِ نظم جو گچ حصو کتل آهي. (۳) اصل. کامي کوڏ کري. (۴) اصل. اجار (۵) اصل. ائين. (۶) دين محمد وارو نسخو: "ذرهہ ڏو ڏو منجهہ دار"؛ ک. رڏ کيو

تان هرقل هڻي هنڊ کيو، ڏڪڏاڻي ڏيکار (١)
ڪٽائي ڪنان هڻي، کيائون اوڏائي آپکار
سو اوواڙو اهڙو، جو ديرينو دلدار
تنهين طالب تهڙا، آڻن جي اختيار
سسي سيرائي سرن کوڻ تا بنهه وتن بيزار
سي مرڻمٽون مرڻ کينکي نکي مرڻ پائڻ موچار (٢)
جي کومار يو تنهن ائين چون ته: "هي پيو پير پنار"
اهڙو ئي اعتبار، آهي پنجاهين جو پير ڏنهن.
١٣. ساهان هو سيوهڻ سان دنگو دنگ دوار (٣)
پانکو "پکرکوٽ" جا، ٿو باغ کائي بسيار
کيو شيخ نصير کي، ذات بذات جهار (٤)
مرکي مير پهنوار، جنهن کيهر کنڊ نه نائيو.
١٤. سي قلعا کوٽ کهريون، ٿو اڏائي اٽيار
تن ۾ دارون، تير، تماچا، پيو جوانن سان جنسار
سنڊ بکر سيوهاڻ ۾ کيو جماعتن جهار
سي سيپ سيڙو ساڻهو، پيادا ۽ سوار
ڏئي عملوفا ان کي ۽ مرادون مٽيار (٥)
مرسن سنڊو سير وٽ، وڏو آ وقار
جو لک لڻائي لڇ ٿون، کروڙن کاپار (٦)
رکائي رقيب کوڻ، ساڇي ملڪذار
وٽندي ويهي پنج ڏينهن هو کنڊو دارمدار
سنڊ سڳلي مٿون کري، وڏي کئي واهار (٧)
تان ديڳن دمامن ڏڻي ٽيو پاڻ پٽيار
تڏهن کنيو سيوئي سنڊ تٿون محمدوئي نه مدار

---

(١) هي کار = هٿيکار (؟) (٢) اصل تان هن قل هن هنڊ کيو. (٣) ک. مرڻ کن موچار (٤) ک. سان هان (٥) ک. جحار؛ د. مجار. (٦) اصل. ڏ ئي الوفا (٧) اصل. کاپار.

Gul Hayat Institute

جڏهن وڃي اورنگزيب جي، ڏيهاڙي دربار
مسلي هٿ مصحف جي، تکو ڪري تيار
ڏڏهن ملڪ ڏڻي معلوم ٿيو ڪري ڪاله قرار
تڏهن مير ٿهيڙ منباهيو ڪري آڻن الهيار
سو مقرر آيو مولهه سان، ڪرڻي ترت تيار
دهلي مٿون ديرو ڪري، ٻڏي سرائڻ سار
تڏهن پير پاڻهنجو موڪليو، قاسم ٽي ڪمدار
سو لک سڃي، لکت ڪري، ايلازيون انتظار
توبهه ڪٽي تائب سڃ منهنجي اڇي اوهان پار
تان معلوم ٿيئي هٿ مير کي اها طرح تنوار
تنهن آندو ٽي بادشاهه، پهس ڪيو پڪار
ته ملتاني ميڙاڪيون، ٿو تنگ ڪري تکرار
ٽئي حضور جلو ڪو ڪردوڇي ڪمدار (۲)
سو بانڪو "بکر ڪوٽ" جو، ڪو ڏنايو فوجدار
تان اورنگزيب نوازيو، "شيخ جهان" جهونجهار
تان ملي لايو مدعي، ڇوهه سندو چنڪار
سو ڏڙي دکن ديس مٿون، درس آيو درڪار
سو رسيو خوب رفيق کي، فائق فوجدار
پاٽهڻون پالٽون ڪري، اڄي جا اوار
تان هيٺ اهڙوئي اهوار، معلوم ڪيس مڙني،
۱۵- تڏهن ديرو دعوي جو وڃي، آڻکي اوهن يار (۳)
اتي ملڻ "مرزا خان جو بيٽو" برخوردار
اڻي آيو ابڙو فتح خان فوجدار
سردسردين مغلن جا، گڄي ڪن الغار
ڦلهو ڪيائون ڪوڙسر، پٺهرو ۽ پلتار

---

(۱) اصل. مون ڪري (۲) اصل ٽي حضوز جو (۳) ک. الڪيو اوهن يار

هوسلچو ہڈي ان جو، آيو "الهيار"
تنهن ساعت دودو ٿيو، اهڙو شام اپار
هيڈهن رسيو سلامت ہر، "قنبر" قربدار (١)
اوڈو ٿي اسراء کي، مقابلي سٹدار (٢)
هٿ سحکر منزل اتي ديدن کيو دمدار (٣)
اتي مرزا پٽ متي کيو، دغا جو دستار
جو سڻ کري سينجهار، محمد جان مارائيو.

جس درسن، جس جات جوان کي، جس آون جي آيا
جس جوري، جس نوري، جس پاده جو پايا (٤)
جس خيمي جس دلوچي، جيکي رک رچايا
جس خطاب خاني، جس شيخي، حاجي جس هلايا
اوران کون نہ جس ايڪ جگاوي، تم لاک سوايا
جو قربان تسين تون، جنهن ايسا الله اپايا
جس تن جوانان کون، جن جنگ وچ پاڻ جلايا
صدقي صاحب نانءتون، جنهن کلما پاک پڑهايا.
لا إله إلا الله محمد رسول الله.

Gul Hayat Institute

---

(١) دين محمه. جڈهن رسيو (٢) اصل. مقبولي سردار (٣) اصل. مت(= متان؟) (٤) دين محمه = 'جس نوري تيري'. کمڻ = جس نوري ٿي (جس نوري ٿيي؟)

۲. لس ٻيلي جو تاريخي احوال

(نظم کيل شاعر نر جو)

نر فقير مگٹھار لس ٻيلي ۾ شهر آڻل جي ٻڙن وڏيرن جي پيڑهائتن مگٹھارن فقيرن جي قبيلي مان هو. ۱۷- صدي عيسوي جي آخر ڌاري چائو، ۾ ۱۸۹۳ع ۾ هو بالکل پيرمرد هو ۽ سندس عمر ان وقت هڪ سؤ سالن کان مٿي هئي. نر فقير جو سڄو سرٻستو احوال کتاب "ٻيلاين جا ٻول" ۾ ڏنل آهي. نر فقير لس ٻيلي جي کيترن ئي واقعن ۽ جنگين کي منظوم کيو. هڪ نظم "شاهوکن ۽ ٻرن جي مقابلي ۽ مٿي شاهوڪ جي مارجڻ" بابت چيائين، جنهن جي شروع واري ٻاگي ۾ لس ٻيلي جي حڪمرانن کي سلسليوار بيان کيائين.

هن بيان موجب پهريائين هتي جو سردار "موسي نٽياڻي" هو، پوء هتي ٻين ٻوڙن رونجهن حڪومت کئي. سڀڙ چام انهن مان هو. کل پنجهٽ پڳدار ٿيا، جن مان آخري سردار حاجي سنگر هو. انهن کان پوء موساڻي گونگا سردار ٿيا جن مان ڏينار وڏو نالي وارو حاڪم ٿيو. ان کان پوء ملک پاهڙ خان برفت حڪمران ٿيو. سندس وفات کان پوء سندس پٽ عزت خان تي پگ آئي جيڪو عمر جو ننڍو هو. هن کان پوء عالياڻي چام کونريجا حڪمران ٿيا، جن مان پهريون حاڪم چام عالي (وڏو) هو. پوء انهي جي ٻيڑهي

Gul Hayat Institute

هلي ۽ چام ميرخان (پهريون) ۽ چام عالي خان (ٻيو) حڪمران ٿيا. چام عالي خان جي وقت ۾ دريس ٻڌرو ۽ مئو شاهوڪ هڪ صلاح ۾ همت پريا مڙس هيٺا، ۽ ٻڌي هڪٻئي جا دوست هئا. پر اهڙو اتفاق ٿيو جو مئي شاهوڪ ميائي تي قبضو ڪيو جيڪا هرن جي هٿ ۾ هئي. انهي تي هرن مئي کي ماريو. اهو هوبون بيان نظم جي پوئين پاڳي ۾ آهي. هيٺ نظم جو پهريون پاڳو ڏجي ٿو جيڪو اس ٻيلي جي تاريخ بابت آهي(۱).

ساراهيان سچو ڏڻي جو ٻيني سنڌو راء
لاشريڪ لامڪان آهي هڪ الله
ٻاڻ وهيو پادشاهه جيڪا ڪري سا
هٽي جت پٽن سين ٻاري ٻيپرواه
قادر جي قدرت کي سمجهي کين سگهيا
عرش ڪرسي لوح قلم آگهي آهايا
قابو ڪيو زمين جا جبل تنهن جوڙيا
سوالک نبين جو ڪيو ٻاڻ ڏڻي پيدا
ٽي سؤ تيرنهن اڳرا ٿيا مرسل مٿيرا
نور منجهان نروار ڪيو مولي مصطفيٰ
ڏيو ڏيهن وچ ۾ شاهن سنڌو شاه
چئين ڪنڊين چراغ ڪيو شمس شعاع
چارئي يار رسول جا شريعتي ستوا
اول ابابڪر ايمان سين آندو صدق صديقا
ڏرس آيئو دين تي عمر ميرآتاء
انهان پوء عثمان ٿيو غازي غنياء(۲)

---

(۱) ڏسو ڪتاب 'ٻلاين جي ٻول' (چاپو ٻيو، حيدرآباد، ۱۹۷۰ع) ص ص ۲۰۹-۲۱۲. (۲) بي روايت: اوهاهين پوء

Gul Hayat Institute

تنهن سيڻون ستڙورون سرت سين ٿي پڙهيون پرت منجهان
جوڙي ٽيهه جمع ڪيا ٿابت سيارا
علي شير الله جو آهي اسدالله
جنهن ڪني ڪافر ڪيترا ڪوڙين ڪنبايا
ماري مسلمان ڪري تنهن اسن تي آندا
پنجتن پاڪ مجيان جي ڏٺي پاڻ ڏٺا
آئي چادر ان تي الهي عرش آتا
علي جي اولاد کان قطب ٿيو پيدا
سو پاڪارو پيرن جو مجيو ملائڪن آ

جنگيون گهڻيون جنبايون اميرن اصلا
پوءِ ٿيو بادشاهن ۾ سوٽي مذڪورا
ڪوڻس مڙيئي ڪاج تي جان ڪيم نرت نگاه
قصو ڪريان ٿو ٻيو سو سڻو سپوجها
ٻيلو ٻيلي پيرين جو آڏيو سو اصلا
موسيل نياڻي مهند ڪٽي اچي سير سهجا (۱)
گهوڙا گهوٽين بخشيا کولي ڪنڌين تا (۲)
تنهن پات پڙهيو ڪيترا ٿي ڏڏين ڏان ڏنا
ڪات پئي پوٽا پڏرا رونجها راج هڻا
تن ساڍي ست صاحبين جي حاجي ڪري هڪاءِ
سو سنگر سانهه سگهه پريو هو چگو رونجهو راءِ
ٻيا ستوساڻي تنهن ماڪ تي ڪاروڙي گونگا
چام دينار ڏمڪون ڪريو ٿي ديرا ديايا
تنهن هاڻي مل هڪل سين سپ سلامي ڪيا
پوءِ آئي پڳ پهوڙ خان تي امر ساڻ الله

(۱) اصل انهن؛ ٻي روايت ڪئي سر سوا. (۲) ڪنڌين تا ڪنڌين تان.

Gul Hayat Institute

تنهن کنبو هٹي ڪٽيو ڪاوڙجي ڪستا (۱)
ڪاڦيو پوٽي ڪڙهي سلا ساگڙيا (۲)
برفت پائر پاهنجا نهري سپ ٽيگهيا
اچي پوء عزت خان جا سپ سلامي ٽيا
سو نيڪ نديوئي نامیو هو وڏي گهر ويا.

اٿهان پوء اچي ڪيو عالياڻي عملا
ساڪن سي سردار ٽي ٻيلي ۾ ٻيٺا
مڙيئي موجود ٽيا قائم ڪوريجا
صديق سينهن سگهائيو ٽي پانبو پچاڙيا (۳)
اول چام عالي هو پوء غازي غلام شاه
نرنوتاڻي نامیا اصل اهنبو هوا (۴)
مير ٻراهم موج ڪري ٽي ڏوڪي ڏڪايا
تنهن ڪاڇو ڪهرڪنبا يو ڪري هڪل هيبتا (۵)
نعرو نوتاڻين جو ڏيسين منجهه دهڪا
نوت مريد ڏيوڙو سورهه سوپاتا
تن اهڏين اٽل ڪوٽ ۾ ٽي حڪم هلايا (۶)
تن اجهي عالياڻين جهي ٽهي ڪڇ ڪٽيو ڪاڏا (۷)
نکين حاڪمين هيسيا نکين سردارين سهڻيا
ميرخان متارو ٽيو درس چگو داناء
تنهن راڄ ريجهائي پاهنجا سوڙهي سڪ ڪيا
ان فهميدي فڪر سين فيري فڇايا (۸)
واڻيا وجهه تن ڪان واري سپ وڻيا

(۱) ر: ڪٽيو ڪان هو ڪستا. (۲) ر: سنڌا ساگڙيا. (۳) ر: سينهن سڪايو. سينهن سينگاريو. چام صديق للياڻي ڪنراڇ جو رهندڙ جاموٽ سردار. (۴) يعني لوتاڻي پڙا جن مان مير براهم لوتاڻي وڏو بهادر هو. (۵) ڪاڇو يعني سنڌ وارو ڪوهستان جو ڪاڇو. (۶) يعني اٽل جو شهر جو مريد هري ٻڌايو. (۷) ر: ڪڇ ڪٽيو ڪاڏا. (۸) فيري فڇايا= واري ڳڏ ڪيا.

چام عالي چاڻ چگي سان عجب ٿيو عڻما
پڙهي تنهن پورو ڪيو ڪامل قرآنا
شرع شريعت سيکا ثابت ڪيائين سا
سونڀي ٻيو سيرخان ٿيو سور تهين ماڳا
ڪلنگي تنهن ڪپار ۾ سونهي سهج منڊجها
ويڻو طالع وند تخت تي بخت مندس بالا
تنهن ڪاپڙو ڪهر قلات سين پيڇ پگهه پاتا (۱)
احمدزئي ان ڪي سگ ڏنو سهجا (۲)
عالياڻي عقل سين ٿيو حجت ۾ همراه (۳)
تنهن ڪڙهي سڀ قلات جا عمل عيان ڪيا
تنهن لائق آڻي لس تي ايهي اسم رکيا (۴)
آسرا ڪيي پاهنجا سوڙهي سڪ جهليا
تنهن تان راج رنجور ٿي روح ۾ رکيا
درويس مڻي پاڻ ۾ رکيو يارانا (۵)
گفتا ڪيائون گڏ ٿي تن ٻيهي پول ٻڌا
ٻهي پروڙي پاڻ ۾ اها ڪري اٽيا
مصلحت ٻني هيڪڙي جيکا ڪري الله
تن ٻيلي قلات وچ ۾ سوڌا ميل ڪيا
تن ڪي خان خوشي سان عزت ڏني اڳيا
بانڪي پائڙ پانهنجا سيڻي رک رکيا
پهرن پنهنجي پٽ تي خوبڻون خوشحالا
ساڻيهه منجهه سکا ٿيو پوٽن بي فڪرا (۶)
پر چگا چگا نه ٿيا جو پاڻ ۾ جهڙ ٻيا

---

(۱) ر: ڪڙهي تنهن قلات جا عمل سڀ آلدا. (۲) احمد زئي = قلات جا خان. (۳) ر: همت ۾ همراه. (۴) اسم = محصول، سڱ. (۵) دويس پري ۽ مڻي شاهوڪ پاڻ ۾ دوستي رکي. (۶) ر: سي ساڻيهه ۾ سندا پوٽن بي فڪرا.

Gul Hayat Institute

جيءُ هجن هيڪڙي ڪالهه تي ته سرهي ٿي ميڪا
آيو وقت آخيري لٽيو ڪتابا
محبت ويندي ماٿهن مان، وڙهيا مون پڇيا
قبيلي مان ڪلفتون پسو ٿيون پيندا
مُوٽي مٽ گهٽرا ٿيا جي هٿا اوڏا عزيزا
درويش پاران دل ۾ پائرين بغض رکيا
جيڪا ڪرئي ڪالهڑي سمجهن ڪين صفا
مالڪ ڏاران من جي ڪنهن کي ڪل نه ڪا
اندر سندو عام کي ڪهڙو سڏ سماء
ڏاڏي سندي سٽ مان گندڙ ٿيو گمرا
ٿو لڳيئن ٽنهي ڪالهڻن ڪوڙو ڪذابا

Gul Hayat Institute

باب ٻيو

سومرن ۽ سمن جو دؤر

ڄام هالي ۽ همير سومري جي جنگ

هيءَ جنگ سومرن حاڪمن جي زوال ۽ سمن زميندارن جي ايرندڙ طاقت واري دؤر ۾ لڳي. سومرن جو آخري حاڪم دودي جو پٽ همير هو، جنهن غالباً ڏڪي طرف سمن جي وڌندڙ طاقت سبب عمرڪوٽ کي اڄي پنهنجي گادي جو هنڌ ڪيو هو. ڄام هالو پٽ ساند جو هو. ڄام هالي جي ڏيءَ ٻاگهي، سندس گهر ۾ هئي. شاديءَ وقت ڄام هالي، "سڪيري" نالي پنهنجي خاص خدمتگار کي ٻاگهي سان گڏ موڪليو هو. ٻاگهي جي شادي ڪان پوءِ ڀاڻس هوڻي ڪيس ملڻ ايندو هو، تنهن هڪ ڏينهن همير جي ڏي "جيجڙي" کي ڏٺو ۽ پنهنجي ٻيءَ ڄام هالي کي چيائين ته سون کي جيجڙي جو سگ وٺي ڏي. ڄام هالي، همير کان سگ گهريو، پر همير انڪار ڪيو. پوءِ، ٻاگهي همير کي ٻار ٻار چوڻ لڳي، جنهن تي همير ڪاوڙجي، ٻاگهي کي ڪوٽ مان ڪڍائي ڇڏيو. هيءَ مائي مردانه همٿ، سا مائٽين موتي ڪانه وئي ۽ پنهنجي خادم سڪيري کي ساڻ ڪري، شهر کان ٻاهر ڪنهن آباد اراضي ۾ وڃي جڏا حويلي ٺاهي ويٺي. همير جا ماڻهو ڪيس اتي به ستائڻ لڳا، جن سان سڪيرو ياسمهون ٽيو پر ڪيس مازي وڏائون. انهيءَ تي ٻاگهي پنهنجي ٻيءَ ڏانهن پيغام موڪليو ته: آءٌ ڪوٽ کان ٻاهر نڪتي ويٺي آهيان. ۽ "سڪيرو" به مارجي ويو آهي:

پـل پابل پانهو مٿو، هٿو سوان ستڑسان٘ رو٘ ٻن
هيرِ ي رتاس ڏندڑا، هـوس ڪاتي سـونـو ڪن
مولهيو موتين چانئيو، هـوس پُر پُر پـوت موتين

انهيءَ تي چام هالي جا پٽ هوٿي، علي، پلي ۽ ٻيا لشڪر ڪري چڑهيا:

پـلـي پاڻي نه پئي، عـلـي آن نه ڪاءِ
هميراڻي ڪوٽ سان، جان جان جنگ نه ڪياءِ

انهيءَ جنگ ۾ فتح چام هالي جي طرف جي ٿي، هميرمارجي ويو ۽ سومرن جي حڪومت جي پڇاڙي ٿي. چام هالي جو پٽ هوٿي. پڻ هن جنگ ۾ مارجي ويو، جنهن تي ٻاگهي پار ڪيو ته:

هوٿي جي ڏٺي ڪي هو ڪيو٘ر ڪيو٘ر ڪٽل
سپ سون سومرا، توءِ ڪونهي ڏٺي- تٽل.

صابر شر جي روايت

چام هالي جي ڏيءَ ٻاگهي هميرسومري جي گهر ۾ هئي. ٻاگهي کي پانهون ۾ سان ڏنل هو. هالي جو پٽ هوٿي، اڇي همير جي ٻيءَ جيجڑي تي چريو ٿيو. ٻاگهي کي چيائين ته: جنهن ڪنهن نموني سان همير جي پلنگ تي سمهار. ٻاگهي سمهاريس ۽ پاڻ ويهي جيجڑي سان ڌاري راند ڪيائين. جيجڑي ان وقت هوٿي کي ڏاڍو ۽ ڪيس مٿيان لڳي. اڳ ۾ چام هالي هوٿيءَ لاءِ جيجڑي جو سڳ گهريو هو، جنهن تان همير کي ڪاوڙ آئي ۽ چيائين ته:

سان٘ هان٘ سڏر سومرو، تون سمو سگر٘ توڙ
قولي لهِ گهٽن ۾، وڃي جيسن پنهنجو جوڙ.

Gul Hayat Institute

جڏهن اها ڳالهه ڪلي پئي ته همير ڪي پاڳهي تي ڪاوڙ آئي ۽ ڪيس مائڻن ڏي موڪلياٿين. پر پاڳهي چيو ته: آءٌ مائڻن موٽي ڪانه ويندس. پوءِ همير پاڳهي ڪي ڪوٽ مان ڪڍي چڏيو ته هو ڪوٽ کان پري، پانهي کان چپر جوڙائي اتي وڃي رهي. پاڳهي، پانهي ڪي چيو ته تون پاڻي چوڙ ته ٻني ٽڪر آباد ڪريون. پانهي پاڻي چڏيو. همير اتان اچي لنگهيو ۽ پانهي کي چياٿين ته: چو منهنجي ٻني ۽ پاڻي چڏيو اٿئي؟ پانهي جواب ڏنو ته: منهنجي مائڻ جو حڪم آهي. انهي تي همير مٿس حملو ڪرايو ۽ پانهون وڙهندي مارجي ويو. انهي تي مائي پاڳهي هار ڪيو:

پَل پاڻ پانهون نه مري، سَوان مَڙسان رو ٻَن
هيري رتاس ڏندڙ، هوس ڪاتيءَ سونو ڪَن
مولهيو موتين چانئيو، هوس پُٽ پُٽ موتين پوت.

سومرين چڏهن اهو پار سڻو، تڏهن چوائي موڪلياٿونس ته: آڙي! پانهي لاءِ ايڏو پار ڪيو اٿئي، جي پٺهين هالو مڙو ته چا چوندئين؟ تڏهن پاڳهي چيو ته: آن لاءِ ٻه سيو ڪجهه ٻيو آهي:

آپ مَٽارو، زمين جهانوارو، منجهه هالو ماڻڌاڻ (۱)
هيڪا چڪي لڙ ڪري، د لڇي خراساڻ.

جام هالي ۽ سندس ٻڌن علي (۲)، پلي، هوٽي ۽ ٻين کي سڄي خبر پئي ته پاڳهي ڪوٽ کان ٻاهر نڪتي ويئي آهي ۽ پانهون ٻه مارجي ويو آهي، اتي سخن ڪري چڙهيا:

---

(۱) ٻي ٻڙهٽي: آپ مَٽ، زمين مائي، منجهه هالو آ ماڻڌاڻ.
(۲) ڪن روايتن موجب علي، جام هالي جي پٽن مان نه هو.

علي آن نہ کاءِ، پلي پاڻي نہ پيٽي
هميراڻي کوٽ سان جان جان جنگ نہ کياءِ.

---

١. جُوٽو، جهو، جکرو، هوٽي، هگورو
پلي پاڻي نہ پئي، ڏمريو ڏيرو
اتي ڏيون ديرون، جتي پاگهي لڏو ميهڙو.
٢. هوٽي چوڙي ڪنڊيون، هگورو دربار
جيجا ڪوٽ نهار، تہ پاگهي پائڻ جا ڪي.

مائي پاگهي چيو تہ ڀ سومرا گهٽا آهن، نہ چڙهو. پلا جي وڃو تہ اهو جوان وڃي جنهن جي ڏاڙهي ۽ قٽي نہ انڪي؛ پانيائين تہ هوٽي نہ وڃي. هوٽي لوهي قٽي چاڙي ۽ زور سان هٽي انڪائي، ڏڻن جنگ تي چڙهن جي موڪل ملیس. نيٺ جنگ لڳي تہ پاگهي ۽ جيجڙي اچي ندي جي ڪناري تي ويٺيون. پٽ ۽ ڪتا پاڻي ۽ آچلايائون ۽ چيائون تہ جي پٽ ٻڌو تہ سومرا ماريا ۽ جي ڪتا ٻڌا تہ سما ماريا. ڏٺائون تہ پٽ وڃي پيو ٻڌندو ۽ ڪتا پيا ترن. پوءِ سومرا مارجي ويا ۽ هوٽي، جيجڙي پرٽيو، جنهن سان جام جکرو چائو.

محمد فقير مگٹهار جي روايت (١)

هالي جي ڏي پاگهي هميرو پرٽيو. هالي پنهنجو پانهون پير نالي پاگهي کي ڏاج ۽ ڏنو ۽ ان سان گڏ موڪلي ڏنو. پاگهي سان ٻيا ڪاريگر ٻ آيا. انهن جي واکاڻ سبب پاگهيءَ جي ٻ واکاڻ ٿي، جيکا سومرا سهي نہ سگهيا. انهيءَ تي پاگهي کي هميرطرفان ڏهاڳ مليو. پاگهي اها خبر پنهنجي پانهي پير هتان سمن ڏانهن ٿي موڪلي، جو پانهي کي هميرماراڻي چڏيو. انهي تي پاگهي پار ڪيو تہ.

---

(١) هيءَ روايت محمد فقير مگٹهار جي زباني، ڏيلي واري کچهري تاريخ ٢١- آگسٹ ١٩٥٣ع ۾ قلمبند ڪئي ويئي.

ور پاڻ! پانهو مٺو، آڏين سمونڊين ۾ن
سون ڪوري پيٽندو هو، جنهن جي ڪاتي سوٽو ڪن

انهيءَ تي چيائونس ته هيءَ جو پار نه ڪيو، پار ڪيڻين ته:

در ڪجي، آپ سنڊي، سون ٻاٻو مهراڻ
ايڪ ڏوس سي گيهه ڪيي، سون پاڻ دلي خريساڻ (۱)

هالي کي ست پٽ هٿ، جن هير جي ڏينهن ۾ ٿي ساموئي کي آباد ڪيو: (۱) جيهو، جنهن مان جيهيجا ٿيا (۲) جٽوٽو، جنهن مان جوٽيجا ٿيا (۳) جڪرو، جنهن مان جڪرا ٿيا (۴) هوٽي (۵) هگورو، جنهن مان هگورجا ٿيا (۶) پلي ۽ (۷) ڏيرو. انين ڏيءَ ٻاگهي ٿيس.

ٻهر جي مارڻ تي هالي جا سڀ پٽ چڙهيا. هگورو اچي ٽڪڙن ۾ ٻيو. پوءِ پيا آيا جن اچي هير کي قيد ڪيو ۽ نيٺ ماريائونس. موٽيا پڻي ته آڏو هگوري جو لشڪر ڏٺين. اتي هڪڙو فقير هو تنهن هگوري کي چيو ته:

آ هگورل پوچڙيارا، توکي ٻڌي ڪاج سڏايا (۲)
پٽڻ ماريا سومرا، توکان ٽر ڪوڏيا ٿڻا.

يعني: "پٽڻ" جي شهر ۾ سومرا مارجي ويا، باقي ٽر وارن کي تو ماريو.

آ هگورل پوچڙيارا، اڄ گهرجين هيٺ
سومرن ساري سما، ڪٺڙن ۾ريا رٽ.

انهي تي هگوري کي غصو آيو. تڏهن فقير بيٺ واريو ته:

هوءِ ٻڻ، هوءِ ٻاڻي، هوءِ هگورل چار
ڦاٽيءَ سڄ رٽ وهي، تون ڏوهه ڏمر ڌار.

---

(۱) ڏوس=مڪ. (۲) پوچڙيارا=پوٽي رهنڙ؛ سڏايا=مريا.

يعني ته: تنهنجي پائڻ جي فتح آهي، انهي ڪري غصي جو ضرور ڪونهي. ٻوءِ پڳ هوڻي ڪي ڏنائون.

طالب فقير پان جي روايت

هالي ۽ هميرَ هرڻ ماريو. ٻنهي مان هرهڪ چيو ته: هرڻ منهنجي ملڪ جو آهي. انهي تي هالي چيو ته: جي هرڻ جي پيٽ مان مڳ نڪتا ته هرڻ منهنجي بادشاهي جو، ۽ جي جَوَ نڪتا ته تنهنجو. سومرن طرف جَوَ ٽيندا هئا. هرڻ ڪٽائون ته ان جي پيٽ مان جَوَ نڪتا. انهي تي هميرَ سومري، چام هالي کان سڳ گهريو. چام هالي سڳ ته ڏنو پر آهه نڪري ويس، تڏهن هميرَ چيس ته: آءٌ توکي پنهنجي ڏيءَ ٿو ڏيان. چام هالي چيو ته: جي تون مون کي سڳ ٿو ڏين ته آءٌ به مسلمان ٿو ٿيان. پوءِ ڪڇ جي بزرگ محمّد شاهه (ولد اسماعيل شاهه) مسلمان ڪيس.

درگاهي فقير ميراثي جي روايت(۱)

ڪجر مينهن سومرن جي ۽ ڪجر مينهن سمن جي گهر ٽي وئي. ٻئي طرف ڪولهه نڪتا. چام هالي جا پٽ ڪولينديءَ ڪولينديءَ پري نڪري ويا. پويان هميرَ سومرو پنهنجي لشڪر سان ڪولينديءَ اچي پهتو. ان کان اڳ ڪجر مينهن، هالي جي وٽان تي آئي. هميرَ چيو منهنجي، هالي چيو ته منهنجي.

جهيڙو وڌي ويو ۽ آخرڪار جهيڙي ٽارڻ لاءِ ائين نبيريائون ته ڪُهون ٽا، ٻوءِ جنهن جي پَٽ جو گاهه

---

(۱) هي روايت اسان درگاهي فقير ميراثي جي زباني، ميرپور ماٿيلي ۾ ۲۱-۲۲ جون ۱۹۷۵ع تي مرحوم جيوڻ خان پتافي جي قائم ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪئي، ۽ هن کان اڳ مرتب ڪيل ڪتاب "سومرن جو دؤر" (چپل ۱۹۸۰ع) ۾ ڇپ آيل آهي.

پيٽان لڪتو مينهن انهيءَ جي ٻي ۽ ٻي ڏر ڏن پريندي. مينهن ڪڻائون ٿي گاهه هميرجي پٽ جو نڪتو. هميرانهيءَ ڏن ۾ هالي تي سگ رکيو ۽ هالي پنهنجي ڏيءَ پاڻهي هميرکي ڏيڻي ڪئي. پر چيائين ٿي: هينئر ٿي پرٽجي وڃ. منهنجا پٽ ايندا ٿي مارو ڪندا. هميرچيو ٿي: "اهي ميرڙا ڪوجهڙا ڇا ڪندا! آءٌ سنپري اڇي شادي ڪندس." ٻوءِ جڏهن هميرچڙهي آيو ٿي چام هالي جي پٽن مقابلو ڪيو ۽ جنگ لڳي.

چون ٿا ٿي وڏيڪ صحيح ائين آهي ٿي هميربادشاهه هالي جي ڏيءَ سان شادي ڪري ويو. جنگ ان کان پوءِ لڳي. چام هالي جا آٺ پٽ هٿا: ڏيرو، ٻلي، جکرو، هوٿي، هڳورو، جيهو، جٽوٽو ۽ علي. اهي سڀ وڏي بهادري سان وڙهيا. ان کان اڳ جوٿي کي هميرپنهنجي ڏيءَ ڏني هٿي ٿه جيئن صلح ٿئي، پر صلح پوءِ ۾ ڪونه ٿيو. چام هالي جي پٽن کي پوءِ سندس مڙٺهارن فقيرن ڳايو.

● پهريون پٽ هالي جو، ٻلي نانءَ پهلوان
فتح جنهن جي منهن ۾، جنهن وٽ آهي سڀ سامان
شير وڏايس شان، شرا ٻڌي گهر آئيو.

يعني ٿه ٻلي پگ ٻڌي هٿيو.

● ٻيو پٽ هالي جو، ڏيرو نانءَ سلطان
ورنهه رهي نه ويري در مٿي ديلان
ملهائي ميدان، جنهن سڀين ماريا سومرا.

● ٽيون پٽ هالي چام جو، جکري نانءَ وريام
جنهن وٽ ٻيڙو جنگ جو، مٿي سير ڪيام
مڙيو ڪين مدام، آيو طريلو تري ترار تي(۱)

(۱) تري ('ت' جي زبر ڦوڙي پيش سان) پڙهبو ٿه صحيح ٿيندو.

● چوڻون پٽ هالي چام جو، هوٽي نانءَ راوت
ترسيو ڪين قرار ڪوڻ، آيو پٽيل ڪري پرٻت
مانجهي مڳ متير جنهن منهن متي مسٽنڪ
هئي هوٽي هٽ، ست سؤ ماريا ٻوڙا.

● پنجوڻون پٽ هالي چام جو، هگورو ڏانءَ امراء
دوسي منجهه دشمن، ڪري غنيم سپ گمراهه
هو بهادر بي پرواه، جنهن ڪيو غار غنيم ڪي.

● ڇهون پٽ چام آرڻ ۾ هيلهيان حملا ور
سوڪ ماري مصريون، سڪس نيوائي نر
ڪچ ڪاڙي لشڪر، آيو دولهه ديري پاڻهنجي.

● ستون پٽ هالي چام جو جٽوٽو نانءَ اڙينگ
مهيٽو لڳو مڙدڪي، چڙهيو ترت سنپاري تنگ
ورنهه وجهي ونگ، ڪڏائين سڳ همير ڪوڻ.

● اٺون پٽ هالي چام نجو علي نانءَ نروار
سهمايائين سومرن ڪي ڪيائين جنگ جهونجهار
آنهي چاڙهيائين پٽ تي ڏهه چليون هڪهزار (۱)
پوءِ تهدل سان تکرار، سرسي تنهن سالار ڪئي.

اها جنگ سنگرار ڪار طرف لڳي.

Gul Hayat Institute

---

(۱) آلي=آڻي.

باب ڏيو

ارغونن ـ ترخانن جو دؤر

مريد خان بلوچ جو مرزا محمد صالح ترخان کي مارڻ

مرزا شاهه حسن ارغون جي وفات بعد، سنڌ جي هيٺين حصي جو حڪمران مرزا عيسيٰ ترخان ٿيو. ٿٽو سندس گاديءَ جو هنڌ هو. هو پاڻ مدبر هو، پر سندس چار پٽ ـ مرزا محمد صالح، مرزا محمد باقي، مرزا جان بابا ۽ مرزا غالب ـ جڏهن وڏا ٿيا تہ وڏيون ڪالهيون ڪرڻ لڳا. مرزا محمد صالح چوڻ لڳو تہ: "ڪڏهن اڪبر بادشاهه شڪار تي چڙهيو ۽ شڪارگاهه ۾ هونڊو تہ ڪيس جهلي هٿ وٺي ايندس." مرزا محمد صالح پوءِ پنهنجن ڀائرن محمد باقي ۽ جان بابا کي ڏنجهه ڏيڻي ٿي مان ڇڏائي ڇڏيو، ۽ پنهنجي ٻوڙهي ٻيءَ کي بلڪل بيوس ڪري پاڻ وڏي هٿ ۽ زور سان حڪمراني ڪرڻ لڳو.

ارغونن ـ ترخانن کان اڳ سمن جي دؤر کان وٺي سنڌ جي قبيلن مان جيڪي ڪجهر طاقتور قبيلا هٿا ۽ ساڳئي وقت ارغونن ـ ترخانن جي خلاف هٿا، تن مان بلوچن کي ڪافي اهميت هئي، ڇاڪاڻ جو فوجي طاقت کي مضبوط ڪرڻ لاءِ سڀ سالار درياءِ خان، جن بلوچ قبيلن کي ٿڌي جي آسپاس وسايو هو، انهن مان "لاشاري" ۽ "ڪلمتي" قبيلا خاص نالي وارا هٿا ۽ جام نظام‌الدين جي فوج ۾ ڪين وڏي اهميت هئي. عام مشهور زباني روايت اٿين آهي تہ مرزا محمد صالح پنهنجي طاقت کي مضبوط ڪرڻ واري گمان هيٺ بلوچن مان شادي ڪرڻ جو خيال ڪيو ۽ "ڪلمتين" جي

Gul Hayat Institute

"رَجيري" قبيلي کان سگ گهرائين. جڏهن هنن انڪار ڪيو ته هن انهن تي قيد و بند جون سختيون شروع ڪيون. آن وقت ڪلمتين جو سردار مير مريد خان رجيرو گجرات طرف ويل هو، ان کي جڏهن خبر پهتي ته يڪدم سنڌ موٽي آيو ۽ سچو احوال معلوم ڪري، قول ڪيائين ته: "جيستائين مرزا صالح کي نه ماريندس، تيستائين پٽڪو نه بڌندس." سندس قول اڄا تائين هن طرح مشهور آهي ته:

گهگهيلي جي گار تان، ڪريان ڪٽاري گها
مرزا صالح ماريان، پي نه ڪريان ڪا.

پوءِ هن مڙس اهو پنهنجو قول پورو ڪيو ۽ ٽئي ڀر اچي، مرزا صالح کي ماريائين. اهو چنچر جو ڏينهن، تاريخ ۲۳(؟) شعبان، سنه ۹۷۰ (نو سؤ ستر هجري) هئو جو مرزا صالح کي ماريائين. مڪليءَ ۾ مرزا صالح جي قبر تي اها ئي تاريخ لکيل آهي ۽ فارسيءَ ۾ لکيل آهي ته:

"در تاريخ روز شنبه بيست (؟) و سيوم ماه شعبان
۹۷۰ھ زخم کاري خورده وفات يافت"

سنڌ جي تاريخ ۾ اهو واقعو مشهور آهي. مير معصوم پنهنجي "تاريخ سنڌ" ۾، مير طاهر محمد نسياني پنهنجي "ٽئي شهر جي تاريخ" يا "تاريخ طاهري" ۾ ۽ سيد جمال "ترخان نامه" ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. مير معصوم لکيو آهي ته: "مرزا صالح، مريد تالي بلوچ جي هٿان، جنهن جي ڀيڻ کي هن مارايو هو، شهيد ٿيو". سيد جمال لکيو آهي ته: "مرزا صالح، مريد بلوچ جي عيال ۽ قبيلي کي ڏاڙي جي سازش ۾ قتل ڪري چڏيو هو. پوءِ مريد بلوچ، درخواست ڏيڻ جي بهاني سان رستي تي ٽي ٻيڙو. مرزا صالح جيڪو پريان چڙهيو پئي آيو، تنهن کيس ڏسي سڏيو ۽ پاڻ به هيٺ لٿو ته سندس درخواست ٻڌي. ان وقت مريد، پنهنجو خنجر سندس سيني ۾ هنيو ۽ مرزا کي قتل ڪري چڏيائين."

Gul Hayat Institute

میر طاهر محمد پنهنجي "تاريخ طاهري" ۾ هي واقعو وڌيڪ تفصيل سان (مرزا صالح جي پائٽي مرزا مظفر جي زباني) هن طرح لکيو آهي ته:

مريد جت بلوچ، پنهنجي عزيزن جي ويرِ وڻڻ لاءِ، جن تي مرزا صالح حملو ڪري کين قيد ڪيو هو، پنهنجي قوم قبيلي ۾ دعويٰ سان اهو قول ڪيو ته "جيستائين پري ڪڇهريءَ ۾ سڀني جي اکين آڏو مرزا کي نه ماريندس، تيسين تائين مٿي تي پٽڪو نه ٻڌندس." انهيءَ ارادي سان، پوءِ هو صحرا سان شهر ٺٽي ۾ آيو. اتي هو چرين وانگي گلي بازار ۾ پنهنجي خنجر کي هر دڪان تي تکو ڪري پيو چمڪائي ۽ چئي ته: "هان! اي خنجر، ڪم ڪندين يا نه؟ هان! اي دل، تون به مضبوط ۽ وڏيڪ دلير ٿيڻ، بي دلي ٿي ڪري، همت نه هارجانءِ، جو تنهنجي آسري تي ٿي اهڙو ڏکيو ۽ ڳرو ڀار مجلس مارکي ۾ کنيم!" شهر جا سپاهي ۽ پيا نڌيا وڏا سندس اها وائي ٻڌي ان کي بکواس سمجهڻ لڳا. شهر جا ٻارڙا به تماشي طور سندس پٺيان اهي ساڳيا لفظ پٺي چوندا ويا. سڀني ائين پٺي پائيو ته هي ڪو چريو ديوانو آهي، مگر کين ڪهڙي خبر ته ڪو هي ديوانو پنهنجي ڪم تي پورو هوشيار آهي! تان جو هن وجهه وٽسي، پنهنجي ڪم پوري ڪرڻ لاءِ موقعو تاڙيو. جڏهن مرزا صالح سوار ٿي، پنهنجي محل ڏانهن ٿي ويو تڏهن خنجر ڪاغذ ۾ ويڙهي، عريضي طور جهلي، "داد فرياد! داد فرياد!" پڪارڻ لڳو. ان تي جڏهن پيادا سپاهي ڪانئس ڪاغذ وڻ لاءِ ڊوڙي وٽس پهتا ته انهن کي نه ڏنائين ۽ چيائين ته: "آءٌ پاڻ مرزا کي ڏيندس ۽ زباني به عرض ڪندس." مرزا عالي دماغ هو، پر اجل جو آيس، سو پنهنجي قاتل کي پاڻ پنهنجي طرف

ٻڌيائين تہ ٻيڙ ويجهو اچي ٿ پنهنجو حال بيان ڪري. هو جڏهن ويجهو ٿيو، تڏهن خنجر ڪاغذ مان ڪڍي، اندر مان وڏي آهه سان رڙ ڪري، انهيءَ ويڑ واري غصي مان خنجر اهڙو تہ زور سان مرزا جي پيٽ ۾ هنيائين جو سندس آنڊا لڙڪي لڏڻ لڳا ۽ صبح جو جيڪا آس (آڇ يا پڙي رب) پي آيو هو، سا هيٺ زمين تي هارجي وئي. تڏهن هن مرداني مڙس کي، جيڪو ويڑ واريندڙ مڙسن مان هو، مرزا جي ماٿن ذرا ڦوندا ڪري اڏائي ڇڏيو.

Gul Hayat Institute

باب چوٿون

مغلن جو دؤر

۱. اُنڑپور واري جنگ

عبدالڪريم "ترآب" جو چيل نظم*

اڪبر بادشاهه ملتان ۾ منزل انداز ٿيو تہ پيا سڀ صوبا سندس سلامي تي ويا، پر ٿٽي جو حڪمران مرزا جاني بيگ نہ ويو. تنهن تي اڪبر بادشاهه، خان خانان کي ٿٽي تي ڪاهڻ جو حڪم ڏنو. مرزا جاني بيگ ۽ لشڪر وٽي خان خانان سان اُنڑپور وٽ اچي سامهون ٿيو. مرزا جاني بيگ اعلان ڪيو تہ جيڪو سورهيہ دشمن جو سير آڻيندو، تنهن کي انعام ملندو. انهيءَ اعلان تي تمام سخت جنگ لڳي. ٻنهي طرفن جا هزارين سپاهي مارجي ويا، ليڪن فتح ۽ شڪست جو ڪوبہ نتيجو ڪونہ نڪتو.

ٻئي ڏينهن وري جڏهن لشڪر هڪٻئي جي سامهون آيو، تڏهن تجربيڪار خان خانان پهرئين توفن سان حملو ڪيو، ٻوءِ هاٿين جي قطار سنڈ جي لشڪر تي چاڙهي ۽ ان جي پويان سوارن ۽ پيادن سان حملو ڪيو. مغلن وٽ نہ فقط هٿيار ۽ بارود ۽ انداز هٿ، پر ساٺن لشڪر بہ ڪاٽيٽي کان پاهر هو. نتيجو اهو نڪتو، جو سنڈ جو سمورو سپاهہ مارجي ويو، تڏهن مرزا جاني بيگ صلح جو جهنڊو ڏيکاري، خان خانان جي آڏو پيش ٿيو.

---

* هي نظم ماسٽر محمد صديق ڏهوٽ، وينل جهنڊ سواري تعلقي حيدرآباد کان مليو. عبدالڪريم 'ترآب' پرائمري اُستاد هو ۽ ۱۹۳۶ع ۾ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ پهرئين سال جو شاگرد هو.

جنگنامو

خان خانان، مرزا جاني بيگ کي وڏي اکبري دربار ۾ پيش ڪيو، پر آڻي مرزا جاني بيگ جي بهادريءَ جي اهڙي تعريف ڪيائين، جو اڪبر بادشاهه سندس خطا معاف ڪري، ڪيس سڄي سنڌ جو صوبو مقرر ڪيو. ليڪن مرزا جاني بيگ اهو منظور نه ڪيو ۽ پنهنجي پٽ مرزا غازي بيگ جي لاءِ سفارش ڪيائين. سندس اهو عرض قبول ٿيو ۽ مرزا غازي بيگ سنڌ جو صوبو مقرر ٿيو.

آڻ پور واري انهيءَ جنگ جو احوال عبدالڪريم "تراب" پنهنجي نظم ۾ بيان ڪيو آهي، جيڪو هن ريت آهي:

شهنشه هندستان جو عالي تبار
وڏي شان اڪبر هيڏو تاجدار
سندس طرف کان خان خانان جڏوان
ٻکر منجهه صوبو هو سو حڪمران.
ڏٺي ۾ ٻيو مختار سلطان هو
حڪمران جاني بيگ ترخان هو.
اچي پهتو ملتان ۾ اعظم مغل
نه مرزا ويو تنهن وٽ سلامي مثل
حڪم خان خانان کي ٿيو جلد تر
ته مغرور مرزا سان ٿون جنگ ڪر.
وڏي فوج ٻيڙين ۾ ٽي ويئي تيار
ترارين تفنگ توف پن بيشمار
ٻئي مرد غازي مليا راهه ۾
ڏٺون چوٽ ٻيڙين تي درياهه ۾
ڦٽيا کي مٿا، کي لڙهيا آب ۾
بچيل سپ هٿا قصد ۾ تاب ۾
نتيجو نه ٽيو کهڙو فاتح ٽيو
دگر پار لشکر سڪيءَ تي چڙهيو.

Gul Hayat Institute

وڏي جوش سان مرد مرزا دلير
ڪيو اعلان هي عام تنهن مرد شير:
"آڻي سِرُ جو دشمن جو انجام آ
ته پنجاهه گبرن تنهن انعام آ"
تنيهين مسلهه ٿي ٿو هزارين هزار
وطن دوست بيشڪ هئو جوشدار
چٽاييٽ چوٽون ڪندي عام جنگ
سڏيندي ڪَٽيندي ترارو تفنگ
اچي مٿنهن ۾ ميدان آنڙ پور ويو
جتي نيٺ قسمت جو فيصل ٿيو.
ڪيائون سڄي رات ٿي انتظار
سڪيا خون لئي تن تفنگ و ترار.
وڏي صبح جو سپ تياري ٻڌي
۽ طرفين ۾ بيقراري ٻڌي
جاني بيگ سنڌڙي جي سلطان سان
هٿا سنڌي ۽ ترخان تُومان سان
هزارين تفنگ اسپ هٿا بيڪران
قطارون ٻڌائي ڪنيائين نيشان
علم تنهن جو اعليٰ هو جنسار سان
سڄو سُرخ جهوليو ٿي جهمڪار سان
ترارين تجلا ڏنا برق جيان
ڏسن سان ڏڪيا بزدلن جا هنيان
چڙهيو گهوٽ گهوڙي به دستار لال
وڏي جوش جولان جابر جلال
مغل مرد اڪبر جي سالار ڪي
تجربو هيو خان سردار ڪي

Gul Hayat Institute

هئا آزمودي سان اڦسر ڪثير
وڏا فيل فوجون، بلي! بينظير
مدد ٿي ملي مرد غازي ڪي جام
خزانو ۽ باروت لشڪر هشام

سجي فوج فالم مغل مرد ڪئي
ٿيا سامهون سورهيه صفن ۾ ٻئي
رکيل منهن ۾ توبون اول اڪبري
پٺيان فيل پوءِ هئا مرد لشڪري

ڪٿين راجپوتي هئا اڦسر جوان
پٺاڻ ۽ مغل ۽ ترڪ سي پهلوان
عَلَم سبز سونو بُلند بي نظير
وڃا ٿي بگل فوج ۾ ڪٿين ڪثير

حصو فوج جو خان خانان اسير
پکيڙي چڏيو چؤطرف راهگير
هٿشي تي اچي انڪيا پهلوان
پنهي طرف وارن جا سورهيه جوان

جُنبي جوان ويا پاڻ ۾ جوشدار
ڏسي هوند بيهوش ٿي هوشدار
ڦوهارا چُٽا خون جا هر طرف
بڻيا مرد غازي ها تيرن هدف

سجو سُرخ ميدان ٿيو خون سان
ڪٽا ٿي ڪٿين جوان هڪٻئي هٿان
ويو عرش لڳجي ۽ غوغا ٿيو
ڪهين ڪي پتو ڪين ٿي ڪٿ ٿيو
دليريءَ سان مرزا ڪئي جنگ واهڻ
مگر ٿي گهٽي فوج تنهن جي تباهه

Gul Hayat Institute

وکوڑي وئي فوج تنهن اکبري
نہ ڪئي بيوفا بخت تنهن ياوري
گهڻا شير نر جوش جولان ڪيا
مگر سيئي بيشمود افزاد ٿيا
ٿي قتلام ڪئين مرد مردار ويس
ٿيا زخمي ڪئين ڪي پڄي ڏار ڏيس
اڇي زور زخمن ڏنو ويڙ ٿئي
هڻائي سگهيو ڪين ٿقديڙ ڪي
ڏسي واهه پي نا گهريائين اسان
ڪيائين بلند سبز مصلح نشان.
امن ٿيو، اڇي پيش مرزا پيو
بلي قدر تنهن خان خانان ڪيو
چڏي تاب ترخان ويو پيش شاهه
سلامي ٿيو لاهي اسلح ڪلاهه
جنهين بخت خورشيد تنهن سان ڀلا
پڄن ڪيئن؟ فانوس پي حوصلا
سفارش ڪئي خان خانان متين
چي بيشڪ مرد مرزا آ پي نظير
بهادر سو عالم ۾ قابل امير
غريب نواز آهه لائق ڪبير
ٻڌي شاهي شفقت آئي جوش ۾
نوازيئين تنهن سرور ڪري پوش ۾
سڃي سنڌ جو مير صوبو ٿيو
و ليڪن نہ مرزا هي منظور ڪيو
غازي بيگ فرزند تنهن جو صغير
سفارش سان تنهن جي ٿي آيو امير

Gul Hayat Institute

چي : "ڪنهن تان جو قسمت جو پاڇو لهي
آهو زير ڪيئن بخت ٻئي جي رهي
خدا جي سوا يادگيري ڪري
نه عفت جي سو انتظار ڪري."
آنهيءَ بعد اٺ سال هو سو حيات
تهان پوءِ ٿيو مرد اهلِ ممات
زمانو سڄو هي آهي مثل خواب
رهي ڪونہ ڪو هت هميشه "تراب".

Gul Hayat Institute

۲. مغلن ۽ چنن جي جنگ*

چنا، جن جا بيا وڏا پاڻ پاڙا، سوڙا، ٻدوا، ليبا ۽ ٻڌام هٿا، تن جي ڪاڇي ۾ حڪومت هئي. مغلن جي لشڪر، جيڪو دهليءَ مان چڙهيو هو سڀن چڙهائي ڪئي. ان وقت راءِ ڪنوچ جو گهراٽو حڪمران هو، جنهن مان گاديءَ تي راءِ ارجن هو. جڏهن مغلن حملو ڪيو تڏهن راءِ ارجن پنهنجو سپاهه گڏ ڪيو. ٻڌام پاڙي مان پنهنجو ٻڌاماٽي وڏو سورهيه هو، پر اهو ان وقت ٻاهر ويل هو. ارجن تڏهن پنهنجا ڏانهن خاص ايلچي موڪليا، پر آهي پنهنجي ملي نه سگهيا ۽ موٽي آيا. مغلن ارجن جي قلعي تي حملو ڪيو. قلعي جي ديوار ڇڪي ڇڏي. ارجن هاريو ۽ مارجي ويو. تڏهن مغل ٻيئن سان گڏ پنهنجي جي سگهي ۽ مائيجي ماڻ کي ٻاڻ ڪري وڻي ويا. جڏهن مغلن جو لشڪر روانو ٿيو تہ پنهنجن پنهنجن پنجاهه ساٿين سان اڇي ڇهتو. ٻوءِ هن وڃي جبل جو گهٽ جهليو، ۽ مغلن جي سپاهه کي مار ياڻون. مغلن جي سپهه سالار جي گهوڙي کي تر ار لڳي ۽ گهوڙو ٻه اڏ ٿيو. اهڙي حالت ۾ مغلن جو لشڪر هٿيو ۽ پنهنجي ماڻهن، مائيجي ماڻ ۽ ٻين کي ڇڏايو. چنن جي هن گهراڻي چوراسي ورهيه حڪومت ڪئي هئي، پر هن حملي کان اڳ هڪڙن جو پاڻ ۾ نفاق ٿيو ۽ سندن ڪمزوري سبب مغلن جي لشڪر سڀن حملو ڪيو ۽ سندن حڪومت جي پڇاڻي ٿي.

---

* آڳاڻي لکيل هڪ قلمي ذخيري تان ورتل.

Gul Hayat Institute

چنڻا، موڙا، بَدوا، ليڀا ۽ ٻڌام (۱)
نيو، هاراڻا هريون، حيدر ڪاچي چام

—

پر ڪاچڙي ڪنڌين، آهن جي آموٽ (۲)
ڪچو لڳي نه ڪنوارئين، سنڌين چنڻن ڪوٽ

—

ڪونئرا ڪنڌ ورايو تون ڪئين ٿو پساه
پٺهين جو ويڙ وڻي، ماڻ ٿئون گيلا لاه

—

پلاه جهڙي پدمڻي، حاضر حقي جي هوءِ
ريڑهي وجهانس ٻيٽ ۾، مٿ پيٽ ڏاڻي هوءِ

—

هاڻي هن ڪراندڙي، هڙ ڏاڻو نه هوءِ (۳)
اڻي سڙا ٽڪ پڇنديئي توکي مهڻا ڏيندوءِ (۴)

—

وڃي ٻڌو (سندي لتاڙي) لوڙهي (۵)
دانهيئن ڏسي دانهڙي، راڻ ڪنوچ ڪري
(ميهي پرسي) چيرو ڏيو، ٻيو وڻيو بند وڃي (۶)

—

..... سنڌ دليءَ بادشاه
ڪيائين مصلحت سن ۾، ڪوڏايائين پاڻ (۷)

—

(۱) اصل . ائين . (۲) اصل. موت . (۳)" گهرالدڙي" ۾ پڙهي سگهجي ٿو.
(۴) اصل . راڻ . (۵) ڏنگين ۾ ڏنل لفظ صاف ناهن. 'لتاڙي' 'لشاري' ۽ ٿي سگهي ٿو. (۶) 'چيرو' کي 'جيترو' ۾ پڙهي سگهجي ٿو.
(۷) ٿي سگهي ٿو ته، اصل ۾ انهو لفظ 'ڀاءِ' يا 'سپاهه' هجي.

Gul Hayat Institute

.....(۱)

بڌاماڻي ٻنرو چاڙهي سڄڻ اسير (۲)

—

سو بڌاماڻي ٻنري ٽو ايلچي هلائي
بڌاماڻي ٻنرو ڪٽهن هر ڪالهائي

—

..... ر بڌاماڻين ايلچي آيو
بڌاماڻي ٻنري تان نه ٻچايو سو

—

ٻچاڻا ڪيندين چاڪرين مون کي تيرهن روز ٽيام (۳)
نيئي ڪڏئي سين ٻنري، ماڻهو ڪونه ملياڻ

—

سنڌو ..... سولت سڳي سال
ڏياري موڪل ٻڌرا نه تہ وڙهندءَ .....

—

.....

.....

—

ر وڙهه تہ لهي مامرو، سڄڻي سوپ نه هوءِ
سنڌان دليءَ بادشاه، تو جو سال ڪنوءِ

—

(۱) هت اصل ۾ ڪا ست هئي جا لڪندڙ کي وسري وئي. (۲) پهريان لفظ جڏ تہ "ـيد انن". (۳) اصل. 'چاکري'، پهريون لفظ 'ٻچاڻا' ۾ صاف ڪونهي.

لڳيءَ پير سڏ ٿيو اڇي ٻوڙين ٻيهارين (۱)
ڪنهن ڪنهن ڪي نه ٻچيو، اڇي پلاڻيو ورئين (۲)

—

ٻڪي ماني هٿ ۾ ٿي ڪاڇي وچ هلاڻ
دليءَ ڏٺيءَ پلاڻيو وڃي آکرئين سلطان

—

دليان ٿي ڏوم ٿي، اڇي ڏريا سڻي ڏٺ
هاڻي هيخالن ۾، هاٿين اوهڙ هٽ
ڪاڇي ٻنهين ڳڏ ڏين صبح ڏينڌا سٽ

—

ڪو ماس پل سرو، ڇڻن تازا ڪير
ڏيو ڏيهون سائن جيئن، جيڪي موٽي هليا سير

—

راهن تانگهون لڏيون، اڇي ڪروڙيا ڪنگهار
زاٽيون سيڪن آن لڻي، ٿيون سوتي چهين هار
ڪالهيون ڪڙهم ڪيڙهو ڪري، آئين ميرَ وڃو ڏار

—

چانڍ ڪ نانگ نيٺون نڳيا، سونڪي مينهان وسي رات(۳)
تيئن لڳر ڪيڻي پينر، سور ورائي ڪات

—

ڀڙ سوڙهو، لوڏي گهٽان، ٿو ارڃ لڳون ڏي
ٿو ڀڙَ ۾ ساري پٿرو، ٿو واري منجهه وڙهي(۴)

—

(۱) پورين ٻن پهرين، ٿاڪ منجهند جو. (۲) شايد اصل پڙهڻي
'اڇي پلاڻيو پرئين'=پرئين طرف وارا حملي ڪندڙ چڙهي آيا.
(۳) اصل. 'چاڪ نانگ ڏينو نڳيا'. (۴) اصل. 'ساويا ..... داري
منجهه دڙي'.

Gul Hayat Institute

اڄ گھرجين ھت، ٻڌامائي ھنرا
مٿان پڳي پٽ، ويرين واڻون لائيون

—

اڄ گھرجين تون، ٻڌامائي ھنرا
مٿان اڇي سون، ويرين واڻون لائيون

—

ٻڌامائي ھنرا ھت گھرجن اڄ
ڪوٽ مغلن ماريو، تنھن جي مٿان پگي پٽ

—

ٻيو آھيان ٻڙ ۾ آڻ ٻ، تنھنجي ڏھا (۵)
ڪوٽ مغلن ماريو تنھنجو سانجھر ٻيٽي ميار

—

سونھن ڪوٽ ڪلھن تي تنھن ارجن ٻاھيڙيون
ٻڌامائيون ڪنوچ گھر منھنجون لڪي ٿوڙيون

—

ڪاچو ارجن چنام جو، ارجن ڪاچي جو چام
ڪُر آجاريئين اڪين جو، ملايئين پنھنجو نام

—

جڻ نہ ٻيئون ٻڙو منھنجو تڻن نہ سڻون ماڪ
ڪورا ..... ٽام مان چنان ڪندا چاڪ

—

... ... پلاڻ
آڻ ... ...

—

(۱) اصل. ائين. ڏھا=ڏاھ (؟).

ڪنن ويڳڻ پئرو، هالوڙا پيراس
ايڪ ڏهت ڪوڪئين، گهوڙي رومي ماڻ سنڌياس

—

ٻڌي ٽيون وڃن ٻانڙ، تنهنجي منهنجي ماءِ
جي مان تن پيڙو ڪرئين، تہ ٻسي منهنجا گهاءِ

—

پنجاه ساڻ پٽڻري، پهرئين چوٽ ڏنائين (۱)
تنهن ۾ اڻنج سؤ پنجن اڪرا مغل ماريائين

—

پنجاه ساڻ پٽڻري، ٻي جا ويڑهه ڏنائين (۲)
تنهن ۾ ٽوڙ سؤ ٽنون اڪرا پاڪرو ماريائين

—

ڪالهه چڏيندي ڪاڇڙو، آڻ ٻاڇل پانهاس (۳)
جن ٻولي ناهي ٻڪهڙي، ٻاوا پڙ تني پياس (۴)

—

اڄي ڪانڊ پتنگيو، منهنجو وڻ واجهايو
ٻڌاماڻي پٽڻري مون کي ڪاهي آڻايو

—

گهوڙي مٿي گهوٽ، ڪيٽنئن پسان ٽي ٻڌرو
اسان لکيو لوڙهيو، ٽون ورڙ ٻاهون موٽ
راڄائن کي راڻيون گهٽيون، تو ري سڄو ڪوٽ

—

(۱) اصل. ڇوٽ ڏني. (۲) اصل. ٻي جا ڏئين ويڑ (۳) اصل. چڏيندين، پانهانس (۴) اصل. پانس

توکي ٻٽ ٻاتو ڏوکئين ، راڻي انند نہ ٻاڏو ماڳ (۱)
تان تان اڇهين نہ ٽٽي راڻي ڏولي چاڪ (۲)

—

بڏاماڻي ٻڏنرا ٻٽ پال پٽلين ٿامن
بورکهوڙي سمند هلڻي ، سا ڏهي نہ کريڻاس

—

مائيجي تو ميڻهو موڻ کي پلي کري ڏنو
آڳ کاهي سو مغل ماريان ، وڻي جو هليو

—

بڏاماڻي ٻڏنرا ٻٽ ٻانهن ونگٽيان
وڙهي ورهي چڏيو ، اهڙيئين کهڻين کهلڻيان

—

آڳ کانڊ کسوڻي ٻايان ، کا هڻندي هوڏ
جا وڙهندي ويرئين ، سا ئي اگهن لوڏ

—

بڏاماڻي هنرو جهلي ٻيڻو سنڈ
وجهي مغل گهوڙو ، کريو اڏواڏ (۳)

—

بڏاماڻي هنرو جهلي ٻيڻن لک
ماري مغل مٽاکرا ، تن جو ٻورو کيائين لک

—

(۱) اصل صورتخطي ۾ "ٽٽ" لفظ صاف ناهي . "ٻاتو" کان پوءِ جڻ "ٻيڏو ڪئين" . ان بعد "راڻي ٻاڏو ماڳ انند" (۲) آخري لفظ ميسارجي ويل ۾ "جا" ٻيئل آهي ، جنهن مان "جاڳ" يا "چاڳ" جو گمان ٿو لڳي . (۳) يعني تہ جيئن ئي مغل لڪ يا گهٽ ۾ گهوڙو آڻي تہ ڏڪ هڻي اڏواڏ ڪريو چڏي .

Gul Hayat Institute

جئن تون پلو ٻدام، تئن منهنجيون وينتيون توڙي (۱)
سوار سيئي تو ماريا، هي ٻيادا، مون سام
ايڪ وينتيون ٿو چوان، تون سڻ سندا چٽن چام

—

جئن تون پلو پانَ، منهنجيون وينتيون توڙي
آءٌ ڪاهي سو مغل ماريان، جو منهنجون ٻائي هليو پانَ (۲)

—

پاوڙي پلو پائرا، مون کي چڏي نه ويام (۳)
چڇيو موتين هار جئن مون کي پاسي ڏڙ ٻيام (۴)

—

چير متن ٻياس ٻدامٽيون ڪنوچ گهر
جنهن ڏيهڙي ڪان آئيون، سو ڏيهه ڪون ڪا پرس

—

نَوَ وَرَ وڏيا سن، چهه سهري، ني ڏير [سهي]
ٻه پانهين هنيا، ايٽن ٻوري وٻهه ٽٽي

—

آتر ڪونج ڪٽڪي، آئين پائرا پائيجاء (۵)
جنهن پڙ ڪاچو ماڻيو، تنهن پڙ جئن نباه (۶)

—

ٻدامائي ٻنرا، هيت گهڙجين هير
اچي ويرين ويڙهيا ڪاچي ٻٽي ٻار

—

(۱) اصل. تو گهري. (۲) اصل. منهجو. (۳) اصل. چڏي تان وَهيا.
(۴) اصل: جهڇيو. (۵) اصل. 'پائيجاءُ هان' يا 'پائيجا دَهان'.
(۶) اصل 'جئن نه آهي'.

Gul Hayat Institute

ڪهڙون وانسان ورسي، ڪهڙون وانان ڌار
ٻڌاميائي ٽنسرا ٻت ڪاچي جيا ڪهار

—

امين ڪيرنيون ٽپنيون، ڪير اسان جو ٻڌاء (۱)
ڇڏو ڪيوسين نہ ڇلهه سين، اسان ڪيو ڪين ڪاه

—

ر رو ڪونجي مات کر، ر ڪي چوريو هڏ

.....

—

سڳا سڳون هٿن ر، ٽيون سڀائين جهلڻ
ٻرين سنياري ٻيڙون، مون کي هنجون مڻي ڪيل

—

ڪاچي جي ڪوڙن ڏا سور سڀائون ڪن
لامن چڙهيو للهيا منهنجا کارايل ڪٽڪن

—

ڪاچي وڻا مينهن، ولين ڪيا ورگ
ڪر موڙيو ڪانيرٽين، منهنجا ٻهري چينڻون ٻن

—

هيٺ تہ آسان بوريا، مٿي ٻڪي گاج
ڪا هلندي ڪاڇڙي، اديون جهڙي ٿهڙي ڪاڇ (۲)

—

(۱) امين کير تي ٽپنيون آهيون، ۽ کيرڻي اسان جو ٻڌي ٻيل آهي، يا شايد 'کيرنيون' ۽ 'کير' اصل ۾ 'کهرنيون' ۽ 'کهر' هوس، جنهن سان مراد تہ امين 'کهرڻيون' (کير گهرائي جون) آهيون ۽ کير اسان جو 'ٻڌاء' آهي. (۲) 'ڪاڇ' 'ڪاڇ'

اڄ ۽ تنهنجي ڪونڄڙي، آهي پڪين منجهه پچار
سڙ ۽ سارينڊي گهٽو، ڀيڻريون ۽ پيار(۱)

—

وڏي وڪر هيرڻين، ٽهي چٽيي ٻين گڏ
ويڙي وهامي راتڙي، ڪونج ڪريندي سڏ

—

ڪونج ۽ لڪين ڪڪ، ڏب جنين سين ڏيکيو
مازي مازي لڪ، تنهنجا وڪر هٽي ويچون ڪيا

—

سؤ سيگن، سؤ بدوي، سؤ سيار، سؤ چوٽ (۲)
ڪؤنر ويهي ڪٽوکا ڪيا، چارئي چگا گهوٽ (۳)

—

نوَ سؤ ساهڙ پٽڻين، اسي سؤ ڪوٽن
ڪڙهه ڪڙهيون سيئي، وڙهيا ريانين (۴)

—

چنن چوراسي وڙهين رڪابان رڪاب (۵)
لهي ڪاڻ سگجهي ڪا بداماڻي باک

—

چنن چوراسي وڙهين ڪيو آوڇل راڄ
جڏهن ٻين پاڻ ۽ تڏهن ٽيا توهارين ڪاڄ.

—

(۱) اصل. پائر. (۲) 'بدوي' اصل صورتخطي 'بذوي' (شايد اهو ڪو ٻيو لفظ هجي). (۳) 'ڪٽوکا' يا 'ڪٽوکا'. (۴) 'ريانن' (اصل ائين لکيل). (۵) چنن جا رڪابن تي رڪاب هئا، يعني هو گهوڙن جا شهسوار حڪمران هئا. اصل صورتخطي "ڙڪا يا رڪيب".

Gul Hayat Institute

روايت مالڪڏ نو فقير جت

پٺري جي پيءُ جو نالو بڏام هو ۽ هو پيءُ جي ٽالي سان "پٺرو بڏاماٽي" مشهور ٿيو. بڏام کي ٻ زالون هيون: هڪ پنهنجڻ مان ۽ ٻي مغلياڻي. هو "ڪاڇي ڪوٽ" جو سردار هو. پٺري جي ماءُ ۽ سندس پهاڄ سهيلي مغلياڻي پاڻ ۾ ٿ ٿيون. بڏام جي مرڻ کان پوءِ پٺري جي مائيجي ماءُ، پٽي پنهنجن مغلن مائٽن ڏانهن نياپا موڪليا ته اچي "ڪاڇي ڪوٽ" تي قبضو ڪريو ۽ مون کي ٻ وٽي وڃو. پٺري جو پاءُ ارجن هو. جڏهن مغلن حملو ڪيو ته پٺرو باهر ڪنهن پاسي ويل هو، ۽ ارجن لشڪر سامهون ٿيو. انهيءَ جنگ ۾ ارجن واهر لاءُ پٺري کي سڏ ڪيا:

اڄ گهرجين يار، بڏاماٽي پٺرا
ڪاڇي پنهين پار، ويرين واڻون لائيون

—

اڄ گهرجين تون، بڏاماٽي پٺرا
مٺان اچي مون، ويرين واڻون لائيون

—

اڄ گهرجين هت، بڏاماٽي پٺرا
ڪاڇي پڳي پت، ويرين واڻون لائيون

Gul Hayat Institute

مغل ٻوءِ ارجن کي ماري ڪوٽ فتح ڪري، پٺري جي ماءُ توڙي مائيجي پنهيَ کي پاڻ سان وٽي روانا ٿيا. جڏهن پٺري کي ارجن جو پيغام پهتو ته هو يڪدم تيار ٿيو. پٺري جي گهوڙي جو نالو "پيٽري" هو. اها اچان وچيري هئي. ان جي ماءُ ٻ مغل هٿي ويا هئا. پٺرو "پيٽري" تي سنج ٻيو رکي ته هو چنڊي پٽي چڙي. تڏهن چيائينس ته:

پيٽري ڪاله، سجاڻ، پيٽري سٽين پلاڻ
تو ماءُ، مون مائيجي، ٻئي وڃن ٻان

پنرو پوءِ "پيڙي" تي چڙهي وڃي مغلن جي لشکر کي آڏو ٿيو. مائيجي سڃاتس ۽ مغلن کي چيائين تہ:

پيڙي ستي، پنرو، مٿس رتي پاڪ
جهلي گهوڙيءَ واڪ، ماڙي نہ وجهوس ٽڪلا!

مائي کا ڏيڻي هوندي بدام سان پرڻي هئي. مغلن جي ٻولي ٻوري وڻي هئس ۽ اها ڪالهہ سنڌي ۽ ڪيائين جا مغلن کان سمجهي. پوءِ پنري پاسو ڏيئي وڃي آڏو جبل جو ٽڪ جهليو، جنهن مان لنگهندي مغل ماريائين، گهوڙي ۽ مائيجي کي موڪلايائين.

بدامائي پنري بابت سگهڙن وٽ ڪالهہ جا مختلف اهڃاڻ ۽ ڪاهون هلندڙ هيون، ۽ جيڪي اسان کي هن کان اڳ ملیون، تن کي ڪالهہ سميت لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب "ڪاهن سان ڪالهيون" ۾ شايع ڪيو آهي (۱).

---

(۱) ڏسو لوڪ ادب سلسلي جو ڪتاب نمبر ۲۷ "ڪاهن سان ڪالهيون"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، سال ۱۹۶۴ع، ص ۱۲۶.

Gul Hayat Institute

۳. لنڊي پاڏي واري جنگ*

هيءَ جنگ آريسر ۽ راڄڙ قبيلن جي وچ ۾ لڳي. ان وقت سمن جي حڪومت ختم ٿي چڪي هئي. مٺوڙ جي ڀاڏي، ڪهري شهر لڳ، اتي آريسر ويڙل هئا. اتي "جيسرو" ۽ ٻيا ٽڙ آريسرن جا هئا. ۽ پريان اڪثر چالهه ٽڙ راڄڙن جا هئا. وچ واري سير ۾ بعضي ٻنهي پاسن جو مال اڇي گڏ ٻو هو.

هڪ ڏينهن ٻنهي طرفن جا ڊراڙ وڙهيا. راڄڙن جي ڊراڙ ڏڪ هنيو ۽ آريسرن جي پاڏي جو پڇ وڍجي ويو. اهو لنڊو پاڏو مال سان گڏ وڃاڻ تي آيو. ۽ آريسرن جي ڊراڙ اچي دانهن ڏني ۽ سڄي ڪالهه ڪري ٻڌائي. انهيءَ تي وڏيرن چيس ته: "تون جي سمو هجين ها ته هوند ماري وجهينس ها". آريسر سما هئا ۽ پاڻ ڪي سمن جو وڏو گهر ڪري سمجهندا هئا. راڄڙ سمي جي اولاد کان ٻاهر هئا، انهيءَ ڪري ڊراڙ کي اڻين وين ڏنائون.

اهو وين سڻي، هي ڊراڙ سنيري ويو، ۽ ٻئي ڏينهن وڃي راڄڙن جي انهيءَ ڊراڙ کي مار ياڻين جنهن ڏڪ هڻي پاڏو لنڊو ڪيو هو.

راڄڙ قوم گهڻي ۽ طاقتور هئي. ان وقت ۾ راڄڙ جي لک کهاڙي هئي. راڄڙن کسي ڪار لڳي ته آريسرن ڄاڻي واڻي ويڙ وڙو آهي، سو جنگ جي تياري ڪيائون.

---

* سگهڙ هوت ڳاهي سمي (عمر اسي سال ڪن) جي زباني، ڳوٺ شولو تعلقو ننگر پارکر ۾ رئيس جيٺندي خان ڪوسي طرفان وڏي ڪچهري ۾، تاريخ ۳ سيپٽمبر ۱۹۸۰ع ۾ قلمبند ڪيل. هوت چيو ته هي وڏي جنگ هئي جنهن جون ڳالهيون اڳ هلنديون هيون.

آريسر ٿورا هٿ، تن سان ٻيا سما قبيلا مددو ٿيا، ۽ تڏهن ٻ راڇڙن کان ٿورا هٿ. انهيءَ ڪري آريسرن ۽ سمن اڇي سوڍن کان مدد گهري جيڪي ان وقت طاقت وارا هٿ. سوڍن چيو تہ: جيڪڏهين اوهين اسان جا تابع ٿي رهو، ۽ لڳي ويڳي اسان سان ٻيڙا ٿيو ۽ اسان جي اڪواڻي قبول ڪريو، تہ ٻوءِ اوهان سان مدد ڪريون. هنن اها ڳالهہ قبول ڪئي.

ٻوءِ آريسرن ۽ سمن، سوڍن جي لشڪر جي مدد سان راڇڙن سان جنگ ڪئي. وڏي جنگ لڳي جنهن ۾ راڇڙن کي هٽايائون. انهيءَ جنگ تان ٻوءِ ٻهاڪو ٻيو تہ:

"ٻاڏو ٻوڙي يار!"
"ٻاڏو ٻوڙي يار!"

يعني نفاق جو نالو ٿي "ٻاڏو" ٿي ويو.

Gul Hayat Institute

۲. ٽٽوٽ واري جنگ*

ماڙيچن ۽ هوٽي آنڙ جي جنگ ٽٽوٽ جي ٽڙ تي لڳي، جنهن بابت ڪنهن سگهڙ چيو ته:

اڳي آنڙ کي چيو هو ماڙيچي مذڪور،
سنگ ڏيڏي ۾ سال ٿي، جهلي ڀڳن پور
ٻاهن پاڻي ۾ ڪري، تڏ وڃي ويو ضرور.

يعني ته: ماڙيچي سامهون آنڙ کي هيئن چوائي موڪليو ته:

"جيڪڏهن ڏيڏي واريءَ حالت ۾ سنگ ٻيڏا ٿي، ۽ پور جهلي، يا پٿر پاڻيءَ ۾ ڪري پوي، ته پوءِ ويرويندو (نه ته قائم رهندو)."

Gul Hayat Institute

* مرحوم سگهڙ صابر شر ويٺل تعلقو آباوڙو جي زباني قلمبند ڪيل.

۳. بَڈي - پاڻي گهَٽ واري جنگ *

مائي "ست - پائي" کَنڀي، تنهن جو پاڻيجو "قنبر گبرو" لس ٻيلي جي "شاهه غاصي" (فوجي سپهه سالار) جو ڪماني هو. شاهه غاصي هتان چڙهيو تہ ٻَرن جي راج کي اڏڪو ٿيو. مائي ست - پائي چيو تہ: "اوهين اڪو نہ ڪريو، جو سنهنجو پاڻيجو قنبر فوج جو ڪماني آهي ۽ هين راج کي کاءِ تڪليف نہ رسندي." مگر ائين ٿيو ڪونہ، قنبر راج کي کڻي نہ آيو.

هن جنگ جا بابت تفصيلي بيان "ٻيلاين جا ٻول" ۾ چڀيل آهي، هتي فقط وڌيڪ ملهل بيت ڏنا ويا آهن. "جاڙائي" مان مراد "جاڙو ٻَرو" آهي.

"جاڙائي" جون جنگ ۾ لٽيون لوڏون ڪن
لٽ پڪائين لٻيءَ مان، ٽي موت رکيائين من
ري هٿيارين رس ڪيو، سُنبڪ ڪاءُ سڏين (۱)
اوطاقين تي اُن جي، آهي رُڻ جهڻڪ رٻابن
اوطاقين تي اُن جي آهي ڪُٽ ڪُنڊڙين (۲)
سُنهن هو "موٽائي" جو، تنهن تي ٻيا مرڻا ورا ويروجهن (۳)
"لڏو" لاڪيٽو ٿيو، سُنجهه ٿوهاڪن (۴)

---

* وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو "ٻيلاين جا ٻول" ڇاپو ٻيو، ۱۹۷۲ع، ص ص ۱۶۶-۱۷۰.

(۱) سُنبڪ = ٻَرو جاڙائي. ڪاءُ = واڪاڻ (سُنبڪ جي واڪاڻ سڏن ٿا آهي). (۲) ڪُنڊڙين = تراڙون. (۳) موٽائي = جنگ جو سُڏيو موٽائي هڻا. (۴) لڏو = ٻَرو جوان. ٿوهاڪن = ننڍو ڪن.

Gul Hayat Institute

"لنڈي" کورا کپڑا لاکهي رڳ کيائين
گوڙ "ڪنگائي" سن ۸، ٽي بوڙيون ڏنائين (۱)
هو پڇي، ٻيرا ٽيا، هن ٽي ٻهو ڪيلپائين (۲)
هاڻي-مل هڪل سين، ٽي ڪڪ لوڏ يائين (۳)
ناريان ناريان نه لهان، قلندر ڪٺائين
سوڊي پائي سوپ ڪئي، مصري سوڪ هنيائين (۴)
جن ٽن ماريو، "موٽيو" ڪلاڻي. (۵)

Gul Hayat Institute

(۱) ڪنگائي = ڪنگي جو پٽ. (۲) ٽي ٻهو ڪلپائين = يعني اڄا مهرو کوله ٿو هٿس. (۳) هاڻي-مل = هاڻي جهڙي طاقت وارو. (۴) سوڊو = سوڊو، سايون، ٻئي پٽ موٽيي جا، اهي پنج-ڇهه ڀائر جنگ ۾ ماريا. (۵) موٽيو = موٽيو پٽ علي جو.

۴. لاشارين جي پڑجن سان جنگ*

مَلک کرمتي جي کچهريءَ ۾ پيراڻي احمداڻي کرمتي چيو تہ، "لاشاري اسان جو توبري جهل آهي". مَلک کي اها گالهہ نہ وڻي. اُن کچهريءَ ۾ نتو فقير بند ڀچو جوکيو ۽ ويڙو هو، تنهن پيراڻي احمداڻي کي چيو تہ: "لاشاري وڏا لائق، ساڙي پتيءَ جي ننگ وارا ۽ سورهيہ مڙس آهن ۽ کرمتين کي ڏکئي وقت ۾ مدد ڪئي هٿائون. اهو هن طرح جو جڏهن "پڑجن"، "کرمتين" جو پاڻي بند ڪري ڇڏيو هو، تڏهن لاشاري حب ڏور تي آباد هٿا ۽ چڀا پاڙيا ويڙل هٿا، پر تنهن هوندي ۽ ڪڏ ٿي، کرمتين جي مدد لاءِ چڙهيا ۽ پڑجن کي ماري کرمتين جو ويرورتائون."

لاشاري هن پَٽ ۾ گهٽو آڳاڻا ويڙل هٿا ـ کرمتي بعد ۾ مَلک مير عالي لاشاري جي وقت ۾ آيا.

اهو سمورو احوال نتو فقير بند ڀچي جوکيي، پنهنجي هيٺين بيت ۾ بيان ڪيو. بيت پوءِ جو چيل آهي ۽ گالهہ اڳ جي آهي:

تون گلا ڪرين تو غازين جي، آهين پيرالا پٺيار(۱)
مانجهي موڏا جنگ جا هٿا منڊير مٽيادار

لاشارين جي لَڄ جا پُڄ تہ ڏيئين پار
لاشارين جي لائق جا پُڄ تہ ڏيئين پار
ڏُنگين رهيا هٿا ڏور تي، مانجهي سير متار(۲)

---

* راوي طاهر محمد موريائي.

(۱) پٺيار = مال جي پاڙيءَ ۾ هلندڙ هيٺي ڏڳي. (۲) ڏُنگين = ڏُنگ ڏنگ ٿي ويڙل؛ چڀا پاڙيا ويڙل. ڏور = حب ڏور.

سيني پَريـن سونهڙا هـڙا غـازي غـم گـڏار
ڪٽي ڏنياسين ڪاڻ ڪا اهڙي ٽڪراڻي ٿهار
پاڙي پيرج پنهنجي تي ٿي رکيائون هٿ هزار
هلي آيـا حَبَ مـان ڪي پائين وٽ يـار(۱)
جهجهيون آڏرون آن سين ٿي ڪيون سپت پريي سردار(۲)
ٻري بـاز بند پچو چڻي، ويـري ڏين نہ وار
ننگ پـريـا نٽو چڻي، هڻا سڙهـا سپ چمار
مَرڪي مندير چڙهيا مـتـي جنگ جهونجهار
چـيـڙون چڻـي پيٽيـون بـورون بـيشمـار(۳)
هلي آيا حب تـي، ڪري ڪڪ ڪاروٽيار
پَڙج مـاريـائـون پيم سين، ڏنين سوپ ستار(۴)
اچي ڪنيو لائق لڄ جو، ڪري بَـرن مٿان بار
مـيـر عـالـي اجهيدار، راهـيـا راج ملير ۽.

ڪرمتي مَلڪ ڪان لاشاري مَلڪ مير عالي پچيو تہ:
"اوهان ڪهڙي ڀيٽي رهندؤ؟" تڏهن چيائون تہ:
"مَلڪ ملير ٽڏو
ميرين عالي اجهو."

لاشاري قبيلا، چام نظام‌الدين جي وقت ۾ سهڻ سالار درياخان سان ڀيڙا هڻا ۽ ٿٽي جي آسپاس سونڊن، پيرڀٽي ۽ ٻين ماڳن تي ڪين جاگيرون ملڻ هيون. ڪي قبيلا ساڪري، ڪراچي ۽ حب طرف آباد هڻا، جن مان هوءَ "مَندير" قبيلي وارا لاشاري ڪو وقت ڪراچي ۽ حب واري ايراضي ۾ طاقتور هڻا. عمر خان سندن اڳواڻ هو ۽ ڪڏاب لڳ "سونگل" واري سير سندس هٿي:

---

(۱) ڪرمتي هلي آيو لاشاري وٽ تہ 'پڙجن' اسان جو ڀاڻي بنه ڪيو آهي، تون مدد ڪر. (۲) سردار اسحاق محمد لاشاري (۳) ٻورون = گهوڙن. (۴) پيم = همت.

سونگل ڏڻي سيگ جو هو عهدي عمر خان
پنهي ٽو پاکر، بهرو بينگي خان
پائٽر تنهن پيڙا کيا، سيران ڏنس مان
گڏجي چڙهيا گشت تي هندو ڪري حيران
ساجهي ڪپ سمونڊ جي ڪيڏائون ڪراچي تي ڪان
حب ورتئون هٿن سان، مٽلهه ڏنائون متان
اهڙي سان ارڪان هٿا طالع وند تخت تي.

Gul Hayat Institute

۵. برفتن جو گائيچن ۽ چڇرن کان وير وٺڻ

بارهين صدي هجريءَ ۾ (مکليءَ جي جنگ کان اڳ) برفتن جو سردار 'دائيد' هو، جو چور ۾ ويڙهل هو، تنهن کي گائيچن ۽ چڇرن ماريو. پوءِ سندس پٽ 'ٻيدو' ڪالهه ٻڌي مدد لاءِ ڪرمتي سردار وٽ آيو. ان وقت ابراهيم وڏو ملڪ هو ۽ ڪرمتي جو ان وقت زور هو. ٻڌيدو اڇي ٽڪيو. ڇهه راتيون خدمت چاڪري ۽ مهماني ڪيائونس. سوچيائين ته ملڪ اڃان مون کان خبرون کين پڇيون آهن، تڏهن چيائين ته منهنجو هٿ ملڪ جي پير ۾ وجهو. پوءِ اتي ملڪ خبرون پڇيس. چيائين ته: "پاڻهوٽ (پاڻهن جي واسطي) ٿي آيو آهيان. گائيچا ۽ چڇرمون کي چڇر ٽا چڏائين، مدد لاءِ آيو آهيان." مبارڪ ڪرمتي ان وقت ننگر جي حاڪم وٽ سڀ، سالار هو، تنهن کي ملڪ گهرائي چيو ته: "مون وعدو ڪيو آهي ته گائيچن ۽ چڇرن کي 'هيڪ ربي' جبل (بارڻ لڳ) لڳ مارائيندس، جو ناحق ٽاڪن، هاڻي وڃو." مبارڪ پوءِ ٻيڙي سان گڏ لشڪر وڏي چڙهيو. آڏو ٻيڙي جو سوٽ ماسات ۽ ٻيو ڪو سندس ڪولا ۾ ٿي آيا. مبارڪ پڇيو ته: ڪير؟ چيائين ته: دشمن! تڏهن انهن کي ماريائون ته ٻيڙي روڪي ڏنو. پڇيائونس ته: ڇو؟ تڏهن چيائين ته عزيز آهن، ۽ مون چيو ته: پل رت مان تراريون رڳجن. پوءِ ڪرمتين کي هيڪاري جوش آيو ۽ گائيچن ۽ چڇرن کي ماري، 'سيري' 'ڏاڏر' تان دنسگ ڪيي، بارڻ سڄي برفتن کي وڻي ڏنائون. پوءِ برفتن ڪرمتين کي ڏاڙهيون ڏنيون ته اڪثي اوهان سان گڏ وگڏ هوندا سون ۽ اوهان کان جدا نه ٿيندا سون.

Gul Hayat Institute

۶. جهوڪ واري جنگ ۾ شاهه عنايت الله صوفي جي شهادت*

ڪلهوڙن جي حڪومت واري دؤر ۾ يار محمد جي آخري زماني ۾ صوفي عنايت‌الله رحم جهوڪ واري جي شهادت جو غمناڪ واقعو ٿيو. هن شهادت جو سبب اهو هو ته ان وقت شاهه عنايت جي درس تدريس سبب عوام ۾ سنڌس مقبوليت وڌي رهي هئي، جنهن ڪري سلڙي جي ساداتن ۽ مقامي زمينداربن ۾، جن جا هاري شاهه عنايت جي مريدن ۾ شامل ٿي رهيا هئا، شاهه عنايت خلاف بغض ۽ ناراضگي پيدا ٿي. ان زماني ۾ مير لطف علي خان ٽئين جو صوبيدار هو. جڏهن سلڙي جي ساداتن، نور محمد پليجي ۽ حمل بن لاکي جٽ زمينداربن، شاهه عنايت جي برخلاف سنڌس ڪن پريا ته هن سنڌن چوڻ ۾ آڻي حڪم ڏنو ته صوفي شاهه عنايت ۽ سنڌس درويشن سان جيئن وڙيو تيئن وڃي فيصلو ڪريو. صوبيدار جي هن حڪم، مخالفن جا حوصلا وڌائي ڇڏيا ۽ انهن شاهه عنايت جي خانقاه تي حملو ڪري ڏنو. هن حملي ۾ شاهه عنايت جا ڪيترائي پوئلڳ فقير شهيد ٿيا. جڏهن ڦوتي فقيرن جي وارثن دهليءَ جي حاڪم وٽ دعويٰ ڪئي ته اعليٰ اختياريءَ وارن ڪان حڪم ڏيڻو ته انهن بيگناهن جي خون جو معاوضو ڏيارجي ۽ جنهن ڪري قاتلن جون زمينون، مقتول فقيرن جي وارثن جي حوالي ڪيون ويون. حڪومت جي هن فيصلي سبب شاهه عنايت جو

---

* هيءَ روايت لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب نمبر ۹ "واقعاتي بيت" ۾ ڀڻ شامل آهي. ۽ جيئن ته هن واقعي جو تعلق سنڌ جي اهم جنگين سان آهي، تنهنڪري هتي به شامل ڪئي وئي آهي.

Gul Hayat Institute

وقار اچان ۽ وڏي ويو. تحفة الڪرام جي مصنف مير علي شير قانع جي لکڻ موجب "اڪثر غريب ۽ عام ماڻهو هندستاني عملدارن جي سختيءَ کان ڏاڍو متاثر ٿي چڪا هئا، جنهن ڪري اهي فقيرن جي پناهه ۾ پهتا ۽ انهن وٽ ئي رهڻ لڳا." ان مان ظاهر آهي ته صوفي شاهه عنايت جي خانقاه غريب هارين ۽ مظلوم ماڻهن لاءِ هڪ پناهگاه بنجي چڪي هئي.

سنه ۱۱۲۸ھ/۱۷۱۶ع ۾ جڏهن نواب اعظم خان ٺٽي جو صوبيدار بنجي آيو، ته صوفي شاهه عنايت جي مخالفن کي وجهه ملیو ۽ وري نواب اعظم خان جا ڪن ڀريائون ته صوفي صاحب حڪومت جي خلاف فقيرن جي هڪ فوج تيار ڪري رهيو آهي. اعظم خان سندس ڪالهين ۾ اچي خانقاه جي پر واري زمين تان معاف ٽيل ڏل جي ڀيهر وصوليءَ جو حڪم ڏنو. صوفي صاحب جواب ڏنو ته: "اهو ظلم آهي، جڏهن ته بادشاهه پاڻ اهي ڏلون معاف ڪيون آهن ته توهان کي ان وصوليءَ جو حق ڪونهي." اعظم خان کي هن جواب تي سخت ڪاوڙ آئي ۽ هن دهليءَ جي حڪومت کي لکي موڪليو ته صوفي شاهه عنايت ۽ سندس فقير حڪومت جون دعوائون ڪري رهيا آهن ۽ کوڙ حڪم نٽا مڃين. حڪومت کيس اختيار ڏنو ته فتني کي ختم ڪيو وڃي، جنهن ڪري اعظم خان سنڌ جي سرڪاري عملدارن، جاگيردارن ۽ زميندارن جي هڪ زبردست لشڪر سان هالين ۽ توبن سميت جهوڪ تي حملو ڪري ڏنو. مقالات الشعراء جو مصنف لکي ٿو ته: "اعظم خان هڪ اهڙي فوج تيار ڪري فقيرن تي حملو ڪيو، جا ڪٽڻ کان ٻاهر هئي ۽ ماڻهو ۽ ماکوڑين کان ٻڌي تعداد ۾ هئي. "سبي" ۽ "ڏاڏر" کان وڏي سنڌ جي ڪناري تائين سڀئي سرڪاري عملدار ان ۾ شامل هئا." هن زبردست فوج جي باوجود ۽ اعظم خان فقيرن کي زير ڪري نه سگهيو. آخر هن صلح جو کوڙو

Gul Hayat Institute

عهد نامو ڪري، شاهہ عنايت ڪي گرفتار ڪري ورتو ۽ ۱۵- صفر سنہ ۱۱۳۰ھ مطابق ۷- جنوري ۱۷۱۸ع تي ڪيس شهيد ڪيو ويو. سندس گردن مبارڪ تي جڏهن تلوار جو وار ڪيو ويو تہ پاڻ چار تڪبيرون بلند ڪري پنهنجي جان جانِ آفرين جيءَ سپرد ڪيائون.

صوفي آسو رام (۱) پنهنجي ڪلام ۾ انهيءَ واقعي جو ذڪر ڪندي چئي ٿو تہ: جڏهن اعظم خان جهوڪ کي گهيرو ڪيو تہ صوفي شاهہ عنايت پنهنجن فقيرن کي روڪيو تہ اهي جنگ نہ ڪن، پر جڏهن شهيدن جي لاشن سان ست ڪوهہ پرجي ويا تہ پاڻ کين لاچار ڪاٽ جي تلوار سان وڙهڻ جو حڪم ڏنائين، جنهن سان جنگ ڪرڻ جو نہ پر فقط بچاءَ ڪرڻ جو مقصد هو. فقيرن ڪاٽ جي تلوارن سان ۾ ڪيترائي دشمن ماري وڌا، پر آخر خدا جي رضا ائين هئي، جو شاهہ عنايت دشمنن جي هٿان شهيد ٿيو. شاعر جي چوڻ موجب تہ صوفي شاهہ عنايت جي هن خون ناحق آخر رنگ لاتو ۽ يار محمد ڪلهوڙي جي حڪومت جون پاڙون پٽجي ويون. صوفي آسو رام جا چيل بيت هيٺ شامل آهن:

۱. ڪلهوڙي ڪاغذ لکيو، وڃهي وچ اللّٰه
ان تي پائٽي ڀاءَ سان، آيو صوفي عنايت اللّٰه
سجدي تان ڪونڌر ڪنڌ ٿيو وڏو جنگاهہ
هو بهو شهادت ٿي، جهڙي حضرت حسين شاهہ
"آسو" ان قضيي جو الف آهي آگاهہ
تنهن واحد کي واهہ، پاڻ وٽندين جو ڪري.

---

(۱) آسو رام پٽ ڏانہ وسل، ويڙل هالا اسرائل ضلعو حيدرآباد، سنہ ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ع ۾ جائو. ننڍي هوڻي ڪان وڏي فقيرن جي صحبت ۾ رهندو هو ۽ سندس ڪلام سلوڪن، بيتن ۽ ڪافين تي مشتمل آهي، جن ۾ لبي صلعم جي باري ۾ مناجات ۽ الهيءَ قسم جو پيو صوفيانہ رنگ جو مواد پڻ ملي ٿو. سنہ ۱۳۶۱ھ/۱۵ فيبروري ۱۹۴۱ع ۾ هالن پراڻن ۾ گذاري ويو.

Gul Hayat Institute

۲. پاڻ وٽنديون جو ڪري، جيڪا سنديس گهٽر
مڃيون سپ متي تي، صوفي شاهه سڏر
نہ ته هڪل سان هيڪر، هوند ڪلهوڙو ڪنڊجي وڃي.

۳. ست ڪوهه شهيدن جا، پرجي ٿيا ٽمڻار
ڪاڪ ڇي تلوار جي، موڪل سلي لاچار
جنهن لشڪر سلعون جو، ماري ڪيو مٿردار
صوفين سر نثار، صدقي مرشد تان ڪيا.

۴. سر مرشد جو ڌار ڪيو، منڪر جي تلوار
دهليءَ تائين سر مبارڪ جي پيئي پوي ڏڏڪار
هيءَ ٽي قيامت، ٽي ٽڪون تارون تار
ڪلهوڙي جي ڪار، لعنت لاڪ پرائيو.

۵. منهن مبارڪ مرشد جو، پسي وزير وريا
عبدالله شاهه، حسن علي شاهه، مريد ماڻ پريا
قتل ڪان نہ ڏريا، ماري وڌائون مرشد ڪي.

۶. بصر جي ڪنڊ جو، پيتو لاڻائون
گدام ڪنڊين جو پيتو لٽو، ائين آڪيائون
مريدن ڪي ماڻ ڪرڻ جو ڏس ڏنائون
رضا سڃيائون، سر تي رب پاڪ جو.

۷. سختيون صغيرن تي، ڪيون هڇاري حاڪم
ڪي ڏينهن گيڙو گم ڪيو، ملعوني ماتم
مولا لاڻا غم، وسيا وڻاڻ ونهين جا.

۸. وسيا وڻاڻ ونهين جا، جيڻ هو ٽيڻ ٽيو
"يار محمد" ڪلهوڙي جو، چوڙو لهي ويو
ڏاتر جو ڏيو، پريو ڏينهن قيام سين.

۹. وسيا وڻاڻ ونهين جا، جيءُ جيءُ جيڪار
هرهنڊ ٽيا هيڪار، ڪشوريءَ خوشبوءَ جا.

Gul Hayat Institute

۱۰. پنهنجا ڪُهاڻي، دشمن پالي، الله ٻيورواهه
ڪُچڙ ڪانهي جاءِ، حق ۾ ناحق جي.

۱۱. سڀيو تنهنجي وس ۾، سو ڪجھ نيڪوڪار
حڪم سڀ هاديءَ جو، پڇراهنا پچار
وس تنهنجو ناهه ڪو، "آسو" الله جي اختيار
صاحب جي سرڪار، توبه زاري تون ڪجاءِ.

۱۲. شربت شهادت جو، سڀو منجهه سيڪاج
پيتو جن پريم سان، حاصل ٿين حاج
"آسو" آن احتياج، لڪا سڀئي لوڪ جا.

۱۳. شربت شهادت سان، مَٽ نه جام جَر
پيتو جن پريم سان، آلهي ويو الر
سو سدا خوش خورم، "آسو" ٻڌي جهاڻن ۾.

Gul Hayat Institute

باب پنجون

ڪلهوڙن جو دؤر

۱. ميان نورمحمد ڪلهوڙي ۽ ميرعبدالله خان جي جنگ

هيءَ جنگ سنہ ۱۱۴۴ھ/۱۷۳۱ع ۾ لڳي، جنهن ۾ قلات جو والي ميرعبدالله خان مارجي ويو. هن جنگ جون ٽي روايتون هيٺ ڏجن ٿيون.

۱. تحفة الڪرام جي روايت

سنہ ۱۱۴۳ھ ۾ مراد ڪليري عرف ڪنجو، سيويءَ تي مقرر ٿيو ۽ ڪنجاوه جي زميندار قيصر مگسي، محال شورن جي سردار ميرو گواري رند، محال سنيءَ جي سائيس گهرام لاشاري جي اولاد، محال ڪچيءَ جي مالڪ ميرو بلدي، محال پاڪ ناڙيءَ جي زميندارن، هرهڪ مهيان، اميري ۽ لهيا ماچيءَ ڏاڏر جي مالڪن، بازوئي قوم جي ڪالا خان ۽ بين ڪوهستان جي بلوچ زميندارن ۽ ڪنڪانيءَ جي محالدار بهار خان امراڻيءَ کي جو هرهڪ هزارين لشڪر جو سردار هو، ماري مات ڪري قلات جي خان عبدالله بروهيءَ سان جو پاڻ کي ڪوهستان جو شهنشاهه سڏائيندو هو، وڃي هٿ ڪنئي ياڻين. آخر سنہ ۱۱۴۳ھ ۾ پنهنجي سر چڙهائي ڪري، گهيري ۽ جنگ سان ڪرڻ جو قلعو مبارڪ خان ڪان ورتائين ۽ لشڪر اڪثي وڏي اسماعيل خان بروهيءَ کي شڪست ڏئي، ڪاڪر بروهيءَ کي قتل ڪري سوپارو ٿيو. هن واقعي ڪان پوءِ ميرعبدالله خان پنهنجون نياڻيون صاحبزادن کي ڏئي صلح ڪيو. اتفاقاً سال ۱۱۴۴ھ ۾

---

* تحفة الڪرام، مطبوع سنڌي ادبي بورڊ، (سنڌي ترجمو) ص ص ۲۶۶-۲۶۷

بروهين جي هڪ قوم عهدشڪني ڪري، فريدآباد جي پر واري ڪاڇي جي زمين ڪي ڦريو، جنهن تي [ميان] پاڻ پنهنجي سر انتقام وڻ جي خاطر وڃي لاڙڪاڻي ۾ منزل انداز ٿيو ۽ نامور سردارن کي امير عبدالله خان سان جنگ ڪرڻ واسطي موڪلياٿين. جنديهر ۾ جتي مير عبدالله اڪرائي ڪري آيو هو- پنهي ڌرين جو ٽڪر ٿيو. هو [مير عبدالله] رستم جهڙي جنگ ڪان پوءِ مارجي ويو ۽ آئندي لاءِ بروهين جو زور ٽٽي پيو.

۲۰ جمن چارڻ جي چيل بيتن واري روايت

جمن چارڻ جي بيتن موجب ميان يار محمد ڪلهوڙي سنہ ۱۱۳۱ھ ۾ وفات ڪئي ۽ ميان نور محمد خداآباد ۾ سنڌ جو حڪمران ٿيو. ڪڇي ۽ گنداوا جا علاقا ميان يار محمد کي ملڻ هئا، پر انهن علاقن ۾ قلات جي والي عبدالله خان جي اڪ هئي ۽ اهي پنهنجي قبضي ۾ ڪرڻ جا وجهه پيو ڳولينڊو هو، تنهنڪري ميان نور محمد بروهين جي حملي کي منهن ڏيڻ ۽ ڪڇي ۽ گنداوا جي حفاظت لاءِ مراد ڪنجي (ڪلميري) کي صوبيدار مقرر ڪيو، جنهن وڏي جوانمردي سان آڻپاس جي زمينداڙن کي مطيع ڪيو، پر هروهي وقت بوقت ڪڇي ۽ گنداوا ۾ قٽر لٽ ڪري هليا ويندا هئا. جيئن ته قلات جا خان ۽ ڪلهوڙا هڪٻئي جا طرفدار هئا، تنهن ڪري مراد ڪلميري، ميان نور محمد کي اطلاع ڏنو، جنهن بروهين کي سيکٽ ڏيڻ لاءِ "ڪرتم" تي حملو ڪري فتح ڪيو.

عبدالله خان نهايت بهادر هو، هن به هر طرف حملا ڪري فتح حاصل ڪئي هئي. شاهه محمد ڊوڊڻي کي مدد خاطر هن ملتان تي حملو ڪيو ۽ پوءِ ميان نور محمد سان جنگ ڪرڻ جو ارادو ڪيائين. سندس ارادو هو ته سڀي تي

Gul Hayat Institute

حملو ڪري، مراد ڪليري کي ختم ڪجي ۽ پوءِ ڪلهوڙن جي دارالحڪومت خداآباد تي قبضو ڪري وڃجي. انهيءَ ارادي سان عبدالله خان سڀيءَ ڏانهن رخ رکيو. سڀي جي حاڪم ميان نور محمد کي اطلاع ڏنو، جنهن شاهه بهاري جي سالاري ۾ چاليهه هزار فوج سڀي ڏانهن موڪلي ڏني. شاهه بهاري کان سواءِ فوج ۾ ٻيا سالار پڻ شامل هئا، مثلاً: چام نندو، سير بهرام، سير چاکر، شاهه علي، سلطان، خيرو ۽ دادو، جيڪي ڪلهوڙن جي عهد جا مشهور جرنيل هئا. ميان نور محمد ۽ عبدالله خان جا لشڪر جنديهري وٽ هڪٻئي جي آمهون سامهون ٿيا.

عبدالله خان جڏهن ڏٺو ته سندس فوج تمام ٿوري آهي ۽ ڪلهوڙن جو لشڪر لک جي قريب آهي، تڏهن پنهنجي وزير آخوند محمد صالح کي چيائين ته منهنجا ٽيئي پٽ مون سان گڏ موجود آهن، انهن مان نصير خان ۽ التاز نندڙا آهن، باقي محبت خان وڏو آهي، ان کي وڃي قلات جو حاڪم بنايو. آخوند محمد صالح چيو ته مون کي توسان گڏ جان قربان ڪرڻ وڏيڪ موزون ٿو لڳي، تنهن ڪري آءٌ موڪلي نه ويندس. تنهن تي عبدالله خان بين سردارن کي حڪم ڏنو. مجبور ٿي آخوند محمد صالح، عبدالله خان جي ٽنهي پٽن کي وٺي پوٽي موڪيو ۽ محبت خان کي قلات جي تخت تي وهاريائين. ان بعد جنگ لڳي، جنهن ۾ عبدالله خان جوان مردي سان وڙهندي، پنهنجي سوين سائين سان گڏ شهيد ٿيو.

جمن چارڻ جا جيل بيت*

خوش هجي خدا آباد، خوش هجي خدا يار خان
جنهن جي واري واپرايو ٽي ديس بدیسڙون داد

* ڊاڪٽر لبي بخش خان بلوچ جي قلمي ذخيري تان ورتل.

Gul Hayat Institute

تان کارهين سا ذوالقعد، سنه کارهن سڻوايڪٻيه ورهه
تنهن راڻهي رحلت ڪئي جو هو بانڪو بخت بنياد
انهيءَ کان اعليٰ ٽيو انهيءَ جو اولاد
سو فرقي فقيرن جي ڪلهن واءِ قواد
ميان نورمحمد نامدار هو دل دولهه دلشاد
تنهن ميريءَ سندي ماموري پهتو مرد مراد
تنهن وڃي ويهاريو اهڙو ڪاڇي منجهه قواد
جئن ڦري سوادي صاد، ان تي چوٽيون چورن تي ڪري.

ڪاڻو چڙو چور، آنٽن کوڻايو به ڪلهوڙي
تن ڀڃي ڀاڻا چڏيا، پسي ظاهر زور
معلوم ڪيائون مير ڪي وڃي اها چور پچور
تان ايندئي هل حشام مان، شان وڏي شهزور
مهندين چاڙهي معرڪي تي، جهان جهان پوي جهڪور
تان ڪاڇي ڪي به ڪور، ڏيندئي اهڙي ڏيٺ سان.

ڪي ڏينهن ڪاڇي ماڻهو هٿا اهڙا ٺي احوال
جي پڇيو بروهي ويا ٺي، منجهئون جور جوال
ٽا اڳيئون خاوند ان جا، سڏڪو ڪن سوال
هڪ پوڪي اٽئون پانهنجي، پيو آهيون گهٽي عيال
ترس نٿين ڪي نه ٻوي، ان جي آني حال
تان اهڙا خام خيال، پي آگي هڏ نه آوڙيا.

هاڻي وڃي وات، جي ڏور هرائي پوک
تان وهندو تنهن تي وهي ٿو ڪماڻيءَ جو ڪات
تنهن دزد مڙيئي ديس جا ڪيا مارائي مات
تان ڪڙتي ۽ قلات، ڪليريءَ ڪرکان ڪيو.

هاڻي ڪتابت قلات ڪي ڪليريءَ موڪلي
تان ٿو مٿارايو مستونگ ڪي راوت سڏجهي رات
تان آت جاليون جبل پر تي، جيڪا جات بجات

Gul Hayat Institute

اچي سچو سڀاڻن جي ٽمڻ سڙيءِ تات
نا هت پئي پريات، ۽ ٽورو هاڪاريون روهه ۾.

چڪ ٿو لنگهي ڪير، ريڑهو رکي روهه ڏي
جت چڑهن چنڊ جهاڪا چاڑهڪا، آهي ماڳ متاهون مير
اچي عبدالله خان ميريءَ مٿي مٽير
تان پائي ڏس کو پير، ته پسان پرمن پهاڙ ۾.

جرڙ جالارو جت آهي، مچي پي ماڳ تهين
پاڻيءَ ڪان پڑڻ جي ساٿهوءَ کانهي مت
جڏهن ايندس حڪم حڪيم جو، وهسي مٿي وت
تان چمڪائي ۾ چيت، ڪٽي ماري مٿي مٿي ڪٽي.

تون پي وڏو ڪج ۾ وين، ڏونگر ڏيڻ پسي ڪري
توڙي آڏري عبدالله خان، ڪري پٽڪ پکيڙ
تان پي سرائي شاهن جا، ڪٿي ڪندئي ڪيڙ
توڙي ڏونگر ڏاڍو ئي گهڻو، تان پي مردن اڳيون سهڻ
جي مڙ ماکيءَ ۾ هوءِ ميڙ، هي ڏينهو اٿي ڏونگرين.

هي پڙ، هي پاهٽي، هي ميدان، هي گوه
ڪڏهن ڪوئي ٻڌوءِ، ته متڙيو ميريءَ جو ڏٽي؟
مڙس مڙن کي مير، ۽ متڙسان مڙن ميهڻو
متڙسان مور نه وسرن، ٽا ورهن سندا ويڑ
فاقيراڻي فوج ۾ ڏن پئي تنهن ڏير
تڏهن پسبا پير، ته کهڙن کوڙيا، کن ڪٽيان.

جان ڪر جيان جند، تان جڙي جنگن ڪٽون رهان
مون کر چاڻن چام خان، سرو، ڪاڇو ۽ سنڌ
ديري ڪيچ قندار کي، ايل ڪيو آمٽند
اصفهان ايڙ گڏهن، هوڏنهن ساڙي هند
تان راهو جاڻي، رند، ٽو پنڙ ڪاڻايان پاڻ کي.

Gul Hayat Institute

چاکر چڱکايون، ڏي بيتون ٻڌون ٻ
تنهن وهايون ويرين سر تي، نامي نڪايون
اولون جهلي ان جون، ڏي سامون لڪايون
سي قول ڦڪايون، ڪچو ڪيئي قلات ٻ.

اتائون اعواني ڪئي، خان خراب ڪيا
ماڇي مانڪ وڏوان هئا، چاکر ڇا ٻڌا چنا
تن کي هردم اتي هيو، رين هوندا هان هنا
تن چيلهن ڪٽون، چارڻ چوي، ڪوليا کين ڪنا
سنڌهن مهاڻن کي، چايائون ٻڌا چنا
آهي ڏرتي ذات ڏنا، تن پي نامي نباهي ويا.

ڏيٽي ڪاچو ڏيهه، هئا چنائيء سان چچ
هر ٻڌي ٻاتاريء پر، هتي پر وچ
ٻڌائون ٻولان ڪري، ويري ويري وچ
تان او لڪن مٿي لڇ تي هرائن ٻاڻ ٽيا.

ڏيٽي ڪاچو ڏيهه، آ چنن چگو چوريو
ٻيڻا ڏيٽي ٻڌا ٻ جنهن در آيو جيهه
سڙي پڇنس سيپ مارکي، تان آڻ وڙائي ويهه
ڪنهن پر چڙي ڏيهه، ڪئن آئين ڪا ڳالهه ڪر.

هيم چونڪ چيهه سان، تنهن پڌي سٽ لڪن
آڻ آيس تا تنهنجي، پيهي سنجهه پڪن
هو جي راڻا راج رکن، سي ارڻان سهن اهڙيون.

تڏهن چني لک چوهٽ، ان ڏيٽي ڏيٽي موڪليا
سي ليکي ٻ ليکيا، جي ٻاهڻ مڪائون پٽ
اولڻ آتي آهٽين، سر ٽي ڪيائون سٽ
سامون سلطانن جون ڪڏهن کي وڪيون ٽڪن وٽ
پڙهٽ ٻ پانهنجي، تو گهٽي وڏي آ گهٽ
هاڻي اڪيڻون ڪيم آهٽ، جي ڪچو ڪيئي قلات ٻ.

Gul Hayat Institute

تڏهن ڪيو معرڪو مير، پٺرُ ڪوڻي پانهنجا
اسلحه خانو آهڻي، ونندي ڏنا ويڙ
ترت ڏنائين توپچي، توري دارون تير
هليا جنگ، جمن چوي، برسر بامي بيڙ
تان پروانو ڏي پير، لکيو سرد مراد کان.

چئي: هيءَ صلاح سڀين، ته ڪجن وچ وزير
شرطون سنجڻ شاهه سان، نوجانُ ڪري فقير
اچي پڇنس تڻن پهاڙ ۾ جڻ سنکر ۾ نکير
هاڻي چوائين ڪالهيون چار، مڃج ميڙ سراد چئي.

جن اصلڻون عباسين سان، آڻن ڪي اختيار
سي تڏهن ڪٿون ترڪ ٿيا، ويٺا ڪين قرار
نور محمد نامدار ڏي تان نظر ڪري نهار
ڪيو الهڻه اڳي ڪٿون، انساني آپڪار
سو عقلڻون افلاطون جي، آندو ڪلي اختيار
تنهن ڪي هيوَر ڪيوَر هٿيا، هٿا ديمون تنهن درڀار
اچي اڳڻ ٻار، راڙ وڻندئي روهه سڻون.

هت يي ميان مصلحت لهي، سپ سڏي سرڪار
تنهن وڃائي ويڙ لهي تجويزڻون تلوار
ڪ ڪلي ڪانو ٽو ڪٽي، مرڪي ميڙي پار
آٿون هنونٽ جي آڃار، ۾ لڇمن جهڙي لڇڻين.

تڏهن هٿ پيڪي پير، هيت ٻهارين بادل ڪيا
جهنجهڻ پاتي جس لهي، ڇهن ڇڪيري ڇير
تنهن چمي پٽڏي چيلهه سان، شرط ڪٽي شمشير
آڻي ڪندس ا ير، هو جو ڪيڇي ميڙ مٿان ڪڙو.

سا قرندي هي فلڪ، ڪي ڏينهن ڪارونيار ۾
سا ڪاڙهه ڪڙهي قلزوم مٿون، پيدا ٿي پرنڪ
سا ڪاري ڪوئل ڪيسمي، لهي تکي تيغ تلڪ

ڪيڏينءَ قصابن جي هئي، هونيدن هڪ
مهندين چاڙي معرڪي، پڙ تي تهين هلڪ
سامیان بخشي مهر مٿون، شاهه ٻڌي بيشڪ
لالي ڪندي لڪ، جڏهن منهن لڳندي سير جي.

هو پي ڪري نفيلان ناز، ڪلي چڙهيو قلات ڪٽون
سو اچي عبدالله خان ٿو ايڏي سان اغماز
جٽن مرد مرغابيون پائين ٿو، پاڻ برابر باز
تنهن ڪڙ تي ڪڪ ڪوٽي، سپ ڪيا سرفراز
هيڏهن ٻي ڪلن قيري ڪڏهين، جٽن مڇي مقراض
جيڪي ماڻس سانڊيرو، سي سپ يڪدل يڪ انداز
تان نماشنام نماز، دانهين ڏوڙي آئيو.

هيڏهن ٻه سڻي سرائين چاڙهيون، سيڃان سنگ تراز
شاهه شروع ڪيا سور جا، سنگ سويرا ساز
تن مصلحتي مراد سان، ٻچيا برق انداز
تير ڪو پڙي ٻيڙائو ٽٽي، قلعي ساڻ ڪواڙ
تان آڙن جا آواز، سڻي ڪونه سڏ ڪري.

تڏهن چالاري چاري، چگن جگا چاڙهيا
هڪڙو "حسن" جت همت سان، ٻيو "بخشو" ياري
سي خرف ڳالهائن هڪڙو، آيا اعتباري
هڪ شينهن ۽ ٻيو شينهن، هوا شوقٽون شڪاري
سي ڏوڙي ٻيا درياهه ۾، دوسي دوباري
تان ٻهر گهڙن ٻار ڪٽون، جي وچ هين وراري
سي چاري تي ٻه چڙهي ويا، موٽيا تان ماري
سي آيا اعتباري، خبرون وٽي خان جون.

واسون وٽي آئيا، قلعي سندي ڪل
ديرو ڏنائون ديم ڪي، جنگ جا ڏيڙ جهل
سڻي سرائين ڪپا تلواربن تجل

Gul Hayat Institute

کٹي آندو خان کي، اتي کنهن اجل
کڙماٹين کجل، پاڙ پان چهي ويو.

نوبت ناز نفيل جي، ڏڙبا داڏڙ رنگ
جوانن کئون جر هاريون، نين اڏايون انگ
اؤس اتي ان جي، پلٽيا پون پتنگ
لهريون لحظو لائيو، چاچون چڏن چنگ
هسنگ وڃن نکريا، خواهن خواهه خنتنگ
راڻن سيجون وڇايون، پائي پوش پلنگ
ويا چڙهي، ايندا وري، لوڻي لال لٽنگ
نمڪ سندي نگ، وڃي اڙينگ چاڙهيا آڙ ۽.

نيل نشانا، مڙچا مصلحت، عظمت چاتي ايهي
نبت بڙجس بانڪ بڙهي، جت حاجي خان هنديئي
دليل دليان آندا دل وچ، دولهه سندي ديهي
جنگ نماز جوانان نيتي، سنج سواريا سهيئي
مڙني منجهه موسيٰ خان مفلح، ٿيو امام اڳيئي
تقدير اڳيون تدبير نه حاجت، هن ڀي چئي ٿڪبير تنيئي
الصلواة چئيون السلام چوان، سڻ، تان ملامت ڪيهي
فرض ترار يون، سهرون سنت، نيزن نيت نبهي
اعلي وڻي اڏريا انيڪ، ويا پنجاهي ڇهي
جن ڪئي اولا جي استعمالي، سي ڪئن وقت وڃائن ويهي.

ڙ ۽ پٽون پٺاڻ پشنگي، پاکر آن ڪيون ڀيلان
هني ڀي هٽن هنن کي، هو ڀي هٽن هميلان
رئي اتي، رئي رايون چايون، رڻ رايون رٽ رهلان
راند رڪائي راڏڻ کهلي، رسي وچ رهيلان
نايو کهي ندين ساڃي، توفي کري تفيلان
لوهو لحم لهيئيو لت پت، الٽ پلٽ البيلان
سنگراسي سلطان اڙائين، اتي کري الياڻ

بيڻي مول نہ بکتر پائيو، نايون ناک رميلان
بان نشان کرارو چاڻي، سنک هڻي ڪري سرسيلان
هو پي هن وچ ڪرن هميلان، هي پي هڻن هميلان
ڪيو ڪيو ۽ آڻن آڙهه، بکتر پائن بيلان
ڪليا گل گڻن تي ايوين، جيوين رنگ لايون رابيلان
جن وي کاڏو نمڪ نورنورل جو، سي ڪٿن وقت وڃائن
ويهي ويلان
هردي طرفين تام پکارون، ڦرون منجن ڦليلان
گهوڙي گنگ نقاري باجن، گهوڙي گرز گليلان.

آکي شاهه مراد فقير، چڙهو تہ جلوا چايون
توڪل علي الله پڙهي ڪر پير رکايين هايون
عربي اسپ، عراقي، بلخي، نيلا ناچ نچايون
بازي خيل، براق، برنجا، بور، بليل بچايون
ڪيٽ ڪميت، ڪاچي ۽ ڪرڙا، تتي ترنگ تپايون
ديمن ساڻ ڏاريون درجن، ديس بديس ڏپايون
جاء بجاء، هنڌ ين هنڌ هوڪا، ڪاڻ ۽ بگاڻ ۽ گهمايون
ڪونہ چڏيو ڪوريک قريشي، ڏونگر ڏيهه ڏنايون
جيڪو ملڪ مواس ميان جو، تنهن کي تت مچايون
قلات قندار ڪلهوڙي روهي، ڏڻي ۽ ساڻ ڦيرايون
ڪهين قصابين ڪاچو رڻو، هر انهي ۽ هرچايون
مٿهيم ٽاري، نيزا ماري، ريزا رنگ رچايون.

آکي شاهه مراد فقير، چڙهو تہ جلوا چايون
سرسي بڌا سرپيچ سرائين، سونهري سرپايون
شدان شالان ۽ شلوارون، سرخ سفيتان سايون
ڪيمخابون ڪرناڪ چيتو، ڪسم و ڪل بلايون
بنارسي بچواريون بيرم، بانڪن سر بنايون
آسا ورنيون اورنگزيبيون، اٽڪاتيون آڻايون

گجراتیون گل بدنیون گنڈیون، گھ گھ گر سبتایون
ھال رتیون ھالار ھویزون، تن سرس جلیون سرخایون
بوندي دیس بنگالي بسمیون، بسندي بشم پرایون
عطر کارا، الاچیا اطلس، سوسیون سرس سوایون
ململ خاص مگیسي مشرف، تن کي موافق مغزیون لایون
سانگان سیفان سپران سونھن، سیکان سٹ کمایون
زري ترا زر پیچ زواھر، زربفون زیبایون
موتیدار مکلف موزا، پھري سھرا پایون
زرھیت زیب جواھر جھالر، جوڑ رقیبن جایون
خان آیو خرخسي اتي، جوڑي جنگ مچایون۔

آکي شاھ مراد فقیر، چڑھو تہ جلوا چایون
کولاچي، کوشک، کلیري، کلیا، قلعي کوند کڈایون
سیھر، سیال، سندیلا، ساوڻ، سانڻ سڏاک سڈایون
ڈیرا، ڈھر، ڈھوڻ ۽ ڈونگر، ڈرن ڈرکایون
موھل، منگي، مھڑ، ماچي، مرکنبڙي مرکایون
ابڑا ۽ اتوال اکابر، اٹن لگي آزمایون
بلدي، بھر، بلوچ، بداڻي، بیمت، میر بنایون
گرماڻي، گوپانگ ۽ گھلو، گجر تت گھرایون
اسیر، اواڻ، آنڑ، اوڍاڻان، عمراڻي، اڻوایون
پٹي، پٹا، پٹ، پاکٹ، پیڈا، بیگ، پرایون
کوڻ، کھڑ، کواسو، کچل، خواجن منجھ گوایون
لاشاري، لانگاھ ۽ لیکي، لاکا کن لڑایون
راوسر ۽ سرکاڻي، سامتیا، سیفین کن سوایون
کیمٹیا، کورکچي ۽ کچرا، کیرن کڑگ لگایون
کیڑ، کڑ، کھاوڑ، کوکر، کوسا خان کیڈایون
پنجوٹا، پریاڻ، پتافي، واھن وک وڌایون
جھنجھن، جت، جمالي، جویا، جج اچن جھڑ لایون
جانوري، جور، جتوئي، جنگي جوان رکن جلدایون

Gul Hayat Institute

ويڻ، وئنس، ولداهم ۽ وڪا، ويڻن سان ويڙهايون
مني هڻن هٿيار، تکار تڻي ٽي، هلڪا هٿين هلايون
ٻيا ائڪٽ آڏ عباسي اينڊل، دوس اچن درچايون
تان ڏان ڏان ڪري دماما شاهي، ويرڇي وڻايون
آڪن سچ صريح سيٽي، هر ڪا راهه رکايون:
تان خان ٻيڙا تون چوٽ ڪيلين، آڻي جو فوجان آيون
انهي ويل اسالڪ آڻيو، ٻهريون ٻوش ٻڌايون
غيباڻن کي گهوڙا جوڙا، بخشي ٻير ڏلايون
ساڻس جي سرواڻ سيٽي، سمڪي سنگ سڏايون.
زرهه، زري، زربفت، زواهر زينت سان زيبايون
زري تنرا، زربفتون ڇچون، بيگي بيگ ٻڌايون
جڙهيو لانگ ورائي گهوڙي، خان ڪلمان ڪايون
سوآٻيون سٻيون گٻيون ڦيري، ڪڙ قلعي تي ڪاهيون
هيڏهن ڏي سال سرائين سڀاڻ جوڙيون ڪاندي ڪاڻ ڪٽايون
ڪيري ان سلطان جزائون، جامڪيون جفت جڳايون
شاهو سينر، مراد سنديلو، شتر نلو شت گايون
بعضي دوڪ آڏارن بازو، بعضي باد هوايون
گرج اندر ڏسن جي گورا، رڻ ڪيون رت رلايون
رنگر لڳي، رينگڻ لڳا، ڇرڪن جهيڪر جايون
ڏيون ڪاٽ، گهمندا اچن هوريان قدم هلايون
مٽرچا جوڙي مرڪي ماڇن، اڏي منجهه اڙايون
دو طرفين ٻيڙا دل ٻادل، ٻڙ بازار ٻنابون
پلٽي-باز ٻڌاڻ پيشنگي، شاهلي شور چتايون
ٻڙ ٻانڪا، ياڻوٽ بروهي، ٻڙڪن ٻيڊ ٻڙايون
اچن عبدالله سان اينڊل، شرطون شاهه ٻچايون
شاهه جڙهيو، شمشيرون ڪڻيون، لحظي ڪن لڙايون
مي ٽهڪن، سهڪن، ڪهڪن ڪوهون، ڇهڪن
چار مٿنهايون

Gul Hayat Institute

پس وريام وجهندا واڪون، وڃن وچ ولايون
جتي ڇڙن ڇيرن جا ڇمڪارا، ڪهڪن آت قرنايون
زاهر زنگ، زبرچا زنگي، راه ڇگيون ڪن رايون
ڪيٽوپر ڪرنگهه ڪرندا اچن، ڪوپر ڪرنگهه ڪرايون
تتي تودهه مٽي ٽالپرن جو، ڪن نڪورا نايون
نندو چام نوائپي نيلا، نيزن سان نرنايون
سنگرامي سلطان آڙائي، سورهه ڪيون سرسايون
موڙيون مل ميڙا منجي، تيغن سان ترسايون
هاڪي هو تيغن ڪي هيرو، پهچي هول هتايون
خيلي ڪيرو، آڻن ايرو، درئي دل دپايون
جڪڙي جوان جلوڪي جوئي، لوهٽوسان لٽڪايون
لڪي لوهه الڌين لغاري، لڏن لوهه لڪايون
شاهلي ميرن ڪيلي ڪانوتو، ڪنهن سان مٽ مٽايون
جروار ۽ بيا جڪرا جوڌي، تن سان جوڙي جٽ جاڳايون
چيلهن ۽ شمشيرون جنجڙا، واهن وهند وڌايون
چنڙ ۽ بيا چانڊيا چينجي، چوڪن چوج اڙايون
هت مهائن ماهه ملاڙن، رڻ مهائن رايون
ڪرڪنيون ڪر قلعي ڇڻن، ڪورهون ڪاٽ واريون
ڪني سندا ڪٽنبل اچن، ڪني سنديون ڪايون
روهه رتوليون ٿڻن راٽيون، دروازن تي دايون
ڪوليو وار ڪهڪهيريون جهولن، پوين ڪير ويلايون
روهين روهه بروهين پٺن، واويلا جون وايون
دارون ڏند انڌارو درجن، رڙ وڙهي ڪن رايون
آون جاوڻ رانوڻ رڪين، ڪرنگها قلم ڪرايون
شير اچن دلڏير دلن جا، اعلي نام الايون
واڳهه جتي وريام وڙهن، تت هٽن هزارن پر هٽ لايون
اوئس جي آڙاهه آڙن جا، منجن آلا عرش اٽايون
آلن منجهه امالڪ پون، پورا پاڻ پچايون

Gul Hayat Institute

خوءلڳن تي تن جي ڪلي، باغ اناري جو ٻه بنايون
سي ات ڪيڻ ويڻ واهه، وهاون، ڪوسيون هڻن سڀ
ڪڙڪايون
وَڪا وير اڇن تت وڙهندا، دَلَ، پَلي دستا لايون
ڏستن منجهه ڏُو دستيون هڻن، پيچي پيچين ڪي ٻه پڇايون
اڌ اڇَن اولارا ڏيندا، لهس وجهن لڪ لايون
لاهيون لاهه آتي ٿڻ لٽن، پرس وجهن تت پڙ ملهايون
هڳيون هڪٻئي ڪي هڻن، ڪن سورهه سنگراسي سرسايون
سرسي وک تني جي ٽاٻت، راوت ريلي رت وهايون
مٽمت مار آتائين مٽ ڪي، رڪ بادل جان ڪن برسايون
اچن ڏڙ ڏڙن ۾ هوندا، تهدل تير تپايون
آڪي شاهه مراد فقير، چڙهو تہ جلوا جايون.

هو پي زهوان زهر پرائي زهري، جلد آيو جبلاتي
تنهن سان هٿ پائڻيا هڻا ٻاڻ پڙا، جيهل بان جماتي
تنهن سان ڪومون رومون ڪارغلامي، وڏ وڏي وهواتي
سو جمدر سوني، سمندر سندلڪ، سيگن ڏول سجاتي
بعضي ڦهه ڦهه ڦيهه وجهي ڦهڪارو، بعضي چپ چپاتي
وهواه واهه وهائي وهٽي، واهه ڙي وليداد ولاتي
هول ڪنگول ڪيس ڪرماٽين، چوهون چنس چاتي
ٻانڪي تيغ پڙائبي ٻانڪي، باقي ڪنڊ ڪٻارو ڪاتي
تان پي ريءَ پروانن ڪهڙوپائي جهڙڪ ترارن ۾ جهاتي
هٽ سرائيين سيفان سونهن، ڪجميري ڪجراتي
درجن دوهه ماريو ديرايون، دور چگي هرڌاتي
تني مرچٽي مرهٽائي ملیس، آڻن جا اوقاتي
اڳيون اسماعيل اينٽل خان آيو، قيرندو فولاتي
ڪٽي سوپ سرائين يارو، ماري اهڙو ڪونڊ قلاتي
پڙهو ڪلمون مسلمانو، محمّد جا صلواتي.

نگهہ ٻئي پار ڏي، نگهہ اوس نہ پاس
سمند سونہي ساز سان، هزارڻ هياس
جهنڊا آيا جهولندا، عَلَم طوقِ اکاس
ٻزن ٻزن ٻهادرو، اهي الاوَ آتاس
اڙن ۽ اڳيون ٽياس، ان کلهي پاس
هکڙو گهوڙو ڏي گهات سان، ٻيو بختارو پاس
دادوئي دو دستو ڪري، ڪڳ متئون کوڙياس
مصريين منهن موڙيا، پر نہ مُهين موڙياس
نيزا، نوکان، ناوکان، ۽ ۽ منجهہ رتياس
تيلانهہ ڇڙيءَ ڪٻياس، سهرا سفيلان ڪري.

٣. جلال ڪني ۽ جمن چارڻ جا بيت*

روايت آهي تہ قلات جي والي مير عبدالله خان جي وقت ۽ ڪچي ۽ ڪنهن سندي ماڻهوءَ هڪڙي برڻهن ٻيوه زال کان هڪڙو ٻڪر کسي ورتو. اها ٻيوه عبدالله خان وٽ فرياد آئي. عبدالله خان ان عورت کي ٻڪر جي بجاءِ ست ڏڻ ڏيڻا ڪيا، ۽ برڻهن زال چيو تہ مان سنڌ ۽ وڃڻ ڪري آئي آهيان تہ جيڪر عبدالله خان جيڏو هوندو تہ ست دفعا ڪچو هٽائيندو ڏس. تنهن تي عبدالله خان خاموش ٿي ويو. چند ڏينهن کان پوءِ هڪڙي ڏينهن پنهنجي اُمرائن کي دربار ۽ جمع ڪري، مشورو ورتائين تہ هن ٻيوه برڻهن جو ٻڪر منهنجي چاتيءَ تي ٽوڙي، اوهان جي چا صلاح آهي؟ برڻهي اميرن سندس راءِ تي اتفاق ڪيو تہ برڻهن جي زبان کي پاڻي ڏجي. پوءِ عبدالله خان ڇهہ دفعا سنڌ هٽي آندي. سنڌ جا ڪلهوڙا حاڪم شڪست کائي

---

* هي بيت (١) سگهڙ حاجي اسماعيل بنديجو ڪرمتي (٢) محمد امين پوتاڻي، وينل ڳوٺ ٽاڻو قلعو، لس ٻيلو ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي قلمي ذخيري مان ورتل آهن.

Gul Hayat Institute

عاجز ٿيا. ٽيٽ شاهه بهارو نالي هڪ سيد جي ڪمان هيٺ ساري سنڌ جمع ڪري، مقابلي جي واسطي موڪلياٿون. ڪلهوڙن جي انهيءَ حملي جي وقت اڪثر برڙهي لشڪر واپس جبل ڏانهن موٽي ويل هو. ٽورن سوارن سان عبدالله خان ڪچي ۾ رهيل هو، جو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي لشڪر حملو ڪري، عبدالله خان کي سندس همراهن سميت قتل ڪيو. سنڌ جو لشڪر اي حساب هو، تنهن ڪري هي ٽورڙا ماڻهو وچ لشڪر ۾ لوٽ پاٽيءَ وانگر ٽي ويا. عبدالله خان جي لاش جو ڪو پتو نه ٿيو، تنهن ڪري سنڌ جي لشڪر تي تشويش ۽ هراس باقي رهيو. چون ٿا ته ڪنهن خدا رسيده فقير درويش جي عبدالله خان کي دعا هئي ته تنهنجي مرڻ کان بعد به بارهن مهينا دشمنن تان خوف نه ويندو. هيءَ ڳالهه ۽ چوڻ ۾ اچي ٿي ته عبدالله خان پوائتي شڪل جو هو، سندس سيني عضون تي وڏا وار هٿا، تنهن ڪري سڄي بدن جي وارن ۾ سچا موتي ڪٿائي چڏيا هٿائين. پائنجي ٽوته وچ لشڪر ۾ قتل ٿيڻ تي سندس سڀ عضوا موتين جي لالچ ڪري، سپاهي وڍي ڪٽي ويا، تنهن ڪري سندس لاش هٿ نه آيو ۽ هڪڙو سال دشمن هراسان رهيا، جاڪان ته سڀڪو حيران رهيو ۽ ڪ نه پئي ٿئي ته عبدالله خان شهيد ٿي ويو يا ڀڄي ڀئي ڪنهن پاسي هليو ويو. چنانچ انهيءَ ڳالهه تي ان وقت جي وڏن شاعرن جمن چارڻ ۽ جلال ڪٽي جو ٻاڻ ۾ مناظرو ٿيو.

جلال ڪٽي چيو ته عبدالله خان جنگ جي ميدان مان ڀڄي ڀئي پاسي نڪري ويو، ۽ جمن چارڻ جواب ڏنو ته عبدالله خان جهڙي سورهيه لاءِ جنگ جي ڙ ڪان ڀڄيرو ٿيڻ ناممڪن آهي، مختلف سگهڙن ڪان ملي آهي ٻيٽ هن بعد شامل آهن.

Gul Hayat Institute

جلال ڪنيءَ جو سوال جمن چارڻ کي:

ميـر ويـهـي ميـدان ۾، ڏاريـائـيـن ڏارو
جيئن ڏاريائين تيئن نـ ڏريـو، پيو پئون پاسارو
بـازي ٻهارو، شاهـ ڪنيءَ ويو شير ڪئون.

—

ميـر ويـهـي ميـدان ۾، چئوپـڙ چٽائـي
ڪيليا خان ڪنيءَ چوي، ڪي ٻارهن بـولائـي
جيئن ڏاريائين تيئن نـ ڏريو، ويو ڪـن ڪٽائـي
بازي بٽلائي، شاهـ ڪـنيءَ ويـو شير ڪئون.

—

ڪـرتـي ناهـ قـلات ۾، نـ سـوميريءَ ۾ ميـر
ڪيـت نـ سٽائين فوج جي، جيڪـن ديمين ڪيو دلـگير
ڪين ڪـري ٿيو فقير، يا ويو دانهين دليءَ تي.

جمن چارڻ جو جواب:

نـڪي ويو دانهين دليءَ تي، نڪي آڏاڻو آڪاس
لـڳي جنگ جمن چوي، ڏريو مورچل متاس
دادو دڏستيون ڪري، هٿو بختيارو ياڻاس
اهـدي الهداد سين، جڏهن اچي جـوان جٽاس(١)
مٿهن گهنڊي، چپ ٻوات ۾، هٿيارن هتاس
ڪلنگي ٿا ڪپار جي، سا جنوهر ساڻ جڙياس
مـوزا جـي پيرن جا، مٿهرن ساڻ مڙهياس
سـمـند سـونـي ساز سـين، هـزارڻ هياس
جهنڊا جهلندا آئـيـا، عـلـم طـوق اڪياس

---

(١) پي پڙهڻي: عهدين جا اوڪي ۾، پيچهئون ڪيڪ ڪتاس.

ڪنڌ ڪرنگر ڪهراڻي، ڪيرمائين ڪنياس
ڪپ ڪاتيون ڪٽاريون، رم رم منجهه رتياس
"ٻزن ٻزن" ڪيو بهادرين، اهو آلاپ آتاس
ڪيجهڙين ڪٽاس، سيهرا سفيد يون ڪري.

—

ميرميريءَ ڪون چڙيو، جڏهن بروهي پڙڪي
خاشي خلوت خان سان، تنبوءَ تڙڪي
وڏ ڏڙو واڪا ڪري، سهسين وانگر سڪي
جوانن سندي جان تان، رڪ ڏني رڙڪي
آيا ڏوڏو کار، تڏهن لهڙو ٻيا لڙڪي
جڏهن ميرماريو مرڪي، تڏهن لٽوڪو ڇڪلات تان.

—

جيئن ٻهون ٻيلين ٻٽ ڪي، ٽرن جيئن ٽيلي (١)
تيئن آيا ميرعبدالله خان ڪي، رڦوانگر ريلي
سارنگ ميرائين جا، مٿس ويا ميلي
تين پڙ هٽي ڪيو ڏڙو، زخمن سين زيلي
ٻيلاڙن ٻيلي، لاٿس تؤ ترار سين.

—

اولهه سڄ اوپر ٿئي، اوپر ٽٽي اولهه
ٻڪيو شينهن گاهه چري، لهي هيٺ هٽاهه
وچ ڪڙڪو ڪري، جڏهن وچي تحت الثراه
تڏهن ميرعبدالله، ٻڙ ڪٽون ڦيرو ٽٽي.

—

گنگا جمنا الڻي وهي، ندين وهي نه نير
ڪٽي رت نه ڏئي، ڏڏي نه ڏئي ڪير

---

(١) ٻي روايت: ٻوڻ ڪيلي ٻٽ ڪي، ٽرن جيئن ٽيلي

Gul Hayat Institute

دانءُ ڏرتيائي نه ڪري، ستي پيڄي سير (١)
تڏهن عبدالله خان امير، پڙ ڪئون ڦيرو ٿئي.

گنگا جمنا ٻئي وهي، ڇڪ چلي آسمان
قطب تارو آپ مان جڏهن ٽيڙڪي ڇڏي ٽان
ٻيڙو ٻالڪ ٿئي، نئين جوڀن جوان
تڏهن سير عبدالله خان، پيڙ ڪئون ڦيرو ٿئي.

Gul Hayat Institute

---

(١) بي روايت: پيڙي جر تي نه هلي، ستي پيڄي سير

٢. جنگو خان جمالي ۽ بُلي بداڻي جي جنگ

ڪاڇي جي ڪوسن جو هڪ ڀاڙو بَداڻي، جنهن ۾ بُلو بداڻي ساماڻو، جو لوڙهيون هٿندو هو. پر شاهالي مار يائين، جن جون مايون جنگو خان جمالي وٽ دانهين ويون. جنگو خان ڪوسن ۽ جمالين جو لشڪر وڌي، اوچتو بُلي بداڻي تي حملو ڪيو. بُلو بداڻي، سندس ڀائر ۽ دوست سائيندداد نوحاڻي لشڪر سان مقابلو ڪندي مارجي ويا.

انهيءَ واقعي تي ڇهه روايتون شامل ڪيون ويون آهن، جن مان ٽي روايتون نٿر ۾ ۽ ٽي روايتون ٻيٽن ۾ آهن. انهن روايتن جا راوي لس ٻيلي ڪوهستان ۽ ساڪري جا مشهور سڳهڙ (محمد امين پوتاڻي، حاميد خان رند ۽ ڪيڻا خان) ۽ جوهيءَ جو داناڻ سڳهڙ نبي بخش لُنبڙ آهن.

روايت

بُلو ۽ علي خان، ٻئي ٻُٽ عرضي جا هٿ. بُلو وڏو بهادر شخص هو. بُلي هڪڙي جهيڙي ۾ راڏو ۽ راوت خان ۾ شاهاڻي ماريا. انهن جون مايون ويون جَنگُو خان جمالي وٽ تہ آسان ڪي ويرِ وڃي ڏي. جنگو خان هائوڪار ڪئي. جڏهن بُلي اها خبر ٻڌي، تڏهن چيائين تہ: جنگو شاهائين لاءِ چيلهه ٻڌي آهي، ۽ بيت چوائي موڪلياٿين تہ:

آ جَنگو جنگ تي، مان ڀهرو پيراڻو ڏيانءِ
ٽُرڪن ۽ ترارين جا، توکي چڪايان ساءِ
انهيءَ ٽرِ مٽاءِ، ساڻ نہ نيندين سنرو.

تنهن تي جَنگُو جواب موڪليو تہ:

بُلا! ساڻ نہ نيندوسانءِ سَنَرو، انهيءَ ٽرِ مٽان تاري
منهنجو سِرُ صدقو لَڄن ٽڻون، آيون ٻهي اوتاري
هاڻي مُٺهائون ماريو، وٺندوسانءِ رت راڏي راوت خان جو.

Gul Hayat Institute

پوءِ جنگو لشکر گڏ ڪري، بُلي تي چڙهائيءَ جي تياري شروع ڪئي، جمالي ۽ بروهي وغيره گڏ ڪري لشکر ٺاهيائين. ڪنبيرو لُنڊ به انهن ۾ شامل هو. حملي واري رات جڏهن سڄيون پچايائون، تڏهن جنگو چيو تہ: هڪڙو ياگو وڏيڪ ٺاهجو، جو جيڪو بُلي سان انگ ۾ ٽُٽ ٿئي، سو پنهنجي پٽي ۾ اهو حصو ڪائي. جمالين ۽ بروهين اهو حصو نہ ڪاڏو، باقي لُنڊ اهو حصو ڪائي ويو. ٻئي ڏينهن جنگو لشکر سميت، بُلي کي ٻڌائڻ کان سواءِ ڪاهي اچي مٽس ڪڙڪيو، ۽ پنهنجي لشکر کي چيائين تہ: بُلي وٽ لشکر ڪونهي، ان ڪري بندوقون نہ هڻجو، باقي ترارين سان جنگ ڪجو. ڪنبيرو لُنڊ، جنهن بُلي سان ٽُٽ جو اعلان ڪيو هو، سو بُلي سان سامهون ٿيو.

آيو لُنڊ لڙڻون ڪندو، جنهن ڪينوئي ڪينوائي
بيهڻ بُلي نہ ڏنس، ويس ڪني سان ڪائي
سرسي سائينداد ڪئي، جنهن ڪُنڊي ڪڙڪائي.

سائينداد نوحاڻي، بُلي جو دوست هو. لُنڊ کي هڪ ڏڪ بُلي هنيو، وري جو ٻيو ڏڪ سائينداد هنيس تہ لُنڊ چار ٽُڪر ٿي ٿيو، انهيءَ تي جنگو جي ماڻهن ڪيس چيو تہ: هاڻي پڄڻ ڏيڻي ڪانهي، تنهنڪري جي چوين تہ بندوقون هڻون، باقي ترار جي جاءِ ڪانهي. تڏهن جنگو چين تہ: انهيءَ ۾ ناموس ڪانہ ٿيندو، چو تہ هو مڙس آهن ٿي فقط ٿي. اهي ٿي ڇڻا هئا: بُلو، سندس ڀاءُ علي خان ۽ ٿيو هو بُلي جو دوست سائينداد نوحاڻي.

Gul Hayat Institute

جمالي هر وقت پيا کوشش کندا هئا تہ کنهن نموني سان بٹلي خان جون مينهون هٹون، چو تہ گهٹو ڪري مينهون سڄيون پيون چرنديون هيون.

جمالين سندي راڄ ۾ ڪا جا چورپچور
آيا ڄاڄي ڄام بٹلي جا، ستيا چڏ مرڻ ڏور
مينهون چرن سور، مانجهي مير بٹلي جون.

آحدي پٺ عرضي جا، سپ سياڻا شينهن
هڪڙو شوق شڪار جو، پيو گهمن راتان ڏينهن
بٹلي خان بشيءَ تي، مهند وسايا مينهن.

بٹلي جي پائرن جي ڪندو ڪانم ڪچي
نوحاڻي ننگ تي اچي ٹيڻيو مرد مچي
لوهو ليندي لال ٿيا، جيئن ڪهني لاڪ رچي
پوءِ جن جي ساڪ سچي، سي مري سور شهيد ٿيا.

محمد امين پوتاڻي واري روايت

برادر بنديچي بروهي، ڪوسن جو خون ڪيو. اهو وڃي بروهين جي ڪيجراڻي پاڙي جي وڏيرن چاڪر، غلام علي ۽

بکر وٽ سڏيو. ڪوسن چوائي موڪليو تہ: براد اوهان وٽ آهي سو ٺهيو، باقي جي اسان ڏانهن آيو تہ ماريندا سونس. هوءَ وڏيرن برَاد کي آن سودڻ لاءِ سنڊ ڏانهن موڪليو. اها خبر ڪوسن کي پهتي، سي اڳ جهلي ويٺا. برَاد آن ۽ پيو سامان سؤدي موڪيو پهتي تہ ڪوسن حملو ڪري ساري چڏيس ۽ سمورو سامان بکر ۽ غلام عليءَ ڏي ڏياري موڪليائون. حمر نالي لنگهو، براد جو يار هو، سو خراسان ڏانهن ويل هو، اهو خراسان کان موٽيو ۽ جڏهن ٻڌائين تہ برَاد کي ڪوسن ماري چڏيو آهي، تڏهن چيائين تہ: بکر ۽ غلام عليءَ کي ڪجهہ ڪونہ ڪيو. ان کان پوءِ حمر انهن وٽ ويو ۽ کين چيائين تہ: اوهان ڪجهہ ڪونہ ڪيو، باقي آءٌ اوهان جي ڏوئي ۽ ڪٽيي سڀيندس. انهيءَ تي وڏيرن لشکر گڏ ڪيو.

هيڏانهن ڪوسن وري بٽلي کي چيو تہ: لشکر ٽواڇي، هلَ. بٽلي جواب ڏنو تہ: ڪونہ هلندس. هر سينهي ماڻهن جي راءِ ٿي تہ بٽلو هلي. آخرڪار بٽلو تيار ٿيو. سائينداد بروچ، بٽلي جو يار هو ۽ "ڪاسوٽو" (درٻيجي جي حد ۾) جو رهندڙ هو، تنهن جڏهن ٻڌو تہ بٽلو ٽو جنگ تي چڙهي، سو بٽلي جي مدد لاءِ آيو. جڏهن لشکر آيو تہ ان وقت سائينداد حقو پي پيتو. بٽلي، سائينداد کي چيو تہ: آڻي! تنهن تي سائينداد چيس تہ: هي ڦوڙائي جون ڦوڪون آهن، پوءِ آڻون ٿا. غلام علي ۽ بکر جي لشکر ۾ ڪنبيرو لڏڻ ۾ ڇڙهيو هو، تنهن پنهنجي ساهيڙي کان انجام ورتو تہ: جي پيو يار نہ ڪرين تہ بٽلي سان وڙهان! سو بٽلي جي سامهون آيو. بٽلي جي شڪيلي جو نالو هو "رڻو"، تنهن جي ڏڪ ڪٽي چڏيس.

بٽلي بيهڻ نہ ڏنس، وياس ڪنا ڪائي.

Gul Hayat Institute

ٻوءِ وري سائينداد ۾ ڪنبيري کي ڏڪ هنيو، جنهن ماري ڇڏيس.

سرسي سائينداد جي، جنهن ڪنڊي ڪڙڪائي، بٽلي ڇيو ته، ڏڪ رڻي جو اٿس، جنهن پورو ڪيس.

حامد خان رند واري روايت

خان بڏيون ٿي ڪرڪيون، سي ٽيون ويروه منجهه وڃن
ڪري ڪٽون گورم مان هٽيو هوت وڃن
ڏڪ تنهن ٿوهر ڪي، ٿا ليڻن منجهه ليڪن
هو ٿا وس وڃن، بٽولي ٿي لاٽون لڏيون. (۱)

بٽولو ٻڌاسن ۾ ٿو سورهيه سڏائي
نڪي وجهي وڇون واڙن ۾، نڪي ٿو ٻينگها پائي
جڙي هن جوان جون، ڪنڊيون ڪير ڪاهي
سينهون مٿهائي، بٽولي لاٽون لڏيون.

ٻائر بٽولي ٻيڪ ٻڌاماڻي جا، هٿا پنجي پهلوان
سي ٽلي چڙهيا هٿا ٽڪرين، ڪيڙا ٻڌي خان
جت سيهي ڪيا ٿي سڏڪا، تتي تڙارين وڏا ٿي تان
سون بٽولا علي خان، ڪوڏ رگائي ڪڙا.

ٽڪا جهور جهنڊي کي، نڪو سيانداد منجهن
ٻوءِ مينهون ڪک چرن، بٽولي لاٽون لڏيون (۲)

(۱) پارو ٻوجاڻي حقي جو پياڪ هو، ويڻل "بارن ٽڪر"، بٽلي جو دوست هو ۽ بٽلي سان گڏ ماريو هو. بٽلي جو پاڻيجو ان وقت ڀڄي ويو، پر پوءِ آڏو ٿي لنگهي وڃي وڙهيو ۽ آٽ ماريو.
(۲) جهنڊو، علي خان ۽ بٽلو، ٽيئي پائر هٿا.

Gul Hayat Institute

لڏنڊ فقط اکيلو جمالين سان گڏ هو. اڳ ۾ اهو ٻلي کي سامهون ٿيو.

اچي لڏنڊ لوڙيون کندو، جيئن کنوڻ کنوائي
خان جهلي کيڙي ۾، تنهن جي سچي سرواهي
ٻلي ٻيهڻ ٿي نه ڏنو، ويو ڪني سين کائي.

ٻلو بي سيار، جا ڪري سا پاري
هڪڙيون ملهايائين مينهون، ٻيا ملهايائين ميهار
کيڙا کڙئي ڀار، تنهن رات رڳايا رت سان.

سگهڙ ڪيڏا خان واري روايت

ڪنيڙاڻ (هيءَ جڳه جهانگارن کان ٥-٦ ميل اتر- اولهه جي ڪنڊ تي آهي) تعلقي سيوهڻ ۾ ٻلي جي ٻڌي آهي. ٻلي کي جنگو خان جمالي مارايو هو. ڪاڇي ۾ ڪوسن جو زور ۽ ظلم وڌي ويو هو. اول اول ۾ ڪوسن، ڪڪڙاڻي جي نئين ۽ شهيدن جي لڪ (تعلقو جوهي) تي، شاهاڻين جي ڪوٽ کي قريو. اتي راڌو شاهاڻي تنهن کي مارائون. انهيءَ کان ٻوءِ شاهاڻين جي زالن کي چيائون ته توهان جي وارڻ جي رت جا ٽڪا اسان جي ڪڙن کي لڳا آهن، سي ڏوئي ڏيو. انهيءَ تي مائن ڪاريون ٻوتيون ڪيون ۽ بلوچن وٽ ويون ته: اسان جون ڪاريون ٻوتيون لهرايو (يعني ويڑ وڻي ڏيو). مايون آخرڪار جنگو خان جي گهر آيون، مگر جنگو خان ناڻ گهر ڪونه هو، باقي سندس ٻاڻ عرضي خان ويٺو هو، تنهن مائين جون ڪاريون ٻوتيون لهرائي، ٻيا ڪپڙا ڏنا (يعني ته ويڑ وڻن جو ٻاو پنهنجي سير تي ڪنيو). جڏهن جنگو خان گهر آيو ۽ مائن وارو سمورو قصو ٻڌائين، تڏهن ٻاڻ کي چيائين ته: عرضي خان! ڪر ڏاڍو ڏکيو ڪنيو اٿئي، پر هاڻ مرڻ لاءِ تيار ٿي. انهيءَ

عرصي دوران، بٹلو بڈائي سندس ٻين جو لاش، ڪنيڙاڻ کان ڪڍائي، چنبي ۽ واري مقام ۾ پهورائڻ لاءِ آيو. ايتري ۾ جنگڻو ۽ لشکر وڻي وڃي اتي پهتو. بٹلي کي چيائين ته، يا مرڻ لاءِ تيار ٿي يا ٻين جو لاش چڏي وڃ، آءٌ پاڻهي پورائيندمن. بٹلو لاش چڏي هليو ويو. جنگو خان لاش ۽ پورايو ۽ ڪانڊ ۽ ۽ ڪيائين (اها مذاق ڇن رت وارن ٽيڪن ڏوئڻ جو عيوض ڪيائين). ان بعد بٹلو لشکر وٽي آيو ۽ رحيم خان جي ٽنڊي ڪان اولهه طرف لڳ ٿوٽ جبل تي جنگ لڳي، جنهن ۾ ڪي ماڻهو ڪٽيا، ۽ بٹلو ٻنا سوپ ڪرڻ جي واپس ويو. ان بعد جنگو خان، هتان شاهاڻين، لٽندن ۽ جمالين جو لشکر ساڻ ڪري ڪنيڙاڻ تي چڙهائي ڪئي.

بٹلو بڈائين ۾، اڙپنڪ عطائي
خان جهليو ڪيڙي سان، سڻي سرواهي
مٿي پڙپائي، وهيو رت ريلا ڪري.

—

بٹلو بڈائين ۽ ٽو سورهيه سڏائي
نڪا وڃ واڙي ۾، نڪا ٻينگهي ٻاڻي
ڪير ڪنڌ يون ڪاهي، جيڙي بڈائي جون.

—

بٹلا بي سٽيار، ڪيٽي سي هار
هٿي هٽ هاڪاري، وڏي ڏيهه منجهه ڏهڪار
اندر روئن راڻيون، ٻهر ٻڌين ٻار
ڪيڙا ڪيڙي ڏار، رات رڳيا رت مان.

—

گنبر نوحاڻي ننگ تي، آيو سرد سچي(۱)
سڪيلا سرواهيون، هنيا نر نچي
کا ر کجان کچي، بٹلي بيگ بدام جي. (۲)

مينهيون بٹلي بيگ جون، آنڊاريون اچن
نکا جهٹڪ جهنڊي جي، نکو ميانداد منجهن (۳)
ڪٹنديون ڪيهون ڪن، جن جون رهيون
وڇون واڙي ر.

آڏ ر آڏ ر ڪونجڑي، جهنڊي ڏيج سلام
سيسي بٹلي بيگ جي، جهٹي ويا جوان
ٽ پهريءَ تاهو لڳا، نقارا نيشان
پوءِ جهنڊي علي خان، ڪوڏ رڳايا ڪڑا. (۴)

نبي بخش خان لنڊ جي روايت

مرحوم ميان نبي بخش خان لنڊ، تعلقي جوهيءَ جو وڏو داناڻ سگهڑ هو. ساڻس سندس ڪوٺ ر ڪچهري ٿي، جنهن ر هن جنگ جي ناڻن جا هيٺيان بيت ٻڌايا:

بٹلي جهڑا ٻٽڑا، مر چٽي ساڻي
ڪنا ڪهڑا هٿ ر، اٽن ويڙهه جي وائي

---

(۱) نوحاڻي جو نالو گنبر هو. (۲) گيلا هن جي نه کجان، جو هو به وڙهيو.
(۳) جهنڊو ۽ ميانداد، پئي بٹلي جا پاڻ.
(۴) پي روايت: آڏ ر آڏ ر ڪونجڑي، جهنڊي ڏيج سلام
ويروه مان واکو ڪري، ڪوسا نڪتا خان
سيسي بولي بيگ بداماڻي جي جهٹي ويا جوان
بٹلي جهڑا خان، مر ڪا مائي جٹي پٹڑا.

ٻڌاو ڪين هٿ ڏي، ويس سڪيلا ڪائي
سرمي سائينداد جي، جنهن ڪٽنديءَ ڪڙڪائي
تو ٻڌي ۽ پائي، ٽيا ٽي پائر ٻڌي بيگ جا.

—

سڄ لهي سانجهي ٽي، جهنڊي موڪليا سلام
ٻڌي ٻڌي بيگ جي، جهڙي ويا جوان
ٽي پهري ٽاهو لڳا، لڳا نغارا نيشان
پوء جهنڊي علي خان، ڪوڏ رڳايا ڪڙا.

—

پنج ڇٽ عرضي جا، پنجئي ساماڻا شينهن
اڻن شوق شڪار جو، ڪهن راتيان ڏينهن
پوء ٻڌي جهڙا شينهن، مري مور شهيد ٿيا.

Gul Hayat Institute

۳. میان نورمحمد جو کوسن کي هکالي ڏيڻ

"چيني" (تعلقو جوهي) کوسن جو مرکز هوندو هو. چيني‌ءَ کان ڏکڻ طرف ٽکر تي، گولي جي ٻٽ شهداد کوسي جو قبو آهي. گولو مٽي جبل ۾ رهندو هو. گولي جو ڪن ڪالهين تان ٻنهورن سان تکرار هلندو پئي آيو. انهن ٻنهورن مان حيدر ٻنهور، چيني‌ءَ کان اتر-اوپر بي ڪنڊ تي، ٽون ميلن جي مفاصلي تي، ڏيهه "اراڙو" ۾ ويڙهل هو. اتي سندس مسجد اڃان تائين بيٺي آهي. ٻيو "قيصر ٻنهور"، "ساستاڻي" ۾ رهندو هو. ڀائن کان اتر-اوپر طرف ۵ ميان جي فاصلي تي سندس مسجد اڄ ب بيٺي آهي.

گولي کوسي وارا مال هٽي سنڌ ڏانهن ويندا هئا. هڪ دفعي هنن بوڪن ۽ ڀائن جي وچ تي، ايندي وقت، ٻنهورن جو مال هنيو‌ءَ هلندا اڇي ڏيهه پٺاڻ ۾ علي مراد خان شاهاڻي جي ڪوٽ جي ڏکڻ ۾ منزل ڪيائون. ٻويان ٻنهورن کي ٻ مال جي خبر پٽجي ويئي، سي لشڪر ڪاهي اچي متن ڪڙڪيا. سخت مقابلي کان پوءِ گولو کوسو مارجي ويو. سندس قبر ٻ آڏي ٿي آهي. ان جهيڙي جو فيصلو پوءِ وري ميان نصير محمد کيو، جنهن موجب اولهه طرف جبل کان وٽي "ناڑي" تائين يعني اوپر طرف سيوهڻ تعلقي جي دنگ تائين، ٻنهورن جو سڄو علائقو خون جي عيوض کوسن کي ڏنائين. پوءِ کوسا زور وڃڻ لڳا ۽ انهن راڄن کي تائي ڪنيو. پوءِ خود ميان نورمحمد (وفات ۱۱۶۷ھ/ ۱۷۵۳ع) ٻ هنن جي مارائڻ پٺيان پيو. هڪ ڏينهن پڳ وارا روحلاڻي کوسا، جيڪي هن وقت "ڪاڙي" تعلقي ڪڙ ۾ ويڙهل آهن، تن کي ميان نورمحمد خداآباد ۾ گهرايو.

Gul Hayat Institute

جڏهن آهي آتي اچي ٻڌا ۽ اندر گهڙيا، تڏهن يڪدم دروازا بند ڪري ويا ۽ ماڻهو هٿن تي ڪُٽي ٻيا. جعفر ڪوسو ترار لڪايو ڪٽيو هئي آيو، تنهن وڃي وٽي يڪدم مير بهرام تي حملو ڪيو، پر مير ڪيڙي آڏي ڏيئي بچاءُ ڪائي ويو. ٻوءِ ترار ڪٽي وار ڪيائين تہ ڪيڙي توڙي جعفر منجهان وڃي باهر ٻُڌي. انهيءَ تي شاعر چيو تہ:

"اڇي ويو بهرام، ڏ تہ دست چڙهيو هو ديوَ جي."

ٻوءِ ستر راڇن گڏجي ڪوشش ڪري، انهن ڪوسن کي آتان تڙي ڪڍيو، جنهن کان ٻوءِ هو وڃي جيڪب آباد جي پاسي رهيا.

Gul Hayat Institute

۴. گنڈيڻي مڙداڻي ۽ نوڑين جا مقابلا

گنڈيڻي مڙداڻي جي سورهيائي ۽ لوڑهين هڻڻ وارو دؤر خاطريءَ سان معلوم ڪونهي. هيٺ ڏنل روايتن ۾ لس ٻيلي جي حاڪم ملڪ پاهڙ خان ۽ ان پعد سائي چاڪلي جا نالا اچن ٿا، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو تہ اهو دؤر ۱۱۲۵-۱۱۵۵ھ (۱۷۱۳-۱۷۴۲ع) وارو هو.

حاميد خان رند جي روايت

گنڈيڻو پٽ مڙدو جو هو ۽ انهيءَ کري "گنڈيڻو مڙداڻي" جي نالي سان مشهور ٿيو. هو ڳولن جي "ٽوئنڊا" پاڙي مان هو. ننڍي هوندي گهوڙي سواري جو شوقين هو ۽ وٽس خاصيون گهوڙيون هيون. اُن وقت گنڈيڻو ۽ سندس عزيز موجوده تعلقي ميرپورساڪري جي ديهہ "ڪيراڻي" ۾ ويڙل هٿا. هڪ ڏينهن سندن ٻير وٽن آيو، جنهن وٽ قَر سان هڪ گهوڙي هئي، جا گنڈيڻي کي وڻي وئي. ٻير کان گهوڙي گهرائين. ٻير چيو تہ: گهوڙي کين ڏيندس، باقي چئوس تہ هي ٻيهاڻ پل ٻڌي چڏي. اها ٻيهاڻ رنگ جي گيَري هئي. گنڈيڻي چيو تہ: انهيءَ گَريل جهڙيون سون وٽ ۾ آهن. ٻوءِ ٻير جڏهن موڪلايو تہ ڪيس ٿئي وٽان درياءَ جو پٽَ آڪاري لاءِ گڏ جي آيا. گهوڙي ٻيڙيءَ ۾ چاڙهيائون، ٻر ٻيهاڻ، جنهن جي واڪ گنڈيڻي جي هٿ ۾ هئي، سا زوري بڦل هٿي وچي درياءَ ۾ ٻڏي. ٻهاڻ جي طاقت ڏسي گنڈيڻي ٻير کي چيو تہ: آءٌ ٻيهاڻ سانڍيندس. ٻوءِ اها ٻيهاڻ گنڈيڻي جي "گَريَ" نالي سان مشهور ٿي، جنهن جي زور تي گنڈيڻي وچي لس (لس ٻيلي) ۽ لوڑهيون هنيون.

Gul Hayat Institute

گندہو وڏي همت وارو ۽ سورهيه سڙسي هو. سنڌ چڏي وڃي لس جو مال هٿندو هو. ائيون هٿندو هو ته پنهنجي نالي ۽ نشان خاطر هڪڙي جي پڇ جي چوٽي وڏي پويان چڏي ويندو هو ته پل ته واهر وارن کي خبر ٿوي ته گندہو مال هنيو ٿو وڃي. ان وقت لس ٻيلي تي ملڪ پاڻخان جي حڪومت هئي، پر گندہو کو مڙڻ وارو هو! هڪ ڏيري جام پاڻخان جي ويجهي منزل هئي، ته ٻه اڇي لوڙهه هنيائين ۽ پڇ وڏيل لٽبڏي ڏاڇي جا پويان چڏيائين، سا خود پاڻخان ۽ سندس لشڪر ڏٺي:

"لڏي گڏي هئي لم ۽، پهرئين پاڻخان کي."

حاجي محمد سوڍي بگهياڙ جي روايت

گندہو لس سڄي ۽ لوڙهه هٿندو هو. سندس گهوڙي "گبري" هئي. اصل پنهنجي پيرا کان گهوڙي گهرائين. پير چيس ته: گهوڙي کين ڏيندس، باقي هي پهاڻ پڏي چڏ. گندہي چيو ته: انهيءَ گبريل جهڙيون مون وٽ ٻه آهن. ٻوءِ پير چيو ته: مون کي پٽڻ آکاريو.

گندہي وارا کيرائي ۽ ويڙل هئا. ٽئي وڃان پير کي ٽي آکاريائون. ٻڙيءَ ۽ گهوڙي چاڙهيائون. چاڙهڻ وقت پهاڻ ٻڙيءَ تان ٽٽل هئي وڃي درياءَ ۽ پئي. واڪ گندہي جي هٿ ۽ هئي. اتي سوچيائين ته هاڻي پهاڻ آڻڻ سائيندس. ٻوءِ پير کان اها پهاڻ ورتائين. گندہو ٻوءِ هتان کاوڙجي ڪڇ جي راجا وٽ وڃي ويٺو. آتي گهوڙيون ٻن پهرن تائين پلاڻي چڏيندو هو. راجا انهيءَ جو سبب پڇيو، ۽ گندہي ورندي کانئن ڏني. هڪ ڏينهن لوڙهه لڳي. گهوڙيون تيار ٿيون هيون، يڪدم چڙهي وڃي ورايائين. ٻوءِ راجا کي چيائين ته لوڙهيون ٻن پهرن تائين لڳنديون آهن، انهيءَ ڪري گهوڙيون پلاڻي ٿو چڏيان.

Gul Hayat Institute

سنڌ ۾ هوياں مائي چاڪليءَ جي ڏينهن ۾ برفتن زور ورتو، تن ڪرمتين کي هڪالي آڻي گهاري تائين چڏيو. پوءِ مَلڪ ابراهيم چيو تہ وڃي گنديءَ کي آڻيو. چون ٿا تہ هت مَلڪ، گنديءَ کان مُنهن موڙيو، سو هو وڃي جاتي ويٺو. اتي ڪچ جي جاڙيجن جون هنيل لوڙيون ورائيندو هو. هيڏانهن هيءَ حال ٿيو جو برفتن جي وڏيل زور سببان، گهاري مان ٻروچن جون آئيون مٿي حب ڏي چڙهنديون ٿي ڪين هيون. تڏهن مَلڪ چيو تہ وڃي گنديءَ کي آڻيو. گنديو آيو ۽ چيائين تہ: آءٌ ٿو مٿي جبل تي وڃي ويهان، ۽ پوءِ آئيون ڀل اچن.

گنديءَ پوءِ عيوض ۾ نومڙين جون لوڙيون هنيون، تڏهن ٻيلي جي نائبن مائي چاڪلي جو حڪم آندو تہ آئيون واري ڏيو. گنديءَ چيو تہ ڪوڙ ڏيندس. چئي:

چوريءَ ٻڌي چاڪلي، مٿي ٻڌيءَ ٻاڪ
تڏ ٿي ڪري چاڪ، جڏهن ڏاڙهي ڪانهي ڏيهه ۾.

انهيءَ ڏڪي تي هو هتان لڏي ويا. گنديءَ پوءِ وڏي وڃي لس جي حد ۾ لوڙهه هنئي. ڪوٽ جي پران اچي لنگهيو، تڏهن کو ماڻهو سندس نالو پڇڻ آيو تہ:

"ڪهڙو آهين ڪرمتي، تنهنجا ٿا نومڙيا نانءُ پڇن؟"

گنديءَ وراڻيو تہ:

آءٌ غازي آهيان گنديو، مون کي ٿا آن جا سورهيه سڏائن
سدا ڪس گريءَ جو، آهي انڊي کي اڪين
مَنداڻي ميرين جون اڪي ٿيون اويڙيون اڇن (۱)
جن جي وِنگا ور ٻاڪن کي، سونهريون سونهن
جي ميري سنڌ سُڄن، سي سور منداڻي آڻيا.

---

(۱) اويڙيون لوڙهيون، زبردست حملي واريون مال جون ڪاهون.

گنڊ ہو ہوڑھو ٹیو تہ "بیگ" ہیلي ۾ ساماڻو، تنھن چیو تہ ھاڻي گنڊ ہو اچي مقابلو ڪري. ہوءَ گنڊ ہو ہیلي ۾ ویو. بیگ جو ڪیي اولیاء جي قنڊر ڏیڻي ڪئي ۽ چیائین تہ گنڊ ہو مون کي سامھون ملي. گنڊ ہي چیو تہ جي بیگ قنڊر ٿو ڏئي تہ کوڙیي (نندي ہڪري) آڏ ۾ ہیر جي آڇ ۾ ڏیندس. ھڪ ڏینھن اچي ھڪ ہئي سان گڏیا. گنڊ ہي مٿس حملو ڪیو تہ سامھون ٹیو ٿي کین، ائین وڙي گھوڙو وڏایائین. اچي "ڪري" ہویان لائي ڪنیائینس. بیگ ۽ گھوڙي تي ھو، گھٹو پڳو، ۽ گنڊ ہو ۽ ہویان لڳو ویس.

ہچي ہچي بیگ، تہ بہ گڏ نہ چڏي گنڊ ہو
چاڻي مارو لوڪ، تہ لائق لوڏي ماریو.

گنڊ ہو جڏھن ہیر مرد ٿیو تہ سندس پاٽیجي چیس تہ: ماما، تون ھاڻي گھر ۾ ویھ، ھي ۽ گھر تنھنجو ہنھنجو آھي. کي ڏینھن اتي رھیو. ھڪ ڏینھن مائي چیس تہ: ماما، ویٹو آھین، ہارڙو ہیو روئي. تون ہینگھي کي لوڏ تہ ماٹ ڪري. آن ڏینھن ٹي گنڊ ہي گھر چڏیو. چیائین تہ: عھدي اللہ ڏنو منھنجو مٽ آھي، ان سان آڇ مقابلو ڪندس. ہوءَ گنڊ ہي وڃي اللہ ڏني جو مال ھنیو ۽ چیو تہ: اسین فلاڻي ھنڊ مال ڏوھیون ٿا، عھدي اللہ ڏنو اچي تہ بڏائجوسن.

عھدي اللہ ڏنو، وڃي ھنو، چڑھیو چٹائي.

ہي واھر اڳ ۾ ہٹي. ھڪ مڑس سامھون آیو، تنھن کي گنڊ ہي کیرائي پاکر ۾ نہوڑیو ۽ اتي ٹي ان جي مٹان ہیو رھیو. سندس پاڻ گڏ ھو، تنھن چیو تہ: ساما، مال اڳتي ویو، آئي تہ ھلون. گنڊ ہي چیو تہ: منھنجو مٽ عھدي اللہ ڏنو ہاڻي اچي مون کي ماریندو، باقي گھر ھلي ہینگھو کونہ لوڏیندس.

گنڊبي جي مرڻ کان پوءِ لس تان لوڙيون لٽيون.
ٻي ڪنهن کي همت ڪانه هئي جو لس جو سال هٿي.
تڏهن ڀاڪو آي وڍيو ته،
"سندائي سري، چڏيون واڳون ورائي."
سندس مرڻ تي پوءِ سندس پاڙيچ جي زال پار ڪيو ته،
گريءَ مٿي گنڊبي، آئيءَ آبتو پير
سندائي سري ويو، ٻيو لس ڪاهيندو ڪير.

هڪ ڀيري گنڊبو حج جي هريان، جبل جي ڏکڻ
چاڑهه تان گهري ٽپائي آيو، جنهن ڪري ان تي ٽالوئي
پڄي ويو "گنڊبي وارو لڪ" يا "گنڊبي وارو جبل".
اڄا تائين انهيءَ نالي سان مشهور آهي(۱). گنڊبي جي پٽرائين
قبر ٺڏي جي ٿڻ تي "ملڪ طوطا" جي مقام ۾ آهي. (۲)

Gul Hayat Institute

(۱) ماريپور واري پچي ماريندڙ ڪناري کان اڳتي اندر سمنڊ ۾ جڏهن ريچ پوکيندا- (ريچ وجهندا) ته اڏو ٽين ڪرين سان ڪنهن هڪ ڪري ۾ 'گنڊبي جبل' جي چوٽيءَ جي سڌ ملائي نشان ڪندا، پوءِ ٻئي ڏينهن انهيءَ سڌ ۾ نشان تي ريچ کولي لهندا.
(۲) اها قبر آڳاتو انهيءَ مقام جو معائنو ڪندي اسان ڏٺي هئي.

۵. جنگي خان ۽ جمالين جي جنگ

برفتن ۽ جوڪين جي نزاع ۾ اس پهلي جي چاچا عالي ڪٽوريي (۱۷۴۲-۱۷۶۶ع) جوڪين جو پاسو ڪيو. پنهنجي سپهه سالار "جنگي خان" ڏيوڙاڻي ٻڙي کي جياڻين ڏي وڃي پاڻ ڪري چڏين. مگر برفتن نه مڃيو ۽ وڃي ڏنڊي رحيم خان (تعلقو چوهي) جي جمالين کان مدد گهرياڻون. ٻوءِ "آڇي" جي سرحد تي وڃي جنگي خان، جمالين کي ماريو. ٻوءِ وري جمالين "ڪڙهم" واري لڪ تي جنگي خان کي ماريو، جنهن جو تفصيلي ذڪر "پلاڻين جا ٻول" ۾ ڏنو ويو آهي.*

آهدي رتي آڇڻي، پارڻ جڻن ٻيڪڻن
هيڏانهن سيو سرجوڪ سين، هوڪڪي ساڻ ڪڏن (۱)
انهين آهيڙاڻن، آهن آڏي ويڙا آڇي. (۲)

—

آڏي ويڙا آڇي، تحقيق ڪياڻون تورو
آنڀياڻون آفين جو، ڪيياڻون ڪورو (۳)
ٻوءِ ٻاهه منجهان پورو، سنجو ٽڪو سون جو. (۴)

—

* ڏسو "پلاڻين جا ٻول" ٻيو چاپو (۱۹۷۲) صفحا ۱۸۶-۱۹۸.
(۱) سرجوڪ جمالي: ڪڪو = رنگ جو پورو يعني جنگي خان ڏيوڙاڻي ٻڙو، جنهن کي شاعر "نير" لازايو آهي. (۲) يعني جمالين کي هٽائي ڏيڪ ڪري ڇڏيا. (۳) آفين = آفيم. ڪورو = ٽڪو. (۴) پورو، يعني جنگي خان.

Gul Hayat Institute

۶. آڇٽي واري جنگ

هيءَ جنگ ملڪ ٻنڌڻ حملائي ۽ سورن جي فوج ٻرلڳي. جهمپير کان ڏکڻ-اولهه، "آڇٽي جو مکان" مشهور آهي. ملڪن جو ٻاهه ٻنڌڻ ٿٽ جهونجهار حملائي پنهنجن سان نه ٿهيو، سو لهي سنڌ ويو. اتي بس ٻاڙن کان پوءِ ٽيڻ جو ڏک ٽيس، سو سنڌ چڏي جبل ڏانهن هليو ويو. آڇٽي جي وڏي ڪٽ (دوري) تي اچي لٿو. وٽس سينهڙون هيون، جيڪي آتي چڙ ليکيون. اهو پڻ "سورن" جو هو، آتي "ڏيئا سورا" ("سورن" جو هڪ ٻاڙو ڏيئا) ويڻل هئا. ٻنڌڻ لڏو لاهي ويو شڪار تي. هڪڙي ٻانڊي سندس وهاريل هئي. آها ويٺي هئي، جو سوري اچي سينهڙون کڌيون ۽ لڪ سان ٽٽن کي گهٽ هئي چيائين ته: مار، ٽنڌ ته ڪيڏا آهن! مائيءَ چيو ته: جيڪي سانڌن جون ڏيئون هوندبون، تن جا ٽٽن ٻ وڏا هوندا، باقي هڙ ٻين جي ڏيئن جا ٽٽ ننڍا هوندا. ملڪ ٻنڌڻ آيو ته مائيءَ کيس چيو ته: سوري ٽٽن ٻ گهٽ هئي سينهون لوڏيون. ملڪ گهوڙي تي چڙهي، سورن جي ڪوٽ ٻ آيو. سورن جو وڏيرو "طهير" هو، ان کي چيائين ته: "جاڙيجي (دودن جي جنگ ٻڌي اٿي؟" چيائين ته: هائو. تڏهن چيائينس ته ٽيئي ڏينهن هن ڪل تي پنهنجي "جاڙيجي" اٿي. طهير چيو ته: اڄ ئي ڪٽي ڪر، تي ڏينهن ڪوم ٿو وڃهين؟

سنڌ ٻ ٻنڌڻ وڃي جاڪرين ويٺو هو، جيڪي (ڪلهي لڳ) "اڪري" ٻ ويٺا هئا. ٻنڌڻ ٻوءِ آيو جاڪرين ٻ. جاڪرين چيو ته: سورن جي ٻڇڻ جڻا اسين آهيون. ٻنڌڻ چيو ته: نه، آءٌ پنهنجي ٻاهه ٻرفت ڪي جڏائيندس. ٻرفتن جو

Gul Hayat Institute

هڪ ڪماني هوندو هو(۱)، سو اُن وقت حملائين سان سَرجنُوڪ هو ۽ جاکرن جو ڪماني ٿيو "پينَن". پالاري ۽ مَلڪ پينَن سان پيڙا ٿيا. هالي پالاري چيو ته: جاکرا آهن سنڌ جا ماڻهو، متان جنگ هارائَني وڃهن، سو اڳ ۾ ٽين پالاري. اها ڳالهه بدي جاکرا ڪاوڙيا ته اسين آهيون گيدي ۽ پالاري آهن پَهڙا هالي چيو ته: سون چيو ته اوهين جاکرا آهيو سهڻا، سي ٻوڙا مَرو ۽ پالاري آهن ڪُشائيگ (ڪوجها)، سي پلي گهڻا مرن، هاڻ پلي اوهين اڳ ۾ ٿيو.

آڏو سورا آڙوُن (ڪنڊا، مورچا) ڪري ويهي رهيا هئا. هي جي پڏرا ٿيا ته وڃي جو بندوقن جو ڍڙ ڏاڍون ته جاکرا جي جتان سي تتان وڃي ڀڳا. پينَن ڪماني ۽ بابُو حملائي وڃي رهيا. پينَن گهوڙو چڙيو، سو وڃي سوڙين ۾ ٿيو. زره جو پيڙو چُٽل هوس. سوري پالو هنيو، سو وڃي سيني مان نڪتس. باقي ساهو ڪي ڪيرايائون، ۽ پالاري پويان اچي پهتا، تن چڙايو. هيڏان بيت انهيءَ جنگ بابت آهن(۲):

سردار سَڀين مهند ۾ ڪٽن ۽ ڪاڻو(۳)
سردار ليئو سوڙهه تي، وڻس هو وهاڻو
ڏيڻي ٿر ڏاڻو، اڏي ويڳا آڇي.

---

(۱) برفتن جو ڪماني هڪ هوندو هو، جيڪو بابتو ڪنيو بيٺو هوندو هو. بابتو لوڏيائين ته جنگ شروع ٿيندي، ۽ جي ڦيريائين ته جنگ بند ٿيندي.

(۲) روايت سڳورَ الله بخش پالاري.

(۳) سردار، يعني پينَن مَلڪ.

اڈي ويڙا آڇٽي، ڪيا احدي اوتارا
ٿر ڏئيون مڙي ڏکڻ جي، پکهين جي پارا
سورا سوپارا، ڏني "طهير" تي ترار مؤن.

—

ڏني "طهير" تي ترار مؤن، ناه گڏندوءَ هر گهٽ
نيزو نانگوءَ هٿ ۾، سڙيا ڪٽي ستَ
اندر ڪير اگهٽ، تر اڇا بر سوائي ساماڻو.

—

"سوائي" ساماڻو وڃي، پر اڇا طهير جوڏس تورو
ٻيو "ڪڪو" ڪڏي اٽيو، سوين ڏانهن سورو
آڻيو ٽي آڻير ڪي، ڪشيائين ڪورو(۱)
منجهان ٻاهر ٻورو، سڃو نڪتو سون جو.

—

سدا سامهون سوپ تي "پنن" پنجاهيو
تنهن جهونجهاراڻي جنگ تي، ڪاوڙجي هو ڪاهيو.

—

جا پر جاڙيجن جي، سا هڏ وڌائين هول
جي هٿس هوليگين سين، سي ٻهٽون پاريائين ٻول
..... جڙهيا منجهه جوڏول.

—

هاڻي بانڪا "بابوءَ" شير سين، پڙ ۾ پالاري
اهو ڪيڇڪ "گاجي خان" ڪيو، جنهن جي
چيڙي چگاري
هاسي ويڙ هٽ جي، هٿي محمد خان سين مياري(۲)
ائين آسون آڻ تي، اهي هٿيگ پالاري
اهڙا پرجهلا پاري، جنهن جو هاڻو حملائين سين.

---

(۱) آڻيو = ڪاڏو. (۲) هاسو = ٽرار.

Gul Hayat Institute

پنھنجا جان پروڙيو ته، مھندان مڙس مڙن(١)
ٽالا وٽان ڪيترا ٽا پاٽھي پروڙجن.

ھرڻ سيکھا، ڦاڙھا سيکھا، تينان سيکھا سي
آڇٽي ۽ اکري وچ ۾ ٽپا ڪيائون ٽي
ھاڻي خالي ري ڪني، اوٽو اڇي ڪوٽ ٽو.(٢)

چنيسر ۽ جاڪرو، ٽا جٿيري جوان سنجھن (٣)
سانين سيڻ اڙائيا، وڌيون آھن پوريون پنجاھين
ٽيلھياٽون ٽھير ڪي ڏني گھور گھٽن (٤)
ٻڌا ھار حسين ڪي، موراڻي منجھن(٥)
اھڙي آھجاڻ، وڃي احدين ورتي آڇي.

جن چھ ۾ چوڙي چڏيا، ياري پھنجا پل(٦)
ھيڏانھن جٿھ آندي جنگ تي، ٻاڙي ۽ تل
ڪڙو ڪڍيو ڪسونبو، دارون ڪيائون دل
ڪلي ويڙ ڪل، وڃي ڏاڻون ڏيئن جي.

ڏسي جھڳ جھور، ٻابو وڃي ٻيو ٻاھ ۾
تنھن الله رکيا تي آيا، جي وڏي ٻور
رکي رب بچائيو، زره جھليا ٽي زور
نه ته بابو ۽ ٻور، پنن گھاء ٻڙزا ٽيا.(٧)

---

(١) مڙن = ڇڏن. (٢) اوٽو، ٻاڙو جاکرن جو. (٣) ٽھير لالائي حملائي. (٤) حسين شودو برفت لالائي. (٥) چنيسر سورو ۽ سامھون جاکرو. (٦) پل = ٻلا گھوڙا. (٧) بابو حملائي، جيڪو پنن سان گڏ ھو ۽ ڪيس ٻالارين بچايو ھو. گھاء = والگر.

Gul Hayat Institute

۷. ڪيرڻين واري جنگ

جبل (ڪوهستان) ۾ ساندي ڪي "ڪيرون" چون. "ڪيرئين" جي ساڪي ڪالهه تان اڳ پروچن جي ٻن قبيلن جي وچ ۾ جنگ ٿي هئي، جو ٻهاڪو هليو ته "ڪيرئين خان وڙهيا" يعني ڪيرئين (ساندي) جي ڪالهه تان خان وڙهيا. اها ڪالهه ڪا ٿوري ڪاڻ هئي. آڪاڻي وقت ڪان وسي قبيلن ۾ اها ميڙ ڪالهه هئي ته جيڪو "بانڊ" تي آيو، تنهن کي ٻنهي ڌريءَ جيڪڏهن ان تي ڪا جلهه ٿيي ته ٻاڻ قربان ڪري يا ان کي ڇڏيو.

"ڏڏي" جي ٽڻن (ملير ٽڻن کان اوپر) تي هڪ طرف ڪرمتين جو ڪوٽ ۽ ٻي طرف جوڪين جو ڪوٽ هو. جوڪين جي چوڪرن ساندو ڏوڙايو، سو لڳهي هڻن طرف وڃو ته ڪرمتين جي چوڪرن ڇيو ته ماڻڻ نه ڏيندا سون، جو ٻنهه اچي ورتي اٿس. انهيءَ تي چوڪرا وڙهيا ۽ ٻوءِ ٻنهي طرفان وڏن جي وچ ۾ ڏڏي جي ٽڻن تي جنگ لڳي. هيءَ ڦهرئين جنگ هئي، جيڪا "ڏڏي جي ٽڻن" تي لڳي. ٻر اهو مقابلو راجدارن جي وچ ۾ هو. "ملڪ" يا "جام" ان ۾ ڪين هئا. ان وقت ملير ۾ ڪرمتي قبيلا طاقتور هئا ۽ انهن جو ملڪ ان وقت "ملڪ محمد ٻيڻو" هو، جنهن جي هٿ ۾ ٻيڻون ڄاڙيون آگريون هيون. ڪن جي چوڻ موجب ان وقت "ملڪ طوطا" هو.

—

٨. ڏڏي واري ۾ جنگ

"ڪرين" واري جنگ" اڃ لڳي هئي، جنهن ۾ طرفدار وڙهيا، پر اڪوڙ شامل ڪين هئا. ان ڪان پوءِ ڏڏهن ۾ جنگ لڳي، ڏڏهن اتي ڪرمتين جو سردار، ملڪ طوطا هو، جوڪين ماڻ آن وقت ٻجار همت پريو ٻڙهي ساماڙو هو، پر ايڏو زور ڪونه هو. هاڻ ۽ سندس ماڻهو ڪنگوري طرف رهندڙ هئا ۽ اتان جب ۽ ملير طرف آيا هئا، سندن گذران ۾ ڏکيو هو. هيءَ جنگ ڪهڙيءَ ڪالهه تان لڳي، سو معلوم ناهي، پر ملڪ طوطا جي طرفه وارن ڪئي. ٻجار پاڻ سگهڙ هو ۽ سندس لنگهو ۾ شاعر هو. ڪچهري ۾ لنگهي کي چيائين ته جنگ هٿن طرف ڪئي، ۽ پنهنجن کي ڪجهه ڪاءِ. ڏڏهن لنگهي چيو ته: شاعر سچ چوندو آهي. آءٌ جي اکر ڪالهائيندس، سي تون ٻڏي متان قصورجين! ڏڏهن ٻجار چيو ته پٽ ڇو ۽ ٻل تون سچ ڪالهاءِ. ڏڏهن لنگهي پٽ چيا، جن مان هڪ هيئون، جنهن ۾ چيائين ته: ايجان ملڪ توکان مڙسن ۾ توڙي مال ساڪيت ۾ وڏيڪ آهي، سو تون ان ڪمن ۾ ڇڏي سگهندين!

ڪيڏانهن طوطا ڪيڏانهن تون، ناهيين ستت ملڪ جو.
جيترين ميرون ملڪ آڻي، اوترو آن نٿو آڻين تون.
هيت ڏٺ، ڪنگر، هيرون، ٻا آهن پنڌڻ ۾.

—

۹. مکليءَ جي ٻوڏين جنگ

مکلي جي ٻوڏين جنگ ڪرمتين ۽ جوکين جي وچ ۾ آڪاڙو لڳي. ان وقت جوکين جو اڳواڻ بجار هو، پر احيان مٿس "چامائي" جو لقب ڪونہ هو. ان وقت پڳ مريداڻين تي هئي. چام سريد جي پٽ ڪريمداد جي وقت ۾ بجار طاقت وارو ٿيو. راڻي ارجن کي ماريائين ۽ ميان غلام شاه سندس پوري ڏيهراڻي ڪئي، جنهن تي ڪريمداد کان پڳ ڇڏايائون ۽ بجار کي ٻڌايائون. مريداڻين جي آخري چام ڪريمداد سنہ ۱۱۸۸ھ (۱۷۷۴ع) ۾ وفات ڪئي. سندس قبر مکليءَ تي ميين علي شيرازي جي قبي کان اتر طرفان ويجهي آهي.

ڪرمتي جب، ملير ۽ ساڪري جا "مڪ" هٿ ڪين اورنگزيب بادشاهہ جاگيرون ڏنيون هيون. مغلن کان پوءِ ۱۱۵۰ هجري ۾ "نئي سرڪار" وارو سنڌ جو هيڏيون لاڙ وارو علاقو ميان نورمحمد جي هٿ ۾ آيو. ڪرمتين جي طاقت ڏسي لاءِ هن خداآباد مان مٿن لشڪر چاڙهيو، جن جب، ملير ۽ ساڪري ۽ ڪرمتين تي ڪاهيو.

ڪنيو خدا آباد مان ٻارهن هزارن
سنڌ، چپر، ساڪرو لٽيو لباسين
آئي مل ملير تي، ڳهل وڏي گهوڙن
ملير سڀ ملهائيو، مائي "عزت" جي ڌڻن.

انهيءَ حملي ۾ نوڙڪ خان ڪرمتي جي ڌڻ ٻاڻ ملهايو. سندن ماڻ جو نالو "مائي عزت" هو، جيڪا وڏي حوصلي واري مائي هئي. ڪرمتين ملير بچائي، پر هوءَ ڪلهوڙن

طرفان چام بجار ۽ جوکين جي پٽيرائي ٿي. هيڏانهن بجار ۽ هوڏانهن ميرمزار پنهنجن پنهنجن لشکرن جا اکوڙ هٿا. پنهي ۽ مکليءَ تي جنگ لڳي، جنهن ۾ ميرمزار ڦٽيو، پر کرمتين پڙ ڪٽيو ۽ جوکين جي هار ٿي.

ميرمزار ان وقت جوان هو ۽ وڏي همت وارو هو جو چيائون تہ:

"ميرمزار، هيکلي هزار"

جوکين کان انهيءَ جنگ ۾ جڏهن ميرمزار ڦٽجي آيو تہ ماڻ چيس تہ: مون توکي بنا وضوءَ جي ٻچ ڪانہ ٻياري، ابا، تون ڪيئن گهائجي آئين! انهيءَ تي مزار چيو تہ امان، مون کي انهن ڏکيو آهي، جن جنون ماڻرون بنا وضوءَ جي زمين تي ٻہ ڪڏهن ڪين هليون آهن. سندن اشارو جوکين جي مرشدن، سيد ميين عالي شيرازي جي اولاد مان هوين جي ميين ڏانهن هو.

Gul Hayat Institute

۱۰. سيري يا اؤنگر واري جنگ*

هيءَ جنگ چام ۾ بجار جوڪيي ۽ برفتن جي راڄدارن جي وچ ۾ لڳي ۽ سنڌ جي حد الدر اؤنگر (ڪوٽڙي ۽ جهرڪن جي وچ تي) وٽ لڳي. اڻ جو هڪڙو مکيہ سبب لس ٻيلي جي سياست هو، جو لس ٻيلي جي چام عالي ۽ سندس لشڪر هن جنگ ۾ چام بجار جوڪيي جو طرف ٿي حصو ورتو.

برفتن ۽ جوڪين جو ٻاڻ ۾ آڪاڻي وقت کان وڌي نزاع هو. سنہ ۱۷۰۳ع ڌاري ملڪ ٻاهڙ خان جيئن طاقت ۾ آيو ۽ لس ٻيلي جو حاڪم ٿيو تہ برفت قوم جي طاقت وڌي ويئي. ٻاهڙ خان جي وفات کان پوءِ جوڪين جي چام بجار زور ورتو، جنهن جي اڳواڻيءَ هيٺ جوڪيا برفتن سان وڙهيا، ۽ ڪمزور ٿي اڇي "حب-وات" (۱) ۾ "الله-ٻني" تي رهيا. الله ٻني وٽ جنگ ٿي، جنهن ۾ جوڪين جو ٿر ۽ سامان ختم ٿي ويو ۽ جهيل جو ٻچ ڏٺ طور ڪائي گذران ڪيائون، جنهن ڪري اها جنگ "جهيل واري جنگ" جي نالي سان پڻ مشهور ٿي. پوءِ قيصر خان پنسبي جوڪيو سمنڊ رستي سامان ۽ بارود ڪٽائي آيو ۽ جوڪين حملو ڪري، برفتن کي ڀوٽني هٽايو. باوجود انهيءَ جي، جوڪين ۾ ايتري طاقت نہ هئي جو هيٺ سنڌ ۾ ملير طرف اچي سگهن يا حب

---

* هن جنگ جو ذڪر "پيلاين جا ٻول" (ٻيو ڇاپو، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، سنہ ۱۹۷۰ع، ۾ اچي چڪو آهي، ۽ جيئن تہ اها جنگ سنڌ ۾ سنڌ جي راڄدارن برفتن ۽ جوڪين جي وچ ۾ لڳي، جنهن ڪري انهيءَ جنگ وارو ذڪر وڌيڪ تفصيل سان هت ڏجي ٿو.

(۱) يعني حب لڏي جو ڇوڙ، لڳ ڪراچي.

وٽ ويهي سگهن، انهيءَ کري چام بجار کجهه وقت لاءِ هٿي وڃي آئل ۽ لٽياري جي وچ تي "ٽڪيان" (۱) تي ويٺو.

انهي وقت ڏاري (سنہ ۱۱۵۵ھ/۱۷۴۲ع) چام عالي (وڏو) لس جو حاڪم ٿيو. مائي چاڪلي کي تڙي کيڏيائون، جا پنهنجيءَ ننڍڙي ٻٽ عزت خان کي وڏي اچي کونڙي ۽ رهي. انهيءَ کري برفت قوم جو زور ٽٽڻ لڳو. ٻئي طرف چام بجار زور ورتو: هڪ ته چام عالي جي ٻٽ غلام شاهه کي پنهنجي ڏيءَ پرڻايائين ۽ ٻئي طرف سنڌ جي والي ميان غلام شاهه جي ڀيڻپائي حاصل کيائين. ٻوءِ چام بجار نه فقط ملڪ وارو ملڪ هٽ کيو، پر گهڻو اڳتي وڌي اچي جهرڪن ۽ سال واري جوءِ ۽ برفتن جي "گهڪهڙي جي سيري واري جاگير" تي قبضي جي کوشش کيائين. ان وقت عزت خان قلات جي خان وٽ رهيل هو. کيس اتي رهايو ويو. هو ته متان برفتن جي اکوائي کري، لس ڀيلي تي حملو نه کري، پر اڃان برفت قوم جا راڄدار ۽ معتبر ماڻهو وڏي طاقت وارا هٿا. دريا خان، مزار ۽ ديگي سندن اکواڻ هٿا، جن جوکين جي لشکر کي تڏي جهليو. جيائون ته: جيسين عزت خان نه ايندو، تيسين گهڪهڙي جاگير جي فصل مان هڪ سنگ به نه ڏينداسون. انهيءَ تي چام بجار، چام عالي کان مدد کهري، جنهن خان قلات سان صلاح کئي. چوڻ ٿا ته خان صاحب، عزت خان کان پڇيو ته: برفت تومان ڪيئن ٿا هلن؟ عزت خان جواب ڏنو ته: ڪڏهن ڪيئن، ڪڏهن ڪيئن. انهيءَ تي خان طرفان چام عالي کي اجازت ملي ته ڀل چام بجار سان گڏجي چڙهائي کري، پر جي برفت باز نه اچن ته کين آڻ مجائي صلح کرائي.

---

(۱) 'ٽڪيان' جو ڏورو = 'ڪانڊو' ۽ 'پورالي' گڏجي ٽڪيان جو ڏورو ٿين ٿا.

Gul Hayat Institute

چام بجار سڄي ملير ميڙي، جوڪين جو لشڪر گڏ ڪيو.
قلات طرفان ڪي هروهي سپاهي چام عالي ڪي مدد ۾ مليا ۽
ٻيو لشڪر لس جو ساڻ ڪري چام عالي چڙهيو(۱) ۽ ٻنهي
لشڪرن گڏجي اچي اوڏنگر تي ديرو ڏنو. آڏو برفتن جي
راڄدارن، دريا خان ۽ ديگي خان جي اکواڻي هيٺ
ديرو ڏاٺيو.

برفت ۽ چام عالي سان اڳ سگيٽا هٿا ۽ برفت وڏيرن
چام عالي ڏانهن ميڙ موڪلي تہ: مقابلو اسان ۽ جوڪين جو
پاڻ ۾ آهي، تون آڏلي وچ ۾ وچ ۾ نہ پئو. چام قبول ڪيو،
پر چيائين تہ: آڳ جو آيو آهيان ۽ هنن مون کي سڏ
ڏنا آهن، سو اوهين هينئر "ها" ڪريو، باقي ٻنهنجي
وٽي کان ٿوءِ جي اوهان انهن کي جواب ڏنو تہ آڳ ري
چڙهي ڪونہ ايندس. برفتن اهو قبول نہ ڪيو ۽ چيائون تہ:
هينئر "ها" ڪري ٿوءِ انڪار ڪونہ ڪنداسون. ها تہ ها،
نہ تہ نہ! انهيءَ تي چام عالي ميڙ موڪلائي چڏي، تنهن تي
برفتن مان ڪنهن چام عالي کي ٿنديو تہ:

پٽرس پٽراڻي ساڻي، مٿندين ڪيئي نہ سن
پوئين تنهنجي پڏري، نہ آئي ڪانيٽاڻي کي ڪر. (۲)

ڏسي ڏونگر سير، سميون سنڌ آئيون (۳)
عالي! تون نہ اوڏنگي، جهڙو ڪچو قيدي سير (۴)
ڪٽر هٽيئي ڪنهين، جهڙو بڌو بيرڪ ٽير (۵)
تون ڪوڙيجو ڪير، سڙيون جهلڻ ڪر سمي جو. (۶)

---

(۱) لس جي راڄن سان پڙا ۽ ماندڙا چام عالي سان نہ چڙهيا،
جو چيائون تہ اسين پنهنجن پائرن برفتن سان نہ وڙهنداسون.
(۲) ڪانيٽاڻي = برفتن جو پاڙو. (۳) منٽ آئيون = ميڙ ٿي آئيون.
(۴) اوڏنگي = شاهاڻو. (۵) بڌو بيرڪ = چابلو ٻڪر (رنگ جو
هلڪو ڏيرو)، ٽير = ٻڪر. (۶) سمون = ابڙيجو.

برفت طرفان جنگ جي تياري ٿي ته عزت خان جي غير حاضريءَ ۾ سندس پٽ درياء خان مهندار ٿيو.

عزت خان قلات، ته عالي ٽو جاگير گهري
درياخان ديرن ۾ ڪنهن جي ڪَن نه ڏٺي
سهيرون جاگيرون جنهن جا سو سَر عزت خان اچي
اسين آڻي ري، نه ڏيون کا سيرٽي سَنگ جي.

درياء خان جي جوکيي ۽ چام عالي جي لشکر ۾ اک ٿي نه پئي پُڏي، چوي پيو ته: هي جي پيڏي آيا آهن (۱) سي کيڏانهن ٿا وڃن!

دعويٰ درياخان سَن ۾، ٿو دَڙي مٿي دنگ
کيڏو ڪَشا ڪُميت جا، تاڻي پڏو تنگ
سندا سيهري سنگ، ترندا تارٽين وچ ۾.

—

خان ته دريا خان، پيا حملا هزارين هٿا (۲)
هڪ پينڀي ويرته پڇو، پيو ڏٺي مهمانن کي مان (۳)
سو سيهي سَتيو سانهن، نه ته پُور وڏائين پڇري. (۴)

درياخان بندوق جي ڏڪ مان ماريو، تڏهن وري پاڻس جنگي خان جي سرداريءَ هيٺ جنگ شروع ٿي:

جنگي خان جنگين ۾، هو هميشه هاڻو
سو "نارو" پٽ ننگر جو سورهيه ساماڻو
جيڏي جنگي خان تي، کو هوند نه هيماڻو
ڪائيندا ڪاڻو، جهونجهار کو جهيڙو.

جنگي خان ۽ درياخان جا ۾ پاڻيجا "مرزان" ۽ "ديگي" پنهنجي ڪوٽ ۾ هٿا ۽ اتي جا چگا مڙس هٿا. انهن کي

---

(۱) پيڏي = پيڏ ڪٽڻ وارا. (۲) حملا = حملاڻي برفت. (۳) پينيو = گهٽو ميڙ، جنگ. (۴) سيهو = بندوق جي گولي؛ پڇرڻ = پوئتي هٽائڻ.

خبر پئي ته آيا. کين ٻين "دٻبين" جي ٻيماري هئي، سو جٽيون لاڻائون ۽ راڄ کي چيائون ته: هن عارضي سبب جٽي ٽا لاهيون، متان هوءَ چئو ته جنگ ۾ جٽيون لهي ويون. انهيءَ تي سڄي راڄ جٽيون لاهي چڏيون.

برفتن جي سگهڙ لنگهي براهم گهنڊاري بيت چيا ته:

"مرزان"، "ديگي" چڙهيا، ٻئي جوان وڃي جاما
ته اڄ اسان جا چڙهيا، سچ مٽي ماما
آلا آنين" کي ڏئين کا موڻ ملاما
جي کيائون کلاما، سي هاريندا ٻنهنجا.

—

اوڏنگر ڀاڻي آندو، ڪکر مان ڪاري
پسو روڻشو رڪ جو، ٽو ديگي ديداري
جهڙ ڪهه جنگي خان تي کيا آهن وڇڙين واري
دريا خان ڏاري، آڇهه ۽ چڱيرن جي.

—

اوڏنگر اوتاران، ٻوم ڏٽي "بارڻ" جا
هڪڙا تازي طبلان ۾، ٻيا رکيين ٻيران
راماڻا رڻ ۾ ٽي ساري لوڪ سڻان
گوگري گڏيان، متهين مقابل نه ٽيا. (۱)

Gul Hayat Institute

دريا خان چيو هو ته: اهي ٻيڏي ساڻي آيا، سي کيڏانهن ٽا وڃن! فتح بعد ان تي چام بجار جيو ته:

جن ٽي ٻيڏ ڪٽي ٻيڏين، تن جي کهين خان کپائيا. (۲)

تنهن تي براهم گهنڊاري شاعر جواب ڏنو ته:

---

(۱) گوگري = جبل ۾ ڪڳر لاهيندڙ، انهيءَ سيٽ جي معنيٰ ته: ويچارا مرد برفت گوگرين ۾ ٻيڏين لس وارن هٿان مارجي ٻيا.

(۲) کهيون = لنڊيڙيون ڪوڏاريون، جن سان ڏير جو ٻيهڙ يعني ڏير جي ٻاڙ ڪٽي مال کي کارائين.

جيئن ڏسي چيائون، انهين هيرين آئيما
لاف پنهنجي لاڪ ڪري، اچي رڻ ڪي رتائون
اي رب جون رضائون، بيي ڪوتهه انهين ڪانڪا.

سگهڙ الله بخش پالاري جي روايت

سلڪن هتان چام بجار ڪي پڇائي چڏيو، جو هوءَ وڃي قلات جي خان کي سنگ ڏنائين ۽ آتان لشڪر وٺي آيو. اؤنگر تي چڙهي آيا، آتي برفت سلڪ هٿا. پهريائين صلح ڪيائون، تڏهن پيا سڀ برفت هليا ويا، باقي ستر چگن مڙسن جي رهي. صبح جو بندوقن جا ٽڪاءَ ڪري جوکين چيو ته، صلح کونه ٿيو، جنگ ٿيندي. هوءَ ستر مڙس سلڪ ماريائون.

جاسين هئين چام بجار پڌ تي، تامين هوءَ نيشانبر نالوءَ
پوءَ سوڙهو ڪري ساهم جيو، ليٽي چئين لس.

سنڌ سيڙي ساڪرو، لس سيڙيشي لاءَ
پيلي ڪان پاهر پئي وڏا ڪيئي ڪلاءَ.

سگهڙ ڪيئا خان جي روايت

"بارڻ" ۽ "اؤنگر" واري جنگ ساڪي هئي، جنهن ۾ چام بجار چوکيو، چام عالي جي مدد وٺي آيو. برفت گهٽا هٿا، تنهنڪري جوکين سائمي جهنڊي ڏيکاري، جا صلح جي هئي (ڪاري جهنڊي جنگ جي). صلح وارڻ جي ڪري برفتن جو گهٹو لشڪر پوئتي موٽيو، باقي ساکر (يعني سکر ماڻهو) وڃي رهي. جوکين صبح جو وڙي ڪاري جهنڊي ڏيکاري. جنگ لڳي، پر برفت ٿورا هٿا، سي سڀئي مارجي ويا.

براهم گهنڊاري جا چيل بيت

سيرٽي نه ڏيون سهيڙي جي، جيسين ڪورايون نه ڪپار
هالو هنڌ تان نٽو چري، جنهن ٻوڏن لٽو ٻار
الهداد آٽايو، ڪيو قريشيءَ ڪاٽار.

Gul Hayat Institute

..... لاکو لک ٹو لهي
هر همٽ عالي چام جي رڪ ۽ نٽي رهي
آٽيا الهداد سين، اهي پالاري پهي.

—

سونهاري شهبيگ تان سگهڙ ڪٽج سر.

—

پيرِ ي تنهن هادين سان ڪوڏان ڪهريون ڪن
انهيءَ ميڙي جون مصريون مڙيو مارا ڪن
پٽر جن جا پڏرا، اهي پٽ ڏڪا ڪن
اهڙا آچار جن، سي مر پوڻن مهند ۽.

—

لس، ٻارڻ، سلير جون نيڙون ٽي سڄهن
ٽيئي ٽڏي آئيون، وچين جهڙي وَن
ميان کي مشاهدو ٽيو، پٽر ڏا ڇڇن (۱)
ڪيئن ڪرهيو پاڻ ۽ چپر وڏيرن
سڄ چام ڇڇار، براهم چئي، سچون ائين ڪجن
هوءَ ساريون پراڙن، ٻاڻهي ڪٽيي ڪل هوندي.

—

چا مٿنهنجن تي چورَ، وچين ويس ورائيا
هيڏانهن ڪانپاڻي کاڏڙيا، جن جي سورين جهليا ست
مرزان ديگي مهند ۽، هرهي آڻيا پٽ
ڪياٽون چنگ جوکين سين، اها ٻالين جي پکت
دايون پنهنجي درين تي، بازاريون ۾ هٽ
سينهن گهٽائي ستوکي چڏيا، چانگهي چارڻ پٽ
اندر ڪيم آگهت، اها براهم چئي، بهدورئين جي.

—

(۱) ميان کي = ميان غلام شاه ڪلهوڙي کي.

Gul Hayat Institute

هيڏانهن ٻ آڙاڻي آسريا، جن جي ٽيلي ٻڏي ٽکور
ٻالهين ٻالا سهڻا، هتين هول ڪنگور
سونيءَ سچ نپائيا، مرڪيُ ماريا مور
لاکيڻو لکميبر هو، جانو جهلي جهور
اهي ٻڌيءَ منجهه ٻڌرزا ٽيا، ذرا منجهه زور
ايڏا آيڏ آتور، ڪکين ڪونڊر چٽائيا.

چام ڀجار جو بيت ۽ براهم لنگهي جو جواب (۱)

جوڪيا ٻ ڪي ڏنعا "ٻارڻ جي سيرڙي" تان برفتن سان وڙهيا، ٻر ٻڌي نه سگهيا. پوءِ چام ڀجار وڃي لس ٻ سڳ ڏنا ۽ آتان لشڪر جاڙهي آيو، پوءِ برفت مٺا. ان بعد ڪچهري ٻ برفتن جو لنگهو براهم ويٺو هو، جو چام ڀجار جوڪيي ڪيس چيڙڻ لاءِ هيءَ بيت ڏنو. چام ڀجار وڏو سگهڙ هو.

براهم! ڀهادرن جي ڪجي تن ٻ طور تپاس
مٽان آٽيون ماڇٽي، رڪ ٻيٽائون راس (۲).
تنهن ٻارڻ کي شاباس، جنهن جهلي موج ملير جي.

"مٽان آٽيون ماڇٽي" يعني ماڇي جي پاسي کان تراريون آٽيون ٽيون. "ٻارڻ" مان برفتن جو طرف ۽ "ملير" مان مراد جوڪين جو هاسو.

Gul Hayat Institute

تڏهن براهم جواب ڏنو ٿ:

لس براهي لاءِ، مٽڪ ميڙي آٽيون (۳)
تون جو کهي قلات وئين، کهڙا ٽپ ٽاريءِ!
تڏهن ٽي برفت ماريءِ، جڏهن وڻون ڏنيئي وتريون.

---

(۱) راوي هاشم گبدو، تعلقو ميرپورساکرو. (۲) ماڇٽي، لس ٻ، جتان لس جو لشڪر چام ڀجار جي مدد لاءِ آيو هو. (۳) براهي = بروهي.

وٽون ڏنيئي وتريون، تون ڏو چائين چام
ستئي سيالن جا ڪچا ٿي ڪلار
ويچيونءَ وريام، سر تان سوڪاتون ڏيئي.

لعل بخش حملاڻي جي روايت

چام بجار کچهريءَ ۾ بيت ڏنو تہ:

لافون پنهنجون ڏافون ڪري هنيون ٿي هٿن
۾ منهنجي ٻيڙ ڪٽيي ٻيلين، تن ڪٽهيين "خان" کپائيا.

براهم لنگهي ان جو جواب ڏنو تہ:

لافون پنهنجون لاکون ڪري، اچي رڻ کي رَتائون
هٿا چڙهيل جن تي، مي ٻہ چٽي چڏيائون.

يعني تہ دريا خان وارا گهوڙن تان لهي پيا هٿا ۾ اچي جنگ ڏنائون.

هن جنگ بابت هيٺيان بيت ستنگر نالي شاعر چيا.
پانڇي ٿو تہ اول خود چام بجار جو کيئي هن جنگ بابت کي بيت چيا ۽ پنهنجي فتح ۽ سرسي کي کپايائين. پوءِ جواب ۾ ستنگر، مگن ۽ ٻين شاعرن بيت چيا.

اوڏنگر اوتاران، پَرَ ڏٽي پارڻ جا.
واڪن هون هڏ، پيرن رکابان (۱)
ستوئا جگ سندان، رڻ راماڻا آن جا.

ساري سنيهو، ستنگر جو، وڃي کو چاکر-هيءَ کي چوءِ (۲)
تہ جو کيا هوءِ جنگ ۾ جو متئم مداروءِ (۳)
جت، کرمتي، جاکرو، جي پٽر پانجو کيوءِ (۴)

---

(۱) اصل. پيرا رکابان. (۲) ر. وڃي کو بجار کي چوءِ. (۳) ر. هوءِ جنگ تي. (۴) پانجوءِ پنهنجو.

Gul Hayat Institute

تہ نکي سرائي سوڙهين، نہ برڪت آت پيليوء (١)
پيو سيهڻ سڏائو سنڌ جو، سو سوڻي مدعي ٿيوء (٢)
هر چئهي ٿي "چاڪر" جي، واري ويو وڏوء
ڪري گور گهنگهيءَ تان، آن تان آڻيوء (٣)
بيت ڏيئي بجار سين، قد مَ بڌي ڪوء
ساهه جو سوڙهو ڪيوء، تڏهن ليٿي چئهين لس تي. (٤)

ليٿي چئهين لس تي، کهڙا ٿپ ٿرياء
تيلاه مير مارياء، جيلاه وڻون ڏنيونء وڙ تريون. (٥)

وڻون ڏنديء وتريون، چانڊو ڪين چام
مير تان سوغاتون ڪري، وڃي وراهيونء وريام (٦)
آجهي پئي "عالي" جي، وڃي سڻ ٿئين تون سام (٧)
نايو مير نصير کي ٿي سهسين ڪياء سلام (٨)
هي به ڪٿا ڪنهن ڪلام، نا ته مير سڻ جا ڪين هٿا. (٩)

عالي، بجار آڻيا جهان جهان ڪري جهام
سنڌ ميڙيائون ساڪرو، لس ميڙيائون لام
هيڪڙو نوازيا نصير خان ٿي، پيو ميان ڏنن سام
پيلي مان باهر پئي، سڏائون سلام.
تان ديرو دريا خان نہ ڪٿي، ڪوڏو ڪري ڳام (١٠)

---

(١) ر. "تہ نہ سرائي سوڙهين، نہ برڪت اتي پليوء". آڻيو پليوء = توتي ڪاوڙ ڪشومت ڪئي. (٢) يعني سنڌ جو حاڪم مير فتح علي خان تالپور. (٣) ان تان آڻيوء = چاڪر توڪي تيار ڪيو. (٤) اصل. سوڙهو ڪيوء. (٥) يعني تہ سگ ڏنائين. (٦) ر. ورهاياء وريام. (٧) جام عالي خان ڪٻورو، لس جو والي. (٨) مير نصير خان، قلات جو خان. (٩) يعني برفتن جا سردار. (١٠) لشڪر جو ديرو نہ پيو ڪٿي.

Gul Hayat Institute

بجار بهادر ڈي، تو جي سدا وڃي سام
هي ٻ ڪٽا ڪنهن ڪلام، نا تي ميرمڙ يائي ڪينڪي.

—

جانگين جهونجهارن ڪي "عالي" عقل ڏي
تان دريا خان ديرن ۾، ڪنهن تي ڪن نه ڏي
مزار مونڙ مينهڙو، ديڳي دنگ نه ڏي
چئي: آهن جاگير جنهن جا، سو مر عزت خان اچي
اسين آنهين ري، هڪ سرڻي نه ڏيون سهري جي. (۱)

—

لس، ملير چام، ڪري ڪٽي آئيين
هڪ نوازئين "نصير" ٿي، ٻيو ميان ڏياءِ نام
هي ٻ ڪٽا ڪنهن ڪلام، نا تہ ميرمارڻ جا ڪين هٿا.

—

بيراهي لس ملير، چام سي ڪري ڪٽي آئيين (۲)
نصير تيلاه نوازئين، پيا پاڻ ٻلي ٽياءِ پير (۳)
بيت ڏيئي بجار تو وهند نه ڪئي ويڙ (۴)
پيا ٻه ڏير ٽيلدار هٿا، مرد مهائين ميڙ (۵)
هوڏانهن حمل ٻاڙو ٿي آيو منجهه اڪير (۶)
سي مٽ منهين ڪي گڏيا، ڇوڪا وڃي جير
"بارڻ" ڏني ڀيڙ، چام هزارن ڪي هيڪلي.

—

(۱) ر. سرتي نه ڏيون سڏ جي. (۲) ڪري ڪٽ = ڀهاري ڪٽ. (۳) اشارو مين علي شيرازي ڏنوي ڏانهن، جنهن جي بجار ڪي دعا هئي. (۴) چام بجار جو ڪيو پاڻ سگهڙ شاعر هو، جنهن هن جنگ بابت بيت چيا، پر بيٽن ۾ انصاف نه ڪيائين. (۵) "نصير" ٻاڙو جوڪين جو. (۶) حمل ۽ ٻاڙو، ٻئي برفتن جا راڄ.

لس، ملير، ہارڻ، ٽئي ويڑھيون وڏيرن
اِهي ٽئي ٽَرڏي آئيون وڃن جھڙي وَن
تن جو ٽلي ٽڪر جھليو، "ہارڻ" جي بيگن
تَڏ "ميان" کي مُشاد وٽيو، ٻُڌين ٻڻ ہاڻارُن (۱)
ڪَنِي ڪرھيو ہاڻ ۽ ڇھر وڏيرن
ہورا ہار ڏجن، مُٽوران مَھايَن جا.

—

خان تہ دريا خان، ہيا حَمرڪ هزارين هٿا (۲)
سوالين آئي سَنرو، ڏئي مھمانن کي مان
ڪُڏي ڪيھر شينھن جيئن، جنگ ويلي جوان
بجار چوءِ ٻيان، ھو اھڙوئي احدين جو. (۳)

—

اونگرتان جي آئيون، مي ڏُونگر ڏار ڏريون (۴)
ڇُوھڑ ڏاري ڇَڪو ڪري وير ورين (۵)
آتر ڏانُ جي آئيون سڄيون شاھ پريون (۶)
ھليو حاڪمن کي وجھن چڪ چَريون
ٻيلانُ جي ٻَريون، تن وڃي آڑھ اوڏگر تي ڪيو. (۷)

—

آڑھ اوڏگر تي ڪيو ڪنھن ڪاري ڪڪر ڪار
سمن صفون جوڙيون ڏس الاھي اختيار (۸)
ٻڙ گڏيا، بازار ٽئي، تيغن چمڪر چودار

---

(۱) غالباً اشارو ميان غلام شاھ ڏانھن، يا ميان سرفراز ڏانھن. پاڻارن = سردارن. (۲) حمرڪ = حملاڻي راڄ جا فرد. (۳) هي بيت غالباً چار بجار جو چيل آهي، جنھن ۾ دريا خان کي داد ڏنو اٿس. (۴) ر. اونگر جي آئيون ـ الخ. ڏُونگر = صبح جي جھجھي ماڪ يا ڪوھيرو، جونڊا آھن تہ: "الاهي ڏونگر ٽيو آهي"؛ ڏُونگر مثل ترار يون اچي ڏريون. (۵) چوھڑ = مڪان جو نالو. (۶) ڏانُ = ڪان. (۷) ٻيلان = ٻيلي جي طرف ڪان. (۸) يعني برفتن.

Gul Hayat Institute

سويا تي سردار حي هٽن ڏٽ هچار
رڻ سان راندیون راڻیون، ايڙا پڙ پتار
سوائي سالار، ڪٽي ڪيون پرلون پنجاين جون.

—

انهين پيرين آئيا، جيئن ٽي چائون
لاف پنهنجي لاک ڪري، رڻ ڪي رتائون(۱)
هوءِ هزارين تي هلل ڪري چڙي چڏ ياڻون
جا پر هاڇاهيءَ جي سا هجي پاريائون
سنڌ ۽ ساکري کي ٽي ڪيهه سين ڪٽياڻون
اهي رب جون رضائون، نا تم سير مرڻ جا ڪين هٿا.

Gul Hayat Institute

(۱) اصل. رڻ م رتائون.

۱۱. جوکين ۽ لاشارين جي جنگ

جڏهن چاڪر بجار جو زور ٽيو تہ سندس پٽ چاڪر ڪُڏي وڃي پاڙيسري راڄن تي حملا ڪيا. حب ۽ ملير واري ايراضي ۽ آڪاڻي سمن سلطانن واري وقت کان لاشاري آباد هٿا، جن مان سردار گهر هٿا سلطاناڻي ۽ عالياڻي. سندن مکيہ راڄ مُنڊَ يَرن جو هو، جن مان چٹن پاڙن (مُنڇر، موريائي، شنباڻي ۽ ٻڌاياڻي) جا مڑس هن جنگ وقت موجود هٿا ۽ وڙهيا. چاڪر پنهنجا ماڻهو تيار ڪري، انهن کوڻن ۽ موڪليا تہ هلي جهيڙو ڪيڊين تہ مٹان اڇي حملو ڪري. پنهنجن جوکين کان سواءِ ٽين ٻين راڄن مان مڑس چونڊي پنهنجو لشڪر تيار ڪرايو. اهي ٽي ٻيا راڄ هٿا ڏارا، نانگرا ۽ مهيري. جيئند خان منڊير لاشاري پاڙو ٻڌاياڻي ۽ مريد شنباڻي لاشاري، سي ٻئي سلطاناڻي ۽ عالياڻي رئيسن جا وزير هٿا. جڏهن چاڪر اوچتو لشڪر وڃي آيو، تہ جيئند خان ۽ مريد خان جيڪي مڑس گڏ ڪري سگهيا، سي وڃي پاڻ ميدان جهلي ٻڌا. هَسّو منڊير لاشاري، جيڪو وڏو بهادر هو، سو ۽ موجود هو. مَندو منڊير پاڙو موريائي، شاهو ۽ ٻيا ۽ همت پريا مڑس هٿا، جن ميدان جهليو. قَنل مُنڇر لاشاري وڏي همت وارو هو ۽ جنگ ۾ ۽ پٽيون ڪٹندو هو، ار هن جنگ ۾ ڇڄ جي ڪيائين، جنهن تي هَسّو پويان ترار هنيس، جنهن پنڊڙ ترچي چڏيس. هَسّو، جيئند خان ۽ مريد خان جي حملن سان ڏارا، نانگرا ۽ مهيري چاڪر جي لشڪر ۾ هٿا، سي ڀڳا. هَسّو چاڪر سان وڃي چوٽ ڪاڌي، انهيءَ تي چاڪر پنهنجو باقي لشڪر هٽايو. لاشاري ٻ، اوٽتي هٽيا ۽ هيءَ جنگ ٻنان ڪنهن هار جيت جي ٻوري ٽي. هڪ روايت موجب هَسّو هن جنگ ۾ ماريو، پر ٻين روايتن

Gul Hayat Institute

موجب هو "قدمن واري جنگ" ۽ ماريو هن جنگ بابت
چيل ٻيتن مان هيڏيان کن راوين کان مليا:

چوري چاکر موکليا کي ڪوڏا منجهه ڪوٽن (۱)
تني هويان اچي ڪيي رڻ جهڙ رڙيرين (۲)
هسڻو وڏا هاڪارا ڪيا مرڻ ڪيائين من (۳)
جن ڏهريون وڙرون ڪنيون سي پائر ڪيٽن پاڻن (۴)
قيدي ڪيائين قتل ڪي هويان ڇاڙين (۵)
ڇڏيو وڃي چاکر کي جو هو ڏوڙي منجهه ڏکن (۶)
چاکر ات چڪائون کي راڻيون رڙيرين (۷)
هر پگا "ڏارا" "نانگرا" ٻڌيا پنڌ وڃن
"ميري" تن جي مهند ۽ تاءِ نه جهليو تن.

"منڌو" منجي اڻيو، هو خان ڪٽي ڪيڙو (۸)
شاهي وڏا شوڪارا ڪيا، ڪو ڳاڙهي وڏو ڪيڙو (۹)
جيڏنڊ جهونجهارن ۽ هو عهدي انگيرو (۱۰)
مريد تي ميڙو، آپر آواريين جو. (۱۱)

---

(۱) ڪوڏا = همت پرڻا. لاشارين جي ڪوٽن ۽. (۲) رهيرين = رهيرون تراريون، جن جي مٿي تي چاندي جي چٽسالي هجي. رڻ جهڙ کي = ست پت ڪئي. (۳) هاڪارا ڪيا = ميدان ۽ هڪلون ڪري، پنهنجن ساٿين کي همت سان وڙهڻ جي ترغيب ڏني. (۴) ڏهريون وڙرون = ٻيٽيون وندون، ٻيٽا حصا. (۵) قتي ڪيائين قتل کي = قتل ڪي تراز هنيائين، جيڪو پگو ٿي. (۶) هسو ۽ چاکر هڪٻئي جا ڏوڙي ۽ متن هٿ، سو هسو وڃي چاکر تي ڪڙڪيو. (۷) چاکر به مڙسن کي پنهنجون تراريون چڪايون (هنيون). (۸) منڌو لاشاري. (۹) شاهو موريائي پاڙي مان منڌير لاشاري. ڪو ڳاڙهي وڏو ڪيڙو = ڪو وڏو ڳاڙهو ڪيڙو ڪيائين، پنهنجن ساٿين کي منپالي سولو ڪري، وڏو وڙ وڃي حملو ڪيائين. (۱۰) انگيرو = انگ باز تراز، هٿندڙ، پلٽي باز. (۱۱) اواريون = تراريون، جيڪي وارو نه ڏين.

Gul Hayat Institute

١٢. ٻنهيور وٽ مقابلو ۽ مڙسن جون ماهيون*

مٽي ڪبول ڪڇ مان آنوراءَ جوڪيي جي ويڇهي عزيز ڪي جيڪو "ٽيپرن" جي پاڙي مان ويرِ وڻي ڏنو. انوراءَ پاڻ وڏي همت وارو هو. سندس ڏيءَ چام بجار جي گهر ۾ هئي، جنهن مان چاکر چائو. مٽي ڪڇ ۾ جنگ ڪئي، اتي جي ٽکر ڪي ماريائين ۽ ٻوءِ ٻنهنجي گهوڙي مَل (١) ڀڄائي، ان تي جوڪيي ڪي ٻه چاڙهي، اڇي سنڊ پيڙو ڪيائين. انهيءَ جوڪيي جو پٽ "مُگر" هو، جنهن ڪي پٺس وصيت ڪئي هئي ته: مٽي ڪبول جي مدد ٿج. ان بعد جاکرن حسن ۽ ميراڻ جي سهنداري هيٺ، محموداڻي پير (تعلقو ساکرو) وٽان اچي سنگهارين جو مال لوڙهي هنيو. انهن جي دانهن تي مٽو ڪبول، هاڙهو احمداڻي، للو ۽ تنگئي مال ورائڻ لاءِ نڪتا. جڏهن انوراءَ جي ڪوٽ وٽان مَٽيا ته مٽي چيو ته: جي انوراءَ کي چاڻ نه ڏيندا سين ته مون تي مڙس جي ميار رهجي ويندي. ويا هر. انوراءَ ڪوٽ هو. مُگر جوڪيو ٽيپر انهيءَ جوڪيي جو پٽ يا پاڻ هو، جنهن جو ويرِ مٽي ڪڇ ۾ ورتو هو. جڏهن مُگر مٽي جو نالو ٻڌو ته سو، جيتوڻيڪ انهيءَ ڏينهن شادي نه هيس، ته به ڪُڻ ياد ڪري اچي مٽي مان پيڙو ٽيو. مُگر کي سندس ڪاڪي ڪاپڙي سمجهايو ته: تنهنجي شادي آهي، اسان وٽ عذر آهي ۽ تون انهيءَ ڪالهه تان لهي وڃ. مُگر چيو ته: نه، آءٌ ويندس.

---

* هن مقابلي جي خبر پهريائين مرحوم حاجي سُرمان خان بگهياڙ ڪئي. وڌيڪ پوءِ سندس لائق فرزند ۽ سگهڙ حاجي محمد سوڍي بيان ڪئي. ڪي ٻاٽا پوءِ سگهڙ هاشم گبڊي کان معلوم ٿيا.

(١) مل = مٽي ڪبول جي گهوڙيءَ جو نالو.

Gul Hayat Institute

تڏهن ڪاپڙي چيس تہ: چڱو، تون هل، آءٌ اجهو ٽو پويان اچان، ۽ هُو موڙَ چيني اچي سڀني سان ملیو. پوءِ هڪلي اچي هاڻن ڪي رسيا.

جڻ پينگهر پنجاه سين چڙهي، دوروساڻ پنجن
تڻ سڀو پهتو سال ڪي سوڏو ساڻ متن
هاڙهو، بجار، اورڏو ڪيها ٽي چون
ماهيند، ملهخ ليڪيان، ٽيپر ٻيلي تن.

پ پتيون مال جون واريائون ۽ ٽي ڏنائون جاڪرن ڪي.

جڏهن سوٽيا تہ مَلهو (ملهخ) احمداڻي ملين. خبرون ڏنائون. مَلهي، سڀني کي چيو تہ: تون ڪَر ڪنيو ٽو وڃين ۽ جَر چڏيو ٽو اچين، جنهن جي لس تائين گير (گيهل) هوندي. هاڻي آءٌ جاڪرن جي پويان ويندس (يعني: ٽي پتي مال جي ڏيو، پاڻ کي ٽيڪو لايو ٽو وڃين، سو آءٌ سندن پويان ٽو وڃان ۽ اهو مال ورايو ٽو اچان). سڀني چيس تہ، هڪ تہ اچوکي ڏينهن متّگر جي شادي هئي، ٻيو تہ متّ مڙسن سان ڇڻ جي پڻي ڪانہ هئي. ۽ جي تون چئين ٽو تہ پوءِ هاڻي هَل تہ هلون، ۽ تون ٻيهندين ڪونہ، ويندين پڇي! پوءِ اچي جاڪرن کي پڪڙيا ۽ سامهان ٽيا. حسن ۽ ميراڻ پرهٽ سڀني گبول ۽ هاڙهي جي دوستي مڃي هئي. سڀني گبول، رهيمي گبول ڏانهن مدد لاءِ ماڻهو موڪليو، پر رَهيمي چيو تہ: ٽيندو نالو سڀني جو، سو اسين ڪين هلنداسين.

ميراڻ ۽ حسڻ پرپٽ هاڙهي ۽ سڀني جي دوستي مڃي هئي. قنبر گبو سندن سلام آڻيندو نيندو هو. جڏهن مقابلي ۾ هاڙهو ۽ ميراڻ اچي هڪٻئي کي سامهون ٽيا تہ ٻهريائين هاڙهي ميراڻ تي تڪرار واري. اتي قنبر چيس تہ:

Gul Hayat Institute

متان هٹين! آڏو ميراڻ اٽئي. تڏهن هاڙهي ڪٽي ترار جهلي. ٻوءِ آڏو ميراڻ ترار واري، سا جهلياٿين ڪاڻ ۽ هاڙهو مٿو.

متان هاڙها هٹين مهندان ميراڻ اٽئي، اِي قنبر هاڪ هنئي
تنهن واسينگ واري جهلي، اڪر اِيءَ لهي
سلامي ميراڻ ٽيو، جنهن هاڙهي ڪي هنئي.

مُنگر کي وچ ۾ بيهاريو هٿائونَ ۽ بچاءِ ڪياٿون، پر هن مڙس وڏي پٽي ڏڪ هنيا، سو به ڪريو. اڃا ساهه هٹس جو ڪاڪس ڪاپڙي اچي سيرُ پنهنجي جوڻن تي جهليس. مُنگر ڏمي چيس ته: ڪاڪا ڪاڙي! پويان ڏاڙهي تران آندئي!! جڏهن انوراءِ ڪوٽ پهتو ۽ معلوم ٿيس ته مٿو آيو هو، ته نيري تان لٿو ڪونہ ۽ پويان اهڙو ته گهوڙو ڪاهياٿين جو جنگ واري ميدان ڪان اڳ ڏيٺاري تي گهوڙو ڪيري سَرِي پيو.

هٹي مٿي ڪي سَن ۾ ته ايندو انوراءِ
سو واکهه وڪندي، ڪُرڙ گجندي ٿي آيو انوراءِ
اچي ڏڙهه ڏيٺي ٽيو، ته نيري ڏنو ساهه
مٿي تان انوراءِ جي، نيرو صدقو رد بلاءِ.

انهيءَ جنگ ۾ مٿو هاڙهو ۽ مُنگر وڏي مردانگيءَ سان وڙهيا. راج ملڪ ڪان آتر ويندي پٽيور تائين مال جي پويان واهر ڪندي اهي مقابلا ٿيا. راج ملڪ کي ويجهو اراڻي ڏٺي درياه لڳ "چٽي پير" (سهٽي وارو) جو مقام آهي. انهيءَ سڄي پيٽي کي ڪنهن وقت "چٽي پير" جي نالي سان سڏيندا هٿا. هن مقابلي ۾ جنگ کي "پوٻت" نالي لنگهي هيٺين بيتن ۾ گايو:

سنگهاريون سرهيون ٽيون ته سردار صحي ڪندونِ
مٿو پٽنو مال کي ته جيڙي نه ڏيندونِ
جان وڃي واريندونِ، نه ته ڏيندو سير ڏياڄ جيئن.

—

Gul Hayat Institute

مينڱي ڪني ٽيو ماسرو، هٿيو وڃن ياو
مَل متاري ڏُجهن ڏاري هلاڻيو سينگار (۱)
واري آڻيو ولهيٽون ڪيو تنگ ڏُڻاز (۲)
ٻڌي ڪوپا ڪيرون، ساهُو ٽيا سوار
ٻير چُنڻي جي پڙ ۾، گڏيا پيادا ۽ سوار (۳)

ٻير چُنڻي جي پڙ ۾، اڃي چُڪاري چيڙائين
آيو هاڙهو، ونَهين ڪاڙهو، وڏي وٽ جهليائين (۴)
پنيور ٻنهي ڪنڌين، آڻي ڪٽوري کوليائين
وڻ سيئي واسيا، چپڙ چَٽ مڪائين
جوپ ٻيڌندا جاڪرا، تيڪون ڏيندا ٽمائين
ريس نه ڪجي پائيرا، سوڻون ڏيندو سائين.

مينڱي جيو مَلهڻ ڪي، ۾ ڪَر آتالي (۵)
پاڻ وڙهون سهين ويرين، ۽ ٻيلان ڙي ٻهلي (۶)

ورجين جو ويرِ آئي جيجهان جهڙ ڪري (۷)
تنهن منجهه سيرل تريسو، واهُو وڏيري
آکين آسا جهليا، ڪي قضا ايئن ڪري
موڙ يو ٽار ٻيرکن جا ميرِ ٿو ايراڏي آڻي
مَرڪَ ستڪاڻي ماريو، مينڱو ٿو ناڪٽا نهاري (۸)

---

(۱) مَل = مينڱي جي گهوڙي هئي. (۲) ولهيون = گهوڙيون. (۳) چُنڻي ٻير جو مقام، ڪٿي ڪي گهاري کان ڏکڻ. (۴) وَتَ = مرڻ جي وٽ ورچ. (۵) آتالي = تڪڙ، اُڀهراڻي. (۶) ٻيلان ڙي ٻيلي = گڏ، ٻهلهه پٽ ٽي، گڏ پنهنجن ٻين ساڻين سان. (۷) جيجهان = زور سان، چُوهه سان. (۸) ناڪٽا نهاري = عزيزن ڏانهن ڏسي.

Gul Hayat Institute

ڌِ اڄ ڌ گبول آئيا، ڌ مون جي عيسبائي پاسي (١)
آڏ ٿيي پانهن اسان جي، ڪورئي اصل ٿي آهي. (٢)

پهريون عشق حسن جا ڪرا! خان جي ڪات سڻائين (٣)
جاڪرن ڪي جٿهاري سيرڻ مار پاڻين (٤)
آڻ تراريون، ڏاڻون پالو، چوڪا گهاءِ چڪيائين.

ڪٽلها سير ڪوريا، رڻ رتو جهونجهيائين (٥)
سيڻو هٿي، جولڻ جهلي، ڪٽا خوب ڪٽائين (٦)
گهريو گهوٽ گهوڙيءَ تان ڏاڍو ڏمر ڪيائين. (٧)

گهريو گهوٽ گهوڙيءَ تان، ڏمر ناهي يار
سندي پوٽو سجنو لاهي ويڻو بار (٨).
سڻ رهيا، پوٽ جوءِ، ڪجي سرت سنيار (٩)
تيهيي ڪٽج تڪڙا پ، ياڳا پيهار (١٠)
ستر ورايو ويرئين، تڏهن ٻيئي ڏٺيوءِ يار.

پوريءَ پٽ، پوٽ جوءِ، هتي سير سيڻو هٿو
سير مارڪين مجهو، درياڻين ڏٺو (١١)

---

(١) سيڻو ٻاڻ گبولن جي 'عيسبائي' ٻاڙي مان هو. (٢) آڏ ٿي = ڪپي.
(٣) ڪات = ڪهت، جهيڙو. (٤) جٿهاري = ('درياءَ' يعني سمنڊ وارن جو اصطلاح) جٿهار يا وڏي سمنڊ جي ويڑ جو اڇڻ. هت معنيٰ وڏي ويڑ ڪي آڻي، وڏي آفت آڻڻ. (٥) جهونجهيائين = ڏونڊ يائين. (٦) 'جولڻ' جا ڪرو هو: ڪٽائين = ڪوڙائين، هنيائين. (٧) گهريو = ڳريو. (٨) سندي پوٽو = سيڻو گبول. (٩) سڻ رهيا = اي رهيا، تون پڌ (رهيو گبول وعدو ڪري مدد ۾ ڪو نه آيو). جوءِ = چوي. (١٠) تيهيي ڪٽج = آهستي ڪٽج، سنياري ڪٽج. (١١) ڏٺو = ڏٺيو.

Gul Hayat Institute

ڪسنونبن ڪکوريو، ڪٽن تي ڪيو. (۱)

—

ڪني وقت خان هو، جيئن بداماڻي پير
واڪيهين ستي هٿڙا، سر رکهيين پير.

—

ڪيل ڪٽاڙيءَ تي، اچي موڪي آپنيا مٽ (۲)
ٻوءِ برين مان آپري تنهن کي ڪل ڪٽوريءَ چٽ
اڳن مٿي مير جي ٽا ٻيڪن رچن پٽ.

—

جاسين هڪو جيڙو تاسين ڪيائين رهه ريلا
محمودائي مجني جا، آءٌ چڪ پانيان چيلا
اوسيڙي مان ان جي ٽي آنيا اوريلا.

—

پر مرکي جو ماريو، سو تون "ٽيپر" نه ٿهلائين (۳)
چاچي چام بجار کي، مرکي موڙ ٻڌائين
"ٽنگبو" تو آجاريو، ٽيپر ميرڻ ملهايئين. (۴)

—

ٻوڙو ٻڙاوَر پير جو، ڏوهت چام بجار
جيکو پچين پچ تون، وچي ست پيڙهيا سردار

---

(۱) يعني ته جڏهن جنگ نه هوندي هئي ته هو وڏي شان سان رهندو هو، آفير جي ڪسونبن سان سندس اکيون ڪکوريل هيون ۽ ڪٽ تي خمار سان وهندو هو. (۲) ڪلهه ۽ ڪٽاڙي مکانن جا نالا، جتي موڪي جو ميخانو هو. (۳) يعني مُگر، جيکو ٽيپر پاڙي مان هو. (۴) تُڳبو= چپر ۾ تُڳڻي وارو تلاءُ، جتي اصل جوکيا وينل هئا. 'تُڳبو' نالي ٽيپر پاڙي جو وڏو ٻڍ چام بجار جي وقت ۾ هو.

ت "منگر" آت ٹي ميڻون ڪيون، وڙهي ڏٺي ن، وار (۱)
گهوڙيءَ گهوٽ ڪڏائي، "ساتلاڻي" سوار. (۲)

سڄي ٽهپر ڪار مان آنڌير ڪونہ ٿيو
ٻيڙي ڏئو ٽيپريون، متڙ ٽي ماريو.

ميڻا! توکي سيرائين ساريو، جڏن هورندين م شهزاد (۳)
تون پاڻارين پڏرو هٿين رڀارين دهدار (۴)
ٻاروچاڻي لڄ لاءِ هٿيين ساماڻو سردار
ٻهڳن ٻهراڻي تي توڙا هٽ هنزار. (۵)

متڙيد ميڻو موڪليو ت ونڍ تون ڪيهرين ڏي
سو جوڙي جڪي آئيو سڄون سپ ڪري
ٻوٽو مندي مير جو، ڏوهت "راڌين" ڪي
وجهي تڙاري توريان ت آ طٽوطا جي توري (۶)
پرجي وجهي تڙاري توريان ت متڙ ڪئي ميرٽو سهائي. (۷)

هين هوئين بيت م شاعر ميڻي ڪي ملڪ ڪان ٻه ڪٿر ٽو ڪري. ميڻو بهادر ٻه، هو ت ڀلو مڙس ٻه، هو، جو ٻين لاءِ سير ڏنائين. آن وقت ميڻي لاءِ ماين پٽڻ ڪيو ت:

---

(۱) ميڻون ڪيون = (ميت = ڪست مان چپ وات م ع منهن م گهنڊي) ڪاوڙ مان جلهون ڪيون. (۲) گڏائي = ڪهائي. ساتلاڻي = ٽپيرن جو هڪ پاڙو. (۳) رندن م شهداد = شهداد، رند سردار مير چاڪر جو پٽ هو، همايون کي لشڪر جي مدد ڪيائين. (۴) پاڻارين پدرو = بهادرن جي مجلس م مشهور. (۵) پهراڻي = ملڪ مريد، جيڪو وڏي ملڪ پهر جي اولاد مان هو. (۶) طٽوطا جي توري = وڏي ملڪ طٽوطا جي برابر. (۷) مير مريد ڪان ٿو سرس ٿئي.

Gul Hayat Institute

ميڻو ميرين منجهه ميرهو
ڀاراتي ۾ ڀيرهو.

ميڻي، هاڙهي ۽ متگر جي بهادريءَ جي ياد ۾ پوءِ
ملڪ متريد ۽ ڪرمت راج پٽر جون "ماهيون" ٺهرايون.
گنبدين مثل اهي ڇهه فوٽ ڪن گول منارا، پٿر واري
پيٽي لڳ تلاءَ ڪان اتر طرف ٻڌايا ويا. پاسي وارا ٻئي
ميڻي ۽ هاڙهي جي نالي ڪيائون ۽ وچون متگر جي نالي،
جو جنگ ۾ مڙسن متگر کي پنهنجي وچ ۾ ڪيو هو تہ جئن
سندس بچاءُ ٿئي. اِهي ماهيون مڙسن جي بهادريءَ جي
يادگار طور ٻڌايائون، باقي مڙس ٻيٽي "قدمن واري مقام" ۾
رکيل آهن.

Gul Hayat Institute

۱۳. کلهوڑن جي لشکر جي ڪرمتين تي چڙهائي

ڪرمتي بلوچن جي قبيلي جي مَلڪ پنهنجي قوم تي ڏيهه گورا پَڌا ٿا اهي سالیانو ڪلهوڑن کي ڏين. پوءِ غلام شاهه ڪلهوڑي چيو تہ: سون کي پنجاهه روپيا گوري جي حساب سان ڏيو. اُن وقت گوري جو مُلهه ڏهه روپيا هو، سو ڪرمتين قبول نہ ڪيو ۽ مڱڻن رکي بنا ماني کائڻ جي ڪلهوڑن جي ڪچهريءَ مان اُٿي آيا. انهيءَ تي کلهوڑي لس بيلي جي حاڪم پاهڙ خان ڏانهن مصلحت لاءِ لکيو. پاهڙ خان چيو تہ: انهن تي ڪنڪ چاڙهي ختم ڪريو. پوءِ خداآباد مان ڪنڪ چڙهيو، انهن اڇي ملير تي چڙهائي ڪئي. ان وقت ڪرمتي بلوچ سڀ ملير ۾ ويڻل هٿا.

هن جنگ ۾ جن قومن حصو ورتو ۽ جن شخصن بهادري ڏيکاري، انهن جو احوال شاعر ڏوهر گدي جي بيتن مان ملي ٿو، جيکي هن بعد شامل ڪيا ويا آهن. انهن موجب تفصيل هن ريت آهي:

ڪلهوڑن جو لشکر ارڙهن هزار هو، جنهن جو اڳواڻ جمالين جو سردار عالم خان هو. ملير ۾ ڪرمتين جو مَلڪ حيدر خان هو، جنهن کي صلاح ڏنائون تہ ڪلهوڑن جي لشکر سان ڀڃ ڀيٽي ڪانهي، ڀچي هلون! پر حيدر خان چيو: اهو لشکر هزارن ۾ آهي، ۽ جي لک ميڙن، تہ به آءٌ نہ ڀڄان.

هوڏانهن عالم خان ملير ۾ پهتو تہ سامهون مقابلي ۾ (ڪرمتي) بلوچ ڏسي، چوائي موڪلياٿين تہ: آءٌ تيسين لشکر کي ترسايان ٿو، جيسين اوهين پارهڇا ڪڍي، حفاظت واري هنڌ تي موڪلي ڏيو. ڪرمتين پوءِ ڌار ڪڍيا. ڪرمتين سان سندن پائر راڄ گپول ۽ پيا پيڙا هٿا.

Gul Hayat Institute

هالو مبارڪائي ڪبول نمازي شخص هو، هميشه پاڻ سان وضوء لاءِ پاڻيءَ جو ڪَرو ڪٽندو هو، اهو به ڪَري سوڌو جنگ ۾ ٽپي ٻيو ۽ ڪلهوڙن جي لشڪر سان ڏاڍي وڙهه ڏنائين. آخر مارجي ويو. پيءُ (ڪبول) تازو ورٽيل هو، تنهن ڪي گهر ۾ چڏي ويا هئا، سو چوري گهوڙي (ٻنان سنج، اولاڻي گهوڙي) تي چڙهي وڃي ڪين رسيو ۽ چيائين ته: مون ڪي زال ڪري ويٺن لاءِ چڏي ٿا وڃو چا؟ انهيءَ تي ڪيس تسلي ڏنائون ته: وڃون ڪونہ ٿا، تون وڃي سنبري آءُ. آهو ۽ وڃي گهران ترار ڪٽي سنبري آيو ۽ جنگ ۾ وڙهيو.

ڪلهوڙن جي لشڪر سان ڪَرمتي ۽ ڪبول هڪٻئي ٻيان سورهيائيءَ سان وڙهندا ڪرندا ويا. تنهن تي ڪلهوڙن جي سالار چين ته، اوهين اجايو جنگ ۾ ٻيا مارجو، موت جو ڊپ نہ آهي چا؟ تڏهن "ٽانهر" نالي پروچ جواب ڏنو ته: ترار هٿ اسان جو مرڪ آهي، پلي ته مارجي وڃون، پر پنهنجون اڻيون ڪلهوڙن ڪي هرگز ڪين ڏينداسين.

هن جنگ ۾ پروچن جا ڪهڻا مڙس مارجي ويا، پر ڪلهوڙن جي آڻ نہ مڃيائون.

ٿوهر ڪڍي جا ڇيڪ بيت

گورا آءُ نہ قبوليان، آئين ڪريو ٽڪڙن جي وار
هي سنجهي ويا سنگهڙ چوءِ، ڪوڏا ڪرهي بار. (۱)

—

"هاهڙ" جي پاران، آيو ڪاغذ ڪلهوڙن
سو پڙي اندر هاڙاهيو، وانچايو وزيرن
ڪاغذ ڏٺي ڪٽڪ چڙهيو، جنهن جي ڪل نہ ٻيٺي ڪن
ڪئو خداآباد سان، ارڙهين هزارن (۲)

(۱) چوءِ = چوي: سنجهي ويا = سنجهي مان بنسا مائيءَ هليا ويا.
(۲) ڪئو = ڪيو.

Gul Hayat Institute

آئي سَلَهه ملير تان، کا کهَل وڏي گهوڙن
سو "حيدر" هنڌائي نه چَري، توڙي لک ميڙن (١)
آئهي يوڙ جي پڇٽا، اسين پٺ طعنا ڏيون کي تن
عهدي "عالم خان" سان، کي جَلهه جمالين (٢)
کيلي سي کينکاريا، "حيدر" پيليئڙن
تنهن "پروچ"، پيلي ڏوهيا، پسي "شڪيکن" (٣)
نه آڳ تو لشکر ڏوهيان، ائين ٻاهر ڪيو کي ٻارن
جهڙيائي "عالم خان" کي، تهڙي کي کي کن
سنڌا ساڻرمن جون، ڪالهيون ٽيون ڪائجن
وڃيءَ پوڻي وٽ آهي، سندي اسان کلهوڙن (٤)
پئو لڳي بازار ۾، آءٌ سمجهندو سهڻن (٥)
توڙي ڪروڪامن، توءِ هي ڪرهو تنهن قطار مان.

—

آئي "هالي" هوت تي، کا کهڙ وڏي گهوڙن (٦)
سو ڪامل پنهنجي ڪرئي، چڏي ڪنهن نه چن (٧)
ڪاکي پاسي ڪڙهي ڏنيون، ٽي سڙون گهاء سينهن
سڙجاٽيون سورهين کي، ٽا ٻانهين منجهه ٻڌن (٨)
"ٻير" پرچائي ڪيو، آڳاڻو عهد ين
تنهن گهوڙيهي اوچيا گهر مان، ٽا وڪا ويرچون
پاڳ پيڙو پانڊڙو، ٻهڪو ڪيو ٻيڙن (٩)

---

(١) حيدر پروچ ڪرمتي ڪبول. (٢) عالم خان = ڪلهوڙن طرفان جمالين جو سردار. (٣) ڏوهيو = خبردار ڪيو. (٤) وڃيءَ پوڻي وٽ = اسان کي پاڻ مارائڻو آهي. (٥) سيڻن = ساڻن. (٦) هالو = پروچ ڪبول سڀارڪاڻي. (٧) ڪَرئي = ڪَرو. (٨) سڙجاڻي = سڃاڻپ جي چڻي، جا انهيءَ کي پَڏندا جو بادشاهه جو ماريل هوندو تہ متان پويان قومون پاڻ ۾ وڙهن ۽ ويرَ وجهن. (٩) پيڙو پانڊڙو = پانڊڙي جو قسم، جو گهوٽ (پروچ) مٿي سان پڏندو يا ڪلهي تي ڪندو؛ پيڙو = ڪٽوريءَ جو.

Gul Hayat Institute

چمر چوٹيءَ جو چاکلو، هو رُپي تنهنڙن (۱)
سو لانچي هليو لائقي، عهدي تي آئين
هٽي گهوٽيهن گڏ ڪيو، ٽيون هورين منجهه هجن (۲)
سائون سهاين جون، ٽيون راتو ڏينهن رڙن
هاڻ ٽيا سڏوارکا، هاڻ ٽا پويهن لاکِ پچن
تن سورهين چاري چاڙهيو، بيگهين تان پيٽن
چاريءَ ڳالهايو: عهد ها! هو الغاريو اڄن
تنهن تي جيڙهِ جوانيءَ جو چڏيو آهو "عهدين"
سنهان سڏا سڏيا، هڪا پيٽا سلوڪن
متارکا ڪايرو، اهي نندا نه ڇڄن
اها وائي وات ۾ اچي صحيحي واري سرايئن (۳)
ته مانجهيا! اوهان کي موت ناهي من
تنهن تي "ٽانهر" ڳالهايو، "ٽوهر" چئي، ورنهه سان ويرين (۴)
ته مانجهيا! اسان کي موت آهي من
ائيون جي اسان جون، اسين چڏيون ڪنهن نه ڇڻن
ڪاڏا آلا ائين جا، اسان آهن جوپ سندا جوانين
سهليين ٽلهين سونهٽيون، ٽيو جهوريڙيون جهمڪن
مي مور نه ڏيون ماڇيون، پنهنجون ڪاهي ڪلهوڙن
مر جان رڃن رت مان، سنديون طرفون تن (۵)
متاريون سليرمان مر آڇي ڳاٽ وڃن
"ٽانهر" کي "ٽوهر" چيوءِ، مر هيري هار پجهن
پوتو مير "پرتوس" هو، انل مان عهدين (۶)
انهيءَ ڪر وڏائي ايءَ ته: مصريون هٽي پوءِ مرڪن

---

(۱) تنهنار = ترار جي قبضي ۾. (۲) هورون = پيٽون جتي وڃي آئيون گڏ ڪيائون. (۳) سرائي = ميرن جو لشڪر. (۴) ٽانهر = پرڳڻي ٽوهر = گبرو شاعر. (۵) طرفون = ترار جون چوٽيون. (۶) پرتوس = گبول ان جو ڏاڏو.

Gul Hayat Institute

ستن مار پائين پانهنجو، کو ڏرجو مان ڏگن (۱)
سوتي ساڻڪ ميرڪي، ٿا پاڻ اڪيان هوچن
"زهم هوئي" زور وچايون، سر چڙهيو سهيلن
"ميراڻائي مجني" هنيون تراريون، وڏي ڪي ويرين
هوشيدي "پرجون، ڪيون ٽي واڪاڻيون ويرين
وڏو مهڇ سيڙيو، "پنڊيين" ۽ "ٽيرن"
سو منجو ٽي سڙهو ڪيو، آهي "منڊين" جي هوڻن
اهي ڪونڊا ڪاملين، اهي مير مارکا ڪن
اهي گولا گهوڙيون، اهي تازي طبيلن
اهي راءِ رهاڻيون، اهي ٿا مير مارکا ڪن
"سورينگ" ٻڌين پيءُ ٽئي برڪت وليڙن. (۲)

---

(۱) ڏرجو = ڏڪيل. (۲) سورينگ جي اولاد مان نظر محمد چڪري تي ويڻل، عمر اسي ورهيه.

۱۴۔ الله ڏنهي واري جنگ يا 'جهيل واري جنگ'

هيءَ جنگ جوڪين ۽ برفتن جي وچ ۾ ڪراچيءَ کان ڏاڙهن ڪوهه آتر ۾ حب نئن جي ڪپ تي لڳي. برفتن وڏو حملو ڪيو. چار پجار جوڪيي چيو تہ: هڪ طرف ٻڌي پئي طرف درياءَ حب جو هي "الله ڏنو" آهي جتي ويٺا آهيون. برفتن سان مقابلو ڪنداسون. انهيءَ تان هيءَ جنگ "الله ڏني واري جنگ" جي نالي سان مشهور ٿي.

ٻي روايت موجب (۱) جوڪين ۽ بروچن جي جنگ لڳي، پهرئين حملي ۾ جوڪيا ماريا، باقي ڏنڊ ڏهن مڙس وڃي بچيا، سي آيا "لال بکر ڏنڊ" وٽ، جيڪو جوڪيو فقير درويش هو (سندس قبو اڄا تائين منگهي ٻير طرف موجود آهي). لال بکر ڏنڊ، جوڪين کي چيو تہ: سون کي ڇڏيو، آءٌ ڀاڙ دنيا کان ڀري ٿي ويڙو آهيان. ٻر جوڪين کيس جڏهن مدد لاءِ زاريون ڪيون، تڏهن چيائين تہ: سپاڻي ڏوڙرو گابو اڇي بروچن جي لشکر ۾ ويندو، جي ان کي جهليائون تہ سوپ سندن آهي، پر جي گابو حب آکري پڄي ويو تہ فتح اوهان جي آهي.

ٻئي ڏينهن ڏوڙرو گابو ازغيبي اڇي بروچن جي لشکر ۾ ٻيو، پر ان کي جهلي نہ سگهيا ۽ گابو حب ٽپي ويو. پوءِ جوڪيا آڙ ڪري ويٺا. بندوقون چوڙيائون، جنهن تي هٿي ويا.

ان کان پوءِ "عالي" ساکاٽي جوڪيو، جيڪو گجرات طرف راجا وٽ هو، سو آيو اهو پلٽي رائڊ ڪندو هو.

---

(۱) راوي عبدالله جوڪيو.

Gul Hayat Institute

عالي ساکائي، سون ميائي وٽ ويڻل جوکين ۾ ويو. اتي زنگياڻي هروڻ جي جوکين تي حملي جي خبر پيس. عالي ساکائي، زنگياڻين کان پلاند وٺڻ لاءِ روانو ٿيو. هو ڪنهن طرف پٺي ويا، جو انهن جي مٿان اچي سهڙيو ۽ انهن مان مڙس ماريائين ۽ باقي جيڪي بچيا، سي اچي چام بجار کي ڏنائين، جنهن آهي ڪرمتين جي ملڪ ڏانهن موڪلايا.

اللهڏني واري جنگ ڪان پوءِ برفتن وري ٻه جوکين سان جنگ جي تياري ڪئي. جنهن تي چام لاسي طرفان برفتن جي ڏوهڻي برفتن وٽ ميڙ ٿي آئي ته جوکين سان جنگ نه ڪريو. ۽ برفتن ميڙ نه ڪجي. تنهن تي مائيءَ چيو ته:

منٺ نه ڪاوَ منهنجي، آهيو بي ٿورا ٻڙدار
جوکيا آهن جنيئرا، ٻانڪا وٽ ٻجار
ڪيڏي ڏينداوَ ڪَسُونبو، ڏوٻا ڏارو ڏار
هاڻي ڏاڍو آهيوَ ڏَريو، آهيوَ مٿان چام ٻجار.*

پوءِ برفت اڪثي وڏيا ته آڏو جوکيا جبل جهليو بيٺا هٿا، سو برفتن کي ماري وڌائون. پوءِ ڪنهن برفت چام بجار کي چيو ته:

"چام بجارا! واڪ ٻه تنهنجي پاڪ ٻه تنهنجي
جهڙ، جيسين سان ڪَرڪاڻ ڪٽان." (۱)

انهيءَ جنگ ۾ جوکين جو ٿمر ۽ سامان ختر ٿي ويو ۽ جهيل جو ٻج ڏڻ طور ڪائي ڪذران ڪيائون. جنهن ڪري اِها "جهيل واري جنگ" جيڪا نالي سان ڏاڍ مشهور ٿي.

---

* وڏيري علي مراد پُريءَ آڏل (لس) جي ڪچهري ۾ ٻڌايو ته چاڪر جي مارجڻ بعد چام بجار هيٺو ٿي لس طرف آيو ۽ لياري طرف اچي رهيو. نائب عبدالرحمان رونجهي ٻيلي جي شهر ۾ ٻڌايو ته موجوده لاکڙي جي باب ۾ (لسڻ لياري) "چام بجار مامرو" موجود آهي، جو شايد چام بجار جي جاگير هو. (۱) راوي پير محمد ڪورئين ڪچهري خان صاحب امام بخش جو ڪوٽ.

۱۵۔ ناڑا ٹر جي جنگ

هيءَ جنگ برفتن ۽ جاکرن جي وچ ۾ لڳي، جنهن کي شاعر ابراهم لنگهي گهاڻداري ۾ ڳايو. بيتن موجب جنگ جو تفصيل هن ريت آهي:

برفتن کنهن جهڙي ۾ آري جاکري کي ماريو، جنهن تي قلات جي خان برفتن کي سيکٽ ڏيڻ لاءِ چاڙ ۽ جارکي حڪم ڪيو. چاڙ ۽ جار پنهنجي طرف جي جتن، ڪلمتين، جوکين ۽ نومڑين جو لشڪر تيار ڪيو. هارڻ جوکيي، برفتن جي آئين هٿ جو هار ڪنيو، جنهن تي مٿس ۽ برفتن جون آڱيون هٽي آيو.

اتي برفتن ۾ پنهنجا راڄ ڳڏ ڪيا. سندن اڳواڻ عزت خان هو، تنهن وري دودن کي سڏايو، جن جي اڳواڻ بولي ۽ سالار، جاکرن سان جنگ ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اڳواڻي هاڻ ڪيائون. هوءِ جتي ۾ جاکرن جا راڄ سڃهندا هٿن، حملا ڪري، انهن کي نقصان پهچايائون. هوءِ سڏو "دڙهي" ڏانهن رخ رکيائون، جيڪو جاکرن ۽ سندن طرفدارن جو مرڪز هو. ۽ برفتن جي ڇڻن مڙهن ڇيو تم ۽ دودن کي جنس هجي، جو اسان جي پاران وڙهيا آهن، ۽ جاکرن جي ميار اسان تي آهي، تنهن ڪري دودا پويان مدد ۾ ٽين ۽ اسين اڳ ۾ جاکرن سان وڙهنداسين، نه تہ اسان تي ٽکو اينڊو. تنهن تي بولي ۽ سالار وراڻيو تہ: اسين آيا آهيون تہ هاڻي جنگ ڏينداسين.

ناڑا ٽر جي جتوءِ ۾ ٻئي لشڪر آمهون سامهون ٿيا. هن جنگ ۾ ٻنهي طرفن جي سورهين هاڻ ملهايو، ۽ آخرڪار جاکرن هارايو. انهيءَ جنگ تي برفتن جي لنگهي ابراهم

Gul Hayat Institute

گھاندارِي بيت بڌا، جنهن جي اٽپوري روايت هن طرح آهي ٿي: *

ساراهيان سچو ڏڻي، جو هرڻين جو سويار
جنگيون، جهيڑا، جهگڑا، اصل الله جا آچار
اول آڙي ماريو، جاکرو جهونجهار
عکس انهيءَ ڳالهه جو، رهيو "خان" کي کار
ڏاري ٽيا آهن دودا کي، پٺي آکتا پار.

سڏي ٽو سالار کي، هڏ رڳ چام بجار
تم جت، کرمت، جوکيو، نومڙيو پنهنجو رکي پار
هاڻ پرنيئون پهڙ کي، سدا کرمت کار
.....
جان کي جوکين جون، پارڻ کنيو بار
.....
آڏيون آڏي آن جوڙ ڪندو ماڻا دار(۱)
ويرين ايءَ هاڻ وساري چڏيو کيائون سک قرار
عمل نڪا مڃين جاکرا، جن ۾ گهڻو هڻڪار
تن ڏري سات ڪل سان، کيو غيباڻو گار.

تنهن تان عزت خان آڻائيا، دودا دعويدار
بولي، سالار هاڻ ۾ کيو وڏيران ويچار
تم آڻيو جهوريون جاکرا، جن ۾ ايڏو اختيار

---

* اصل روايت آسو لنگهي جي، جا ماستر فاضل پالاري لکي. فاضل کان سگهڙ الهه بخش پالاري عمر ۹۰ سال (۱۹۶۱ع) ۾ سکي، پر فقط چوڻين پٽي. اجان ٽي پتيون وڌيڪ، جنهن ۾ اڳتي سلڪن جيڪا جاکرن جي ڳوٺ سڪٽ تي چڙهائي ڪئي، ان جو سرسٽو احوال هو. هيءَ روايت سگهڙ الهه بخش پالاري کان ميائي جي پيلي ۾ کيل ڪچهري (۲۹- اپريل ۱۹۶۱ع) ۾ قلمبند ڪئي وئي.

(۱) ڪندو = هاڻو هو.

تن ماڻهو سوکليو راڄ تي، سڄي نومڙيا ڪار
ميڙي جڙي منڇ ٽيا، دودا دعويدار
دودا ٽين سهند ۾، صوبا سلحدار
هيلجيءَ تان هليا، سوڙ متي سردار
صبح جو سانگين تي چاڙي وڏائين چار
ماري جهوڙي جاکرا، هوءَ ڪيائين سڪ قرار.

هاڻي راڄن لڏون واريون، وڏو ڏڙهي جو ديدار(۱)
ڏاڏي آهيون ڏ ڪاريءَ جي، بيگن لاڏو يار
ان نه چڏي آن جي، ٽيو دودائي ديدار
پانڌي راڄ منهنجو جاکرا، آءٌ سوڌي آهيان سردار
ته ايڏيءَ نيئي لاڏيو، ساڏي تنهن سالار
سو وڙهي ٽو سڪ ۾، دودا سين دلڪار
عزتون ڏيون آن کي، سڏي پيو سالار(۲)
آهي جاکرکي جنگ جي، متي مون ميار
بڏولو پنهنجي راڄ تي، ويڙ نه سهي وار
هاڻي جوڙيان جاءِ جيئند تان تيسين ناهه تکراو
رکيو آيو راڄ جو، ديرو دودا هار
پاڻ وهنداسين، هوڏ ٽيندا سين، کيا وڏ ڀرڻ ويچار
ڏاوچ تون بولانکري، امين آهيون ڪوڪ ڪهار
ڀرهه جو پڏين جو، صبح لهج سار
اسان جا پويان پارج، ڏڳ ڏتارج، ساڏج تون سردار
اسان جي پوين جنو، آهيمءَ ٽيکو نراڙ.

ٻولي تن کي گهوڙيون ڏنيون، تازايڏون تلکار
سي ڀي جڏهي جريدا ٽيا، ٻڏي هول هٿيار
تان ڊيڙ ڏينڊا ڊيکيا، پهريندي "ڀراڙ"

---

(۱) ڏڙهو، جيکو هاڻي ڪراچي سڏجي. (۲) آن کي، يعني جاکري کي.

Gul Hayat Institute

سي ’روئيس‘ ’راڻو‘ آڻيا، عيسباڻي اوجار(۱)
ٻڌي پائر پيلهه ٽيا، ڇڄي نه ٽيا ڏار
تن مهندان مزمان جي، ڪيائون ڪلندي ڪيڪار
ڀري ڀوڄ ٻلاڻ جا، ٽيلهي ڪاڏائون ٽار
پر ٻڌائي ڪي ٻڄندي روئيس رؤنسيدار
ٻنڄ ٻڌائي جهلي ويو، پتنگ پهرئين وار
راڻي سين رڪا ڪيا، سمهالين سينگار(۲)
تيسين عيسب جاڪري آسري، ڪنا هنيا ڪنگهار
ڪوڙيو منجهس ڪينڊري، پالو بي ميار
لاکي نڪين ’وڃ ڀر‘، ڪي اچي اڏڪار(۳)
هڻي ماما ماري موئيو، ڪرهو ڦلهي دار
مٽان تن ميڙا ٽيهن کي چڪيڙيمن چمڪار
الڳ آن جا اگرا، ڏوئي ڪيائون ڏار.

—

ڀوءِ وٺومينهن وسونءِ تي، ڪيا اچي وجين واپار(۴)
اوڪاريائين آڻان، ٽيلهيائين ٽاڻي ٻار
هوتي، ڪلو، ٻاپڙو، سچيڏنو سوار(۵)
هي ڇارئي وڃي نڪتا، واٽو تيڏيءِ وار
پوءِ اڳڙا ڪڏيا عاقيل کي، ڪڏيا منجهه گهنڊار
هو اتي خالقڏنو حماتي، ديمين جنگ پچار
اهي ڇهي چڪيرا گڏيا، تازا ئي تلڪار
ڏوکي ڏوران ئي ڏڻا، ويندا اوجهه اهار(۶)
مي ڇهي چٽي ٻيا، آن جي رند پئيءِ رانجهار

---

(۱) روئيس ءِ راڻو، ٻئي پٽ عيسب جا. (۲) سمهالين = سامهون گهڻن. (۳) نڪين = فوج. (۴) وسونءِ تي يعني پيراڻن تي. (۵) ’هوتيءِ ڪلو‘ پالاري، ’ٻاپڙو‘ ٻاپڙو، ’سچيڏنو‘ مڪ جو پٽ خاصخيلياڻي مان. (۶) اوجهه = دشمن جا ڪرا.

آيوَ هٿين دودا جي پٺ، هر ڪٽيئي کانه ڪنگهار(۱)
هڙين ٻهه ڪري تون ڏهليين دعويدار.

—

پڙين جا اجان پڏرا ٽيئدا سورا کا مهندار
اڪي هٿو هٿين حماتي، اڄ رڻ نه چڙهيين واندار
قڙا تنهن جي ٿهڪ جو هدو ڪٽندا هٿا هزار
تان چئي، ڪوم مرڪي ستت تي، آهن الله جا آچار
سيڪو لوچي سوپ ڪي، سوپون هٿ ستار.

—

اڏ وڙندي ان جي ڪي پالارين ڪار(۲)
تن لوڏي لوڙهه چڏائي، ڪي هوتين هاڪار
خالق ڏنا پاڙا ڪيي وڃو پار
ته آني منجهان هڪڙي عاقيل ڪي، ڏنو وين
وڏو واندار
ته ڪار ورائي گهڙي ٻيو، هوتيءَ ڪئي هاڪار
تيڪين وچ ۾ تاروڻ هٿي، هنئي حاجي مصري،
هن گهوڙيءَ کي گهانڊار(۳)
تڏ برابر پاٽيج تي، چٽيو پاڻ چڳار
هنيائين ڪيي حاجي ڪي نيزو منجهه نراڙ
ٻئي ٻڪين آچي ويا دولهه دعويدار
ٻئي گهوٽ گهٽا پيا، مانجهيءَ کيا ملار
ڪارنهن ڪاتيون، پارنهن تراريون، جهليون
هيون انهي خبردار
انهيءَ لڳي هيٺي نڏو پوليءِ، اهي آهن پنجاهيين جا پار.

—

(۱) سڃيڏنو جي ست جهلي وڙهي ها ته هي ڦهنجو ميدان موڪڻ ها، پر هو نه ٻيئو. (۲) اڏ وڙندي = پاسو وڙندي. (۳) حاجي جلڪرو، جنهن هوتيي جي گهوڙي 'بحري' کي ترار هٿي.

Gul Hayat Institute

عمر چائي، نيزا لائي، هٿي کي هت ٽار(١)
خوش ڪنولا چگي چوڙيا، رگيا هٿا رگدار
هن جي واڪاڻ ويڙهين ڀر، ڀهڙين پاڻو واڻ پچار
پوءِ نوڪ بندي اچي نبيري چڏيو، هٿي خنجر
ڪيائين ڪار(٢)
هوتيءَ سامتي پاڻ ڀر کي ڪني جي ڪينڪار
جيئن ڪر ڪيٽون ٽين آپ ڀر، تيئن وچيون
هوتيءَ جوان تي وڻيون اچي اپار
هيون جت هوتيءَ سين سوڍيون منجهه، سؤنسار
سي ڪريون ڪالهيون خبرون وچي ڪندا
جاڪرا جهونجهار.

هاڻي چڙهي ڇٽا ڪلي ڪنگٽهار
پالو هٿي گهوڙي ڪٽي نيڪتو منجهان هزار
وچي ڪلا نيڪتو رڻ ڀر ماريو يار
چئي: وجان جي نڪري، تہ ڪر کي آ ميار
جتي ٻهندي منهنجي سواري، ڪندس تراورين جا تار
شوپيو اڃن تنهن کي چاپيو اڃن سوار
ويندي گهوڙي وساڻي تيڏيءَ تنهن وار
هاڻي ڪاڪو گهڙي هيو، اچي سان اختيار
اچي سورهي سورين کي سامهون ٿيو، ڪيي
ڪنو ڪيان ڏار
ڪلي پوءِ ڪوڏ پچنديا، ڏيرا چگيءَ ڏار(٣)
ڪياڻون راند رکي رڙهڙين جي، ڏڙڪٽ جهونجهار(٤)
تيهر آيا تراورين جڏهن ڪيرو ڪيو خمار(٥)

---

(١) عمر چائي = عمر جي پٽ. (٢) نوڪ بندي جا ڪرو. (٣) ڏيرا = جٿرا. (٤) رڙهڙين = پٽڻ. (٥) تيهر = تڏهين. آڳي ۽ سڙس ڪي پري کان پٽر هنيائون. جڏهن سڙس زخمجي ڪيرو ٿيو، تڏهن تراورين جا وار ڪپائون.

هت ۾ ٻي پاران هٿ ر جاکري کڻي هاڻيءَ
تي هاڪار
هن ۽ ٻه ٻگهڙ پنهنجي ٻانهن سان کڻي
جهوڙ ۽ ري جهمکار
پوءِ محمود جي اچي کٽيس مصري تيک
وڏي کان تلڪار.

Gul Hayat Institute

۱۶. بجار جوکيي ۽ راڻي ارجن جي جنگ

روايت - ۱

جڏهن لسّي جي حاڪم شڪرالله، بجار جوکيي کي گهرائي مٿس زور رکيو ته راڻي کي کنهن طرح ساري پورو ڪري، ته بجار پنهنجا ماڻهو تيار ڪيا ۽ رات جو ٻيڑين ۾ چڙهي، راڻي جي کوٽ لڳ کناري تي لٿا.

شڪرالله بجار کي کوٽيو ڏيڻائي
ته آڻ ميسي ارجن جي يا تون پنهنجي ڏي
هٿ ڏوسين هٿن سين، جوکيا! جنگ نه ڪندين جي.

—

سو ويرُ انهيءَ وِڪرَ ۾ تو وَرنَه وِماسي (۱)
مڻي، بنگل، بيگ، مراد، ٻِنڻ سان ٿو ڪوڙ وڪالهائي
ته اوهين ڀائر منهنجا هيڏي اچو سي
سيار جا مڪلي جي سا اچون لاهي (۲)
مرنداسين ته موچارا ٿيندا سين ويريءَ سان وڙهندي
بتاسين بجار چئي ته ايندا سين مٿنهن آوچي. (۳)

—

سو جوکيو چڙهيو جنگ ڪي پنج سؤ ٻيڑين هاڪاري
تڏهن ماڙهو ڪريمداد جا رميا راڻي ڏي (۴)
ته بجار چڙهيو آهي بحر ۾، راڻا اوريان ٿو اچي
سي اچي آڏيءَ آلٽا سُڪهي جوکيا سي (۵)
جون ۽ پٽوندا سين پرهه، جو سَر پئي سماءَ سيني کي.

---

(۱) وڪر = فڪر. وماسي = ويچار ڪري. (۲) مڪلي واري جنگ ۾ هن کان اڳ جوکين جي هار ٿي هئي. (۳) بتاسين = بچاسين. (۴) جام ڪريمداد پٽ جام مريد جوکيو. (۵) سُڪهي = سُڪيءَ تي، کناري تي.

جوکين جي قومي پگ احسان مريداڻين تي هئي، سو چاڪر کريمداد پاڙي جو لحاظ رکندي، راڻي کي بچار جي حملي جو چاڻ ڏنو. راڻو ارجن، نگامرن راڻن جي ٻڙهيءَ مان "اجمالين" جي سردار گهر مان هو. کانئس اڳ سندس ڏاڏو راڻو عبيد هو. مغلن جي دؤر تائين راڻن جي رياست قائم رهي. جڏهن ٽئي وارو پاڳو ميان نور محمد کلهوڙي کي ملیو تہ نئين حڪومت اڳئين دؤر جي سردارن کي مجاڻ ۽ پنهنجو مطيع ڪرڻ شروع ڪيو، ۽ راڻي جو ڪرمتي بلوچ سردارن سان دوستي جو ناتو هو ۽ ان راڻي جو لشڪر ڪرمتين جو هو، انهيءَ ڪري ميان نور محمد ڦريائين ڪرمتين خلاف لشڪر چاڙهيو. ميان غلام شاهہ جوکين جي ڦيرائي ڪئي تہ جيئن ڪرمتي هيٺا ٽيئن ۽ راڻي جو بہ زور ٻڌجي.

ملير ۾ ڪرمتين جو سردار "ملک طوطا" هو. ملير تي خدا آباد طرفان موڪليل لشڪر جو حملو ٿي چڪو هو. هاڻي بچار دانائي ڪري ملک طوطا وٽ لنگهي ويو ۽ چيائين تہ: مون تي ميان جي حاڪم جو بار آهي، انهيءَ ڪري آءٌ راڻي تي حملو ڪندس. اوهان راڻي جي ڀاران ٻيو ڪو قدم نہ کڻجو ۽ نڪي ڪنهن مدد ڪجو. ملک طوطا اها ڳالهہ مڃي. هوڏانهن راڻي ۽ سندس ماڻهو رحمت‌الله مٽين ٻوڙي کي جڏهن چاڪر کريمداد جو پيغام ٻڌو تہ هنن ٻرواهہ ٿي ڪانہ ڪئي، جو پانيائون تہ جڏهن ملک طوطا اسان جو ٻرجهلو آهي تہ بچار ڇا ڪندو.

راڻي ۽ رحمت‌الله جو سور نہ آڏکيو من
هوجي توري رهن طوطا جي، سي مانجهي منهنجي من. (۱)

---

(۱) تورو = آڏو، ٽيڪ، طرفداري. ان وقت جو سڳوڙ شاعر ٽئو چوي تہ: اهي بهادر منهنجي دل تي چڙهيل آهن، يعني راڻو ۽ رحمت‌الله.

ساکري طرف وارا ڪرمتي، راڻي کي وڏيڪ ويجها هئا. هنن کي جڏهن خبر پئي ته راڻي تي حملو ٿيڻ وارو آهي تہ هنن پاڻ ۾ مصلحت ڪئي:

مريد، مدغار، دُورو، فتح چارئي ساڻيهہ هئا سردار
تن ڪرستي کوڙائيا، مصلحتي مهندار
تہ وچي عيسب ڪيڪُو آڻيو، جي آهن دُوجا دعويدار.

هنن سردارن پنهنجا ٻہ وزير سڏيا: هڪ عيسب، جو بگهياڙن جي پاڙي مان مُڪ هو (۽ جيڪو ٻوءِ مڪليءَ واري جنگ ۾ ماريو) ۽ ٻيو ڪيڪُو جيڪو هُڊيهہ پاڙي مان مُڪ هو. هنن راءِ ڏني تہ اسين ساکري واري راڻي جا ويجها پاڙيسري ۽ اصل کان وڏي راڻي سان ٻيڙا آهيون. اسين هر حال ۾ راڻي سان مدد ڪنداسون. مگر نوتڪ اها ڳالهہ قبول نہ ڪئي، جو ٻجار سان سندس دوستي هئي ۽ ٻجار ان کي پنهنجي ماسي ڪري چڊيو هو. جڏهن ٻہ رايون ٿي ٻيون تہ ساکري جي مُلڪ مريد ٻہ نڪو نوتڪ جو طرف ورتو تہ نڪو راڻي جي ٿي مدد ڪيائين. نوتڪ تي ٻوءِ اها مار لڳي:

نوتڪ نامياڻي نہ ڪيڻي ڪوڏا ڳالهہ ڪٿي
ٻلي ٽئين ٻجار سان، وڏي ويڙهہ ساراڻي.

ٻوءِ عيسب ۽ ڪيڪو جي اڳواڻي هيٺ بگهياڙ ۽ هڊيهہ پاڙن جا چونڊ ٻهادر مڙس راڻي جو طرف وڏي ٻيڙا ۽ گهڻا ٻهادريءَ سان وڙهندي مارجي ويا.

راڻي ارجن کي چاڻ ڪريمداد جوڪيي اڳواڻ ڄاڻ ڏنو هو. جڏهن کيس اها خبر پئي تہ ملير ۽ ساکريَ وارا مُلڪ ٻہ شايد سندس مدد نہ ڪن، تڏهن الٽ دل لوڙهيائين ۽ پنهنجو سڄو سامان پنهنجن ٻيڙين ۾ ڀرائي، حاجي بگهياڙ جي حوالي ڪيائين تہ صبح جو سوير اوڪڙ بندرَ (ڪچ ۾)

ڈانهن هاڪاري هلي. پر جڏهن بجار جي ڪنڪ جي خبر پيس، تڏهن سمجهيائين ته پٽڻ جي پيٽي ڪانهي، تڏهن پاڻ ۽ ٻيڙين ۾ چڙهي، ڪوٽ کي چڙڻ جو ارادو ڪيائين. ٻيڙين جي ٻيهڻ لاءِ حڪم ڏنائين، پر ان کان اڳ ٻيڙيون پوري وقت تي هاڪارجي ويون هيون ۽ جيڪي اڳ هاڪاريون، سي هاڻي نه ترسيون. تڏهن چيائون ته:

"هاڪاريون راڻي ارجن لاءِ ۽ نه ٻيڻيون
جنهن جون هيون ٻاڻيون."

ڪيڪو هديهه، عيسب ڳهياڙ ۽ راڻي ارجن جو ماسات رحمت‌الله مڪلين - پوٽو پنهنجن ماڻهن سميت راڻي سان پيڙا ٿي ٻيڻا ۽ ڪيس همٿايائون. مڙدن مقابلو ڪيو، پر حملو وڏو هو ۽ راڻو، رحمت‌الله، ڪيڪو هديهه، نوتياڻي ۽ سندس ٻيا گهڻا ساٿي مارجي ويا.

"ڪيڪو ٻيليڙا، سچ مرڪندي ماريا"

انهن مان گهڻن جي بهادريءَ کي ڪايائون. ٿن مڙسن قول ڪيا ته اسين لشڪر چيري وڃي بجار کي ڏڪ هڻنداسين. انهن قول پاريا، پر بجار جو بخت زور هو، جو هو سلامت رهيو. انهن مان هڪ بَنڌا ڳهياڙ جنهن بندوق هٿي، ٻيو چُنو سَنداڻي هو جنهن پالو هنيو. جنگ شروع ٿيڻ واري هئي ته ساڻين سومار کي سڃاڻ ڪيو ته:

ساڃو ٿيءَ سومار، آيا جوڪيا جنگياڻي
اڪيئي اڇن اٿيءَ تان، مرڪي سَنداڻي (۱)
سومار ساڻي ٻاري، جا ٻر ٻچاڻي (۲)

---

(۱) اٿيءَ تان اڇڻ = جنگ جي ميدان ۾ ڪنڌ تان ڪاهه ڪري اڇڻ. (۲) ٻچاڻي = ٻيڻاڻي، ٻيءُ-ڏاڏي جي، وڏن جي.

بنبا پنهنجا موکيا پيالا ۽ پان.

—

بنبا پيري، فوج مان ڦيري، ڪٽيس ڪار ڪري
گهاءِ گليلي، هوڻس پهرين ڪيو هاري بجار ڪي
غلاميائي گس مڇايو، چٽي چڳيري.

—

بنبا چيو بجار کي ادا اوري آءٌ
تون جو ڪيو جهجهي پاڙين، پيلي مون الله
پاڻ منهن موڙيئي مصريون گهوت وچايون گهاءِ (۱)
آءٌ آڻي جو ياءِ، جن انگيرا اڏ ڪيا.

—

انگيرا اڏ ڪري، آ سوائي سومار
تو ڪڙ وڏائي اهڙا جهن ڪني خبردار
جيڏا چاڻن يار، تيڏا هي انگيل ماڻ اڪي هٿا.

—

هٿن منداڻي مڇ ۽، چٽو منجهان تن
گينڊا سانديل گڙ ۽ ڪارڻ آن ڏينهن
مبارڪ مردن جون، ڪالهڙيون ڪٽجن.
درياهي ۾ ڪيڪو وڏاي همت وارا هٿا.

آهينئون 'درياهي' دل ۽، ساريون تا 'سومار'
ڪيڪو ڪنگڻهار، رهيو آهي نه روح ۽.

—

مردن پنهنجيون موڪيون، قرقل سوپاريون
ننگر ناتاريون، وڏيون بگهاڙين 'بيگ' جوءِ. (۲)

---

(۱) مصريون = تراڙيون، آڏو تراڙين جا وار ڪري. (۲) 'بيگ جوءِ' يعني 'بيگ چوي'. بيگ گبرو هو، بکراڻي گبرن مان.

روايت ـ ۲

جوکيا اصل ڪنڪور علاقي جا هٿ، جيڪو شاهه بلاول جي پرسان آهي. ٻوءِ ملير ۾ اچي ٺڪاڻو ڪيائون. انهن مان بجار وڏي همت وارو ساماڻو ۽ وڇي ٺڻي ۽ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي نواب وٽ نوڪر ٿيو. ان وقت ڏاراجا (ميرپورساڪري ۽ ٻڌهارن کان اولهه) ۾ راڻو ارجن راج ڪندو هو. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي (۱۱۷۰-۱۱۸۶ھ= ۱۷۵۶-۱۷۷۲ع) ٺڻي جي نواب شيخ شڪرالله ڪي حڪم ڏنو ته راڻي ارجن کي ماراءِ ته انهيءَ علاقي تي قبضو ڪجي. انهيءَ تي نواب، بجار جوکيي کي سڏيو ۽ تاکيد ڪيو، جنهن تي بجار، راڻي ارجن کي مارڻ جو ڪم پنهنجي ذمي ڪيو.

شڪرالله بجار کي ٿو ڪوٺيو سڏائي
ته آڻ سيسي ارجن جي، يا پانهنجي تون ڏي
ٿ ته هٿندو سڀين هٿن سين، جنگ نه ڪندين جي
سو ويڙ انهيءَ وڪڙ ۾ ٿو ورنهه وماسي.

—

ميڻي، بنگل، بيگ، مراد، پينڻ سان ٿو ڪوڙ و ڪالهائي
ته اوهين پائر منهنجا، هيڏي اچو سي
ميار جا مڪلي جي، هلو ته اچون لاهي.

اها "ميار" آها جو ڪلهوڙن طرفان خدا آباد مان گهٽ چڙهي هئي، تنهن جوکين کي هيسائڻ لاءِ مٿن جلهه ڪئي.

"ڪنيو خدا آباد مان گهٽ وڏي گهوڙن"

آن وقت بجار ۽ ٽڪڙو ٻئي پائر پڄي ويا، باقي سندن پاڻيجو ڪالا مڙس ٽي ٻيڙو ۽ مارجي ويو هو. جوکيا ان وقت مال وڻي وَس جي سانگي مڪلي تي ويٺا هٿا.

ٽڪڙي چڏيو تار ۾، ڏنو ٽي بجار
مامن تي ميار، رهي قابل ڪالا خان جي.

Gul Hayat Institute

يعني تہ مامي تگڙي پنهنجي پاڻيجي "ڪالا" ڪي وڏي مصيبت (تار پاڻي) ۾ ڇڏيو ۽ پاڻ بچار ڀري ڪان ڦٽي ڏٺو، ته پاڻيجي سان پيڙو نہ ٿيو. اها ميار مٿن رهيل هئي، سو پاڻن ڪي سڏي چيائين تہ: هلو تہ هلي وڙهون، سير ڏيون ۽ پاڻ تان اها ميار لاهيون.

بچار ٻوءِ ملير جا اسي جوڪيا ساڻ ڪري، لاهري بندر ڏانهن ڪاهي هليو. راڻو ارجن ان وقت ويهن ماڻهن سان "رتهي ڪوٽ" ۾، جيڪو هڪ ٻيٽ تي هو، شڪار لاءِ لٽل هو. وهاڻي رات، جڏهن راڻو ارجن پنهنجي طنبوءَ ۾ ڏيو ٻاريو ستو پيو هو، تڏهن بچار ۽ سندس ساڻي تراريون وات ۾ ڪري، سيٽاهن تي تري وڃي مٿس ڪڙڪيا ۽ ماري چڏيائونس.

ميان غلام شاهہ انهيءَ فتح جي عيوض، بچار جوڪيي کي "چام" جو لقب ڏيئي جوڪين جو سردار مقرر ڪيو. چام بچار ٻوءِ زور ورتو ۽ ڪرمتين ۽ هرفتن سان جنگيون ڪيائين.

راڻي ارجن کي بچار ماريو، ان واقعي بابت روايتون هن ريت آهن:

ميان محمد امين پوتاڻي(۱) چيو تہ: راڻو ارجن پنجاهہ مڙسن سان هلندو هو ۽ سمند ۾ ٻيڙا ڦريندو هو. بچار جوڪيو ٻہ ڏاڍو مڙس هو، پنهنجن ساڻين جو نوڪر پنجي ميان غلام شاهہ جي دربار ۾ ويو. بچار جو ٻير وڏو هو، تنهنڪري سچاپڻ جي ڊپ ڪان هاڻو ٻہ پاڻ سان ڪين ٿيندا هئس. ميان غلام شاهہ جي مٿس نظر پئي ۽ پهلوان ڏسي ڪيس چيائين تہ: تون وڃي راڻي ارجن کي ماري اچ. راڻو ارجن ٻہ تراريون ٻڌندو هو. جڏهن بچار مٿس حملو

(۱) وينل ڏريجي جو.

کیو، تڏهن راڻي سان گڏ هڪڙو بلوچ هو، تنهن مقابلو کیو، ۽ مارجي ويو. ٻوءِ بجار ترار جو وار ڪري راڻي کي ماريو.

سگهڙ عبدالله جوکيي جي روايت موجب چاڪر بجار، راڻي کي مارڻ وقت ست ڏاڍا مڙس جوکيا پاڻ سان وٺي ويو هو: (۱) سيندل شهداڏاڻي (۲) ابراهيم ساکاڻي (۳) حاصل ساکاڻي (۴) لائقڏنو ساکاڻي (۵) بچل ساکاڻي (۶) نورو ڏاکرو ۽ (۷) ڏڻي ڏنو ساکاڻي، ۽ مٿي آيل شاهد بيت ۾ مٿي، بنگل، بيگ، مراد ۽ هنن جا نالا آهن.

سگهڙ حاجي محمد سوڍي بگهياڙ جي روايت موجب راڻي ارجن کي ڪلهوڙن سان ڊپ رهندو هو، تنهنڪري هن پنهنجا ٻار ٻچا ساموٽڻي ٻيڙين رستي روانا ڪري ڇڏيا. ٻيڙيون هليون تہ خيال آيس تہ هتي وڙهي پوري ڪوٽ ٻڌو، تنهنڪري هيءَ ٻيٽي ڇڏجي. اهو خيال ڪري ٻيڙياتن کي سڏيائين، ۽ ٻيڙيون کين ٻڌيون. انهيءَ تان ٻهاڪو مشهور ٿيو تہ: "هاڪاريون، راڻي ارجن لاءِ ٻہ کين ٻڌيون، جنهن جون ٻيٽاڻيون هيون." ان بعد راڻي ارجن دستور ڪري ڇڏيو تہ رات جو پنهنجي همراهن سميت جدا هڪڙي ٻيٽ ۾ وڃي ٽيندو هو.

Gul Hayat Institute

جڏهن ڪلهوڙن جي طرفان، راڻي ارجن تي حملي جي سڻس ٻڌي، تڏهن ڪرمتي بلوچ، جيڪي راڻي ارجن جي علائقي ۾ ويڻل هئا، تن پنهنجي سڪ طڻوطا خان کان پڇيو تہ کنهن جو طرف وڃون. سڪ چيو تہ:

"سدا رهون ساڪري، اجهي راڻي جي"

يعني تہ اسان اصل کان راڻي جي اجهي ۽ راڻي سان ٻيڙا آهيون. تڏهن ڪرمتي راڻي جي طرف ٿيا. جڏهن بجار جوکيي، راڻي ارجن تي حملو کيو، تڏهن ڪرمتين جو راڄ سچو وڙهيو،

پر مَلک جو پاڻ "نوتک" ڪرمتي، جنهن کي بجار ڪالهين ۽ پنهنجي پاسي ڪري ڇڏيو هو، سو بجار جي طرفان وڙهيو. انهيءَ ڪري مَلک طُوطا خان نڪي واڻي جي طرفان وڙهيو نڪو نوتک جي مدد ڪيائين. ان تي ڪنهن شاعر چيو ته:

نوتک نامياڻ ڪينڪي، ڳوڙا ڪالهه ڪٽي
بيلي ٿي بجار جو، وڏوءِ پاڻ ماراڻي.

جنگ جون ڪالهيون پٽي هليون ته ڪرمتين جو شاعر بيگ گبدو، تنهن پٽي آڻيو ۽ آنندي جهونگار پائين ته:

آهينٽون درياهيَ دل ۾، ساريون تا سومار
ڪيڪُو ڪنڪٽهار، رهيو آهير روح ۾.

ائين چئي زال کي چيائين ته: الا تُک زبان مان نڪري ويئي، مڙس ماراڻي وڌم.

پٽرتوس، نوتک ملکاڻي جي طرف جو هو، تنهن واڻي ارجن جي طرف وڃ تي، ڪرمتين کي طعني طور، بيگ گبدي کي چوائي موڪليو ته:

پارايو پٽرتوس جو، نيئي بيگ کي ڏيج
ته تنهنجي سيرن سوچار يون ڪيون، هاڻي تون پڻ کي چٽيج.

بيگ گبدي جواب ۾ چوائي موڪليو ته:

پارايو پٽرتوس جو، سڻي ڪيوسين ڪن
واڻي ۽ رحمت‌الله جو مور نہ اڏڪو من
اهي طعنا ڏجن تن، جي مَلک مارڻ آئيا.

يعني: "تون نوتک جي راڄ جو آهين، نوتک وارن کي طعنا ڏي، جيڪي مَلکن سان وڙهڻ آيا آهن. رحمت‌الله مَٽي. پوڻو ويڙل پير محموداڻي تي، سو راڻي جو ماسات هو ۽ پٽي سدائين گڏ هوندا هئا.

Gul Hayat Institute

حاجي سرماڻ خان (۱) چيو تہ سومار سنڌائي، بنبا بگهياڙ ۽ چنو بگهياڙ، انهن ڏنهي وعدا ڪيا هٿا تہ بجار کي جيڪو ڏک ڏ هٿندو، سو ميواري آهي. اهي راڻي جي طرف هٿا. جنگ تي هلڻ لاءِ سومار کي سڏ ياڻون تہ:

ساچو ٿي سومار، جوڪيا آيا جنگ تي.

تڏهن سومار آڏيو ۽ حقو ڪڍي جنگ تي هليو. چياڻونس تہ: حقو ڪنيو ٿو هلين! چيائين تہ: پويان هاڻي حقو ڪنهن جي لاءِ چڏيان؟ سومار ڏ ڀر مڙس هو، پوتي پٽي لڙڪندي هيس، پر چوندو هو تہ: "ادا! هنيون ڪٽيون". پوءِ جنگ ۾ پهرين مڙس کي حقو هڻي مار يائين. انهن ڏنهي مڙس ڪول هاڙيو ۽ بجار کي ڏک هنيا، پر ڏک ٿورا لڳا. بجار پوءِ چوندو هو تہ: "ٽپ فلاڻي فلاڻي جو آهي". چٽي بگهياڙ بندوق هنئي جا بجار کي چڏڻ لڳي.

بنبا چيو سومار کي، ادا! اوري آ
جوکيو جهجهين ڀائرين، ٻيلي ميرالله
منهن ۾ جهلي مصريون، گهوٽ وچايا گهاءَ
تون تني جو ياڻ، جن آنگيرا اڏ ڪيا.

آنگيرا اڏ ڪيا، آ سوائي سومار
تو ڪُر وڏائي لهائي، هٿين ڪني خبردار
جيڏا چاڻن يار، تہ هي انگيل ساڻ اڳي هٿا.

---

(۱) حاجي سرماڻ خان بگهياڙ سان سندس ڳوٺ تعلقي ميرپور ساڪري ۾ تاريخ ۲۲- جون ۱۹۵۶ع تي ڪچهري ٿي. حاجي سرماڻ خان کي گهٽيون خبرون هيون ۽ وڏو داناءُ هو، وڏيءَ عمر جو هو ۽ ٿورو ٻوءِ گذاري ويو.

ڪيڪنُو هَڊيهه نوتياڻي، راڻي ارجن جو وزير هو، سو انهيءَ جنگ ۾ ماريو. سندس قبر قدمن واري مقام ۾ آهي، جنهن تي گهوڙي جي تصوير ٺهيل آهي.

ڪيڪنُو ميرِ مِئي جاءِ هٿا ڪورن ڪورا ٻار
ڪَري چڙهي گنڊيي، تنهن عهدي ڪيا الغار
نوزڪ ٽيو نروار، تنهن ڪان ٻوءِ ترار ۾.

Gul Hayat Institute

۱۷. پيمجي جي ميان غلام شاهہ سان جنگ

پنهنجن پائرن کي مڃائي مطيع ڪري، ميان غلام شاهہ سنہ ۱۱۷۰ھ (۱۷۵۷ع) ۾ سنڌ جو حڪمران ٿيو ۽ ان کان پوءِ ڪڇ جي راءَ طرفان ٽيندڙ زيادتين طرف توجهہ ڪيائين. ۽ طاقتور قومون نوتيار ۽ جت ساڻس وقت ڪڇ توڙي سنڌ (جاتي ۽ بدين) ۾ آباد هيون ۽ انهن جو ڪڇ جي راءَ سان تاريخي ناتو هو. ان وقت ڪڇ ۾ ان کان اڳ ڪڇ جا راءَ، جيڪي جاڙيجا سما هٿ، سي عقيدي طور مسلمان هٿا. جيتوڻيڪ کين هندڪيون ريتيون رسمون ۽ ڪنڌا هٿا، انهيءَ ڪري انهن جا سڳ بنڌ جا ۽ رشتا هٿا. ان وقت ڪڇ جو راءُ گوڙجي هو، جنهن جي پاڻ آسڙجي نوتيارن مان شادي ڪئي هئي، جيڪي "ڀنسي" ۾ ويڙل هٿا. اڇا چوڪري ايڏي همت واري هئي، جو سانهہ ڏڪي ڪَن مان جهلي ڪاهو ڪيو هٿائين. ڪيس ۾ ٻڌ ٿيا: پيمجي ۽ ويسوجي. هو ٻئي همت وارا هٿا، پر پيمجي وڏو پهلوان هو. سندس نانائا نوتيار هٿا ۽ سندس شادي ۾ سنڌ جي سوڍن مان ٿي هئي. سنڌ سان سندس گهاڻو تعلق هو. ميان غلام شاهہ جي حملي وقت آڻ نہ مڃيائين. "جهاريَ جبل" وارو علاقو هنن جي جاگير ۾ هو ۽ پيمجي ۽ سندس پاڻ ٻئي مقابلي لاءِ "جهارو جبل" جهلي ٻيٺا. ميان غلام شاهہ جي طاقتور لشڪر سان پڄي نہ سگهيو، پر آخر دم تائين وڙهيو ۽ سر ڏنائين، پر ميدان نہ ڇڏيائين. تڏهن چيائون تہ: "واهہ پيمجي! جنهن جهارو ملهايو." هن جنگ جا هيٺيان بيت اسان نگرپارڪر جي سگهڙ سروپي فقير ڏادي مگڻهار کان ٻڌا*:

---

* مرحوم محمد اسماعيل خان نون ۽ صوبيدار سوڍي ستيڏاڻ جي مهرباني سان فقير حيدرآباد آيو ۽ اسان جو مهمان ٿيو، جتي ساڻس ۲۹- فيبروري ۱۹۶۰ع کان پوءِ ڏينهن رهاڻ ٿي.

سيان ماڻهو موڪليو، پيمجي اوري آءُ
لونگي ٻڌايان لک جي، سونهي سروهاءُ.

—

پيمجي امان ائين چيو، متان لڄائين ڪير
چئي: جيڏي جهارو نه ڇڏيان پلي اچن امير.

—

لغاري لاشاري چانڊيا، پيڙا رند پروچ
علي علي ڪري آٽيا ڪڙڪيا ڪوٽ ڪروڙ.

—

پيمجي چيو پاڻ کي پڇن ناهي ويرهڻو ترارين تڪيون، پڙ ۽ ڪوڙيو ٻير.

—

ڪارو گهوڙو ڪجلو، ملير سوراڻو
اچي پيو ليشڪر ۽ پيمجي پالارو.

—

سوڍي راڻي ايئن چيو: پيمجي کو ڪري
سونَ ڪٽاري هٿ ۽ رُڪ سان راند ڪري.

Gul Hayat Institute

۱۸. ککراڻي جي ڪيهرن سان جنگيون *

اوڀتي درياءَ جي ڏکڻ وارو پاسو، ڪيٽي بندر شهر کان ايرندي وارو پاسو، موجوده سنڊو درياءَ جي اوپر طرف شاهبندر تعلقو، اهو سڄو ملڪ ککراڻو يا ککراڙو سڏبو هو، ۽ آڪاڻي وقت کان وٽي ڪيهر قبيلي وارن جي اٿي هڪ مقامي رياست هئي. ڪو وقت هو جو ڪڇ جي آڙاسيي واري علاقي ۾ ڪيهرن جي حڪومت هئي، انهيءَ ڪري ککراڻي جي ڪيهرن ۽ ڪڇ جي راڄن جي وچ ۾ ويجها ناتا هئا، خاص طرح سمن جي قبيلن ۾ ککراڻي جا حڪمران به "ڪيهر سما" هئا ۽ انهي ڪري "ڪيهر جام" سڏبا هئا. ميان غلام شاه ڪلهوڙي اڃان جڏهن حڪومت هٿ نه ڪئي هئي ۽ پائرن سان سندس مقابلا پئي هليا، تڏهن هن هيٺ لاڙ طرف پئي گشت ڪيا ۽ پانڌجي ٿو ته هن ميرپور ساڪري طرف ڏاراجا جي راڻي، ملير ۽ ساڪري جي ڪرمتين ۽ ککراڻي جي ڪيهر جامن کان مدد گهري. اهي ٽيئي طاقتور ڏريون هيون، پر ميان غلام شاه ۽ سندس پائرن جي جهيڙي ۾ نه پيا. پوءِ جڏهن ميان غلام شاه حڪمران ٿيو ته انهن ٽنهي ڏرين خلاف قدم کنيائين. ڏاراجا جو راڻو اتي جي "نگامرن جي رياست جو آخري" حڪمران هو، جنهن تي ميان غلام شاه طرفان جام بجار جو ڪيي حملو ڪيو جو هو مارجي ويو. سنہ ۱۱۷۳ هـ جي آخر ۾ ککراڻي جي جام ڏيسر جي

* هي بيان ساڪري جي داناءُ سگهڙ حاجي سرماڻ خان مرحوم کان ۱۹۵۱-۱۹۵۵ع ۾ ڪيل ڪڇهرين ۽ ان بعد سندس سڃاڻ فرزند حاجي محمد سوڍي کان ۱۳- جنوري ۱۹۶۳ع تي ميهرشاه جي ميلي (بنورو) تي ڪيل ڪڇهري ۾ قلمبند ڪيا ويا.

Gul Hayat Institute

کن مهٽ ڪرڻ لاءِ ميان غلام شاه توجهه ڏنو. پهريائين محمد اويس ۽ بين سردارن کي چام جي خلاف موڪليائين. انهن چام ڏيسر کي هڪ پئي پئيان شڪستون ڏنيون. آخرڪار ۷- صفر ۱۱۸۴هـ (۸-ڊسمبر ۱۷۶۰ع) تي چام ڏيسر مجبور ٿي ويجي وڃي ڪچ ۾ پناه ورتي.

ٿي سگهي ٿو ته ان کان اڳ ۾ ڪلهوڙن حاڪمن طرفان موڪليل لشڪر متن چڙهائي ڪئي هجي. اهو به ممڪن آهي ته بين طرفان کي حملا ٿيا هجن، پر ڪرالي جا ڪيهر ميان غلام شاه جي حملي کان پوءِ ڪمزور ٿي چڪا هٿا. هتن بيتن جي پولي سان پانڌجي ٿو ته هي ۱۸-صدي عيسوي کان اڳ جا ناهن. هتن بيتن سان ظاهر آهي ته "بستان بندر" تي ڪو حملو ٿيو جنهن ۾ ڪيهرن هارايو. ان کان سواءِ پي ۾ کا لڙائي ٿي، جنهن ۾ ڪيهرن جي لشڪر اچي "گڙهه آباد" (آباد جي قلعي) ۾ پناه ورتي ۽ منجهانئن کي ملڪ ڇڏي ڪنيات طرف هليا ويا. چام ڏيسر کان اڳ يا پوءِ ڪيهر ڀوچراج (۱) ٿيو جيڪو وڏو سورهيه هو. هتن بيتن ۾ "ڪيهرن جي مخالف" واري طرف جي شاعر سندن گلا ڪئي ته "ڪيهرن جي طرف جي شاعر" ان جو جواب ڏنو.

مخالف ڏر جو بيت

جمعي بعد جا ستئي کا بستا منجهه بندر (۲)
ته ڏسو ڏيسر چام جا ڪيهر هٿا ڪوندر
ڏڪي جي ڏمال سين هير نه ڪتن پر
وڃائي وڏئون واٽ تي پنهنجا هتن سان هتيار (۳)
ٻوءِ ناحق موتي نر، لڳڙ لوڏي آئيا

(۱) مسلمان هئو، ۽ ڪيهرن ۽ پنجر جي سمن ۾ "پوچراج" ۽ "پرٿوي راج" نالا هلندا آيا، جيتوڻيڪ اهي صدين کان وڃي مسلمان هٿا. (۲) جمعي نماز بعد هي ڳالهه بستا بندر ۾ هلي. (۳) وڃائي وڏئون = ڦٽا ڪيائون. هتيار = هٿيار.

ڪيهرن جي طرف جو جواب

خدا ڪنان خير پن، وائي ايءَ ر وار
ڪيهر ڪابل ڪرسي، طالع سندن تار
نيگهڻ، ٻولو، ڪاٺيون، سُنڪرُ مَل متار(۱)
اي چارئي چڙهيا اُمراء اچن، پڙ جني تي هار(۲)
سَايٽ سَجائي چڙهيا، "ديري" جن دربار(۳)
اُن سين راڇو روجهيءَ تي چڙهي ٽيو پليءَ پاڻ سوار(۴)
تَل واهيندا تار، جي سانهه سانيٽيا پاڻ ر(۵)

مخالف

تو جهي سانهين سَٽ ئي نه جهلي، ٽڪا ڏَراهه پئي
ڪي پڳا "ڪڙهه آباد" تي، ڪن وڃي "ڪنيات" ڪنئي
ڪي ليڪا اهڙي لَل سان، جئن لکين ڪونه لهي
جيءَ لڪائيون جانيوُن، ٿوئي هيٺ ٿهي
سُٽهت سردارن جي رَئي ڪانه رهي
سانجهر سوير ئي، آيا "ڪڙهه آباد" ر.

—

پر جو لوڏُ ڪندو هولا ڏُڪو، مڙد سونهريءَ مُٺ(۶)
سو پڙ ڪي ڏيئي پُٺ، توجو پوچراج پڇي ويو(۷)

موافق

ان پوچراج جي پڇڻ جو، آءٌ سنهن ڪٽان سؤ ڪنڈ(۸)
ڪَ ڪنگا اَلڻي وَهي، ڪَ جهڙي سڪندر ٻنڈ

---

(۱) اهي چارئي وڏي همت وارا. (۲) امراء=امير. پڙ=همت پريا، سگها.
(۳) سايٽ=سالبهه، ڪڏ، جن جي درٻار يا گادي "ديري" ر هئي.
(۴) راڇو=سردار. روجهي=گهوڙي، روجهه جي رنگ واري.
پليءَ پاڻ=چگي سوڻ سان، پلي پيٽي تي. (۵) رت جون تراڀون وهائيندا. سانهه=سگها سوره. سانيٽيا=پکين پيا، جنگ ر مقابل ٿيا.
(۶) سندس ترار سوني مٺ سان هئي. (۷) توجو=تنهنجو. (۸) آءٌ قسم تو ڪٽان ته هو ڪڏهن ڪونه پگو هوندو.

ڪَ قطب تارو ٿوئتي، رڙهي وڻي رند
ڪَ موتي هوي ماه ۾، سندو هاڻيءَ ڏند
تہ ۽ ڪيهر ورائي ڪنڊ، پڙ ڪان ٿيرون نہ ٿئي.

مخالف:

هر پڙ ڪان ٿيرا ٿيا توجا موٽيا مٿيرا
ستن پنجن پاڻ ۾، گهوٽن ڪيا گهيرا
پاڪون پنجاهين جون ڏري ٿيون ڏيرا
اڇن لوڏيل لڪندا، جهڙا ڪڳائيل ڪيرا(۱)
سانجهر سويرا، آيا "گڙهه" آباد ۾.

موافق

پڙ ڪان ٿيرا نہ ٿيا جڏ دانهن هڻا "ديري"
وڏي بخت بلند هڻا ڪيهر ڪراڙي
ڪوڪ تني جي ڪچ ۾، ڪنيات ۾ ڪاري
ڏينهن لڳن راتيون هون، ورق وجهن واري
وڻا هول پنهنجا پاري، ڪيهر ڪراڙي ڏٺي.

Gul Hayat Institute

(۱) سيءَ جا ستيل ڪيرا پکي.

۱۹. ميان عبدالرحيم گرهوڑي جي ساهي سان جنگ

ڪلام گرهوڑي ۽ آندل روايت (۱)

گرهوڑي صاحب هيءَ جنگ سنہ ۱۱۹۲ھ ۾ ڪئي. مهاڏيو جي مڙهي خيرپور (ضلعي) جي ٽر واري ٽڪر ۾ هئي. چون ٿا تہ انهيءَ مڙهيءَ جو بنياد ۵۰۰ هجري ۾ پيو. روايت آهي تہ مڙهيءَ جو برپا ڪندڙ گنگا نديءَ مان پاڻي ڪڍي نڪتو هو، انهيءَ ارادي سان تہ ڪٿي هڪ وڏي مڙهي ٺاهي وڃي وهان. ڪٿي ۽ ڪهڙن اصولن تي مڙهي بنائي وڃي، انهيءَ لاءِ گنگا جر ڪنيو هٿائين ۽ دل ۾ رٿيو هٿائين تہ جنهن هنڌ جو پاڻي گنگا جر سان تور ۾ هڪ جيترو ٻيهندو، اتي اها مڙهي اڏائي ويندي. گهٽائي ڏيهہ ڏورائين، مگر پاڻي وزن ۾ گهٽ ٿي ٻيو يا وڌيڪ. آخر جڏهن رلندي رلندي هگورن وٽ آيو، تڏهن اتي جو پاڻي گنگا جر سان وزن ۾ ٻچي آيو. هوءَ اهو پاڻو اتي مڙهي ٻڌي ويهي رهيو ۽ ان ڪي مهاڏيو جي مڙهي يا مهاڏيو جو مندر ڪري سڏيائين. آهستي آهستي اُن جي چوگرد شهر ٻنجي ويو.

انهي مڙهيءَ جي مهنت کي جادوءَ جي زور تي ڏاڍي طاقت هوندي هئي، جنهن ڪري سڄو ملڪ نميو پيو هوندو هئس. بارهين صدي هجريءَ جي آخر ۾ مهاڏيو جي مڙهيءَ جو مهنت سوامي دَنگر ٽالي هو، جو پنهنجي نندي ڀاءُ گرت گر جي حمايت سان وڏي هستي رکندو هو. هندو خواه مسلمان هزارن جي تعداد ۾ سندس پوئلڳ هٿ ۾ گهٽيءَ پسگردائيءَ ۾

---

(۱) "ڪلام گرهوڙي" شمس‌العلماء ڊاڪٽر داؤد پوٽو، سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي، ۱۹۵۴ع.

سندس مڃتا هلندي هئي. سندس لنگر هميشه جاري هو، تنهنڪري آيو ويو سندس نمڪ کائي، سندس ارادتمندي جو دم پريندو هو. ڄانيها ۽ ڪجو ذات جا مسلمان پڻ سندس مريد هوندا هئا. انهن جي ابتدا تي سوامي دتگر ڪين شڌ ڪري هندو ڌرم داخل ڪندو ٿي ويو.

جڏهن ڪان مسلمانن جي مرتد ٿيڻ جو ٻڌلاهه گرهوڙي صاحب جي ڪن تي ٻيو، تڏهن ڪان وٽي دلي ارادو هوندو هئس تہ اها مڙهي منهدم ڪري، ساري مانڌاڻ کي نابود ڪري چڏيان. هڪ دفعي لنواري شريف ڏي ويندي، مڙهي جي طرف ڪان ايندڙ يارن وٽان معلوم ٿيس تہ بتخانو اڳي ڪان ۾ وڌيڪ زور ٿي ويو آهي. اها ڳالهہ ٻڌندي ڏاڍو جوش ٿيس ۽ يارن کي چيائين تہ بتخانو ڍاهڻ ضروري آهي. حاضرين مان هڪ درويش کي پنهنجي ياران خواجہ گل محمد صاحب ڏي موڪلياٿين تہ وڃي احوال پهچائي ۽ ساڻ پوٽي موٽيو. انهيءَ درويش خواجہ صاحب وٽ پهچي احوال پيش ڪيو ۽ عرض ڪيائين تہ شيخ صاحب مون کي اماڻ وقت هي بيت روئي پڙهيو هو تہ:

جنهن ڪن ٽوڙايا ڪوڏ مان، تنهن کي ڪجاڙو
ساڻس ستاڙو، پٽس نالو ڪينڪي.

Gul Hayat Institute

حضرت خواجہ صاحب اهو ٻڌي ڏاڍو افسوس ڪيو ۽ فرمايائون تہ: "شيخ صاحب پنهنجي عمر جي پڄاڻي ڏني آهي."

پوءِ گرهوڙ پهچي عام پڙهو گهمارايائين تہ "آهي کو غازي، جو جهاد في سبيل الله ۾ ساهہ ڏئي؟ مگر هلي آهو، جنهن کي ڏيڻ ڏيڏي ڏاڙهي هجي." ڪل ٻاهتر ماڻهو ساڻس هلڻ لاءِ تيار ٿيا. رواني ٿيڻ وقت هڪ خط ماروٽبي هتان مير بجار خان ڏي لکي موڪلياٿين ۽ هي نياپو پڻ

ڈنائين تہ: جنهن جي نياهي تي سون توهان کي ڏنيوي رهائش لاءِ هڪ زمين جو ٽڪر هٿ ڪري ڏنو هو، انهي نياهي موڪلينڊ جي ڪم سان مان هتان روانو ٿو ٿيان. توتي هاڻي فرض آهي ته اڄي منهنجي مدد ڪر. حڪم موجب ماروٽيپي، مير هجار خان کي وڃي خط ڏنو. مير کي انهي وقت ايمان چڏي ويو. پاڻ ته ڪونہ آيو، پر مدد ۽ ڪانہ موڪلياٽين. پاڻان جواب ڏياري موڪلياٽين ته: توهين ۽ مهنت ٻئي فقير آهيو، اسان جو انهيءَ ۾ واسطو ناهي، جيئن وٽيوَ ٽيئن ڪريو. هوڏانهن مهنت کي چوائي موڪلياٽين ته اسان جو مگربي جي ڪاهہ سان ڪوبہ واسطو ڪونهي، توهين مگربي سان ڪهڙو بہ سلوڪ ڪري سگهو ٿا.

گرهوڙ ڪان پهرين منزل "رڪن ڊلبار" وٽ ڪياٽون، جو ڪپري ڪان ۵ ميل اوپر ۾ آهي. اتي ٽيپن وٽ سَرَنڌن جي وڻ هيٺ ڏينهن ڏاريائون. مارو ۽ الياس ٽيپو ٻئي پاڻر جهاد لاءِ تيار ٿيا، پر پاڻ الياس کي پوئتي گهر جي سنڀال لاءِ چڏيائين، فقط مارو کي ساڻ ڪنيائين. آتان ڪوچ ڪري "راڙ" جي سيڏن ۾ آيا. سيڏن کي چياٽون ته: "اوهين سونهان ٽي هلو." سيڏن چيو ته: "مهنت تمام ڪڙو آهي، هي لشڪر ڪڏهن بہ ڪونہ ڪنڊو، ۽ جيڪڏهن مهنت کي خبر پئي ته اسان سونهب ڪئي آهي ته اسان کي پيڙي چڏيندو." ائين چئي هلڻ کان انڪار ڪياٽون. سندن سات ۾ ڪامل نالي هڪ ڪوري هو، جنهن چيو ته: مان تازو آتان آن خريد ڪري آيو آهيان، وات آڻ ۾ ڏيکاري سگهندس. تنهن تي پاڻ چياٽين ته: تون جيڪڏهن هنن ٻاهتر چٽن جو سونهون ٽيو ٽو هلين، تڏهن ڏينهن قيامت جي ۾ هنن ٻاهتر چٽن جو سونهون ٽي هلندين. هنن سيڏن جي سيڏي وٽي ٽو ڏيان ڪورين کي ۽ ڪورين جي ڪورپ وٽي ٽو ڏيان راڙ جي سيدن کي.

Gul Hayat Institute

راڙ ڪپري تعلقي ۾ هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، جتي اچان تائين ڪيترا سيّد ويٺا آهن، جي ڪورڪو ڪم ڪيا ڪن. ڪامل ڪوريءَ جا هويان اچان تائين گرهوڙي صاحب جي درگاهہ جا مجاور ٿيندا اچن. مرحوم سنگهار فقير، جنهن جي واتان هيءَ روايت آندي وئي آهي، سو به ڪامل ڪوريءَ جي ڪرم سان هو. آخر راڙ سان رڙهي اچي مهاڏيو جي مڙهيءَ کي قابو ڪيا. ان وقت سچي عملي وٺ فقط هڪ ڏور واري بندوق هئي.

مهنت وٺ هڪ ڪشتو هوندو هو، جو هر ڪنهن طرف کان آڻي گيهہ ۾ گوشت وغيره گڏ ڪري اچي ديگ ۾ وجهندو هو، جا رجهي تيار ٿيندي هئي ۽ آن سان آتي جا رهاڪو- هندو خواه مسلمان- کائيندا هئا. انهيءَ ڏيگ ۾ اهڙي حڪمت هئي، جو سوين ماڻهو کائي اٿندا هئا، پر هوءَ اوتري جي اوتري رهندي هئي. ازانسواءِ کهڙو به مريض وڃي ايندو هو، تہ متس ٻڌي لفظ پڙهي شوکاريندو هو تہ مرض لهي ويندو هو. انهن ٻنهي ڪرتبن ڪري ماڻهن ۾ مهنت جي وڏي مڃتا هوندي هئي.

شيخ عبدالرحيم گرهوڙي شهر جي ويجهو وارد ٿيڻ شرط جتّيءَ جي هڪ پادر کي حڪم ڏنو تہ ڪشتي کي ڪيڏانهن به نہ ڇڏج. سو ڪشتو ڇيڏانهن وڃي نہ سگهيو ڪاڇا کايو موٽيو اچي ساميءَ جي اڳيان ڪيري. سامي حيران ٿي ڇيو تہ شايد ڪو جادوگر آيو آهي جو ڪشتي کي گدائيءَ کان روڪي ٿو. چوڌاري چاري موڪلياٿين، جن خبر اچي ڏنيس تہ ٻيو تہ شهر جي ڇڪ ۾ ڪوبہ آيو آهي، سواءِ گرهوڙ واري مگريي فقير جي. ساميءَ کي اڳڻي سيّد هئي تہ مگريو وڏو درويش آهي، جنهن ميرن کي سنڌ وٺائي ڏني هئي. تنهن تي ساميءَ جي نندي پاءُ گرت گر ڪيس ڇيو تہ هن کي ميرن جي ضرور مدد هوندي ۽ ازانسواءِ فقير بہ آهي، انهيءَ سبب

ساٹس وڑهن چگو ناهي، بهتر ٿيندو ته منٽ ڪري جنهد
چڏائجي ۽ ڪيس ڪجهه ڏن ڏيڻي پوئتي موڙائجي. د تگڙ ڪي
اها صلاح آئڙي ۽ ٻڻي چڙا گرهوڙي صاحب وٽ لنگهي ويا.
گهٽيڻي منٽون آزيون ڪيائونس، سون، هيرن جواهرن ۽
سوڍين عورتن جي لالچ ڏنائونس، مگر گرهوڙي صاحب سڻي
آڇن کان انڪار ڪيو، بلڪ ٻنهي ڇڻن کي اسلام جي
دعوت ڏنائين ۽ ڪين صاف چيائين ته: جيڪڏهن ايمان نه
آڻيندا ته سان جنگ کان ڪين گسندس. ٻنهي ڇڻن ايمان
آڻڻ کان نابري واري. تنهن تي ٻاڻ ڪين چار شرط پرکا طور
وڌائين ۽ فرمايائين ته: جيڪڏهن انهن سان کوبه شرط
قبول نه ڪيو ته پنجون شرط تلوار جو آهي، جا پاڻهي فيصلو
ڪندي. پهريون شرط: هندن جو سردار اسان وٽ اچي،
اسين کيس چاليهه راتيون هڪ ڪڙ ڪين کان سواءِ جاءِ ۾ بند
ڪري، ٻاهران قفل ڏئي چڏيندا سين. اهڙيءَ طرح آڳ جو
مسلمانن جو مهندار آهيان، سو وٽن چاليهه راتيون قفل اندر
بند رهندس. ٻوءِ جيڪو به اسان مان فوت ٿيو، تنهن جو
لشڪر آڻ مڃيندو. ٻيو شرط: هڪ ميدان مقرر ڪجي.
هندن جو لشڪر هڪڙي طرف ٻهي ۽ مسلمانن جو سامهين
طرف، جيڻ هڪٻئي کي ڏسي سگهن. ٻوءِ آڳ ۽ هندن جو
سڀهه سالار ميدان ۾ ٻي سلهون وڙهندا سين. جيڪڏهن ٽيئي
دفعا آڳ مٿس غالب پيس ته هو مسلمان ٿيندو، نه ته آڳ
جڻيو ٻڌي سازي لشڪر سميت سندس تابع ٿيندس. ٽيو شرط:
مون کي ۽ هندن جي سرکردي کي سڻي ماڻهن جي روبرو
پڌري پٽ ساهميءَ ۾ تورين، جيڪڏهن هو باوجود ڏسلهائيءَ جي
گورو ٽيو ته آڳ سندس رسمون پاڻ تي هموار ڪندس، ۽
جيڪڏهن آڳ باوجود ڏهرائي جي وزن ۾ سرس ٽيس ته هو
اسلام آڻيندو. چوٿون شرط: هندو ٻنهنجي ٻٽ اڪيان
راڪ روپ ۽ ريتون رسمون کن، جڏهن جوش ۾ اچن

تڏهن آڳ تن تنها وڻن حاضر ٿيندس. ٻوءِ جيڪڏهن سون تي تصرف هلايائون تہ آڳ سندن جماعت ۾ شامل ٿيندس، يا آڳ ذڪر جي حلقي ۾ اندر ويهي رهندس ۽ سندن سردار اکيلو اچي. اڃان اوٽيهہ وکون پري هوندو تہ ازخود ڪلمہ شهادت پڙهي مسلمانن جي دين ۾ داخل ٿيندو. پنجون شرط آهي: جهاد، جنهن جي لاءِ سنهڙي آيا آهيون.

انهيءَ پيغام موڪلڻ بعد عبدالرحيم گرهوڙي پاڻ کي ڪٽنبهن تائين واريءَ ۾ پهرايو ۽ سيني سپاهين کي سڏي ڪائنس پڇيائين تہ ڪهڙي صلاح آهي؟ جيڪڏهن ڪافر چار شرط نہ مڃين تہ ٻوءِ؟ سيني يڪ آواز چيو:

صلاح ماهمہ آنست کہ آن تراست صلاح

(اسان سيني جي اهائي صلاح آهي، جا اوهان جي آهي)

تنهن تي پاڻ فرمايائين تہ سون کي هيءَ ڪالهہ منظور آهي يعني تہ شهيد ٿي اورجون. سيني چيو تہ شهادت جو موت قبول ڪري آيا آهيون. تهان ٻوءِ زمين کان ٻاهر ڪيو يائونس.

مٿيان چارئي شرط سامي‌ءَ قبول نہ ڪيا. تنهن تي گرهوڙي صاحب ڪيس ٻيو پيہ وجهہ ڏنو ۽ چيائينس تہ: اوهين ڪيڏانهن گهرايو ۽ ڪائنس پڇو تہ جيڪڏهن هو چوي تيڪن ڪريون. ڪيتري کان دريافت ڪئي وئي، پر جواب ندارد. تڏهن گرهوڙي صاحب چيو تہ: هاڻي وري جمني‌ءَ کان ٿا پڇون، ٻوءِ جيڪڏهن چوندي تيڪن ڪنداسين. سامي‌ءَ سمجهو تہ جمني ۽ ڪيتري وانگر خاموش رهندي، سو اهو شرط ڪٽي قبول ڪيائين. جمني‌ءَ وٽي کيو "دين! دين!". سامي‌ءَ مڪر ڪري چيو تہ: جمني‌ءَ مان "ڏن، ڏن" جو آواز ٿو اچي. تنهن تي "حق، حق" جو آواز اچڻ لڳو. انهيءَ ڪشمڪش تي ڏنڊي پاڻ گرت گر وڏي پاڻ د تگر کي چيو تہ نيزاري ڪري پاڻ ڇڏائجي، نہ تہ هن بلا مان جند نہ ڇٽندي. ٻوءِ ٻئي پاڻر صلاح ڪرڻ لاءِ اجازت وٽي پنهنجي جاءِ ويا.

Gul Hayat Institute

جاءِ تي پهتا ئي مس تہ مير بجار خان جو مخفي خط ہ اچي ملين، جنهن ۾ لکيل هو تہ اسان جو مگريي فقير جي لڙائيءَ سان کوبہ واسطو ڪونهي، اوهين ٻاڻ ۾ چاڙو. ٻنهي ٻاڻرن کي مير صاحب جو ڏپ هو، پر جڏهن خبر پين تہ مير جسو هٿ ناهي، تڏهن پيٽ ۾ ساهہ پين ۽ چيائون تہ انهن ٻاهتر چٽن کي اجهو ٿا گهمائي وڻون. انهيءَ خيال سان وٽي پير تي ڏونکو هنيائون ۽ جنگ لاءِ تياري ڪرڻ لڳا. ايتري ۾ گرهوڙي صاحب جي ہ ماڻهن اچي احوال کيو تہ: قبلا، سامي ۽ سندس ٻاڻ تہ صلاح مشورت لاءِ وقت وڃي ويا هئا، مگر ڏسجي ائين ٻيو تہ جنگ لاءِ تياري ٿي رهي آهي. تڏهن ٻاڻ فرمايائون تہ: شايد مير بجر ڏوه کيو آهي، ٽيندو ہ ساڻس ڏوهہ:

اسان ٻاري، ٻيجو نہ ٻاري
وڃي ٻيجر جي سرداري.

هن جنگ ۾ کي ٽالپور ہ شامل هئا، جن عرض کيو تہ: قبلا، ٻيجر تہ دغا ڪئي، ۽ اسان ٽالپورن کهڙو ڏوهہ کيو، جو اسان کي ہ پاراتو ڏنو ويسو آهي؟ تڏهن ٻاڻ فرمايائون تہ: "اوهين مير هيا سڪيو پيٽ پالينداہ" انهيءَ دعا جو اهو نتيجو ٿيو، جو اڄ اچاڻ تائين سڀڪنهن ٽالپور وٽ ڪجهہ نہ ڪجهہ زمين چوٽڪر آهي ۽ خوش گذران ڪري رهيو آهي.

ٿوري وقت ۾ سامي جو لشڪر اچي ويجهو ٻيو. ٻاڻ پنهنجي ساڻين سان اڳيرو وڌيا ۽ رامڻ ٽالپر کي حڪم ڏنائون تہ بندوق پري ڇڏ. رامڻ جواب ڏنو تہ مون اڳئي پري ڇڏي آهي. چيائوس تہ ٻيو ڪان ہ پري ڇڏينس ۽ جڏهن مان جوان تڏهن چوڙج. جنگ جڙڻ تي ٻاڻ ۽ريرو ٽي رامڻ سان گڏ وڃي ٻيٺو. مريدن هڪ ترار ۽ ڍال واري کي

Gul Hayat Institute

موکليو تہ وڃي پر ۾ ايھہ تہ وقت سر ڊال سان بچاءُ ڪري سگھجي. پاڻ يڪدم ڊال واري ڪي هٽائي چيائين تہ: سپر سڀور ڪندياءِ مرڻ ٻاس تہ ميرَ ٿيئن.

ٻوءِ تہ مجاهدن وٽي هندن جي لشڪر تي هلان ڪئي. گرهوڙي صاحب پاڻ نڪو هٿيار هلايو ۽ نڪي ڪو ڪاوڙ يا ڀيٽ جو لفظ وات سان ڪيائين. رڳو "اياڪ نعبد واياڪ نستعين" واري آيت ٻڌي ڏهرايائين. ايتري ۾ سامي د تگر، ڪاري گھوڙيءَ تي چڙهيل، ڪٽاري چلهہ سان ٻدل ۽ نيزو هٿ ۾، لشڪر اڳيان گھوڙيءَ کي ٽپائيندو ۽ ڪڏائيندو نظر آيو. پاڻ رامڻ ٽالپور کي جڪ ڏنائون تہ سامي جبي سيني ۾ بندوق هڻ. بندوق لڳڻ سان سامي گھوڙيءَ تان آهٽجي ٻيو ۽ سندس ٽنگ رڪيب ۾ قامي پئي. هندن جي لشڪر جڏهن ڏٺو تہ سندن صوبو ڪري ٻيو آهي ۽ گھوڙي ڪيس گھليندي وتي، تڏهن چيائون تہ ٻهرين سامي ڪي بچايون ۽ ٻوءِ انهن ٻاهتر ماڻهن کي گرفتار ڪندي ويرم نہ ٿيندي. دشمنن ۾ ٽاکوڙو ڏسي مسلمان ٻڌائڻ کاهي پيا. اهو وجهہ وٽي، دشمن جا ڪي آدمي گرهوڙي صاحب تي آور ڪري آيا. ٻهرين ٻهرين لکاني چانهين گرهوڙي صاحب تي بندوق چوڙي، ۽ بندوق ڦاٽي پئي. ٻوءِ بندوق اڇلي اڇي ڪيس ڪڍيون هٿيائين ۽ متابي ڪجوءِ تراريا ڏڪ هنيا ۽ هڪوڙني ۽ راڄڙ متس کهاڙين جي وار ڪئي. ساروٽيبي جڏهن هيءَ حال ڏٺو تڏهن ڊوڙندو ڊوڙندو "ابو، ابو" ڪري اڇي گرهوڙي صاحب جي مٿان ٻيو ۽ انهن ساڪين نامرادن کيس ترار هڻي ماري وڌو. اهڙيءَ طرح گرهوڙي صاحب جي ماروءَ جي حق ۾ پيشگوئي پوري ٿي ۽ سندن رت ڪڍيا.

ايڏن زخمن هوندي ۽ گرهوڙي صاحب جي بدن مان رت جو هڪ ڦڙو بہ نہ وهيو ۽ سڀئي گھاءَ اندران اڇا ڏسڻ ۾

Gul Hayat Institute

پئي آيا. انهيءَ حادثي بعد پاڻ ٽي ڏينهن جيڙو رهيو. سامهءَ جي لشکر تي اچيّ الاهي مصيبت ڪڙڪي، جو سڄو ناس ٿي ويو. گرهوڙي صاحب جا ٻ ڪيترائي اصحاب شهيد ٿي ويا. پاڻ پنهنجي لشکر کي حڪم ڏنائين تہ مڙهيءَ کي ڏاهيو ۽ بٽ پيچي پورا ڪريو. پوءِ انهيءَ جاءِ تي مسجد ٺهرايائين ۽ مٽس مجاور مقرر ڪيائين. لشکر کي هدايت ڪئي وئي تہ ڪائن پيئڻ مباح آهي، مگر ڪنهن شيءَ کڻڻ جي اجازت ناهي. ٽن ڏينهن اندر سارو انتظام پورو ڪري پوءِ دم ڏنائين.

چون ٿا تہ وصال وقت امر ڪيو هٿائين تہ مون کي يڪدم تہ پورجو، جو ٽن ڏينهن بعد جيڙو ٿي آڻندس، پر جيڪڏهن منهنجي مڙهہ تي ڪا مک ويهي تہ پوءِ هڪدم دفن ڪيو وڃي. سندس همراز ساٿي اڃا هٿ ۾ سندس حڪم موجب ڪري رهيا هٿا تہ سندس جنازو اچي گرهوڙ ۾ پهتو. سندس شهادت جو ٻڌي ڪيترائي ٽالپور ٻ اچي گرهوڙ ۾ ڪٺا ٿيا هٿا. جڏهن انهن کي خبر پئي تہ گرهوڙي صاحب جو هي فرمان آهي، تڏهن کين اچي ڊپ ورتو تہ جيڪڏهن گرهوڙي صاحب جيڙو ٿي آڻيو تہ اسين سخت ڏوراپي هيٺ اچي ويندا سين، جو اسان سندس مڙس نہ ورنايو هو. سو اچي ٽاهوت مچايائون تہ بزرگ کي هڪدم دفن ڪيو وڃي. آخر انهن جي زور تي جنازو تڙتڪڙ ۾ زمين داخل ڪيو ويو. جڏهن سندس سچا ساٿي پهتا، تڏهن ارادو ڏيکاريائون تہ قبر کوٽي جنازو ٻاهر ڪڍي رکون، مگر خواب ۾ اشارو ٿين تہ اهو هلي چليءَ جي برخلاف ٿيندو، تنهنکري ضرورت ناهي.

مهاڏيو جي مڙهيءَ واري شهر جو نالو مٽائي ديڻپور رکيو ويو. اتي جا مجاور اڃا ب گرهوڙ جي درگاهہ ٿي

أيندا آهن ۽ هر سال آتان جي کجور نذراني طور رکي، کجهه نه کجهه وٺي ويندا آهن.

عليم فقير مگريي جي روايت

فقير عبدالرحيم مگريو، مڙهي پڇن لاءِ گرهوڙ مان ٽي نڪتو ته نياڻيون قرآن شريف کٽي ميڙ ٽي آيس ته نه وڃ. تڏهن چيائين ته:

ڪوڙا ٻڌي بار، هوڙو بار نه هيڪڙو
وهان تان ويرم ٻڌي، نينهن ٻڌي نهار
هٿ وعدي جي وار، هيت سوڻينهن سرتيون.

جهاد لاءِ تيار ٿيو ته ساٿس کل ستر ماڻهو هٿا، ايڪهتريون پاڻ هو.

شادي پلي ۾ آنس پلي هو، جو پڻ تسبيح کنيو هيو ٽڪائيندو هو ۽ سيني گرهوڙي کي چيو هٿائين ته آءٌ به جهاد تي هلندس. ان کي فقير صاحب سڏيو، مگر هن چيو ته اوهين هلو، آءٌ اچان ٿو. انهيءَ تي فقير صاحب چيو ته:

آنس پلي، ٽڙ ٽڙ ٽلهي
جيڏانهن ميدان علي، تيڏانهن هير نه کٽي پلي.

فقير صاحب آتان رکن دلبار (کپري کان ۵ ميل سر اوپر) ٽيپن منجهه ويو، جتي هڪ سرنهه هيٺ وڃي ڏينهن ٽاريائين (۱). رکن ٽيپو مڙني جو وڏو هو، اهو نه هليو، پر مارو ۽ الياس به ٽيپا پاڻ آيا، تن چيو ته: اسين هلنداسين. فقير صاحب چيو ته اوهان مان هڪ پوئتي جي سنيار لاءِ رهي. پوءِ مارو گڏ هليو (۲).

---

(۱) عليم فقير چيو ته مون جواني ۾ اهو سرنهه ڏٺو هو. عليم فقير سنه ۱۹۷۲ع ڌاري ۱۱۰ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي. (۲) هڪ روايت موجب فقير صاحب چيو ته پاهتر ڇٽا بس آهن، جو حضرت امام حسين عليه‌السلام سان به پاهتر ڇٽا هٿا.

Gul Hayat Institute

رکڻ ڊلیار کان ڊیڊاڙي (کهري کان اتر ڇهه میل) پهتا. اتي سیڊن مائي کارائي. فقیر صاحب کین دعوت ڏني، ۽ هنن چیو ته اسان کي کم کار آهن. کنهن چیو ته اسان کي جهنگ ویڙو آهي. اتي فقیر صاحب چیو ته: اوهان جي نانهي جي ٻنيءَ ۾ جهنگ ٿي ویو آهي، سو اسین وڃي ٿا ویڙیون، اوهین یلي وڃي پنهنجي ٻنيءَ جو جهنگ ویڙیو. رکو مڙهي ڏیکارڻ لاءِ ٻه کو کڏجي نه هلیو. اتي میرن جي کوٽ ۾ کامل نالي کوري هو، تنهن چیو ته: آءٌ ٿیو ڏینهن مڙهيءَ تان آن جو آڻ پري آیو آهیان، جي اکیون ٻڌي چڏیندین، ته ۽ هلي ڏیکاریندس. تنهن تي فقیر صاحب کامل کي چیو ته: آءٌ اي کامل، بهشت جا سونهان! تنهنجي کورپ ڏیان ٿو سیڊن کي ۽ سیڊن جي سیڊي ڏیان ٿو توکي. پوءِ آڻان آیا، سي اڃي مڙهيءَ کان میل-ڏیڍ پنڌ تي هک کنڊيءَ هیٺ لڌا.

اها مڙهي کهري کان اڌکل ڇهه کوهه اتر-اوپر طرف هئي. اتي ٻه تڙ "رهو" ۽ "ڏیڌرو" هئا. "رهو" مڙهيءَ کان ڏکڻ طرف چار میل پري ۽ "ڏیڌرو" مڙهيءَ کان اولهه طرف ٽن میلن تي هو. فقیر صاحب جنهن کنڊي هیٺ اچي لٿو هو، اهو ڏیڌرو تڙ لڳ، الهندي طرف ڏڙي تي هو.

سامي کي اڃي چوائي مڪو هئائین، تنهن کي ٻه فقیر صاحب جي اچڻ جي خبر ٻڌي. تنهن وري چوائي موکلیو ته: اسین ٻئي فقیر هک کودڙيءَ ۾ آهیون، ٻاڻ ۾ صلح کریون، وڙهون نه. فقیر صاحب اها ڳالهه نه قبولي. ٻوءِ سامي صبح جو وقت جنگ لاءِ مقرر کیو. فقیر صاحب ٻه پنهنجي ماڻهن سان صبح جو سویر اتي پهتو. فقیر صاحب سان گهڻا سندس شاگرد هئا، پر انهن سان هک شاگرد ٽالپور، جنهن وٽ بندوق هئي، ان کي چیائین ته: جڏهن آءٌ چوان

Gul Hayat Institute

تڏهن بندوق هٿجان. اول سامي جي طرف وارن بندوقون چوڙيون. سڄو ميدان دونهون ٿي ويو. سمجهيائون تہ فقير گرهوڙي وارا ختم ٿي ويا. سامي بندوقون جهلايون ۽ ڀڄڻ اڪٽي وڌيو. ان وقت فقير صاحب حڪم ڏنو. ٽالپور جي بندوق سان سامي وڃي ڪريو ۽ ٻيا جيڪي سامي سان گڏ هٿا، اهي پٺتي پڳا. انهيءَ جهيڙي ۾ فقير صاحب جو هڪ ٻہ ماڻهو شهيد نہ ٿيو. پوءِ فقير اتي مسجد ٺهرائي، جا اڄان بيٺل آهي. هگورا، جي مڙهي جا ويٺل هٿا، تن کي چيائين تہ مسجد جي سنڀال ڪجو.

سامي جي مارجڻ کان پوءِ، فقير صاحب ۽ سندس ساڻي مڙهي وٽ هڪ ڪنڊيءَ هيٺ اڇي ويٺا. ان وقت ستابو چانيهو ۽ لڪانو ڪُجو (چانيها ۽ ڪجو مڙهي تي ويٺل هٿا)، سي ڏڇيون لڪائي، فقير وٽ زيارت لاءِ آيا ۽ ڏڇيون هٿي فقير کي سخت زخمي ڪري وڌائون. مارو ٿيو هاءِ هاءِ ڪري اڇي ستان پيو، ٻئي فقير سمجهيو تہ سڀين گرهوڙي کي 'مارو' شهيد ڪيو آهي، تنهن تڪڙ ۾ تراڙ هٿي تہ مارو مري ٿيو. ايتري ۾ قاتل وڃي پڳا، تن جي هوڻان فقير صاحب جا ماڻهو ٿي ويا، ۽ فقير صاحب منع ڪئي تہ انهن کي ڪجهہ ٻہ نہ چئجو. عيوض نہ وٺجو، عيوض سون کي ڏٺي ڏيندو. فقير صاحب پوياڙي جو شهيد ٿيو. سڄ لٿي لاش آڻ تي پڏائون. ٻئي ڏينهن سمهاڻيءَ وقت گرهوڙ تي رسيا. فقير صاحب جي شهادت تي الياس ٿيبي چيو:

عبدالرحيم اڏ ٿيو، 'مارو' تنهن متا
آني جڏا الياس چئي، ليکا سپ لٿا.

فقير صاحب جي شهادت تي ڪنهن شاعر 'ستابي' ۽ 'لڪاني' کي بددعا ڪئي تہ:

ستابو ٿيو عتابو، جنهن ڏکيل ڏکے هنيو
لک لعنت لڪاني تي، جنهن سورهيہ کين سڃاتو.

Gul Hayat Institute

باب ڇوون

سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحدي علائقن ۾ جنگيون

۱. رندن جو مگسين تي حملو:

وڏيري عمر ۽ قنبر خان پنهورن جو واهر ڪيڻ ۽ مارجڻ *

مهراڻ خان رند پنجاهن مڙسن سان مگسين مٿان اچي ٻيو. مگسي بہ اردا هٿ ۾ هٿيار کري مارجي ويا. شايد انهن مدد لاءِ سڏ ڪيا، جنهن تي وڏيرو عمر پنهور ۽ وڏيرو قنبر پنهور، جيڪي پئي سوٽ هٿا سي واهر وريا. مهراڻ خان اڪثي نڪري ويو هو پر هي ٻويان وڃي پهتا. اربعا جو ڏينهن هو جو پنهي طرفن جو مقابلو ٿيو، جنهن ۾ عمر ۽ قنبر بهادري سان وڙهندي مارجي ويا. جڏن تہ ٻين جي سڏ تي مڙس واهر ٿي آيا ۽ ميدان ۾ سر ڏنائون، انهيءَ کري ٻيڙي فقير چارڻ کين گايو.

ڏس احسان الٰهي پهر، سگهه سندي سبحان
جنهن ڪيا ظاهر زمين تي، بر بحر ۾ ٻيبان
سهس انسارهن عالما، جن و انس جوان
اچي ٿيا آهن اوچتا، مانجهي مڳ مزمان
هوڏهن ٿهي هڪل ٿي، هيڏهن ٿيي "آيان" (۱)
تڏهن ٻئي سوٽ ٻيڙ وچوي، هليا جذبي منجهون جوان (۲)

---

* هي بيت قُلجي (ضلعو دادو) جي مشهور چارڻ سگهڙن سان ٻيڙي چارڻ چيا، ۽ مکڻ فقير چارڻ کان سنہ ۱۹۵۷ع ۾ دادو ۾ ميان دين محمد چارڻ سان ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪيا ويا.

(۱) واهر لاءِ سڏ ٿيو تہ هتان چيو تہ "آيا" (۲) پئي سوٽ عمر ۽ قنبر.

Gul Hayat Institute

تن سان پاڻ محمّد مصطفيٰ، ٻيا آگي ڪين احسان
اتي عمر ۽ قنبر ٿي ڪهيا ڪوند ڪلام
ونئن ته سمٿ تون موتي، آڏو قلعن جا به ڪمام (۱)
چئي: ادا! مڙئون لڳيهون ميهڙو، آئي اٿون رضا
ڏنسن رحمان
وڙهيو بس بجير کي، يڪو چانڊيو مؤن چوگان
اوري اوشو تي هئي، جنهن ڪوڙهئي ٻاري ڪاڻ
جڏو جيءَ جهان ۾ ناحق ڪائي نان
اچي وهو اٿن تي، آهن جوڙا جوڙ سندان
تن کي، ٻرين ميرين محڪمين ٽڪن ٽيليان
ڪوٻا وڙهن ڪاهه تي، وري ويس وريام
سي ورزا تي ٻيا ٻڙ ۽، وڃي جنت جاءِ ٽيان
تن کي پٽ ٻيالا بهشت جا، وڃي حورن هار ڏنان
ڪري هوء هنگام، وڃي سنگت سان سرها ٽيا.

—

اصلي ڪٿونس خلق جي، ڪا "مهراڻ" کي هئي من (۲)
پيو ٻيڙ پنجاهن سان، ريلي تي به رڌن
سي اڙڏا هٿا به اويسلا، ٽا مگسي مارجن
مونهيون مونهن سان گڏيون رڪين راند روڻ
جيڙا ٻيڙا ڦڙڪ ڦڙڪن، ذرا ذرا ڪن
ڏيئي باهه هندوقن کي وڏو آگهاري آڻن
هيڏهن هٿي پنجويهه، ٻڙ تي وڏا ماري مٿيرن (۳)
رندن ميڙي راج کي، ٽا ميڙيون مصلت ڪن
فائق فتح سان هليا، مانجهي موڙ ٻڌن
وڻيون وڪ وجن، ٽا مخفي پنهنجي ملڪ تي.

—

(۱) "سمٿ" لفظ سمجهه ۾ آيو (۲) مهراڻ خان رند (۳) اصل. مگيرن

اچي اربع ڏينهن پرهه جي آرڙ ٽي اٽڪليل
ڪاهي قنبر خان پيو آ رؤجان ڪري اتي ريل
وڙهيو ورنهه ويرن سامهون ڪري خان ڪني جي ڪيل
ارڏي عمر نيليون واريون واهه تڪي تنهن ويل
ڪويون ڪاريون وجهن ڏاريون نامياسنگ پڃن نيل :

—

واڳهه ته ٻئا هاڻ ته ونگي
آيا سر آرڙ جي انگي
مارن چوٽيان وجهن چنبي
ڪن ٻڌنگن وانگي ٻيل .

—

جي آڻ ڪوندڙ ڪلام نه ڪهندي
مي اڻ ٽڪا مور نه سهندي
ماريون ستڙ ستان ڪون مٿهندي
لاهيون پرڪل گهتن ٻيل .

—

سانڃي سوهه اعلي آڪن
سهريان رت اڻائين چڪن
ٻڌين ٻانهين آڻان ٻڪن
ڪران مراد اڻاهون ميل .

—

آڪ ٻيڙا انصاف انهان دي
جي ڪلمي نال ڪليڙون ڪن ڪيل .

Gul Hayat Institute

۲. رندن ۽ مگسين جو ٻنگاهم (جنگ) *

هي جنگ ميرن صاحبن جي اوائلي دور ۾ لڳي، جنهن ۾ رندن سان جلهائي، جتوئي، جمالي، عمراڻي، بڙدي، گڙد، گبول، گاڏهي، ديناري، لاشاري ۽ ٻيا قبيلا گڏجي ويا، ته ٻئي پاسي مگسين ٻنهنجي پاڙيسري قبيلي چانڊين کان مدد ورتي، ۽ اهي ٻئي سورهيه قبيلا، کلهو کلهي ۾ ڏئي، مرد ٿي، ٻين مڙني قبيلن کي منهن ڏئي ٻڌايا.

هيءَ جنگ هن سببان ٿي جو مغيري قوم جا ماڻهو مگسين جا پاڙيسري هئا ۽ پاڪيا ماڻهو هئا. جمالين کي اچي جوش جاڳيو ته مغيرين ۽ مگسين جو مال هٽي اچون.

---

* هن جنگ جو احوال ۽ سگهڙ قادربخش جوڻي جا بيت پهريائين مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي رسالي 'مهراڻ' (نمبر ۳-۴ سال ۱۹۶۰ع) ۾ شايع ڪيا، جتان اختصار سان سڄو احوال ۽ بيت ڪنيا ويا آهن.

فقير قادربخش جويو، گوٺ جويا، تعلقي ميرو خان، ضلعي لاڙڪاڻي جو ويڙهل هو ۽ ۸۵ ورهين جي عمر ۾ سن ۱۹۱۳ع ڌاري وفات ڪيائين. طريقت ۾ قنبر علي خان جي مشهور راشدي خاندان جي پير عبدالله شاهه جو مريد هو ۽ پاڻ ٻنهنجي مرشد وانگر يوناني علاج ڪندو هو ۽ ڪنهن کان پيسو پائي نه وٺندو هو. نسخو به اهڙو لکي ڏيندو هو، جو پنجن پيسن کان وڌيڪ قيمت جو نه هوندو هو. عابد ۽ زاهد به هڪ هو. شعر سان سندس ڏاڍو چاهه هو. جڏهن ته فقير جي پولي سرائڪي هئي، ان ڪري سندس گهڻو ڪلام سرائڪيءَ ۾ آهي، پر سنڌيءَ ۾ ۽ ڪافيون مولود ۽ بيت گهڻائي ڇيا اٿس.

Gul Hayat Institute

ليٽ آهي حملو ڪري ويا ۽ مخبرين جو مال ڪاهيائون ۽ مقابلي ۾ انهن جا ٻه-ٽي ماڻهو به مري پيا. ان وقت سردار احمد خان مگسي 'شاديهڙ' شهر ۾ لٽل هو، جنهن کي ڏاهين وڃي انهيءَ کهل جي ڏاهه ڏني. احمد خان بهادر ۽ ارڏو هو، سو ڪوڏ ڪري اچي جمالين سان جنبي مارو ڪرڻ لڳو. هاڻو مال چڏي وڃي ٻڌا ۽ جيڪي احمد خان جي سامهون ٽيا، سي مارجي ويا.

انهيءَ تي غلام محمد خان جمالي پنهنجي ڪوٽ ڪڙهي مان چڙهيو ۽ سردار شيرمحمد خان رند (جو ان وقت حيدرآباد ۾ ميرن وٽ رهندو هو) وٽ حيدرآباد ۾ ويو ۽ شيرمحمد خان رند آڏو پڳون اڇلائيندي احمد خان مگسيءَ جي حملي جي خبر ٻڌايائين ۽ چيائينس ته "مگسي ٻاڻ کي "جنگ دوست" ٿو سڏائي، هن جي ڪنهن تي نگاهه ٿي ڏٽي پٽي! سنجهه صباح اوهان جي ڪوٽ "شورڻ" تي ٿو حملو ڪري!". اهو احوال ٻڌي، سردار شيرمحمد خان چيو ته ميان ميرصاحبن کان ستن ڏينهن الدر رخصت وٺندس ۽ سوري مدد ڪندس. پوءِ سردار شيرمحمد خان ميرن صاحبن جي سلام تي ويو ۽ سمورو احوال ٻڌائي موڪل گهريائين. ميرن صاحبن سمجهايس ته اوهان سردار ڪڏجي ويهي فيصلو ڪريو ته خير ٿئي، جو جنگ وارڻ خلق کان خالي ناهي. مگر سردار رند نه مڙيو ۽ جمالين سان گڏ لشڪر چاڙهي اچي پهتو.

احمد خان کي به خبر پئي، تنهن به پنهنجن مگسي پائرن کي ڪٺو ڪيو ۽ چيو ته جيئن جمالين وڃي رند تمندار کي چاڙهيو آهي ته اسين به چانديي سردار وڏيري ولي محمد خان جي مدد وڃون. پوءِ سندس پٽ ۽ پائٽيو ميهان خان ۽ گهرام خان سپاهه ساڻ ڪري ڊيري پهتا. ولي محمد خان کين ان ڏنو ۽ چيائين ته راڄداري جون ڳالهيون ڪنداسون، هرجي رند سردار نه مڙيو ته جنگ ڪنداسون. پوءِ پنهنجي پٽ ڪٽنڊي خان

سان چانڊين جو لشکر چاڑهي موڪليائين، ۽ ڪين چيائين تہ
'جنگ جي سوڙهہ ڏسو تہ مون ڏانهن ڏاهي ڏياري موڪلجو
تہ مان پ اچي نڪرندس.' نيٺ چانڊڪو لشکر جهلي وڃي
'جهل' شهر ر رسيو.

چانڊين جي اميرن جنگ ٽارڻ جي ڪوشش ڪئي.
شهولي خان چڙهي ويو، جنهن تي سردار رند چار مهينا
مهلت ڏني، ۽ چانڊين کي چوڻ لڳو تہ 'اوهين هراڻيءَ پاهہ
ر چو اچي پيا آهيو، مان تہ اڪيون پويون ڪل قرض
مگسيءَ کان اڳاڙيندس.' اهو چئي، پنهنجيءَ سپاهہ کي
بيڙدين ڏانهن وڃي ويو، تہ جيئن چانڊيو ويهي ويهي ڪي
ٿي 'ميل' پڄي وڃي، نيٺ 'جهل' چڏي وڃي 'ڪنڊڪوٽ'
پهتو. تڏهن چانڊين ب مگسين کان موڪلائي ڪئي ۽
چيائون تہ 'جڏهن کا ضرورت پئي تہ اسان کي سڏجو.'
تنهن تي مخالف ڏر، چانڊين کان ميدان خالي ڏسي، وري
حملي جون تياريون ڪرڻ لڳي.

وڏيري ولي محمد خان کي خابرن خبر اچي پهچائي،
سو پنهنجن پائرن کي چيائين تہ بروهين جا عذر رهيل آهن،
سو هلو انهيءَ بهاني سان هلي سردار شير محمد خان کي
ويڙهيا ٿيون، ۽ ساڻس ملي ڪيس جنگ کان موڙيون. پوءِ
اچي بروهين وٽ پهتا، جن ڏاڍي آڌرڀاءُ ڪئي، پر سردار
شيرمحمد ساڻس ملڻ نہ آيو، تنهن تي وڏيري کي عجب لڳو.
تنهن هوندي ب صلح جو خيال ڪري، علي الصبح چڙهي
ويو سردار شير محمد وٽ. پنهي سردارن ۽ پائرن پاڻ ۾
ويهي ورونهہ ڪئي. ولي محمد خان ڪيس رنج ڪيڻ لاءِ
چيو، جنهن تي غلام محمد خان جماليءَ چيو تہ 'ادا ولي محمد،
تون اسان جي وچ ر نہ پئو، اسين مگسيءَ کي ڏسي رهنداسين.'
انهيءَ 'ادا' چوڻ تي سوني خان چتاڻي چانڊيي کي ڏاڍي
چڙ لڳي ۽ چوڻ لڳو تہ 'هوش ڪري ڳالهاءِ، اسين تنهنجا

Gul Hayat Institute

ادا آهيون، تون ڏسو اسان جي سردار کي ادا سڏين!"
تنهن تي غلام محمد خان کيس شير محمد خان جو ڏڪو
ڏنو تہ "اوهين ديري وڃي دانهون ڪندؤ!" اهو ڏڪو
ٻڌي، چانڊين جو وڏو پهلوان محرم چتائي (جو اڳتي هلي
سچل سائين درازيءَ جو خليفو ٿيو ۽ هڪ وڏو شاعر ۾ هو)
گجگوڙ ڪري للڪارڻ لڳو. هوءَ تہ جمالين، رندن ۽
چانڊين جون تراريون ميائٽ مان نڪري ويون، پر هروهين
وچ ۾ ٻئي جنگ ٺاري، جي "مهمانن سان جنگ نہ جڳائي."

سردار ولي محمد خان وري اڃي رسيو ميرَ احمد خان وٽ.
پر تڏهن ۾ صلح جو خيال نہ ويس. نيٺ پنهنجي هڪ امير
الهہ بخش خان چتائي چانڊيي کي راڻيپور چاڙهي موڪلياٽين،
جو پيرصاحب کي چاڙهي آيو، پر رندن جي سردار اهو چئي
پير کي واپس ڪيو تہ "مان مگسيءَ کي ڪڏهن بہ نہ
چڏيندس. پير فقيرَ اسان کي پنهنجا ۾ ڪهڻا آهن!"

هوءَ سردار رند جو لشڪر اڃي "جهل" کان آڻ ڪوهہ
ري روهيلن ۾ رسيو. آتي کي سيداڻيون ٻيٻيون ۾ وٽس
ميڙ ڪري آيون، پر مڙيو ڪونہ. هوءَ تہ اڃي جنگ لڳي.
ڇهہ سؤ چانڊيا هٿ ۽ هڪ هزار مگسي. سردار شيرَمحمد خان
پنهنجيءَ فوج کي هن طرح هدايت ڪئي: "ڪڙد، گبول،
گاڏهي، ديناري، جلب، جتوئي ۽ لاشاري، وڃو چانڊين
تي ڪاهي، باقي ٻيا مگسيءَ تي مارو ڪن." ٻئي پاسي
احمد خان ۽ ولي محمد خان پنهنجي لشڪر جون صفون
سڏيون ڪيون، مگسي اويارو ٿيو ۽ چانڊين اولاهين پانهين
جهلي. شير محمد خان شير خود هڪلون ڏينڊو جنگ ۾
ڪڏي ٻيو، ۽ ڪنڪ ۾ ڪاهي ٻيو. جيڪو سورهيہ ٻئي
سنڊس سامهون آيو، سو پهرئين ڏڪ سان ختم ٿي ٻئي ويو.
نيٺ سراج نالي ڪاتير سان وڃي ٻڪيو. ايتري ۾ خول
متي ڪان ٽڙي ويس، ۽ متي تي سرواهي جهلي، ڪونڊر

Gul Hayat Institute

وڃي زمين تي ڪريو ۽ سندس پساهه پورا ٿيا. جيڪي ساٿس همراهه هئا، سي بہ ماهو ٿي ويا. سردار شير محمد شڪست کائڻ وارو نہ هو، پر غرور مڙس کي ماري وڌو.

هن 'بنگاهه' تي گهڻن شاعرن 'بلوچي' ۽ 'شعر' چيا، جن کي پڌي شاعر قادربخش پڻ پنهنجن بيتن ۾ جنگ کي بيان ڪيو.

"پاروچي پوليءَ ۾ سوين شعر چيا سگهڙن
آءٌ بي منجهان تن، ڪيرائي ڪڍيي ڪٿي."

سندس تفصيلي بيت هن طرح آهن.

تون صاحب صفتن جو ڏٺي، تون مالڪ مٽاڪ جهان
ڪهڙيون تعريفون ڪجن، ڪيئن ظاهر ساڻ زبانَ
حڪمت ڏس حڪيم جي، اونهان بحر بيانَ
ڪير پروڙي پرور کي، ڪنهن کي طاقت کانَ
شان شفيع اکرو ٿيو، درماندن درمانَ
چارئي يار رسول جا افضل عاليشانَ
آڇي قرب ابوبڪر، عمر ۽ عثمانَ
علي ميرامير کي، ساراهيو سبحانَ
حسن ميرحسين جون ڪيون تعريفون قرآن
بڻي دُولهه دادلا گوهر گلستان
مڙيئي ٿيا مادتڙو، ميئي سلطان
ڪُوهي ڪوهستان، احمد خان امير جا.

احمد خان امير هو، مگسي مڱ مٽيرُ
هر مٽُنهن هڪل تي چڙهي، دودو ڏم دليرُ
رند مگسيءَ جو پاڻ ۾، هو اصلوڻ وڏو ويرُ
شور مچايو شير، ٿو هاتڪ هيئن هاڃا ڪري!

گانهٔ ته غازي شير جو، جوڙ وڏي سان 'جهل'
وڃن نغارا ويڙهه جا تنهين منجهه طبل"

پري پُڄهي پرڏانَ جي هيبت ساڻ هلڻ
ڪاهيو ڪنڪن سان وڙهي، ٻوي اڙدن منجهه اچلّ
ديوَ نوايا دلّ، جي جوان بهادر جنگ جا.

ٻيا ٻيي ڪُونڊَ ٻروچ هٿا، سينگَ صوبا سردارَ
حاڪمَ پنهنجيءَ حد جا دانهَن دعويدارَ
هيٺا هاڙهن ڪَوڻ ڏڇن، ويڙا جي ويچارَ
ماٺهو تن ملاحظي، ڏکن سي ڏهکارَ
ڪريو ڏاڙا ڏاڙ، هڪٻئي مالُ هنيو وڃن.

هو هاتڪ حيدرآباد ۾، شيرمحمد رندُ
شهر ته 'شورڪ' جاءِ هُئس، نَرَ جو 'ناڙي' هندُ
مانجهي ميرن وٽ رهي، پانڪو بخت بلندُ
رانولّ رندستان جو، صوبو هو سرمندُ
ڪين نوايَئين ڪنڌُ، هو جيسين جوان جهانَ ۾.

مغيري، مگسين وٽ هڻا پَر ڪڙهي پاڪيا
پَهڻُون هوياڙيءَ ڪي، تن ٽي منڊاليون ساڪيا
جمالي جاڪيا، ته مگسين مال هڪٻي اچون.

مگسين مال هڻي اچون، آ وڙيڙ تنين سير وڪَ
هلي هونگن سان ڪيون، ڪَني راند ڪڙڪَ
پيادا سوارن ڪَوڻ اڳي، ڏوڙيا مٿي ڏڪَ
جنهن ڇڄ ورايو پَڳَ، سي سيئي چڙهيا گهلَ تي.

مال مغيرين جو هڻي، واهَ ڪيئون وارو
ٻه ٽي مڙس مري پيا، ٽيو ڏٺن سان ڏاڙو
شير ته 'شاديهڙ' سندو، آرڏو آٽيارو
ڏاهَ پٿي ڏَسُ گهلّ جو، ڪيو نامييءَ نغارو
'احمد خان' اچي ڇڻن، نَرُ هڻي نعرو
جٽُنبي جمالين سان تنهن هو مرد ڪيو مارو

Gul Hayat Institute

پيادا ٻوڪن ۽ ليکا، متان ٻوي متن پسارو
ٽيو لشڪر لهوارو، ٻيو ڪوڻ مال ڇڏي ڀڳا.

ٽيا جيڪي سورهيه سامهون، سي ماريا مرد مٽيار
جنين ڪوڻ توفيق وڻي، تن تي ناهه ميار
پيادا ٻوڪن مڙن ڀڳا، ٻيڙ ڇڏي ٻيزار
وري ويا هٿا تن تي مگسي سلٽغذار
پيادا پوين ڪي ڀڳا، رڙ رهيا ريدار
دنڊوي دعويدار، جنهن ٻيلي ڪونڊ پٽيي ڪيا.

هڪ آيو هو ڳهلّ تي، ناتوان نادانّ
جڏهن ڏٺائين جنگ ڪي، ٻيڙو ٿي حيران
ٻيش وڏيري جي ٻيو، آڇي عاجز ٿي انسان
ٿيءَ ميان مهربان، ڏيئي هٿ پناهه جو.

نيڇو ٿيي نادانَ ڪيو، اوڇو آدرپاهه
سون ڪي هيڏي موڪليو، ڏٺي ڏس جيجل ماهه
ڪونهي ڏيکو در تي، وڃي نڙَ ڪوڻ وڻي آهه
جوڙي هيءَ جڙاهه، جُنگَ رسيس هن جاءِ تي.

ڏيار يس ڏاند وڏيري، هو ڪيڏ ندو قداور
پري پوري آڏ جي، ستڻون وڃهي آنڙّ
باغ لنگهائي پرّ، هي نيئي ويڇهو وسڻين ڪي رسيو.

جيئن منجهه جهان، اهڙا راجا راوَ
همت هيڻن ڪي ڏين، آڙين ڪن آپاهه
صاحبَ سخا جا ڏٺي، ناميارا نڙَ ناهه
شيرن جا شعاع، ملڪن ۽ مشهور ٿيا.

بيهي نه سگهيا برَ ۽، جنگ تي جمالي
ڪوٽ وڃي ڪالهيون ڪن، خبرون ڏين خالي
هٿ نه مگسين ڪي لڳو، مالّ نه ٻي مالي

Gul Hayat Institute

هادي ڀچائي هنن ڪوڻ، آندو وڃائي والي
جي ساڻ هليا سوالي، سي ماهو ٿيا ميدان ۽.

ڀيڙو شور شهر ۽، اوٽيڙو اندوهڻ
مٿي مڳسيءَ جي لڳو، هو رڪ مثل روهه
ٻيادا ٻرايوَ پڙ ۽، ڏوهڙ ڪري ڏوهه
جڏهن چنڊايوَ چوهه، تڏهن البت ٿيو آرام ۽.

جيڏو جمالي ۽ ڪي ٿيو، غلام محمد غم
ويرتم ويري ۽ ڪوڻ وڃان، وڏو آهه وهم
هاتڪ حيدرآباد ۽ ٻانڪو سو ٻهرم،
جيڪو آڏيون جنگ تي، رندڙ چاڙهي رستم
امان جي ايذاءَ جو، ٿيندو شيرَ شرم
وڃي ويرِ امان جا، ميڙ ڪري محڪم
تنهن کي جالَ ڏياريون جَم، جنهن مڳسيءَ کالهه مذاق ڪئي.

مڙي جمالين ٻاڻ ۽، مردن ڪئي مصلحت
جن جا جگر چڄي ويا، ريلا وهندي رَت
وڃي تنهن ورنهن سان هيءَ ڪر حقيقت
آڻي وجهه ويري ۽ تي، ڪا ازغيبي آفت
ٻلڪ نه ڪر فرحت، رات چڙهي وڃ رندَ ڏي.

غلام محمد غم ۽، چڊيو ڪوٽ ڀڙهيي
سانجهي ڪي سنبري هليو، چانگي تي به چڙهي
ٻيا پي به ٿي تنهن ساڻ هليا مرد ميڙي
رانوَل تيت رڙهي، ٿيا رات روانا رند ڏي.

ٿيا رات روانا رند ڏي، ڏوري ڪنيائون ڏڪَ
هوري جهوري هيانوَ ۽، جيڙي اندر جڪَ
نڪي ڪائن خوشيءَ ڪوڻ، ٻاهه اندر منجهه بڪَ
سُورَ وڃاين سڪَ، هليا ديش چڏي پرديس تي.

Gul Hayat Institute

هتؤن حيدرآباد آڻوَ، پنڌ پري سؤ ڪوهه
سڀيون سُورَ اندر جا، ڪنوَ سان سپ گروهه
ايندو اسان سان چڙهي، جي طالع وريو توهه
جيئن لوهر ڦُوڪي لوهه، تيئن مدعي ڪي مادُ ڪندو.

ساهي واڪَ سڀيون، بازَ بچيون بانڪا وڃن
عاقلِ ڪاهين اڪٽي، پويان ماڪَ سڀيون
دل ۾ درد فراق جون، سنديون زهرَ وڻيون
نر وڃي نروار ٿيا، رهبر راهَ وڻيون
هيون ڪي حيدرآباد جون، ڪهاڻا ڪَير ڪهڻيون
هوءَ هيلي پنڌَ پٽيوُن، وڃي دُرس ملايا داناءَ ڪي.

پاڻوَ لاهي پَڳَ، آڇليائون ارغونَ ڏي:
مگسيءَ هٿَ مارو ڪيو، اسين پڄي ٿياسين پَڳَ
هٿي نيي هيڏُن ڪيا اٽس واهه، اسان جا وَڪَ
جاڙ آهائي جَڳَ، ساري ملڪ سڄي ٻڌي.

آياسون اسين ڪهي، دانهن وٺي داناهه
ويري وَڪَ هٿي ويو، نَرُ چڙهي ناڪاهه
مُيروءُ ميڙ وٺي وياسين، چاڙهي منجهوُن چاهه
ڪين مڃيائين تنهن ڪي، هو پُٽ سندو بادشاهه
هوءَ وياسين مالُ هٽُ، جُنگَ آنهيءَ جاڳاهه
وڃي مال هنيوسين تن جو، ڪَستوُن ڪري ڪاهه
احمد خان اڪي لڏل هو، ڏاڍي پشت پناهه
هي مگسي حملو ڪري ٻيو، جاري منجهه جنگاهه
ماري مال چڏايائين، رکيي سيف سلاح
پيادا ماريا پيڙ ۾، هٿا جيڪي همراهه
مگسيءَ جي ڪنهن مرد تي، ناهي نَرَ نگاهه
ڏِس، ٿو سنجهه صباح، شهر ته، شُورَڻِ جو هٿي!

نانھ رکايو پانھنجو، جنھن مکسيءَ "جنگ دومن"
لاهي ٿو لڙ ڪينڪي، وتهي ڪنيو شر" شروس"
آهي آڳ اندر ۽، ڏيلوڻ ڏاڍو ڏوس"
ڪوندا! وڏو ڪر ڪوس"، ويرَ! چڙهي هل ويريھ تي.

ٿون آهين هانڪا بلوچن جو، رند بيشڪ بادشاهه
تون سونهين سيني وچ ۽، جيئن منجهه ستارن ماهتُ
ويريءَ هيت وڃاهه، ڏس جو ڏاڍو ٿي ڪيو.

تڏهن وَرنَهه ڪي ورندي ڏني، شير محمد شيرَ
موکلَ ميرن ڪنوَن ڪندس، سڀين ڏينهن سويرَ
جلدي هلي جهلّ تي، پاڻ گهمايان پيرَ
وَرنَهه تنهنجا ويرِ، ڏس وڃان ٿو ڏينهن ۽!

[غلام محمد خان جماليءَ جيو]
ويٺي ورهيه لنگهي ٿو، ساعت ساعت سال
جيڪا مرضي تو سندي، هر خاوند! وڪج خيال
جي مرضي منهنجيءَ تي هلين، چڙهه هڪدم حال في‌الحال
هه، معلم [معلوم] حال، ٿئي اسان جي ايذاءَ جو.

هليو سنگتُ سلام تي، آڻان ميرن تائين
جماليءَ جي جنگ جو، قصو جوريائين:
مکسيءَ هٿ مارو ڪيٿن، هٿي هنڌائين
مان وٽ ميڙي آئيا، دانهن وٺي دانهين
ماڳ چڙهي مائين، آءٌ دانهه ويندس ديس تي.

قبلا! اڄ اوهان ڪوٺ ٿو ميرا! گهران موکل"
نيٺي جهنڊا نيشان سڀ، جهٽلايان منجهه "جهلّ"
گهوڙا منجهه گهڻين جي، ڪڏايان ڪونڊل"
جيئن ڪري ڪڙمي دلّ، مٿا هر مکسيءَ سان ڪندس.

Gul Hayat Institute

سمجهي وڃ سيال تي، ميرن ٻاڌس ٻل
وس ڪون جنگ نہ وارجي، مٽي ٻن خوف خلل
هنئين ڪون اولاريو، ڪٽر آها ڪالهه عقل
مرد، سڃاڻي مهل، جي ڪيڏي راند ڪٽي اچن.

ميرن ڏنو هو ميهڻو، ڪر ياد سخن يڪبار
ڇيو هو چرچي ر، سو ورتهه، ڪين وسار
جا هٿندس هٿ تڙار، سا هيت ڪوٽ اچي ڪالهيون ڪندس.

[شير محمد خان ڇيو]
منهنجو ميرَ اوهان سان، ڀلا آهي ڪلام
جاري ڪندس جنگ جو، سڀاڻي سرانجام
ڪڍهن متڙندس ڪينڪي، هٿندس تيغ تمام
ڀاڀائل بند ڪندس، مگسيءَ کي ٻ مدام
دانهه، وجهي دام، آڻيان پيش اوهان جي.

ڀاندي هيت بڻيءَ تي مر ڏوئين ڪاڏيون ڪاهه
ائين ڪيئر ٿو واهي، نہ تہ مان کي ميرا نہ منجهو.

موڪل ميرن ڪون ڪري، جان آڏيو اڻ گيلُ
سڏو صبح جو ڪري، مانجهيءَ ڪيو ميلُ
لشکر آيو لاڙ جو، ٻڌي ديڙ دليلُ
تنهن دم ترت تريلُ، ڇڙهيو آردو آلادين جانُ.

جيئن دُولهه دودي راوَ تي، چاڙهيو چنيسر
هليو حيدرآباد ڪان، ڪان ڇڏي ڪبير
وڃي نڪتا وڻڙهه جا، دماما ڏهون در
آسهيو آلاهرُ، آلغرضو اقبال سان.

ڪري ڪارونيار، سارنگ جيان سنبري هليو
ڏيو ڪڙو روٽ ڪنوڻ سان بادلُ چاڙهي بار

Gul Hayat Institute

هَهري هاونگ تي چڙهيو، جُنگ جنگي جنسار
دُرس ڪري ڏڏڪار، لڏو دانهَن ڏيوُ ڏرياءَ تي.

پٽُور لنگهائيندي پاٽئي، مانڊا ٽيا ۽ ملاح
۽ ٽي ٻيڙيون گڏ ٽيون، وهڻ لنگهائڻ واهَ.
وهن متانهون وير جي، تائين سنجهه صباح
هوءَ ڏَلمي ٽڻُ درياهه، لشکر سڀ لنگهي پيا.

ساڻ ڪنيا ها سارڏو، سڀ سيڏا ۽ سامانَ
رنگدا وڃن راهَ سان، ڪَلن جا گهمسانَ
ريشم رُپي سون جي، ڪمي هٿيڙن کانَ
مانجهي منجهه ميدان، هڪ احظي منجهه لهي ٻون.

ٻوڙَ ٽهائين بَرَ تي، سير واڪان ساهيو
دُنگَ جنين جي دست ۾، پيئن مُنهن لاپو
وٽن هرڻ هٿن سان، ڦيري ڦاسايو
ڪوندَ وڃن ڪاهيو، ماڪ ڪيندا منزلون.

جهٽُلي جهانگارن ۾، ڪَنل ڪڪ آيا
رندَ ڪناري روهه جي، هٿا هردم همسايا
سرس ڪري سعيا، آت پيي جوان ڪنيائين جوهري.

جوان ڪنيائين جوهري، ڪوڏي ڏيئي ڪَنَ
جنهن کي هٿيڙو جان ۾، زهرُ اندر سان زنَ
جوڙي ڪيائين جنگ جو، سڄو ئي سر تنَ
دهوڙي دشمنَ، ڏري ۾ ضايع ڪندس.

منزلَ منزلَ تي رکن، دانهَن دادا گيرَ
اڪٹوُن آڻَ سامان جا، مهمايا مهميرَ
وڃن ڪَرهه قطارياں، بودا منجهه بهيرَ
آيا ساڻ اڪيرَ، سَرحد ڪاڇي سنڌ جي.

Gul Hayat Institute

نَرَ کي ناري پَرَ تي، رند اچي پئي رات
ماڻهو ملاقات تي، اچن ذات بذات،
ڪَن مهمانيون ملوڪ جون، طرحين طرحين تات ..
وَرنَهه وائي وات، مُورَ نه مگسيءَ کي چڏيان!

مُور نه مگسيءَ کي چڏيان، ڪنهن کي ڪندو ڪُوڪَ؟
ماڻهو آنهيءَ حد جا، مليا ساڻ مَلوڪَ،
خبر جنگ ٻنگرهه جي، هرجا پيڙي هُوڪَ
ريڙ، رندستان جيي، چا جهليندو ڦُوڪَ
جڏهن ڏيندس ٻاهه بندوقَ، تڏهن روهه رَيون ڪندو.

ڪري جمالي چوچرو، راتيان ۽ ڏينهان
جن جا جهيڙي وَرَ جهلي وڏا، سي رڙيون ڪن رِيهان
درد تنين جي دل تي، ٻلپل ڏي پيهان
ڪُوڪ ڪريو ڪيهان، تا چورَن هيڪاڙوَ چڇيو هون.

شير محمد شور وجهي، چڙو هيڻن چيوس
ڏهوڙي دشمن کي، مُدعي ماريندوس
ڪارو وجهي ڪڇيءَ ۾، آءٌ پيٺي آڻيندوس
نال وڃي نيندوس، جاڏون قول ڪري هليسَ.

ٽوري گهٽي ڏينهڙي، آيو ڪَهي منجهه ڪوٽ
جيڏي جماليءَ ڪُهي، سورهيه ساڻ سهوتَ
هل ته هيڏون ٿي هلون، چڙهه آٿي ڏي چوتَ
ڪاهه قلعي منجهه ڪوٽَ، پيڙ نه پيليون جهلّ کي.

جي سڏَ پائي اٿم سنگتي، سي ميڙيان ڪريان گڏ
ننڍ تنهين کي ناهه ڪا، هيڻيون جنهن جو هڏ
هڪل هاڙن کي ڪري، سيني ڪندس سڏ
ٽاڻ پچندس ٽڏ، جنهن زوراور زور ڪيو.

اِتي خبر امير کي، سنڌ ٻڌي ساري
تنهن سنگ مڱسين کي چيو، چڙهي ٽيو چاري
آڏ ڏسي آڏلي اچو، هوءَ ڪريو هوٺواري
تن ڪي تياري، هلو تہ ڏيل ڏسي اچون.

تازين چڪي تنگ، جڏنگ هليا جاسوس ٽي
ويجها ويرين کي ٽيا، ڪڏائي ۽ ڪهنگ
ڏيهان ڏور رهيا، دانهن ٻڌي دنگ
راوت وقت رات جي، چاري ٽيا چورنگ
سي سنگ موڪيا پوئتي، آڏ ڏسي اڏهنگ
اچي لڌا آورنگ، ويرن وڏيري جي اڳيون.

ويهي وڏيري سامهون، هڏن جو ڏنائون حال
بيحد آهن بلوچ سان، باري آڏ بحال
اڄا ٿو اڳتي وڃي، خاني رکيو خيال
نجاڻي ڪائون اڄي، ڦري سو في الحال
نيٺ تہ ايندو جنگ تي، جنهن ميڙيو آهن محال،
آڏ اهي احوال، ڀڳڙ! ٻڌ ٻڌهي ڪنهن.

ٻڌهہ ڪيو ٻاڻ ۽ سڏ اڳيون مڱسين
جيڪي هليا جنگ تي، آخر نيٺ اچن
منهن ڏيندا سين سامري، سامهون سيالن
ڀري جام شراب جا، تڙت پيار يو تن
ڏسندي ڪيڏ ڪٽن، اٽي سوپان هٿ ستار جي.

ٻڙ چيو ٻاڻن کي، آرڏي احمد خان
اوهان جي انصاف جي، ڪمي آهي ڪائن
هڏن سي ٻ ٽي ٻروچن جا، گڏ ڪيا تمان
هيڪڙائي هاديءَ جي، آ ٻڌي کي طاقت ڪائن

اسين ، آڻيون وڻي کي ڪيهر جنگ جوان
رازُ جنين رحمان، سوپ تنهن کي سامهين.

چڙهي وچ چانديي ڏي، آڻي دَنگ پائي دِهدار
جنهن جا پاڻر جوهري، بَڙا بيشمار
قابل سو ڪاچي ڏڻي، سورهيه آ سردار
دهکو دشمن کي ٻوڙي، ڏُور ٻڏي ڏهڪار
ٿيءُ تڙيلا تيار، وچ وڏيري وير ڏي.

قابل ڪاچي ڏڻي آ، ولي محمد واهَ
منهنجي پيي مرضي هئي، ار کهڙي ڏيو صلاح
ٻڌ پائٽو احمد خان جا، ها سرد مثل جڻ ماهه
مينهان خان ملوڪ هو، ڪوهو ساڻ ڪماهه
ٻيو غازي گهرام هو، پانڪو ٻهرواهه
تانَ پيي تياري ڪري، آيا علي الصباح
دنگ لنگهي داناهه، وڃي دُولهه ديري ر لڌا.

ڪنوَ سين ڪڍيا پاڻ ر، فائق مان فرحتّ
ڏين تعظيمون تن کي، روح ڪڍين راحتّ
تانَ پيي تواضع ر ٿيا، خان اڪيون خدمتّ
مردن ڪئي محبت، ويهي وڏيرن پاڻ ر.

خبر خانن ڪوڻ پُڇي، هو دانهَ جو دستور
چي، سائين! جمالئ جي جنگ جو، معلوم اٿئي مذڪور
چاڙهي آيو رندَ کي، سور ڏڻائي ستّور
ميڙيو مڙني کي اڇي، کي ٻاڙا جمهور
هير اندر ر ٻڌور، تم وڃانَ ڏانهن وڻي داناهه کي.

ارڏن کي اٽين چيو، مانجهي شير متيرَ
ابا! رکڻ الله تي، ڪر وڏي دل دلير

هوڏانهن حيدرآباد هجي، هوڏانهن جيسلمير
هوڏانهن حدّ قلات جي، مر گڏ ڪري گجمير
هٿنداسونس پنهي هٿين، شوق منجهوڻ شمشير
اڳم آميد الله م، ڏيندم سوپ سويرِ
پويان ڏيئي پير، ويندو ڪين وٽان تي.

آياسين آس ڪري، وڏيرا تو وٽ
اها، ڪر اسان متڻ، سورهيه سير جي ست
چوڪنڊ ويرِيءَ ويڙهيو، ڪونه پانيو سي گهٽ
ڏولها، هل تون ڏٽ، سونهل سهڻي هاب ٿي!

[وڏيري ولهي محمد چيو]
منهنجو آهه اوهان سان، قسم قول قرآن
مَرُ جيڪي ميڙيون اڄن، آدم چا حيوان
ڪنهن ڪوڻ ڏچان ڪين ڪي، توڻي هجن تمان
جهل ٿو منهنجي ماڻ آهه، چاڻي هڪ سبحان
چڏي مادر مان، پٽ ويهن ڪيئن پوئتي!

سڏايو صوبن کي، ماٺهو متنجي مير
وجو وڏيرن سان چڙهي، متي جنگ متنير
ڪنڊيو ڪيهر سينهن اهو، ٿو ولي محمد وير
ڏيئي چوٽ چڙهي هليو، حاضر سان حميرَ
جڏهن پانيون جنگ جي، سوڙهي اچي سيرَ
ڏاهي مون کي ڏاهه ڏئي، هلي وانگي هيرَ
آءٌ پيي جلد امير، چاڻ اوهان وٽ آئيس.

چڙهيا لشکر چاندڪا، ڪنڊيي سان ڪرڪل
رات پئي هٿن وچ تي، ٽاڙا ڏين ڏرتل
چاند يا مکسي پاڻ ۾، محڪم ڪڏ يا مسل

اڑہنگ شیر اچي لڳا، جهڙلي رسيا منجهه جهلّ
ہڏي هاڪ هڪلّ، سڙ دهکو دشمن کي ڏوي.

وڃي ٻڌي ورنهه جيي، هاڏي کن پچار
اشکر آيو چاڀڪو، گجڻي منجهه غبار
حد وڏيو هاڙهو گهمن، چوڪڙ چوکيدار
هيڏانهن هوڏانهن خابرو، ڪل رکن کلدار
پول ٻڌائون ٻيهار، ٽيا قولين "قادر بخش" چئي.

شير چڑهي ويو "شهوليي"، ميڙ طريقي ملّ
پيش پيو پردان جي، دانهڪ دوڙي دلّ
[شهوليءَ رند کي چيو] صلح صلاحت خير جو، عاقل کي به عقلّ
چڏ تون جنگ جنجال، مهلت پارنهن ماهه ڏي.

[رند چيو] چار مهينا مهت ٽي، آگهيو تنهنجو عرض
چو وڙهو، چاکاڻ ڪرو، ناهه اوهان جو غرض
اڪيون پويون قرض، ڪل آڪاڙيان مکسيءَ ڪڻ.

شير محمد شير جڻن، ڪنو ڪئي گفتار
پار ٻڌو سڀ يار، هيءَ جا گالهه ڪئي اسان.

جيڪر هتون ئي هلون، ٻڙدين ڏي ٻيشڪ
ڪڏهن هاندي کن کي، چاڀڙي جي چڪ
وڃي ٽيندو ڪڪ، سڙ جان ميل پڃي وڃي.

هو ورنهه ويجهو "جهلّ" کي، ويڙو مرد متڑي
پاڻ پاساهون چڑهي، هليو رند رڙهي
ساري رات صبح تائين، رندَ جي فوج آڙهي
ٻوءِ لائق شير لڙي، وڃي کوند لڏو ڪنڊ کوڙ ڪ.

کوند لهي ڪنڊ کوڙ ڪ، ماڳي ٽيا مهمان
بانکن ٻڙدين جا هڻا انهيءَ هنڌ وڏاڻ

Gul Hayat Institute

مانجهي ملکن جا ڏٺي، پارس پهلوان
تائي جي تلوار جا، ساڻ ڪنيائون سرواڻ
جڏهن ٿيا بہ هرياڻ، روڻ ويندا رڻ سامهون.

[چانڊ ين چيو] خرچ خزاني خورش جي، ناهي ڪا هرواهه
ڪائن لشڪر لاڏڪا، ويهي ماهه بماهه
جتي خرچ ڪٽڻي وڃي، اڻ اڻن جا ٽاهه
بڏين مال متاع، آهن سڀ اسانهنجا.

ڏينهن ٻه-ٽي ويهي رهيو، ٽاڻ ڪري ٽاڙو
چانڊيو ويهي ڪڪ ٿيو، اڪثر اهڃاڻو:
مانيون ڪائون مفت جون، ناحق ڏيو داڙو
راز چڏيو راڙو، تو موڪل مڪسيءَ ڪوڻ گهري.

هي سو آيو ڪينڪي، وڙڙو پنڊ پري
سانگ چرڻ ويو سڳرو، مالن پاڻ ڀري
اڪهي هوءِ ايندو آڻي، جو آيو ڪاهه ڪري
سرُ جان گاهه چري، "متمّل" ۾ "روجهاڻ" جا.

هاڻي موڪل ڏا گهرون، دل ڪوڻ ڏي داناهه
جنهن دم اچي جود مان، ڏاهي ڏئي ڏاهه
ايندا سين اسين جڙهي، رامي راتو واهه
اٽي سوپان وس الله، ڏاتيون وَسَ ڏاتار جي.

اهو سخن ستارڏني، چيو چولياڻي
پيو پيتُ تنهين سان ٻيل هو، خيالي قنبراڻي
دائود خان دلير هو، ڀهڳن ڀيراڻي
احمد خان اول جهنڊو، منهڙ ماڻاڻي
ٽلو ٽري ڪينڪي، جيئن ٻيل ڪري هاڻي
جنگ منهرا "جنگ دوست" جا، اڙينگ آرياڻي

Gul Hayat Institute

وتن ٻڌي ويڙهه جي، ڪنيو ڪانڌاڻي
چا ڪبي ڪهاڻي، انهن جي انصاف جي.

اها ڪالهه ڪٿي، پرسن هيڻن ٻهي
هرڪو جنگ جاڳاهه ويو، راتيون تت رهي
ڪودم دولهه دير ٿي، ويندو لڏ لهي
ڪنديو خان ڪهي، ديري آيو ديڙ سان.

ڏاهپ ڪري ڏانهن، دنگ لنگهي دور ويو
لڙي ها ته لڙي چڪي ها، هو ويجهو ڪنو جو ڳانهن
هن ڪي ٻين پروچن جو، گيرب هيڙو گيرانهن
تنهن جو ٻڌي ٻانهن، اجا ته مرد مڙي وڃو.

خبر سڻائي خاپرو، ڇونڪيي سان ڇالاڪ
ٻڌائن ٻنهي ڪي، هاڙهو سان هوشناڪ
منهنجا سواري هيٺ هڻا، باقي جا پوراڪ
پڄي پرڌان ڪي، ڏهاڙيون ٻئي ڏاڪ
هئي جنين جي هاڪ، سي چاڙيا ڪالهه، چڙهي ويا.

خبر ٻڌي تنهن خان ڪي، ويا جوان چڙهي جائيي
ڀهڳ تنهن پروچ جي، ٿي سوڀهه سرهائي
هاڻي مڪسي هيڪلو، ويٺس پڄي پائي
وات اٽس واڻي، ته مور ته مڪسيءَ ڪي چڊيان.

ڀهڳ پروچن ڪي، آندو رند تائين روجهاڻ
فائق فلڪ نه ڪنهن تي، ڪاڻ ڪنهين جي ڪاڻ
ڪري ڪٽرنشون تن سان، جن سان روخ نڙهاڻ
ماڪ هلي سا ماڻ، جا جهلڻ ڏيهي جاگيرٿي.

سيني سردارن ڏي ماٿهو متڪائين
ملي آيا ميل ٿي، جوان چڙهي جائين
سان هلو سڏائين، ٿيو ميرا اسان جا مادتو.

Gul Hayat Institute

بول ٻڌائون پاڻ ۾ عهد رهيو اقرار،
مر جان ميل ڀڄي وڃن، ديري مؤن ڏهڏار
ستئون مڪسيءَ جي پئون، آت ڪري الغار
هرڻ چڙهي ٻت تي، هٿو سندي شوق شڪار
هٿ نه پرجي رت ۾، هٿو سڀ هٿيار
ويهون پاڳو وار، هوند نه اڇي هڪڙي ڪي.

جاڻي ڏينهن ڦٽي رهيي، هرڪو ٿيو حيران
آهنجا آڙدن ڪي ڏين، سڀ سيڏا ۽ سامان
ستو ماٺهن جو ڦيري، ڏيندي آب و نان
ماڳ ٿيو مهمان، ڏاتي ٻت غلام عليءَ جو.

فوجون ڦيرائي ڪري، آندا آڙڏ امير
ڏاتو ٻت غلام عليءَ جو، وڙدي بلند ٻهير
خبر ڪاڻوڻي جي پڌي، ولي محمد وير
ترت ڪيو تدبير، من کو پڳهه پڇي پوي.

ويهي وڏيري ڪي، چاندين هيڻن چيو
ڪاڏي حيدرآباد ٿي، ڪاڻون پند ٻيو
ڪڏهانڪون مڪسيءَ سان، وڃي واه وڙهيو
ترسيو آهه توکؤن، تڏهن رند رهيو
جنهن سو قول ڪيو، ڪڏهن مڙندو ڪينڪي.

منهن مٽهاندر ڪهڙي، ٻانوَ پائيو پير
هاڙهي هيس هڪجهڙو، مصري خان مٽير
مڃي منٽ مڙي وڃي، چڏي جنگ چگير
خاصو آهي خير، بهتر جنگ ٻنگاهه ڪؤن.

اڃ وڃڻ جي وات آهه، بڙدين ساڻ ٻلي
آهن عذر انهن جا، ڏيون هلوٽ هلي

Gul Hayat Institute

هي پيي لڏل اتهين، ڪنڪ ساڻ ڪلي
سائل ٿي سندايون، عرض ڪيو عقلي
چڏي چوهه چلي، سَن مڃيي منٽ مٽڙي وڃي.

فائق فاتح ڪاڻ چڙهيو، ساڻ ٽورن سوارن
ساڻس صوبا ڪيترا، سرڪش سردارن
رس رکيا هٿا هاڻ ۽، گهوڙن ۽ مهرن
هانڪا منجهه بڙدن، اچي جنگ لڳا "جويو" ڇڏي.

جنگ لڳا تنهن جاءِ تي، عاقلَ اوتاري
ماڳهين مهمانن کي ٿيا خوش ٿي ڪيڪاري
اڪيڙن آڏ لڏل هٿا، شهرون هماري
سڀ عذر ساري، فهميدي فاتاح ڪئي.

ماڳهين مهمانن جي، ڪن خاصي خدمت خاص
لاهه ڪيو نغن جو، آيو وڻن واس
ڏسي آڏ امير جا، هرڪنهن ٿي هيراس
هڙ منجهه تائين پڏرو، رند مثل راڪاس
مانيون چانور مامين، گهوڙن تن گهٽا ڪيا.

ڪنوَ ڪي ڪڏجن ڪاڻ ۽، رند نه آيو راڙ
ٿيو وهم وڏيري کي، گهڻو عجب لڳس اثبات
جيڏ ته پنهنجي جيڏ کي، چڳيڏ طرح آهه تات
جي مرد رکن مرجات، سي ميرندي ڏرن سارڏو.

اڻي اوڏانهن هليا، ساجهر ساڻ صبوح
ڪنوَ سين ڪڏيا هاڻ ۽، ويهي ڪن ورونهه
شرم ڏٺي تون شيرمحمد، رنج ڪيج مڙن روح
لهس ڏٺي ڪر لڙهه، چو هلان هيڻن تي ڪرين.

تون ڀڳڻ پروچن ٿا، جيئن چوڏهينءَ جو چنڊ
سونهين سينيءَ وچ ٿا، جيئن ڪير ڳڏجي ڪنڊ
گوڙ ڦٽي ڪر ڪنڊ، چو هلان هيٺن ٽي ڪرين.

سڀ ڳڳيلا تنهنجي، آهن منجهه آمر
هڪ مگسي آهه هيڪڙو، بي واهه نه ٽس واهر
منهنجا قسم پروچ سان، آهن پول پڌل ٻيهر
چڏ ته پاڻ چڏائيان، ڪنهن حرفت ساڻ هنر
هو جي ڏوهن ڪان ڏمر، هن باندن تي بخشيش ٽي.

غلام محمد گوڙ ڏئي، ڪيو گوڏي هيٺ ڪالهءِ
ادا ولي محمد وچ ٿا، تون اسان جي نه ٿئين
اسين مگسي پاڻ ٿا، مرڏاڻي ڪيو ڏٺءِ
اسين ادا تنهنجا، تون چڳيءَ طرح سان ڇئين
ست وڏيرو شيرمحمد، واڏو ناهي جئين
تيز ڪرين ٿو ٽئين، تون رند وڻي هن راهه سان!

ورائي ورندي ڏني، جمالي جواب
تون آهين چانڊيو اهڙو، ناهي ڪنهن جو باب
ايندءِ شيرمحمد شتاب، ته سڀ ديري وڃي دانهون ڪندو.

[محرم جو] زور وڏو ٿئي زيادتي، ڏسي آڏ عميق
ٻيا پي آڻي ايترا، ڳڏج سان رفيق
دَرَ دَرَ مٿي ميڙيون، شامل ڪئي شريڪ
جڏهن مگسي هو هيڪلو، تڏهن ڪرين ها توفيق
تڏهن وهندءِ ...، جڏهن ايندءِ مهڙدار محرم جو.

جڙهي ويئي رند ڪي، ڪاوڙ ڪاهاري
تون آهين آمڙگاهه جو، مگسيءَ سر باري
وڃي ڳڏج ٻيٺ سان، متان ٽئين ميداري
جلدي ايندس ڀُجهل تي، هار ڪٽي ڀاري

دائود خان، ٽلو خان، ڪئي گويا هي گفتاري
چڙ وڏيرا چوهه چنڊي، سر هلي تان هاڙي
جنهن ڏني آهه ڏاڙهي، سو پلڪ نه رهندو پوئتي.

آين ڪاوڙ قهر جي، ڦيري رمز رندن
هنيائون حملو ڪري، هٿن تي هٿيارن
دستين بندوقون ڪنيون، چاهه منجهان چانڊين
وچون پئي ٻڙدين، هوڙ چني هوڏي ڪيا.

مهمانن سان مامرو، ناهي رسم رندن
جنگ نه جڳائي تن سان، جي ڦهي اڳن اچن
سانڍ تڏي آين، هوت نه گهرجي هيتري.

آئٽيي سو پان هٽ ستار جي، ڪهڙي ٿوري ناهي
ڏسي آڏ آپاروان، تون ٿو ٻانور پائين
سر تنين تون صدقي ٿيان، جنين جيءَ ٻاڻين
جڏهن آياسون جائين، ته واه جا جنگ مزو ڪندي.

اسهيو الاهر ٽي، دولهه چاڙهي دم
ڪنوَ سان نڪتا گام مون، ٻڙدن وڏو بم
وري وچون پوئتي، ماڳهين ٿيون محڪم
ڪهڻ ٿورن سان سڙن، اهو آهه اسان جو ڪم
هوندو جيڏن حڪم، تنهن سان ليڪ نه لهندي هڪڙي.

ارڏي احمد خان ڪي، نيئي چارڻ چٽايو
چانڊين چوٽ آڻي ڏنيس، پر ٻڙدن پچايو
چاڻ ته جهلي جهل تي، اڄ سيان آيو
ستبري ڪر سعيو، مڪسي ننڍ متان ڪرين.

وري وڏيرو آئيو، جاکهه پنهنجي جاءِ
مان جي پول پروچ سان، ويهي قول ڪياءِ

Gul Hayat Institute

اٿر اُميد الله ۾، هوءَ ڏينڊ وسائس ساءِ
يارو، جيڪا راءِ، سا ٻلي ٻڌايو پاڙو.

[احمد خان چيو] راءِ تہ آهي جنگ جي، پر چئون ڪيهي
ڪالهہ ڪيائون قول تو، ورنهہ جي ويهي
ٽيڪ هلندين هن هنڌان، هي ديش چڏي ديهي
جيهي آهي تيهي، بيهي سر نباهيون.

[احمد خان چيو] راءِ تہ آهي جنگ جي، چوڻ مرڪن سور
ويريءَ ساڻ وڙهن ۾، کڙي کسن ۽ کور
هٿنداسون ٻنهي هٿين، زخمان منجهون زور
دل وڏا ڏي ڏوڙ، اٿي سوپان هٿ ستار جي.

[شهوليءَ چيو] اٿو پاري آڏ بلوچ سان، ڏيڊي ڏوڄ ارڙ
جنهن ڪي طلب ترار جي، سانگ هليو سانگهيڙ
هڪڙي صباح اڳي ڪيو، هوءَ هلو سر ويڙهہ
ماڳ سنباهي ميڙ، ڪنهن ڏياري ڏهيءَ کي مينڍڻون.

[ولي محمد چيو] ڪل ٻيرڻ ۽ ٻڌرو، آهہ پارس منهنجو پير
اوکيءَ منجهہ اڇي ڪري، واهر ڪندو ويڙ
جو راڻول راڻيورَ ۾، آهہ دولهہ دستگير
الهہ بخش چٽائي اميرَ، اڙ هي مڪائين محبوب ڏي.

هن حقيقت حال جي، وڃي ڪر دانهن مٿي درگاهہ
پير ڪري ٻيرن تي، پهريون گهٽ پناهہ
رندُ مگسيءَ تي ٿو وڃي، ڪاهيو ڪاهہ ڪاهہ
آئي آهي اهنجي، سختي مٿون سر آهہ
سيدا پهچ سگهو رس، والي کر کا واهہ
وچ تنهين ڏي ميڙ تي، اردا لڳ الله
سهڻا صالح شاهہ، ڀهڳن اڇي ٻيلهہ تي.

عاجزَ ٹي عليل، وچي دانهن ڪئي درگاهه ﷺ
مرشد وچ تون ميڙ ٽي، جانب لڳ جليل
ظاهر باطن زور جي، ڪر ڪا واهه وسيل
ٻيو ڪو ناهه دليل، تو ريءَ ترهو تار ﷺ.

ديس توڙي پرديس ﷺ، هينِ دولهه جا ڏاڪا
سڏ يو سڏ اچي ڏئي، ورائي واڪا
اڪيڙون ميرَ مطيع سپ، بي چا آهي چاڪا
جنهن مڃيو ناهه محبوب ڪي، ٽوڙي تنهن ٽاڪا
ڏائڻ جا ڏاڪا، چارئي پڄي چوڙ ڪوڻ.

سنڌ جا محبوب جي، صاحب سينگارِ ي
وچي طبل وليءَ سندو، چوڪنيد چوڏارِ ي
نيوَن اڪيڙون نَرَ جي، سنڌ ڪچي ناڑِ ي
لکين فيض لهيو وڃن، جي اچن آزارِ ي
ٽي تڏهن تيارِ ي، سيد جي سانباهه جي.

چڙهيو شاهنشاهه، عاصين ڪي آڌار ٽي
ٻاندين بند خلاص ٽي، معافي ڏوهه گناهه
مڙي جماعت پير جي، فائق جو فقراهه
سو نَرَ ناڑِ ي تي هليو، دَونرِ ڪري درياهه
هن جو ڏس ٿنبوءَ ﷺ، ميڙو منزلگاهه
رند بچائي راهه، اچي ڪامل لٽس ڪنڊ تي.

پيرَ ڪنيو هو پاڻ سان، سخي سو سهراب
لغاري لائق پريو، نامیو نر نواب
گهٽي ڪوڻ بہ گهٽو ڏين، اچيو تنهن ڪي آب
پهچايائون شتاب، تڏا ڪنولا خان ڏي.

مڃن مارڪن ﷺ، ڪن ٽڪر ٿا ٽوليون
خزان ڪن خوشيءَ ڪوڻ، هاروچيون هوليون

Gul Hayat Institute

مگسي هن ملڪ ڪوڻ، لهندين ڪلين مون ڪوليون
"جهلن" ندر جهوليون، ڏندين هن ٻروچ جون.

پاسيرو تنهن پير سان، اچي گڏيو منجهه غماز
نڪو عجز نه عاجزي، نڪو نرت نياز
صبر ٿيو سيڊ کي، ڪئي دولهه دل دراز
روءِ ڪچهري راز، مڙيوئي معلوم ٿيس.

خبر پچيائين پيرَ ڪوڻ، منهن ۽ وڃي مهر
[پيرَ چيو] گهٽرون خير خدا ڪوڻ، دل ۽ اٽڪون خير
جي خير گهرندين خوش رهندين، ڪونہ جوهيندءِ ڪير
مٽڙي وچ مگسيءَ ڪوڻ، بخش امان کي ويرَ
ڪاهه نہ ڪمزورن تي، ڪجي اهڙو ڪين الڊير
ڪر پلائي پير، تہ سان ميٺهت لهي موتي وجان.

[شير محمد چيو] نڪي مٽڙان مگسيءَ ڪوڻ، نڪي ڪندس خير
هي چرچا ٿو چانڊيو ڪري، سو ٿيندو آهي ڪير؟
اول سمجهي ها ڀالهه کي، هوءِ وڃي ها پير
جايون جوڙايان "جهلن" ۾، ڏولڊ ڪريان تنهن ڏير
ڪيئن ڪريان ويرَ اويرَ، نيڻين نند حرام آهه.

پلپل هور هوان، روز چکن ٿا چاڪ
ڏرتي ۽ آپ ٿو سٽجي، وسي ڏنهه نہ افلاڪ
جنهن اوجهه ڏاکيو آهه ڏاک، تنهن جو لاهيان ور ترار سان.

[پيرَ چيو، ابا] جنهن جي وَرُ ترار کي، سا ٿيندي ڪين سنئين
سگهڙ سيد فقير کي، موڙايو نہ ڪنهين
ناحق اڙڊ نيئين، ٿو ڪهائين ڪاڻ ۾.

[شير محمد چيو] پيرَ اسان کي پانهنجا، سڏَ سان ٿين ساڻي
ڏسندين خلق خداءَ جي، پيليا پوتاڻي

Gul Hayat Institute

چڑهي تنهن چانڊيي جي، گهمائيندس گهاڻي
جڏهن پرڻيا رڪ پاڻي، تڏهن ڪاڻ نه ويندءِ خاڪ ٿي.

موج آئي مهراڻ ڪي، ڪيائين ڪنڊيءَ تي ڪاهه
ڏيئي ٻيڙ پڇون وڃي، ڏوڏو منجهه درياهه
آيو جذب جيلانيءَ ڪي، شوريو شاهنشاهه:
چا سمجهيو ٽٽي رندڙا! چا ڏيکارين ٿو ڏاهه
تون آهين مثل گاهه، اٽي چانڊيي ڏاڙو هٽ ٿه.

اٽي چانڊيي ڏاڙو هٽ ٿه، لاهي ڪنڊءِ لاب
وڃين ته ويڙهه ڪري ڏس، ته وڻين هڪ حساب
سٽي وجهندءِ سامهون، تير رڪندءِ تاب
ٿيندين ٽئين ٻُهه هاب، ٿو مٽي مناڦق ڪينڪي.

ٿو ٽڪڙا هوين تنگ، اڇا ٿي پيش اڇي
مٽندڙون ٿي مٽجي وئي، تنهنجي تيغ ٽڦنگ
جاڻي ڪندين جنگ، ڪڏهن ڪٽندين ڪينڪي.

آسهيو الاهر ٿيٺ، نٿر ڪري نهرو
پارس موٽيو هوٽي، سيڊ سونهارو
چوايائين الهه بخش چتائيءَ ڏي، سڀ قصو سارو
ڪيو عالم اسارو، درّ ورتيون ٿي دعوتون.

درّ ورتيون ٿي دعوتون، ليڪ ته جاءِ نشين
جلوو جيلانيءَ سندو، وڏي رنگ رنگين
سوئين مناڻل سيڪڙا، دنيا ڪاڻ دين
مطلب مڙنيءَ جا ٿيا، ماڻهو جي مسڪين
خاوند خبر پر ڏيئي، پهريندين پرين:
معاملو مگسيءَ ڪوڻ، ڪڏهن ڪٽندو ڪين
اهو سوال امين، اسان درس گهرايو درگاهه مون.

Gul Hayat Institute

خوش وزيرو خان ٿيو، شاد گهڻيرو شاد
منهنجو تنهن مرشد تي، اصلوڻ آهي اعتقاد
چئي پيو چانڀين کي، ٿيو مدعي ماد
الله کئي امداد، سپ اوهان کي سامهون.

چڙهيا تنبو جي شهر مان، آڏ ڪري اوراڻ
لشکر ليکو ناهي کو، جيئن ماکڙ جا ميلاڻ
وڃن نغارا ويڙهه جا، ڪيون ڪنوائن ڪٽوات
ٿيو سوکهو سڄ رئي ۽، لٿيو منجهه لڙات
واهه وڏائون واڻ، ويا ملڪ منجهاروڻ خانڪي.

هاڻي 'شورڻ' نه هلون، جيئر ڪيون ديکا ديک
مهڙ مگسيءَ کي ڏسون، مر رڪ گڏجي ريک
ٻيهي ڪيي ڀڄي وڃي، جڏهن ٿئي ترارن ٽيک
محڪم ڪوڙي ميڪ، ٿئون يا کهه، پنجڪ ۽ هٿون.

ڪاهي آيا ڪوڙي، لوڏ ڪري لشکر
ويڃهي چانو چپر جي، ڏسجن ٻيا ڏونگر
نامياپر نغور جي، ٽڪيا ساڻ ٽکر
آيا 'پاڇهه' شهر، منجهه ديهه، ديناري.

گاج ڪجي جهڙ گاج کي، 'ڪاجن' جي مٿون
لٽاهون 'شادڻ' مٿون، جي يار هٿا ياڻي.
سي ٻيي سنبرائي ڪنيون، جي هٿا بهادر ياڻي
ڪاهي ڪانڊوريءَ ۽، اڄ ٿيون اوطاقي
جيون ٻيا جاڪيي، ته مگسيءَ لڙ لاهي ڇڏيو.

سباڻهي سهرا ٻڌي، گهوٽ چڙهيو گهوڙي
مرد ٻيهو ميدان ۽، جنگ ٻيهو جوڙي
وَسايو ويريءَ کي، خوب ڪٽا ڪوڙي

Gul Hayat Institute

ڪوٽ ڪڙائي نہ ٽيو، تہ سنهن ويندو موڙي
ٽيو ويجها وکوڙي، تہ سڙ اکين 'جهل' جهنڊا ڏسن.

وڻايو لشکر جو، چهرو چهريدار
جلب جتوئي جهوريا، جهيڙي جا جهونجهار
رند، جمالي، عمراڻي، ٻڌي بيشمار
ڳڙد، ڪبول، ڳاڏهي، ديناري دهدار
ڪلفر، لاشر، ڪيڙي، قدَ وڏي ڪاپار
لاشاري هنا لاڏڪا، جوڙ وڏي جنسار
پارهن پروچن جا، تمن ٽيا تڪرار
ليکو لشکر جو ٽيو، ساڌا اٺ هزار
جڏهن گڏجن گهوڙا ٻاڻ ٻر، هانڻهڙ ڪن هٽکار
بادل چاڙهيا بار، مورهه ڪاچي سنهن جا.

ساز وڄن تا سڙندڙا، رنگ لايو شعرن
ساز ڪڙا ڪيا سارنگن، تارون طنبورن
نادَ نفيلن نوبتن، ناز ڪيا نقرن
ساز سنياهيو جنگ جا، ويلون ويل وڄن
اڄ صبح اڙدن، اُئي سند ميلاپ جيي.

اولاهو ٽي آيريو، ڪاري ويسُ ڪڙ
ٽيو ڪڙو روڻ ڪنوڻ سان، پاڻي ڏيئي پر
وسندي ورڇي ڪينڪيي، سانوڻ سنهن سڙ
جڏهن ٻيس ڏکڻ جو ڏر، تڏهن ڪڙن ڪري ڪي گڏيو.

ڪاهيو ڪاهه ڪري، ساجهر آيا سٿه تي
ڦهڻ ڪنيائون پاڻ سان، جهوليون جهول ڀري
اول جنگ اِها ڪريون، بيهي پنڌ ڀري
جنهن کي جان ٻر، ڪري زخم ذري
جانُ ٻڻ سرد سري، جانُ وري-ايندو ويجهڙو.

لنگهي پيام لغڙ، شوريا کاڻ شڪار جي
بحريون باشن سان گڏيون، کاهن ٽيون ڪڙڪڙ
ڪڙڪيا کانڊوريءَ تي، جوان وڏي سان جر
چڏي ور وڪڙ، سڏا ٽيا ساڙيهه تي.

رات ته 'روهيلن'، ديم لهي ديرو ڏنو
ماٹهو ملک چڏي ڀڳا، مڙيا کان ميلن
هک ديهه داٹو گاهه ٿي، بنا بين ويلن
تائين تنين آڙدن، کائي ملک خزان کيا.

عصر ويل کي ڪئي، تان ٿي تياري
'جهل' هتان آٹ کوهه ٿو، منزل سوچاري
پهر ڏينهن هلي ڇون، ڏيون ڏيکاري
نيٺ هک واري، اڄ آڏو ڏينهن مقابلو.

بيبيون آيون سڙ ٿي، بالا سان برڪت
ستيون ساداتيون هيون، اعليٰ جن عزت
قرب ڪرامت اڳريون، قوي سان قوت
صاحب آيا سيگهه ۾، راهه سان رحمت
مرسل ميرمڏ، ڪر عربي چام اسانهنجي.

آيا علي الصباح، ڪنهن هنڌ حاويليءَ لتا
پاڪ ته پهري پوش هٹا، پهري منجهه پناهه
آڏايائون 'ارغون' کي، جائي تنهن جاڳاهه:

[بيبين چيو] ابا توتي شيرمحمد، سندي رب نگاهه
مٹڙي وچ مگسيءَ کوڻ، ڪست ڦيٽي ڪر ڪاهه
اڳ موڪليٺ سڙ ڪوڻ، سهٹو 'صالح شاهه'
اسين به توڏي آڻيون، وڻي اسم الله
ڪر معافي ڏوهه گناهه، ڏي مهت هن مصحف کي.

ڈي مهت هن مصحف کي، تہ ٿيئہ دعا نصيب
چوين تہ آڻي پيش وجهون، مگسي آهہ غريب
هي جي هت ڈسين ٿو، هلندو کوڻہ قريب
اکثر سان عجيب، پوندو کہ کريہ سان.

[شيرمحمد چيو] نکي مڙان مگسيءَ کان، نکي ميڙ مچان
اڄ آءٌ ڈينهن مقابلي، هرگز يون نہ ڇڏان
هک نہ ڀڳي اڻہ هڪڙي، جا اٿر اميد اڄا
پوءِ سو واهہ وڃان، وڃي "شورڻ" شڪاران کيا.

[ٻيبين چيو] جي جنگ نہ ڇڏين جوان، تہ ڪر چار مهينا دير
فوجون ڦيرائي هتان، وچ موڪي هوئين ٻير
نيٺ تہ هلبو اڪٽي، هت نہ رهندو کير
مڃ تون منڊون ميڙ، ڈي کو مٺهت مصحف کي.

عصر ويل آڻي کري، سوارن وڏا سنڃ
[شيرمحمد چيو] دعا کريو تان فتح ٿئي، ڈينڊس گهٽا گنڃ
ساعت سيڙائو کريان، توڙي رهو منجهہ رنڃ
سڃهو تائين سنڃ، اڄ فوجن ٽيندو فيصلو.

ٻيبيون ٻڌيون ڏي رهيون، هن پکڙ يو هت لغام
وڏئين ٻير رکيب ہ، نکڙ سان تمام
[ٻيبين چيو] ادا رندا! اسانهنجو، پڌڙ هي قرب کلام
وچ تہ وڃين ويڙهہ ہ، اڄ آڻي انجام
سڀان پڇندين ڪٿ وڃي، جاڻي ماڳ مقام
آهہ پاڻي آن حرام، جيتر لاشو لنگهندي نہ ڈسون!

وچ تہ وڙهيا ويڙهہ ہ، ويڻا آڻي واسينگ
هي جي گڏهہ ڪنيئہ گجرات جا، سي هک نہ ڈينده هينگ
مهٽ نہ "چانڊيي" جي جهلن، تنهنجا ڏيڏر ڏينگ
ٻيلي ڪندءِ ٻينگ، ساڙي ٻاهہ صفا ڪنده.

Gul Hayat Institute

پاڪ تہ موتيا ٻوٽي، ڏاڍي ساڻ ڏسر
وڃي وينا شاهہ تي، قبي ڏيئي در
جڏهن لاشو لنگهي هتان، پاروڻ هن شهر
ٻوءِ لهي ڪا ڪر، هلي حاويلين وڃون!

جنهن ڏينهن هليو سنڌ ڪان، دامو دلاور
ڏاهي هليو ڏاهہ تي، صبح ڪي ساجهر
اڏاڻو ٻ عقاب جيئن، راهہ وٺي رهبر
بحري چٽي بر تي، لنگهي "شاديهڙ"
شهر پريڻن پرواز ڪيئن، پر ماهيائين پر
داخل "ديري" ٿيو، جان گذريس هڪ پهر
وڏيرو ويڻو هو، ڪونڊ ڪچهريءَ ڪر
ايندو ڏٺائونس اوچتو، درس لنگهيو هو در
دانهينءَ اچي دانهہ ڪئي، اٿي شير سنڌيو
جنهن جو ڏور ٻڌو هوءِ ڏر، سو سير تي آيو سارڏو.

خاطيءَ ڪان خبرون پچي، واڻون وڪاڻي
ڪهڙ لشڪر ڪاڻي چڏيئہ، آيو ڪنهن ڏاڻي
ساجهر هليو سنڌ ڪان، لڏي پلاڻي
سون ڪي هيڏي سڪليو، رقعو ڏنيي راڻي
دير نہ سهي دم سگهان، هل چڙهي هاڻي
ساجهر سپاڻي، اٿي جائڙو جنگ ٻنگاهہ جو.

آڻي خان ڪڙو ٿيو، ڪيو لغارو نر
وڪو لغارو ويڙهہ جو، ڪئي دامن ڏڪر
پري وارا ڪين ٻگا، لحظي ۾ لشڪر
بڏي خان خوشيءَ ڪان، سورهيہ سيف سپر
جنگي جنگ زيور، جاڙي پهريا جان تي.

Gul Hayat Institute

وڳو نغارو ويڑهه جو، عالم سڀ آيا
سايون ستّرخيون ٻيرقون، جهنڊن جٿّهڙ لايا
سينڱي ڪيا سڀيا، بانڪن دل ٻهار ٿي.

ڪنيا هٿ خداءَ تي، ولي محمد وِيرَ
چڙهان تنهنجي آسري، قادر ربّ قدير
مرشد منهنجا مادتّو، ڪامل قطب ڪبير
پارس سهڻا پِيرَ، اچي ٻهڳن سون سان ٻيلهه ٿي.

چڙهيو ملهه مهم تي، هاتڪ ٻهري هول
"شهوليءَ" منع ڪيس، ڏي نه امان ڪي ڏول
متو ٻهن سان هٿن، مغز پچي منهن سول
سو سات ڏائين جهوريا، ماڻڪ موتي ڏهول
[ولي محمد ويرچيو] ٻَڌل هِن پروچ سان، ٻهڳن منهنجا ٻول
اسان سر اختيار ڪيو، ڪارڻ منجهه الول
پارت غيبيءَ جي آڻپي، آهه تنهنجي واهه وندول
"ڪنڊيو" ڪر موڙي چڙهيو، چنچل ڏيئي چپول
[ڪنڊيي چيو] پوءِ نه رهندس هيءَ ڪان، ڳڌجي ڏيندس گولِ
شال منهنجا قول، قادر ڪوڙا نه ڪري.

چڙهيو ملهه مهم تي، قابل ڪئي ڪاهه
اٽي مدد منهنجي، شاهن سندا شاهه
سنمک ٽيا وڃي سيال سان، البت لڳ الله
ترپون ٽپائن تيز مان، گهوڙن ڏيارين لاهه
لٽا راتون واهه، وڃي شهر ته "شاديهڙ" ٻ.

آردا آجهاپو ڪري، آٽيا هٿا اڌ رات
ڏيئي چوٽ چڙهي هليا، ساجهر ٿي سنهات
سمند، سونهاري، سرخا، گهوڙا ياتون پات
پرهه ڦٽي پريات، جهاڳي آيا "جهنڊ" ٻ.

ٿيو جاري سر جنوب، جهڙ زلوٽ اظهار ٿيو
تان وڃون ڪن تن ٻاڻ، سهڻو سرنگ زوپ
وچ ڪڻ وينگس سهڻو، منهن روشن محبوب
آهِ اداسي جنهن لئِ، "قادر بخش" قلوب
ڪيت ٻڌائن خوش خوب، سپ ساوا ٿي سرحال ٿيا.

اڳئ آيو سپرين، سارينديءَ سي ٿي
جنهن جي ڪارڻ جيءُ ٿو، هير آکنڊ اکي ٿي
ٿيا ويجهو سارڻ ڪڻ، هٿا پرين ڀري ٿي
هر سر صدقي ٿي، گهر آين تان گهورجي.

اڄ ملي اچي مون، جنهن لئِ جيءُ اداس
ويٺي واٽ نهاريم، روح نه هو ڪنهن راس
جانب آيو جوهري، جن ڏني ڏينهن ٽياس
اچي ڪنهن اخلاص، مليا مشفق پاڻ ٿا.

ملي مشفق پاڻ ٿا، خوب ٿيا خوشحال
وڻن ويٺا پاڻ ٿا، ورنهه حال في الحال
ڪيو قادر آ گهٽو، اسان جو اقبال
مايا مڏي مال، گهورن مڙن گهوٽ جي.

ماڳين مهمانن جون، تن ڪيون تلافيون
لکين شعر لنگها چون، ڪي چون ڪافيون
ملڪ پنا معافيون، تن آين ڪي امداد ٿيا.

چڙهي ويا چارڻ ڪاڻ، گهوڙا ڪاهي گهوٽ
جوان بهادر جنگ جا، آردا ڪوڏ آموٽ
مڙدن منهن اچي ڪڍيا، چانڊين ٻڌي چوٽ
سي مڳ موڙيا پوٺتي، مڙد ڏسي اٿموٽ
سندي رند رهوٽ، اچي جوانن جلديءَ سان ڪٿي.

Gul Hayat Institute

آپري سچ سنڻون ٿيو، آيا فريادي
کي ماڻي کائي خوش ٿيا، ڪن ويڻي ڪاڌي
پاڪر پشت پناھ ٿئي، ھر ويلي ھادي
دم بھاوالحق ھادي، نعرو نر ڪري اٿيا.

چيڻ وڏيري چاڻ، تہ ڇانڊيا گھوڙي نہ چڙھون
ھرڪو پيادو ٿي ھلي، توئي شاھ گداڻ
ڀيڻ نہ ساري پت ڪي، پت نہ ساري ماڻ
مڙس نہ ساري زال ڪي، ڀاڻ نہ ساري ڀاڻ
سيال اڳيون آڏو سامھان، ھلي لھو سڌ سماڻ
ڏسي ترارن ٽاڻ، متان ھوندي ڀڄڻ ڀڄي وڃو.

لھي ٻڌائون لاڏڪيون، بورقون بوراڪ
قوائد ۾ قابو رھيا، انھن جا املاڪ
جڏھن گھڙيا سين گھر ۾، ڏس اسان جا ڏاڪ
جيڪي ٿيو وس واڪ، متڙون تہ مھڻي ھاب ٿيون.

جھٽلي نڪتا "جھل" سون، جھنڊا جھڙلائي
چوٽ دامن تي چڙھي، طبلن ڪوڻ تائي
مھاڇڻ مڙي ھليو، پخالون پائي
اڄ تہ پنھنجي آڏن ڏيون، پاڻي پھچائي
ھندو ھيبت نہ ڏنا، ڏيا ستورھ سر آئي
ويا ورنھ، واڌائي، سانگا لاھي سر جا.

نڪتا شير شھر مڙن، ڪنو ڪڏجي غازي
آڪاندو اڙ جو ڪجي، بنائي بازي
ايندو آرھ سامھون، مر تيرڪمس تازي
دستين درازي، ٻوڏ ڪجو دلاور دوبدو.

ڪجي رعد گروڙ ڪئي، دمامين داڻاء
ڪري مينھن لڙي لھي، جيڻ ھاڙ ٻوڙ

ونجي وَرَ وجهيي هليون، ڪنوٽن لامان ڪوڙ
تنهن دم رسيا توڙ، هڪ واهي اڙ ڪان ويجهڙي.

آهنيا ويس خوشيءَ سان، ڪنوَ پهريا گهرام.
پائيو احمد خان جو، جنهن ڪيا ڪونڊ ڪلام
آرڏو جنگ امام ٿيو، چڪي لشڪر لام
جتي تنهن ڪنوَ گام، تتي ٻيا پي شير شتاب ٿيا.

احمد خان ائين چيو، هٿو گڏ ترار
چانڊيا مگسي پاڻ ۾، ديو هڏو درڪار
ولي محمد وير چيو، متان ڏئي ڪو گار
ڪين مڇيندس ڪار، اها ارڏا ڪالهه اوهان جي.

چانڊيو مگسيءَ ڪان ٽڻي، چڇي ڏارو ڏار
جي پگو چانڊيو پيڙ مان، تر ۾ ڪانڊو ڪلادار
جي مڙيو مگسي هوڏي، تم چانڊيي سيرَ سيار
خوب ڪٿوريا*سڏجو، اڄ آٿوَ پرڪا پار
هاڙهي ٿيو هشيار، ڇڇي ڇڇي سامهون.

آڙَ ۾ آڻي توڇي، ويهاريا وينگس
صف جوڙيائون سيڪهه مان، گام هري ڪان ڪس
اڪي اڀاڙن ڪوڙ، اڇي ويڇها ڇين منجهه وس
جزارن تي جامڪون، چاڙهيائون چوڪس
شهتائون ششخانيون، ڪن رانٽي بندوقن رس
ڪيٽي ڪوٽيدار هيون، لاريون لوهن لس
ست سا هٿ بندوق هٿي، ڏار هٿن تي دس
تڏهن چوڙيو دَسُ، جڏهن دارون ٿئي ڏڏڪو ڪري.

---

* چانڊين کي 'ڪٿوريا' چيو ويندو آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ڪٿوريءَ يعني خوشبوءِ وارا.

Gul Hayat Institute

اوپارو مگسي ٽيو، چالڀيو اولاهين پانهين
پير نہ رکجو، پوئتي، ڇٽهه کجو جائين
چهرا ڏي ۽ چڙهي اچن، سَرُ آڙَ تي آکاهين
تاڪ کجو تائين، جڏهن چڙهن بندوقون کينکي.

[ولي محمد ويرچيو] وريو واڌ ڏکن چو، آتر هو اعلي
چالڀيا چار اکيون کجو، آهن مگسي متوالا
متان ڏيل ڏسي ڏَکو، پيڙينڊوَ پالا
انشاءالله تعالي، آهي سوپ اوهان جي سامهون.

چوکي چار چڙهي آڙَ کڻن لنگهيا اکتي
پيا پانَو ويڙا پوئتي، هٽا کي گهوٽ گهٽا
جَنهين ۽ توفيق جي، وڏي رب" مٽيا
"پارو" يارن کي چٽهي، خوشيون وڪ ڪٽان.
بگهڙ ذات اسانهنجي، ويري سر وڙهان
من کو هٽ هٽان، متان ڪوري کانئر کوڙجي.

هڪڙو هٽو پانوريو، پيو کانڊي کوهه فروش
ٽيو "ميوي" نالي مرد هو، جنهن کي جيءَ اندر ۽ جوش
مڃي موت مٽي ٽي، "پاروءَ" ڀريو پوش
هاڻي ڪجو هوش، مَنَ کو هٽ هٽي مارون.

رڻ سندو رحيمداد هو، بلند برو هي گهوٽ
برس پنجاهه سان، چڙهيو، ڪوڻ قابل تکي ڪوٽ
مدد مگسيءَ جي هليو، ڪنوڻ ڪري ڪاٽوٽ
شامل ٽيو اچي شير سان، آڙَ جي وقت آموٽ
چاڙهي ماڻيا چوٽ، هن ۽ سورهيه هٽ هنوان کيا.

شامل ٽيو شير سان، آڙَ جي وقت اچي
ڏس هاڪ هٽ اسانهنجا، ٻاهيون ڪين ڇڏي

Gul Hayat Institute

جنهن جي دل نيوڙي دوست ڏي، سو ڪيئن گپ گچي
سورهيه سخن سچي، اچي پاڙيو پانهنجو.

چهه سؤ چانڊيي جا هٿ، مگسيءَ هڪ هزار
بيٺا برابر ٽي، سنياليءَ ۾ ستار
ڪنڪ ڪيهر شينهن جا، ٽيا اولاهؤن اظهار
واس ڪريو وڃندا اچن، دامن ڏڏڪار
عَلَم آيا تن هٿ ۾، جهالون ڏين جهلڪار
نامياڻين نروار، اچي راوت رڻ ڪي ويجهڙو.

سوين سارنگ سانڀ، بادل هٿا برسات جا
سانول پڌري سَرَ ٽي، مستي ۽ مهراڻ
ڊوري آب ڊري پٽي، هيڻانهين ۾ هاڻ
ڪري ويس وسڻ جا، پهرائين پهرياڻ
مينهن ٻَڏو ماندراڻ، آيو اوهيڙا ڪري.

وڃؤن ٽوري هٿ، لشڪر سڀ لاهي پيا
پويان اڪيان پاڻ ۾، مڙي ٽيا هڪ هٿ
شيرمحمد آکيو، هانڪا ڪيو ڪالهوَ ٻڌ
ڪامل چاڙهيو ڪهنڊ، تہ هڪيءَ هٿن سان وٽون.

بڙدي ۽ هانڪي چي اڪيؤن، هي ۽ بات ڪهي بهرام،
مگسين ڏانهن، آٽي مرتضيٰ (رض) چانڊيي ڏانهن امام (رض)
اوهين ڪين اڪين ڏسو، مڪا مرسل چام
ورنهه ويرِ وريام، سوڀ نہ ٽيندي سارڏو.

ٻَڏو ٻُوٽ چريي جوڻ، تو خان ڪالهائي خام
ويرِ هيسيو همسرن کي ڏسي، ٽيسِ اهڙيءَ طرح تمام
ڪَل ڦري ڪاوڙي، ٻيبو آهه پهرام
نَرَ وڃايو نام، اڪيون هويون پانهنجو.

Gul Hayat Institute

درس بندوقن ڈاڑ، گھوڑن جنڈ گھٹي ڈاي
جيئن وڈڑيو واکا ڪري، تيئن تيرن ٽاڙو ٽاڙ
ڪين هيانوَ ٻري ڇڇن، راڻي ٻڌائون راڙ
آٽيا آڙدا وڙاڙ، هلو ٿ حملو ڪريون.

ديمن ڪي دستا ڪيو، ورنهه ورهائي
ڪڙڊ، ڪبول، گاڏهي، ٻيو ديناري آهي
جلب، جتوئي، لاشاري، وڃو چانڊيي تي ڪاهي
ٻيا مٽي مگسيءَ جي، چڙهو ٻهڳڻ ٻولائي
ٽاهه اهو ٽاهي، خانن جنڊ ڪڙي ڪئي.

جنهه ڪيائون جنگ جيي، ڪڙا ٽيڙا خان
ڪوها ڪڏندا آٽيا، جلدي ساڻ جوان
اکيڙون ٻيا ٻڙَ ٻ، چارئي منجهه ميدان
سنهنَ ٻ مٽي رند ڪي، هنئين پاروءَ پهلوان
ڪڙو ڪوهه فروش ٿيو، قابل ڀيڄي ڪانَ
ميوو سڙيو ڪينڪيي، جنهن ڪي جيءَ اندر جولان
ڇلي ڀرو ڪري هٿي، دست ڪٽي دستان
ڪهڻ، رندڙا ڪاڏي ڳچين، ڏس ترارن تانَ
اکيڙون لاڻن شير لتال هو، اٽي هٿ غيبي سلطان
آيا اوڙ واٽ ٻ، گڏيا منجهه گمسان
هنن ڪو شوق شمع جو، ٻيا جليي ٻروان
آردا سان ايمان، چارئي شير شهيد ٿيا.

ڪيريا هٿا ڪوهن جا، ڏڙَ سيرَ مٿون دوُر
لتڙ منجهه لٽاڙي، پانو پهرئين پور
وري وطن ٿ وريا، رڻ اوڏا، گهرَ ڏور
هٿا جوان گهٽا جمهور، پر هنن جهڙو ڪوٽ ڪو.

Gul Hayat Institute

ٻاروءَ جهڙا ٿڌڙا، سَرُ چٽيو چٽي ماءَ
مرندي مڙيو ڪينڪي، ٻوءِ نہ موڙيائين ٻاءَ [ٻئر]
ٻيا پي شامل شير سان، جن سيف هنئي سهجاءَ
هٿا جوان ٻڙي جاراءَ، پر هن جهڙو ڪونہ ڪو.

ڪاهہ ڪري ڪڏ چاڑهہ، وٽجي آيا واءَ جان
ڪَلَ تنين ڪي ڪانہ ڪا، تہ ڪي اڙجي منجهہ اٽيار
ست ٻيڙي ماڻا ويا، ٻاهہ انيا ڏُر ڏار
ڏيي ڏهوڙيون ٽيون، چٽگ ڪئي چمڪار
ٽي هڪل بندوقن ڪئي، گاج متؤن گرنار
متؤن ملوڪن جي، نيي دارونءَ ڪيا ڏڏڪار
هٿ نہ ڏسي هٿ ڪي، اهڙو انڌوڪار
ٻن ٽن ڪؤن تير ويا، ڪري گهٽو تڪرار
ڪيريا جهنڊا هڪڙن هتان، ٻن ڪنيا ٻهار
هٽي ٻوڪ هٿيو وڄهي، ار ٻڌجي ڪؤن ٻاڙ
ڪوڪو ڪانو ڏسجي، نظر منجهہ نروار
پَرِ ڪيريا ڪاپار، ڪانن هيانوَ ڪيي وڏن.

ڪانن هيانوَ ڪيي وڏن، تن جا ڦڦڙ ڪن ڦرڙاٽ
هڪڙن ساهہ مٽي ويا، ٻيا گهايل ڪن گهرڙاٽ
ڪيرنگهہ ڪيرائن پٽن تي، چنن متن ڪان سولهياٽ
ڪٽڪيا ڪين ڪنواٽ، ٻوڏا ٻاهہ دسي وڏا.

مٿهڙيان ٻيا ميدان ۾، ٻوين ڪيا پرواز
لتاڙي لنگهي ٻيا، ڪوٻا ساڻ ڪواز
آرهاڻي آڙَ تي چڙهيا، وڄهي وک دراز
هٽي دس دهيون ڪيا، شهتائن شهباز
آيا آتش وات ۾، پڄي تيرانداز
جي هٿا هانوَ هلڻي باز، سي سپ ساڙي ٻاهہ صفا ڪيا.

Gul Hayat Institute

آئي چانڊيي آڙ مان، چين ٻيا انديشاه
ٻُڌج ٻيا جيءَ ٻيا، چيائون مان چاه
"خير ڪٽوريا تودي"، چواين الله
هٿ نہ وڻن هن جا، سختي پسي ساه
اٽڻ اکين ۽ پراڻ، جڏهن ڏيدان ڏوهن ۽ گڏيون.

پڙ آئي ٻيا پاڪرين، ڪنڊيائون ۽ ٻرار
اها ساعت آهنجي، آهن ڪنهن جي ڪار
ماڻ ڦٽي جاڻي رڪ جو، سا هن پڙ جي پار
توٽي آب اکين ڏيکار، ته ۽ هائي وات ۽.

پڙ آئي ٻيا پاڪرين، ڪاهه ڪري ڪيهن
ڪنڌو خان ڪڙو ڪيون، وڃ ڪنوي ويٺر
وکوڙيائون ويڙهه ۽، چانڊيي کي چوڏر
مٿان وسن مينهن، پاهن ٿڪ پڏر
هن ڪٽوريا اکٽي، پيڙ ڏيئي پهتر
پير نہ موڙيو پوئتي، آرهه ڏيو اڪثر
ٻڌا جنگ بنگاهه ۽، چانڊيا ٻنائي بازر
نامين جنگ نظر، آئي دل لنگي داناڻ کي.

"نانگائي" نعرو ڪيو، ڏڻ ساڻ ڏڪير،
سامهون وڃن شينهن جي، مڙن ڪين مٽير
هڪ ٻاري هرگز وهي، ٿٽ ڇڏائن ٻير
ديمن ۽ دل شير، ٿي پرڪيا چانڊيي سون ٻجاه.

ولي محمد وير هو، هاڙهي هاڪارو
جهلي ويٺا جنگ کي، چانڊيا چوڏارو
مهڙ چڏيو ته مان وڙهان، ساهه نہ اٿر پيارو
شاهس منهنجا پاڻرو، يار ٻڏو يارو
ساعت رهي آه هيڪڙي، ٻيو وقت لنگهيو سارو

Gul Hayat Institute

ٽلو(۱) احمد(۲) داؤد خان(۳)، لکري ڪيو نعرو
واري تي وارو، جوڏن ڏلو جنگ ۾.

ماڻهو مگسيءَ کي سڏن، لکين ٿي لک ڀال
صحبتِ رند سو سامهون، ٿيو دانهن سان دوچال
ڀهڳڻ کوڙيس ڀانهن ۾، ڀانڪي ڏيئي ڀال
سيف ٽکا سر ليک ڪئي، نه ٿيو زخم زوال
هاديءَ هٿ بچائيو، سالم رهيو سال
وري وير وارو ڪيو، پوتائي برحال
رند ٿيو رهوال، هن پي راوت رڻ ملهائيو.

مگسيءَ پي منهن موڙ ڪئي، هوڏنهن ڏيءَ ڪئي ڀاڄ
قاڏان ڦيرائي ڪري، هليا سي هنگلاج
ٽيا ترارن ڪاج، رات جهليا رڻ ٿمٺ ۾.

مينهان خان(۴) مڙي، ٽئي مارو مگسين ۾ وڏو
ڏسي ٻيڙ ٻيڳا وڃو، تا ڪيو خر ڪڙي
هو ٿو ڀاڄي(۵) مارجي، گهوڙو هن گهڙي
ڏيو چوٽ چڙهي، ٿيو ٻيلي ساڻ بروچ جي.

مرندي تائين مهڻو، وڃو تا وڙواند
موٽي ڀاندين سان هلي، هرڪو ٽئي هيڪاند
ورٽ ملي اڻو واند، جو بڏيءَ ڀڄي ڀاڄ ڪئي.

مگسي موٽيو هوٽي، ڇيائين رند ٻڌا
ورنهن ورندي ڏني ڪاڻ، آکي رند ٻڌا
رند ته ائين آڻيو، جيئن ٻيلي آب ٻڌا
آهه آگي در 'آمنا'، نه ته ڪن ها مڇي خور مقابلو!

---

(۱) سماراڻي ڀاندين مان. (۲) ماڻائي ڀاندیو. (۳) دعواڻي ڀاندیو.
(۴) مگسين جو سردار. (۵) ڀاندين ڏانهن اشارو.

هڪلون ڏيندو آئيو، شيرمحمد شير
ڪاهي ايو ڪنڪ ۾، دهشت سان دلير
ڏڪ پهرئين سان تڪ ڪري، وهائي شمشير
ڪو آهي مڙس مٽير، جو دهشت چهلي ديو جي.

ماريا سي ميدان ۾، جي حال پائي هڏس هڏ
نه آيس مرد نگاهه ۾، جي گهوٽ ٻيٽا هڏس گڏ
باقي ڪونه بچيو نٽيي، جو سختيءَ ۾ ڏئي سڏ
رند وڏو هو رڏ، پر پٽائي پاڙون ڪڍيئين.

سامهون سورهيه سر مٽي، ڪاتير ڪئي ڪاهه
جنهن جو نام سواج هو، پرس نه ڪئي پرواهه
پڪيو بهگڙ سان وڃي، چست سنجهاروڻ چاهه
ٽڙيو خول مٽي ڪان، جا پهريل هيس پٽاهه
وڃي آن وڙيءَ تي، نٽر جي ٻئي نگاهه
چگيا چتائي هنئي، سهجڻون تنهن سرواهه
ڪريو ڪوند پٽ تي، دل نه ڪئي ڪا دانهه
ڪرڻ سان ڪوندر جا، پورا ٿيا پساهه
جي هٽا هاتڪ جا همراهه، سي ميڙيوئي ماهو ٿيا.

Gul Hayat Institute

۳۰ رندن، مگسين، جمالين ۽ چانڊين جي جنگ

هيءَ جنگ قلات جي والي خان محمود خان جي عهد ۾ لڳي، جنهن ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جون قومون شامل هيون.

ڪاڇي ۽ ڪچي طرف ڪوڪل خان مگسي سردار هو. جنهن چانڊين جو وڪ هنيو. چانڊين وڪ وارڻ لاءِ ڪوڪل خان ڏي ڪاهه ڪئي. چانڊيا پاڻ ۾ چالهه مڙس هٿ ۽ سنڌن اڳواڻ صوبو هو، جيڪو سورهيه هو. هوڏانهن ڪوڪل خان خان ڪوسا ۽ جمالي گڏ هٿ سي ۽ چانڊين سان مقابلي لاءِ تيار ٿي آيا. ۽ صوبي جو نالو ٻڌي انهن منجهان راڏو ۽ سرزان خان همت نه جهلي موٽي ويا. باقي لشڪر چانڊين سان منهن ڏنو. انهي جنگ ۾ ٽي سؤ ٽيهه ڪوسا هٿا، ان کان سواءِ جمالين جو لشڪر هو. چانڊين جي طرف چاليهه مڙس هٿا، جن سان سورنهن صوبي جا سائي هٿا. اهي سڀئي مڙس وڏي همت وارا هٿا ۽ هنن جنگ ڪئي. ڪوڪل خان ٻوءِ ڪاڇو ڇڏي ٻيءَ جوءِ ۾ وڃي رهيو.

ڪوڪل خان طرفان ڏهراڙ خان جمالي ۽ انهي جنگ ۾ وڙهندي مارجي ويو هو، تنهن جي ڏيءَ چانڊين کان ويرُ وٺڻ لاءِ قلات جي خان وٽ دانهين ٿي وئي. قلات جي خان چانڊين کي سيکٽ ڏيڻ لاءِ لشڪر ڏياري موڪليو، جنهن ۾ عمراڻي ۽ مگسي قومن جا ماڻهو شامل هٿا. انهيءَ مقابلي ۾ به سرمي چانڊين جي هئي، ۽ پوٽ مگسي هلان کندو اڃي صوبي چانڊيي کي اوڏو ٿيو. صوبي مٿس تلوار چوار ڪيو ۽ سندس گهوڙو ٻاهڙيو ۽ وڃي ڪريو، پوءِ

Gul Hayat Institute

پوت مگسي تلوار جا پنج وار ڪري ماري ڇڏيس. صوبي
چانڊپي جي سارجن بعد چانڊيا هيٺا ٽيا ۽ هوئتي موٽيا.
ان بعد جمالي توڙي مگسي ڪاچي ۾ موٽي آيا.

راهي راهي رند، ودو "ڪوڪل" ويرين وڃ(۱)
لشڪر سوڻيو هٿي ڪري ديرو دنگ
اڻائي اڻ تي اتي ڪوڪل ڏنو ڪنڌ
رينڪو راڄي ڪيو گاهي مرزان گند(۲)

—

مڙي هوند انهي سال تي ڪيو هارو بلوچن
پوءِ ٽويا ٿهل جن، اگر به ان کي هنيا.

—

ٽي سئو ٽيهه اڪرا ڪوسا ڪڙڪ هٿن
رڻ ۾ راهو منڊيو ٽا چانڊيا چاليهه چون
ٽن مان سورنهن سارڏو صوبي ساڻ هجن
پوءِ سوبي ستار ڏنن، جو چانڊيا چهرائي وريا.

—

روح مڙني رڪ جو هو ستار ڏنو سارو
خاني رند خلاص ٽيو، جنهن ماڻ ڏنو مارو
غلام محمد گل آه ولي سوپارو
جو رانديون راون کان کٽيو.

—

نيئي سنيهو کو ڏئي خان محمود خان کي سر:
ته ڪوها ڏئي قلات جا کونڊ وڏا ڪيهر
وجهه کو تاب ترار جو اٽئي انبوهه اهڙ
بيٺي بهرام خان جي وڃي دانهون ڪيون در
هي سر صدقو لڃن ٽئون آ ٻرسائي هڙ
پوءِ زينت وٽيون زر، سگ لنگهائي سنڌ ۾.

—

(۱) ودو=ورتو، ويرين=دشمن. (۲) انهن ماڻهن پاڻ کولہ ملهايو.

Gul Hayat Institute

انکل عمراڻين سان آيو ڦوڪيو ڦيرائي
دانهن تہ ديري ۾ اڇي ورکي واڌائي
آڻارايا امير هانهنجا سردار سڏائي
وڏيرا ويرن سان ڪچي جٽ جوڙائي
چڙهي جنگ تي جوان ويا ڪنگرو ڏي ڪاهي
اتي عمراڻين کي وڏو گهوٽ هٿي گهائي
اڃا توڻين آهي، سور تہ ساميجيءَ جو.

—

نہ سکي نہ سوري، نہ اکي نہ اوري، نہ پاڳي نہ پائي
جنهاندا وڃ ماريا، سي ڪٿي هانهان لڙائي
انهان ڪشومت هنهان سير چائي(۱)
ٽا ٽا بندوقان لسان لس لائي
ڪره، ڪل ڪونت آدسائي غريب سپاهي.

—

جڏ پوت ڇڻ جي ڪئي، تڏ مڃ ڏنو موڙو
سوٽائي مڪسيءَ جو گهوٽ ڦٽي ڪيو گهوڙو
هنج هنيائين پڙ تي خان وڏو ڪوڙو
زخمن زور ذرا ڪيو، سنگ نہ ٽيو سوڙهو
لاهي ويو لوڙهو، صوپو تن جمالين تڻون.

—

صوپي سٽي سيني ڪي ڪس ڪٽائي ڪٽور(۲)
واڙ وجهايائين ڪنڊ جي، پاس ڏورايائين پٽور(۳)
پوءِ جن کي صوپي ڏنا سور، سي رڙندیون وتن راڄ.

---

(۱) ڪشومت = خصومت، دشمني (۲) ڪٽور = ڪڙيو، واهو
(۳) پٽور = ڏنگرن جا ڏڳ.

۴. چانڊيڻ ۽ مگسين جي جنگ

بلوچن جا چانڊيا ۽ مگسي قبيلا هڪ وڏي مدت تائين هڪٻئي سان صلح ۾ رهيا. ۹ صدي هجري (۱۵ صدي عيسوي) ۾ رندن ۽ لاشارين جون جنگيون ٿيون. ارغونن رندن جي مدد ڪئي ۽ سنڌ جي جام نظام‌الدين لاشارين جي مدد ڪئي، چاڪاڻ جو جام جي وزير ۽ سپه سالار دريا خان جو تعلق لاشارين سان هو. انهن جنگين ۾ چانڊيا ۽ مگسي، لاشارين جو طرف هٿ، ۽ ان دريا خان جي سپه سالاري هيٺ سڀي طرف ارغونن سان وڙهيا. ان وقت کان وٺي هو هڪٻئي جا مددگار ۽ رندن جا مخالف رهيا. انهيءَ ڪري ئي جڏهن مگسين ۽ جمالين جو تڪرار ٿيو ۽ رند سردار شيرمحمد خان مگسين خلاف آڻيو، تہ مگسين چانڊين جي سردار ولي محمد خان کي مدد لاءِ چيو. ولي محمد خان پهريائين مگسي سردار کي چيو تہ جنگ کان صلح چگو آهي ۽ آءٌ وڃي ٿو رند سردار کي سمجهايان ۽ سمجهايان. هو ويو ۽ سردار شيرمحمد خان نہ مڃيو ۽ پوءِ اهڙو اظهار ڪيائين تہ: منهنجي تراز مزوئي تڏهن ڪندي جڏهن ميدان ۾ چانڊيو ۽ مگسي سان گڏ هوندو. ٻوءِ ست هزار چانڊيا ۽ ٽي هزار مگسي، رند جي لشڪر جي سامهون ٿيا. ان جنگ ۾ ولي محمد خان پاڻ سڏو شيرمحمد خان تي حملو ڪري ڪيس ماريو. (۱)

---

(۱) هي بيان مرحوم خانبهادر خيرمحمد خان چانڊيي جي سندس پنهنجي زباني سنہ ۵۰-۱۹۴۹ع ڌاري قلمبند ڪيو ويو. هن جنگ جي بي تفصيلي روايتون مگهڙ قادربخش جوبي، جي، ٻين واري، هن کان اڳ ڏني وئي آهي.

Gul Hayat Institute

شير محمد خان زند وڏي همت وارو هو. اڄ مارجي ويو، پر مگسين سندس سر وڍيو ۽ پاڻ سان گڏ "جهل" ڏانهن کڻي وڃڻ لڳا. اها ڳالهه ولي محمد خان کي نه وڻي، هو مگسين تي ڪاوڙيو، ۽ سردار جو سر پنهنجي قبضي ڪيائين ۽ لوٽ سان گڏ سڀائي ڏڪائي شورڻ (سردار شير محمد جو ملڪ) ڏانهن ڏياري موڪليائين. انهيءَ تي مگسي شوريا ۽ قري چانڊين جا مخالف ٿيا. اهڙي طرح صدين ٿائين ساڪڻي طرف ۽ ساڪي ڳالهه ۽ هڪ ڪان ٻوءِ هيٺر منجهن نفاق ٿيو. سردار شير محمد خان سان جنگ ڪان اڳ، ڪن سڃاڻن ولي محمد خان کي پٺي ڇيو ته رند سردار سان ٽو وڙهين ته ڇڻ پنهنجو پاڻ ٽو ماراڻين.

چانڊين ۽ مگسين جي پهرين جنگ اها هئي جنهن ۾ جعفرخان پوتاڻي مگسي کي ماريو. انهيءَ جنگ ۾ جڏهن مگسين تي سوڙهه ٿي، تڏهن جعفرخان ميدان مان هٽيو ۽ ميدان ٿي ڇڏيائين جو صوپي چانڊيي ڪڏي وڃي ڪيس ماريو. صوپو آرڏو ۽ جنگ جو جهونجهار هو. هن ڪان اڳ ٻين سان ٻه وڏا مقابلا ڪيائين جو ڪنهن ڇيو ته:

وڍي ڪوکل ٻير جيئن پٽرس ڏيندو هو پور
جن صوپي سندا سور، مي رڙندیون وتن راڄ ۾.

(يعني انهن بهادرن جون ماڻون جن کي صوپي ماريو).

هن جنگ ۾ جعفرخان پوتاڻي گهوڙي تي هو جو صوپي مٿس جلهه ڪئي ۽ گهوڙي تان ڪيرائي مڙس کي ماريائين ۽ پوءِ پاڻ ٻه جعفرخان سان گڏ انيئي ماريو.

Gul Hayat Institute

جڏ پلوت پچن جي ڪئي، تڏ مڳ ڏنو موڙو
موڙائي مڪسيءَ جو ڪهوڙ ڪيو ڪهوڙو
پنج هنيائين پرڙ تي خان وڏو ڪوڙو
زخمن زور ذرا ڪيو سنگ نه ٽيو سوڙهو
لاهي ويو لوڙو، صوبو شير شهيد ٿيو.

جعفرخان جي مارجن کان پوءِ مڪسين جو لشکر بيهي نه سگهيو ۽ سندن هار ٿي.

Gul Hayat Institute

۵. جتوين ۽ مرين جي جنگ *

نئين ٻولان (بلوچستان) ۾ مهيسر جي ڪنڊي تي مرين ۽ جتوين جي جنگ لڳي. مري قوم جي وڏي طاقت هئي جنهن جو سڄي ڏيهه ۾ ڏهڪار هو. جتوئي ٻه پنهنجي نالي سان هئا، تنهنڪري مرين انهن سان هٿ ڪنڊيڻ جو ٻڌو ڪيو. هڪڙي ڏينهن چگو ٽاڻو ڏسي جتوين تي حملو ڪيائون. ڪوڏل جتوئي ڪوٽ جي چگي مڙس ماڻن مقابلو ڪيو پر مارجي ويو.

نورنگ جتوئي انهي واقعي تي آسپاس ماڻهو ڏوڙايا ۽ پنهنجا پائر گڏ ڪيا، جن ۾ فيروزاڻي ٻه، اڇي شامل ٿيا. صلاح ڪري مرين جي پويان پيا، جيڪي ان وقت مهيسر جي ڪنڊي تي ڦاڻي جي سڀني قبضو ڪيون ويٺا هئا. جتوئي اتي آيا، مڙسن کي سڃاتائون ۽ کين چيائون ته: اوهين جيڪا اڌار ڪٽي آيا آهيو (يعني اسان جو ماڻهو ماري وير وجهي آيا آهيو) تنهن جو پلاند ڪرڻ آيا آهيون. هوءَ جنگ لڳي ۽ سورهين هڪ ٻئي کي للڪاري مقابلو ٻڌيڪيو. جمعي جتوئي جو ٻٽ پهلوان مڙس هو، تنهن جي آڏو ڪرم خان مري آيو، هڪل ڪيائين ته: منهنجو سٽ تون آهين، اڄ ته ڪا پرکا هوي! ٻئي پهلوان تلوارون ڪڍي وريا ۽ وڙهندي مٺا.

مرين ۽ جتوين جي لاشن سان ميدان ڀرجي ويو ۽ رت ريلا ڪري وهڻ لڳو. اتي خانصاحب قلات جو لشڪر اچي پهتو، جنهن ۾ ڪاڙ پٺاڻ هئا، جن پڙ ۾ پيل جيڪي زخمي هئا تن جون مسيون وڍي کين ختم ڪري ڇڏيو.

---

* جنگ جو بيان ۽ بيت سگهڙ مرحوم محمد يعقوب پرڙي کان ٽل، (ضلعو جيڪب آباد) ۾ ڪچهري ۾ قلمبند ڪيا ويا.

Gul Hayat Institute

ساره صاحب جي کيان، الله ڏانهن آڌار
تنهين جي تعريف جو شرو ناهي شمار
نبي نبوت جا ڏئي، هليا راه هزار
سهسين ڪپي خاڪ ٿيا، صوبا ۽ سردار
مَري ۽ جي منهن ميل جو هو ڏيهن ۾ ڏهڪار
جتوئي جي جنگ جو ڪَرهه وڏي سان ڪار
هليو هاسائو ڪري، نازي نئن تي سردار
لشڪر وٽي هولان تي، آيو بيحد بيشمار

—

واڻ وَسند وارو ڪيو، ڏسي ڏينهن چگو موچار
"ڪوڏل" هنهنجي ڪوٽ تي ڏنو سر سچار
لاهي مرد ميار، هيڻ تان شير شهيد ٿيو.

—

هيڻ تان شير شهيد ٿيو، ايئو نؤرنگ نهاري
دانهن ته دانهَ ڪان وٽي چؤڪنڊ چوڌاري
"مَري" سوئيا هوتي، مرد اهو ساري
هن پائر پَڙ سڏائيا ٿهه پهه ۾ ٽاري
فيروزائي پهلوان هٿا، آندائين سپ ساري
رنگ ته روشن سير ڪي چون چانگاري
ساڻ وٽي هليو سارڙو، سهجڻون سينگاري
هلو ته انهن ڪي ڏسون جي ويڙهه چليا واري
سري مهيسر جي ڪنڊي تي هاڻي پياري
ديدان ديداري، مَردن ملڊعي ڪي ڏنو.

—

مردن مدعي صاف سچاتا، دوران ديداري
"ڏي تون قرض اسادا" جو آندئي اڌاري
پڇي مري ۾ منهن ولائي ڪيڏون چوڻ ڏاري
بَڙ زان باه بندوقان چاتي، ڪڙڪن ڪان ڪوهياري

Gul Hayat Institute

ماريان شهتابيان، شهتور يان لهـ پيان، بس اوڏر اڻاري
بڏن قطاران بند صفيران، مَٽ ڪُون مَٽ نهاري
جوان جتوئي جمعي جو، مَڙي سورهيه سنياري
ڪوهو ٻٽ ڪرم خان جـو، هـي نال هشياري
تونهين مَٽ جـو ميڏان آ تون وڪ وڏاري
پهلا هٽ ولايـونهي، مـرڻ جـو قـدم مـاري
ائين رت ريلا ڏيندي، جيئن مينهن وهـي ٽاري
آيـا لشڪر خـان صاحب دا، بـيـحـد بيشماري
ڪاڪڙ ذات ڦاڻائدي، بـي سانگي هن بسياري
ساه ويندي دي سري ڪيندي، جند ڪوڻ جندبيزاري
آيل آکـي بخش آنهانـون، بخشين بخشڻهاري.

Gul Hayat Institute

۶. پٹڻ ۽ پرڙن جي جنگ

"پٹڻ" (ذات جا) ۽ نہ پٹ ڏرم وارا) ڪنهن وقت هڪ وڏي قوم هئي. ڪين پنهنجي سرداري ۽ رياست هئي. هن پوئين دور ۾ هتن جو خاص ملڪ "ناڑي" (ضلعو ڪچي، بلوچستان) رهيو. جيتوڻيڪ ڪي ٻورا ڪڍا پٹڻ سنڌ ۾ ضلعي خيرپور ۽ ضلعي لاڙڪاڻي (وارهه طرف) ۽ ٻين جاين تي رهن ٿا. ناڑي ۾ ڪي سؤ سال کن اڳ تائين پٹڻن جو ملڪ وڏو هو، پر ٽڪرا ٽڪرا ڪري ٻين قومن ڪي وڪڻي ڇڏيائون. هن وقت "ستن" جو شهر خاص پٹڻن جو آهي. ۽ ٻيو شهر هيٺ ڏکڻ طرف "هاشم پٹڻ" جو آهي. "هاشم پٹڻ" واري علائقي جون حدون هن وقت هي آهن: اتر ۾ ڪوڪر (ڪلو ۽ آباد جا شهر)، الهندي مڪسي (جهل جو ملڪ)، ڏکڻ ڏي جمالي (ڪڙهي خيرو) ۽ ايرندي ڏي عمراڻي (طنبو وارو ملڪ). اهو علائقو اندازاً ۱۰ ميل اتر ڏکڻ ۽ ۵ ميل کن اوڀر-اولهه اراضي وارو آهي. ڪنڊيل صدي ۾ اندازاً ۷۵-۱۸۷۰ ڏاري هن علائقي ۾ پٹڻ جو وڏيرو هاشم پٹڻ هو. هن کان ڏکڻ طرف پڙوارين ايراضي ۾ پٹڻ جي هئي پر پرڙن کي وڪيائون، جتي هن وقت "ڪهارو" شهر پرڙن جو آهي. پرڙن جو ارباب ان وقت سائينداد هو، جيڪو "دڙ" جي شهر ۾ رهندو هو. هاشم پٹڻ سان سندس ڇڪي واٽ هئي، پر پرڙن جون پٹڻن جي زمين ۾ اکيون هيون ۽ وڙهڻ جا بهانا پئي ڳوليائون. جمعي پرڙي جي ياڻ کي کن ماريو پر محراب ۽ سهراب ڪولن اچي جمعي کي ڇڏايو تہ اوهان جو مڙس پٹڻ ماريو آهي. پوءِ جمعو آيو "دڙ" ۾ ارباب سائينداد وٽ، جنهن ٻارهن مڙس ڏنا تہ

Gul Hayat Institute

وڃي هاشم تي حملو ڪن. انهن ۾ ارباب سائينداد جا پٽ سؤٽ علي نواز ۽ قاسم هٿ ۽ انهن سان شاهل، ربو، فتح محمد، فقيري جو پٽ الهداد ۽ ٻيا گڏ هٿ. جمعو پرڙو جنهن جو پاڻ ماريو هو سو پرڙن جي 'جهمراڻي' ۾ ماڻ هو.

ارباب سائينداد پوءِ هاشم ڏڪي چاڻ ڏنو ته پرڙا توڙي اڄ ايندا ۽ تون ڪنهن پاسي نڪري وڃ. هاشم جواب ۾ چوائي موڪليو ته: ڀلي اڄن، باقي ڏڻو ڪونہ ڇڏيندس. پوءِ ماٽس منڊون ڪيس ۽ قسم وڏائيندس ۾ هاشم چيو ته: 'امان! پرڙن جي اڃ جو ٻڏي، ڏڻو ڪونہ ڇڏيندس ۽ پاڻ کي ڏکو ڪونہ لاٿيندس'. جڏهن مڙس هڪٻئي کي سامهون ٿيا ته ربو پرڙي وڏي هاشم تي جلهه ڪئي، پر هاشم هڪ ئي ڏڪ سان کٽي ڇڏيس. فقيرو پرڙو ڪريو ۽ مري ڪاهه ۾ پٽس الهداد اڃي وڃان ٿو ۽ فقيرو ٻڌيو. پوءِ پرڙا ڀڳا، پر فقيري چيو ته مڙس سنڀاليو! ڏاڻون ته رکو ربو ڪونهي. ڏڻو چياڻون ته هڪ سؤ آهي ۽ وري جلهه ڪريو. پوءِ هاشم سندس پاڻ ظاهر ۽ پاڻيجو حسين بخش سڏا.

هن جنگ تي سگهڙ هوت صوبداراڻي جمالي هڪ ڏگهو تفصيلي بيت چيو، جنهن جا گهڻا ٽڪرا دستياب ٿيا، جيڪي هتي ڏجن ٿا.(۱)

---

(۱) پٺڻ ۽ پرڙن جا گيوٺ اسان 'ناڙي' ۾ وڃي ڏٺا ۽ پٺ هنن جي حدن ۾. جنگ بابت بيان ناڙي جي شهر 'مولوي' ۾ ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪيل هي بيت مير شاهنواز خان شاهلياڻي جي اوطاق 'بيرون' (تعلقو اوستو محمد) ۾ 'گيوٺ' پيران ڏتو' (تعلقو گڙهي خيرو)، ۾ ۲۹-۲۷ ڊسمبر ۱۹۷۲ع ۾ ڪيل ڪچهرين ۾ خاص طرح محمد بخش پٽ گل محمد سومري جي زباني لکيو ويو (جنهن چيو ته سندس پيءُ گل محمد کي سڄو بيت ياد هو).

Gul Hayat Institute

سڏ ٻڌي هڻن گولن کڻن، ائين چڱا نہ چغليون ڪن (۱)
ٻڌي پرڙا ائيا، وڙهسون وڙهسون ڪن (۲)
وڙهندا هاشم جهڙي مرد سان، ڪئي مصلحت ملوڪن
ماڻهو موڪليئون هاشم ڏي، منجهند جي ويلن (۳)
هاشم جهڙي جوان کي، ٿيون تراريون تڪن.

—

ماتا وڏا ومن ڪيئس قسمن قرانن
چئي ۽ ماءِ ملک چڏي ڪاڏي وڃان، هي مرڪ ناهي، مردن
هاشم ٻڌ تڏهن چڙي، جڏ ٽڪر سپ ٽڙن.

—

هيڏهون پرڙا پاويهه، چڙا، هاشم ساڻ ستن
رهو رواڙجي ويو، هاشم جي هٿن (۴)
سو هاشم هلائي چڏيو، ڏيئي مصري منجهه ميڪن (۵)
ياءِ تہ پنهنجي ياءِ ڪان، ڀوڙها رت روڙن (۶)
جهڙاڻي ڀڳا جهار جان، تا پويان پير وڙن (۷)

—

"واه فقيرا، جنگ جنگيرا، جنگ دا ڪيرا، پهرين پورا،
سانوڻ سيرا واڻي سير وڙهندن (۸)
تڏ ٻڙڙا موڙيا، پوڻتي تا ٻجري بازِ چڙن
ٿيو ٽهڪو ڦهڪو سڙڻن جو، تا ڪڙڪا ڪوه ٻجهن
ٿيو دهڪو دڙالين جو، منهن مٿي توفن

---

(۱) محراب ۽ سهراب گولا جن چغلي هنئي (۲) ناڙي ۾ عام پولي سرائڪي آهي (۳) ارباب سائينداد ٻرڙي ماڻهو موڪلي چاڻ ڏنو (۴) رواڙجي ويو، رهڙجي ويو، مارجي ويو (۵) تراڙ (مصري) اهڙي زور سان هنيائين جو هڏن جي مڪ نڪري وئي (۶) ڪان (ائين)=ڪاڻ (۷) جهڙاڻي پرڙا جمعو ۽ پيا (۸) فقيرو پرڙو همت وارو هو، تنهن کي شاعر شاباش ٿو ڏئي. هن هتيل مڙسن کي وري ميدان ۾ آندو.

فقيري کي ڪري پاسيرو ڪنو پئي ڪيهرن (۱)
چئي: "آءُ ابا الهداد، آءٌ ور چڙهيس ويرين!"
تان ان نموني باز شڪتوني، ڪري آيو وانڪو واسينگن (۲)
پيءِ ڇڏايائين پانهنجو تيڪئون تارن.

هاشم شير شهيد ٿيو رڳيو ٽولي امامن
هاشم جهڙا ٻڙا مائون سر چٽن
حسينءَ ات ماريو، ته ۽ پرڙا ڪين مڙن (۳)
آندو جوڙو، گاڏي، جوال، ٻڌن ڪوڻ پرڙن (۴)
اتي هوت حساب ڪيو، ته جنگ ڪٽي پرڙن.

Gul Hayat Institute

(۱) ڪيهرن، شينهن مڙسن ٻڌن، فقيري کي ڪيرايو ۽ ماريائونس ٿي
(۲) پٽس الهداد ست ڏيئي اچي پهتو (۳) حسين بخش، هاشم جو پائيجو هو (۴) پرڙا ڪين مڙن = پرڙا اچان نه ڪين مڙيا جو پوءِ ٻڌن جا جوڙا ۽ گاڏيون وڃي ڦريائون.

باب ستون

ٽالپورن جي دور ۾ سنڌ جي لشکر جون ٻاهرين حملي ڪندڙن سان جنگيون

١. مير فتح علي خان جي تيمور شاهه جي ڪابلي لشکر تي چڙهائي*

مير فتح علي خان، ميرن جي ٻهرين ڇوڪريءَ جو مشهور حڪمران هو. هن سنه ١٨١٢ع ۾ وفات ڪئي. سندس وقت ۾ افغانستان طرفان تيمور شاهه جي وقت ۾ سنڌ تي حملو ٿي ٿيو. مير صاحب فتح علي خان ٻاڻ مقابلي لاءِ لشکر سنباهي چڙهيو. سندس حملي سان افغان ٻڌا ۽ ڪي سڌا ڪابل (افغانستان) ڏانهن تر ڪي "ناڑي" (بلوچستان) واري گس سان ويا. جنهن جو احوال شاعر سهراب چارڻ پنهنجن هيٺين بيتن ۾ ڏنو آهي.

ڏانڊ ڏان منجهه درياهه جيئن ڪُن ٻيڙو ڪڙڪا ڪري
تڏن فائق مير فتح علي چڙهيو جنهن لس لهيٽيا لاه
سو ٻهرايو پيرن ٻي سخي شاهنشاه
سچا هٿا سهراب چوي تنهن جا اڪابر آسراه
تنهن رک راوت ريلي هنيا سورهيه ساڻ سپاه
اڪيڻون گهوڙا گهوڙڻ ڪڏن ڪڳا ڏان ڏان ڪري ڏاه
ڪي پسي تڏ تڪرار جو رليا مٽي راه

---

* سهراب فقير چارڻ، قلجي (دادو) وارن چارڻن مان وڏو سڃاڻ هو. مير فتح علي خان ٽالپور واري وقت ۾ جيئرو هو. سيان ديڻ محمد چارڻ (شهر دادو) سان گيل ڪچهري دوران هي بيت ملايا.

Gul Hayat Institute

ڪي ويا ڪهندا ڪابول ڏي، ڪن ڪي ناڙيءَ ڏانهن نگاه
اهـا خـبـر آگـاه، وڃـي تـرت رسـي تيمور ڪي.

گجي گاج گـروڙ، جيئن ڪڙڪو ڪڙ ڪري
جيئن وڏ ڏڙو واڪا ڪري، جهانڀ جهانڀ جهور جهڪور
تيئن ٻيلي ٻـڌـاڻـن ڪـي ڪيائين ڪـور ڪـور
سي گاه چـنيئون ڪن وات ۾، جيئن ڪائن ڏيکا ڏور
اهي زورادر جـا زور، وڃي ترت رسيا تيمور ڪي.

Gul Hayat Institute

۲۰ آتمين واريون جنگيون

اڑهين صدي عيسوي جي آخر ۾ سنڌ جي ڪناري تي خصوصاً سونمياڻي، ماريهور ۽ ڪراچي ۾ ڪيترن ڀيرن سامونڊي ڦورن حملا ڪيا، ماڻهو ماريا ۽ ڦريون ڪيون. اهي حملا اوچتا ٿيندا هٿا ۽ انهن حملي ڪندڙن کي "آتڪومي" يا "آتمي" سڏيو ويو، يعني ته جيڪي اوچتو اچي مٿان ڪڙڪن. اهڙن ٽن حملن جون روايتون اسان چڪري (ڪراچيءَ)، ونجي ۽ ميرپور ساڪري طرف حاجي محمد سوڍي بگهياڙ (ڪرمتي بلوچ) جي ڪوٺ ڪيل ڪچهرين ۾ قلمبند ڪيون جيڪي هيٺ ڏجن ٿيون.

سون سياڻي تي آتمين جو حملو

چام ميرخان اول جي اوائل عهد حڪومت (۱۷۷۶-۱۷۸۴) ۾ مسقط جي علاقي راسل خيمه جي هنڌ جا رهندڙ آتمي ٻيڙين ۾ سامونڊي رستي سان اچي، سونمياڻي تي حملو ڪري آيا. شهر کي لٽ مار ڪري آخر ۾ ٻاهه ڏيڻي ساڙي، راتو رات ٻيڙين ۾ سوار ٿي هليا ويا. وقت جو نائب ٻوٽو چامون شهر چڏي ڀڄي ويو. عمر رسيده ماڻهو هو، جنهن جي نسبت پارهين رونجهي هيٺيون بيت چيو:

ٻوٽا هٿوءَ ٻنگ، مرڙ جو سياڻي تي
هٿيوءَ ڪين هٿندڙن کي ڏسر منجها ڏنگ
پکو هو پار ٻيو چوي ٿابت توجو سنگ
هاڻ نهاري اهڙوننگ، ڪڏهن لهندين ڪونه ڪو.

انهيءَ حملي وقت چام ميرخان سوصوف صغير هو، پر پوءِ خليفي حاجي صوبي ٻڙي جي سرڪردگي ۾ هتان ٻيڙين جو لشڪر ويو جيڪو وڃي بدلو وٺي آيو.

ماريپور لڳ آتمين جو حملو*

پَوا يا پٺئوئا، هَدِيه بلوچ آهن. اصل مڪران طرف جا ويڙل هٿ، جتان سندن وڏو 'شالو' پٺوئو سنڌ ۾ آيو، جنهن منجهان پٺوئن جو راج ٿيو، جيڪي داپچي ۽ وَٽيهجي واري پٽي تي رهيا. "آتمين" ماريپور وٽان حملو ڪيو، جنهن ۾ ڦُڙڪان ٻوءِ مَلڪ جَڙي ۽ ٻين کي جهلي ٻڌين ۽ نظربند ڪيائون. ٻوءِ هتان 'جَڙ جولڻ' پٺوئو لشڪرسان چڙهيو، جيڪو ٻن قبيلن پٺوئن ۽ زنيگاٽين جو گڏيل لشڪر هو، تنهن وچي باقي بچيل ٻڌين جا واجها، وڍيا، ۽ قيد ٽيل ماٺهو ڇڏايا.

"آيو جَڙ جولڻ، ڏُري ڪهاءِ بازن"

('جڙ جولڻ' بازن وانگر لسوه ڏيڻي مٿان آيو)

ٻڌ جيڪي ٻڌين روانيون ٽي چڪيون هيون، مَلڪ جَڙو انهن ۾ هو، جنهن کي ڪٽي وڌا.

ڪراچي بندر تي آتمين جو حملو**

سنه ۱۷۹۴ع کان وٺي ڪچ ڪاٺياواڙ جي واڳهر قوم آزار مچائي ڏنو هو. هي ڪيترا سال سمنڊ جي ڪناري تي، ڏاڙا هٽندا، ڪچ ۽ ڪاٺياواڙ جي شهرن ۾ ڦُرلٽ ڪندا رهيا. آخرڪار ٻڌين ۽ چڙهي سامونڊي ٻڙن ۽ جهازن تي به ڦُر لٽ ڪرڻ لڳا. سمنڊ ۾ جيڪو ٽي جهاز هٿ لڳن سو ٽي ڦريائون.

---

* راوي مرحوم حاجي ڪَرمي ويڙل وٽيهجي. حاجي ڪرمي چيو ته اسان جو وڏو ڏاڏو ڪنبو پٽ سوجو پٽ شالو هو.

** هن جنگ جي خبر هيٺين سگهڙن کان ملي: (۱) روايت پرٿوخان گبول ويڙل چڪرو، ڪراچي (۲) سگهڙ ڪيٿا خان (۳) حاجي ڪرمي پٺوئو (۴) سگهڙ حمزو جوڪيو ۽ (۵) سگهڙ هاشم گبرو.

Gul Hayat Institute

سير غلام علي خان جي ڏينهن ۱۲۱۷-۱۲۲۷ھ (۱۸۰۲-۱۸۱۲ع) ۾ ڪراچي ٻندر تي حملو ڪياٿون. سندن ۾ انهن ڏاڙين کي "آتمي" يا "آتومي" جي نالي سان سڏيو ويندو هو. آتمين جي حملي جي خبر چار مهر علي جوکيي ۽ الهرکيي لوهار کي ملي، جيڪي ان وقت ڪراچي ۾ ميرن طرفان نواب ۽ محافظ مقرر ٿيل هٿا، تن ماٿهو ڪڏ ڪري، ٻيڙين ۾ چاڙهي "آتمين" سان مقابلي لاءِ تيار ٿيا.

ساڪٻي وقت ڪرمتين ۽ ڪبولن ڏانهن به حڪم آيو تہ وڃي ڪراچي ٻچايو. چار مهرعلي جوکيي ۽ الهرکيي لوهار به ٻيڙيون تيار ڪيون ۽ ڪرمتين ۽ ڪبولن هڪ ٻيڙي. هن طرف وارن وٽ ٽي ٻيڙيون هيون ۽ هن طرف وارن وٽ ٻارهن ٻيڙيون هيون. انهيءَ تي چار مهرعلي، الهرکيي نواب واريون به ٻيڙيون ٻوٽي موڪليون. باقي هڪ ٻيڙي جنهن ۾ مير نوتڪ سمڙي ۽ ٻيا جملي ست مڙس هٿا، سا مقابلي لاءِ هلي. هنن مڙسن واڳهرين سان وڙهي سر ڏنا.

ڪراچي کي ان وقت "ڊڙهو" چوندا هٿا. رکيي لوهار آتمين کي ڏسي چيو تہ: ڊپ کان سنهنجي ڏاڙهي جا وار به ٻيا ڏکن، تنهنڪري آءٌ موٽي ٿو وڃان. نوتڪ سلڪن جي طرفان ۽ دريا خان جوکين جي طرفان هن جنگ ۾ شامل هٿا. نوتڪ اهو ساڪٻو جيڪو راڻي ارجن واري جنگ ۾ ٻجار جوکيي سان شامل هو. ٻيڙيون اچڻ وڏيون تہ رکيي لوهار ٻوٽي موٽڻ لاءِ ٻيڙيءَ جو ساڪو ڪيو. انهي ٻيڙيءَ ۾ سائيون ڪبول به چڙهيل هو. تنهن جڏهن ٻيڙي موٽندي ڏٺي، تڏهن ترار وات ۾ ڪري سمنڊ ۾ ٽپي ٻيو، ۽ نوتڪ واري ٻيڙي تي ڪونہ ڀهتو ۽ وچ ۾ ٽپي پڌي ويو.

"ڪري ترار وات ۾ آيو تڪ سان تري جيئن
تہ هوند ڪيائين ايئن، جيئن ڪن دودا ديڻين وچ ۾".

Gul Hayat Institute

سَمّڑي نوتڪ واري ويڑي ۾ هو سو وڙهيو. چام مهر عالي جي ماڻهن واري ٻيڑي پوٽي سوتي. چام انهن کي ڏئو ۽ وڏي هنن کي جنگ ڏيڻ لاءِ ڪوٽ موڪلايائين، تنهن تي مڪس ميار آئي ۽ ڪنهن چيو تہ:

وڏي وَٽ نہ جهلي تو، مهمت مهر عالي
جڏ ونون تي وراهيون، تڏ تون ڪس وئين خالي.

لکي خط لنگهائيو، ڪو ڏالهر ٽيليدار
تہ هلي ويهہ ڪراچي جي ڪوٽ ۾ مڪ مڙياڙ(۱)
کيهرا اوهان تي ڪوٽ جو مانجهيا آهہ مدار(۲)
ڏيئي کاتي کيهر کي، کيائون نوابي نروار(۳)
وَلهي سيٽ گهرائيو آڻ تون ٻُرتوس تيڏي وار(۴)
مُنهنداڻي ٻُرتوس جا، ڪنهن ٻيٽ پائيان پار(۵)
ڪُنجون ڪرف هٽ انهيءَ جي، ويرڏنا وينجهار(۶)
دُوسي ويڻا درين تي، کيائون ڏُلهيڻُن تي ٿهڪار
ساهُو گهٽو سونهڻا، جن جي ڏاڙهين ڏينهاوار
ڪمر ڪاتيون ورنه هاتيون، آيا تيگ ڪٽي تلوار
دولهہ دنگين ۾ چڙهيا، ڏرڻان ڏاروڏار
عهدي 'اليٽ' سين، آهن منهن ڪارا مردار(۷)
تن جي تاب تڙين تي، ڏا چورڻن چوڏار.

سَمّڑي نوتڪ مير سين چڙهيا جنگ مٽي هي جوان
کيائون آ گهٽ 'ڪاري در' سين، ويڻا سگ اڙائي سان.

---

(۱) ملڪ ابراهيم ڪرمتي (۲) کيهر=اي کيهر شينهن (۳) گبولن کيهر ماري نوابي ورتي هئي (۴) وَلهو=ڪراچي جو وڏو سکيو سيٽ (۵) ٻُرتوس=بلوچ، چيائين تہ: ڪراچي جي نوابي توهان جي آهي. (۶) پائڻ (پائيان)=گهائڻ (۷) 'اليٽ' اتمين جو اگواڻ هو جنهن سان پيا وڏا پهلوان (عهدي) شامل هئا.

Gul Hayat Institute

تن جا ماڙي چڙهيو مشاهدا، ڏٺا جڳ جهان
آتمهين جي "الهداد" چئي وڃان قصي تان قربان(۱)

—

چنا چيڙا پڳا ٻيڙا، لڇي ساڻ لوهار(۲)
ٻڌونڊبا ڏين ٻجندڙن کي، سيئيون شاهوڪار
پائي پاند مٿي تان، آيو لشکر ساڻ لوهار
بگهيو ٻجهي ڪينڪي، جنهن ۾ ليک لغار(۳)
ڏوٽيا ڏانوِ دڪان تي، وڃي عادت ڪر اڳار(۴)
موئيو مهر عاليءَ تي ٿا ماڻهو ڪن ميار
عذر انهيءَ ڪالهه جو، آءٌ ڏيان ڪهڙو يار
مري مرندو سيڪو، هوءَ ٿيا سرها منجهه سنسار.

—

راوت پٽ رحيمداد جو، هو غلام علي گلدار
سو ٻڙ ٻيري چڏيو، تهدل تيڏي وار(۵)
تہ تون آهين وزير وڏيرن جو، اسان تي مانجهي ڪندا ميار
آءٌ موڪلائي تون ٻنهنجي ڪنان سردار
سو عذور لاهي آئيو، تيڳ ڪڍي تلوار(۶)
گڏيو ٻڙ ٻاڙين کي، ٿو ڪري هٿ هتيار.

—

الله جل جلاله، الله ئي توهار
ٻهگڻ چڙهيا ٻيڙيءَ ۾ سامان ڪڍي سردار
نوتڪ وڏا ناڏ ڪيا تہ اسان جي رهاڻ جا آيي پسج پار

---

(۱) اتمهين=ڪاه ڪندڙ اتمي (۲) لوهار=الهر ڪيو لوهار (۳) لوهار سان گڏ ٻيو پگهيو هو (۴) ڏوٽي=ڪل-ڏمڻ يا ڏوڻ (۵) ٻيري چڏڻ=ورائي چڏڻ (۶) عذور لاهي آيو=موڪلائي آيو.
راوي پيرئي خان چيو تہ اهي بيت گهٽا هٿا پر مون کي وسري ويا.

رکيي چيو: آءٌ کيئن ٻيهان، منهنجا ڏکن ڏاڙهي وار (۱)
دريا خان جوکيو درمائندو ٿيو، جنهن ٻيلي ساريا پار
هکڙي هٿي کڙکڙ نارين جي، ٻي دمامين ڏڏکار
هيڏانهن ٻ ليکو هو کونہ کو، هوڏانهن ٻ هٿا هزار
هکڙا رکيائين درزي دکانن جا، ٻيا سئوئين جا سنگهار
لعنت هوءِ لوهار، کهڙو سٽنهن کٽيو موٽيو وڃين (۱).

—

رکيا ڇڄ مَ رهاڻ مان جئن ٿي تکبر کياءِ لوهار(۲)
کڏهن مرندين کينکي، جي هوندئي ڏينهن کنا ڏاتار.

—

لائق ڪالهه اڄ جي، نوتک خان نهاري
تنهن سينهن سونهري دست ڪري، هٿي مڙد ڇڳي ماري
تنهن پنجاهيي ٻاري جا، هتان ڪري هليو.

—

خان ڪٽن جو هيرئون جڏهن دولهه ٽڙو ڏَر
سنهون، سهڻو، سپٽيو، هو نک ڪنڌي سان تر
ڏڙکي فوجين مهند ٻ ٿو شير سندو شهپر
تنهن اردئي الهداد چئي، آ کيهر جيڏو ڪر
ناڀون ٻاڀو نر، ٻيٽو هٿي دست دماڪ سين.

—

هٿي دست دماڪ سين، ڪاوڙ ساڻ ڪنڌير
محمد ٿوئي مير کي ڏڙ جو ڏاڍو ٻير
اردئي الهداد چئي جڏهن ڏڙ ٻ ڪوڙيو ٻير
جر تي جيشمين جا ڏونڊ ڪيائين ڏير
مر سٽي جيسرمير، تہ ڪرمتين ڪيڏي ڪي.

—

(۱) رکيو لوهار (۲) مردن جي جنگ لڳندي هڪلن واري رهاڻ

نوتک ٹيو نروار، ٻيٽو سيف سٽي
اتمين جا الهداد چئي ٻيٽو ڪنڊ ڪٽي
ورُنهه ونگ وٽي، هو ننگ پريو ناموسيو.

—

اهڙي ڪنهن نه ڪيي، جهڙي نوتک ميرڪئي
جيٽن سانوڻ دريا سڙڪا ڪري، رکي ڏٽن تي ڏڙکي(۱)
تيٽن ميرل متير آئيو، سموند تان سڙکي(۲)
اتمين ۽ الهداد چئي، تنهن شير وڏي سٽکي
لهرين ۽ لٽکي، هو لال لهو وچ لال ٽيو.

—

محمد ڦوٽي مرد جي هئي سيت ڪالهه سچي
جوان ٿ ويلي جنگ جي، ٻيٽو مرد مچي
تنهن جو رُخ اڳي هو رڪ ٿي، ٻي تان پيس ڏوک پچي.

—

سائينو مصري ڪري وات ۽ تک مان تري آيو تيٽن
جنهن ڪيو اڇن سان انصاف ايٽن، سو ڪر پيو دودو ديمين ۽.

متين ٽن جنگين کان سواء شايد ڪي ٻيا معرڪا ۽ مقابلا پڻ ٿيا جن ۽ لاشاري وڙهيا. گهوڙاباري طرف ٻ شايد کو "اتمين" جو حملو ٿيو جنهن جي ياد هيٺيون بيت آهي، جيکو هن پوٽين ويڇهي دور جي سکهڙ جمال خان سندير لاشاري چيو(۳). سندير لاشارين جو آڪاڙو ڪوٽ "ٻن" آهي جيکو تعلقي گهوڙاباري جي "ٻيلي" ۽ آهي.

---

(۱) درياه=سمند (۲) ميرل=ساهيون ڪپول. سڙڪي=تري.

(۳) جمال خان "سُنڊيئر" لاشارين جي "موريائي" پاڙي مان هو. گذريل صدي (۱۹-صدي عيسوي) ۾ ٿي گذريو ۽ سنه ۱۹۰۰ع ڌاري وفات ڪيائين. سندس پائٽيي سکهڙ طاهر محمد موريائي هي بيت اسان کي الله بچائي خان جلباڻي جي ڪوٽ (تعلقو گهوڙا باري) ۾ ۱۳-۱۴ آگسٽ ۱۹۶۲ع تي ڪيل ڪچهرين ۾ ٻڌايو.

Gul Hayat Institute

گجي آيون گيالين جن ۾ هٿ هزار
دارون وڏو دونهون ڪيو، ستيا سيهي يار
ڪيا بيالا پڏرا عارب آجهيدار
ڪوپي قادرني ڪي آيو نہ اختيار
شاهي وڏا شيتر ڪيا، جنهن جي پاڻارين پچار
جنت ۾ جمال خان چئي جايون تنهن جهونجهار
ست ماري آيو سيج تي مانجهي هو منڌار

'گيالين' يعني ٻڙيون (واحد گيالي) حملو ڪري آيون. حملي ڪندڙن وٽ بندوقون هيون، جن جي (سيهي جي) گولين گهڻا مرس گهايا ۽ ماريا. عارب خان لاشاري هتان جو اڪواڻ هو. 'شاهي' ۽ ان جنگ ۾ وڏي همت ڪئي ۽ دشمن جا ست چڙا ماري، پوءِ پاڻ مئو. قادرڏنو وڏو بهادر هو، ۽ ان کي مونجهارو ٿيو يا وقت سر جنگ ۾ ڇڏي نہ سگهيو.

اتمين جو اندر درياه ۾ اچڻ

هڪ ڀيري آتمي ڀاهران سمنڊ مان اندر درياهن ۾ آيا، ۽ بگهياڙ درياء جي چڙ، يعني 'چچ عاقيل' ۾ ڇڏيا. پوءِ ڪرمتين انهن ٽي حملو ڪيو ۽ هو ٻڙيون هاڪاري پوئتي ڇڏي روانا ٿيا.

Gul Hayat Institute

۳. کرڙي واري جنگ *

کرڙي واري جنگ سنہ ۱۱۴۹ھ/۱۸۳۴ع ۾ سنڌ جي امیرن تالپورن جي لشکر ۽ شاه شجاع طرفان چاڙهيل فوج جي وچ ۾ کرڙي واري ميدان ۾ لڳي. درياء کان لاڳيتو اتر ۽ پراڻي سکر شهر کان ڏکڻ اولهه واري ايراضي سڄو جنگ جو ميدان هو. موجوده جيل جي آڏران پوليس جو ٽاڻو اڄا تائين "کرڙي وارو ٽاڻو" سڏجي ٿو، جو اڳين کرڙي واري ميدان جي نالي جو يادگار آهي. هن وقت اها ايراضي جا کرڙي جي نالي سان سڏجي ٿي اڃ جون حدون هي آهن: ڏکڻ کان درياءَ، اوپر طرفان دنگ شاه جو اوتارو ۽ پائي ٻالي جو مندرَ، اولهه طرف جي حد "واٽر کورس" کان قدري اولهه ۽ اتر طرفان پراڻي ۽ نئين سکر واري وڏي رستي ۽ کرڙي پوليس ٽاڻي کان ۽ قدري اتر-اولهه وارو پاڳو.

کرڙي جي جنگ بابت جن مصنفن لکيو آهي تن مان منشي عطا محمد (جو ان وقت شڪارپور ۾ هو) پنهنجي تاريخ "تازه نواي معارک" ۾ تفصيلي بيان ڏنو آهي (۱) جو هن ريت آهي:

---

* هي مواد 'خليفي صاحب جو رسالو' (چيايل سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۶۶) ۾ اسان تفصيل سان ڏنو آهي ۽ اتان ئي کنيل آهي.

(۱) تاريخ 'تازه نواي معارک' مطبوعه سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۵۹ع ص ۳۸۸-۳۰۶. منشي عطا محمد پاڻ خود 'ترين افغان' هو. انهيءَ ڪري پنهنجي عبارت آرائي سان وڏي سنڌ جي طرف گهٽتائي ۽ افغانن جي سرسي جو سمان چٽيو اٿس. 'خليفي صاحب جو رسالو' ۾ سندس بيان کي اسان سنواري پيش ڪيو آهي.

ٽالپرن امیرن سنڌ ۾ حڪومت جي نظام کي پختي ڪرڻ بعد ڪابل جي ڪاڻ ڪاڻ ٿي ڪيي. انهيءَ ڪري سنہ ۱۲۴۸ھ ۾ افغانن طرفان سنڌ جي اترين سرحد تي زور ٿيو ۽ امیرن جي حاڪم نواب عالم خان مري شڪارپور جي بدران اچي سکر ۾ پنهنجو محاذ پختو ڪيو. افغانن جي طرفان هدايت الله اچي گوسڙجي ۾ پنهنجو اڈو جمايو ۽ وڃڻ اچڻ جي اڪرائي ڪري، نواب عالم خان مري تي حملو ڪياٿين ۽ عالم خان شهيد ٿي ويو. عالم خان جو پٽ جهان خان مري هڪ وڏو بهادر ۽ پاهمت جوان هو، جنهن پوءِ هدايت الله تي چڙهائي ڪئي ۽ هدايت الله مارجي ويو. انهي ڏي ڪابل طرفان سمندر خان فوج ساڻ ڪري اچي شڪارپور پهتو. نواب عالم خان مري جي بيگناهه قتل ڏي سنڌ ۾ ڪافي شورش ٿي ۽ ويتر جو سمندر خان چڙهي آيو تہ سنڌ جي امیرن سندس مقابلي لاءِ فوج تيار ڪئي. میر رستم خان طرفان محبت خان مري، ڏڳاڻو خان مري، جلال خان مري، فضل محمد خان مري ۽ نظاماڻين، جلباڻين ۽ ٻاگراڻين جا دستا روانا ڪيا. میر علي مراد جي طرفان گولي شاه قهيري جو پٽ سورهيه سپهه سالار غلام مرتضيٰ شاهه فوراً روهڙي سان درياءَ اڪري اچي سکر پهتو. حيدرآباد طرفان آغا اسماعيل شاهه جو فرزند سيد محمد ڪاظم شاهه ان ڪان اڳ خيرپور آيل هو ۽ ڪيس حڪم ملیو هو تہ هو لاڙڪاڻي وڃي بهادر خان کوکر سان ملي. هو ڏنڀي لقمان خان سان لاڙڪاڻي ڏانهن روانو ٿيڻ وارو هو جو ڪيس نواب عالم خان مري جي شهادت جي خبر پهتي ۽ هن لاڙڪاڻي جو خيال لاهي ڏنو اچي میر رستم خان سان مشورو ڪيو ۽ پوءِ اتان پاڻ ۽ سندس ڀاءُ محمد تقي شاهه پنهنجن سپاهين سميت روهڙي آيا ۽ اتان فوراً درياءَ اڪري سکر پهتا.

Gul Hayat Institute

خيرپور جي اميرن طرفان سندن سپه‌سالار پنهنجن فوجي دستن سميت موجود هئا، مگر حيدرآباد طرفان فقط سيد ڪاظم شاهه ۽ سيد محمد تقي شاهه پنهنجن سائي سپاهين سان ئروقت پهتا. وقت جي تنگي سببان حيدرآباد طرفان پوري اهتمام سان ڪو وڏو لشڪر ڪونہ پهتو. هوڏانهن سمندرخان پوري تياري سان آيو هو ۽ شڪارپور مان ست توپ گاڏيون ۽ ٽي هزار سوار ۽ پيادا ساڻ ڪري چڙهيو ۽ اچي سکر جي ئريان ڇڻ ميلن ڪن تي ڪوٽ جعفرآباد ۾ چانوٽي هنيائين. سنڌ جي لشڪر جو هڪ حصو آڏو لال واهه جي پيٽ ۾ اڙ ڪري ويٺو. سمندرخان سامهون ميل ڪن تي ڏيکائي ڏيئي، جنگ جو جهنڊو وڻ تي چاڙهي، ٽورڙو لشڪر اتي ٻهاري ڪين جنگ جو طبل وڄائڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ چال سان سنڌ جي لشڪر کي دوکي ۾ رکي، پنهنجي ٻي فوج ڦيرائي هوئين پاسي کان آهستي آهستي ٽي ٻه توپون آڻي ٽڪري تي چاڙهيائين. سنڌ جي لشڪر جي مکيہ چانوٽي اتان توپن جي مار ۾ هئي، ۽ افغانن پنهنجي دماسي جي اتان مٿن توپون وسائڻ شروع ڪيون.

باوجود انهيءَ اوچتي بمباري جي، سنڌ جو لشڪر چڙوچڙ ٽين ٻا هوئين هٿ جي بدران مقابلي لاءِ تيار ٿيو. غلام مرتضيٰ شاهه سنڌ جي فوج کي سورهيائي جو سبق سيکارڻ لاءِ سڌو ٽڪري طرف حملو ڪيو. حيدرآباد جي دستن جو سپه‌سالار سيد محمد ڪاظم شاهه، جو غلام مرتضيٰ شاهه جو دوست هو، تنهن گهوڙي جون واڳون ڇڪي اڪوات وڏي دليريءَ سان حملو ڪيو، ۽ دشمن جي پيادل فوج جون پٽيون ڪيي ڇڏيائين ۽ آخر دم تائين وڙهندي ميدان ملهايائين. سيد محمد ڪاظم شاهه جي ڪرڻ تي، غلام مرتضيٰ شاهه ٻڻ مست هاڻي واري حالت ۾ تلوار هٿ ۾ ڪري ميدان ۾ اڪيلي گهوڙو ڪڏايو، ۽ اتفاق سان توپ جي نيشاني جو

Gul Hayat Institute

شڪار ٿي شهيد ٿيو. سندس ڪرڙ تي حيدرآباد جي امين جي وزيرن مان خاص ملازم دريا خان نظاماڻي اڳواڻ ٿي اڪٿي وڌيو ۽ آخر سمندر خان جي پائڻي هٿان شهيد ٿيو. ان بعد جهان خان مري پنجاهه سٺ جنگجو جوانن جي دستي سان اڪٿي وڌيو. هنن سورهن هڪٻئي جي ڀهراٽن جا پاڻ ۾ ٻڌي ڇڏيا هٿا تہ صف پنجي آخر دم تائين مقابلو ڪن. مردن تراڙين هڏ سان انصاف ڪري ڇڏيو ۽ روهيلن جون ڇيون ڪيي ڇڏيائون. جهان خان جنهن مردانگي سان وڙهيو ان جو مثال ڪونہ هو. باوجود دشمن جي وڏي تعداد جي هي مڑس ڪين مڙيا ۽ آخر دم تائين وڙهندي ميدان ڪي پنهنجي رت سان رڱيائون.

دنيا ۾ اهڙي سورهيائي جا ڪي ٿورا مثال ملن ٿا ۽ سنڌ جا پهلوان ٿورا هٿا مگر ان هوندي ۾ حياتين بچائڻ جي ڪٿ ئي ڪانہ ڪيائون، ۽ مرد ٿي منهن ڏيئي موت سان مقابلا ڪيائون. 'تازه نواي معارک' جو مصنف مچي ٿو تہ ميان غلام مرتضيٰ شاهہ، عاليجاه سيد محمد ڪاظم شاهہ، عالم خان مري ۽ شجاعت نشان جهان خان مري جهڙا دليـر ۽ بهادر مڑس هن جنگ ۾ ائين مرڻ جا ڪين هٿا پر تقدير ائين هئي.

Gul Hayat Institute

روهڙي جي قاضين مان ڪنهن بزرگ جي بياض ۾ "ڪرڙي جي جنگ" جا هيٺيان واقعا تاريخن سميت لکيل ملیا، جن مان ظاهر آهي تہ نواب عالم خان مري ۽ سندس ساٿي هفتو اڳ پهرئين حملي ۾ شهيد ٿيا ۽ خاص 'ڪرڙي' واري جنگ' تاريخ ۲۷ شعبان، اربع ڏينهن، سنہ ۱۲۴۹ هـ تي لڳي، جنهن ۾ سنڌ جا سورهيہ سپهسالار بهادري سان حملو ڪري مٿي ٽڪر تي چڙهي وڃي دشمن تي ڪڙڪيا ۽ آخر ٿي وڙهندي شهيد ٿيا.

خليفي نبي بخش صاحب ڪرڙي جي جنگ ۾ سنڌ جي انهن سورهين واري سمان کي سامهون رکندي هنهنجي رسالي ۾ "سر ڪيڏاري" ۾ هيٺين ريت گايو آهي:

فصل -۱

شجاع! نيڪ صلاح، وٺ تہ ويري نہ پسين
چاڻي هيڪ الله، قلم جنهن جي هٿ ۾.

شجاع سنڌ ۾ ويهہ، اوڏا اڏي نجهرا
هيڪ تڪي جو ڏيہ، حامي حيدر جن جو.

شجاع ويهہ ۾ سنڌ، اوڏا اڏي نجهرا
هتي راوٽ رند، وتن قلعي ڪوڙ ڪيا.

اچي اڄ اميرن، ڪرڙيءَ خيما ڪوڙيا
پيڇي پيڙا نہ ٽيا، مهنڊ نہ آيا ميرن
ڏنو سر سڏيرن، مرتضيٰ ميدان ۾.

ڪرڙي ڪائي رت، پٽ نہ وجهي وات ۾
پڙ ۾ پهلوان جي، ويڙي پرکي پٽ
جتي نيٺ نسست، نينهن نہ لاڻي تن سين.

ڪرڙي ڪائي ماهہ، پيٽي رت پيالين
ويٺي سڏي شاهہ، جو ڏيندو سر ڏياچ جان.

ڪرڙيءَ ڪٽين پير، تہ مون وڏو وس ڪيو
ڪوڙين پڳا ڪيترا، ٻڌي دنگ دلير
وڏو سڄي ويرن، ڪنهن پر ڪهي ڪاڻان.

ڪونڊ قلعي جا ڪوڏيا، ڏونڊ نچندا هَس
چڏي تن ترس، هلڻيو شاه پٺاڻ تي.

—

ڪونڊ قلعي جا ڪوڏيا، ڪانڌين مور نہ ڪن.
ايندي لاڏو آسرو، توڙڻون مٿان تن
جوڪ مچائي جن، پوک پچندي تن جي.

—

پيره جهڻندا پس، علم ـ طوق امير جا
ڏڙ ڏرتيءَ ڳڏيا، لوڻون لڇن لس
حُورون ٻاجهي هَس، اڇي ويڻيون اوڏڙيون.

—

ڪري پوه پٺاڻ، اڇي ٻڙو اوچتو
دَوڙڻا لک درياه ڏي، تارُو رکي تاڻ
جنهن مرتضيٰ مين ماڻ، سو راه پريندو رُڪ جي.

—

متي آڻ اڄ، ڪونڊ ڪڏندي آئيا
پڙ ۽ پهلوانن کي، لڏڻ ڏي نہ لڄ
ٻيڻيءَ وڃن پيڄ، سائڻ ٽين سامهان.

—

پڙ ۽ پَوڙيءَ رنگ، مانجهين رتا مولهيا
تريا رت تڙنگ، رڻ ۽ راماڻا ڪري.

—

ڪٽاري ۽ ڪات، مَن مرادون پُڄيون
رت پريائون وات، مانجهين هڏ مڇائيا.

—

هَلو مَلهو مانجهيا! ويريهين وڻون ويڙ
جيئن ٽورا ڏينهڙا، هوءِ ڪٽبا پير
ٽيندو سڏ سويرِ، صبح شهيدن کي.

—

Gul Hayat Institute

سڏجاتائون سڏ، جيءُ جيءُ ڪري اٿيا
غازي ٿيندا گڏ، آمٽل علي شاه سين.

فصل ـ ۲

سو مَر مرڪي سير، مَل جنهين جو مرتضيٰ
ڏبائي دشمن ڪي، ڪنڌ ۾ ڪوڙي ڪيرُ
هادي همه گير، هٿي ڪُنڊ هٿن سان.

مرتضيٰ جي من ۾، وڙهڻ جي وائي
شجاع سالر سنگتي، ساٿ سپاهي
قضا الاهي، آئي سر امير جي.

سوين سر گهڙن، سر ري سوپ نہ سڀجي
سوپ برابر سيسيون، توريان تان نہ ترن
جي هِنيڙي منجهه هُرن، سي مَل مهانگا سپرين.

سيسي لٽي سوپ، جي هوند پايان پاند ۾
هي جڳ سوڏو لوپ، هو ٻن گهوريو گهوريان.

سؤ سيسين ڏيئي، وڪ وڃي هيڪڙي
جنهن ٽيڙي سر ٽيئي، مرڪايو ميدان ۾.

رڻ ۾ متي راند، اڄ آگهوريِ آئيا
ڪونڊن ڪُلها گڏيا، هاسي ٿي هَسماند!
چمڪيون چٽي پاند، متي سير سرواهيون.

هيءُ گل گولي شاه، پرکا ڪارڻ پوڪٽو
ڪندو منجهه صباح، مقابلو ميدان ۾.

Gul Hayat Institute

سَرکايائون ميرَ، پت پاريائون پانهجي
اهڙو مڙد مڱنيرَ، گهر سپاڪهي سڀجي.

وڙهه وڙهندن ساڻ، هيٺي هڻ ۾ هٿڙا
ڪڏائي ڪيڪاڻ، غازي! مار غنيم کي.

مڇن مٿي هٿڙا، رت پکليا وار
چڙا دَس دَيون ڪري، گڙيا گرز غبار
اڇي اڙد امير تي، آڻيا انڌوڪار
چونڊيو چٿي پار، ٿو پاڳا ٻيڇين ڪان وٽي.

هٿين، چَڪين، ڪاتين، وڙهج ويريءَ ساڻ
ڀهرين مارج ڀاڻ، تہ سوڀ ملهي ئي ستري.

ڪتارو ۾ ڪيو، ويريءَ جي وجود مان
ويڏو ويڪو وڍ، آندو وڃي آگرا.

جانُ جانُ جهيڙو نہ ڪري، تانُ تانُ ناهي سڪ
ويڏو ويريءَ آگرا، ٻڌيڏو لاهي ٻک
راوت هٿان رُڪي، رت ۾ راماڻا ڪري.

هڻ ڪتارو ڪات، ويري ويرِ نہ سهي
مڇن ڪا مصلحات، ڪائر وڃهيٽي ڪن تي.

ڪائر سندي، ڪن تي ٻولي هڏ ۾ ٻڌڏ
مر تہ موچارو ٿئين، هيءَ نہ موڙڻ مڏ
ڪچن منجهان ڪڍ، ٻڌي ڪيو ڀڻاڻ ڪي.

Gul Hayat Institute

پيڃ ڀَ پيڃين ڪاءِ، پاءِ پانجاري آن سان
مڃن تنهنجي ماءِ، منهن مٽاهون نہ ڪٽي.

پيڃي پَڃُ ڀَ ڪانڊ! سر تہ ماڻائٽي ٽيان
تو سيڱا تو سڄا، رڻ ڀ رمن راند
تو سيز سَوَڙ پاند، آءٌ ڪيئن اوڏي سمهان.

جي تون پيڃي آئيهين، تہ اوڏو مون ڀَ اڇ
تو ڳل ڏيان پانهڙي، ڪُر ڪي لايان ڪچ
مون سهائي سڄ، ڪوڙيون ڪانڊن ڪوڏيون.

جي تون پيڃي آئيهين، تہ آءٌ تنهنجي ٻيڙ
نَٽ تنهنجي نڪ ڀ، وڃهان ڏيئي ويڙ
تو ڏي ڪٽان نيڙ، تہ ڪر پَسان ٻُٽ ڏي.

جي تون پيڃي آئيهين، تان تون ڪانڊ ڀَ ڪُڇَ
ويهہ ڪُوڙائپي ڪوڏ سين، مادر جهوليءَ سڄ
جا ڏاڙهي پڪيءَ ڇڄ، ساڪونڊ تہ ڪاڏي آجري.

ڪاڏي ڪٽئي صاف ٽي، ڇٽ ڇٽائي مانگ
تو سر چڙهي نانگ، تہ مون منهن مٽاهون ٽئي.

فصل ـ ۳

موٽيا مادر زاد، ٻُٽ ٻين جا رانڀيا
وڃا وساري نڪري، يار نہ ڪيائون ياد
سندو سوپ سواد، سر فروشن سڀجهي.

هٹان حيدر شاه، سبق شجاعي سکيا
مٹهي آئهي ماءري، هي نه ڪندا ڪا .
جيڪا رب رضا، سا ڪوڙ قبولي هليا .

—

سورهه سندي سر تي، سسيءَ سندو يار
جي ٿڦي تن ٿڌار، ته حق ادا ٿئو ان تان .

—

چهي تير تڙنگ، هڙ ۸ پاهورا ڪري
جهلون رت جهپهليون، ڪيائون سنج سڙنگ
دعويٰ ـ دار دڙنگ، ڪٽيا شاه ڪمار سين .

—

ساري ذات سريءَ جي، تنهن کوءِ ڏجي کيڏه
ظاهر بت بشر جو، سيئي اندر شيئه
تني چاڙهي چيئه، ڪلنگيون جن ڪپار ۸ .

—

ڪلنگيون جن ڪپار ۸، پائي تن پرک
هٿي هٽ هائيءَ کي، هي سيپ مهندان ٽڪ
ويا اڏامي ڪک، هڙ تان پاهن نه چڙي .

—

مرڻ ٿئو سڙڪ، جيڏ جٽيرو ڪري
جي ڪندا تن تڙڪ، سوپ سرندي تن کي .

—

پاڪر اوير ۾ تن تي، آڏي جهل ۾ اوٽ
کوڙين آڏا کوٽ، ته هڻ کان قضا جو نه گسي .

—

تن توکل پاکرئو، پاکر هڏ ۾ پا
سينو سپر سامهون، آڏو ڏيندو آ
سندي رب رضا، ميج ته مٽاهون ٽهين .

—

Gul Hayat Institute

رڻ، راوت ۽ رڪ، ٽيئي ٻرتا پاڻ ۾
ٻيتائون ٻڌر ٽيا، منجهان سيف سڙڪ
تيموري ترڪ، هاڇو ڪري هليا.

هاڇو ڪري هليا، ٽيو شاهه شهيد
روزو ڇڏو رڻ ۾، اڳيئون آيئن عيد
مرشد ۽ مريد، هردوئي هيڪ ٽيا.

ڪاڪو ڪڇهه ڪاءِ ماهي ماس نه هيڻين
تني ڪي واڇاهه ڪلنگيون جن ڪپار ۾.

ڪڇهون نه ڪاڙهي وات، سون لمندي ڏيئون
جيڪس مانجهي ماريا رڻ ۾ ٻيڻين رات
ڪارون پريات، بدم ٻانهيارين جون.

Gul Hayat Institute

باب اٺون

ٽالپورن جي دور جون جنگيون

۱. گهگهي واري جنگ

هي جنگ جوکين ۽ ڪرمتين جي راڄدارن جي وچ ۾ لڳي، جنهن ۾ ڪرمتي سنڌ يا چاڪ ڀجار ٻنهنجي سر شامل ڪين هٿا. راڻي ارجن واري جنگ کان پوءِ ميان غلام شاهه جو ڀجار تي وڏو راضو ٿيو ۽ 'چاماڻي' ۾ ڪيس ڏنائين. چاڪ ڀجار پوءِ ڪاري جبل کان وٺي حب ۽ ملير تائين ٻنهنجي طاقت قائم ڪئي، ۽ اڃان به اڳتي ساڪري واري آباد زمين کي ٻنهنجي قبضي هيٺ آڻڻ جي ڪوشش ڪيائين. انهيءَ طرف ڪرمتي سنڌ ۽ ڪرمتين جا راج ۽ راڄدار طاقت وارا هٿا. اهو ڪلهوڙن جي حڪومت جي پڇاڙي وارو دور هو. سنہ ۱۱۹۶ھ ۾ جڏهن ميرفتح علي خان هالاڻي ۾ فتح حاصل ڪئي تہ هن سنڌ جي اندروني طاقت وڌائڻ خاطر ملڪ جي جدا جدا ڳاڻن ۾ قومن ۽ راڄن ۾ صلح ۽ ٽاهه ڪرائڻ واري روش اختيار ڪئي.

ساڪري واري زمين جنهن تي نزاع هو سي ٻہ ديهون هيون، گهگهي ۽ سيري، جيڪي ميرپور ساڪري کان ستر آيرندي ڏن ڪوهن ڪن جي مفاصلي تي آهن. ميرصاحب فيصلو ڏنو تہ 'پٺڊيا' جي ديهہ سڄي چاڪ ڀجار کي ڏيان، باقي 'گهگهي' لاءِ اٽي جا ٻيا راڄ اسين ٽين ۽ انهن جي قسم تي فيصلو ٿئي. جيڪڏهن کا ثابتي پيدا نہ ٿئي تہ پوءِ 'گهگهي' وراهي اڏواڏ ڪريو. انهيءَ فيصلي لاءِ ميرمزار ڪرمتي کي امين ڪيائون. شاهدي ۽ ثابتي لاءِ ٻاڙيسري

Gul Hayat Institute

راجن "ڏيٽن" ۽ "سورن" کي سڏيائون، جن قسم ڪٽي شاهدي ڏني ۽ ان موجب مير مزار دنگ ڪيايو، جنهن موجب گهگهي جي سڄي ديهه ڪرمتين جي پاسي اچي ويئي. پوءِ مير مزار حيدرآباد ويو تہ سڄو فيصلو وڃي مير صاحب کي ٻڌائي تہ اهو قائم ٿئي. ٻئي طرفان چام ٻجار جي طرف جا جيڪي ماڻهو فيصلي ۾ آيا هٿا، تن وڃي چام ٻجار کي ٻڌايو تہ:

ڏيٽيا آيا دنگ تي، پير هٿي وارا
ڪٽي مصحف مٿي تي، ٽيا سمهٽا سورا
نيائون گڏ گهگهي ۽ سين، چام! پاسا "ٻڏي" جا.

يعني وڏاڻ ڪري وڃي ٻڌايائون تہ گهگهي سان گڏ ٻڏي جي ديهه جا پاسا ۽ ڪٽي ويا. تڏهن چام ٻجار جو پٽ چاکر جيڪو اڃي جوان ٽيو هو، وڏو ٻهادر ۽ ٻهلوان هو، ان سان گڏ هٿيلو ۽ ڏنگو هو. چام ٻجار ۽ هاڻي چاکر جي چٽي ٻڌيان هو ـ لشکر سان چڙهيو ۽ اڃي گهاري وٽ ڪٽي لٽو. ان وقت ڪرمتين جو پگدار ملڪ مريد هو، سو چاکر وٽ هلي آيو ۽ چيائين تہ: زمين جي فيصلي تان ڪين وڙهنداسون، تون حيدرآباد وڃ، مزار خان اتي آهي ۽ فيصلي ۾ توکي اوتري ٻي زمين وڌي ڏي. نشاني طور ملڪ مريد کيس پنهنجي گهوڙي "واڏي" ڏني.

تنهن "واڏي" واري ڏني، پنهنجي ملڪ مٽيادار
تہ مزار تو لٽي در تي، ڪندو عرض اپار.

هوءَ چاکر ٻاڻ جنگ لاءِ ڪوٽ آيو، باقي پنهنجو لشکر چاڙهيائين تہ وڃي گهگهي تي قبضو جمائين. جڏهن هي لشکر اڃي پهتو تہ ڪرمتين ۽ سندن راڄدارن جو ۽ جيٽي نوتياڻي جي اڪواڻي هيٺ لشکر سنيري آيو ۽ چيائون تہ:

Gul Hayat Institute

"سيرين" برابر سنگ، آهن گهگهيءَ جا گلاب چوءِ
جوکيا جنگ ۾ جنگ، نه ته مڙس پٽوندا ماسري"

پوءِ جيئو انهيءَ لڙائيءَ ۾ ماريو ۽ فتح ڪرمتين جي ٽي.
جوکين جا به گهٽا ماٺهو مٺا ۽ هو قبضو چڏي اٽلي ويا.

جيئو نوتياڻي جنگ جو جهونجهار هو. راڻي واري جنگ
وقت هو، پر پهچي ڪونه سگهيو هو.

راڻي ۽ رحمت الله سين هٿا ڪين هزار
جيئا جهونجهارن جي سگهي لهج سار.

جيئي جي جنگين تي قلاڙو چيائون ته:

جيئا جنگان ايوين جيوين سهندري چنگان
نر سزار ايوين جيوين ڪنبرين گوهان.

(جيئو جنگين ۾ ائين هڪلون ڪري ۽ ترارين جا واڇٽ
وهائي جيئن مينهن ۾ چڙا ٻيا وڃن. مڙسن کي ائين ماري
جئن شينهن ڪوهن کي جهوري.)

سندس بهادري کي ڪپائون ته:

جيئو سدائين جنگ ۾، جيئو نه جنگان ڏار
جيئي جي جنگ جا آڻ پڄ ته ڏيان پار
جهڙي ڏت ڏندين جي تهڙي سونهن سردار
جهڙو نڪ نراڙ ۾، تهڙا ڏاڙهيءَ ينپا وار.

جيئو هليو جنگ تي، پچاڙي پتنگ
تنهن گهگهيءَ جو گلاب چئي، وجي دولهه
ڪيو د نگ
ترارين ترڪنبن ڪونهي ملهه مانجهيءَ جو.

Gul Hayat Institute

جيئي جهڙا جوان، سَر چٽي کا مائڙي
تکيءَ ويل تراڙ ۽، آهن يڙ پليرا پائي
ميرن ملهائي، سڻ گهگهي تون، گلاب چوءِ.

جيئو هليو جنگ تي، کٽي يڙ پالو
ڦڙکي فوجين مهند ۽، آهي آتالو
نوتياڻي نالو، اجاري آڇو ڪيو.

Gul Hayat Institute

۲. قدمن واري جنگ

گهاري کان ڏکڻ، ڪوٽ "راج مَلڪ" لڳ، سنڌو درياءَ جي اڀوٽي ويت "ڦيٽي" تي "ميران جو مقام" يا "قدمن وارو قبرستان" آهي، جتي ڪرمتي ۽ جوکيا ماڻهو دفنائيندا هٿا. "گهگهي واري جنگ" کان پوءِ هديه قبيلي جي ڪرمتين جو ڪو ماڻهو گذريو هو ۽ هنو نعش دفنائڻ لاءِ ڪٽي آيا هٿا. ڪين رات اتي مقام ۾ ئي پڄي وئي ۽ اتي ئي ترسي پيا. چاکر جوکيو پنهنجن ماڻهن سان آسپاس پئي هليو تہ ڪيئن "گهگهي واري جنگ" جو پلاند ڪري. ان وقت هو قدمن واري مقام کان اويڙ "اهب" جي ڪوٽ ۾ اچي پهتو هو. "قدمن واري مقام" تي ان وقت هڪ مجاور "پنڌ" پاڙي جو جوکيو هو، جنهن وڃي چاکر کي خبر ڪئي تہ ويرِ وڃهڻو اٿئي تہ مڙس (ڪانڊي) ستا پيا آهن، هلي ماريون.

پوءِ جوکين رات جو انهن ڪانڊين تي اوچتو حملو ڪيو. ڪرمتين جي طرف واري سان هَسو لاشاري (پاڙو سڏجي) ۽ پيروز وڙهيا ۽ وڙهندي ماريا. هَسو چار مڙس ماري اچي چاکر کي چتايو ۽ ترار سڏي ڪاهار تي ورايائينس:

هَسڙو ڏي هاڪار ڪيا، سڏجي سڀيادار
ڏي ڇڏايائين چاکر کي، ڪومي منجهه ڪپار.

ان وقت ڪنهن هڪڙي پالو هنيس جو هَسڙو وڃي ڪريو ۽ مري پيو. اهڙي طرح چاکر بچي ويو. پوءِ جوکيا آڻان اٽلي ويا. شاعر بکر ڪلڻي انهي واقعي ڏانهن اشارو ڪيو آهي تہ:

پيروز هوريون اکرين، هو سورهيه ساکاڻي.

جاڳائي جوانن کي، جي هٿا هٿائون
ته خبر لڏائون، هوند بازن جي بکر چوڻ.

جيڏن ته اها جنگ ميران جي مقام يا قدمن وٽ لڳي، تنهنکري "قدمن واري جنگ" جي نالي سان مشهور ٿي. "ينڊ" جوکيي جي چغليءَ تان اهو پهاڪو مشهور ٿيو ته: "جڪ ماري جوکيي، ته به چوندو سيڪو چاکر کي." (يعني حرف چاکر تي آهي، باقي چغل تي کڻو حرف).

قدمن واري جنگ ۾ جڏهن کرمتي ماريا ته کرمتي وري جوکين تي چڙهيا. قيصر خان حماتي ۽ ساڻن شامل هو. گهاري جي لڳ ڀڳ ويهو جوکيو همت وارو هو، سو ترار ڪٽي ٻيهي رهيو ۽ چيائين ته: جيڪي گهوڙن تي چڙهيا تا اچن، سي گهرن تي اچي سهڙندا. پوءِ ٻنهنجن ماڻهن سان گڏ مقابلي لاءِ ٻيهي رهيو ۽ کرمتين جي لشکر مان ڏينسر کي ماريائين. پوءِ سڏي گبول حملو کيو، جنهن ويسي کي ماريو.

ويسو ڏيسر مٽ ٽيار، راندين ٻيا يار
ويسي ڏيسر ماريو، کيائين ٻي جي هچار.

سڏي گبول سيف ڪڍي کيي،
تنهن ٻجلي جيڏن برسڻ لايو.

سڏي ويسو ماريو، کيائين ٻئي جي ٻوار
لاهي شال کلهن تان، وڏي مٽس حماتي کڻر آجار.

قلل سڏ لاشاري پهلوان هو ۽ جنگ ۾ ٻه پٽيون ڪٽندو هو، پر جوکين سان جهيڙو ڏيندي قلل لاشاري جنگ مان وڃي ڀڳو. هسو لاشاري کيس پڇندو ڏسي پويان ترار هنيس، جيڪا ٻنڊڻ ڪٽي ويس.

Gul Hayat Institute

ڪرمتين سان گڏ ٻيا جيڪي لاشاري هٿ. تن سان سنڌري سنڌ ير، موسي سنڌ ير، شاهي موراڻي منڌ ير، جيئند ٻڌاياڻي سنڌ ير ۽ سريد شنبهاڻي لاشاري ڪي ڪنهن شاعر پنهنجي هڪ بيت ۾ ساراهيو آهي، جو انهن جي حملي سان جوڪين جي لشڪر سان "ڏارا نانگرا" ۽ "ميري" پاڙن وارا ميدان مان ڀڳا.

سنڌو منجي اٽيو، ڪنيو خان ڪيڙو
شاهي وڏا شوڪارا ڪيا، ڪوڪانڊ وڏو ڪيڙو
جيئند جهونجهارن ۾، هو عهدي انگيرو
سريد تي ميڙو، هو اهر اواريٺن جو.

ڀڳا "ڏارا" "نانگرا"، ٻڙيا ٻيرو
"ميري" تن جي هٿ ۾ سيريا سويرو.

Gul Hayat Institute

۳. راهيجي واري جنگ*

راهيجي وارو مقابلو خاص طرح لهاراڻين برفتن ۾ چاڙ بجار جي پٽ چاکر جوکيي جي وچ ۾ ٿيو، جنهن ۾ چاکر ماريو. راهيجي جو مکان، کاري جبل کان اتر طرف آهي جتي پٿرن جا نشان لڳل آهن.

چاکر جوکيو، چاڙ بجار جوکيي جو پٽ هو ۽ وڏو بهادر هو. ايڏي طاقت هٿس جو تازي مثل جانور جا عضوا پٽي اڇلينڊو هو. جهيڙي جو جهونجهار هو. مخالفن سان وڙهڻ ۾ ويڑ وجهڻ جو کوڏيو هو.

چاکر پٽ بجار جو، سورهيه ساماڻو.
وڙهي ٿو ويرين سين، کرکهي ٿو کهاڻو
منڊل مانڊاڻو، آهي سورهيه سندي سير تي.

چاڙ بجار کي ٻه گهر هٿا؛ هڪ مان ٻه پٽ ۽ ٻي مان هڪ پٽ چاکر هوس. چاکر جي ماڻ سائي برفتن جي حملاڻي ڀاڙي مان هئي. ٽيئي پٽ اڃا ننڍا هٿا جو بجار کان پڇياڻون تہ انهن مان بهادر کهڙو؟ تنهن تي بجار آزمودو ورتو. هڪڙي تازي ويايل کڻي جا ٽي گلر آڻائي ننهي

---

* هن جنگ جي خبر، ان جو سبب ۽ چاکر جوکيي بابت حالات هڪ کافي وڏي عرصي ۽ وڏي محنت سان جدا جدا ڄاڻو ماڻهن ۽ سگهڙن کان گڏ کيا ويا. جيئن تہ (۱) دريجي جو سگهڙ مرحوم محمد امين پوتاڻي (امير علي خان جو مامو)، سردار امير علي خان پوتاڻي، سگهڙ حاجي محمد سوڍو بگهياڙ (ميرهوز ساکرو) ۽ حاجي اسماعيل بنديچو (ڪرمتي)، سگهڙ عبدالله جوکيو، وڏيرو علي مراد ٻمرو (اٽل)، عبدالرحمان رونجهو (شهر ٻيلو)، سگهڙ الله بخش ٻالاري، پوٽو خان گبول (چکرو، شهر ڪراچي)،

پٽن کي هڪ ڏيئي چيو ته وڃي گورٽي ڪٽيءَ کي ڏيو. هوڏانهن اشارو ڪيائين ته ڪٽيءَ کي چڏيو. ڪٽي هٿي ڏنگي ۽ چٽي ٽي ٻيٽي هٿي، تنهن چوڪرن ٽي رومڙ ڪئي. ٻين چوڪرن ته ڊپ کان گلر ڪٽي چڏيا ۽ چاکر نه چڏيو. ڪٽيءَ چڪهي کانپ قاڙي ليڙون ڪري چڏيس ته به گلر کي نه چڏيائين. تڏهن ٻجار چاکر ڏانهن اشارو ڪري چيو ته منهنجو ٻهادر ٻٽ اهو آهي.

چاکر سوريهه هو پر ڏنگو ۽ ارڏو سورهيه هو. هڪ ڀيري سن ۾ سيڏن وٽ ويو. اتي کنهن نوجوان وٽ گولي مار ٽئين بندوق هٿي، جنهن چيو ته هي گولي پري کان شينهن کي اڌٽ ماري چڏيندي. اهو وقت ترار جو هو ۽ چاکر ترار جو ٽکو هو. اهو ڀڻي چاکر چيو ته: اها شينهن کي ماريندي ۽ ميدان ۾ مڙس کي نه ماريندي. نوجوان سيڏ چيو ته: نه، ماريندي. تڏهن چاکر چيو ته: آءٌ ٽو ترار کڌي ٻاهر نڪران ۽ پل کو اها بندوق ڪٽي ميدان ۾ اڇي، ٻوءِ ڏسو ته مون کي ٽو ماري يا آءٌ ٽو اڪ ۾ مٽ کريانس. ٻوءِ هن نوجوان بندوق ڪٽي ۽ چاکر وڃي سامهون هڙ ڪيو. ايتري ۾ اها ڳالهه اندر هويلي تائين ٻهٽي ۽ وڏو سيڏ وڏي اچي وڃان ٻيو. جون ٽا ته(۱): هڪ ڀيري چاکر سن ۾ آيو ۽ سيڏن جي اوطاق تي ٻين سان گڏ ويٺو هو جو هريان کارو نانگ ڪچهري ۾ گهڙي ٻيو. ٻيا ماڻهو ڊپ کان پڇي پاسي ٽيا ۽ چاکر جئن کانپ کڌيو ويٺو هو، تئن ويٺو رهيو(۲).

---

(۱) جيتري قدر مون کي ياد آهي ته اها ڳالهه مون سان سائين غلام مرتضيٰ شاه صاحب (جي. ايم. سيد) ٻاڻ ڪئي (نبي بخش)

(۲) ڪنهن اهڙي خبر ٻ ڏني ته جيئن ٽي نانگ چاکر وٽان ستيو ته پڇ سان جهلي زمين تي سٽيائينس ۽ ماريائينس.

چاکر کي مقابلي ۾ ڪنهين کوٺ هٿايو سواءِ درياخان حملاٽي جي، جيڪو ٻڻ ڏاڍو مڙس هو. چاکر ۽ ڪيس هيسائڻ لاءِ زوري وڃي درياخان جو مال هنيو ۽ درياخان ٻه اڇي منهن مقابل ٿيو. چاکر ترار جا ٻ تکا وار ڪيا جيڪي درياخان ڍال تي جهليا. ٻوءِ درياخان جڏهن وار ڪيو تہ چاکر ڪين پوڻ لاءِ اڪٻي وڏي آيو، جنهن تي درياخان جو ڪرڙيو (ترار جي مٺ) وڃي ڪلهي ۾ لڳس، ۽ اهڙو زورائتو ڏڪ لڳس جو چاکر وڃي ڪريو، جنهن تي درياخان ڪربل مڙس کي ٻيو ڏڪ ڪوٺ هنيو. ٻوءِ چاکر کي کڻي ويا. اهو ڏڪ هن کي اهڙو اثرائتو لڳو جو ڪڏهن ڪڏهن ننڊ ۾ درياخان جو نالو وڻي اٿي ڪڙو ٿيندو هو.

چام ٻجار عقل جو اڪاهر هو، ۽ چاکر ايتري وڏي نظر وارو ڪوٺ هو ۽ بعضي ٻنهنجن جوکين مان ٻه گهٽن کي ڏکيو ڪيائين، تنهن تي ڪنهن چيس تہ:

چاکر چو چڪاسين جيڪي ٽکي روزگار
ٻچ ڪنهن بادشاه تي جنهن ۾ لب لغار

هڪ پيري گودڙ نالي 'مهمت' جوکيي کي، جيڪو ٻه همت وارو ڏاڍو مڙس هو، ڪنهن ڪالهه تان ڏويون ڏنائين ۽ ڪاهي وانگر رنياڻين. جنهن تي گودڙ چيس تہ: مارٽو اٽي تہ ماري چڏ، باقي جٿيون نہ ڪر. چاکر تہ ٻہ نہ مڙيو. جنهن تي گودڙ چيس تہ: مون کي سو رنياپو اٽي، باقي کا مهل آئي تہ آءٌ ٻ ڪجهه ڪندس. گودڙ ٻوءِ چاکر سان اهو هلائڻ راهيجيءَ واري ڏکي ويل تي ڪيو.

'قدمن واري جنگ' کان اڳ حڪومت ڪلهوڙن کان قيري ٽالپورن جي هٿ ۾ آئي هئي. مير فتح علي خان اها ڪالهه ڪٻي تہ سنڌ ۾ جتي جتي قومن ۽ راڄن ۾ ويڙهه ۽ جهيڙا جنگيون آهن اهي ختم ڪجن، ۽ راڄن جا ٻاڻ ۾

صلح کرائجن. میر مزار کرمتي جڏهن وٽس ويو تہ کيس چيائين تہ اوهان صبر کريو. اسان پنهي ڏرين جون ڳالهيون پڏي فيصلو ڪنداسون ۽ چاکر جيڪا آره زورائي ڪئي تنهن کي ٻہ سمجهائيندا سون. ٻوءِ چام بجار ۽ مير مزار ٻہ پاڻ ۾ ڳالهايو ۽ مڪلي واري جنگ کي ملتوي ڪيائون.

چام بجار، چاکر کي سمجهايو، جنهن مير مزار کي ڏاڙهي ڏني تہ آءٌ کاڻ اڳرائي نہ ڪندس. ٻوءِ ميرن چاکر کي پاڻ وٽ گهرايو. ڪن جو چوڻ آهي تہ برفت مَلڪن گهگهي واري جاگير تي قبضو ڪري چام بجار کي ڪنهن ٻہ مالڪاڻي ڏين کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. انهي دانهن لاءِ چام بجار پنهنجي پٽ چاکر کي ميرن صاحبن جي دربار ۾ موڪليو ۽ پاڻ چوائي موڪليائين تہ: آءٌ ٻئي مرد آهيان، چاکر خندست ۾ موڪليان ٿو. ڪيس ٻہ سمجهائيندا ۽ برفتن کي ٻہ هدايت ڪندا، اسين صلح ڪرڻ لاءِ تيار آهيون.

چام بجار، دُريجي جي پُٽواٽي سردار کان سندس ڏيءُ جو سڳ چاکر لاءِ ورتو هو. وقت گذري ويو هو، ٻہ مسلسل جنگين سببان شادي کاڻ ٿي هئي. اڃا ٻہ هڪ طرف ڪرمتين جو تہ ٻئي طرف برفتن جو ويرُ ٻيهر هو. چاکر جي ساڻ تہ ٻہ چام بجار ٿي زور رکيو تہ ڪٿن ٻہ چاکر جي شادي ٿئي، جنهن تي چام بجار طرفان مير مزار ڪرمتي وٽ نياڻين جي ميڙ آئي تہ جنگ هٽايو جيستائين چاکر جي شادي ٿئي. مير مزار ميڙ کي مُٺ ڏني ۽ ماڻ کي چيو تہ: پلي آيون، چاکر کي پلي حيدرآباد مان وٺي وڃي پرڻايو. ڇٽن مهينن تائين اسين ڏالو تہ وٺنداسين. ٻوءِ ٻي ميڙ برفتن جي "حملاڻي" پاڙي وٽ وٺي جو "جهيل واري جنگ" ۾ انهن جا مڙس مٺا هٿا. هڪ ٻي روايت موجب چاکر، عارب ۽ اوباهيي برفت جو پاڻ مارڻ هو، جيڪي مول جا

Gul Hayat Institute

ويئل هٿا، اهي وير لاءِ سنپريل هٿا. ڀرڻن جيو ته اسين ويري آهيون ۽ ويڙ وڙندا سون. جي ترارين جي ٻاهه ۾ چاکر جي ٻٽ رهجي وڃي ته ٻل رهجي وڃي، پر اڄين کين چڏينداسون.

ٻيءَ هڪ روايت موجب "قدمن واري جنگ" کان پوءِ ڀروچن، چاکر کي چوائي موڪليو ته: ويڙ کوڙ چڏينداسون. هيءَ قضا هٿي جو اڄين وهي وڃي، باقي اسين سڀ سري کين ويا آهيون. ان وقت چاکر جو پاڻ ۽ کي مايون ميڙ ٿي ملڪ مريد يا ملڪ ابراهيم ڪرمتي وٽ آيون ۽ ست ڏينهن ويٺيون رهيون ته: اسين چاکر کي ٿيون ڀرڻايون، ايستائين ويڙ نه ٻاڙيو. ملڪ چيو ته، اوهان نياڻين آڻي مون سڀ ويڙ چڏيا، پر چاکر تي ڪو اعتبار آهي! چون ٿا ته ان وقت يا ان کان اڳ جڏهن مڪلي جي جنگ جا هاوڙا پئي هليا، تڏهن ڪنهن جوکياڻي ماڻي ٻنهنجي سهيلي ڀروچاڻي ماڻي کي چيو ته، ادي، چاکر جو خيال رکجؤ. ماڻي ڀروچاڻي چيو ته: "اسان کي الکو ڪونهي جو چاکر (جنگ نه ڪرڻ جي) ڏاڍي ڏني آهي." ماڻي جوکياڻيءَ چيو ته، "جي ڏانهس آنسواڻ (۱) جي ڏنائين ته ٻاڙيندو، ۽ جي ٻڌس بچار جي ڏنائين ته کين ٻاڙيندو."

چام بچار جڏهن ڏٺو ته چاکر جي ماڻ جو زور آهي ته هو ڀرڻجي، تڏهن شادي جا ڏينهن ٻڌائون. پوءِ هتان ماڻي ٻاڻ سان چگو اڻالو وڃي نڪتي ته حيدرآباد مان چاکر کي ساڻ ڪري پوتائين ۽ وڃي کيس ڀرڻائي. چاکر کي ميرن صاحبن حيدرآباد ۾ رهائي چڏيو هو ته فيصلي کان پوءِ

---

(۱) منو گبول، هاڙهو احمداڻي ڪرمتي، ۽ انواڻ جوکيو ٽيئي يار هٿا. وڏي ڳالهه ڳٽ وارا هٿا ۽ جيڪو وعدو ڪندا هٿا سو ٻاڙيندا هٿا. (ڏسو، "پنهور وارو مقابلو ۽ مڙسن جون ماهيون".)

Gul Hayat Institute

راجداري صلح ٿئي ۽ هوءِ وڃي، پر چاکر تکڙو ٿي ڀُوڃان وڃان" پئي ڪئي. جڏهن سندس ماڻهو مائي حيدرآباد پهتي ته مير صاحب، چاکر کي موڪل ڏني ۽ فيصلو ملتوي ٿيو. انهيءَ تڪڙ سببان چاکر مارجي وهو ۽ ڪن پاڻيو ته ڪيس مير مارايو آهي. جڏهن روانا ٿيڻ وارا هٿا ته مائي چاکر کي ٻڌايو ته، ابا! ڪرمتي لانگهو ڏنو باقي برفتن نه ڏنو ۽ ميڙ موڪائي چڏيائون. تڏهن چاکر چيو ته، امان، تون ٿي چوين شادي، پر شادي واسطي هلن لاءِ وات ته برفتهين مان آهي. شادي جي ڪالهه اوهان اڳ هڪلائي چڏي آهي. جي نه هلندس ته به ماڻهو چوندا ته، چاکر ڪنوار چڏي ويهي رهيو، سو امان! تو ته مارايو. ۽ ماڻي هل ته هلون.

چاکر سان ان وقت ڇڇ ۾ جهجها ماڻهو گڏ هٿا. الهداد پنڊ (جوڪيو پاڙو پنڊ) ۽ ان جا ماڻهو، گودڙ جوڪيو ۽ سندس پنجاه ڪن ماڻهو. اقبال شيدي، هسو لنگهو، گلاب لنگهو ۽ پيا نوڪر چاکر گڏ هٿا. حيدرآباد مان روانا ٿيا ته چاکر، الهداد کي چيو ته، فلاڻي وات سان هلنداسون جيئن رات هلي "راهيجي" تي ٿيون. اها ڪڙڪ گودڙ جي ڪن تي ٻڌجي وئي. هن جي من ۾ مدي هئي، جو چاکر ساڻس جئيون ڪري ڪيس رڻايو هو. جي گودڙ دغا نه ڪري ته چاکر سلامتي سان نڪري وڃي ها:

ڇـوڪ ۾ چاکر جي، گالـيو گودڙ هـو
چورڪان چڱي نه ٿئي توڙي سَر سڪر هوءِ

گودڙ ڏاڍو مڙس چور هو، ۽ ڪو وقت حملاڻين مان عـارب ۽ موٽيي سان گڏجي مـال ڪاهيا هٿائين. جڏهن حيدرآباد ٿي ويا، تڏهن عارب ۽ موٽيي، گودڙ کي چيو هو ته، "پاڻ هڪ ٽاڻ ۾ ڪاڏو آهي. امان کي رکـو ايتري خبر ڏجئين ته چاکر امان وٽان ڪڏهن ۽ ڪٽان ٿو سَڏي."

عارب شيرو هو يعني ته برفتن جي 'شيرو' ڀاڙي مان هو ۽ موٽيو 'چورو' هو، يعني ته برفتن جي 'چورو' ڀاڙي مان هو.

چاکر حيدرآباد مان روانو ٿيو ته گودڙ اڳواڻ عارب ۽ موٽيي کي چوائي موڪليو ته چاکر رات راهيجي تي اچي رهندو. راهيجي جي جنوءِ بارڻ ۾ 'آٽ پلاڻ' مڪان جي مٿان آهي، جتي ڇوڪنڊيون آهن. ٻي روايت موجب گودڙ اڳواڻ چوائي ڪونہ موڪليو، ۽ مقابلي وقت چاکر کي چڏي ويو.

چاکر وارا راهيجي تي اچي رهيا، ڇاڻون ته رات جو هتان نڪرنداسون. سفر لاءِ الهداد پنڌ ڀاڻي ڪٽ لاءِ ويسو ته هڪڙي هنڊ تماڪ جو دڪايل پٽو ڏٺائين. موٽي اچي ٻڌايائين ته برفتين جا مڙس هتان ستي ويا آهن، سي ڇاڻ ته پهتا. اتي برفت ۽ اڙ ڪريو ويٺا هٿ، سي اچي ساهون ٿيا. چاکر جي ماڻ وڏي وچي ڪين شرمايو ته "هينئر موٽي وڃو ته آءٌ چاکر پرڻايان، باقي ٻوءِ آءٌ چاکرکي سڏنگي۽ ڪاڻ سائڊيندس." مائي جو اهو گفتو ٻڌي هو مڙس مڙيا ۽ چاکر وارا ۽ اتان اڳتي روانا ٿيا. ۽ برفتن مان ڪنهن ڪريل ڀوان هندوق چوڑي. اتي چاکر ڀهي رهيو ۽ ماڻ کي چيائين ته "اماڻ! هاڻي پٽن ۽ هندوق جهلي اڳتي ڪونہ هلندس. ٻوءِ جنگ لڳي جنهن ۽ ٻيا سڀ ڀڄي ويا، باقي رکو الهداد پنڌ سندس ماڻهن ساڻ چاکر سان ڀيڙو رهيو.

Gul Hayat Institute

ٻي هڪ روايت موجب، چاکر جي ڇڇ جڏهن 'مول' کان ڪاڇيل ۽ اٽڪل ڇهن ستن ميلن پنڌ تي 'آٽ پلاڻ' مڪان تي پهتي ته هوڏانهن برفت جيڪي سنيريل هٿا، سي به هندوقن سان چڙهيا. اوباهيو ۽ عارب شيرو سندن اڳواڻ هٿا. لنگها ماڻن گڏ هٿا، جيڪي دهل وڄائيندا هري ڪان چٽاڻي (اطلاع) ڪندا آيا. چاکر کي آواز ڪن تي

پيا تہ ايهي رهيو. اتي گودڙ جوکيي چيس تہ تو سون کي گاهو ڪري زنپايو هو، اڄ آءٌ توکي رڻ ۾ چڏي ٿو وڃان، سو پنهنجا سائي وڻي هليو ويو(۱). چاڪر سان باقي الهداد پنڌ ۽ سندس ماڻهو، اقبال شيدي، لنگها ۽ نوڪر چاڪر وڃي رهيا.

جڏهن برفت سامهان نڪتا تہ سائي ساءَ چاڪر کي چيو تہ: تون ترس تہ آءٌ وڃي ٿي برفتن کي موڙايان. چاڪر چيس تہ: ٿورو نہ ڪٽجان، باقي چوين تہ ويڙ ٻڌي دفعي وڻ. سائي وڃي سامهين ٿي، جنهن تي برفتن چيو تہ: "سائي، ويڙ پراڻو نہ ٿئي. اسان هينئر مڙون ٿا." پر اڳتي ڊوري "سنهڙي راهيجي" تي وڃي هوا ۾ بندوق چوڙائون ۽ چيائون تہ بندوق ٻڌي چاڪر ڪونہ مڙندو. پوءِ چاڪر موٽ ڪاڌي ۽ جڏهن مقابلو ٿيو تہ

دنگ الهداد دست ۾ ٿو ڏئي ويڙون وريامن
حبو، گلاب جهگ مگ جهومڪ ٻيتو ٻياکن

چاڪر ٻيو وڙهي تہ الهداد پنڌ (جوکيو) چاڪر کي ٻڌاڻ ڏيڻ لاءِ سندس پاسو نہ ٻيو چڏي، تڏهن چاڪر چيس تہ:

چاڪر چيو پنڌ کي نہ هڻ سون مهنداءِ
هڻ آڏي، هڻ ڇيڙي، هڻ هٿندو آءِ

الهداد جواب ۾ چيو تہ آءٌ اڳي وئيسن مهندان وڙهندو هوس ۽ اڙجهل ڪندو هئس. ٻڌ جون لکڙيون ٻڌ تي ٻرن، هاڻي آءٌ ۾ تنهنجي ٻڌ جي لکڙي آهيان. ائين چئي الهداد ڏڪ هٿندو ڏڪ جهلينڊو چاڪر جي آڙ ڪندو آيو، تان جو وڃي ڪريو. اقبال شيدي وڙهيو پئي تہ پاسي ۾ ترار لڳس. گهاڻ وڏو هو ۽ چر لڙڪيس پئي، جنهن کي ڏسي چيائين تہ اهي ميڙ چاڪر جا جهنڊا آهن.

---

(۱) الهہ بخش پالاري جي روايت موجب: گودڙ پنجاه جوکين سان پڄي ويو.

Gul Hayat Institute

هڪ روايت موجب چاڪر خان برفتن ڪي چيو تہ: بندوق متان هڻو! جنگ ترارين سان ٿيندي. مگر برفتن مان ڪن چيو تہ: ترار جي جهيڙي ۾ چاڪر خان سيني ڪي ڪٽي چڏيندو. انهيءَ ڪري "سَيدي" ڪي چڀائون تہ ۽ گوڏي تي ڏڪ هڻينس، متان پوئتي موٽي. "سَيدي" ڏالي هڪ برفت چوڪرو(۱)، بندوق جو ملوڪ، ساڻن گڏ هو، تنهن بندوق هنئي، مگر بندوق جهليو چاڪر هليو آيو. ائين ڇهه بندوقون جهلي وڃي ميڙ ڪي رسيو. چاڪر خان ڪي هلڻ وقت ماڻس چيو هو تہ، موٽيو تنهنجو مَٽ آهي جو منهنجي ٽَڇ پيتي هٽائين. اتي چاڪر موٽي ڪي ٽنواريو. موٽيو ميڙ مان نڪتو ۽ سامهون ٿيو(۲) ۽ چاڪر ترار سان پاڻهن ڪٽي چڏيس، مگر پوءِ پاڻ ۾ وڃي ڪريو.

ٻي روايت موجب چون ٿا تہ چاڪر زخمي ٿي ڪريو، پوءِ موٽيو متان آيس. چاڪر ڪي چوائين تہ: تون مون ڪي ڏڪ هڻ، ۽ر چاڪر چيو تہ: نہ، اڃان ۾ تون هڻ. پوءِ اڳ ۾ موٽيي ڏڪ هنيو. چاڪر موٽيي جي ڏڪ آڏو ڪيڙي (ڍال) ڪاڻ ڏني ۽ چئ پنهنجي مَٽ ۽ يار جي هٿان مئو.

ميان امين محمد پوتاڻي جي روايت موجب موٽيو برفت، چاڪر جو يار هو. اهو سامهون آيس، تڏهن چاڪر چيو تہ، "تان ٻي موٽيو". ائين چئي ڏڪ هنيائينس ۽ ڪلهو ڪٽي ويس. چاڪر ماريو ۽ موٽيو ۾ گهائجي ٻيو. تڏهن لنگهي چيو تہ، اهو گهاءُ چئ گڏ جي ڏاڙهه آهي. مڙئي خير آهي. انهيءَ ٻي موٽيي چيو تہ: متان ائين چئين! هيءَ شينهن جي ڏاڙهه آهي ۽ آءُ انهيءَ وگهي ٿي مرندس. پوءِ موٽيو انهي زخم وگهي مئو.

---

(۱) الهہ بخش پالاري جي روايت موجب 'سيدي' هڪ چورو چنو رُلي مَلڪن وٽ آيو، پوءِ ان مان 'چورا' ٿيا (۲). مرٽيو لُهراڻي برفت، چمل لهراڻي جو وڏو پاءُ.

Gul Hayat Institute

"موڻيو ست ڏيو، چاندي چاکر خان جو"

صفر لنگهي هنهنجي بيت ۾ چاکر کي ساراهيندي انهيءَ کالهه ڏانهن اشارو کيو ته:

پڇو مرد موڻيي کڻن، جو آيو چاکر کڻن چڪيي
هو ست سندس، صفر چوي، هوندين روح ۾ کالهه رکي
ليکي منجهه لکيي، هو جوکيو هزارن ۾ هٿو.

—

چاکر جت چهٽائي ات ساڻس ستيا ست
پيڇي ڏاڍا پڙ هڻا، هو هاڙهي هاڻ همت
الليه داد کياڻون اڳ ۾ جنهن جي مڙيئي مصلحت
کي سردارن صفت، جوکيي سندي جنگ جي.

سگهڙ پرٿي خان کبول چيو ته هن جنگ ۾ الهداد پٽ ۽ چاکر جا ٻيا ساٿي ۽ نوڪر چاکر وڙهيا ۽ ماريا. چاکر هاڻ تراڙ سان کي مڙس ماريا، ۽ چاکر کي بندوق جو پهريون ڏڪ چگي برفت جو لڳو ۽ ٻيو بندوق جو ڏڪ عارب شيدي جو لڳو جنهن سان مڙس نٿو. چگو برفت کو ايڏو پهلوان کونه هو، ۽ اتفاق سان ان جو ڏڪ اڳ ۾ لڳو ۽ چاکر گهائجي ٻيو. انهيءَ تي مشهور بيت آهي ته:

جڏهن جنگ جڙي، تڏهن چهو موجو ست ٿئي
نه ته حماتي حمر جي توري کيڻ تڙي
جيڻ اڳي آدم ماريو هو ٿوڙڪ ناڏ ڪري
تيڻ "چگي" جي "چاکر" تان اڇو ڏڪ ڏري
قضا ايڻ کري، جيڻ چگي چاکر ماريو.

آدم حماتي هو، جيکو ڏکي ۾ آکن جو ڪير ڏهي مينگهواڙن کي چوڙن رگڙ لاءِ ڏيندو هو. هڪ جنگ ۾ اهڙو اتفاق ٿيو جو نالي واري مڙس نوڙڪ خان کي آدم جي

Gul Hayat Institute

ترار جو ڈک لڳو ۽ هو مئو. نوزڪ احمداڻي "ست مڙهو" مڪان جو ويڙل هو ۽ وڏو پهلوان هو.

آدم ڏکي ڪڙڪ ڪيوائي ست ٽيو متارن
جنهن هنيو نوزڪ ميرڪي ڏاڻي ۽ توڪن.

چڀو (ڪڪن مان ڦهيل جٽو تو) ڪڍهن ۽ سوجهي (سوزي) جي مت نہ ٽيندو، ۽ جنگ ۾ چاڪر جهڙي پهلوان تي چگي جهڙي رواجي ماڻهو جو ٻڪو اچي ٻيو، جو چگي بندوق هٿي جيڪا اچي چاڪر ڪي زان ۾ لڳي. مٿان وري عارب جي بندوق ۾ ٻت مان نڪري ويس، چاڪر ڪيري وري آڻيو ۽ عارب ڏانهن هليو آيو. چاڪر ڪي ايندو ڏسي عارب هڪل ڪئي تہ هاڻي ڇڏيوس جو ڪيرل مڙس هليو ٿو اچي، سو ويلي اچي مون کي ماري.

پيرئي خان چيو تہ، منهنجي ڏاڏي ملوڪ خان چيو تہ، ڪريم ڏنو گڏو "اٺ پلان" ۾ رهندو هو، آءٌ ان وٽ مهمان ٿي ويس. اتان گڏجي عارب شيڊري وٽ وياسون. ان وقت عارب شيرو جهوڙ پوڙهو هو ۽ ڪٿن جون ٻاڙيون ٻڌي لڏيس. عارب کان خبر پڇي سون، تنهن مٿين حقيقت ٻڌائي ۽ چيائين تہ "چاڪر کي منهنجي بندوق ٻت مان نڪري ويئي ۽ ڪري ٻيو، تہ ۽ وري آڻي هڪ ٽنگ تي ڪڍندو آيو ۽ ٽپ ڏيئي مون تي اچي تلوار آلاريائين. ڏر ٽپ ۾ ساهہ چڏيائين ۽ آڻلي وڃي ٻوٽئي ڪريو. چاڪر جي تلوار منهنجو ٿورو ڪٽهو اچي ويڏيو، جنهن جو نيشان اڃان ٻڌو آهي. آءٌ چاڪر جي سير تان ڦري آيس، ٻت ۾ ساه کوڻ هئس ۽ مڙس جي مڇ ٻئي ڦري. هسو ۽ گلاب ٻئي چاڪر جا گدا سائس گڏ هٿا ۽ اهي ۽ وڙهيا.

هسو گلاب جهڳ مڳ جهوڪ ٻيتو ٻياڪن
ڏنگ الله داد دست ۾ ٽوڏئي وٽيون وريامن.

"راهيجي واري جنگ" تي ستنگر لنگهي، صفر لنگهي،
محراب لنگهي ۽ پين سگهڙن بيت ٻڌا ۽ چاکر کي ساراهيو.

چاکر ڪالهه چئي، ته آءٌ ويندس ياري پوت ڏي
تڏهن 'عارب' 'فتح' ٻاڻ ٻ، آهي پرسن ڪالهه ڏهي
ته ويري امان جي وچ تان، ٿو وڃي گس گهي
سي ميڙي سيڙي مڃ ٿي، هليا ڪنوڊ ڪهي
بجاراڻيءَ بيگ کي، پيئي سڏ سهي(۱)
تنهن ٻڌائي پيلين کي، چاکر ڪالهه چئي
ته 'جهيل' برفتهين جاد ڪي، تا وڙهن واجهه لهي(۲)
اوهين ائين ماريجا مصريون، جئن ٻڌن پار پئي
ليکا لاکيڻ جا، تون 'سنگر' سار سهي
رونڌسو راهيجيءَ تي آهي، وڏي وچ ڪئي
ڪڪرين ڪڙڪهه لائي جنهن ٻ ڏاڏا ڏوڏ ڪئي
ويئي ريڪ رهي، چوڏس چاکر خان جي.(۳)

چاکر ٻيا چون، ٻ آهي بجاراڻي ڏير ٻيو
عهدي اهڙو ايڏو، جنهن جون هلکون اري ٻون
ٻڌهرو نه ٻڙي مرد جو، توڙي هوڏانهن هزارين هون
جئن ٻنگ آڪ ٻون، تئن ٻئي ٿو "ميرڻ هوڏو" مڃ ٻ.

رڻ جهڻ راهيجيءَ تي، ڪهڙ ڏا هون
ڪشي ڪنسونبا دست ٻ، ٻاڪ ٻيالن
اهدي الهداد ليکيان، ياري مان ٻندن
اقبال الولون کيون، لڳي چاه چون
جهيڙي جهونجهارن، ٿي موڪ هنيائون مصريون.

(۱) بجاراڻي=چاکر (۲) 'جهيل' يعني 'جيهل واري جنگ' جنهن ٻ برفتن جي هار ۽ جوکين جي سرسي ٿي. (۳) ريڪ=مال (ڪرين) جي ڏند تي ليکو.

رڻ جهڻ راهيجيءَ تي، پَسڻ ٿا هوڻ
'چگي' جون چاکر تي ٽيون سانگيون ساڻ ڪن(۱)
چگي جا چاکر تي اچيو ڦُڪَ ڦيرن(۲)
تڏهن ايئن چون، ته 'چگي' 'چاکر' ماريو.

—

جيئن ٿي چيو چاکر سير، ڪيائين آرڻ آئهي اونڌهئين
ستن ساڻ، سُنگر چوي، ويو سوڳ سين ڏيئي سير
هوڏانهن ٻ ڪٽڙهو ڪڏي ٻيٺو، لوهار هوڻو ٻير(۳)
وڃي وڪڙ ويڙن سين، آت ٻيٺا جوان جنجير
راهي رُڪ وراهيو، موڻي چاکر سير
بجاراڻي بهير، پانجي سر ڏيئي سڙهي ڪئي.

—

چوڏس چاکر سير جي، هو آڻي آيٽو ٻير
سو ٻيالين جو پارکو، چلين ڏڻي چڪير
هٿو سنگت سان، سُنگر چوي، ڪيهي ويڙ ڪنڊير
گجي جيئن گجهير، تيئن جوکيو ڏنو جنگ ۾.

—

چڙو جيئن چاکڙ مور جي، ڪڙي نه ڪيڙڪي
موڻيو چاکر سٽ ٻيا، تن کا ڏاڙان ڪالهه ڏڙڪي
هيٺون ڪون هرت جون، گا سرٻت جي سڙڪي
رُڪ جي گهوڙيا، سُس سي موڻيا، اها پنجاهين ٻڙڪي
بانڪي ٻٽ بجار تان، رُڪ ڏني رڙڪي
آيا ڏوڏوکار ۽، تڏهن لهرو ٻيا لڙڪي
مور ماريو مڙڪي، ڪڙڪ ويل ڪني جي.

—

(۱) سانگيون = تراريون، 'شاعري' ۾ ائين چيل آهي، باقي 'چگي' کا ترار ڪانه هئي. بندوق هنيائين جيکا چاکر کي گوڏي ۾ لڳي. (۲) ڦُڪ، ڦُڪَ = ڪٽڻ، ٻُڪو. (۳) لوهار پوڻو يعني 'موڻيو'.

چئو جيئن چاکر ميرجي، ڪٽڙي تان نہ ڪڙياس
گهوٽ گهٽن ڪي سامهون، سيهي سٽ ڏياس
سٽ ڪٽ سڪيلن جي، اچي ڪنڊين ڪڙ رکياس
اها سڙڏي ڪالهه سندياس، ملڪن ۾ مشهور ٿي.

—

چهه ۾ چاکر خان جي ڪٽڙي تان نہ ڪٽياس
جا رهه ڪوٽ هياس، سا وڪ ويري ۽ سامهون.

—

آيو عهدي اکرو، چهه ۾ چاکر خان
ٻئو ٽرفتهين سين، سڳ اڙائي سانڀ
آنڊين لڙڪهين آئيو، جنهن جي قدمن ٿان قربان
هن مامري جو "محراب" چوي، مرد مرندي لڏو مانڀ
سو جوکيي هوڏو جوان، ڪنڊو آيو ڪڙيءَ تي.

—

ڏر ڏرتي، پڳ پاوڙي، ٿا چاکر خان چون
ٽين سڀين ڏهين آئيو، آندا ڪجهڙين
رڻ ۾ راهيجي جي پکن ٿا هون
ستن ۾ سرهو ٿيو، چاکر خان چون.

چون ٿا ته جڏهن چام بجار ڪي چاکر جي مرڻ جي خبر ملي، تڏهن ارمان ۾ پٽجي ويو. وڏيءَ عمر جو اکڻي هو، ويتر ٻڌ جي خبر ٻڌي زمين تي تريون ڪوڙي آهستي ٿي آئيو، ۽ چيائين ته چاکر جو ويرجوکيا ونڊدا.

ڏهي ڏهي اٽيو، ٻڏونبدا ڏيئي ٻڏون
ماڻ مرادون ٻنيون، گهنگهر ٻيون سون.

چام بجار هوءَ ڇڄي نہ سگهيو ۽ برفتن کي رکيو ٻڏون ڏنائين ته:

Gul Hayat Institute

بٹرفت ٻڪ ٻڌڪا ڪيا، ٻارڻ ٽيو ٻيرون
چڙڻين ڪي چوريءَ جون، آهن هميشه هيرون
وڻا آهن ويڙ ويرون، جاد ڪري، جوڪيو چئي.

نقالي ڪبول جي روايت موجب، جڏهن چام بجار برفتن کي ڏيئيو ۽ ٻارڻ جي ويران ٽين جو چيو، تڏهن موٽ ۾ برفتن بيت چوائي موڪليو تہ:

جيئن باغ ٻارڻ جا ڏين ٻارڻ تي ٻوڙيون
صحيح هٿداسون ساڪرو، ڪڏائي گهوڙيون
ڪٽاريون ڪوڙيون، ڪاتيون چام ڪچڻ ۾.

وڏيري علي مراد ٻٽري جي روايت موجب، چاڪر جي مارجڻ بعد چام بجار هيٺو ٿي لس طرف آيو ۽ لٽياري طرف اچي رهيو. عبدالرحمان رونجهي جي چوڻ موجب تہ موجوده لاکڙي جي ٻاب ۾ (لڳ لٽياري) "چام بجار جو مامرو" اڃا موجود آهي، جو شايد چام بجار جي جاگير هو.

Gul Hayat Institute

۴. مڪلي واري ٻي جنگ *

ڪچ عرصو اڳ هڪ جنگ مڪلي تي لڳي هئي، جيڪا ڪرمتين ڪئي هئي. هيءَ مڪلي واري ٻي جنگ هئي جيڪا جوڪين ۽ ڪرمتين (بلوچن) جي وچ ۾ لڳي. جوڪين جو اڳواڻ چام بجار جوڪيو ۽ ڪرمتين جو مير مزار ڪرمتي هو. هيءَ جنگ ۱۲۰۳ھ ۾ مڪلي تي لڳي، جنهن ۾ مير مزار مارجي ويو، جوڪين جنگ کٽي. ان بعد ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي ٻيڙائي سان چام بجار جوڪيي، ڏاراجا جي راڻي ارجن کي ماريو. راڻي ارجن سان ڪرمتي مدد ۾ هئا. تنهنڪري ٻئ ميان غلام شاهه جوڪين جي ٻيڙائي ڪئي ۽ هو طاقتور ٿيا. هنن مڪلي واري ٻئرين جنگ جي ويڑ وڙ لاءِ وڏي جنگ جو سانباهو ڪيو، ۽ ان لاءِ چام بجار جي ٻٽ چاڪر جوڪيي ڪي موڪليائون، جنهن قدمن واري مقام تي ڪانڊين تي حملو ڪري ويڑ وڙو، ان تي ڪرمتين مڪلي تي جنگ ڪرڻ جي تاريخ ڏني.

---

* هن روايت جو مدار ڪوهستان جي مشهور شاعرن براهم ڳهائڀاري، چام بجار جوڪيي، سلهڻ ڪرمٽي ۽ ڪن نامعلوم شاعرن جي چيل بيتن، مرحوم حاجي سرماڻ خان بگهياڙ، حمزي جوڪيي، وسائي سائينداداڻي، حاميد خان رند، طاهر محمد موريائي ۽ محمد امين پوتاڻي جي زباني روايتن تي آهي، جيڪي ۱۹۴۴ع کان ۱۹۶۲ع تائين، مختلف هنڌن تي ڪيل ڪچهرين ۾ قلمبند ڪيون ويون (ن-ب).

Gul Hayat Institute

روايت - ۱

مکليءَ جي ٻهرين جنگ هارائڻ کان پوءِ چام ٻجار ٻيلي ۾ وڃي رهيو هو. آڻان پوڻي سنڌ ڪري آيو ۽ چئن مهنن بعد مکلي تي ٻي جنگ ليڪي. چام ٻجار وڏي سنڌ سان وڏو لشکر گڏ ڪيو ۽ مکلي تي ميين علي شيرازي جي قبي وٽ چانوٽي هنيائين. ٻيبين کي دعا لاءِ وٺي آيو. ميرِ مزار خان ۽ ڪرمتي چڙهيا ۽ مکليءَ تي لوڻگ ٻيرجو اڃي سلام ڏياڻون. ميرِ مزار کي جڳهءَ ۾ ڪنڌو لڳو، ٽنهن پنهنجي لشکر کي چيو ته: سون سڏ ناهي، موٽي هلون. ٻر هنن جو ضد ته جوکين کان ويڙ وڃي. هوڏانهن چام ٻجار دعا لاءِ آيو سيّد علي شيرازي وٽ. سيّد چيو ته: "ڪرمتي جي سواريءَ تي آيا ته اسان جي جهلن جا ڪين آهن؛ پر جي پيوڻي (پيادا) آيا ته تون ڏانڊو ۽ هنو آهن پنن ۽ لٽي وڃجان." جوکيا آڙ ڪري ويٺا هٿا. ڪرمتي چڙهيا پئي آيا، ڪين جوکين جي ٽوپين جا چندا نظر آيا. تڏهن ميرِ مزار گهوڙي تان لهي پيو ۽ چيائين ته: جيڪو سڙس مرڻ لاءِ تيار هوندو، سو گهوڙي تي نه چڙهندو. انهيءَ تي سڀني گهوڙن تان لهي پيادا ٿيا. تڏهن فقير ڪرياڻي شيخ ڪين چيو ته جنگ ۾ سوڀ اوهان جي ڪانهي، پلو چاڙو ته موٽي وڃو. ٻر هنن چيو ته: وڙهنداسون، هوء ڪٽن ياڪ. تڏهن شيخ ڪين چيو ته: هاڻي چڙو ته جوکين جي تراڙ بند ڪريان، چڙو ته بندوق. چيائون ته بندوق بند ڪر، جو هو آڙ ڪري ويٺا آهن، اسان جو ڪهو ڪيئي ڇڏيندا. هوءَ شيخ وڃي آڏو ليڪو ڪيو ۽ چيائين ته: ليڪو نه ٽپجو، جي ليڪي جي اندر هوندا ته اوهان کي هار ڪائن ٿيندي. ٻر هو جوش مان ليڪو ٽپي ويا. شيخ ورڻي وڃي پنهنجو پٽڪو وڇايو ۽ چيائين ته: هيءَ نه سٽيو ته هنن جي

Gul Hayat Institute

ترار ۽ ٿو ٻنڊ ڳرڻ. پر هي پهلوان جوش ۾ اهو ۽ ستي ويا ۽ وڃي جوڪين کي آڙ مان آتار ياٿون. هنن کي وجهه ملي ويو ۽ جڳلهه ڪري مزار خان جي لشکر ۾ ٽان وري ويا.

چار ڀجار، سيد عالي شيرازي جي درگاهه جو پاڇو جهليو ٻيٺو هو ۽ اندر سيد عالي جي قبي ۾ دعا لاءِ ٻيهون ويٺيون هيون. ميڙ مزار خان جي لشکر ۾ فتح خان ڪبول ٻندوق جو ملوڪ هو. سندس ٻندوق تي طلاق لکيل هئي ته "هڪ دفعو ڪٽس ته ٻيو دفعو نه هٽندس". ڇياڻونس ته هو ڀجار ٻيٺو آهي، هٽينس ٻندوق! ڇياڻين ٿي: ڪٽار ۾ ٿو هٽانس. ٻندوق هنياڻين ته ڀجار جو ڪينسريو (ڪيمخواب جي ٽوپي جي چوڌاري پٽ جو دوشالو) ڪٽي ويٺي. ڇياڻونس ته: اجان ڀجار ٻيٺو آهي. ڇياڻين ته: منهنجي طلاق لکيل هئي، هاڻي وڃينءَ تي روزو کونه ڇڏيندس ۽ پي کانه هٽندس. هوءَ ٻندوق ڦٽي ڪري، ترار سان وڙهيو ۽ مارجي ويو.

مصري ڪبول لاڪاڻي، مزار خان جو وزير هو، جنهن جي هٿ ۾ جهنڊو هو. جڏهن جوڪين جي آڙ مان ڪيل حملي ۽ ڪرمتين جي لشکر جا ڇڳا مڙس مارجي ويا ته هنن وڃي جهنڊي تي حملو ڪيو. تڏهن ڪرمتي جهنڊي کي بچائڻ لاءِ اڇي مڇ ٽياء:

"جهنڊي اڃي جهور هئي، ڪنهن ڪرمتين جي."

ميڙ مزار خان کي ۽ گهيرو ڪري ٻيٺا. چار ڀجار جو ڀائيٽو شهزاد جنگ جو سڀ سالار هو، تنهن ان وقت اڇي الڪاريو ته: مزار خان منهنجو مٽ آهي، سو ميدان ۾ اڃي. مزار خان ستو، سو ڇياڻين ته: "ادا مصري! پٽ جي گندي ڪين آهيان، جو ڏ ڪيندار، هٿي ڀري ٿيو ته سيال سامهون ٿيان". ٻوءِ هڪل ڪري هٿي شهزاد کي ترار سان ۾ اڏ ڪري ڇڏياڻين، مگر ترار ۽ جهڙي پيس، ڦرڻ نڪري ويو ۽ ستيو جدا ٿي ويو.

سڀيائين شهزاد کي، جنهن جو کيائين ڏڙ سسيءَ کان ڏار.
جهڙي سونهري ساهڙيءَ جي، کانهي مانجهيءَ تي سيار.

اتي ٻيا جوکيا ورائسي ويس. مزار کي ٻين ترار ۽ کاتي آڻي ڏني، ۽ آها سڀڏ تان وهي ۽ هڏ تان نه وهي.

يارهن کاتيون، تيرهن ترايون، هنيون مير مزار
تہ وار نہ ويڊي هيکڙو، سڀڏيون تي وٽي ڏار.

ٻوءِ مير مزار وڙهندي مارجي ويو. اندران ٻين کي ٻڌن ٻڌجي ويو، تن ٻجار کي چيو تہ مزار مارجي ويو، پر ٻجار جنگ جو زور ڏسي جواب ڏنو:

اچان مير مزار جا، جهنڊا ٻيا جهلن
ٻيڙا مير ٻيڙ جا، اچان کڙها ٻيا کڏن.

ٻيڙ جايا سپ سڀايا، جن ۾ داء نہ هوي ڏنگ
هاسي مير مزار جي واڌن لايا رنگ.

اڳ ۾ رفت کرمتين سان ٻيڙا هٿا، ۽ جنگ کان اڳي چاڻ ٻجار رفتن سان "آري" جي گهر کي پنهنجي هاسي کيو. مٽ ننگر چيو تہ، آڳ هيٺ روبرو ٻيهي کرمتين کي کونہ مارائيندس، ۽ جنگ ۾ پاڇ لاءِ چوندس، ٻوءِ اوهين همت کجوا! ٻوءِ هلندي جنگ ۾ ننگر رفت چيو تہ "ٻچو کرمتيا، ٻندوقن نياسين!" انهيءَ تي کرمتي ۽ ٻيا وٽي پڳا. مير مزار ميدان جهلي ٻيهي رهيو، ۽ هاڻي ڏورا ٿي ٻيا. انهيءَ تي کنهن چيو تہ:

آري، راڌو پاڻ ۾، اصل هٿا يار(١)
۽ اوکو ڪاڻ آريءَ جو، ٽڪيل هو تڙنڌار
رڻ ۾ راڌن جو اچي، ۽ ۾ لاڙيائين بار

---

(١) آري = برفت ۽ راڌا = کرمتي.

هٹيَن گالهيون پاڻ ۾ ڏاڙهيون ڏاڙهيون کي مزار
مٿي پرس پاڙيون ڪينکي، نہ آيون منجهہ نيسار(۱).

ڪرمتي کي مٿا کي ڳچ، پير جا ٻٽ ياڙهن هٿا.
"ٻيٽا سير ٻَهَر جا، ياڙهئين گل هزاري"

انهن مان هڪڙو ملڪ ابراهيم، جڪو ٽٽي ۽ ڪيرين نچائيندو هو، جنگ ڏي خيال ڪونہ ٿيس. جنگ جو ٻڌي چيائين تہ: جوکيي تي ٿا وڃن، جن سَهو ڏنائون آکور ۽" سو ماري ايندا. اڄ ڪونہ ٿو وڃان. ٻوءِ خبر پيس تہ مزار مارجي ويو، تڏهن زرهہ وڇي آيو. جوکيا سوپ ڪٽيو، چانوٽي ڪيو، مڪليءَ تي ويٺا هٿا تہ ملڪ ابراهيم کي ايندو ڏنائون. ڇياڻون تہ: هي ڪير؟ ڀجار چيو تہ: هي ملڪ ٻر جو پٽ ابراهيم آهي، آهي ڪواهڙو مڙس جو وڃي واريس! الهداد مهمت جوکيو، تنهن چيو تہ: منهنجو يار آهي، جي اوهين چئو تہ وڃي آڻلايانس. ڀجار چيو تہ: ٻلي، پر ٻيا ٻہ ياڙهن پاڻ سان وٺي وڃ. هاڻي ياڙهن مڙس آڻيا. الهداد وڃي ڪينکاريو ۽ چيائين تہ: هتي ياڙهن مڙس وٺي توکي منٽ ڪرڻ آيو آهيان. ڀجار چيو تہ: پٺهين ۽ ڏاڙهين جو سٽهائو آجهامي ويو، هاڻي آڻلي وڃ. اتي ملڪ ابراهيم چيو تہ: آڻلي ڪونہ ويندس. ائين چئي ابراهيم ترار هٿي تہ الهداد (مهمت ياڙو) وڃي ڪزيو.

جهرڪي جلوا ڏٽي، مهمت مٿهن ۽ مصري.

ترار الهداد کي لڳي ۽ ڪريو، پر وري آٿي ويو، باقي ڏڪ سو حياتيءَ تائين، ٻئي وڙهس. ملڪ ابراهيم ائين ٻين کي ٻ ڪيرايو. اتي ڀجار چيو تہ: مٽي آتاريو تہ مٿهن ۽ پئيس. ٻوءِ مٽيءَ جا ٻٽڪ آچلايائون تہ ملڪ ابراهيم ڪٽي اڪين تي هٽ رکيا. ٻوءِ مڙس کي ڪيرائي ماريائون.

---

(۱) نيسار = ڳچ ۽ نار ۽.

جنگ کان پوءِ جوکیا جڏهن وڃي ڪڇهريءَ ۾ ويٺا تہ چام بچار کي چيائون تہ: اسان فتح ڪري مڙس ماري ڏنا، هاڻي اسان کي ڪاءِ. چام چيو تہ: بيشڪ فتح اوهان جي، پر اوهين گهٽا هٽا ۽ هو ٽورا هٽا تہ ٻيڪا ڪين.

الله آوَ ۽ ڇڻ، هوءِ ۽ڙَ ۾ بچار جن جي
جڏ ٽورا پسي ٽيلهيا، تڏ جنگ آندي جوکين.

چام بچار دانهاءِ هو. جيڪي مڙس ميدان ۾ بهادري سان وڙهيا ۽ ماريا، تن کي مرڻ کان پوءِ ٻيندڙ مناسب نٿي ڄاتائين، پر جوکين ڀاتروئن زور آندو تہ من اسان جا نالا ولي بيت ڏئي تہ اسين مرَ ڪون. تڏهن چيائين تہ: مون چيو ڪونہ تہ هو ٽورا هٽا، ۽

پارهن جوکيا هڪڙو پروچ، هٿي وڙهن جي وار
رات هٿيائي ڪا نہ ڪا، ٻوڙا هٽا پهار.

هاڻي ڪيئن اوهان جو انصاف ڪايان! باقي جئو تہ سيّد عالي جي ڪراست کي ڪايان، جئو تہ منهنجي نصيب تي اچان. پوءِ بيت ڏنائين تہ:

آئين الهداد آسري، تون مٿي سير برهام
توکي ٻولي ٻيڙائي، غازي پوري گام
تو ٻ ڪيي مصري مڙهم سان، سورهيه سرت سجاڻ
پر اهي آگي جا احسان، نہ تہ دست چڙهيو هٿين ڏيو جي.

تڏهن جوکين چيو تہ: ٻر جو ٻين کي ماريوسون؟ تنهن تي هڪڙي جوکي کان بچار پڇيو تہ: ها ابا، توکي ڪنهن جو ڏک آهي؟ ان جواب ڏنو تہ: ڪنهي منڇئين واري جو. ائين ٻڌي کان پڇيائين، وري ٽئين ۽ ائين چيو. اهو ڪنهين مڇن وارو سورهيه سوڍو ڪلاڻي هو، جيکو وڏي ٺڪرخان جي ٻيڙهي مان هو. تڏهن چام بچار بيت ڏنو تہ:

Gul Hayat Institute

آراڏي آئيءَ تان آيو ٽڪراٽي ٽل
ٻائي ٽڙاري توريان، ته ڪونهي مانجهي سندو مٽ
اهو اللهه جو آسل، جو سور ٽلندي ماريو(۱).

ٻوءِ بکر گبڙي، چام بجار کي بيٽ ڏيئي چيو ته:

ڏکڻ آ ڏيکاءِ ڪيو، تو جٽن چام بجار
تٽن آتر وڃون آئيون، ڪي مانجهي ساڻ مزار
سي وٽن ورن ڪينڪي، اچي گوڙ ڏني گرنار
آڇيين ٻڌين آئيا، ڪرمتي ڪاڻار
سي واريهي ورندا ڪينڪي، مانجهي ساڻ مزار
ٽيهه جوڪيا هڪڙو پروچ، هٿي وڙهن جي وار
بيگهين جا، بکر چوءِ، چام ٻورا ڏيان ٻار(۲)
ستٽئي آهي ميار، جو سٽهن نه آئين ميرجي.

اها ميار چام بجار تي رکيائين، جو هو جنگ جي ميدان ۾ ڪونه لٿو ۽ سيين عالي شيرازي جي روضي واري طرف ٻيٽو هو ۽ ٻري ڪان جنگ ٻڌي ڏنائين، اهو انهي ڪري ته جو ڪجهه وڏي عمر جو هو.

سٽهن نه آئين ميرجي، ڏوران ٽٽين ڏٽيار
ته هڪڙا هٿا صاحب ڏٽي منڊ جا، ٻيا چوڙ چڪيدار
سٽهن گهٽندي، چپ وات ۾، اچي ڏمريا ڏاڙهيار
سهندا سيهندين گڏيا، ته ٽريو ڪن نه تار(۳)
اها ساک سگهڙ چوءِ، آ توتي چام بجار
ستٽئي آهه ميار، جٽن سٽهن نه آئين ميرجي.

---

(۱) اللهه جو آسل يعني امر (۲) بکر چوءِ = بکر چوي. بيگهين جا = بيگهن جا، شاندار مردن جي. (۳) يعني سيندا سيندين گڏيا. ڪي ڪرمتي ۽ ڪي جوڪيا ٻاڻ ۾ ٻاڙ هٿا، پر جنگ ۾ ڪين ٽڙيا.

Gul Hayat Institute

روايت ـ ۲

قدمن واري جنگ کان ٻوءِ ڪرمتي ڪاهي پيا، تن نتالي جو ڪوٽ جيڪو درسائي چڻي ٻ هو، سو ڦڪريو. نتالو ٻٽ سائيندڙي جو، چام ٻجار جوڪيي جو چاچو هو. ان بعد ڪيراڙي ٻ ڏڻي جو ڪوٽ (ڦڻي تي ميران کان الهندي) ڦرياڻون. اهڙي طرح يارهن ڪوٽ ڦرياڻون. انهيءَ تي ڪنهن چام ٻجار ڪي چيو تہ:

ٻسا ميڙي ٻاپ چا، چام! ڪارهن ڪوٽ آڏياءِ
تن مان نالي نہ ٻيو هيڪڙو، جهڙي ڪيراڙي جي وانءِ (۱).

ڪرمتين جي ڪاهن سبب جوڪيا حب ٿي وڃي لس ٻيلي ٻ رهيا. آتان چام ٻجار، ڪاڏيءَ واري سيّد شيرازي ڏنوي ڪي ماڻهو موڪليو تہ وڃان ٿي صلح ڪرائي. سيّد شيرازي جي صلاح مان جوڪيا لياڻيون ميڙ وڃي ڪرمتين وٽ آيا. سپر مزار ميڙ ڪي مانڊ ڏيڻي ڪرمتين کي چيو تہ: ميڙ قبوليو! هر ڪهيڪو هڏ ٻيهر چيو تہ: اسان جا ڪانڊي مارياٿن، صلح نہ ٿيندو. ڪرمتين جو ٻڌار ملڪ سريد هو. سپر مزار چيو تہ: ملڪ سريد ڏانهن ڪان موڪليو(۲)، ٻوءِ جيڪو فيصلو ڏنائين اهو قبول آهي. ٻوءِ ڪرمتين ملڪ سريد ڏانهن ڪان ڏياري موڪليو ۽ جوڪين جڻي ميڙ جو ٻڌايائون. ملڪ سريد "ڪان" پڇي موڪليو، يعني تہ جنگ جو فيصلو ڪيائين.

پڇي ڪان موڪليو، ملڪ سريد مٽيادار
تہ مٽي بڇ ٻجار، ٻ ڇڏيو ڪني ملڪ عهين.

ميڙ موڪي وڻي ۽ ٻڪل ڪان وڃي چام ٻجار کي ڏنائون، جنهن چيو تہ:

---

(۱) ڪيراڙي جي وانءِ، ڪاري وانءِ (۲) نشاني طور.

اسان ميڙ موڪلي، سندي سيّدن
جني ميڙ موٽائي، پيو ٻڌن ٿا ساروَ تن (۱)
ٻڌون ٻارهن ٻجار جا، وڏا واڙڙن
الله ڪٽي اوباهيو، ڪيرو منجهه بازن (۲).

ڪرمتين جوڪين ڪي چوائي موڪليو هو تہ: چوڻين مهيني مڪليءَ تي جنگ ڪنداسين، تيستائين کو ڪنهن جو نالو نہ وٺي.

هوڏانهن چاکر جوڪيو جيڪو ميرن وٽ حيدرآباد ۾ هو، تنهن جي شاديءَ جا ڏينهن پڌا. چاکر حيدرآباد مان موٽيو پئي تہ وات تي راهيجي وٽ برفتن هٿان مارجي ويو.

هڪ روايت موجب ميرن ٽورو وٺي ٿيو هو جو ڪلهوڙن کان سنڌ ورتي هئي. ميرَ مزار کي ميرفتح علي خان چيو هو تہ: اسين تازا آيا آهيون، تون صبر ڪر. اسين پاڻهي اوهان جو فيصلو ڪنداسين. تنهنجا هٿ رت ۾ ڏيڻ کين ڏينداسين. ميرَ مزار اها ڳالهہ سپني کي سمجهائي، مگر عمر ساکاڻي قبول چيو تہ: مزارا جيترا آهن تنهنجي ماڻ جي پڙي ۾ وَرَ (۳)، اوترا اڄ تا تنهنجي دل کي گوتا، اسين تنهنجو ويرَ هاڻ وٺنداسين، ميرَ اسان جي ياران وري ڪهڙو ويرَ وٺندا!

صلاح مصلحت بعد باهر نڪتا تہ ميرَ مزار کي جٽيءَ مان ڪنڌو لڳو. انهيءَ تي وري ٻ سمجهايائين تہ: هينئر صبر ڪريو جو هي سوڻ سولو ڪونهي. انهي تي عمر ساکاڻي هيڪاري تيزي ڪئي. انهيءَ تي ميرَ مزار کيس چيو تہ: اڙي! ويندين ڇڇي، ناحق تو مڙس مارائين ۽ جڏهن

---

(۱) تن جو داڻ نہ لڳو، تن جو پاڻ ڦٽو (۲) اوباهيو=مٽي ڪيو، وڏايو. (۳) ميرَ مزار جي ماڻ مائي سوني سلطاني پاهر جني هئي، ڪرمتين مان ڪاڻ هئي.

جنگ تي چڙهڻ جو فيصلو ڪيائون تہ انهي ٽائي ميرمزار وڏي مهماني ڪري سڀني کي هڪ جهڙو پوڙ پلاه ڪرايو.

جڏهن ميرمزار جي نہ هلي، تڏهن "ڪڙياڻي شيخ" جيڪو هن طرف جو وزير هو، تنهن بہ اچي سمجهايو ۽ "ميران ڪڙيي" (شيخ مان وڏو درويش) جو ليکو ڏيائين تہ متان اڪيلي وڏو. مگر هي ڪاڏين واري غم ۾ هٿ، تن کي ڪتان ڏو ليکو جهليا! سي ليکو لنگهي ويا. آخر شيخ چيو تہ: جنگ ۾ گهوڙي تان متان لهوا جي گهوڙي تي هوندا تہ فتح اوهان جي آهي. انهيءَ تي هڪ بلوچ سخن ڪري قسم وڏو تہ: هاڻي متان ڪو گهوڙي تي چڙهيو آهي. هوءِ سڀ گهوڙن تان لهي پيا.

مڪلي واري جنگ جبل ڪان آلهندان لڳي. ميرمزار ۽ ڪرمتي آلهندين ميدان ڪان نڪتا ۽ چام بجار، مين سيد عالي شيرازي تان دعا گهري، آيرندان آيو. چون ٿا تہ پيروز جي پاڻ عمر ساڪاڻي جنگ ۾ اگرائي ڪئي. هن جنگ ۾ ڪرمتين هارايو ۽ چام بجار ڪٽيو.

روايت ـ ۳

چام بجار، مين عالي شيرازي جي روضي تي ويو. خواب ۾ اشارو ٿيس تہ: "تون ڏاڍو، هو ڪاهہ". ميرمزار خاص تيار ڪهڙائي هلي، سڀ بہ ڪاڻ وڙهي. ميرمزار پهلوان هو، ڪنهن شاعر چيو تہ:

"هيڏانهن هنون هزار، هوڏانهن هڪڙو ميرمزار"

انهيءَ جنگ تي برفتن جي لنگهي بيراهہ گهانداري بيت چيا تہ:

مانجهي ميرمزار سين، چڙهيو 'ڪرمت' ڪار
چوڏي ڪيائون ياري، 'مصري' آئي جو مهندار(۱)

(۱) مصري خان گبول چوڪيدارن جو سرڪردو مقرر هوو.

Gul Hayat Institute

سو هٿي کي حامي ٿي، بانڪو پور سوار(۱)
جو "ميرل" ڪنيو مدار، سو مڙني کي معلوم هو(۲)

—

مانجهي مير مزار سين چڙهيو "ڪرمت" ڪنڀ
عيسب آڻي جي مهند ۾، غازي ستونهي گنڀ
سو آراڌي آڻيءَ تان، آيو ٺڪراڻي ڏل(۳)
جان ٽراري توريان، تان مانجهي ناهي مڙل
اهڙو ئي امڙل، مور ٽلندي ماريو.

—

سو مور ٽلندي ماريو، ڪيو پيرو بگهياڙن(۴)
"عيسب" ڌاري اڪ ۾ ٻنگ ٽا آڇن(۵)
وٽون ڏنيون ٽي وٽريون، عيسب جي يارن(۶)
وٽي حسن هٿ ۾، "هي هي" پيالن(۷)
"مليراڻي" مور جون، ٽيون ڪالهڙيون ڪڇن.(۸)

—

"راڌو" ريشر پٽ جڻن، ڪرنگهر نه ڪوٽي(۹)
مير هنيون ٽي مصريون، جت هٿي جر چيري(۱۰)
"محمد" مهڻي سانهه، جيڻن، مرڙو نه موڙي(۱۱)

---

(۱) هٿي کي = ڌاڙي ۽ حملي وقت حامي ٿي = مدد ڪري ۽ اطلاع ڏئي. پور سوار = پور گهوڙي تي سوار. ميرل = يعني مصري خان گبول. (۳) آراڌي اڻي = جدا خاص ڪنڊ يا پاسو (جنگ جي ميدان جو). ٺڪراڻي = ٺڪر خان جو پوٽو. (۴) پيرو = حملو. (۵) عيسب ڌاري = عيسب جت وڙهيو ۽ ماريوا اتي. (۶) وٽون = ڪسونڊن جون ورڇون. (۷) حسن، رود ڙائي پاڙي مان بگهياڙ. (۸) مليراڻي = راڌو مليراڻي. ڪالهڙيون ڪڇن = سندس ڀهاديءَ سان وڙهن ۽ مرڻ جون ڪالهيون. (۹) راڌو يعني راڌو مليراڻي. (۱۰) مير، يعني راڌي. (۱۱) محمد رود ڙائي پاڙي مان بگهياڙ. مرڙو نه موڙي = خيال ٿي نه آڻي.

شينهن شڪاري چلهه تي، تڪا ڪيو توري(۱)
احدي 'الهيار' ليکيان، جنهن ڪونڊ وڏا ڪيري(۲)
جهونجهارن جهوري، رڻ سجو ٿي رڳيو.

—

ڏکڻر پٽ ڏکڻر جا، عيسب خليفا
تيغ آجاريئي آپڻي، هٿي ڪڙو ڪوڏ منجها
مرزا ۽ مريد جا، اهي آهج سدا
جنگ ۾ جوڌ جٽا، ڪوري پير، بيراهر ڇڻي.

—

مانجهي مير مزار، اڇي ننگر ڪوڙيا لينهن جا
هوڙين آوءِ نه هلڻ، ڪوڙا ڪورين بار
مير مزار، مائن سر بي اولاد
تولاءِ راڻيون روئنديون، سارينٽي سردار
آيرندي پاران آئيون، وڃون هکري ولهار
تن آڻي اڏر اوتيا، ڪي جوڙ ڇڪي جنسار
جوڙ جڙون جڙواڙ، براهر بهدوڙن جون.

هن جنگ ۾ بگهياڙن جو 'رودڙائي' پاڙو سجو ڪم آيو ۽ منجهائن ڪوبه ڪونه بچيو. گهرن ۾ پوئتي فقط ننڍڙا ٻار وڃي رهيا هٿا. محمد رودڙائي جو هڪ پٽ ڏالي 'شهز' ننڍڙو هو، باقي 'الهيار' اڃان ڪيرو هو، تنهن ڪري محمد جيو ته تون پوئتي سنيال لاءِ رهڻ ۽ سندس تلوار ۽ مٽ ڪان ڏار ڪري ڇڏياٿين، پر الهيار پوئتي نه رهيو. تلوار جو قبر ۽ مٽ ٿڻ هٽ ڪياٿين، ۽ انهن ڪي ڇو سان ڪنڊ جي ضرورت هئي. خبر پئس ته ڇو سندس سڳ وٽ آهي. آها چوڪري ملاحظي ۾ هئي (يعني منهن لڪائيندي هئي) ۽ هيءَ هٿن وٽ هليو ويو ۽ وڃن سان ڇو گهريائين،

(۱) شماري = شينهن جي ڪل. (۲) الهيار بگهياڙ پاڙو رودڙائي.

چوڪريءَ سُڻهن ويڙهي، آٻتي هٿ سان هن کي چوڻ ڪيو ڏني. تڏهن الهيار چوڻ ڪيس چيو تہ، سڻهن آنهن ڪان لڪائجانءِ جيڪي موٽي اچن. چوڻ ڪيو، تلوار ٽوڪي، نندڙي پاڻ شهز کي پڳڙا ڏيئي پرچائي، پاڻ جنگ تي روانو ٿيو. ميدان ۾ محمد پڇيس تہ، پوٽني کير چڏي آيو آهين؟ تڏهن ڇيائين تہ، پوٽني شهز چڏي آيو آهيان. پوءِ هي سڀ وڙهيا ۽ ميدان ۾ سڀا.

چون ٿا تہ، مير مزار کي پڻ ترار يون هيون، جي ڏکڻ ۾ سڻين سان نڪري ويون. پوءِ سوڍي ڪلاڻي کيس بي هٿيار ڏسي، جهلي پاڻ سان ٻيهاريس ۽ پنهنجي توڙي مير مزار جي سٽ، ٻنهي کي ٻڌي ڏڪ هنيائين. انهيءَ تي ڪنهن شاعر چيو تہ:

سوڍو وڏي شان سين، هو ميرل وٽ ٻزار
سو ڪڏهن چرندو ڪين هو، آرڻ آئيءَ وار
سُو ائيڈ اواريون اچليو، سڻس ناهه سيار(۱)
اهي پنجاهيهن جا ٻار، سڀا مون سڳهڙ چوي.

جهڙو وڙهيو سوڍو ڪلاڻي، تهڙو جي وڙهي ڪرمت کار
تہ ڪاريءَ قندار، هوند ملڪ وڻي ڏين مير کي. (۲)

حامد خان رند ۽ سگهڙ جي جوڪيي جي روايت موجب (۳) هن جنگ ۾ هڪ جوڪيو، جيڪو ماڻ جو هڪڙو پٽ هو ۽ مير مزار کي پائيندو هو، سو مير مزار جي آڏو آيو. تڏهن چيائينس تہ، تون ۽ ڏو سامهون اچين؟ هن چيو تہ: اڄ جنگ آهي! اتي مير مزار چيو تہ:

"مٿيئي ماڻ بيگر، جنهن جو تون هيڪڙو"

---

(۱) ائيڈ = پهلوان، بهادر. اواريون = پٺيريون. ترار يون. (۳) ميو کي يعني مير مزار کي. (۳) تاريخ ۲ ڊسمبر ۱۹۶۲ع تي ڪچهريءَ بنگلي ميرپورساڪري ۾ حامد خان رند جي زباني قلمبند ڪيل.

Gul Hayat Institute

ايئين چئي ڏڪ هنيائينس تہ وڃي ڪريو، هن جنگ ۾ رجيرن ڪرمتين جي "سروٽا" ڀاڙي جي ٻن ڇڻن ڌاري ۽ حمر ٻن وڏي بهادريءَ ڪئي.

مونا ڏر ڏري ڪي، ٻيٽا حمر هاز
جنهن ۾ ماريا مروٽا، تنهن ۾ ڪٽجان ٻار
ٻٽ پيڙهيا سردار، مروٽن کل ملهائيا.

عمر ساڪائي ڪبول ۽ سندس ساڻي جنگ مان لڪي پڄي ويا. مير مزار باقي ٽورن ماٺهن سان وڃي ٻڌيو. تڏهن سڀ اڇي جهنڊي ليڪ ڏيا تہ جيئن جهنڊو سلامت رهي.

جهنڊيءَ مٿي جهور، هئي ڪٽلها- ڪنهه ڪرمتين جي
ٻٽ پٽ سڀ سراهين جي، هئي جهنڊي مٿي جهور
احدي الهداد چئي، آت ڪري پيا ڪنگور
ليڪي ويا لغور، تڏهن وڻو مينهن مزار تي(۱).

مير مزار وڏي بهاديءَ سان وڙهيو، ۽ سندس ماڻهو ٽوڙا هٿا. سندس هار ٿي ۽ پاڻ ماريو. سندس وصيت هئي تہ مون کي مڪليءَ تي ٿي دفنائجو ۽ پوٽي ڪٽي نہ هلجو. ڪيس ۽ ٻين سندس ويجهن ساڻين کي اتي دفنايو ويو.

چام ٻجار شاعر هو، ڪيس سڀي وٽون ملهل هيون. ڪيس سندس ماڻهن چيو تہ مڪليءَ جي جنگ ۾ جن سورهيائي ڏيکاري، انهن جي لاءِ بيت ڏي. پانيائون تہ اسان جي ساراهه ڪندو ۽ ڪرمتين جي نيدا. ٻجار چيو تہ شاعر سچ چوندا آهن، تنهن ڪري آءٌ جي ڪا اهڙي ڳالهه ڪري وڃان تہ ڪاوڙ نہ ڪجو. پوءِ بيت ۾ ڪرمتين ۽ مير مزار جي ساراهه ڪيائين ۽ جوڪين مان جن ماڻن وارا جنگ مان ڀڳا هٿا، تن جي ڪوار ڪيائين:

---

(۱) ليڪي ويا- يعني عمر ساڪائي ڪبول ۽ ٻيا سندس ساٿي لڪي پڄي وايا.

ماٹھو مڑيو چٹون ۾ تون ٻيٺ ڏي ٻجارا
مور جي هٿا مڪلي جا، تن جي متہ ساک بجار
ڪندا شاعر ٻڌيون، ڏيندا پورا پار
پر شاعرين سندي سچ ۾، ٿو ڏسان لب لغار
آڇي ايٽي آئيا، ڪرمتي ڪاتار(۱)
سورين سٽيون سڙيون، ڏاڙهيين پنيا وار
هزارون ٻيرن ۾، ڪيڙا ڪڙيءَ ڏار
رات هڻي ڪانڪا، پوڙا هٿا ٻهار
"ڏيلا" پڳا "ڏاڪڙا" "بنديچا" "سالار"(۲)
"چام" چڏيائون پڙ ۾، ٿيا الاهي ٿهار(۳)
پارهن جوڪيا هڪڙو پروچ، ٿي وڙهن سندي وار
سهڙهي مير مزار، مڪلي سڀ ملهائي.
انهيءَ تي جوڪيا اڇي ڪاوڙيا، تڏهن ٻجار نڪالا ڪٽي ٻڌايا
تہ اوهان مان فلاڻن فلاڻن کي ڪٿ ڪنهن جا آهن؟ سيني
چيو تہ اسان کي ڪکي سٽ واري (يعني سوڍي ڪلاڻي)
جا ڏک آهن.
پارهن تراريون پروچ جون ٻچيون ٿي مردن
جهڙي سوڍي هڪڙي کي، تهڙي جي ٻيا ڪن
تہ مزار متانهون ٽٽي، هوند مير منجهہ مردن.
سالارن جوڪين ٻہ مڪلي واري لڙائي ۽ مڙسي ڪاڻ ڏيکاري،
تڏهن ڪنهن چيو تہ:
سالارن کان سچ پلي، ان کان پلو ويرو
ٽڪر ۾ ٽيرو، ٻنهنجو ڪٽجان پاڻ سين.
ڪنهن سٽجاڻ، سڪ ننگر ٻرفت تي حرف رکيو تہ:
"مزار ماراڻي، وڃي ڪوڙي ۾ قراريو"

---

(۱) اڇي ٿي=پڌري پٽ (۲) ڏيلا، ڏاڪڙا، بنديچا ۽ سالار=جوڪين جون اوڙکون جن مان 'ڏاڪڙا' ميرپور ساڪري جي آسپاس ۽ سالار هن وقت درساڻي ڇڻي (ملير جي اڀرندي طرف) رهن (۳) چام=جامن جي اوڙک (موسيٰ ٽوڙو ۽ ٽيسر لنڊو).

Gul Hayat Institute

باقي رڦتن جي راڄدارن مان قيصرخان حماتي ٿ ڦريو:
"ڪڪي قيصر خان جون، هٿيون ڇارون پاڻارين"
قيصر خان توڙي سندس پٽ بهادري سان وڙهندي ماريا:
ڪڪا پٽ قيصر جا، هٿا بهرام ٻئي ٻانڪا
وڙهندي ويرين سامهون، وارِي ڏين وڪا
لاڻي ٽوڙ تراريين، سرواهين جا ستڪا
ڪري لوهُ سين لٽڪا، وڃي ڪڏيا جوان جنت ۾.

قيصر خان حماتي جنهن قول ڪيا هٿا، تنهن پنهنجا هورا ڪيا ۽ مڙس مير مزار جي پاسي وڙهندي ماريو.

ڏيئي بول پروچ ڪي، ٻڌا هٿا حماتي هٿيار
چئي: سوڳان لڳي سهڻو، بنا مير مزار
ٻڌون ڏٺ ڇڏن، هٿي ڪڪي قيصرخان جي.

جون ٿا ٿ گندپي سنداڻي يا ڪرمتين مان ڪنهن ٻئي ڏاڏي مڙس اڪ جوڪين جو مال هنيو هو. انهن ۾ هڪ مائيءَ جي مينهن ۾ هئي. مائي گندپي وٽ لنگهي وئي ۽ چياڻين ٿ: هڪ مينهن اٿم جنهن جو ڪير ٻڌڙو قيصر ٻڌندو آهي. گندپي چيو ٿ، امان! تون پنهنجي مينهن ڪاهي وڃ، ۽ مائيءَ کي گندي جا پٽسا ۾ ڏاڻين. ٻوءِ قيصر جڏهن وڏو ٿيو ٿ ماڻ چيس ٿ، جي منهنجو سپوٽ پٽ هوندين ٿ، هميشه پروچ جي ڀاران وڙهندين. قيصر جوڪين جي "حماتي" پاڙي مان هو. جڏهن مڪلي جي جنگ لڳي ٿ قيصر اهو سپوتائي وارو اکر ياد ڪري پروچن جي طرفان وڙهيو ۽ پچاڙي تاڻين ٻيئو، تان جو مارجي ويو. ٻوءِ ملڪ ڪرمتي، انهيءَ انصاف ۾ حماڻين کي سالياڻو خرار سارين جو ۽ هڪ پاڏو ڏيندو هو. جيتوڻيڪ هُن جنگ ڪان ٻوءِ چام ٻجار، حماڻين کي قيراڻي پنهنجي پاسي ڪيو:
"ٻجار ٻار وجهايا، آپ چڏيو ٽپرن"

Gul Hayat Institute

میر مزار باقي بچيل ٿورن ماڻهن سان ميدان "جهلي" ايٽو، تان جو سپ وڙهندي مارجي ويا.

اڳ جٽن ابڙي ڪيو، سانڍ سهر ۽ سالار
جٽن دودي ديميون پيليون هٿي منجهه هزار

جٽن عبدالله خان آڻا ڪيي، تٽن ڪيي مانجهي مير مزار
جٽن ڪيهر شينهن ڪيڏارا ڪري، تٽن ڪيا مانجهي مير مزار.

هن جنگ ۾ ڪرمتي ٿورا هٿا ۽ تڪڙا ٽي آيا هٿا، جو هارايائون. جيڪي پويان رهجي ويا اهٽا تن مان ڪنهن چيو ته:

برهٽي جي اسين هيڪاندا هٿون، تڏهن تيڏيءَ وار
ته ڪيٽن جوڪيو جنگ ڪٽي وڃي، امان ڪنان ٻيهار!

هن جنگ لاءِ جوڪين جو هڪ وڏو لشڪر "هاليجي" واري پاسي کان آيو. رُوحا ۽ رحيمداد انهيءَ لشڪر جا اڳواڻ هٿا. (۱)

رُوحا رحيمداد، ڪٽي جنگ جلالي آڻيا
هاليجي تان هيٺ ٿي، وڃي نيا ننگرڻار
هٽن نه ٻهي ميرين پاڻ ۾، ڪيو آريٽون استيمار (۲)،
"هن هن" حمزاين جي، وائيءَ ڏين نه وار (۳)
آتش مٽي آسريا، ڪري سهلا سر سينگار
بچي وڻين بچار، جو سرڻ ٻين وڃي سيدين جي.

مڙيد سهيهي سانهه جٽن، اچي ٻٽور ٻٽي (۴)
تن سانين سڳ اڙايا، واگهين وَڪيڏيٽي
ڪوٽ خرارين نه ٻيٽي، ورتا ڏَرينڊي ڏيٽي

---

(۱) شايد هي بيت برفتن جي طرف جي گلاب لنگهي جا چيل (۲) ميرين = ڪرمتين (۳) حمزاين = ڪرمتي بلوچن (۴) مريد، پيرائين سڪن مان هو.

Gul Hayat Institute

سانگو ڪن نہ ساھ جو، ھينو ھٻ نيٽي
بڏن پار ٻيٽي، تہ ڪا حمزاين ھيڏي ڪٽي!

خيرڻي خلوت خارجي، ٻي وائي نہ واري(١)
ايٿو مير ميدان ۾، برڪہ باھ ٻاري.
چوڏس چوڪس ڪيائين، آندائين آڏيءَ آڻائي
چڙھيٿر چاھ چوگان ۾، وڌئين ڪوڏ ڪاھي
وڙڻا ريڪ راھي، نہ پنھنجي ناموس جي.

مڪلي واري اھا جنگ ٦ جمادي‌الاول سن ١٢٠٣ھ ۾ لڳي، جنھن ۾ مير مڙار ماريو. مير مزار، مير خيري ۽ مير ابراھيم ٽنھي جون قبرون ھڪ ٻئي سان لڳولڳ مڪلي تي آھن. اھي قبرون مرحوم حاجي عبدالرحيم شاھ جي بنگلي جي لڳ ڏکڻ طرف آھن. مير مزار جي قبر جي سنگتراش جو نالو "ھاد محمد شاھ سنگتراش" لکيل آھي. ڄام ٻجار اٺ سال ٻوءِ سن ١٢١١ھ (١٧٩٦ع) ۾ وفات ڪئي ۽ "ڇوڪنڊي مقام" ويجھو اوڀر طرف دفن ٿيو.

---

(١) خار=ڪار، جنگ جي ڪاوڙ. خيرو مير مزار جو ٻاڻ ھو، ۽ جنگ ۾ ماريو.

۵. چورڙي واري جنگ*

هيءَ جنگ برفتن ۽ گبولن جي وچ ۾ "چورڙي" مڪان تي لڳي. "چورڙو" ڪيرٽر جي لڪ طرف ٻاڦي بولاخان کان اڳ ڪوهه الهندي طرف آهي.

مينهن وٺو تہ گبول مال سانگي اتي اچي ويٺا. حملاڻي برفتن مان هڪ شخص، ماڙو "شودو" تنهن هڪ گبول کي ماريو. گبولن ان جو عيوض ڪيو ۽ ان شودي کي ماريائون. ٻوءِ هيتان ملڪ احمدخان ۽ ملڪ جيئند خان لشڪر وٺي چڙهيا. "ڇاڻي" جي مڪان وٽ ملڪ احمدخان ناڇاڪ ٿي ٻيو، سو موٽي آيو. باقي جيئندخان لشڪر وٺي گبولن تي ڪاهي ويو. موٽي انهن گبولن ۽ مقابلي لاءِ لشڪر چاڙهيو. اها خبر ملڪن (برفتن) کي ٻڌي، سي رات جو وڃي ٻاڦيءَ جو گهٽ جهلي ويٺا. ٻوءِ گبول جيڏن ڪ مان لهي هيٺ آيا تہ پويان اڙن مان برفتن ٻندوقون هنيون، جنهنڪري گهٽا گبول مارجي ويا. هنن کي واهر ٿي ڪانہ ملي جو جنگ هٽي سگهن.

ٻوءِ ميرن، ملڪ احمدخان کي حيدرآباد گهرايو ۽ چيو تہ: اوهان زيادتي ڪئي آهي، جو راڄن جي ٻن ڏرين جي وچ ۾ عيوض پوري ٽين ڪان ٻوءِ اوهان ٻاڻ لشڪر ڪري چڙهيا ۽ ويساهي ماڻهو ماريا. ملڪ احمدخان چيو تہ: شودو منهنجي لشڪر جو اڳواڻ هو، انهيءَ ڪري اڳ ٻاڻ چڙهيس. باقي جيڪي گبولن جا مڙس مٺا تن جو عيوض پرڻ لاءِ تيار آهيان. ميرن جو اصول هو تہ ڪنهن ۾ طرح راڄ نہ وڙهن، سو گبولن کي ۾ صلح لاءِ چيائون.

ٻوءِ ميرن، برفتن ۽ گبولن جو صلح ڪرايو ۽ ٻاڻ ۾ "گرڙو سڪ" ڪيائون، يعني گڏ ويهي پيالا پيتائون.

---

* هن جنگ جو ايترو بيان، سگهڙ الله بخش ٻالاري ۽ لال بخش حملاڻي کان مليو.

۶. مينهين پنهور جو مقابلو*

پنهورن سان هڪڙا وڏيري دودي خان وارا هٿا ۽ ٻيا خان محمد وارا. انهن پنهي جو پاڻ ۾ صلح ٿيو ۽ گڏجي هڪ ٿيا. اهو وقت هو جو ڪنهن اڇي ڏانهن ڪٿي ته ڪو مغيري وڏو ڏاڙيل ۽ هاڏو آهي، انهي کي ڪو جهلي. انهيءَ تي وڏيري خان محمد چيو ته: آهي ڪو مڙس جو هن سان مقابلو ڪري. تڏهن مينهون لڏائي اٽيو ۽ چيائين ته آءٌ مقابلو ڪندس. ٻوءِ هي مڙس وڃي وڙهيو. ٻيو ساڻس سڪتي اسماعيل پنهور هو. مينهين وڏو مقابلو ڪيو ۽ شهيد ٿيو. ٻيڙي فقير چارڻ هيڻين ٻيتن ۾ مينهين جي جنگ کي ڳايو ۽ وڏيري خان محمد جي ساراهه ڪئي، ته هو خوش ٿي ڪيس انعام اڪرام ڏئي ۽ زري زربفت واري لباس جي پاڪر پهرائي.

ساراهيان سچو ڏٽي، سارهه جنهن جي ڪن
قادر جي قدرت جا ٿا چارا چت چلن
دانهه دودوخان هٿيو دولهه ڏنهن ديرن
هڪ صاحب سرداري گهٽي، ٻيو سونهين سردارن
خشڪي سيلابي خير سين، ٿا پرڪٽا پرڪن
پرچي سرچي پاڻ ۾، حاضر ٿيا حڪمن
آڏو خان محمد خان هو عادل سين عملن
تنهن تواضع تمام ڪيو، سين ورنهه وڏيرن
دانهين اڇي دانهن ڪري، ڪوڪ وڏي آ ڪن
ته تنهنجي عمل عدل جي ماڻ لڳي آٿون من
مغيريءَ جي مٽي جو هوند حاڪم هٽ پڇن
ته ڪڏهن نه اهڙي ڪن، ناحق ڪنهن سان نه ٿئي.

---

* ڪٽ فقير چارڻ کان سن ۱۹۵۷ع ۾ دادو ۾ ميان دين محمد چارڻ سان ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪيا ويا.

ناحق ڪنهن سان نہ ٿئي، ڏس ورنهہ ويچاري
آڏو دزد دلاور ويٺا آرڻ اختياري
تہ ڪو مرڪي سرد چڙهي وڃي ڙي قابل ڪيڏاري
هو پي وري نہ ويٺا ويسلا، رڻ ٻارڻ ٻاري
خان محمد خان متڪا چگا چالاري
هيڏهن دل دلاور دل جا هاڻون هاڪاري
هونڊا ٻاري، ڪنڊا مردن ساڻ مقابلو.

الله جل جلاله، سائين قادر پنهنجا ڪم هلائي
جا تقدير ڏئي جي توڙڻون امر منجهہ سپڪنهن آهي
وير وڏيرا وچ ڪچهري، جنگ ويٺا جايون جوڙائي
خان محمد خاص آڏو اهو آلاهہ آلائي
ڪي همراهہ اوهان جا قابو، ڪواڙنگ جوان اوهان ۾ آهي
اتي مينهون مڱ مانڊان اٽيو آ، جو درس دلاور دل لائي
ٻڌي مڃي منجي ني ٻڌو، محڪم متي موت چٽائي
هاڻون هاڻن ڪي ڪڏيا، هن ني چڏين هٽ چڪائي
ٻيو اسماعيل ساڻن سنگتي، واهہ ٻنهوار وڙهيو ونگ ٻائي
ڪون ڪنهن ڏي قابو اچي، سپڪنهن جي ميراتي آهي
مار ترار، اتار اتاهون، لوهو لعل اتي رنگ لائي
مولهہ سلامت مينهين آندي، گهاؤ وڏو ڏاڍي ٿ گهائي
لرزيو ڪين اتي ٿ لائق، ڪيهر آيس ڪستون ڪاهي
منجهہ ڪچهري "مينهون" آيو، نمڪ جو ننگ ملهائي
وير وڏيرن تنهن ڪي واريو، "جوڙ مينهين ڪي جس جڳائي
آئين ڪم اسان جي اهڙي، سورهہ سانگو سر ٽڻون لاهي"
جهڙو جوان لڙايون ڪري، اعتبارين اهڙوئي آهي

ڏسي جليو ڦتنگن وانگي، اوئس آرڙ جو آهلائي
سورهه شير شهادت رسيو، ويو وارو ٻنهنجو وڃائي
خان محمد خوش وسي اعليٰ عز جنهن جو آهي
پاونگ گهران ساڻ پلائيو، ٻيڙو عالم منجهه ٻڏائي
زري تران زرٻفتونءَ ٻيڙون پاڪر سون ٻهرائي
ٻيڙي اتي ٻاجهون ڪندو، ڪلمون ڪوڏ منجهان جوڃائي.

لااله الا الله محمد رسول الله

Gul Hayat Institute

۷۰ وسائي ۽ ور جو مقابلو*

وسائو سهر (پاڙو چڱنا)، ساڏو سهر (ساڏو سهرن جو وڏو) ۽ کيرپيو ماڙيچو، ٽيئي ڏاڍا مڙس هئا. وڃي هنيائون ته پويان واهر ۾ اڃي پهتي. وسائو وڙهيو، باقي ٻئي چڙا بي‌ايمان ٿي ٻيا ۽ واهر ڪان جاڙ پري جند چڏائڻ لڳا. وسائي ٿي مڙهن ماريل، ٻوءِ پاڻ ۾ مارجي ويو. ساڏو ۽ کيرپيو ۾، واهر هڻان مارجي ويا، هر مڙهن ٿي ڪين مڙا. وسائو سند ۽ جيسلمير جي ٻنهي (سرحد) ڪان هريان جيسلمير جي حد ۾ رکيل آهي ۽ "وسائو شهيد" ٻيو سڏجي.

هاتڪ ٻت هميرجي، اردي ڪيو آلاڻ:
هو ٽيهه چڙا اسان ٿي چڙا، ڪونهي جنگ جفاڻ
ست ٻڏڻ آ ستڙورهيان، آهن سويان هٿ الله.

کيرپهي پهري ڪنجري، هيٺي واريائين هام
پاڻهان پڏي پارجان، ٻيو ڪري ساڏو سلام.

پٽائيتو مڙا خان جو ڪوهو قرارو
وسائي وس ڪيو وڙهڻ جو وارو
مهر ٿا ست وارو، هٽي شير شهيد ٿيو.

---

*سڳورڙ صابر قاسماڻي شر جي روايت جيڪا اڻاوڙي م ڪيل ڪچهري (۸ جون ۱۹۶۲ع) م قلمبند ڪئي وئي.

۸. لنجن جي ڪريڙ جي ڏکڻ تي چڙهائي*

"لنجا" ڏل قبيلي جو پاڙو آهي. لنجن سان درويش راڄسين سومراڻي ٿيو، جنهن جي اولاد مان "راڄسين هوڙا دل" لڏي وڃي ڪڇ ۾ ٻني ايراضي ۾ ڪارنگي ۽ ٽيڪرائيي جي جهيل (تڙ) تي ويٺا. "ڪڇ" ۽ "ڪريڙ" جا ڏکڻ جي ڀاتي جا راو ٻڌ هٿا سي "گهوڙا واهي" ڏاڙا هٿندا هٿا ۽ ڦريٽن ڪري مال ڪٽي ويندا هٿا. انهيءَ ڪري ماڻهن ۾ آزار مچي ويو هو. جڏهن تالپورن جو دور آيو تہ حڪومت طرفان سنڌ جي قومن جي مدد ٿي. ان وقت خليفي گل محمد راڄسين هوڻي جي وڏي عزت هٿي ۽ هن ڪڇ ۾ پرنديارين تي وڃي راڄ ڪيو هو. ان وقت ڏکڻ سنڌ جي حد مان لنجن جو مال هٿيو. پهرائين راڄوٽي ڀاڪ لاءِ "ٻني وارن "راڄسين هوڻن" فقيرن جون ۾ دفعا وڻن ميڙيون ويون ۽ ڏکڻ ڪين ميجيون. هوءِ هٿان سنڌ مان لنجن جو لشکر چڙهيو ۽ فقيرن کي پرنديارين مان ميڙ لاءِ گهرايائون. پر تڏهن به ڏکڻ نہ ميجيو. پوءِ سنڌ جي لشکر ڪريڙ ۾ ڏکڻ تي چڙهائي ڪئي. انهيءَ مقابلي ۾ ڏکڻ هيٺا ٽيا، آڻ ميجيائون ۽ مال موٽائي ڏنائون. ابن الياس، سرماڻ، لکو، مانجهي، همير ۽ ٽينجڻ لنجن مان همت پريا مڙس هٿا. ٻئي طرف سنيڊل، هالو، واگهو ۽ راوت ڏکڻ جا اڳواڻ هٿا. انهيءَ جنگ تي پرنديارين جي راڄسين هوڻن فقيرن مان ڪنهن بيت چيا:

---

* راوي (مرحوم) خليفو صابر پٽ خليفو علي "راڄسينءَ هوتو" لنجو دل، ويڻل آبن جو تڙ، تعلقو مني. خليفي مرحوم سان ۱۹۵۹ع ۾ ڪڇهري ٽي ۽ هي احوال قلمبند ڪيو ويو.

اللّٰهُ جَلَّ جلالہ، جڏهن سفر سنيوڑا
سوڻ سڀرا ساٿيين، ويندي وات ٽيا
آبن، الياس ٻاڻ ۾ ٽيا سرمان وٽ سوڙها
تہ هلو پڇون لڪي کي جو ڀلو آن جو ڀاءُ
مانجهي پٽ مظفر جو آ رهائين جو راءُ
هلايائون پٽي همير کي، جنهن دانهه در ڏيکا
سعيو ڪري سومراڻي، هنيو ٻاڻ هتا (۱)
وڃي ڪڙڪيو ڪوٽ ۾ ٽينجن ڪيو ٽيڪا
تنهن پڇي پٽ پورا کي، وڙهن جي ويرا.

—

ڪيڏا ڪريو ڪوٽ ۾ سينڊل سنڌين ڏي.

—

"هالي کٽا هلائيا، ڪيي ڪاڪريا.

—

ڪيو ڪاڪرن کي، ويڻو واکو ائين جوءَ
"پڇن مي پيتين جڏي، آ ڪو جنين هوءَ" (۲)

—

سائڻو منهي سونڊري، تو ٻورا ڪٽي هير
مٽي جا وڙهن ويرن، سا رکي راحت روح ۾.

—

ڪڙيو مٽان ڪاٽ، نهاري راوت راءُ
هڪڙا ميڙا مريدن جا، بيا پسو هير آيا
ڪن نير ٻڌا ڪڙا، ڪني لال لانگوٽيا
کي گهٽا پٽن گودڙين، کي سونهن سفيدا

---

(۱) سومراڻي يعني اولياء راڄسين سومراڻي، جنهن جي هن طرف کي دعا هئي ۽ دشمن کي پٽ جي ڪاڻي.
(۲) "پيتين جڏي" ڪڇي سنڌي جو محاورو آهي ـ معنيٰ "پيتون جڏي".

Gul Hayat Institute

اوچن جن سين اهڙا تن سين هٿيار ٻڌا
ڪُنڊ ڪنارا، ڪاتيون، هٿا جَنْبُورَن جوڙا
ري سِراڻان سڻا، هيرن پيڙ پيا
وڍيائون تنهن واڳهي ڪئي، جنهن جا ڏُڍن ڏڙ ٻڌا
راوت رؤنسي وڙائون، جنهن جي نڙي
ناڏ ڪيا (۱)
ڪني چٽي ڪينءَ سين، لال لنجا وريا
لٽن ڏولائي جا ڏينهڙا، لٽن واءِ سڻا
ويندا سي ايمان سين، جي ڪلمون چون ڪيا

Gul Hayat Institute

(۱) روسي وڙائون=ماري وڙائون. نڙي ناڏ ڪيا=لبڻ مان رت رلا ڪيا.

۹. جتن ۽ چانگن جي چاڻي واري جنگ

هيءَ جنگ ميرن جي اوائلي دور ۾ لڳي. 'چاڻي' هڪ 'گهاريءَ' يا 'کاريءَ' آهي، جنهن ۾ سمنڊ جو پاڻي ويڙ تي چڙهي ۽ لهي. 'چاڻي' جي ورڀان ڏکڻ طرف بہ ڪافي گهٽي زمين آهي. چاڻي جي ڏنڊ، ديهہ ڪاڪ (ٽپو ڏوڄهو) تعلقي جاتي ۾ آهي. هن جنگ ۾ هڪ طرف جتن هٿا تہ ٻئي طرف ٻيا راڄ هٿا، جن سان گهٽا چانگ هٿا. الهيءَ ڪري هن جنگ کي 'چاڻي واري جنگ' يا 'جتن ۽ چانگن جو مارو' سڏيائون. جت، 'چاڻي' جي ورنءَ ڀر (ڏکڻ طرف) هٿا ۽ چانگ ۽ ٻيا راڄ اورئين (اترئين) طرف کان آيا. ٻنهي طرفن جا جيڪي ماڻهو مٿا ۽ اتي لٿيائون، انهن ماڻهن کي 'جتن ۽ چانگن جا ديئر' چون، جيڪي جاتي تعلقي جي ديهہ هيتمان ۾ آهن.

هن جنگ جون ڪالهيون ويندي هن دور تائين ٻڌي ۽ لاڙ طرف مشهور رهيسون آهن ۽ اسان ٻڌندي پيا دوران ست روايتون قلمبند ڪيون، جن مان ٻه ويون ٻڌ ٻين سڃاڻن جون آهن ۽ باقي ٻوين ٻن مان هڪ حاجي ناهڙ چانگ جي ۽ ٻي ڇڻي جت جي آهي، جيڪو ٻاڻ انهيءَ جنگ ۾ موجود هو.

Gul Hayat Institute

روايت حاجي سرماڻ خان*

مرحوم حاجي سرماڻ خان ڳهيڙ چيو تہ: 'چاڻي' واري ماري ۾ جڏهن هڪٻئي کي سامهون ٿيا تہ شيرخان

---

* حاجي سرماڻ خان جي ڳوٺ مڪان پونبري ۾ ۲- جنوري ۱۹۵۰ع تي ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪئي وئي. آمريڪا مان پڙهائي ڪري ۱۹۴۹ع ۾ وطن ورڻ بعد سندس جنگي سگهڙن سان ڪچهرين ڪرڻ واري رٽيل ارادي موجب هي ٻيءَ ڪچهري هئي.

جت، سمندر چانگ کي پنهنجو ستّ چائي سڏيو. هو پوڙو هو ۽ سڏ ڪوڻ سمجهائين، تنهن تي اڳ ۾ پيروزشاهه وڃي شيرخان کي سامهون ٿيو. پويان سمندر به وڃي سائس گڏيو. شيرخان جت جو ترار هٿي تہ پنهي مان باهر هلي ويئي:

سڏ ڪيائين سمندر کي تہ آيو پيروزشاهه،
هٿيائين هڪل ڪري تہ پنهي مان ٻهار.

شيرخان جت وڏي همت وارو ۽ بهادر مڙس هو. ترارن جا ڏڪن ٻتان ڏڪ لڳس ۽ هاسي کان گوشت پٽي لڏيس تہ به پٽي وڙهيو. جڏهن چيائونس تہ هي زور وارا ڏڪ آهن، پيهي ڪوڻ سگهندين. چيائين تہ: "هي قسمت جا ڪيما آهن، ڏل ٻيا لڏن." سندس سؤٽ راڏو به سائس جنگ ۾ گڏ هو ۽ وڏو پهلوان هو. پوءِ سندس دل ٽوڙڻ لاءِ ڪنهن چيو تہ: "راڏو مري ويو ۽ تون به ڇاڻ تہ مئين." تڏهن وڙهندي ورندي ڏنائين تہ:

"راڏو ڪو مري!
راڏو مري تہ درتي ڏهي، نونڊ نچن!"

يعني تہ جي اڄان درتي ڪاڻ ڏهي آهي تہ راڏو به ڪوڻ مئو آهي. ائين تراڙيون هڻندي شيرخان اچي راڏي جي لوٽ مٿان ٻيٺو. راڏي کي بندوق لڳي هئي جو مئو هو. چيائين تہ:

"راڏي جو ڏهيہ (ڏاڻ) هنيون ڪيو آهي."

پوءِ ست ڏيئي سامهون هڪ چانگ کي دَسي چيري سندس رت جو چرون پري ٻيٺ لڳو، جنهن تي سندس لنگهي چيس تہ: "متان هن جو رت ٻئين جو هن کي ڪنهڙي جي بيماري هئي." تڏهن چيائين تہ: "راڏي جي موت مون کي هٿين تي تئي وڏي آهي، جيڪو دشمن جو رت پيان تہ من ٻاهه ڏري ٿئي!" ان لڙائي ڪان اڳ دلدار جت تاڙجي

Gul Hayat Institute

ويو، جنهن تي سندس يار الهداد ڪرمتي شاعر ٻيٽ چيا، جن مان هڪ هن طرح ٿو:

اڙڏو الهداد چوءِ مون سين هو ياري برابر يار
سو من ڪي مور نہ وسري دل منجهان دلدار.

روايت خانبهادر خيرمحمد خان چانڊيو *

اول ڪنهن وقت چانگن، "چام" نالي جت ڪي ماريو هو. پوءِ چانگ ۽ جمالي هڪ ٻيري جڏهن "ميگر-پيرن" جي ميلي تي جاتي ۽ آيا تہ دينار نالي جمالي کان بندوق چڪي وئي ۽ جت مٿو. انهيءَ تي جتن، سردار شيرخان چانگ سوڌا چاليهہ مڙس ماريا. پوءِ چانگ ۽ جمالي سنيري ڏهي وڏو لشڪر وئي جنگ لاءِ آيا. فيروز شاه ۽ سمندر چانگ سردار هٿ ۾ پئي طرف شير خان جت سردار هو. جنگ ۽ شير خان ڪي تراريون لڳيون ۽ آندا لڙڪيس پر چيائين تہ "اهي قسمت جا ڪيسا آهن"، آخر ڪار ماريو. جتن سان ٻيا سندن ٻنهنجا راڄ وارا ٻيڙا هٿ. شيرخان وارا راڏائي جت هٿا. لاڪائي جت هن جنگ مان پڄي ويا.

اهو لائق نہ هو لاڪي جو، ويو چائي ۽ ويرچڏي
راڏا راڄ اڏي، جوان ڪهڙيا آهن جنگ.

ڪنهن پئي قبيلي جي پروچ اکوان ۽ شيرخان جت ڪي ڏاڙهي ڏني هئي تہ هو ساڻس ٻيڙو رهندو، پر اهو نہ پڄي ويو. تڏهن ڪنهن جيو تہ:

ڏاڙهي ڏنياء جت ڪي سا وڏي ڏرپ ڏياء
جهڪو جهڻ ڪياء، گهر گهگهيرون لڄائي.

* مرحوم خيرمحمد خان چانڊيي سان سندس فرزند مرحوم محمد يوسف چانڊيي جي دعوت تي سندس ٻنهنجي ڳوٺ (لنگ لاڏيون) ملاقات ٿي. مرحوم ان وقت پيرمرد هو پر اڃان ڏڍ هو. اڳئين وقت جون چڱيون خبرون ٻڌايائين.

حامد خان رند جي روايت

شير خان راڏو جت هو. سمندر ۽ پيروز چانگڻ هٿ، جن جمالين سان گڏجي جتن تي حملو ڪيو. جٽ ماريائون ۽ انهن جي گهرن ۽ گهوڙي سامان کنيائون ۽ ماڻن کي ڏريائون. شير خان کي جڏهن چانگن جي حملي جي خبر ملي تہ "سمندر سمندر" ڪري اٿيو. مقابلي ۽ سمندر ۽ پيروز کي ماريائين ۽ پوءِ پاڻ ۾ مارجي ويو. انهيءَ جنگ تي شاعر اللڏڻ داد هيڏيان بيت ڏنا:

سڏ ڪيائين سمندر کي، وڃي هيروز خان
ٻوڙي ٻيلين کان ٻچيو، تہ هو چا ٿو چوي خان
چئي: سڏ ڪيائين تو کي، وڃي ٿو پيروز خان
اتي سمندر ڪالهہ سمجهي، ڪئي عمراڻي آڻان
ار سڏيائين سمندر کي، پوءِ اٿيو هيروز خان

شير خان جو پهريون ڏڪ سمندر ۽ پيروز خان ٻنهي کي ڪٽي ويو:

شاهس واليڏنا لوهار، جو تو گهڙيو شڪيلو شيرخان جو
هٿي جي هڪڙي کي تہ ٻنهي سان پهار.

ستڙها ويري سي جي لوهہ نہ لڇين ۽ گهرپار نہ ڪرين. چانگن جا چگا مارجي پيا ۽ پوين کي پوهہ اها ساڃاڻ نہ رهي تہ جتن جي لوڙهي جي لڄ رکن.

چانگن ۽ جمالين کي چا چوان آئون
چانگن ۽ جمالين جون ٽڪيون نہ ماڻون!!
هوند هڪا پشڪيزن جا ڏنگر نہ ڏاڻائون
ڪير ڪيائون، نيائون پڙچ پنڊا ٻاڻ سان.

دودي زنگيجي جي روايت *

ان وقت جت، ديهه "چيچ درس" تپو مڙهو بولاخان، تعلقو چاتي ۾ ويڙل هڻا. اتي جتن جي هڪ مائي گيهه ڪٽي هٽ تي وڪڻ آئي. مائي ۽ واڻيو ٽڪا مڻا ٽيا. هٽ تي هڪڙو چانگ ڪٽ تي ستو پيو هو، تنهن واڻيي کي چيو ٿ: "ڪهڙو نه خسن وارو ماڻهو آهي، اڙي واڻيا ڏي پئسا!" اتي مائي چانگ کي چيو ته: سنياري ڳالهاءِ. تڏهن چانگ چيس ته: توکي به حسن ڪنيو پيو گهمي. انهيءَ تي مائيءَ جو هنيس سنگهه گيهه وارو مٿي ۾ ته ڪٽا گهڙي ويس ۽ چانگ مري پيو. پوءِ چانگن پلاند وڻ لاءِ مائي جي ٻاهه کي ماريو، جيڪو جتن ۾ سڪر هو. اتي جتن وري چانگن مان ڪنهن سڪر ماڻهو کي مارڻ جو قصد ڪيو. سورات جو راڊي سملڪ جي ترار ڪنياڻون، جنهن تي راڊي جو نالو ۽ لوهار جو نالو لکيل هو. جت چانگن جي راج ۾ گهڙي پيا ۽ چانگن جي سڪر کي مارڻ لاءِ تلوار جو وار ڪياڻون. چانگ ته مري ويو ۽ ترار ڪٽ کي لڳي ۽ ڪٽي ويئي. ترار کي ستت ڏنائون ته ترار ٻڌي ٻئي ۽ نالي وارو ٽڪر ڪٽ ۾ لڳل چڏي موٽي آيا. چانگن صبح جو ترار ڏٺي. ڏنائون ته ترار آهي جتن جي سردار راڊي ملڪ جي، سو اها ترار کڻي آيا شيرخان چانگ وٽ، جيڪو چانگن جو سردار هو. شيرخان اتان ٽي چڙهيو. اول اچي جاتي وٽ ٻيو شهبيگن جتن جي ٽولي مٿان. جت وڙهيا ۽ شيرخان چانگ کي ماريائون. اهو حملو ٽيو "ڪٽڪي" وٽ ٿيو مغلپين ۾، ۽ چانگ اصل ويڙل تعلقي بدين جا هڻا. پوءِ چانگ موڻيا تن وڃي چوڏهن راج چاڙهيا هوڏانهن ڪچ مان ٻن جت

* هي روايت سگهڙ دودي زنگيجي جي زباني، ڪچهري چوهڙجمالي ۾ تاريخ ۲۲- اپريل ۱۹۶۲ع تي قلمبند ڪئي ويئي.

Gul Hayat Institute

آکري آيا. ٻئي لشکر "چاڻي" ۾ اچي دوهندو مقابل ٿيا. ٻهرين سٽ ۾ جتن جو وڏو راڏو ملکاڻي مارجي ويو. ٻوءِ باقي وڃي رهيو شير خان جت، جيکو ٻن ملکاڻي جتن مان هو. انهيءَ لڙائي ۾ وڻڻهين فقير جت جي ياد سان رَجُو ٻوڙو سالار وڙهيو هو. "چڱو" جت جيکو سگهڙ ۽ شاعر هو، سو ٻه هن جنگ ۾ وڙهيو هو، سندس نڪ تان ترار آئي، جنهن تان ٻوءِ سونو نڪ وجهرايائونس.

روايت کيڻا خان*

کو چانگ بيمار هو، تنهن جتن جي ائين ۾ ٻئي کير پيتو ۽ آتي ئي کٽي مري ويو. چانگ ڪڏجي شيرخان جت وٽ آيا، تنهن چيو تہ: ادا! چانگ اهڙو سگهو مڙس ڏسي کونہ هو جو جتن ماريو هجي. اوهين مڙي وڃو، خواهہ مخواهہ ماٺهو وڙهي خراب ٿيندا. شير خان جي انهي جواب تي چانگن کي جت ماريا.

چانگن ڏٺو تہ متان جت ويرون، سو چانگن جي سردار وڃي ميرن کي سڏ ڏيئي ساڻن ماڻڻي ڪنديءِ ۽ ٻوءِ جتن تي جڙوٽي ڪنيائون. انهي تي ميرن، جتن جي سردار شير خان کي فيصلي لاءِ گهرايو. ميرن سندس هلت چلت ڏسي چيس تہ: شير خان! تنهنجي مٽي ۾ گهنڊي آهي. شير خان جواب ڏنو تہ: اها تراريون کيڏنديون. ائين ڇڻي دربار مان هليو ويو. ميرن کي شير خان جي سرڪشي تي ڪاوڙ آئي، تن چانگن کي مدد ڏني، جن جاڻيءَ ۾ وڃي جتن تي حملو ڪيو.

---

* هيءَ روايت سگهڙ کيڻا خان جي زباني، وڻيجي ۾ حاجي ڪرمي مرحوم وٽ ٽيل ڪچهري ۾ تاريخ ۲۳- سپٽمبر ۱۹۶۱ع تي قلمبند ڪئي وئي. راوي کيڻا خان سنہ ۱۹۶۳ع جي آخر ڌاري وفات ڪئي.

Gul Hayat Institute

آئي جت جوان، توتي دودا ديمون آئيون
توڏانهن مير سرائي موڪليا صوبا ۽ سلطان
شير اٿي شير خان، ڪر ڪا ڪيڏ ڪني جي.

جت ۽ شير خان جي اڳواڻي هيٺ لشڪر گڏ ڪري مقابلي لاءِ ميدان ۾ آيا. لڙائي هلندي شير خان جت، چانگن جي سردار تي وار ڪيو تہ ان جو پاڻيجو اڇي وڃان پيو تہ من جت سردار جي ترار مون ڪي لڳي تہ، پوءِ مامو ڏڪ هڻي ماريس. ۽ شير خان ترار هنئي تہ مامي پاڻيجي ٻنهي مان ٻاهر.

ٻين مٽن مان ٻاهر ٻئي، تنهنجي ٻونهري سلطان
مر مرڪي ٻيءَ تنهنجو دولهہ "دريا خان"
مر مرڪي ساڻ تنهنجي ڪهڪهيري "گلشان"
جنهن توکي ڏيج ڏني، تو هٿي پيتي پهلوان
سانگين جا سلطان، آهن وڏا مينهن مٽان ۽ تو.

پوءِ شير خان جت تي ۽ سانگين يعني ترارين جو مينهن وسي پيو. زخمي ٿي ڪري پيو ۽ اتي ئي ٻاڻ پورا ٿيس.

جتن چانگن جهور، ڪيائون ٽل پل ٽاڪويو
جتن سٽي چانگ سٽو ڪيا، پڳا ٽٽون ٽوپڙ ٽور
ساهو جت شير خان سين، مرڪي ٻيا مور
تن سڪ مغليين وٽ، وڃي ڪي قائم ڪچهري ڪور

انهيءَ واقعي کان پوءِ جت وڃي جاتيءَ ۾ وڌا.

هن جنگ ۾ جتن جي سورهيائي ۽ ميرڻ خان جت ۽ سندس ساٿين جي بهادري کي ڪنهن ڳايو. هي سڀ مڙس هن جنگ ۾ ماريا.

جت ٻيا عيد نماز ۾ پرهي ٿت (ٿيهر)
تن پورا پاڳو تن ڪي، هٿا واري ڏنا ور
سو ڏا سڪيلن ڪي هٿا ساهوين ڪيا سر. (۱)

---

(۱) ڪيا سر سيراڻ چاڙهايو.

سڀهي جو سڏ ٻڌو، جت لڳي ٽي لاري
مانجهي ميرڻ خان جي، هٿي اوچي انباري(۱)
سونهي سير شير خان جي، رڻ ۾ پاٽاري.

رڻ ۾ زنگي خان جي ٿهي خاشي ڪير وڙهي
جيڪي آيا عالم خان سين تن مان وٽڙو ڪين وري.

جيڪي آيا عالم خان سين سي سڀ جنگين جا جونجهار
ستونهي سونهاري چونڊ تي، هو ميرڻ مٽيادار
انهين ۾ ماهٽن جا سينگار، وڃي لحظي ۾ لال ٿيا.

منشي محمد صالح جي بياض ۾ لکيل بيان

ميرفتح علي خان سڀ پاڙو (اڪوڙ) مصاحت لاءِ گهرايا. سڀني ميرصاحب جي ڪالهه ڏيڻي، ۽ شير خان جت چيو ته آڳ راءِ سان شامل نه آهيان. ميرزور رکيو ۽ جواب گهريو. شير خان جت مٿهن مٽي هٿي طرف ڪيو. ميرچيو ته: "تنهنجي ڪنڌ ۾ ور آهي." شير خان چيو ته: "جي سچي ميري ۽ جون تلواريون گڏ ڪندين ته به هي ور ڪيڙي ڪونه سگهندين." ائين چئي پنهنجا ماڻهو وٺي هليو ويو. ميرپوءِ جمالين، چانگن ۽ ڪوسن جي راڄن جي پٽيرائي ڪئي جن کي جتن مان خوف هو. تڏهن شير خان جت وارا قليلي جي ڪپ تي ويڙل هٿا. پهريون مقابلو ٿيو جنهن ۾ جمالين، چانگن ۽ ڪوسن جون جتن پٽيون ڪيڙي چڏيون. پوءِ انهن جا وارث لوٽون ڪٽي اچي حيدرآباد جي ڪوٽ هيٺان ٽي لنگهيا. ميرپئي پڇيو ته پئي پڏايائونس ته هي جمالين جون، هي چانگن جون ۽ هي ڪوسن جون لوٽون آهن. هن جهيڙي بعد جت لڏي وڃي جاتي ۾ ويٺا.

---

(۱) ميرڻ خان چانگ.

ان واقعي بعد سيني راڄن جتن کان هدلي وڻن جي رت رتي. پوءِ اُڻن تي چڙهي تڏن ۽ تراريون ويڙهي جاتي ۽ ويا ۽ اوچتو جتن تي حملو ڪري انهن جا ٻار ٻچا ماريائون ۽ مال ڪاهيائون. شير خان کي اوچتو خبر ملي ۽ هو هليو آيو. جمالين ۽ چانگن جا سردار ٻئي گڏيا آيا. ٻنهي مان هرهڪ جي مرضي ٿي ته آڳ شيرخان کي ماري ميرون سرخرو ٿيان. مگر جيئن هو ويجهو آيو ته شيرخان هٿي جا ترار ته ٻنهي مان ٻاهر هلي ويئي.

اڳي جت جوان، توتي دودا ديميون آئيون
توڙانهن ميرُ سيرائي موڪليا، صوبا ۽ سلطان
تون ڪر ڪوڪيڊ ڪني جو، شير اڳي شير خان
تو ٻيتو اوٻارو علي جو، ڪ ٻيڪ ٻيتياء ٻهلوان
ٻنهي مٽين مان ٻاهر وڻي تنهنجي سونهري سلطان
هوندين خوالي حورين جي، جنت منجهه جوان
تو لڏيو عهدي سين ايمان، هي فاني جڳ فنا ٿيندو.

—

ڪاڏ ٿون ٻيٽون ڪنهن جو ڪوڏ ٿي ٻڌو ٿي
ڪيو گناهه غريبن
جنهن تي چوڏ نهن راڄ چڙهي ٻيا، حملو ڪيو هزارن
ٻوءِ سرهي ٻڏي سمدرو، ڪ جو لاڪاٽين. (۱)

—

چانگن جمالين جون مٽيون نه مائون!!
پُشڪ مان پيدا ٿيا هوند لڇون نه لٽيائون (۲)

---

(۱) لاڪاڻي پاڙو جتن جو.

(۲) پُشڪ = گهگهو. حاميد خان رند هيءُ بيت هيئن ڏنو ته:
چانگن ۽ سراين کي ڇا چوان آئون
ڪومن ۽ جروارن جون مٽيون هيون مائون
تڏهن پڪا پشڪيڙن جا ٿي ڏيگهر ڏاناڻون.

چولي ۽ گهگهي جـو ڪـر ويچو وڏائون
ڪُٽُـر ڪيائون، جو نيائون وڙڇ ٻنڊا ٻاڻ سان.

—

ماڻ معصومن جـي، ڪانهي مـوت مـدام
ڪٿهن ويل ڪانہ ڪي، ڪا چانگن انکل اوغام
ماڻ جي ملام، تن تي رهي گلا گهگهيرين جي.

حاجي ناهڙ چانگ جي روايت*

ميرن (۱۷۸۶ع ۽) بادشاهي ورتي تـ ان وقت جت ۽ چانگ زور واريون قومون هيون. جتن جي سردار توڙي چانگن جي سردار جو نالو شيرخان هو. ميرن جي ڪنهن وزير ميرصاحب کي چيو تـ انهن قومن مان حڪومت کي خوف آهي. وزير جي انهيءَ انديشي جو آزمود و هن طرح ورتائون، جو ميرصاحب ٻنهي قومن جي سردارن کي ٻاڻ وٽ گهرايو. آڏو وزير جو طنبو هو. اتي سلام ڪوٺ پريائون ۽ قناتون ٽاڙيندا اچي ميرصاحب جي طنبو تي سهڙيا. اتي ميرصاحب کي ٻ ڪ ٽي.

چانگن جو سردار شيرخان چانگ هر سال جاتي ۽ "مُٽگرينين" جي ميلي تي اچي اولياء جا پڙ ڪيرسان ڏٺارينڊو هو. اها جتن جي جوءَ هئي. تنهنڪري وزير مصلحت ڪري جت سردار کي چيو تـ: شيرخان چانگ تنهنجي حد ۽ اچي ٿو وڙ ڏاري، تون چو نٿو ڏٺارين؟ جتن جي سردار چيو تـ: اها رسم آهي جا هو اچي ڪندو آهي. آءٌ ڀي ڪانہ ڪندس.

شيرخان جت جو اهو جواب ٻڌي، وزير ٻين جتن سان مصلحت ڪئي تہ وڃي چانگن سان ويرِ وڃهي اچو. ٻوءَ

* هيءَ روايت حاجي ناهڙ چانگ پٽ حاجي ميران (۱۹۶۴ع ۽) عمر اسي سال کن ويٺل ڳوٺ مرزاخان چانگ جي زباني، پير ملوڪ شاهہ بدين وٽ ڪچهري ۾ تاريخ ۱۹- ڊسمبر ۱۹۶۴ع تي قلمبند ڪئي ويئي.

Gul Hayat Institute

دلدار نالي جت ٻيو هڪ جت سان ڪري، ويس مٽائي، جوڪي بنجي مرليون ڪٽي "مارڊ مٽير" (هن وقت ديهه، ٻهڙي کان ۴ ميل ڏکڻ اوپر تي) ۾ گل محمد نالي چانگ جي ڪري تي آيا. وات تي هڪ ماڻهو دلدار کي سڃاتو، تنهن کي چيائين تہ: "ديس چوري پرديس ٻکيا، وڃون ٿا ٻکيا ڪندا." ڪري تي گل محمد کي چيائون تہ رات ترسنداسون. پوءِ رات جو مڙس کي ڪهي هليا ويا. اها سڌ چانگن جي سردار شيرخان کي ۽ پڄي وئي.

هوڏانهن جڏهن شيرخان جت سردار کي خبر پئي، تنهن "ٻيبان" نٿور" ولاسي ڏاڻي ("ڪيڻ" کان هڪ ميل ڏکڻ تي سندس قبو، جتي "ٻيبان غوث" جو سڏجي) کي گهرائي وڙتو ۽ ڪيس ڪيائي تہ چاڙهي، دلدار جت جون ٻانهون ٻڌائي، مٿي تي قرآن شريف رکائي، کلهي تي واڪ ڪري ڏنائينس تہ هاڻي وڃي خون بخشاءِ. ميڙ ٻهتي تہ شيرخان چانگ راج گڏ ڪيو. تن مصلحت ڪئي تہ ميڙ ڪين موڪائيندا سين، گل محمد جو خون معاف ڪنداسين. گل محمد "محبتاڻي" پاڙي مان هو ۽ محبتاڻي "وڏاڪن" (شيرخان چانگ وارن) جا پاڙ ٻڌا. انهيءَ مصلحت ۾ هڪ ڪيڻائي چانگ به ويڙل هو، جو ٻوڙو هو. تنهن اها ڪالهہ نہ سمڊي. سو صبح جو سوير ترار ۽ ڪوڙي ڪٽي ٻاهر جهنگ تي ٽي ويو تہ دلدار جت ڪيائي سوڊو سامهون گڏيس. هنيائينس جا ترار تہ مسني وڃي پري پيس. اهو لقاءِ ڏسي ٻيبان سڳوري آٽ ڪٽي پوٽي واريو.

شيرخان چانگ کي جا اها خبر پئي تہ چيائين تہ: ٻوڙي قهر ڪري چڏيو، پر هاڻي ويسر پڄي ويو. متان متڪرين اولياءِ جو ميلو ۽ اجي پريو آهي. صلاح ڏنائونس تہ ۽ هاڻي تون وڃ ڏاڻن ۾ وڃ. شيرخان چيو تہ: ولسي تان پيرو ڪونہ پچندس، پر اڳي وڏي ٽاڻ سان ويندو هوس،

Gul Hayat Institute

هينئر رکبو پنجاه گهوڙي سان ويندس. انهيءَ مصلحت سان شيرخان چانگ پنجاه ماڻهن سان سوار ٿي "مگرپين" وڃڻ لاءِ سنپريو. جهليائونس ته نه وڃ، پر شيرخان چيو ته ويندس. اها خبر جت سردار کي پئي، تنهن چانگن جي اچڻ واري گس ٿي کاهو کٽائي، مٿان مٽي پرائي، زمين هموار ڪري چڏي ۽ پنجاه توبچي ڪوڏي جٽ وهاري چڏيا. چيائين ته جي چانگ وڙهي ته وڙهجئو، نه وڙهي ته گس ڏجؤ.

تڏهن ڪنهن چيو ته: "سردار، چانگ تي ايڏو تو وسهين ته پلا آزمودي خاطر ڪو اڪيلو سوار موڪل جيڪو وڃي چانگن آڏو مٽي، پوءِ ڏس ته چا ٿا ڪن." پوءِ سوار موڪلياٿين، جنهن اچي شيرخان چانگ وارن جي اڳيان گهوڙو واريو. شيرخان چانگ سان گڏ همراهن ۾ ديتار نالي جمالي هو، جو ڪوڏي جٽ توبچي هو، تنهن چيو ته: دشمن آڏو اچي گهوڙو واريو آهي، هٿ ۾ بندوق. شيرخان ٿي دفعا جهليس ته به هو نه مڙيوءِ هنيائين بندوق ته مڙس وڃي ڪريو. اهو لقاء جو پريان جت سردار پئي ڏئو، تنهن پوءِ ماڻهو موڪليو ته چانگ اچن ته نه چڏجؤن.

چانگ ويجها آيا ته هنن بندوقون هنيون ۽ پنجاهي مڙس وڃي ڪريا. پوءِ جت سردار چيو ته اڄ ۽ جيڪي منجهن جيئرا آهن، انهن کي ڪهي چڏيو. شيرخان چانگ زخمي هو سو ميدان ۾ تراز نراڙ کي ڏيو ويٺو هو ته ڪنهن چيس ته هاڻي تا ڪهنئي. جواب ڏنائين ته: "رڍ ٻڪري ميلي کي منهن ڪانه ڏيندي. جڏهن اٿور (پاڏا) ڪٽيندا تڏهن ميلو مچندو." پوءِ مڙس سڀ مارجي ويا. جاتي جي پهلاج واڻيي، اها خبر شهر ۾ ڏني ۽ اتي جي مسلمانن گڏ ٿي لاشن کي تڙ ڏياري، جنازي نماز پڙهائي، لاش پٽين ۾ بند ڪرائي "رام پاراهي" جي مقام تي موڪليا.

Gul Hayat Institute

پيروزشاهہ ۽ حسن (مزاراڻي چانگ) ۾ پئي چڙهائي "مارڊ ملير" کان پئي آيا تہ نوڪرن چيو تہ مقام ڪ ميڙ آهي. ڇاڻون تہ ڪهڙي پاڙي تي؟ نوڪرن چيو تہ پنهنجي پاڙي تي. تڏهن گهوڙا مقام ڏانهن وار يائون، اتي پيروزشاهہ قول ڪيو تہ: "ادا شيرخان! اڻين ڏينهن اندر ويڙ وڻي اڇي تنهنجي ماني ڪندس يا پاڻ پنهن جي ماني گڏ هلندي، هاڻي گهر وڃڻ اسان کي حرام آهي."

پيروزشاهہ ۽ حسن پوءِ ڪوٽ جي باهران طنبو هڻائي ان ۾ رهيا ۽ راڄ گڏ ڪيائون. همراهن کي چيائون تہ: اوهين سنبت ڪريو تہ اسين مرشد کان دعا پنيو تا اچون. لشڪر کي آن نہ ڪارايو پر ڪير ۽ آمل جو ڪاڙ پياريو. اڻين چئي ڏين ۾ احمدشاهہ قلندر ڏانهن روانا ٿيا. احمدشاهہ جي خليفي، پيروز ۽ حسن کي ايندو ڏسي شاهہ کي ٻڌايو تہ پئي ٻيا اچن. قلندرشاهہ چيو تہ: مون ڏي نہ اچن. پيروزشاهہ ۽ حسن غم ۾ اتي ئي ويهي رهياہ. ويڻي ٽيو ڏينهن ٿين، تڏهن احمدشاهہ سندن ڇا ڪئي. خليفي ٻڌايو تہ: ٽيو ڏينهن ٽيو اڻن انهيءَ ڀيٽي تي، نہ آن نہ پاڻي، ويٺا آهن. احمدشاهہ چيو تہ ڪو ظلم ٽيو اڻن، سڏيون. چانگن چيو تہ: تون مرشد آهين، دعا ڪر تہ جتن کان ويڙ وڻون. احمدشاهہ خليفي کي جهنڊي آڻڻ جو حڪم ڏنو ۽ پوءِ جهنڊو چانگن کي ڏيئي چيائين تہ: جمعي ڏينهن جهنڊو کوڙجو.

هتان پيروزشاهہ چڙهيو تہ ساڻس چانگ سي گڏ هٿا. هڪڙا سنجراڻي چانگ (جيڪي تلهار کان الهندي ويڳل هٿا) تن جو وڏو ڏاڏو سنجر ۽ پيا ٻوراڻي چانگ جن جو وڏو شادمان. ٽيا سيراڻين وارا جمالي (جي اڳندا ويهندا چانگن سان هٿا ۽ ديندار ۽ انهن منجهان هو) ۽ پيا راڄ ۾ ساڻن ٻيڙا هٿا.

Gul Hayat Institute

جڏهن جت سردار اها خبر ٻڌي، تڏهن "چالي واري ڏوري" وٽ ڪاهو ڏياري سڄو راڄ ۽ ٻار ٻچا اندر ويهاري حفاظت ڪري ويهي رهيو. پيروزشاهه ۽ وڃي گهيرو ڪيو ۽ جت سردار شيرخان کي چيائين تہ: راڄ ڇڏي ٻاهر نڪر تہ لڙائي ڪريون. پر جت رکو حفاظت ڪري ويهي رهيو. ٻوءِ چانگ سوڻ (۱) ڏسي تولیون ٿاهي، ڪاهي جي چوڌاري حملو ڪري آيا. ٻوڙائي چانگ ٻڌيان ٻڌي آيا ۽ سامهون پيروزشاهه وارا هٿا. اتي شيرخان جت سنجر چانگ کي سڏيو پر هو سامهون نہ ٿيو. انهيءَ تي پيروزشاهه چيس تہ: آءٌ تنهنجو مٽ آهيان، تون مون کي سامهون آءُ. تڏهن شيرخان چيس تہ: چگو تون منهنجو مهمان آهين، تنهنڪري اڳ ۽ وار تنهنجو آهي. پيروزشاهه چيس تہ: منهنجي اکين ۾ رت تو ڏري، ڀريون وارو تو کي آهي، ٻوءِ وارو آهي ئي ڪونہ. اتي شيرخان ترار هنيس جا مٿان زرهہ ڪٽي اڌ مٽي تائين اچي ٻڌس. ايتري ۾ شادمان ٻوڙائي چانگ اچي وڃان ٻيو ۽ جت سردار کي ٻانهن آڏي ڏيئي، پوئتي ڪري، ترار هنيائينس تہ ڪلهي وڃان بغل تائين ڪٽي ويس. بت چنبڙائين تہ ڪري ٻيو. ٻوڙائي چانگ ۽ ٻيا اچي جي ٻويان ٻها تن راڄ کي ۽ ترارين-مان ڪڍي چڏيو. ننڍو وڏو ڪونہ چڏپائون. سنجر چانگ کونہ وڙهيو. لاکاڻي جت سامهون آيس، تنهن کي چيائين تہ: آءٌ توسان ڪونہ ٿو وڙهان، مون کي گهٽي ڏي تہ آءٌ نڪري وڃان. ان کي گهٽي ڏنائين سو هليو ويو.

پيروزشاهه پڇيو تہ فتح ڪنهن جي ٿي؟ چيائونس تہ پنهنجي. پڇيائين تہ شيرخان ڪٿي؟ چيائونس تہ سامهون ڪيرو ٻيو آهي. وري پڇيائين تہ سٽون آهي يا اونڌو؟

---

(۱) احمد شاهه قلندر ڪان مليل نيزو ڪوڙي وينا. چون ٿا تہ مينهن سان گڏ سٽي مچي وئي، اهو سوڻ ڏسي پوءِ جتن تي حملو ڪيائون.

چيائونس ته اونڏو. اتي چيائين ته جاتي اسان کي نه ڏنائين. مٽي کان ٻوءِ ٻه زمين ۽ چڪ اٿس. وري پڇيائين ته سندس راڄ ٻڌيو؟ چيائونس ته راڄ به مارجي ويو. تڏهن چيائين ته ٻوءِ سوپ ٻنهنجي کانئن ٿي، باقي ويرِ وڃيو ٿا هلون. هاڻي باقي جيڪي جيئرا دشمن آهن، تن کي ڪٿي چڏيو. چگو جت ٻه زخميو ٻيو هو، چيائين ته اهو شاعر آهي ان کي نه مارجوُ.

چگي جت انهي لڙائي تي ٻوءِ بيت چيا ته:

سڏ ڪيائين سنجر کي، جنهن گيدي ساريو گهر
نيهرو نکري آئيو، پيروز شاهه نر
جنهن جي بن سيٽن سان ٻاهر وئي سونهري سمندر.

وڏو گهر سنجراڻي جانگ هٿ ٻڪ انهن تي هڻي. ۽ انهي جنگ کان ٻوءِ چڏي ڏنائونس.

هڏائي هل تي آيا، جڙي جنگ تي آئيا
ڏاتهي ڏيهه ڪلايان، ڪيڙين ڪيل لائيا.

هڏائي جانگن (شيرخان جي ڪوٽ کان اوپر طرف وهڻ) مان ڏاتو اڪواڻ هو، جيڪو وڏا قول ڪري جنگ تي چڙهيو هو، پر ڏاتو ٻه ڀڳو.

شاعر چگي جت جا بيت *

چگو جت شاعر ۽ ٻنهنجي راڄ ۾ سرپال هو. ڪچ جي ابڙاسمي واري علائقي ۾ "سندياره" تلاءِ تي رهندڙ هٿا.

* چگي جت بابت احوال ۾ اهي بيت اسان مرحوم مالڪڏني فقير تالي جت کان ۲- جون ۱۹۷۱ع تي ٻڌا ۽ لکيا (فقير ۸۰-۸۵ سالن جي وڏي عمر جو ۽ وڏو سچاڻ هو.) سندس خدمت ۾ عزت اسان پاڻ ڪئي ۽ فقير انهيءَ محبت ۾ ڪيئي. سال اسان وٽ (سنڌ يونيورسٽي جي حيدرآباد شهر واري احاطي ۾) رهيو ۽ وفات ٻه اتي ڪيائين. چگي جي احوال ۽ چگيجي بيتن بابت سندس زباني بالڪل تصديق واري آهي.

Gul Hayat Institute

جڏهن خبر پهتس ته جاتي ۽ جتن تي ڏکيو وقت آيو آهي ته ماڻهو وٺي ڇڙهيو ۽ "چاڻي واري جنگ" وقت اچي پهتو ۽ پاڻ جنگ ۾ وڙهيو. پوءِ هن جنگ بابت بيت چيائين جيڪي هيٺ ڏنل آهن.

انهن بيتن ۾، جنگ کان اڳ وارا ڪي ٽاڪا ۽ جنگ جو سندس اکين ڏٺو احوال ڏنل آهي. ڇڪو پنهنجي طرف جي ڳالهه ٻوڪري، جنهن موجب سنڌ جي حڪومت ۽ ان طرف وارن ڪي جتن سان وڙهڻ جو ويچار هو. ان جو سبب اهو هو جو پهريائين ڪنهن جانگ هلي اچي چڙچ جا ڪائي ۽ جتن مائي "ڪوڙ ڀائي" ڪي اجايو اکر ڳالهايو، جيڪا هت تي گيهه وڪڻڻ آئي هئي. مائي همت واري هئي، جنهن اهو گيهه وارو ٽاڻ هن کي اهڙو ته زور سان مٿي ۾ هنيو، جو ان جا ڪنا اندر گهڙي ويا ۽ اهو مڙس مري ويو. انهيءَ تي فتح علي جانگ، جيڪو شايد حڪومت طرفان هتي ڪنهن عهدي تي هو، تنهن ڳالهه کي وڏو ڪري وڌائي حيدرآباد لکي موڪليو ته قومن ۾ فساد ٿيو آهي ۽ اهي وڙهي ولڻي ڏاروڏار ٿيا آهن ۽ جتن ڏاڍائي ڪئي آهي.

اڳتي بيتن ۾ ڏنل ڪن ٽاڻن، جنگ بابت پين روايتن ۾ آيل اهجاڻن ۽ فقير مالڪڏني جت جي وضاحتن مان اٽين معلوم ٿئي ٿو ته مير فتح علي خان راڄن ۾ صلح ڪرائڻ ۽ اندروني طور ملڪ کي مضبوط ڪرڻ واري رڳا موجب، شيرخان جت، شيرخان جانگ ۽ بيسن جگن کي گهرايو ۽ سمجهايو. ملڪ شيرخان جت، سنڌ ۽ ڪچ جي جتن جي وڏي طاقت کي خيال ۾ آڻيندي، مير صاحب جي ڳالهه تي ڪن نه ڏنو ۽ سامهان سوال جواب ڪيا. مالڪڏني فقير چيو ته: شيرخان وڏو دلير هو ۽ ڪنڌ ۾ گهنڊي وڄهندو هو. (ڪا ڳالهه نه وٺندي هيس ته منهن ۾ گهنڊ وڄهي ڪنڌ وراڻيندو هو) اها سندس عادت هئي. مير صاحب جي ڪچهري ۾ ٻ

ائين ڪيائين، جنهن تي ميرصاحب چيس تہ: شيرخان، گهنڊي ڪڍي گهاليو سمجهه. انهيءَ تي شيرخان جواب ڏنو تہ "ميرا اها گهنڊي مصريون ڪيندیون يا ڪنواريون لاهيندیون، باقي ٻئي جي لاهه جي ڪانهي." مصريون يعني تراریون، يعني جنگ ۾ تراریون لڳندیون ۽ پوءِ جي اها گهنڊي نڪري تہ نڪري. چاڻي واري جنگ ۾ شيرخان تراریون هنیون ۽ جهليون ۽ ميرصاحب سان پنهنجي ڪيل قول ڪي پورو ڪيائين. جڳي پنهنجي بيت ۾ چيو آهي تہ:

"جو ٻهندان ڪيائين ميرڪي سو ٿو پنجاهيو پاري"

ملڪ شيرخان اهو جواب ڏنو ۽ في الحال فيصلو نہ ٿيو. تڏهن شيرخان چانگ لشڪر گڏ ڪيو. هتان ملڪ کي پنهنجن سمجهايو تہ صلح واري ڳالهه جڳي آهي ۽ چانگن ڏانهن ميڙ موڪلجي. اهو مڃيائين. پوءِ دلدار هالاڻي جيڪو ميڙائي قبيلي جو هو ۽ چانگن سان ٻ دوستي جو ناتو هئس، تنهن کي قرآن شريف ڪٽائي ميڙ مڪائون. اهو جڏهن ميڙ ڪڍي شيرخان چانگ وٽ ويو جيڪو جاتيءَ ۽ "مگريين" اولياء جي ميلي تي آيل هو، تہ ان کي ايندو ڏسي دينار جمالي جو ڀاتي هو تنهن بندوق هنيس ۽ دلدار مئو. شيرخان چانگ کي اها ڳالهه ڪاڻ وڻي ۽ دينار جي اڳرائي صلح جون واٽون بند ڪري چڏيون. جڳي ۾ پنهنجي بيت ۾ دينار کي نندیو آهي. دلدار جي مارجڻ تي ملڪ شيرخان جت سڀ آسرا لاهي، خود شيرخان چانگ کان ويهر وڻڻ جي رٽ ڪئي. اها ڇڙائي ٻين روايتن سان ٻ ٽڪي ٿي. غالباً جڏهن شيرخان چانگ پنهنجن ماڻهن سان "مگريين" جي ميلي تان ٿي موٽيو، تڏهن جتن گس جهلي ڪيس سندس پنجاه ماڻهن سان گڏ ماريو. اها ايڏي وڏي اڳرائي ٿي وئي، جو حڪومت طرفان جتن جي خلاف لشڪر چڙهيو، جنهن جو سپه سالار مير ٽاروخان هو. هي حڪومت جو لشڪر هو، جنهن ۾ سنڌ جي مختلف پاڳن

۽ قومن جا ماڻهو شامل هئا. ٻئي طرف رڳو جت هئا، جيڪي جڳي جي چوڻ مطابق:

"ڏيا سامهان ساري سنڈ کي."

جنگ جي ميدان ۾ مڙسن جي مقابلي جا جڳي جيڪي اکين ڈٺا احوال ڈنا آهن، انهن موجب جتن طرفان مٿاڻي قبيلي وارا آخر دم تائين وڙهيا. 'پٽلاڻي' ٽڪ مان عبدالله وڏي همت سان وڙهيو. ملڪن سردارن سان جيڪي راڄ پيڙا هئا، تن مان هڪڙا حمراڻي ملڪ جو راڄ هٿ ۽ ٻيا 'راڏن' ملڪن جا راڄ هئا. 'ٽنيار' جت (ڪاڻي مال وارا)، جن مان مٿائين جو ڏاڏو مٺو هن جنگ ۾ موجود هو. 'مٿاڻي' ۽ ٻيا قبيلا حمراڻي ملڪ طرفان آيا ۽ وڙهيا. 'اوٽاڙي' جت (ائن وارا) راڏي ملڪ جي لٽ ۾ هئا، جن مان ڪي ڀڳا. جڳي انهن کي نندیو آهي ته ائين جي ڪير جي ڀينڊڙن سٽ نہ جهلي ۽ دانهون (ڪٽا) ڪري وڃي ميدان مان ڀڳا. شير خان وڏي بهادري سان پنهنجي لشکر کي همٿايو ۽ وڏي دليري سان وڙهيو. سنجر چانگ کي للڪاريائين ته: "تون منهنجو سٽ آهين ۽ مقابلي لاءِ اچ." پر چانگن جي لشکر مان سنجر ۽ سوپ کان، ڪٿي. شيرخان جي سامهون نہ آيو ۽ ميدان ڇڏيائين (جيئن پين روايتن ۾ ڄاڻايل آهي). شاعر جڳي ٻاڻ پنهنجن ساٿين سان گڏ ميدان ۾ اچي ۽ وڙهي جو ذکر ڪيو آهي.

۱- ساراهيان سچو ڏڻي جو صاحب رب ستار
قادر جي قدرت کي پريون ڪونهي پار.
هو آهل ڪن آڙاه جي پيا انهين ۽ پار(۱)
هو سڻجو سيرايتن کي ڪو وڙهن جو ويچار
تن هلي اچي هٿ تي ڪيو ڪيڏو منجهان ڪار

---

(۱) آهل ڪن آڙاه جي=جنگ جي آڙاهه يا مچ کي مچائڻ جي پيا ڪن.

منهندان ملک زادي، حمزي پوٽي، ٻس تنهين جا ٻار(۱)
"ڪوڙ ٻرهائي" ڪڙ اجاريو، ٻين ملهايا ٻار(۲)
تنهن ٻائي ٻولائي هٿي ٻاري پهريءَ وار(۳)
گهڙيءَ جا گهڙي ويا ڪٿا منجهه ڪيار
ٻوءِ مردود مري ٻيو اهڙي سان آچار.
تڏهن فند فتح علي گهڙي ورتو الهيءَ وار(۴)
ته معلوم پهچن ميرڪي وڃي سوڌا سماچار:
ته پٿر ولڻي ٻاڻ ٻر ٽيا ڏارو ڏار(۵)
ٻيا ويٺر وڏانڌرا، خاصا خريدار.
ڏومي ديميون چڙهيون ڪٽڪ کارونيار
تنتي لڪو ناه کو، ٻيحد ٻي شمار
سي جٽني آيا جنگ تي سندي ٻيءَ ٻازار(۶)
اول ڪانڙ مان ڪين ٿو جنهن ڏڪائي دينار(۷)
ڏني ٻاهه بندوق کي الڏي منجهه آهڻڪار(۸)
هو منهندان ميڻائين سان کو ساهڻو سيلحدار
تنهن اول تان عيسب جهلي جنگ جٽ جهونجهار(۹)
گڏ تنهين سان گاگڻ هو، جيڏا هٿا يار(۱۰)
گهٽو ملوڪن سڃيا تيجي جا توار(۱۱)
ٻڻڪي ٻازيون ڪيڏيون ميڻي سڌيادار(۱۲)

---

(۱) ملک زادي=جن راڻن جتن جي طرف جا جيڪي ملڪ ۽ سردار هٿا. حمزي پوٽي=اميرحمزي پوٽي بلوچاڻي (۲) 'ڪوڙنر ٻائي'=مائي جو نالو جيڪا 'ميڻاڻين جتن' جي پاڙي سان هئي (۳) ٻاري=گيهه وجهڻ واري وڏي مائي يا گهڙڻي (۴) فتح علي چانگ ان وقت ست ستي ۽ رٽ ڪئي (۵) پٿر=پٺ، راج. ولڻي=ڪاوڙجي، قيري (۶) ٻين ۽=مغل ٻين ۽. ٻين ۽ بازار=مغلين يا جاتي شهر جي ٻازار (۷) دينار جمالي چانگن جي، طرف جو (۸) اهنڪار=هٺ، غرور (۹) عيسب ميڻاڻي، چگي شاعر جيو ٻاء (۱۰) گاگن ميڻاڻي جٽ (۱۱) تيجو ميڻاڻي (۱۲) مٺو ميڻاڻي.

Gul Hayat Institute

ڪڏي هيا ڪنڪ ۽ ورنهه چوڙي وار
ٿيءَ سراين جي سار، سڏي لڏي ساهڻين(۱).

۲- پندرهن پٽر آئيا سنپري سرايون سات
هتان هئي هيڪڙي سندي جتن جات
سي ٽپنڪي ٽنيار اٽيا تن ماري ڪيا مات(۲)
هڻن هينئين جي حمات، ٽيا سمهان ساريءَ سنڊ ڪي(۳).

۳- ٽيا سمهان ساريءَ سنڊ ڪي جنبي جت جونجهار
هلي هالاڻي آڻيو تنهن ڪي پنجاهيي پڪار(۴)
ته صبر ڪيجا ساهڻا آهي اسان جي وار
مري لاهيون ميهڻو سندو جيڏن جار
سو مرڪي مصحافن سان، هليو ري هٿيار
ڪيڙو خنجر خان ۾ين ڪاتي نه ڪاٽار
وسوڙو ويساه گهٽي پانيائين ڪانه پلڪار
۽ مدي مسڙو من ۽ هئي شومت بي شمار(۵)
تنهن ڪاڻي ڪوجهو ڪر ڪيو ڏي گلادار
هي وڃي گهڙيو گهوٽ گهڻن ۽ الله جي آڌار
ته مصريون تنهن ملوڪ تي ونيون انهيءَ وار
ساهڻان سراين ڪي دست هنيا دلدار
ٿيءَ پٽڻ ٻڌي پڪار، ته راوت راج-ڪهو ٽيو(۶).

۴- راوت راج-ڪهو ٽيو تنهن تي ويرا اي وهي(۷)
جيڪا ڇانگن چيتئي سا جي ڪيائين سهي(۸)

---

(۱) سراين جي=ڇانگ، جمالي وغيره (۲) ٽپنڪي اٽيا=ٽپ ڏيئي اٽيا. ٽنيار=ٽئيي وارا، گاين جي مال وارا: هڪڙا جت ٽنيار، ٻيا اونڌاڻ (اڻ ٽوارا) (۳) حمات=حمايت (۴) هالاڻي=دلدار جت، پاڙو مٽاڻي، لک هالاڻي (۵) مسو جمالي، جنهن شايد دلدار جت کي ويساهي آندو (۶) راج-ڪهو=راج جو ڪهو، راج جي عيوض قربان (۷) ويرا اي وهي=مٽس اها ڏکي مهل آئي (۸) چيتئي=چٽائي.

مرڻ جي ملوڪ سان تن جي پَرَ نڊ ٻيڙي ڪالهه ٻڌي (۱)
تہ مصري مير ملوڪ جي جيڪر خان ڪنڀي (۲)
تہ هنيائين هٿ ڪٽي هوند چيتاري ٻڌي (۳)
ويئي ريڪ رهي، دلِيءَ سين دلدار جي (۴).

۵- دلِيءَ سين دلدار جي رکي هٿ پروز
ڏياڻين دستن سان جو هو جمالي جَبر
موڙائي مسوءَ جو تنهن ڪُونڙ جهوريو ڪر (۵)
رڻ ۾ راماڙو ڪيو، هالاڙيءَ حشر
تڏ سردار سڀ سڏائيا تہ پاڙا ڪريو پر (۶)
واريون ويڙ ورنهه جو، وَڙڪا ڪريو وَر (۷)
ٻيڙو مرد ميدان ۾ وجهي هوڏ حمر (۸)
ڪڙي ۽ قاتل جو هو ساهڻ سان ٿمر (۹)
هيڙ ست ٻيڙهيو سردار هو، هُو نسورو نوکر (۱۰)
هن ميڙي ميلهي ڪار جو پٽ ڪيو پرڏر (۱۱)
هڻت سنڌ سيرارو، ساکرو، ڪاڇو، ڪارونجهر (۱۲)
آڇ سرو ۽ عمر ڪوٽ، ٻڇر ٻارکر
ٻيڙو ٿيو پَرَ ڻ تي، ٽيلي سيوڻي ٽر
ار ساهڻ سراسر، هٿي موران ڪالهه مرڻ جي.

---

(۱) پرنديئي=پرينديئي، شروع ڪان ٿي (۲) مصري=نرار (۳) ڇڀي=پولائي (۴) ريڪ=همت ۽ سورهيائي قائم رهي (۵) مسو جمالي جو ڪنڊ مروٽيائين (۶) سردار شيرخان جت (۷) ونڪا ڪريو ور=بانڪا اوهين ڦري اچي ڪڏ ٿيو (۸) حمر=شيرخان جت ڪٽي شاعر سندس وڏي ڏاڏي حمر جي نالي سان ٿو سڏي يا حمر ملڪاڻي سردار جو ان وقت شيرخان سان ٻيڙو هو (۹) ڪڙو ۽ قاتل=لشو، جنگ ڪان اڳ نشو پي مست ٿي وڙهندا هٿا (۱۰) هيءُ=شيرخان جت، هوءَ=چانگ. يا جنالي آڳواڻ ڏانهن اشارو جنهن ڪي ميرن جُو ماڻهو ٿو سڏي (۱۱) ميلهي ڪار جو=پهلوانن جو، بهادرن جو. پٽ ڪيو=ميڙ ۽ مجموعو ڪڏ ڪيو. (۱۲) هُت=آڏو، آڏي طرف وت.

Gul Hayat Institute

۶- هٿي موران ڪالهه مرڻ جي سندي روح ريلي
سو نڪي ڏاڏهين ويو ڏليءَ تي، نڪي ويو ٻيلي
مٿهن گهنڊي، چپ وات ۽، ٻيٽو خان ڪنو ڪيلي
مارنگ سراين کي مٿان ويو ميلي(۱)
عبدالله ائين آئيو، جئن رڙ اچي ريلي
پوءِ 'پلاڻي' پيلي، ڪني ساڻ ڪٽي ويو(۲).

۷- ڪني ساڻ ڪٽي ويو، تنهن جا ياري هٿا پيا(۴)
پائر، پالا، پليون، جي هوتن مل هٿا(۳)
تہ هي هاتارڙن ۽ هڏرا حمراڻي هٿا
ڏاڍو ٿو تڙار جو، مٿي هڙ ٻيا
او مانجهي ماڳ مٿا، پر لڳيءَ چاهه نہ چڙيا(۴).

۸- هر راڌي جي رهاڻ ۽ جي حماتي هٿا
تن ڦوڪ نہ جهلي ٽين چنڊين گيدي ڪن گٽا
چڏي لڄ لسا ٽيا ڪهڙو ڪير ڏهيا
هي مانجهي ماڳ مٿا، لڳي چاهه نہ چڙيا.

۹- لڳيءَ چاهه نہ چڙيا، هو هو آحدي آٽيارو(۵)
راڌي تني رحمت جو ٽيو نرمل نهارو،
مڙڪ ٽيو مٿهند ۽، ڪٽي ڪر ڪارو(۶)

---

(۱) سراين، يعني سامهون چانگن جمالين جي لشڪر تي تراڙين جو مٿهن وسي ويو، مٽائن جنگ جو ڪڙ وري ويو، ڪين ڏڪي ويو (۲) سوڙهيه عبدالله جت، پاڙو مٽاڻي، نڪ پلاڻي (۳) پليون=پليون ڪهوڙيون. هوتن مل هٿا=جتن وت هجن ها (۴) لڳيءَ چاه=جنگ جي باهه لڳڻ ساڻ (۵) هو=مڙڪ شيرخان جت، راڌو پاڙو (۶) ڪارو=شيرخان جت جيڪو سانورو هو.

ٹانڊ ٹانڊ پير ٽکاءَ ٽي، هڪل هوڪارو
لائي بيٺا لاڏڪا چڪر چوڻڪارو
جوانن جي جنگ سان ٺهکيو ميڙ ٽارو (۱)
"واروڙي وارو، متان ڪا ڳڳهيري گيلا ڪري!" (۲)

۱۰- گلا ڳڳهيرين جي چڏيو لاڏڪا لاهي
سيڪو پنهنجي سر کي سوريءَ سنباهي
تڏ سپ آڻي ويا آڙن ۽ لاڪاها لاهي
آتان زنگياڻي آئيو ڪنڪ سان ڪاهي (۳)
تنهن وڏا هٿ ويرين ۽ 'چڱي' چتائي (۳)
تنهن کي وڏيري ورائيو سکر سڏائي (۴)
تہ مرڻ ڏيو مَ ملوڪ کي مرهوءَ جا ٻيرڪائي (۵)
پر ويرين واجهائي، اچي چنڊل چور کيو (۶).

۱۱- آڻي چنڊل چور کيو، ويرين کنهن وڙڪا (۷)
رڻ جهڻ راڙورڪ جو، جت سانگين کيا سڙڪا (۸)
جوانن جي جنگ جا ٻيا ات پڙڪا (۹)
هڪل هيبت هن جا کيڄ سڻا ڪڙڪا
مانجهي سي مرکيا، جن ڪٽي ڪنڪ وارپا.

(۱) ميڙ ٽارو خان ميرپور وارو جيڪو سامهون لشکر مر هو (۲) شيرخان ائين چئي پيو پنهنجن کي همتائي (۳) چڱو جت (شاعر) جيکو 'زنگي' جو پٽ هو انهيءَ کري 'چڱو زنگياڻي' (۴) وڏيري= شيرخان جت (۵) هي شاعر آهي، هن کي بچايو تہ پوءِ مڙسن جي بهادريءَ کي واکاڻي (۶) چنڊل چور کيو= چڱي جت کي زخمي کريي وڏو (۷) وڙڪا = ورائي (۸) سانگين = ورائين (۹) پڙڪا= هڪلن ۽ ڏکڻ جا پڙاڏا.

۱۲- ڪُٽي ڪنڪ واريا سيئي ساري
شير خان شلين ۽ وڏا هٿ واري (۱)
سڏايو سنجر کي ٿو ڪليو ڪينکاري: (۲)
"اڄ تون اوڏو آسري، توکي سرتيو ٿو ساري"
جو مهندان ڪيائين مير کي سو ٿو ٻنجاهيو پاري (۳)
ست ڪٽ سيراين جي هئي دلاور ڏاري (۴)
ٻوء جنگي چيتاري، ڪيائون مزماني مير کي.

Gul Hayat Institute

(۱) شلين م = چلين م. چلون = لشڪر جون شاهي ٽوليون (۲) سنجر جانگ، جنهن کي شير خان جت للڪاريو (۳) جيڪو قول شيرخان جت حيدرآباد م ميرصاحب جي آڏو ڪيو هو سو پيو پورو ڪري (يعني تراريون هٿي ۽ جهلي، (۴) شير خان دلير جي مٿان تراڙين جي ست ڪٽ هئي.

۱۰. پٽاري اواري جنگ*

هيءَ جنگ "چاڻي" واري وڏي جنگ کان ڪجهہ ٻوءِ جتن ۽ سنڌ جي انتظامي اڻالي جي وچ ۾ "پٽاري" جي اڌان "ٻڌي" ۽ رڻ جي دنگ تي لڳي. شاعر چگو جت ان وقت حياتَ هو ۽ هُن هِن جنگ تي بيت چيا. بيتن ۾ ڏنل اهڃاڻ، مالڪڏني فقير جت جي وضاحت ۽ ڪچهرين ۾ بيان ٽپل ڪن ٽاڻن مان. هن مقابلي جو سبب هن طرح معلوم ٿئي ٿو.

سيوان غلام شاه ڪلهوڙي ڪچ تي چڙهائي ڪري پنهنجي فوجي طاقت جمائي هئي. سندس وفات کان پوءِ ڪلهوڙا حاڪم ڪمزور ٿيا ۽ سنڌ جي سرحدن تي ٻيا قابض ٿيا. سنڌ سان لاڳيتو ڪچ ۾ جتن جي قوم طاقتور هئي. اهي ڪچ جي راءِ سان ٻيڙا هڻا. ڪلهوڙن جي آخري دور کان وٺي ٽالپورن جي اوائلي دؤر تائين، هو سنڌ ۽ ڪچ جي سرحد تي خود مختار ۽ طاقتور رهيا. انهيءَ طاقت جڻي زور تي ئي سڪ شيرخان جت بالاخر سنڌ جڻي ٽئين حڪومت سان طاقت آزمائيءَ ۾ "چاڻي" واري جنگ لڳي. ان جنگ ۾ لاکاڻي جت ڪين وڙهيا ۽ ٻيا ڪي "اوٽاڙي" جت ٻڌا. "مٽاڻي" وڙهيا، پر منجهاڻن هڪ مڙس ٻيهندو عالياڻي ميدان مان ڀڳو، پر ٻتال ٿي ويو ۽ ست ٻيڙا "چاڻي" ٽپيو. هڪ پاسي کان گهڙي ٻئي پاسي وڃي وري موڻي. ان تان ٻاڪو ٻيو ته، "ٻيهندو ست ٻيڙا سيڙ آکتو." لاکاڻين ۽ ٻيهندي عالياڻي جي ست ۽ هوڻي پوءِ ٻئي اڌا ڪاڌهہ ڪٽي ته ڪنهن ۾ "چاڻي" واري ميار لاهجي.

---

* فقير مالڪڏني مٽاڻي تالي جت جي زباني قلمبند ڪيل.

لاکاڻي لٽوٽهي تي ويڙهل هٿا. ساڻن ٻيو راڄ "متوڻن" جو هو. ميان غلام شاه واري وقت ۾ انهن تي "مالیات" ٻڌي وئي، يعني ساليانه داڻبندي يا ٻڌي ڪنهن حساب سان رقم ٻڌي وئي. ڪلهوڙن جي زوال واري دؤر ۾ هنن ڪانه ڏني، ۽ ٽالپورن جي حڪومت ۾ ٽئين سر سرحدن تي انتظام ٿيا. جنهن موجب ڪو ڪنڌاڻ فوجدار، لٽندن ۽ ڪوٽسن جو مختصر انالو ۽ منشي ساڻ ڪري "لوٽي" ڏانهن روانو ٿيو ٿه اتي لاکاڻي جتن کان مالیات وصول ڪري.

اها خبر سڀ کان پهرين جيوڻي نالي لاکاڻي کي ٻڌي، تنهن سڀني کي ٻڌايو. هي موقعو ڏسي مڙس تيار ٿيا ته مقابلو ڪن ۽ "چاڻي" واري ميار لاهين. منداڻي جتن ڄاڻ ۾ مڙس ڄاڻن ويڙا ٿيا جن ۾ عارب، سوڍيڪ ۽ سهراب همٿ پريا هٿا. ٽيهڙندي عالياڻي رجو پوٽو شير نالي همٿ پريو جوان ساماڻو هو، سو به اچي پهتو ۽ چيائين ته "آءُ سر ٻڌندس ۽ ڏاڍي تان پهاڪو لاهيندس." ٻوءِ هنن ويهي مصلحتون ڪيون. هار ٻڌا ٻي پاسي روانا ڪري ڇڏيائون. جتن کان سواءِ متوڻا، وادا توڙي ڀاڙي ۽ ويڙهل مينگهواڙ ڀاڻ سان ويڙا ڪيائون. ٻوءِ "لٽوٽي" کان هليا ۽ "ٻيڙاري" جي ويجهو اچي گس جهلي ويٺا ته جتن ٽي سنڌ وارا رهمڪي ڪان اڳ ۽ هي متن حملو ڪن. رهمڪي بازار کان جيڪا واٽ لٽوٽي ڏانهن ويندي هٿي، ان تي رڻ کان هريان پهريون ٻيٽو (ڀاڻي ٻيٽ جي منزل) ٻڌارو هو، جنهن تي منداڻي جت ويڙهل هٿا.

هي اکوڙ جنگ جي تياري ڪري ويٺا هٿا. اڏهن سنڌ وارا هريان روانا ٿيا ته هنن کي خبر ٻڌي ته انهن ۾ کي ته دفتري منشي ۽ عملي جا ماڻهو آهن، باقي سڀاهه ايترو گهڻو ڪونهي. اڏهن هو رڻ وارو پنڌ ڪيي اچي ٻڌاري جي اترئين طرف رڻ جي ڪنڊي تي پهتا ته ٻڌاري ۾ ڀاڻي ٻن ۽ ساهي ڪٽي اڪٽي لوٽي ڏانهن روانا ٿين ٿه هنن مڙسن

ديرئيَ کاڻ ڪئي ۽ مٿن حملو ڪيائون، جنهن ۾ عارب مندائي سامهون لنڊ ٻروچ کي ماريو ۽ پاڻ ٻه مٽو ۽ شير عالياڻي ڪنڀاڻ کي ماريو ۽ پاڻ ٻه مٽو. ڪوسا جيڪي ڪنڀاڻ جي اڳالي ۾ هٿا سي ميدان ۾ ڪين ٻيٺا. پر ڪنڀاڻ جي اڳواڻي ۾ لنڊ ۽ ٻيا جيڪي مڙس هٿا سي آخر تائين ميدان ۾ ٻيٺا ۽ جتن، متوئن، وادن ۽ سينگهواڙن مان گهڻن کي ماريائون. سنڊ جو باقي بچيل اڳالو لاشا ڪٽائي پوئتي موٽيو. جتن ۽ ٻين کي ٻئي طرف ڪٽائي "ٻڳر ڪر جي تڙ" کان اتر ۽ "لوٽي جي تڙ" کان ڏکڻ دفن ڪيائون. پودلو شيهه ٻه هن مقابلي ۾ ماريو. هو درويش قبيلي جو هو، سو هن مقام تي "شهيدن جو مقام" ڪالو ٿيو. جڳي جت هن جنگ تي بيت چيا جن مان جيڪي مالڪڊ ني فقير کي ياد هٿا سي اسان لکيا ۽ هيٺ ڏجن ٿا.

١- ساراهيان سو ڏٽي جنهن جي وڏي وڏائي
"لاکاڻي" لٽوٽي ۾ هٿدائي (١)
"ستئو ٻا" ان مالڪات ۾ ٻيڙا هٿا پاڻي (٢)
"جيوي" ڪالهه جتن کي سورهه سڏائي
تہ آهڙي ٽي اتر ۾ کا ٻيليا ٻلوائي (٣)
مانجهيا متان کا کريو کوجهي کماڻي
تن مردن مڇون رتيون ڪنيي ڪير ڪاڻي (٤)
هو ٽنهڙا نيوائي، راوت رکي آيا (٥)

٢- راوت رکي آيا سي لاکاڻي لٽوٽار
مهندان ڏنو مير کي قيصر شينهن قرار (٦)

---

(١) هٿدائي (بلوچکي ٻولي جو اچار) = خٽدائي، ڏٽي جا ٻيارا (٢) مالڪات = زمين ۽ پيدايش (٣) ٻيليا = اي ٻيليو، ساٿيو. ٻلوائي = ٻچار، چٽوٻول (٤) ڪني = ڪن، ڪنبر (٥) ٽنهڙا ("ن" جي پيش سان، جتن جو اچار) = ٽنهڙا، وڏن سڳن وارا، ڏاڏا جوان. نيوائي رکي آيا = تياري ڪري جنگ لاءِ اٽيا. (٦) قيصر شينهن = شير نالي جتن سڪ عالياڻي، پاڙو مٽاڻي.

ت: وک م٘ کڇ و٘ترَي هي آهن پار وچاڻا پار
گس تي پٽ ڳڳهيرين جا آهن پاريِ وڏا پار (۱)
مر سٹي کيچ قندار، ت مانجهي ميرن گڏيا.

۳- مانجهي ميرن گڏيا سهندان ماهيا سانهه
روڻ پچايائون رڳ جا سي مرکائي موڻن خان (۲)
هي دفتري ديوان، وچي ڏين سماچار سٹڏ کي (۳).

۴- ڏين سماچار سٹڏ کي، کهي کاڳَريا (۴)
ت: هي قيصر شينهن کاچي جا، هو پروچ ٹي پيا (۵)
سورهيه ڪندا سا، جا کي سوپدار سٹڏ سان (۶).

۵- جا کي سوپدار سٹڏ سان، اهڙي منجهه آهين (۷)
ڏهه ڏهه پيسرا ڏينهن م٘ ٹا ويڙ وڏائين (۸)
پڙٹا پنجاهين جا مر ڪچان ڪوٹ ڪاهين (۹)
راوت سپ راهين، لاکاڻي لوٹي م٘ (۱۰).

۶- لاکاڻي لوٹي م٘ سڙيو مصلحتون ڪن
ت: جوانا کو جواب ڏيو" ڪيئن وڙهيو سين وير ين!
لڇون، لڏون، لاڏکا چڏيا کين پچن (۱۱)

---

(۱) پاريِ = گهرا، وڏي همٹ وارا: پاز = پائر (۲) رڳ جا = ترارين جا، خان = سٹڏ جي لشکر جا اڳواڻ، سپه سالار ڪٹيائون (۳) دفتري ديوان = سرڪاري منشي جيڪي اکثر هندو هٹا ۽ "ديوان" سڏبا هٹا ۽ جيڪي لشکر سان به لکپڙهه لاءِ گڏ هوندا هٹا (۴) کاڳريا = کاغذن وارا، دفتر رکندڙ (۵) ڪاچي جا = ڪچ جا، هو پروچ = سٹڏ وارا پيا پروچ (۶) سوپدار = ملڪ شيرخان جت، جنهن لڙائي ڪئي ۾ آڻ نه ميڇي (۷) اهڙي منجهه = اهڙي رٹا م٘ (۸) وڏائين = رٹ کي وڏو ڪن (۹) پڙٹا = پلٹا، جنگ م٘ ڪيڏون. پنجاهين جا = اهي جيڪي جنگ م٘ اڪيلا پنجاهن جا مٹ. ڪچان = ڪوٹ. ڪاهين = وڙائي وڙائي بيان ڪن (۱۰) راهين = جنگ جي فصل جون راهون ڪن (۱۱) چڏيا = پوئتي گهرن م٘ چڏيا.

Gul Hayat Institute

حرم کریو هلندا پهرُو نہ پاسي تن (۱)
نان وڙهي سين ويرين، سائو سوپارا ٿيو."

۷- سائو سوپارا ٿيو، انهين اهڃاڻن
کٽا ٿي کونڍهر پيٽاري پڙن (۲)
آيو عارب ات هٿا منجهان مندائين (۳)
ليٽائي رکيو لنڊ کي هاڻنگ پٽي هٿن (۴)
مهندين لڳيون منهن ۽ جهليا پير سوين (۵)
کوما کيسي چڙيا، کٽي لوٽ لنڊن (۶)
خوشيء سان خانن، تن کٽي کڻڪ واريا.

۸- کٽي کڻڪ واريا، پاونگ کوڙي پير (۷)
هڪڙيون شيرون شاه بدين تان، پيو شيرون
مٿان شير (۷)
پهرين شرم شهيد کري، ٻوءِ پرائين پير (۸)
کني سائ کٽيان کي ڏڪ کيائين ڏير (۹)
سجو ڏيهه سانسکي ٿيو، شال ڏنو جو شير (۱۰)

---

(۱) زالن کي اڳتي هلندو روانو کريو ۽ انهن سان پهريدار مڙس موکليو (۲) کٽا ٿهي کونڍهر=هٿن اچي کوهر (پاڻي لاءِ) کوٽايا. پٽاري=پٽاري وت. پڙن=پڙ مڙس (۳) عارب مندائي=جتن جي پاڙي مان (۴) هاڻنگ=پهلوان (عارب) (۵) اکين کي جو. تواريون لڳيون ۽ هويان بيهي رهيا (۶) کسي چريا=ميدان مان کسڪي وياءِ لوٽ= ڏڙ ان لنڊ جو (۷) پاونگ=پهلوان جيڪو پڙ کري بيهي وڙهي. شيرون=چيرون فتح جون. شاه بدين (مهاب ڏين)=بدين جي ولي کي (۸) شرم شهيد کري=پنهنجي زال. نالي مڪان کي ماري. ٻوءِ پرائين پير=پوءِ اچي جنگ ۾ ٻيو (۹) کٽيان=سنڌ جي لشکر جو سپه سالار (۱۰) سانسکي ٿيو=ساکي ٿيو. شاهد ٿيو. شال ڏنو=چال ڏني. کڏي اچي تراڙ هنئي. شير=شير مٿاڻي جتن

هن جهوري مٽ جهوڙير، وڃي اڳيون
ڪُر اجاريو (۱)
۹- آيو ٻودلو آسري، تيتي تيڏيءِ وار (۲)
— — — — — —
— — — — — —
— — — — — —
جن پتي شاهه شيرن جي سي چُر ها ڪين چمار (۳)
مٽي شرم ماهو ٿيا مري مينگهواڙ (۴)
وائي پنهنجي وار، ات مري تنهن ملهائي.

Gul Hayat Institute

(۱) جهوري=زخمي ڪري، ماري. مٽ=پنهنجي مٽ ڪي، آڏو مقابلي ڪندڙ ڪي. جهوڙير=جهوڙي وارو، وڏي پٽڪي وارو، وڏي ٽُري وارو (ڪٽيار)، اڳيون ڪُر=اڳ وارو، ٻُڌ سندس پنهنجو ڏاڏو نيهڙو، جيڪو اڳ 'جاڻي' واري جنگ ۾ بتال ٿيو هو ۽ نه وڙهيو هو. (۲) ٻودلو='بودلو' ٽالي جٽن جي 'شيهم' (=شيخ، يعني فاقيرڻي ۽ درويش) پاڙي مان (۳) شاه=ڇاهه، لسي. شيرن جي=جٽن جي. چمار=مينگهواڙ (۴) مٽي شرم=سندن ننگن تي. ماهو ٿيا=وڙهندي وڙهندي مارجي ويا. وايي (اسر جنس طور وائڻ، لاءِ آندل)=وار، جيڪي جٽن طرفان وڙهيا.

۱۱. میر ڏاري خان جي جنگ *

هيءَ جنگ ذوالحج مهيني سنه ۱۲۱۸هـ (۱۸۰۳ع) ۾ لڳي. هڪ طرف میر پورخاص جو حڪمران میر ڏاروخان ۽ سندس سپاهه هو ته ٻئي طرف حيدرآباد طرفان میر محمد خان ۽ سندس سپاهه هوءَ. هن جنگ لاءِ کو خاص سبب کونه هو. میرپورخاص جي طرف وارن مرين ۽ حيدرآباد جي طرف وارن لغارين ٽوري جهيڙي کي وڌائي وڏو ڪيو. میر ڏاروخان اروقت موجود کونه هو، ۽ پنهنجين ڪيڏين ۾ هو. جي هتي هجي ها ته ايڏو سمن نه مچي ها. ڪيس خبر تڏهن ملي جڏهن ظرفدار قبيلا جنگ لاءِ تيار ٿي ويا هئا.

سهراب فقير چارڻ جو ان وقت جو وڏو ڏاناءُ سگهڙ هو، تنهن پنهنجن منظوم بندن ۾ هن جنگ جو سمان چيئو آهي ۽ جنگ ۾ جيڪي بهادر وڙهيا ۽ ماريا، تن جا نالا وٺي کين ڪايو آهي. سگهڙ سهراب جا اهي منظوم بند "جنگنامي" جي نظم جو هڪ اٽوٽ ۽ اعليٰ مثال آهن.

قادر قدرت جو ڏٺي، رازق رب ڪريم،
خاوند خالق خلق جو، آقا قدرتي ڪلتار،
جنهن جوڙي راس جهان ڪيو، درس ڪري ديدار،
خاصو خلقائين خلق ۾ نور نبي نرڪار،
سو شفاعت سائين ڪندو، امت تي اظهار،
ٻيو علي شاهه سخي جوان، دين سندو دڪوار،

---

* سهراب فقير جو هن جنگ بابت هي منظوم بيان، اسان ميان دين محمد چارڻ (داد و) جي معرفت ڪنهن فقير چارڻ کان ٻڌو ۽ قلمبند ڪيو.

تنهين جي تعريف جو شرح ناهه شمار
حيدر حمايت ڪري ڏني سنڌ ميرن کي مختيار
سي سڀ جڙيا سنڌ ۾ عامن سنڌو سينگار
بيحد بلوچن ڪيو ٿي قابلن قرار
ڏين ڏزد ماراني ديس مٿون ڪڍيا چور چڪار
امن ۽ امانت جو آهي هانڪن ميڙي بار
پير فائق سير فتح علي هو سنڌ جو صاحبدار
جنهن جو وڄندو هو ويرن سر نوبت نيت نقار
رکندو هو راوت سو سنڌو شوق شڪار
سو هاڪ هزارن سان چڙهندو هو دولهه دل سينگار
تنهن جي ٽيڪ ترار ڪٽون ٿي ڪنبيو ڪچ قندار
جنهن جو داب دهلي تڻون نه لٿو ڪابل ناهه قرار
جيسلمير ۽ جوڌپور هوڏانهن ڪر هالار
ٻيو ڀُڄ پڄڻي آتي ڏروڏو ڏهڪار
منڊي مڏني ملڪ ۾ نامي ٿيو نروار
تنهن جو ڪونڄو ڪنداواڻ تي دارو ڏنڊ آنڊار
تنهن جا سوين سلامي هيڻا سهراب ڇڻي سڏوار
جنهن جو ايڏو هو اختيار سو راوت رب رضا رسيو

هاڻي من پارهن سڏ ذوالحج ماهه اڙڻهن ۾ رهيه اظهاري
ڏاري مير غلام علي ڪي صاحب سنڌ ڏني سرداري
شير سلامت تخت تنهن جو بخت بلند ٿيو هسياري
زابر زور زبر سان ظاهر سير سڏسنڌ منصبداري
ڪوبي سان ڪرامت قائم عارف اعلي ٿيو اظهاري
ڪرمعليءَ تي ڪرم الله جو جسوت جنگ
سنڌو جهو نجهاري
شان شعور شناخت سو رهيه ڪوبو قابل ڪلانداري
تمير مراد علي منڪن ساڃو صاحب سخن سچاري

Gul Hayat Institute

ايئر سڏيس بهادر، بانڪو، لڇت لائق لطفداري
تياڳ تڪرار تنهين جو ڏاڍ، نام بلند ٿيو نرواري
جنهن جو لشڪر آهي جوانو، سڏ سيرو ۽ سنگت ساري
هوڏانهن ڏارو مير موچارو، مرڪي جسو ت جوڙو ڏي جنساري
سو اڙينگ ارتل، سرجو سورهه، ڪوهو، ڪيلي قرب قراري
تن ڪڏ سڏ جو ٿان وڏايو، هيڏ ڪئي هوشياري
تيز تڪي جا تائب تهڙا، لائق خان لغاري
آڻ ڏسي تن ڏاڍي چڏي جنهن ڏي ول ڀيڻي ويچاري
سري مڳ هڻا ميرن جا ديرينه دار انيڪ دهواري
تن سڏائي سوگهو ڪاريو، سان حڪومت حڪمداري
تڏهن ٻيلي ٻول ڪيو ٻولائي، دانهين ۽ دانهن پسي ٻوکاري
تڏهن لغاري لائق هليا، ويڙ چڙائن تنهن ڪي واري
آولا ٻا آتي سي انڪي، تن سر واهين ڪئي سنڪاري
سري مڳ وڏانون ماري، ڪڙڪي ڪوند هنيس ڪاهاري
هن پي هنيا هٿيار هڪل سان، هاڙهي ڏني ڦٽ وڏا ڦهكاري
هڪ ڏيو ماري ٻن ماريو، اجل آهي سڀ اختياري
هيڏانهن سرين وڃي ڪيو ميڙو، هوڏانهن واهر لغارين واري
جنگ ڪندا سور جوڌنون جوڙي، ڏات جني ڪي ڏاتر ڏياري
جني آ اهڙي اختياري، سي سر سوپ ڪٽي سرها ٿين.

ڪوسي هي خبر، وڃي دانهن ڏياري ڏهري ڏي (۱)
... ...
خط پرواني خوب تي ناسڻي ڪئي به نظر
تنهين ترت تيار ڪيا، سڏي سڀ سڪر
تن ڪي چاڙهيون ڏو چوي ڪوئي هيءَ ڪٿنتر:

(۱) هن ست کان پوءِ ڪي ستون ڪٽل آهن، جن موجب اندران ڪوٽ مان ڪنهن معزز يا مير صاحب جي ڪنهن ڪاردار ڏانهن سفارش جو خط ملي. ڪوسي اهو خط پهچايو. انهيءَ لکيل خط تي لاڙي نظر ڪئي. بهرحال مير ڏارو خان ان وقت موجود نه هو.

تہ اردا اڳيئون انوَ ٻيرَ ٻلوچ ٻشر
تن سان تلوارن جا ڪيجو ڪونڊ قهر
مي مرڪي مرد چڙهي هليا لائق سان لشڪر
تن اڇي غازي خان لغاري سان ڪيا هل هنگام حشر
هي ٻي سڀ سچا هٿ سارڏو، گل گوٽي گوهر (۱)
تن ڪيو ماڳ مقابلو، ٽيو سنڇو منجهه شهر
ٽيا سڪ ڏت سرواهين جا، ڪڙيا ڪوند ڪپر
هيڏانهن نوَ ماريا نرمل، هوڏنهن هارهن ٽيا هاهر
جن ڦهر ڦهر ڦهڪا ٽي وڏا، ڇهڪا سان ڇڪر
سي سوٽي ماراڻي ويا، جدا ٿين جگر
جن کي ذات ڏني ڏاتر، سي مرسوپ ڪني سرها ٿين

—

تڏهن لکي خاص خبر، هن ميرٽاري ڏانهن موڪلي (۲)
تان قابل ڪرهه نه ڪجي، ساڃا سڀ ڪ سڀ
اها مصلحت اٽڪي منڌ تون، عقلون اڪابر
جي ڀائر ڏيڻ ڀائن جو، تن کي ڪرهين ناهه ڪٽر
هوند ماري ملڪ سڪانجي، ٻرائو ٻردڙ
اها سڏ سڪر، جوڙ اٽڪي ٻه جنگ جو

—

واهه ٻڏي تنهن ويرَ، وهندي ورائي سڪو (۳)
ته جود ٿون ڏانهي جنگ جي، ترت اٿر تدبير
جنڌري جنگ جي جگهڻون، ڪين ورندس ويرَ
تون تان پرمل ٻيڙهين جو، سڻ صاحب مير مڏير
آءٌ ٻه ٻچيندس تير، جيڪي جوان آياسُر جنگ جي،

(۱)

(۱) سارڏو = شينهن (۲) ميرٽاري خان کي حيدرآباد طرف جي مير محمود خان جي مصلحت (۳) ميرٽاري خان جو جواب،

هاڻي ميرن ميڙ موٽائي، قابل ڪڪ ڪيا ڪوٽائي
ظاهر ميرچڙهيو سر لشکر پنهنجو پاڻ پيو مرڪائي
سائنچو سرو صنوبر سورهيه، سوار پيادا چوڪن چائي
فائق فقيرن ساڻ فقيرن سنمکي سپ سپاهه سڏائي
چتو چوهٽون هليو چمڪي، نال هليو هو نام لکائي
گوهر گنوهر چڙهيو تت غازي، راوت رڏ هليو رنگ لائي
هڪ سهڻو، پيو سير جو سورهيه، کوهو ڪستوڻ ڪمٽونت ڪڏائي
سپ سوار سنگت جا ميزمان، دولهه دل چڙهن دل لائي
منزل منزل ساڻن ميڙا، ڪلهه ڪرن ڪيڪان ڪڏائي
هڪ ٻئي کي هو چون حقيقت، مڙس ٿجو ميدان سڃاڻي
اڻ جيها افضل ايمانيء، بهگن پول چڙهن هولائي
جوڌ سنجهان جنگ اتي جوڙي، نرڪيا نخرا ناز نچائي
نيلا نيزن سان نرمالا، تازي هليا تيز تهائي
سرخ سنجاف سينگاري سورهيه، برچا پنج ڪلياڻ ٻڌائي
ڪيٽ ڪميت و هن تت ڪاچي، سرخ سفيد سمنڊ سڏائي
پور پوراق بچاڻون بلخي، عربي آبلق اسپ آڻائي
تمرنگ اتي طانوسي تمرکي، مشڪي مردن ڪنيا سچائي
ثابت سنج نفي کي سهڻا، پاڻ چڙهيا هوشاکون پائي
تن هوشاکون کهڙيون بهريون، جامل هول ڪنکول هلائي
سهڻا شير پٽن تت شالون، سرد سمنديل پٽن سرڪائي
ٻسهتو بير، ٻچوا اسري، صاف صناف پٽن سانبائي (۱)
ايچڻون پيچ وجهن سر ڏيڻين، پڪا پٽ پٽن پهرائي
زري ظاهر ڪن زرينا، لونگيون لعل ڪرن لڪائي
ڪنديون ڪليدن جون کهڙيون، سرڻيون پانيون تن سجائي
ڪيمخابون تت ڪرن ڪليلا، مردمڻي ڪن مغزي لائي
ايلاچا اطلس عنبر سان، ريزه راز ريا رنگ لائي

(۱) اصل اڻين.

سون رتیون سریائون سونهن، هال رتیون هالار هوائي
تامن ڈکیو سیر هائن طنڑا، جنود کرن ۽ جنگ جگائي
ملتاني مردانیون چیٹون، چنیٹون ڈکیون تن چونڈائي
واهه بنات ڈکائن ڈالهیٹ، بیحد بخمل سان بنائي
کلنگیون کوڈ بنڈیون سرکوهن، سوسیون سرخ سبز سیڈائي
کان کمان هٹن کانو تا، مرد چڑهیا سي سوزا پائي
هیڈیٹن هار بنڈا تن هاڑهن، سون سروهائون سبائي (۱)
سرس صقیلان لعل لهورو، چلهن بڈیون تن چوچائي
میصریون سوک کنیون متوالن، اصفهاني عرق اڑائي
جمدر جوڑ کیون جوانن، ٹکتا پٹڑ پولاد پچائي (۲)
تت تلواریون ذات بڈاتیون، جونهر دار جفت جڑائي
هٹنداسین هاڑهن کي هیکر، کیلي منجهه کیي کڑکائي
تن کنیون بندوقون بهت بداریون چڑیون چوٹ کیون چڪائي
ششکانیون ۽ شیر دهانیون، رسیون راز هٹن رنگ لائي (۳)
مٹهیون چهٹیون کهٹیون قاهو، وڈ ڈڑ وجهن میهن وسائي (۴)
بل بلوچ بهادر بانکا، چلیا سي سپ کستون کاهي
جلد جمالي جنگ جهونجهاري، سري هلیا سج سچائي
نظاماڻي نامیا نرسل، چل کري هلیا جل چنائي
پٹڑ پاکراڻي کن پٹکارون، جود جاداڻن جس جگائي
واهه لغارن کیون لکارون، پورا پونڈا پاڻ پچائي
کٹرن کاه کلوڻي قابل، چاکر چڑهیا سپ چونکا چتائي
واهه کلیري ویر وڑهن جا، جعفر کي مرجس جگائي
لوهاڻي سپ نامیا ناطق، چڑهیا چوڑنگ چستون چائي
کیل کٹیاڻ اتي کن خاصا، کٹهاوڑ کٹو خوب کینوائي
کورکاڻي سپ خان کنهي جا، شوقٹون آیا شور چتائي
جلالاڻي جوان جنگ ۽، آڙن آیا سي ٻه آڻائي

---

(۱) اصل ائین (۲) اصل، همدرد جوڑ کیون (۳) بندوقن جا نالا
(۴) تراورین جون صفتون.

Gul Hayat Institute

پل بلوچ پرگڑي بانڪا، جوان آيا تت جهڙڪا لائي
چانڊيا، لنڊ، لشاري لائن رند رمت ات رس رهائي
ڪٽمٽائي بوهڙ بچايون، دل سلهن سين ديمون لائي
ڪڏ ڪوهانگ گاڏهي غازي، مگسي آيا سولهه ملهائي
جت جوڙي سي جوان جنگ ۾ پٺي آيا پڙڪا لائي
ڪلهوڙن ڪاهه ڪئي ٽٽ ڪڙڪي، جويا جوان رڪن جلدائي
بانڪا مني بوزدار بهادر، ٽٽون لهنگ آسنگ آڻائي
سلوڪائي مرد مشيرا، سودا سنگت ساڻ سوائي (۱)
ڪوسا خان اتي مرڪيان، نيزا هٿندا نٽ نچائي
هي سين اڙد آڻايو اچن، دهه دهه ديمون درس ڏيائي (۲)
تن ڪاري ٿي منزل ڪاهو، وڏي ڪليي تي ڪاهه ڪڏائي
ميرٺاري جو ملڪ سڏاڙي، ترت وڏو تن طنبو لاهي
ميرمحمود مردانو آيو، نر آيو نريان نچائي (۳)
سانڍوصاحب سوڏو سورهيو، چڙهيو هراسان چيت لائي (۴)
ميرسڏير بهادر بانڪو، آڙن آيو سو پر آڻائي
ميراچي ات مصلحت ڪئي تان ديرو وجهو درس ڏيائي
هاتڪ ڏي تا چوڻ هلايون، راوت رازر ڪورنگ لائي: (۵)
"پانهنجه آ پترچاڻ موچارو، وڙهڻ وات اسان تو ناهي
سمجهه صحيح ڪر ميرموچارا، جنگ اسان ڪي تو نه چگائي"
تڏ ڏنو جواب جوانا جسوت، تارو ميرچڙهيو ٿهڪائي
تنهن سان خان هٿا سين چڙهيا، چورنگ چستئون چائي
سين جوان هٿا سي سورهه، اچن چاهه منجهئون ڇارائي
عبدالله خان احمدخان آيا، بانڪا پاڙ سي پڙڪائي
نهال خان چوهٽون آڻن، آڙن آيا سو به آڻائي

---

(۱) شايد صحيح سلوخائي (۲) هي سين = ميرمحمد خان سان گڏ حيدرآباد طرفان (۳) نريان = نر گهوڙو (۴) اصل ائين (؟)
(۵) هاتڪ ڏي = حاذق ڏي، يعني ميرٺاري خان ڏي جيڪو وڏو سياڻو آهي.

سجاول مري سگب ميلي، سرس صقيلن ساڻ ستائي
لال خان فتح خان لائق، مري آيا مولهه ملهائي
صوبدار لغاري آيو لائق، مٿهيو پاڻ وڙهيو مرڪائي
سعد خان پرڪڙي هانڪو، جوان آيو تت جهڙڪا لائي
ڏ تو جمالي جوان جنگن ۾، هياروو پاڻ وڙهيو برچائي
هيا پي سوين سپاهه وڙهي ڪن وارا، جهڪا جهڪ ڪرن چهڪائي
خدمتگار هڻا نيي خاصا، آيا سي اڻ سوٽ آڻائي
وٽڪا وير آيا تت وهلئون، گوني وينا گاجون لائي
وڻي شينهن اچي آڙ ويڙهي، ترٽئون تير تفنگون تائي
هيجان هيڏانهن ڇيو هلائن، اڪيئون ميز چڏي سوڻائي
آڙن منجهه آسر جو آسري، هيڻا هانڪا توفون تائي
ماري مڙس وڏا تنهن مانجهي، دهرا دس هنيا دس لائي.

—

تڏ ميو محمود پڏا تت سورچا، ڦري آيس فوجون لاهي
ظاهر پي ترڪ ميڙ تڻي ڪي، هيس هڪاڙي سو ورپائي
وڙتهه ويرو وڙهيو تت وهندو، ڪيهر ڪٽئون آيس ڪاهي
آڻلي هيوات ظاهر آڻڪي، چهه چهه ڪن اتي چهڪائي
سو رمقابل ٿيا ات ميرڪي، وهندو واهه وڙهيو ونگ پائي
ٿيا امام جوان جنگن جا، ڪوڪرخان وڙهيا ڪونسائي
چئي تڪبير تڻي تت ٽيئن، لٽ لٽ لوهه هڻن لک لائي
هڪ ٻئي ڪي سي هڻن هميلان، لاشا لعل وجهن ليڻائي
ٽاري ٽاهه وڏا ٽي ٽهڪا، ڪوڏن ڪاهه پڏا تت ڪاهي
واهه هڻن جو مورچو ميلين، لڙن پيڙن ات لحظا لاهي
چئو چارڻ تون تن جون صفتون، سيڪنهن سورهيه سچ سهائي.

—

ديمي درس ٿيا دودستام ڪليون ڪڙڪ وهاون ڏستا
ماريو مٽ وهاوَن مستا، راوت رڪ پڏا تت رستا
ڪڙها ڪيلي هون ڪاهيئون

طاهر خان کیون ۽ طفیلان، کوسي کڙ ڪ هٿي کیون کیلان
زنگ وڏي پیو زرهان زیلان، پڙ ۽ پتنگ پیون کڻ پیلان
ماري آت وچي ستّنهن کایون.

طاهر تیز وڙهیو تت تائتّو، غازي گڏ کري تت گهائتّو
ویر وساڻ صفّیلن سائتّو، بیر بهادر جنگ جٽّبائتّو
آرڏو اڏ کري آتلایون.

واهر وڙهڻ جا جنهن کیا وارا، چهکا چاهه وڏا تن چارا
سندس سهاهي سي سوپارا، کڙکي کوٽڻ کٽن کپارا
وهندو وڍ وجهن وهایون.

دانهن درس هٽن دودستي، کوهو کپي کیهر کستي
هتّوڪ هٿي تنهن هاڙهي هستي، ماري ستّ مناون مستي
تائتّو تیز وڙهیو هو تایون.

گوهر گنوهر چڙهیو غازي، ستّ کٽّ سیف صفیلن سازي
بیر بندوقن سان کٽي بازي، آرڏو آلت وڙهیو اغمازي
عارف اڙپنگ هیو الایون.

جسوٽ جلد وڙهیو تت جائي، کنا کڙ ڪ ویس تت کائي
سر شهیدن موت لکائي، وڙهي ورنهه وڪ وڏائي
رڻ ۽ رڏ رهي ڪن رایون.

جوان وڙهیو تت جهڙڪا لائي، اڪ ۽ اڙپنگ ویو آڻائي
پیو پتنگ جان پاڻ جلائي، بانکو هشت بهشت سڏائي
ناسیو نیکي ویو نباهیّون.

غازي خان مري موچارو، وڃ ساڻ وڙهي کیائین وارو
سر صفیلن جو سنّکارو، چهکو چست ٽیو چوڏارو
ورنهه واهر وڙهیو وک وارو، غازي گنڈي تني کي گهایو
کونڈ مڙئي آت چهه چهکایّون

عارف عقل ساڻ آلايون، مري مرد وڙهيو مرڪايون
غازي خان تنهن تي گهايون، سهڻو شير شهادت پايون
جعفر خان ڪليريءَ ڪاهيو، نمڪ جو جنهن نانگ ملهايو
هرٽون پير اڪيٽون ٽي پايو، ڇڪيو چست هٽي ڇڪايو
ورٿم واهه وڙهي وڏ گهايون.

گهر ڪوٽ آتي ٽي ڪٽاءِ، پارا پهل وجهون تنهن پٽا
نامي نسنگ هٿون لڪ لٽيا، چستون چست آتي ٽي چٽا
مڙي ڪليري پاڻ ملهايون.

ميهر شاهه سهايون مارو، ڏوڪن ڏار وجهيو تن ڏارو
نامي نيڪيءَ ننگ نهاريو، اڪهه اڙهنگ وڃو الايون.

ڪوڪر خان وڙهيا تت خاصا، سورهه شير ڪٽن شاباس
رڻ ۾ رت پرياتن پاسا، جن مقابل هنيون سڀايون.

بيڙو بول وڙهيو هولائي، نهرو نامي نسنگ نوائي
بهادر بان نشان بچائي، سهل وڙهيا ات سچ سچائي
رڻ ۾ ريلا پاڻ رچايٽون.

رتو راض وڙهيو رنگ لائي، گهر ڪست سنجهٽون پيو ڪاهي
فوجون ڦاڙ وجهي ڦهڪائي، چتو چوهه هليو چمڪائي
مڱ وڙهيا سي پاڻ مرڪايٽون.

فتح خان آتي ڦهڪايون، ڪوپي ڪوٽ اتي ڪڙڪايون
مصريون مڱ هنيون ۽ مٽنهايون، لاشا لال وجهن ليٽايون
سڀا شير شهادت پايٽون.

ونگ ونگارو وهنگ وهائي، شير شمشيرون ڪوپو ڪاهي
تنهن ڪي ٽپ ڪيا تنهن ٽاهي، ڪٽا ڪوڪر پيا ڪنوائي
واهه وجهن سي جلد جلايٽون.

ڪوپر ڪڙڪ جتان آت ڪٽن، پارا پهل وجهون جت پٽن
نامي نسنگ هنيو لڪ لٽن، چورنگ چست اتي ٽا چٽن
ڏهرا دست هٽن ڏپايٽون.

Gul Hayat Institute

کمال خان کلیري کڑکیو، سورهیه سیفن سان ٹي سرکیو
انکیون اڏ کیون ٹي اڑکیو، غلام الله ملوٽت سرکیو
جهور جهکور کنگور کڑکیو، تائو تیز وڑهیو تت تایون.

جهان خان جوان لغاري جلمل جن کنیا جونجهاري
جهکا جوڪس ڪري چوڏاري، کهي هول کنگول هزاري
کوهو کڙهه کلي ۽ کاهیون.

خیري خان کیا تت سڏکا، لغاري لایا چوڪس جڏکا
قهه تي قهه وڏا ٽنهن ڏڪا، لوهو لعل کیا تت لڏکا
شیر شهید کیو سر سهیون.

وهه وهه واهه وڑهي کن وارا، کٽن سٽن کوندڙ قرارا
ماریو وڃن سوٽ ڪٽارا، کوندڙ کٽا تت قرب قرارا
جودئون جود وڑهیا جنگ لایون.

واهه ولي محمد جت وڑهیو جنگ ۾ جوان غازي تت گهڙیو
قهه قهه قیهه وجهي وڏ ڏڙیو، سٽو سٽ سٽن کي مڙیو
بیحد باڙ بندوقین لڙیو، نامي لحظي کیون لڙایون.

لائي لغاري کیا وهه وارا، غلام الله وڏا گلزارا
وڏا شیر ٿي سڏکارا، ڏنگ کهي کیا ٽنهن ڏڏکارا
غازي گهوٽ وڃي تت گهایون.

شیر وڑهیو سهراب سوائي، جنهین جوهر خوب کنوائي
راوٽ ڙڏ ٽیا رڙ وائي، واهه ٻوهڙن خوب بچایون.

عالم شاهه سید سوپارو، وڃ ساڻ کیو جنهن وارو
سورهیه صفیلن سان کیو وارو، محب مري ٽیو مڳ متارو
جنهن جوانمي جس جڳایون.

وڏو کرم علي رند وروڏائي، کیهر کست منجهون پیو کاهي
مهرا سٽ کیون ڪڳ کائي، ستو شیر شهادت پائي
پیا سهیو پتنگ جان پاڻ جلایون.

Gul Hayat Institute

غلام علي مرزو رند حيدر، هٿي هٿيار سجا ٿيا سپر
ڪُهن ڪوند اتي ٿا ڪيهر، ونگا ويڑ وجهن ٿا ويهر
چهڪا چهڪ وجهن چهڪارو، گل محمد محمد خان مارو
تائن تيز هنيو تڪرارو، وَڏئون وَڏ وِڪائن وارو
ڪڙڪيو ڪوند ڪٽن ڪاهارو، دانهه درس هٽن دل لايون.

خيرو خان جمالي جنگي، ناهر نسنگ وڙهيو تت ننگي
راوت رت منجهئون ٽيو رنگي، ترت ترارن جي ڪئي تنگي
ڦٽڪا قاڙ وجهن ڦهڪايون.

اميدعلي اتي اچي انڪيو، قابل ڪوند ڪهر جان ڪڙڪيو
موڙهيه، سيفن سان جٽن سرڪيو، هيبت ساهه وڙهي اتي مرڪيو
مصريون مرد هٽن مُٺ ٽهايون.

حيات خان هٿو حَمهيلان، ڪوسي ڪڙڪ هٽي ڪيون ڪهيلان
بهادر بهٽ اتي ڪيون ٻيلان، محمد خان بڏا تت ميلان
نامياڻا نسنگ وجهن نر ٽايون.

جنگ جمالي جودئون جوڙن، مصريون ماڳ مٽنهايون موڙن
ٽهيڪان مار تتان آت ٽوڙن، ڪنان خان اتان آت ڪوڙن
واهه جمالي ڪن جلدايون.

شيرخان آنڪيو شير ٻهارو، فتح خان وڏو ڦهڪارو
چاڪر دودي وڏو چهڪارو، سونو عرضي جيئو جهونجهارو
چاڪ وڙهيو تت چهڪا لايون.

ٻيا ڪٽياڻ اتي جنگ جوڙي، ڪنان خانن وڏا ڪوڙي
موسو مٽنهين مور نه موڙي، واهه اسماعيل وڏو ولوڙي
قابل ڪوند وجهن ڪيرايون.

جوان خضر ٻيو جنگ ۾ جائي، جيري جوان وڙهي جنگ لائي
قوس ڪٽياڻ خوب ڪينوائي، جن سٽوڻا ڪيون سرسايون.

Gul Hayat Institute

کھاوڑ کیل کیون ات کھیلان، زنگ چنان ۽ زرهان زیلان
اڑ ۽ پتنگ پئي کیون پیلان، تائو ترت کیون ۽ تفیلان
لائق لڏیون رڻ ۽ لانئون.

بهادر ٻیل کئي تنهن ٻیلي، هنیون تراریون مڳ جان مهیلي
رڻ ۽ تڙڦي ٻیو طفیلي، وڏو بندوقن رڻ ۾ ریلي
جوان وڙهیا هولد جند جلایون.

عزت خان آیو ات آسري، دانهن درس وهائي دسري
نامیي نسنگ هنئي ات نسري، ماري موک هنئي ات مصري
سري سوت پنهنجو سرکایون.

آدم خان کوهو ٻیو کاهي، اڙن ۾ اڙبنگ آڻائي
سري محراب وڙهیو سرکائي، ستو شیر شهادت پائي
سانڃن ثابت هنیون سرواهیون.

سري مڳ هیا مردانا، خاني خان وڙهیا وچ خانا
جن لائق سرناما، سرید ٻٽ ٻیا پروانا
ڏوکي ڏار وجهن تت ڏایون.

کاهه لقیرو ٻیو واهه واري، سنگت منجهه هیو سو باري
مصریون مڳ هنیون تنهن ماري، دانهن درس هیو دلداري
پانکو پڙ وڙهیو پڙکایون.

Gul Hayat Institute

کوهو کاهه وڙهیو تت کاهي، اڙن ۾ اڻ سوت آڻائي
قابل کوند هنیو کڙکائي، جنهن ستوڻا کیون سرسایون.

ڏني آهه ڏتو پڙ پانکو، دولهه دست وڏو تنهن ڏاکو
ست قت شیر وڏو واهه واکو، جهڳ سڳ جوڙ جهگوڙ جهڙاکو
وهندو وجهي هن ٻه وهایون.

گل محمد مگسي مارو، ڏاتو ڏار وجهي تت ڏارو
نامیي نمڪ جو ننگ هاریو، پتنگ وڙهیا پهچي پٽ پایون.

جعفر خان کلوئي آيو، باگي پائڻ کي ويڙ کايو
سنگت فقيري ساڻ سوايو، سورهيه سڏ ڪيون سرمايون.

سوين سپاهه وڙهي ڪن وارا، چمڪا چاهه وڏا تن چارا
شير وڙهيا سي سخن سچارا، رڻ رهيا سي رت وهايون.

پيا جي هوءَ آيا لڳيي لاٿي، سيڪو پنهنجو قدر سچاڻي
پير پنهنجا ڏو هرڪوئي چاڻي، کڙي ڪالهه ڪيان واکاڻي
ليکا مورن منهن لکايئون.

ٽاري ٽاهه وڏا تنهن ٿهڪا، ڦٽي ڦٽ وڏا تنهن ٿهڪا
چورنگ چست وڏا تنهن چمڪا، آگي اڏ ڪين آڏلايون.

ڦهه ڦهه ڦاهه جتان ات ڦهڪن، لاون لحظي دي وچ لهڪن
چمڪ چست چوڏاري چمڪن، دلمل دست دپايون دهڪن
ڪڙهه ڪيي ۽ هون ڪاهيون.

چمڪا ڦهڪا ٽيا چوڏاري، ڪڙڪيون ڪان لڳن تت ڪاري
ڪوند ڪرن ات هفت هزاري، چنڪيا بان اتي ويڙ ڪاري
دهرا دست هٿن دپايئون.

ڪهڳل ڪوچ ٽيو ڪيڏارو، دارون ڏند ڪيو ڏ نڏ ڪارو
رڻ ۽ ردّ وڙهي ڪن وارو، سورهيه سيڻ سان سنڪارو
چمڪا چهڪ وجهن چمڪايئون.

چڙو سهراب تني جو وارو، پيڙ ۽ پتنگ ڪرن هوڪارو
چنڪيا موت نقارا مارو، سورهيه ساڪ هٿي ڳن سارو
زنگ هٿن تت زور وهايون.

زابر زهوان چاون زيلان، ڪنهي ڪوڙ اٿان ڪن ڪيلان
هاڙهي مارن تت حميلان، رهه رهه ريچ ٽيا تت ريلان
خانا خان وجهن تت ڪايون.

Gul Hayat Institute

ڪوپر ڪرنگھ، جڏان رت ڪڏن، ٻارا ٻھل جڏان ات ٻڏن
نامیا ڏسنگ ھنیو لڪ لڏن، لٽ پٽ لال لھو ۾ لڏن
ڪڙھ ڪيلي ۾ پون ڪاھيون.

جھانڀ جھانڀ جھور جھڪور جڏنباوَن، ڪھ ڪھ ڪوندڙ ڪيو ڪيرائن
وھ وھ ويراڻان ورڪاون، ڪوپر ڪرپ ڪلنگ ڪيرايون.

دھ دھ دس ھڏن سي دھرا، ٿھ ٿھ ملھ ٽيا تت ٻھرا
لايون لال ليکن لھرا، غازي گل ٻڏن تت گھرا
بيحد بانَ نشان بچايون.

پڙڪيو باز ڏيوَن پاکاري، ڪڏن ڏڏن ڪوندڙ قراري
سر شھيدن موت پکاري، مرکي موڙ ٻڏن مٽياري
جوان وڙھن جت جنگ جڏنبايون.

ڏاڙي ڪڻي ڏاھ، سا سيف صلاح، رتا رڻ ۾ راھ
چھڪيو وڃھن چاھ، اتي دلخواھ، ڪيل ڪيان اتي خان خماري.

سندس جو سڀاھ، وڙھيا اڻي واھ، چھڪي اٽيا چاھ
اتي دلخواھ، ڪيل ملنگ اڻي اسير انباري.

سي پاون ھول، اڻان ڪن پول، ڪوي ڪنگول
ڪوڏيا ڪن قول، جودڙون وڙھيا نت جوان جونجھاري.

رڻ ۾ ڏڏيو رڏ، ٻيو تن سان گڏ، سورھيہ ڪن سڏ
ماري پڃن ھڏ، سير سڏن ڪندو ڪون مياري.

ڪيلي ان ڪبير، جئي تڪبير، وڙھيا تت ويـر
لکين تقدير، مرن مھمير، جو ڪڙھ ڪيلي ۾ پون قھاري.

دلو يڪو دت، رڻ ۾ ڏسي رت، اڃان چوڙيس ست
ٽيو ٻي ھمت، سوئي ڪائي پت، جي ٻاھر ٻڌا ڪھندو ھوڪراري.

Gul Hayat Institute

اتي بچل جي شاهه، گهوڙي ڪئي ڪاهه، ما سيف صلاح
رميو اتي راهه، ميرن جو سياري.

هيڏنهن سي شير، جي دل جا دلير، سيڪو سڏ ڪلير
ڪيو ڪن ڏير، جو ڦهه ڦهه ڦاهه وجهن ڦهڪاري.

ڇڪاون چوٽ، اٽان اڻ سوٽ، ڪراون ڪوٽ
جوڙيو جنگ جوٽ، سي ڪوند قزاق هاٽڪ هزاري.

وڙهيا جت واگهه، سي ڪوند قزاق، هاڙهي وجهن هاڪ
ڇهڪي وجهن چاڪ، سي سورهيه سخي سخن سچاري.

ڪن سورهن سينگار، گلي گل هار، ڪليو ڇڻ انار
جنگي گل جوان آڻن اختياري.

اتي اڙينگ، خاطو تير ختنگ، هون پتنگ
وڙهيا پائي ونگ، ڪپن سڻ ڪلي ۽ قهاري.

ڏوڙي وڙهيا ڏوڙ، ڪني ڪيائون ڪوڙ
پڏائون موڙ، جٽا جنگ جوڙ، ڪٽي سوپ ساري.

ڪٽي جنگ جڻ، مٽيارا مرڪن، ڪپا ڪٽڪن
قٽيا قڙڪن، ڪلهون ڪهن، چڙي سنگت سوپاري.

Gul Hayat Institute

۱۲- نوحاڻين جو جهان خان پرگڙي تي حملو

نوحاڻين اهو حملو ۵ محرم سنہ ۱۲۱۲ھ ۾ جهان خان جي ڪوٽ ۾ سندس ڪوٽ (حويلي) تي ڪيو، جنهن ۾ جهان خان وڏي بهادري سان وڙهندي شهيد ٿيو.

اول جمالين ۽ نوحاڻين جو جهيڙو ٿيو، جنهن ۾ جمالي پڄي نه سگهيا سو وڃي جهان خان پرگڙي کي دانهيائون. جهان خان ميرصاحب جو ساسو هو. هوسڙي واري جاگير سندس هئي، ۽ ڄيوڻ شاهه جي تکي جي پرسان سندس حويلي ۽ ڪوٽ هو. پر وڏي ڪالهه ته جهان خان سرڪش ۽ سورهيه مڙس هو. هر دانهي جي دانهن اوتائيندو هو، ۽ هيٺن جي مدد ڪندي پراڻي جهيڙي ۾ ا گهڙي پوندو هو ۽ خود پاڻ ڏر ٿي بيهندو هو.

جمالين جا ماڻهو ماريل هئا، سو انهن جي هلاند لاءِ جهان خان جمالين کي ساڻ ڪري چڙهيو. نوحاڻين کي خبر پئجي وئي سو لشڪر گڏ ڪيائون. جهان خان اتان مڙيو جو گهٽا ماڻهو مرن ها. بلوچن جي ريت موجب، ويرِ اوترو پاڙبو جيترو هوندو. نوحاڻين اوچتو متان پئي جمالين جا ٽي ماڻهو ماريا هئا، انهيءَ ڪري نوحاڻين سان هم اوتروئي هلاند ڪرڻو هو ۽ نه وڌيڪ. اتي رکيي پرگڙي، جهان خان کي خبر ڏني ته هم نوحاڻي پائر ڏرو ۽ دولت فتح باغ وٽ جدا ويئل آهن. هوءَ جهان خان اوڏاهين اٽليو، ۽ دري ۽ دولت کي وڃي چتايائون ته مڙس ٽيو جو ويرِ پاڙڻ آيا آهيون. ان وقت وٽن ٻيڙي معرفائي چانڊيي جو پٽ مهمان هو. هي ٽيئي مڙس مقابلي لاءِ اڻيا پر مارجي ويا. مڙسن جي ميار رکيي پرگڙي تي رهي جو جٽوئي (چٽغلي)

کنیائین. درو ۽ دولت ٻئي رامیڻ (پٽ جلّوَ جو) غلاماڻي جا سؤٽ هٿا، ۽ ڪاوڙجي وڃي فتح باغ ويٺا هٿا. رکيي پرکڙي جي ساڻن سنگت هئي، ۽ هن کين خاطري ڏني هئي ته جمالين جي ياران سندن وار به ونگو نه ٿيندو.

دري ۽ دولت جي مارجڻ ڪي نوحاڻي اچي تڏا ته جمالين ٻدران هاڻي سنڌون سڌو جهان خان کان ويرو ڪندا سون. نوحاڻي گهٽا حيدرآباد جي لشڪر ۽ هٿا، ٻيا ميرن صاحبن جيءَ نوڪري ۽ هٿا. رامیڻ خان خود ميرصاحب جي حاضري ۽ هو، تنهن دانهن ڪئي ته جهان خان جمالين جي جهيڙي ۽ پئي ايسان جا مڙس ماريا آهن. هاڻي اسان جو مقابلو سنڌون سڌو جهان خان سان آهي. ميرن جو دستور هو جو راڄداري فيصلو ڪندا هٿا ۽ راڄن کي پاڻ ۽ وڙهڻ نه ڏيندا هٿا، سو رامیڻ کي منع ڪيائين، ۽ چيائين ته عيدالضحيٰ گذري ته فيصلو ڪنداسون.

عيدالضحيٰ اچڻ واري هئي جو ميرصاحب جا نوحاڻي نوڪر ۽ سڀاهم موڪل وٺي ڪوٽ روانا ٿيا، ۽ رامیڻ جو رخ ڏسي ميرصاحب ڪيس پاڻ وٽ جهلي چڏيو. ٻئي طرف جهان خان ڏانهن ماڻهو موڪليائين ته پنهنجي کي روبرو ڪري فيصلي لاءِ تاريخ مقرر ڪجي. جهان خان آيو ته رامیڻ اڳ ۽ ٿي ڪچهري ۽ ميرصاحب اڏو ويٺو هو، ۽ جهان خان کي ڏسي مڃن تي هٿ هنيائين. تڏهن ميرصاحب گهور وجهي ڏانهس نهاريو. جهان خان به ٽورو ويهي اٽيو ۽ فيصلي لاءِ چيائين ته جڏهن ٿيو تڏهن ڏسنداسون. تنهن تي ميرصاحب کيس آگاهه ڪيو ته: تيستائين پنهنجو خيال رکج، مستان نوحاڻي توسان پلهه ڪن. جهان خان اردو مڙس هو، تنهن رامیڻ ڏي نهاري چيو ته: ريڊر کڙو پلهه ڪندا. اتي رامیڻ ٽپ ڏيئي اٽيو ۽ هوڏانهن جهان خان ترار ڪڍي، ۽ ميرصاحب ڏي ڏيئي جهليو، ۽ جهان خان جا ٻانهن

Gul Hayat Institute

ورائي ته ميرصاحب جو تاج کيري ويو. ميرصاحب انهيءَ ڏينهن توڙي ٻئي ڏينهن غم ۾ ويٺو رهيو، ۽ رامين ۽ ٻوءَ ٻگهار وٺي عيد لاءِ موڪلائي روانو ٿيو.

رامين جو ميرصاحب کي غم ۾ ڏسو سو پانيائين ته جهان خان کان ناراض آهي. هي جو چڙهيو ته پنهنجي ڪوٽ کوڻ ويو، ۽ سڏو آيو "ڪنگوري" لڳ هيسب خان وٽ، جيڪو ان وقت نوحاڻين جو پگدار هو. هن ماڻهو موڪليا ۽ سڀ نوحاڻي اچي گڏ ٿيا. ٻوءَ خود جهان خان کان پلڻ وٺڻ جو ڦيصلو ڪيائون ۽ ان لاءِ سنبت ڪيائون. هڪ سؤ مڙس نوتڪي خان سنجراڻي (نوحاڻين جو پاڙو) سان حيدرآباد روانا ٿيا ته جي جهان خان اڳي عيد جي ڏينهن اچي ته مارينس. باقي ٻيا مڙس غلاماڻي، هيسباڻي، سيرياڻي ۽ سنجراڻي پاڙن سان رامين ۽ هوت خان جي آڳواڻي هيٺ جهان خان جي ڪوٽ تي ويا.

پروچن جي جنگ جي رسم هٿي ته ٻولائي وڙهن، سو پهريائين جهان خان جي ڪوٽ جو گهورڙيو واڻيو تنهن کي ٻاهران ڦري اساڻيائون ۽ چيائونس ته: اسين نوحاڻي آهيون. وڃي جهان خان کي دانهن ڏي ۽ ٻڌاءِ ته اسين سندس مهمان آهيون. واڻيو دانهن کسڻي ويو ۽ جيئن چيائون تيئن وڃي چيائين، پر جهان خان هن جي ڳالهه کن ئي کانئ لائي. ٻوءَ نوحاڻين ٽارو چانڊيي (ٻيڙي معرفاڻي جي ٻٽ کي جنهن جو ٻاڻ دري ۽ دولت سان گڏ ماريو هو، ۽ جيڪو ٻاڻ جي ويرونڊ لاءِ نوحاڻين سان گڏ جي آيو هو) کي چاري ڪري موڪليو ته جهان خان کي ڏسي اچي ته ڪٿي آهي ۽ ڪوٽ ۾ اندر ٽپڻ جي واهه جانچي اچي. هي جو اچي ڪوٽ جي چوڌاري ڦريو ته ڪيس جهلي وڌائون ۽ جهان خان جي آڏو آندائون ته هي کو جانچوس آهي. جهان خان پڇيس ته چانڊيي سچي ڪانه ڪئي، تڏهن حڪم ڏنائين ته هن کي ماريو.

Gul Hayat Institute

اهو ٻڌي هن چيو تہ: منهنجي مٿي چانڊيا ٿورا ڪين ٿيندا، هر نوحاڻي جي تنهنجا گهورا آهن سي توکي اڄ ڪ سيان گڏجن، تون انهن جو ڪو جتن ڪج. اتي جهان خان چيو تہ: هاڻي جيڪي چوي ٿو سو سچ ٿو چوي. مڙس ڪي چڏي ڏيو تہ جيڏهن جو آهي تيڏهن وڃي. ٻارو چانڊيي موڻي اچي سڃي خبر ڪئي ۽ ٻڌايو تہ: ڪوٽ جي ٻاهران هڪ شاهي اروڙي آهي، جنهن تي چڙهيو تہ مٽان ڪوٽ جي چوڻي ۾ هٿ پڄي ويندو ۽ مڙس اندر ٿپي پوندا.

هاڻي جڏهن نوحاڻين کي پڪ ٿي تہ جهان خان کي جاڻ ٿي چڪو، تڏهن سانجهيءَ ڏاري وڃي ڪوٽ تي ڪڙڪيا. گبر خان نوحاڻي ايندي ئي بندوق چوڙي تہ ٻل جهان خان سڃاڪ ٿئي. سمي غلاماڻي، جهان خان جي اوطاق جي ٻاهران اچي ٻلوچڪي جنگ جو 'شعر' هنيو(۱). جهان خان اڪ اندر ڪوٽ ۾ داخل ٿي چڪو هو، ۽ جيئن تہ مڙس وڏو دلير ۽ بي پرواهہ هو، سو خبرن ملڻ تي ۽ مقابلي لاءِ سورچا پوريءَ طرح ڪونہ ٻڌائين. ٻيو اتفاق اهڙو ٿيو جو جهان خان اندر ويو تہ ڪوٽ وارو دروازو پوريءَ طرح بند نہ ٿيو ۽ هڪ طاق کليو رهجي ويو. ٻوءِ هڪڙا نوحاڻي وڃي دروازي مان اندر گهڙيا، تہ ٻيا وڃي ڪوٽ جي مٽان اندر ٿپن لاءِ اروڙي تي چڙهيا.

دروازي وٽان جيڪي گهڙيا تن جي اڪ ۾ رامين هو. انهن سان آڏو مڙس مقابلو ڪيو ۽ جهان خان رامين کي ماريو. ساڻس گڏ جاني غلاماڻي ۽ ماريو. اروڙي تان اڪ ۾ حيدر سحاقاڻي(۲) وڃي ڪوٽ تي آڃاڻيو، ۽ پويان ملهڻ محموداڻي ۽ ٻيٽ هوس. تنهن ڇيس تہ: 'اندر ڪوٽ

(۱) بلوچي ۾ 'شعر' معنيٰ 'جنگ جو شعر' يا جنگي 'رجز'.
(۲) يعنيٰ اسحاقاڻي ٻاڙي' مان نوحاڻي.

ڀ ٽپ، نہ تہ جاءِ ڏي". حيدر چيو تہ: "جاءِ کونہ ڏيندس. ٽپان آءٌ ٿو ٻاقي منهنجي ستّ جو وارو وٺجان" (يعني تہ آڏو هو مون تي وار ڪري تہ تون سپر ڏيئي ڇلجان). ملهڻ چيو تہ: "واهہ جو وارو وٺندس". اٽين مڙس ٽپي پيا، ۽ نوحاڻين کي دروازي ۽ ڪوٽ تان ٻ-طرفي حملي جو وارو ملي ويو.

ٻر جهان خان وڏيرو دلير هو سو دهليوئي کونہ. دروازي وارن کي چوٽ ڏيئي وري اچي ڪوٽ وارن کي سامهون ٿيو. ٻنهنجن مڙسن کي جيکي نوحاڻين کان ٽورا هٽا، همٽايائين ۽ ٻچون کيائين. ٻاڻ هڪلون ڏنائين ۽ جلهون کيائين. نيٺ هڪل ڏنائين تہ: "هيسب خان ڪٽي آهي، منهنجو ستّ آهي ۽ ميدان ٻر اچي". هيسب خان کونہ هو ٻر سندس ٻاڻ هوت خان سامهون هو، جنهن جواب ڏنو تہ: "هيسب خان آءٌ آهيان، جهان خان هليو آهي". تڏهن جهان خان وک وڌائي چيس تہ: "ٻروچ، منهنجي اڳن آيو آهين، سو مهماني جو اڪ ٻ وارو اٿي" (يعني تہ ٻل اڪ ٻ تون مون تي ترار جو وار ڪر). هوت خان وڏي وار ڪيو، ٻر جهان خان جبل هو، رکيو سپر چنڊيائين ٻر مڙس چڙيوئي کونہ. ٻوءِ جهان خان وار ڪيو تہ هوت خان سپر آڏو ڏني، جيکا ڏڪ سان اٽڙي اچي سندس متي ٻ لڳي، ۽ هو ٻاڻ پوئتي ٽڙهي ويو. جهان خان ٻريان چوٽ ڪيس ۽ ماريس ها، ٻر هوت خان جو ٻاءُ جعفر خان جيکو ٻنهنجو ستّ ماري ٻيٺو هو، تنهن تکو ٽي اچي پاسي کان جهان خان تي وار ڪيو ۽ سندس ڪيڙي (سپر) واري ٻانهن ڪٽي چڊيائين (ڏڪ سان وڃي ويئي)، ساڳئي وار ٻ هيٺان وري سڏري (ٻئيري ترار) ڪري پيءَ ٻانهن ٻ. هنيائين تہ جهان خان جي ٻانهن مڙي ويئي. ٻوءِ سٽان ٻيو وار ڪري اها ٻانهن وڍيائين. ٻوءِ جعفر خان هوت خان کي چيو تہ: "اچي ماريئس جو

Gul Hayat Institute

تنهنجو مٽ آهي" (۱). ائين جهان خان ۽ ٻيا تيرهن مڙس پرڳڙي ڪوٽ اندر ماريا.

جڏهن جهان خان ماريائون تہ اندران زوج ٽيو ۽ اوسارو ڪنيائون تہ:

"جهان خان، خان آها"
"ڪٽيرين ماريا، خان آها"
"ريڙرين ماريا، خان آها"

جهان خان جي ماڻ وڏي حوصلي واري مائي هئي، ٽنهن منع ڪئي تہ ائين نہ ڇڪو، ڇو تہ:

"خانيين ماريا، خان آها"

اتي جعفرخان هليو آيو ۽ چيائين تہ: اڄان اسان جو ڀاءُ رهيل آهي سو وٺن ٿو اچان. جهان خان جي ماڻ پڇيس تہ: باقي ڪهڙو ڀاءُ رهيل آهي؟ چيائين تہ: دولت خان جي ماڻ اڃي وڃان پئي هئي تڏهن جهان خان جي بندوق جو ڪٽڪاڪ مائي کي لڳو هو، سو جهان خان جي ماڻ ڪئي آهي جو اهو پلاند ڪرڻو آهي. تڏهن مائي چيو تہ: اها آڳ آهيان، ۽ آڳ اچان ٿي. جڏهن مائي آڻي تہ: جعفرخان مٿي تي ادب وارو هٿ رکي، ڪٽڪاڪ ڪئي پئيءَ تي چٽو.

رستم خان پرڳڙي نوجوان هو، سو ڪنهن محبت ۾ گرفتار هو ۽ ڪوٽ کان ٻاهر ڪٽي ٻاسيرو هو. نڪاڻين ميدان ماري بندوقن جو دس چوڙيو ۽ پوءِ وڃي گهوڙن تي چڙهيا. رستم خان اهي ڏکاڻ ٻڌا ۽ ٽپ ڏيئي اٽيو. تڏهن چيائونس تہ: توکي ڪنهن ڏٺو تہ ڪونهي، تون ڇو ٿو وڃين. جواب ڏنائين تہ: تو تہ مون کي ڏٺو آهي، سڀاڻي تون ئي چوندئين تہ آڳ ڏکاڻ ٻڌي ويهي رهيو هوس. سو بندوق ڪنيو ڊوڙندو

(۱) دستور هو تہ مٽ مٽ کي ماري. اهو وڏو عيب ۽ وڏي گلا هئي جو ڪو گهٽ ماڻهو ڪنهن ٽالي واري مڙس کي ڏڪ هئي ماري.

آيو ۽ نوحاڻين کي هڪل ڪري چيائين تہ، اڄان آڳ جيڏو آهيان، مقابلو ڪري ٻوءِ وڃو. اڻين چوڻ سان، سامهون گوڏو ڪوڙي هنن تي بندوق سڃيائين. اتي ڪن ڇيو تہ چڏا ٿيو، نہ تہ هڪ ڪان ۾ مڙس مارينڊو. ٻين ڇيو تہ مڙس يڪي سر آيو آهي، چڏيوس تہ اول وارو وڃي، هڪ مٿي ٻاڻ ڏورا ڪين ٽيڏاسون. تڏهن سعيد خان سڃاڻائي جيڪو سکهو ڇوڙي-ٻٽ مڙس(۱) هو، تنهن ڇيو تہ: آڳ ٽو مڙس کي سامهون ٽيسان: آڳ سندس ٻٽ آهيان، پل تہ مڙس وارو وڃي. اڻين چٽي تراز ڪيي مٿس ستوڙهہ ڪيائين. رستم خان بندوق هنيس تہ ڪانُ سيني مان نڪري ويس، ۽ چيائين تہ گٽو آهين! رستم خان چيس تہ: "آڳ گٽو ڪونہ آهيان ۽ هوئي هڪڙو" (يعني تہ ڪانُ هٿوئي هڪڙو، ٻيو آهي ڪونہ جو هٽان). اڻين چٽي بندوق ڪٽي اڇلياٿين ۽ سعيد خان کي سامهون هٽ نہ واريائين جو مڙس ڪانُ جهليو ٽي آيو. سعيد خان اڇي تراز جو وار ڪيس ۽ هيڏانهن رستم خان وڃي هڪريو تہ هوڏانهن سعيد خان وڃي ڪريو.

نوحاڻي، جهان خان ۽ ٻين کي ماري هليا ويا ۽ ٻويان ٻيو ڪو ياڻي يا ساڻي ڪونہ ٻچيو هو. جهان خان جي والده ٻوءِ چڙهي وئي حيدرآباد. جڏهن اها خبر-اتي پهتي تہ مير صاحب سخت ڪاوڙيو تہ نوحاڻين ڏاڍائي ڪئي آهي. ٻوءِ حڪم آيو ۽ نوحاڻين کي گهرايائون. سڄي راڄ مان ست چٽا چونڊ ويا. مير صاحب جي خاص ڪچهري ۾ هرڪو هٿيار چوڙي ٻوءِ اندر ويندو هو. نوحاڻي ٻہ دستور موجب هٿيار چوڙي اندر ويا، ۽ ان کان اڳ مير صاحب ڪچهري مان اٿي ويو هو. ٻيا جيڪي هٽا تہ جڏن ٻي نوحاڻي هٿيار چوڙي حاضر ٿين ۽ ويهن

(۱) چوڙي ٻٽ=اهڙو سکهو جو ڪل ڏور جي ٽنگ مروڙي چڪي ٻڌي ڪيي.

ته ڪٽي ڏڏجوڻ ۽ پوءِ ماري ڇڏجوڻ. سو هي جئن هٿيار چوڙي آيا ۽ اچي ويٺا ته ڪين ڪٽي ڏڏانون ۽ پوءِ ٻڏل مڙسن کي مارڻ لاءِ ٻاهر ڪڍيائون. جهان خان جي ساءِ جيڪا اندر هئي ۽ فيصلي جو ٻڌي ٻچيائين، تنهن کي خبر پئي ته سٺ نوحاڻي آيا جن کي ٻڏي ٻاهر ڪڍيو اٿن ته انهن کي مارين. مائي وڏي مرداني هئي، تنهن چيو ته: ٻڏل مڙسن کي مارڻ سان جهان خان جو بدلو ڪونه ٿيندو. مائي ڊوڙي ٻاهر نڪتي ۽ سڏو هلي آئي. تيستائين پنجن مڙهن کي ٻورو ڪري ڇڏيائون جو مائي اچي وڃان ٿئي ۽ باقي ٻن مڙسن گبرخان ۽ شير خان کي ٻچايائين ۽ ڇڏايائين.

هن مقابلي تي ٻانڊي فقير ڪيبر، جيڪو ان وقت ٽنڊي باگي لڳ "ڪاڪ" جو ويٺل هو ۽ پوءِ مال ڪاهي اچي نوحاڻين سان گڏ ويٺو، بيت چيا، جن مان کي دستياب ٿيا، جي هيٺ ڏجن ٿا* ظاهر آهي ته فقير اهي بيت نوحاڻين جي طرفان چيا.

رامن خان روان ڪيو چانڊيڻ سان چاري
ٻهڳڻ پٽ ٻيڙي جو ٽارو عيتباري
چانڊيو چارالي آئيو ته سوپ اٽو ساري
هو اچي ڪڙڪيا ڪوٽ تي هام ڀري پاري
غوث پير گودڙي هن تي ڌار چگي ڌاري
سا پنجاهين ٻاري، جا ڪري چڙهيا هٿا
ڪنب مان (۱).

چانڊيو چاري جنگ جو، واقف ٿيو ويهي
نر نوحاڻي نيش هٿا نڪليءَ جا نيهي (۲)

---

* اهي بيت شاه محمد خان نوحاڻي جي ڳوٺ ۱۴ مارچ ۱۹۶۸ع تي ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪيا ويا (۱) ڪنب = هڪ ڏورو جو غالباً "نهڙان" جي چاڙهه جنهن کي "قتيي جا ڪنب" ڪري چون، جتي نوحاڻي ويسڻ هٿا (۲) نڙ ۽ نيش = همت پريا، وڏي طاقت وارا، للي = نوحاڻين جو اصلي قديم ملڪ.

مَلهي آيا مينهن جيئن، پاڻي جيئن ٻهي
ڪوٽ قذاق ٽپي آيا، آڙ ٻڌي ايهي
ڳالهه اڪريان ڪيهي، هٿن جي واجب
ويرَ وڻن جي.

رامَ رؤنڪو مَنڊيو، زور ڀلي پائڻ
چڙهيو ڪُونڊ ڪميت تي سَر سورو سَرتن
حويليءَ ۾ هٿل ٽيو ڪيو راڳاڻو رندن
هٿي ڪڙهه ڪاڙهو ڪيو، ساندهه سِراڻين (۱)
مٿو پٽ مراد جو هو سنجراڻي ساڻن (۲)
واريو ويرَ وجن، دُرِّي دولت خان جو (۳).

جهان خان جبل ٽي سنڊ ۾ ساماڻو
آڏڪيو ٽي پيٽ ۾ نَروٽيي ناڻو (۴)
ناحق نوحاڻين سان وَڪيو ويڳاڻو (۵)
ڀلي تڏ ڀرڪڙي جو ڀڳاڻون پاڻو
هو پنجاهيا پانڊي جڻي همیشه هاڻو
پڌ سڻي پاڻو، ڪڏهين ايندو ڪينڪي (۶).

جهان خان جبل هو، ڏاڏو ماڏو سهر (۷)
ڪوڻ ڪاهن ساڻ ڪيو اچن ساڻ انڌير
تنهن حاذق حويليءَ ۾ ڊڪ ڪري ويا ڊير
واري ويا ويرَ، دُرِّي دولت خان جو.

---

(۱) يعني نوحاڻين جي سراڻي پاڙي جي مڙسن (۲) مٿو نوحاڻين جي سنجراڻي پاڙي مان هو (۳) واريو وجن=وڻيو وجن. دري دولت خان جيو=دُرِّي جو ۽ دولت خان جو. (۴) آڏڪيو ٽي=اڏميو ٽي (ناڻو). نروٽيي=نروٽيي ڪي، نر مڙسن کي (۵) وڪيو=وڙهيو (۶) جهان خان ڀاڻ مري ويو سو وري ڪونه ايندو (۷) ماڏو سير=ڏاڏو ڏونگر، ڏکيو ڀاڙ (نشيبهه موجب).

Gul Hayat Institute

خان تہ مڑيئي خان هڻي، ہر خان تہ هيسب خان
هو سوالين آئي سرهو ٿئي، ڏئي مهمانن کي مان
قلعي ويرکاوڙ ڪري لڳيءَ جنگ جوان (۱)
سر مورو سرتن جو هو هاڙهي هوت خان
هيڏي ڪندو ڪير ٻيو کي جيڏي جعفرخان
نر نوحاڻي نيش هڻا ٻنلي جا نيشان
جوڙي ڪنيائون جنگ جا سيڻي سامان
ڪهاڙا ڪتبن ڪ، ٻيا وڍين سان وريام (۲)
سي اچي ڪڙڪيا ڪوٽ تي سمهاڻيءَ سلطان
ڏوڙي تن درن تي اچي ڪوپن هنيا ڪان
اکيان ۾ آڻي ٻيا ڪٽن مٽان خان
جن جنگ پٽ جاوا جوهري، تن ماين لڏا مان (۳)
ٿان منجهه ٽڪاءَ ٿيا سڀا جڳ جهان
ٻڌي هنيون ٽي مصريون سنجراڻي سروان
تاجو وڙهيو تارَ ۾ اچهي سان ايمان (۴)
ملهڻ ڪيا ٽي مجرا، لڏا محموداڻيءَ مان (۵)
صوبي سعيد خان، ٻڌا در ٻوڪڙيءَ جا.

هڪ روايت موجب ٽنڊي باگي طرف جا ٻہ زئونڊ بلوچ، منگو ۽ فريد، جهان خان وٽ مهمان هئا ۽ اهي ٻہ جهان خان جي طرفان باهرئين دروازي تي حملي وقت وڙهيا ۽ مارجي ويا.

---

۱) قلعي ويرہ جنگ وقت (۲) ڪتبن ہڙ=الن مٽان پاکڙا ۽ انهن جا ڪتب (تن ہ) (۳) جهان خان جهڙن جنگ مڙسن جي مائن مان لڏا (۴) اچي ايمان سان = پوري پکي سچي ايمان سان (۵) ملهڻ محموداڻي.

Gul Hayat Institute

ڏينهن جمعي جي ڏور پڙهيائون چنڊ ٽيو چنڊار
رُکن راسيون ڪيڙون، ٿهکن ٽا ٿهکار
رات چانڊوڪي، آيا ڍوڪي، ويري هن آوار
آيو عبدالطيف آساني ڪٽي تيغ ترار
ڏڪ هنيائين ويرين کي چاليهن متي چار
حسن، حمزي ڦيهه وڃائي جن جا ڏور پڇهن ڏهکار
ائين غلام حسين ڪرهوڪڏائيو جئن آڪ پتنگن آر
رامڙ کي راڻي وڏو، توڙ جي تکرار
زنڊونڊر زوراور زور وڙهيا جن جي ڪرهه
ڪيلو هڻي کار(۹)

پرڳڙي جيڪي جنگ ۾ ماريا سي "ٺنڊو جهان خان" (جيڪو هن وقت ويران آهي) لڳ دفن ٿيا. اهو مقام (تعلقي حيدرآباد ۾) ٺنڊي حيدر کان ٺنڊي قيصر ڏانهن وهندڙ رستي لڳ ٺنڊي حيدر کان اڌ ڪل ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هن مقابلي ۾ شهيد ٿيل پرڳڙين مان ستن جي قبرن تي، جيڪي پٿرن جون آهن ۽ ستن سنگتراشي آهي، شهيدن جا نالا ۽ تاريخون لڳل آهن(۱).

- شهيد رئيس جهان خان پرڳڙي ۱۵ محرم سن ۱۲۱۲ هجري ڏينه جمعو، معمار استاد جمع خان
- شهيد رئيس عبدالله خان، ۱۵ محرم سن ۱۲۱۲ هجري ڏينه جمعو.
- شهيد رئيس رستم خان پرڳڙي، ۱۵ محرم سن ۱۲۱۲ هجري ڏينه جمعو، ڪمدار ڪرم خان پرڳڙي فقير، مالڪ نواب خان

---

(۱) هيءَ روايت ۽ بيت ماستر شفيع محمد بگهيي جي مضمون "ٺنڊو جهان خان" تان ورتل آهي، جيڪو رسالي نئين زندگي، مهيني سيپٽمبر ۱۹۶۷ع ۾ ڇپيو (۲) اهي نالا ۽ جئن مٿين مضمون ۾ ڏنل آهن تئن ڏنا ويا آهن.

- شهید رئیس محمد خان پرکڑي، ۱۵ محرم سن ۱۲۱۲ هجري ډینه جمعه
- شهید رئیس غلام حسین خان پرکڑي، ۱۵ محرم سن ۱۲۱۲ هجري، ډینه جمعه
- شهید رئیس حسن خان پرکڑي، ۱۵ محرم سن ۱۲۱۲ هجري ډینه جمعه
- شهید رئیس بهادر خان پرکڑي، ۱۵ محرم سن ۱۲۱۲ هجري ډینه جمعه.

Gul Hayat Institute

۱۳. لغارين ۽ رندن جي جنگ

تالپورن جي دؤر ۾ "شهداد پور تعلقو" جو ضلعي جي برابر هو، جنهن ۾ موجوده سانگهڙ ضلعي جي شهداد پور، سنجهوري ۽ سانگهڙ (الهنديون پاڳو) تعلقن واري ايراضي شامل هئي. مير شهدادخان هن ايراضي مان شهداد واهه کٽايو هو. ان بعد شاهوخان، مارک واهه کي کوٽائي وڏو ڪري اوپر طرف ان کي شهر "جهول" کان ۽ اڳتي وڌايو، جنهنڪري ان کي "شاهو واهه" سڏيو ويو. انهن واهن جي ڪري گهٽي زمين آبادي ۾ هيٺ آئي. شاهو واهه سان لاڳو ڏکڻ طرفان (موجوده سنجهوري تعلقي واري حد ۾) اندازاً موجوده جمڙائو واهه کان وڃي اوپر ڏانهن ويندي ڪوٽ برڙا تائين، مير محمود خان (جنهن جي نالي سان ٽنڈو مير محمود سڏجي ٿو جنهن جي اولاد مان هن وقت مير حاجي علي احمد خان ۽ مير رسول بخش خان (۱) وڏي همٿ ۽ حوصلي وارا آهن) جي جاگير هئي، جيڪا "مير محمود خان جي پٽي" (رک واري زمين جنهن ۾ فصل کان سواءِ گاهه ٽٽي ۽ مال چري) سڏبي هئي. هن "پٽي" جي ڏکڻ طرف "مٺڙهلي" واري ايراضي (موجوده ڪوٽ "شاهن رند" وٽ) ۾ رندن جو راڄ هو، جنهن جو وڏو نهال خان رند هو. هنن حيدرآباد جي حڪمران گهراٽي کي سڳ ڏنو هو ۽ انهيءَ ويجهي ميڙي جي ڪري سندن سقامي اثر رسوخ ۽ طاقت ۾ اضافو ٿيو. نهال خان پاڻ وڏو لائق هو، ۽ هڪ اوڏڻ گهرواري مان ڪيس گل محمد نالي پٽ هو، جيڪو نهايت سرڪش ٽي ساماڻو ۽ نه ريءَ پاڙيسري راڄن سان اهنج ڪيائين. ۽ مير محمود خان واري

---

(۱) مير رسول بخش خان ڏيڍ سال کن اڳ (۱- مئي ۱۹۸۲ع تي) ڪڏاري ويو.

سڀني ۽ پنهنجون گهوڙيون ۽ پيو مال چوڙي ڇڏيندو هو، جيڪو پيو پيل ڪندو هو.

انهيءَ تي اتي جي هاڙين ۽ ياڪين حيدرآباد ۾ وڃي ميرمحمود خان وٽ دانهيو، جنهن پنهنجا ماڻهو موڪليا ۽ نهال خان ڏي ٻه چوائي موڪليائين ۽ هن ڀڏي اڻ ٻڌي ڪري ڇڏي. تڏهن ميرمحمود خان پڇا ڪراني ته انهيءَ طرف پيو ڪهڙو همت وارو مڙس آهي جيڪو رندن کي جهليندو! تڏهن ڪيس ٻڌايائون ته جعفرخان لغاري اهڙو آهي، جو اوهان جي طرفان ڪيس خاص پيغام ويندو ته ان کي مان ڏيندو ۽ رندن کي منهن ڏيندو.

جعفرخان جو ڪوٽ شاهو واهه جي اتر طرف هو ۽ سنجهوري ڪان ڏکڻ ويندي شاهو واهه تائين ساڻس راج پيڙا هٿ ۽ سندس وڏو اثر رسوخ هو. تڏهن ميرمحمود خان جو ونس خط آيو ته سيني کي سڏي صلاح ڪيائين، جن اها راءِ ڏني ته، اسان جو تعلق گادي وارن ميرن سان آهي، جن سان رندن سگهيٽا آهن، انهيءَ ڪري رندن سان مقابلو ڪرڻ ۾ خود ميرن سان مقابلي جي برابر ٿيندو. جعفرخان چيو ته، ميرمحمود خان کي اهو سڀڪجهه معلوم هوندو، ته انهيءَ هوندي به هن مدد لاءِ لکيو آهي. مناسب ناهي جو مدد نه ڪجي. پيو ته نهال خان رندن وڏو لائق آهي ۽ منهنجي ساڻس ڏيٺ ويٺ آهي. ان سان ڪالهائيندا سون ته معاملو صلح سانت سان نبري ويندو. تڏهن سيني جي اها صلاح ٻڌي، ۽ جعفرخان ڏوءَ ميرمحمود خان ڏي لکي موڪليو ته، اوهان حجت سنباري اسان ڏي لکيو آهي، سو اسان ان جو تدارڪ ڪنداسون ۽ ڏڻي ڪندو ته سڀ جهگڙي ٽيندي.

جعفرخان ڏوءَ نهال خان ڏي سلام موڪليا ۽ چيو ته، اسان تي ميرمحمود خان جو هار پيو آهي ته سندس ٻني کي پيل ڪان بچايون. تون ڀاڻ لائق آهين ۽ پنهنجن ماڻهن کي

منع کر ته "ٻني" ۽ گهوڑيون ۽ مال نه چڏين. نهال خان سلامن جو مان رکيو ۽ پنهنجي ماڻهن کي زباني هدايت ڪئي پر گل محمد کوڙ، مڃيو ۽ ويتر وڌيڪ پيل ڪرائي، تڏهن جعفرخان پنهنجي سؤٽ شاهعلي خان کي موڪليو ته وڃي "ٻني" واري ايراضي ۽ اوطاق ڪري ۽ غريبن کي پيل کان بچائي. شاهعلي خان وڃي اوطاق اڏي ويٺو. مقامي آبادگارن کي آسرو ٿيو، ۽ گل محمد حملو ڪري اوطاق ٻني ڏني ۽ چيو ته: "جعفر کي جي چيڙي نبيري ڪرڻي آهي ته شاهو واه جي پريان (اتر طرف) ڪري"! شاهعلي خان پوءِ جعفرخان ڏي حال موڪليو ته: اوطاق ٻني ڏني اٿن پر آءٌ هن هنڌ جمو اچي ويٺو آهيان سو کونہ اٽندس. اڪٻتي جيڪي ٿيو تنهن کي منهن ڏيندس، ۽ رند صلح واري کا ڪالهہ ڪانہ ڏا ڪجن.

سؤ سؤ ڪالهہ سرائي جي رند کين ڪنين ٿو لائي(۱)
ولين ٻانهان پاڇهہ سان ٻيٺو سنگ سڏا سپ لاهي
اوڏڻ چاڻو سپ کان سائو، سنج گهوڙي تي ساهي
چٽي: زور گهٽو جو لائي، تنهن سان ڪريان
طور ترار جو.

الله بخش پيروزائي (موجوده ڊلڙي شهر جي لغارين مان ان وقت وڏو) کي معلوم ٿيو ته رند جنگ لاءِ تيار آهن، سو شاهعلي خان جي پٽ پيروز ڏانهن چوائي موڪليائين: رند (گل محمد) وڏا هٿ هٿلايا آهن ۽ هو جنگ ڪرڻ وارا آهن، انهيءَ ڪري اوهان به پنهنجي تڪڙي تياري ڪريو.

الله بخش ماڻهو موڪليو رهبت روانو
منهنجو تنهن پيروز کي ڏجوٗ ظاهر زبانو
ته: رند ڏاڍي اچي رانءِ ٻڌي آ دل تي ديوانو
ستت سمانو، اوهين جوان ڪريو کو جنگ جو.

---

(۱) سرائيءِ جي، يعني جعفر خان جي

تڏهن جعفر خان لاچن کي چاڻ ڏني ۽ تکڙو لشکر ڪري چڙهيو ته متان شاهعلي خان کي ماري وڃهن. ساڻس سندس پنهنجا ويجها عزيز، ٻيا ڪلهوڙا پاڙي جي لغارين مان کي ايرا مڙس، پاڙيسري راڄ 'آرادين' جن مان آيو آرادين وڏي همت وارو هو، خاصخيلي ۽ ٻيا شامل هئا. پر وارن لغارين سان پليو خان ۽ مير محمد خان همت وارا هئا پر وقت سر پهچي نه سگهيا:

هوڏنهن مڱ ميز محمد هو، هوڏنهن پليوخان
جي ڪا وڏي وقت جي ته ڪڏائن ڪيڪان
پر ويو وقت قضا ٽڻي پهتا نه پهلوان.

ڏڙي وارن پيروزاڻي لغارين مان 'نظر' نالي آيو ۽ ڪڏڙي طرف جي 'پوداڻين' مان به ڪي آيا ۽ وڙهيا کين:

نظر نسريو کوند ڪو ٽيو اکهن جي آچار
'پوداڻي' به پس ٽيا جن هنيو کوند هٿيار.

جعفر خان جي پٽن مان علي بخش ترار جو وڏو ڪيڏاري هو ۽ خدا بخش بندوق جو وڏو توپچي هو. علي بخش کي هڪ پيري حيدرآباد ۾ ميرصاحب تلوار ڏيکاري ۽ سندس راءِ پڇي. چيائين ته: "ميرصاحب! واه جا آهي". تڏهن ميرصاحب چيو ته: "هائو! هر مٽ ذرا کوتهه آهي" (يعني ذرا لنڊي آهي). تڏهن علي بخش چيو ته: "آها وڪ وڏائي هٿيي". ميرصاحب چيو ته: "جنگ ۾ وڪ رتيين وڪامندي آهي". علي بخش جواب ڏنو ته: "سر ڏني سهانگي ملندي".

جڏهن جعفر خان لشکر ڪري چڙهيو، تڏهن علي بخش کي چيائين ته: تون وڏي هلي چاچي شاهعلي خان سان ٻيڙو ٽي متان کيس کو نقصان پهچي. هن وٽ ياڻي گهوڙي هئي سو وڏي وڃي ڇڏو، هر جنهن اوطاق طرف ويو سا رندن جي هئي ۽ هويان رندن جو لشکر تيار هو. گل محمد پري کان ڏسي چيو ته: "علي بخش مون توکي آسمان تي

پئي ڪوليو ۽ تون ته زمين تي ملي ويو آهين". علي بخش
اهو ويڻ پڌي لهي ويو. ايتري ۾ جعفرخان وارا شاهعلي خان
واري ماڳ تي پهتا. ۽ علي بخش ڏانهن ماڻهو موڪليائون
ته اچي ساڻن ڀيڙو ٿئي. علي بخش چيو ته: رند ويڻ ڪيڏيو
آهي، هاڻي فيصلو اتي ٿيندو جتي آڳ ٻيٽو آهيان، زمين چڙي
ته علي بخش چري. تڏهن جعفرخان ۽ لشڪر سان اتي آيو
۽ چيائين ته اول صلح جون ڳالهيون ڪنداسون ۽ صلح ٿيو
ته جنگ ته ڪنداسون، هن طرفان ڪوبه اڳرائي نه ڪري.

جعفرخان، نهال خان ڏي ماڻهو موڪليو ته: ادا،
ڳالهيون ڪنداسون. نهال خان اها ڳالهه قبولي ۽ پنهنجن
ماڻهن سان اڪٽي وڏي آيو. ٻئي طرف اچي هڪٻئي کي
ويجها ٿيا. تڏهن جعفرخان ۽ نهال خان ٻاڻ ۽ ڳالهايو. هو
ٻاڻ ۽ ڪنهن ڳالهه تي ٻهڻ وارا هٿا، جو گل محمد کي
اها ڳالهه نه وڻي ۽ هن اوچتو جنگ جي ٻاهه ڪائي، يعني
ته جعفرخان جي طرف وارا جيڪي اويسرا ٻيٽل هٿا ۽ جن
مان پيروزخان سڀ کان ويجهو هو، تنهن تي گل محمد حملو
ڪئي ۽ ترار جي ڏڪ سان پيروزخان کي پورو ڪري
ڇڏيائين. اتي علي بخش خان ترار کڏي چوٽ ڪئي ۽ وڃي
گل محمد سان آڙا اٽڪايا. نهال خان جي پرسان ٻيٽل مان
ڪن جعفرخان کي چتايو، تڏهن خدا بخش خان به خود
نهال خان تي بندوق سڄي. هن طرفان مڙس وڌيا ٿي مس
ته خدا بخش جي بندوق نهال خان کي نشان ڪري ڇڏيو.
پوءِ ٻنهي طرفان مڙس جنبي ويا. آڏي آرادين اچي ٻئي طرف
جي هڪ خاصخيلي جوان کي ڪنيو، جيڪو نيٺ ڳچو ۽ آڏو
پويان ترار جون چوڪون چڪائيندو ويس. علي بخش خان
اچي گل محمد کي ڪنيو ۽ نيٺ ترار جي اهڙي ته تڪي وارو
وار ڏنائين جو گل محمد وارو وڻي نه سگهيو ۽ رڳو ڪڙي
ڏيڻ ۽ پاڻ بچائڻ ۾ پورو هو. نيٺ علي بخش جو ڏڪ

Gul Hayat Institute

لڳس جو وڃي ڪريو. علي بخش ميدان ڪري بيهي رهيو ۽ ڪريل مڙس کي ٻيو ڏڪ نہ هنيائين. ڪن ٻيائن موجب گل محمد جا وار وڏا هئا، ڪيس علي بخش جي ترار ڪڇ لڳي جنهن تي سندس وار رتائجي ويا. ٻانيائون تہ هاڻي هي مڙس ڪريو سو ڪونہ اٿندو. ار هن پوءِ وار هٽائي، ٻوٽني وڙائي ڏئو تہ ٻيروزخان پاسي سان اويسرو ٻيٺو هو، جنهن کي ترار هڻي ماريائين ۽ پوءِ پاڻ ٻہ ڪريو ۽ مئو.

نهال خان جي مرڻ تي ٻئي طرف جا ماڻهو ميدان ۾ نہ ٻيٺا ۽ جعفرخان ڏڙ ڪٽيو.

جُنگن ۾ جُنگ هو، جُنگ ۾ جعفرخان
راڄن ۾ راڄائتو، پڙ ۾ پهلوان
ڪائين ڪائين ڪانڪا، ڏٺئين ميرصاحب
کي مان (۱)
ٻُڌي هلياٸين، پير جهلياٸين، هيٺا همٿياٸين
جاڙهي شرطئون شهلي خان
اکيوُن ۾ نرسنگ هو نهرو نهال خان
سو جي پلي پنهنجن کي تہ لهن هڻل هنگام (۲)
ڀر هن جي هلي ڪانڪا پٺڙ نہ موڪيو پاڻ
ڇڏي ٻيج مان ڪين ٽئي چگي منجهہ جوڳان (۳)
اوڏ ڇاڏو ڪين ڇائو، جنهن هنيا هوند شغان (۴)
تنهن تي آسري ٻعلي بشڪ" آئيومرد ڪري ميدان (۵)

---

(۱) ڪائين ڪانہ ڪيائين = انڪار ڪونہ ڪيائين. ميرصاحب = ميرمحمود خان. (۲) سو نهال خان جيڪڏهن پنهنجن کي پير ڪان جهلي. (۳) ڇڏو ٻج = ڇڏي وارو ٻج، جنهن ۾ ان جي پلي ڏلي هر قسم جي جنس پير هجي. (۴) شغان هنيا = وين ڏنا، ڏيڪ ڏنا، ڏاڙ هنئي. (۵) تنهن تي = اوڏ ڇاڏي گل محمد تي. علي بشڪ = علي بخش، جعفرخان جو پٽ. آسري آيو = حملو ڪري آيو.

Gul Hayat Institute

پيما ترارين هاڻ ۽ سڳ اڙائي سانهه
ٽي سٽ پٽ سَرواهين جي گهوگهٽ ۾ گهمسان
سڄي بندوق سرائي آت، نر ڪري نيشان (۱)
ڪڙڪ ڪري ڪان ويو جنهن ٽيو نهال خان (۲)
"آڏي" آرادين ات ملهايو ميدان
اوڏڻ پٽ الٽي پيو جڏهنهن ڏ ڪ د گران (۳)
بانڪو پوءِ بيهي رهيو جنهن سوپ ڏني سبحان (۴)
چئي: ٻيو ڏ ڪ هٿندس ڪينڪي جو مڙس
ڪريو ميدان
هر هن چگائي ڪان ڪيي، جنهن ماريو
ويسرو وريام (۵)
هيروز هٿي هڙ ۽ سينگاريو سامان (۶)
جڙيو جعفرخان جنهن جو شاهه رکيو هوڙشان
"متهلي" جو مان، بغاري لاهيو وجن (۷).

Gul Hayat Institute

(۱) بندوق سڄي=ڏ ڪ هٿ لاءِ بندوق سڏي ڪئي. سرائي=خدابخش، جعفرخان جو پٽ. (۲) نيو=ٺهوڙيو، ماريو. (۳) الٽي پيو=اٽلي پيو، ڪري پيو. د گران=پهلوان (علي بخش). (۴) بانڪو=بهادر علي بخش. (۵) هن=گل محمد، جنهن کي علي بخش پيو ڏ ڪ ن هنيو. ويسرو=ويسرو بيٽل، پيروزخان. (۶) پئي پڙ ۾=ميدان ۾ مارجي ڪري. (۷) جڙيو=ڪامياب ٿيو. متهلو='متهلي' نالي علائقو (هن وقت ديهه جو نالو).

۱۴. احمدپور لما واري جنگ*

پگهو دستي تنهن کو ماٹهو کارو ڪري ماريو ۽ الهيارخان شر وٽ ويروٽي ۽ اچي پناه ورتائين. دستين جيو ته مارين ته عورت ۽ مار، پر هن ائين نه ڪيو. دستي انهي تي الهيار شر وٽ آيا. الهيار جيو ته: هو بائٽ ٽي آيو آهي. انهيءَ کي ڪيئن چڏيندس؟ انهيءَ تي وڏي جنگ لڳي. هڪ طرف الهيار شر وارا ۽ ٻيا ڪي لسنڌ ۽ ڪوسا سائس، ٻئي طرف دستين جي مدد ۽ بهاول خان رياست جو نواب (وفات ۱۲۲۴ھ/۱۸۰۹ع) جنهن پنج سؤ روهيلا چاڙهيا. احمدپور لما ۾ جنگ لڳي. الهيار شر هڙ ڪٽيو. هن جنگ ۾ دستين وٽ توب هٿي جنهن کي بخش ٻٽ سخيءَ جو جهنڊو ڪٽي سامهون ڏيو. الهيار خان جو ٻٽ دين محمّد ۽ ٻاڻ صوبدار خان ٻن اهڙي سورهيائي سان وڙهيا جو نواب جا ڪهتان مارجي ويا ۽ انهن جا جنازا احمدپور ۾ ڪٽي آيا. انهيءَ جنگ مان بارڻ دستي ڇڄي ويو، پر پوءِ مڙس وٽي آيو ۽ ويروٽي ۾ اچي الهيار خان کي ماريائون. پر پوءِ شرن ۾ بارڻ دستي کي "مانسنگ جي ڪڙهه" ۾ وڃي ماريو ۽ ويرورتائون. ان وقت شرن سان ٻه ڪوسا ۽ ٻه مڙس لٽنڌ گڏ هٿا. احمدپور لما واري انهيءَ جنگ تي هڪ بيت هيٺ شامل آهي:

---

* ڊاڪٽر بلوچ جي قلمي ذخيري تان ورتل.

Gul Hayat Institute

بَشَک پت شخيءَ جي، کيون سچايون(۱)
ديئن سان هٿن، جهنگير جايون(۲)
صوبدار، علي جي يار، وَه جو ويـر وڪايون(۳)
اٿان آوَن، ڪلمان ڪاوَن، آڻان ڪنا خوب ڪنوايون
آيون احمد پور ۽، ڪپتانن جون کايون
ٽُڪ هٿي بارڻ دستي کي، ويو منهن ٻِڄتي هايُون
ٽُپڪ ڪنون تلوار ۾ ڪيس، ويندو آليءُ لکايون(۴)
بر ۽ بارڻ دستي کي، ويا رڻ ۽ رک چهايون
لنڊ ڪوسي شر بازيون چايون، ويا ويـر ڇايون.

Gul Hayat Institute

(۱) بخش پت سخيءَ جو (۲) ديئن محمد- پت الهيار جو (۳) صوبدار يائُ الهيار چو (۴) ٽُپڪ = ڪَپ.

باب ڏهون

سنڌ جي سورهين جون انگريزن سان جنگيون

۱. انگريزن طرفان ملڪ فتح ڪرڻ جي سازش ۽ قندار جي افغانن، بلوچستان جي خانن ۽ سنڌ جي ميرن جون انگريزن سان لڙايون*

جن ڏينهن ʀ شاهه شجاع بادشاهه ڪابل ʀ حڪومت ڪندو هو، تن ڏينهن ʀ دوست محمد خان سندس وزير هو. شاهه شجاع بادشاهه، دوست محمد خان جي پاڻ فتح خان ڪي غزني ۽ جي حاڪمن (جو شاهه شجاع جو ڀائي ۽ ڏن پرو هو) ساليانو لوازمو وٺڻ لاءِ موڪليو ۽ ايترو ۾ چئي چڏيائينس تہ جي نہ ڏي يا ڏياري موڪلي جو انجام نہ ڪري، تہ جنگ ڪري تابعداري مڃائي اڇجانس. انهيءَ تي فتح خان غزني ʀ آيو ۽ اڳي آنهون جي حاڪمن لوازمي جي تقاضا ڪيائين. جنهن ڏيڪاريو تہ هن سال فصل جي نہ ٿيڻ ڪري ڏل ڪانہ اڪڙي آهي، ٻئي سال اڪين سان بادشاهي ڏن موڪلينداس. هوءَ فتح خان ڪي ڏينهن اتي رهي ٻيو. هڪڙي ڏينهن غزني جي تلاءَ تي فتح خان مجلس ڪئي ۽ آنهون جي حاڪمن ڪي چوائي موڪلياٿين تہ: هنجن سوارن

---

* هي احوال "اخبار تعليم" مطبوع قيصريہ پريس حيدرآباد سنڌ، مارچ ۱۹۰۹ع، آڪٽوبر ۱۹۰۹ع، مارچ ۱۹۱۰ع ۽ مئي ۱۹۱۰ع ۾ قسطوار ڇپيو.

سان اچي مجلس ۾ شريک ٿيڻ، جنهن تي هي حاکم بي ڏاهو مجلس ۾ آيو، مکر فتح خان ڏک هٿي ماري وڏن ۽ اهڙي ظلم ڪرڻ بعد يڪدم ان جي محلات ڏي ويو ۽ سنديس راڻي (شاهه شجاع جي ڏيءَ) ڪي چوڻ لڳو ته تنهنجي ٻيشگير ۾ جو نئون لکن رپين جو قيمتي اڪٻ ٻيل آهي سو ڪيڏي ڏي. راڻيءَ چيس ته ائين توکي لائق ناهي، مگر هن مارئي ڇڏڻ جو ڏپ ڏنس. تنهن تي لاچار ويچاري راڻي ٻاسيرو وڃي اهو اڪٻ لاهي آڻي ڏنس، اهڙي ظلم ۽ بي مروتي جو سارو احوال راڻيءَ بروقت پنهنجي خاص ماڻهو هٿ پنهنجي ٻيڻ شاهه شجاع ڏي لکي موڪليو. بادشاهه اهو احوال پڙهي دل ۾ سور سائڊي في الحال صبر ۾ رهيو. فتح خان جڏهن غزني کان موٽي آيو، تڏهن شاهه شجاع کي اچي چيائين ته غزني جي حاکم دل ڏيڻي نه ڪئي، لاچار حڪم پٺاندر جنگ ڪيسون، جنهن ۾ هو مري ويو. بادشاهه چيو ته ٺهيو. مگر ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هڪڙي ڏينهن فتح خان بادشاهه جي ڪچهري ۾ آيو. بادشاهه وڃه وڻي ترار جا اڪيانس رکي هٿي، ان سان فتح خان جو سر لاهي رکيو. حاضر امير ۽ وزير کي انهيءَ تان ڏاڍي مٽيان لڳي ته بي قصور وزير جي ٻاڻ کي ڇو ماريائين؟ اڄ هڪڙي کي ماريو اٿس ٻاڻي ٻين کي ماريندو. انهيءَ ڪري ڪيس تخت تان لاهي، دوست محمد خان کي ڪٽي تخت تي ٽاڪيائون (۱).

شاهه شجاع کي دوست محمد صلاح ڏني ته هتي پٺاڻ سڀ تنهنجا مخالف آهن، متان توکي ماري وڃن، تنهنڪري ٻئي ڪنهن ملڪ ۾ وڃي رهه. تنهن تي شاهه شجاع چيو ته:

---

(۱) ايستائين نثر ۾ خود راوي جي زباني آهي. ڏسو اخبار تعليم مارچ ۱۹۰۹ع.

Gul Hayat Institute

آڻ فرنگين جو لشکر آڻي ٿو هڪ پيرو ڪاهل قندار جو تخت ضرور هٿ ڪندس ۽ اوهان کان ويڙ وڙندس. ائين چئي پنهنجي وزير کي وڻي ڪلڪتي ڏانهن رُخ ڪيائين. چو جو ان وقت انگريزن جي ڪمپ اڃا رکو ڪلڪتي ۾ هئي.

جڏهن ڪلڪتي جي ڪوٽ ۾ شاهه شجاع ۽ سندس وزير کي ويڻي گهٽا ڏينهن گذري ويا، تڏهن هڪ ڏينهن وزير کان صلاح ورتائين تہ هاڻي ڇا ڪرڻ ڪپي؟ وزير صلاح ڏني تہ فرنگي جي در تي وڃي فرياد ڪر، من کو داد ٿئي. ٿيٽ ائين ڪيائون. فرنگي سندن دانهن پڌي کين دلاسو ڏنو تہ؛ آڻ اوهان جي دانهن ضرور اونائيندس، ۽ مون کي مربستو احوال ڏيو. تنهن تي شاهه شجاع ٻڌايو تہ؛ آڻ پنهنجن ڇڻن دوستن سميت قندار جي ڪوٽ مان نڪتو هوس ۽ واپار سانگي سنڌ مان ٽيندو جيسلمير وڃي نڪتس.

سنڌ امن وارو ملڪ هو. اتي جيترو وقت رهيس ۽ وڻج واپار ڪيم. ڪنهن ہ مون مان ڪوَنس کانہ ڪئي. پر جڏهن جيسلمير ۾ آيس ۽ منهنجا چارئي دوست واپار سانگي شهر ۾ ويا تہ ڏاريا ماڻهو ڏسي اتي جا رهاڪو ماڻن وڙهيا ۽ ڇڻي کي ساري ڇڏيائون. هاڻي اوهان وٽ انهيءَ لاءِ آيو آهيان تہ مون مان ڪجهہ لشکر گڏي ڏيو تہ جيسلمير سان جنگ ڪنداسين. ملڪ اوهان جو ٿيو پر سنگتين جو ويڙ آڻ وڙندس.

انگريزن کيس ڀرپائين پنج هزار لشکر ڏنو، جنهن سان جيسلمير تي حملو ڪيائين، پر ہ هزار لشکر مارائي پوئتي موٽيو. وري بي مدد وڻي ساڍن ستن هزارن لشکر سان ٻيڻي چوٽ ڪيائين، ۽ انهي ڀيري ہ هڪ هزار ماڻهو مارائي موٽي آيو.

Gul Hayat Institute

آخرڪار باقي بچيل لشڪر کي گڏ ڪري انهن کي شراب جا شيشا پياري، جيسلمير جي سوڍن کي سامهون ڪيائين. انهي ڏسڻي حملي ۾ جيسلمير فتح ٿيو. پوءِ مال خزانو لڏڻي سيني کي خوش ڪيائين.

اتي افغانستان کي وري هٿ ڪرڻ ۽ دوست محمد کي شڪست ڏيڻ جي تياري ڪيائين. هاڻي انگريزن وٽ بيشمار لشڪر اچي گڏ ٿيو. سموري لشڪر کي پاڻ سان گڏ وڃي هلڻ جي بدران، لشڪر جا جدا جدا ٽاهي روانا ڪيائين. پهرئين جٿي ۾ ويهه هزار لشڪر هو جنهن کي مسقط واري وات کان افغانستان ۾ پهچڻ جو حڪم ٿيو. ويهن هزارن کان ٻ ڏيڪ لشڪر جو ٻيو جٿو، ٽرواري وات کان ڪابل قندار ڏانهن روانو ٿيو. باقي سٺ هزار لشڪر سنڌ واري ڪس کان روانو ٿيو.

انگريزن جو لشڪر سنڌ اندر پهريائين گهوڙا ٻاري ۾ آيو. اتي ڪجهه ڏينهن آرام ڪري پوءِ درياءَ جو ڪپ ڏيئي لشڪر وچ سنڌ مان سڌي هليو ۽ هلندا هلندا اچي شڪارپور ۾ پهتا. جيڪو لشڪر ٽر واري وات مان روانو ٿيو هو، تنهن مان ٻڪٽ ۽ آڇ وگهي ماڻهو مرندا، باقي ڪي ٿورا اچي سکر وٽان نڪتا، سي پڻ اچي شڪارپور ۾ پهتا. هوڏانهن ڪوهستان واري وات کان ويندڙ لشڪر جڏهن "ميري" (قلات) جي ڪوٽ وٽ پهتو، تڏهن "ميري" جي حاڪم ڪي چوائي موڪلياڻون تہ: ڏن ڏي، نہ تہ جنگ ڪر. ان وقت قلات جو حاڪم محراب خان هو، تنهن جنگ ڏيڻ جو اعلان ڪيو. ڪوٽ تان توفن ۽ بندوقن جي ٺڪاڻو ڪي شروع ٿي. انگريزن جي لشڪر ۾ مقابلو ڪيو. آخرڪار ٻروهين جي لشڪر جو گهڻو تعداد پنهنجي ملڪ لاءِ وڙهندي ڪم آيو ۽ محراب خان ۾ شهيد ٿيو. انهي جنگ ۾ محراب خان جو پنج هزار لشڪر ۽ انگريزن جا ڇهه هزار ماڻهو مارجي

Gul Hayat Institute

وياء محراب خان جو پٽ نصيرخان وڏو سورهيه سردار هو، تنهن دودي آڻ ڪاڻ سڄي، پر يڪدم آسپاس کان لشڪر گڏ ڪري، انگريزي لشڪر سان مقابلو ڪيو ۽ آخرڪار ڪين قلات مان تڙي ڪڍيائين.

انگريزن جو لشڪر ڪابل قندار کي ويڙهو پهتو تہ شاهه شجاع، دوست محمد کي چوائي موڪليو تہ جي پڇڙو هڇي تہ مهل اٿا ائٽي. تنهن تي دوست محمد جواب ڏنو تہ: ڪابل قندار جي بادشاهي آهٽي مارائي کان سواءِ نہ چڏيندس. توکي جيڪو لشڪر ڇاڙهڻو آهي، وٺي آهٽ.

پهريون حملو جرنيل جي ڪمان هيٺ ٿيو، پر پٺاڻن اڳتي وڌڻ نہ ڏنس. جنگ جو نمونو ڏسي جرنيل صلاح ڏني تہ هتي پڇ پيٽي ناهي، پڇو تہ پڇون. ٻيو حملو قندار جي ڪوٽ تي جيڪب صاحب جي اڳواڻي هيٺ ٿيو. جيڪب صاحب اهڙي حرفت سان پٺاڻن کي گهيري ۽ ورتو جو پٺاڻن پنهنجا پنج سؤ ماڻهو مارائي پاڄ ڪاڏي. انهي جملي ۾ انگريزن جا ڇهه سؤ ماڻهو مري ويا. دوست محمد پنهنجي لشڪر سميت جنگ جي ميدان مان ائين پڳو جو پنهنجي پٽ عبدالله خان جي ۽ خبر ڪاڻ ورتائين، جيڪو قندار جي ٿي قلعي ۾ رهيو. عبدالله، پيءُ جي پڇي وڃڻ کان پوءِ باقي ٻچيل لشڪر جيڪو هزارڪن هو، تنهن کي گڏ ڪري بهادري سان انگريزي لشڪر جو مقابلو ڪيو ۽ ميدانِ جنگ ۾ ٿي وڙهي سر ڏنائين. اتي ڪابل کان ۽ قاصد ڊوڙندو آيو ۽ دانهن ڪيائين تہ: "قندار مان پڇي جيڪي ڪابل ويا، سي اتي ٿي ماريا."

شاهه شجاع، انگريزن جي مدد سان قندار تي قبضو ڪري ويهي رهيو. لشڪر جا جيڪي ماڻهو هند سنڌ مان نيا هٿائين، تن موڪل جي ڪئي. اهي انگريز جرنيل جي ڪمان هيٺ موڪليا ۽ سڌو اڇي سکر ۾ ساهه پٽيائون. سير علي مراد سنڌن سان ڏنو، باقي ميرِ رستر خان حيدرآباد ڏانهن

Gul Hayat Institute

مير نصير خان کان مدد وٺڻ لاءِ روانو ٿيو. مير نصير خان کيس دلداري ڏيئي مدد ڪرڻ جو واعدو ڪيو، پر مير صوبدار انگريزن کي چوائي موڪليو تہ: مهل اٿا آئوَ، جي سنڌ هٿ ڪرڻي اٿوَ تہ يڪدم لشکر وٺي اچو. الهي خط تي انگريزن پنهنجو لشکر وڏائي هالن تائين آندو. اهو خط ملندي ئي انگريز حيدرآباد ڏانهن وڌيا ۽ ميائي ٻيلي ۽ ڪنڊن جو لوڙهو ٿاهي، ان جي آڙ ۽ ويهي رهيا. ساڻن سادا ست هزار لشکر هو. هوڏانهن مير ۽ انگريزن کي مٿهن ڏينهن لاءِ پنهنجو پارهن هزار لشکر وٺي ميائي ٻيلي وٽ ڪيلي جي ڪپ تي اچي ويٺا (۱).

صبح جو پهر ڦٽي مهل پنهي طرفن کان هڪڙي ٻاسي توفون ۽ بندوقون هليون، تہ ٻئي ٻاسي آمهون سامهون تراڙين جي جنگ شروع ٿي. هڪڙو صبح جو ٻهر ٻيو ٻارود جو دونهون. انگريزي لشکر وڃهي وٺي ميرن جي لشکر کي ٻئيان ڦري اچي ميرن جي لشکر تي حملو ڪيو. هن جنگ ۾ انگريزن ڪٽيو. ميرن جا اٺ سؤ ماڻهو ماريا ۽ انگريزن جو هڪ هزار لشکر مئو.

انهيءَ جنگ ۾ ميرن کي هارائڻ ۾ مير صوبدار جي سازش جو وڏو هٿ هو، انهي اميد سان تہ سنڌ جي حڪومت جي پگهه ڪيس ٻڏائي ويندي، پر انگريزن ڪيس نوڙ جي پگ ٻڌائي، ڀري بازار ۾ بي عزت ڪيو ۽ پين ميرن سان گڏ ڪيس جهاز ۾ چاڙهي قيدي بنائي روانو ڪري چڏيائون.

---

(۱) اهي انبڪ اکر انگريزن جا ڏنل آهن ۽ صحيح ناهن. انگريزن ويساهي حملو ڪيو هو ۽ سنڌ جو لشکر وقت سر گڏ ٿي نہ سگهيو.

Gul Hayat Institute

شاعر کامل جا چيل بيت

۱. ساراهيان سچو ڏڻي، آهي عالمن الله
کابل آئون قندار هو شاهه شجاع بادشاهه
دوست محمد خان پٺاڻ هو، تنهن جووهلو وزير آه
شاهه شجاع سوڙهو پيو تن ماٺهن جي مٽاهه
رعيت راهون بنديون، آيا دانهين در مٽاهه
وري وزيرن ٿي چيو، تون راض نه ڪياء راهه
سمجهيو شجاع ڪينڪي، توڙي در آئيو داناهه
فتح خان پٺاڻ هو، دوسن سندو ياهه (۱)
شجاع سو ماري وڏو، گهوٽ وهائي گهاهه
پر دوسن در منجهاهه، ڪٽي تخت تان تالان ڪيو.

پوء دوست محمد چيس:

۲. هيڏهون ٽئين هيڪلو، هوڏنهن ڦري پٺاڻ پياء
آڻي بي ڪا درس چتاء، اڻي گهر ۾ هيڪلو.

جواب شاهه شجاع جو:

۳. ڪنڌ نه ٻري ڪهڙئين، اچي ٽئونٽن منجهه ماڙيانئو
وڃي ڪنهن ولايت نؤن، چول چليون آڻيانئو
پوء فرنگ فرنگي آڻيانئو، وڃي ڪنهن ولايت مؤن.

۴. ڪلڪتي سندي ڪوٽ ۾ گهٽا لڳاسين ڏينهن
والي من وسائي موڪل سندا مينهن
تنهن وري وزير کي چيو: ادا هاڻ ڪريون ڪيئن
راتين پٺيان ڏينهن، اٽين لنگهي ويندا ڪيترا.

---

(۱) دوسن = دوست محمد، جيڪو پهريائين شاه شجاع جو وزير هو، پوء افغانستان جو بادشاه ٿيو.

۵. فريساد كري فرنگيءَ كي ساجهر سويرو
دانڀين وچ در تي، دائم جهلي ديرو
تہ من كو موكڻ ملهيرو، ساجهر ٿيئي سهنج سان.

۶. ڦيري فرنگين پڇيو: خبر ڏيو خير جيي
متان كي ماندا ٿيو، اوهين مڙس ٿيو مچي
ٻوءِ لكن سان لوچي، دارون كندوسانئو دل جو.

۷. چي، قندار سندي كوٽ مان، مون سان يار چڙهيا چار
سونهاريءَ تنهن سنڊ جا، ٻڌ تہ بڌايانءِ پار
كنهن نہ چيو كڏهين، توڻي وڃ كيم واپار
آيس جيسلمير ۾، ٻري لڏو ٻيو هوس پار
سودي خاطر سُود جي منهنجا چلي ويا ها چار
جنگ تہ جيسلمير ۾ لكي چئني سان چوڏار
صاحب چنچل ماريا چار، شاه شجاع جا سنگتي.

۸. فرنگي فلك چاڙهيي پهريان هنج هزار
جنگ تہ جيسلمير ۾ وچي كنداسين كا كار
ماڻهن ٻہ هزار، مارائي موڪليا هوئتي.

۹. وري ٻيجهيءَ چوٽ تي چڙهيا سادا ست هزار
وري ٻہ هيك هزار، مارائي موڪليا ماڳ تي.

۱۰. ٽيجهيءَ چوٽ تي چڙهيا، ٽيا رڻ متي راهي
راند كيائون زيب جي تڏهن بازي ٽائي
ڏيئي شام شراب جا، تن جي وائي وجائي
ٻوءِ سويا سوائي، اچي ويڙهي ورتائون هٿ سان.

۱۱. ٻوءِ هلو هلو پائرو، پچون "دوسن" جا پار(۱)
"كامل" چوي، انهيءَ كوٽ مان چڙي هليا چوڏار
لشكر ليكو ناهه كو، سوا لكهه هزار

---

(۱) دوسن

هڪڙن جو منهن مسقط ڏي سي وڙڻن ويهه هزار
ٻين جو منهن ٽيو ٽر ڏي، سي ٻه واڙو ويهه هزار
هوءَ سڄا سٺ هزار، سمهون هيلي تنهن سنڊ مان.

۱۲. راتيان ڏينهان پنڊ تي هئي سنگت سا ساري
شاهه شجاع سان سنگتين ٻٽ چگي هاري
ٽورين گهٽي ڏينهڙي آيا گهوڙي جي ٻاري
جتي کا واري، ويهي کائون ورونهن جي.

۱۳. ڏيئي لب لنگهيا هٽا، سمهون سنڊ منجهاه
رعيت رنجايان ڪينکي، ٻاڻي نيان نه ٻاه
کائيون گاهه پنهنجو ٽکين ڪينهن س گاهه
جاڻي هيڪ الله، سو سوکنڊ توسان ٽو ڪٽان.

۱۴. ڪهندا وهندا ڏي ويا، پس مٽائون پاري
آيا شڪارپور ۾ وانکي وچائي
ٽر وارا ٽورا بچيا، آيا سکر ڪوٽ ساهي
جن جو منهن مسقط ڏي، سي آيا لکن ڪوٽ لاهي
اچي سوڙها ٽيا ساهي، شوقينا شڪارپور ۾.

۱۵. آسٽر ويل آڻي ڪري جٽيا جڙيائون
ٽورين گهٽين ڏينهڙي اچي ميري مٽائون
اچي ٽيڙيون ويجهڙيون فرنگي ٽوجائون
هوءَ ميريءَ مير چوايائون، اچي سلام ڪر سيکهه سون.

۱۶. سلام کريان ڪينکي، جنگ کريان جاڻي
محراب خان ميريءَ ٽوڻ توب ٻه گهرائي
ڏهه ڏهه بندوقن جي ٽي، پي توفن تهائي
قلات سنڊي ڪوٽ سان رڪ ٻڌي رائي
رڪ ٽٽ راهو سنڌيو قلات ڪوٽ تائي
هانکن بروهين ملهائي، ميريءَ جي ڏڻي آتان.

۱۷. پوءِ قلات سندي کوٽ ۾ ٿي ڏاڍي لڙائي
ٽڪ سا عيسيٰ خان کي آهي جو ڳجو ڀرائي
چوندي چنيي متي تي ڏني مٽلي کي مائيي
مٽنهن تي محراب خان جي آڻي هيري لڙائي
هڻ هڻ وائي وات ۽ پيو سودا سوائي
پنجاهه مڙو ميريءَ مٿون، هوڏانهن ست سا سوائي
پوءِ هن به ميري ملهائي، ڏيئي سر سرهو ٿيو.

۱۸. پٽ ته محراب خان جو، نصيرخان به نر
وڙهي تنهن ويريءَ جو ڪٽي ڳچائين ڪر
هو سورهيه سنگ سپر، تڙي ڪڍيائين تخت تان.

۱۹. هلو هلو ڀائرو، هلو هتانئون
ٽورين گهٽين ڏينهڙي اڄي ويجها پيا هٿا واهون
پوءِ دودل جي مٿانئون، اڄي هيا اوچتا.

۲۰. پهرينءَ چوٽ تي چڙهيا، دودل سندا يار
اڄي پيا اوچتا ڏوڏو ڪري ڏڪار
هوءِ پهريان پنج هزار، دودل ماريس ديرِ مون.

۲۱. ٻيجهيءَ چوٽ تي چڙهيو، دودو سو دانهٽ
اڄي ماريس اوچتو رات ڏيئي راهٽ
دودل ماريس ديرِ مون ٽي سؤ ۽ پنجاهه
پوءِ گيدي ٽيا گڏ گاهه، پٽور پچائين ٻاڻ ۾.

۲۲. ٽيجهيءَ چوٽ تي چڙهيو، ويو وٽ وٽ ڪري وائي
ڪٽي ڪرماڻين سان تن جي وائي وڃائي(۱)
دودل ماريس ديرِ سان ست سا سوائي(۲)
وڃڻ جي وائي، ستت ڪيائون سيگهه سان.

---

(۱) ڪرماڻيون=تراريون. (۲) ست سا=ست سؤ.

٢٣. هلو هلو پائرو، هلو هتائون
پچو دودل جي دير مان، متان هڦيءَ اچيئون
اچي کنهن پٽ تي، متان پٽجي ماريئون
دوست محمد سندي در ڏي، اسين قندار ڏي کاهيون
اچي کوٽ ۾ ڏٺائون، ٽورين گهٽي ڏينهڙي.

٢٤. اسر ويل آڻي ڪري پوتيون هاتائون
جوڙ ڪٽي سپ جنگ جا، جڙيائون
دوست محمد کي ديمن جا ماڻهو سڪائون
هاڻ آڻي پڄ آتائون، قندار سندي کوٽ مان.

٢٥. قندار سندي کوٽ مان، اسان کي پڇو ناهي
وڃانءِ لکن کوڻ لاهي، ڏيندوسانءِ ديمن کي.

٢٦. پهرين چوٽ تي چڙهيو جرنيل ڪٽي ذاتيون
هڦاٽن پري جهليو، توڙي رهي هليو راتيون
پوءِ بانڪا ناهن ٻاتيون، موٽو موٽون هوتي.

٢٧. پيڇهيءَ چوٽ تي چڙهيو، جيڪب ٿي آيو
فرنگي پهنجي فلڪ مان سٽت ڪري سڏيو
ٽيو ڏوهه تنهن کوٽ مان، پيو ريب ۾ رهايو
اچي رڪ ٻڌو رايو، قندار سندي کوٽ مان.

٢٨. رڪ تا راهو سڏيو، قندار کوٽ جون
ڪاڙها ڪانا ڪچين ۽ پاتا هڦاٽن
لڳي ترار تنهن کوٽ ۽ پڳا پٽ وڃن
چهه سا فرنگين جا مڙس، پنج سا پٺاڻن (١)
پوءِ پڳا پٺاڻ وڃن، پيءِ چڏيو تنهن ٻٽ کي.

٢٩. پڙهو فاتحه عبدالله جي تہ ثواب ٿيوَ سؤ وار
ڏسڻ ايندا ڏينهن کي فرنگي سوَ هزار

(١) چهه سا=چهه سؤ. پنج سا=پنج سؤ.

شک ته پين کوڙ کو ست ڪسين سردار
سڏي سڪيلن سان ڪٽيائون کاهار
ڏڙ ڪيائون ڏار، تکي تراريون سان.

۳۰. ڪرور ڪٽوکي آيو، کاهي ڏانهن قنڌار (۱)
دانهن ڏنائين در تي ڪنڌ پٽي کاهار
ته جا ويئي کابل ڏانهن قطار، آهي اتيئي مار يا.

۳۱. هڻڙا جيکي ٽيکيا، منجهه سي کوٽ قنڌار
پير ته پاڙئون پٽي شاهه شجاع ويڙهه سار
متان هويان رلن ٻار، موٽو موٽون پوئتي.

۳۲. "ڪامل" چوي قنڌار مان ٽي ٻڪا آتان ڏي
ويلوڻ ٽڪيا وچ تي، ڪيائون سڪ منجهه ساهيي
اچي ٻڌيون ڪيائين، علي مراد کي هٽ سان.

۳۳. علي مراد جو آکيو سو ڪرنگي سوهانو
رستم کي رات جو ڪيائين لاڙ ڏي روانو
سير آيو ميري ۽ تنهن جو ٻڌليو ٻانو
ٿيو خوش ڪرين خانو، نصيرخان تو کي ننگ آئي.

۳۴. صوبدار لکيو لنگهائيو، فرنگيءَ ڏي ڪيري
کوڙ چوندو ڪڏهن، وچ وطن ڏي واري
سگهو آءُ چاڙهي، ملڪ اچي ڪر مات تون.

۳۵. فرنگي فلک چاڙهي سگهيرو ڪرين سڏيو
سڏهون تنهن سڏ مان اوهين کوٽ آتي کاهيو
هالن منجهه آيو، اچي ويڻ ويجهڙو.

۳۶. صوبدار لکيو لنگهائيو، آءُ اڳاهون آءُ
لشکر ايندءِ لاڏ مان کاچي وارو ڪاهه
دودل وارو داڻ، ويل ته وڙهن جي ائي.

---

(۱) ڪرور = قاصد.

٣٧. هليو تنهن هالن مان هس سٹيائين پار
فرنگيءَ جي فلک جا آهن سادا ست هزار
هارهن هزار سير سان نکري ٿيا نروار
اچي ويٺا آڙ ۾ ڪري ڪنڊن جي واڙ
هوءَ ٿيا توفن جا ڏڏڪار، ڪليلي جي ڪپ تي.

٣٨. هل حشر هل ٿيو صبح ساويرو
تپائي توفن ڏنا ڪيائون پاسو پسارو
موٽي تنهن مٿاڙيءَ کان فرنگي ڪيو ڦيرو
توفن ٿي تکرار ڪيو، ٻيو اوندهه انڌيرو
ڏهه ڏهه ٻندوقن جي ٻيو گوڙ ۽ غبارو
ٿي باهه ڇڏي جيرو، ترار نڪتي کان ڪارو.

٣٩. ڪليليءَ جي ڪپ تي ٿيا توفن جا ڏڏڪار
هيڙ مٽي هوزا ٿيا چانگ مڙئي چوڏار
لڏي لشکر هليا، ڪري ڪاهه قطار
سر ڏيڻي سرها ٿيا جي سچا هيا سردار
آٺ سا ماريا ميرن جا، فرنگي هڪ هزار(١)
هوءَ مڙئي ڪاڻي صوبدار، آڻي ڏني هٿ سان.

٤٠. پڳ جي خاطر پنهنجي سنڊ ۾ ڏنائين
آيي تنهن بازار مان مار ۾ ڪاڏائين
پنهنجي ملڪ مٽڪائين، وڃي تن ٻونبن ۾ (٢).

---

(١) آٺ سا = آٺ سئو (٢) ٻونبن = جهازن.

۳. سنڌ جي لشکر جي انگريزن جي کامپڻي کاهم

ڏکڻ هندستان ۾ سپ کان وڏيڪ طاقتور ٽيڻ کان پوءِ انگريزن اتر هندستان تي قبضي ڪرڻ جا گهاڻ گهڙيا ۽ سپ کان پهريائين سنڌ ۾ اکيسون وڏيون. پنهنجي مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ جي امير ن کي هڪٻئي پٺيان نئون عهدنامن تي دستخط ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيائون. ۱۸۳۰ع کان حيدرآباد ۾ پنهنجو سفير رهايائون، پنهنجي لشکر جي سنڌ ۾ حد دخلي ڪرايائون. پهريائين پنهنجي خاص ايجنٽ "پاٽنجر" ۽ پوءِ "اوٽرم" کي موڪليائون تہ حڪمرانن کي هرقسم سان مجبور ڪري هرقسم جا شرط شروط مڃائين. آخر ۾ سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري هرقسم جا بهانا ڪوليائون. چارلس نيپئر فوج وٺي ملتان سکر طرفان اچي پهتو. باوجود انهيءَ جي حيدرآباد جي حڪمران مير محمد نصير خان، انگريزن سان ڪيل معاهدن جي شرطن مطابق سرڪاري طور ڪوبہ اهڙو قدم کڻڻ نٿي چاهيو، جنهن سان انگريزن کي حملي ڪرڻ جو بهانو هٿ اچي. ٻئي طرف وزير نواب احمد خان لغاري، خاص صلاحڪار مير شهداد خان ۽ ٻيا امير اُمراء انگريزن جي منافقي ۽ ان سان گڏ دٻاءَ کان تنگ ٿي چڪا هئا، پر مير محمد نصير خان بهرحال عهدنامن کي ٽوڙڻ نٿي چاهيو، انهيءَ ڪري ڪليو ڪلايو ڪنهن ۾ قدم کڻڻ کان مجبور هئا.

حيدرآباد ۾ موجود سنڌ جي لشکر جيڪي ڪجهہ ٻئي ڏٺو، سو ڪانئن سڏو نہ ٿيو. جڏهن ڪين معلوم ٿيو تہ نواب احمد خان ۽ مير شهداد خان انگريزن جي آرهہ زورائي جي برخلاف آهن، تڏهن حڪومت طرفان اختيار ڪيل خاموشي

واري پاليسي جي پرواھ نہ ڪري، درياءَ جي ڪنڊيءَ تي انگريزن جي ڪامپ تي حملو ڪيائون. وڏي همت سان ڪامپ جو بنياد اکيڙي ڇڏيائون ۽ اونرم ويجي جند ڇڏائي، ۽ سڏو وڃي نيپئر وٽ ساھ کنيائين. انھيءَ ڪاھ جو ڪجھ بيان انھن بيتن ۾ آھي جيڪي علي مگٹھار جي ٻالي سان ٻوءِ انگريزن جي قبضي بعد بين جڙتو بيتن سان گڏ ڇپائي پڌرا ڪيا ويا. انھن سان ھيٹيان اسان سگھڑن جي ڪجھرين ۾ پڌا.

الله جل جلاله! ماھيون ٽيون مٹلکن (١)
جنگيون، جھيڑا، جھڙا ڪيا اڳ اسيرن
ھيلوڪي ھن جنگ جون ٿا شاعر سڏون ڪن،
پٹلکارون جرنيل جون، پڙھا ٿا ھن ٻوَن (٢).

وَرنھ وڪيل ٻنھنجا ٻيو ٽنڈو حمال ھلائي (٣)
ٻھيو پاٽينجر سان ٽنڈو ڪالھ وجيو ڪالھائي (٤)
جو ڪامپ وجھيو ڪوڙي ۾، ٿو ٻنگلا خوب بنائي (٥)
وڃھي ٻنگلا ويڙھو ساري سنڈ چتائي (٦)
درس ٻنھنجا درياھ ۾ ٿو آڪٻوٽ آڻائي
سگھا ٽڪا سنڈ جا سون کي پسا ڏيو پڄائي. (٧)

---

(١) ماھيون=لڙايون. (٢) پلکارون=طاقت ۽ زور جون ڏمکيون. جرنيل=نيپئر. (٣) وَرنھ=مير محمد نصير خان. وڪيل=ايلچي جيڪي سنڌ جي حڪومت طرفان انگريز ايلچين سان ٿي ملڻا تہ عھدنامن موجب ھجي ۽ زوراوري نہ ڪجي. (٤) ٽنڈو حمال ھن بيت موجب اھڙو ھڪ ايلچي ھو جو اڳ پاٽينجر سان ملڻو ھو. (٥) جو=يعني پاٽينجر. (٦) سنڌ چتائي=سڄي سنڌ کي اڪ ۾ ڪري. (٧) انگريزن جي لشکر جي خرچ لاءِ وڏيون رقمون ٻيو گھري.

سورهيه مير شهداد کي ٿو خبرون سڻائي(١)
آئو انگ يز اهڙو، جنهن سان هيٺي کو ر هلائي
گهٽيون ولاتون ورتيون فلنگيءَ ڏڙکي ساڻ دٻائي
سنڌ لء ڏجو سورهيه! پنهنجا مرد ڏجو مارائي
تنهن تي مڙي ميرن مصلحت کيي، صوبا سپ سڏائي.

—

سڀان لڳي مير کي، کاوڙ قصد کمايا(٢)
"جنگ کريسون ملڪ نہ ڏيسون" وائي مير ورايا.

—

کاهي ويڙا کامپ ۾، غازين کين گهٽايو
پڄائي آرام کي، غازين غوراب لٽايو.

—

آرام پڄي آنهون ويو ويڙين ۾ کاهي
اڇيو تنهن جرنيل کي ٿو ڪالهيون ٻڌائي
اڄي سنيهر ساڃو ٿيءَ، تنهنجي کامپ لٽي آهي.

—

اها کاهه جيتوڻيڪ وزير نواب احمد خان لغاري جي هوري پٽيرائي سان ٿي هئي، مگر سرڪاري طور مير محمد نصيرخان جي اجازت کان سواءِ ٿي هئي. انهيءَ ڪري ٿي مير صاحب طرفان خسرو بيگ ۽ محمد يوسف خدمتگار خاص طور تي چارلس نيپئر ڏانهن سفير ڪري موڪليا ويا تہ وڃي حڪومت جي هاليسي جي وضاحت ڪن ۽ هو کامپ تي لشکر جي کاهه هاڻ غلط فهمي دور ڪن. مگر چارلس نيپئر اڳيئي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري چڪو هو، تنهن کي هڪ ٻهانو ملي ويو. باوجود انهيءَ جي منافقي کان

---

(١) سورهيه = نندو حمال. (٢) سڀان لڳي ميرڪون = مير شهداد خان ڏانهن اشارو، جنهن کي کاوڙ لڳي.

Gul Hayat Institute

ڪر وڻي، ٻاهرين طور هنن ايلچين کي ڪوڙا وعدا ڏيئي چيائين تہ: اسان جو لشڪر سنڌ مان لنگهي رهيو آهي ۽ اسان کي جنگ جو ڪو به خيال ناهي.

"ميائي جي جنگ" کان پوءِ نواب احمد خان وڃي مير شير محمد خان سان گڏيو ۽ گڏجي انگريزن خلاف جنگ جاري رکيائون، پر مير شهداد خان پنهنجي چاچي مير محمد نصيرخان ۽ ٻين سان گڏ انگريزن جو قيدي ٿي ٿيو. جيئن تہ صلاحڪار جي حيثيت ۾ هو ۽ انگريزن جو مخالف رهيو هو، انهيءَ ڪري هاڻي انگريزن سائس سختي وارو برتاءُ ڪيو ۽ هن وطن جي آزادي جي حامي نوجوان مير کي ٻين ميرن صاحبن کان جدا ڪري سورت ۾ قيد ڪري رکيو ويو، جو ٽيهر کي ڇوٽيو هو تہ حيدرآباد ۾ انگريزن جي ڪئمپ کي ٻاهر ڏيڻ ۽ ڪپتان اينس کي قتل ڪرڻ ۾ مير صاحب جو هٿ هو. آخر پنجن سالن کان پوءِ ۲۰ مئي ۱۸۴۸ع ۾ هڪ عدالت قائم ڪئي وئي، جنهن ۾ مير صاحب تي ڪيس هليو، پر مٿس ڪا به ثابتي ڪانہ ٻيٺي. باقي هڪ سورهيہ محمد پٽ ڏتو لغاري تنهن ڪليو اقرار ڪيو تہ هن ۽ ٻئي لشڪر حملو ڪيو هو. انهيءَ تي هن کي حيدرآباد قلعي جي دروازي تي ڦاسي ڏيئي شهيد ڪيو ويو. باقي ٻين کي، جن ۾ لغاري، نظاماڻي، ڪٽيار ۽ ڪوکر هئا، تن کي قلعي جي ٽڪري هيٺان ڦاسي ڏيئي شهيد ڪيو ويو. مير صاحب کي عدالت جيتوڻيڪ ٻي ڏوهہ ٺهرايو، تڏهن بہ انگريزن ڪيس وطن وڃڻ بدران وري ٻہ ڪلڪتي ۾ نظربند رکيو، جتي ۸ محرم ۱۲۸۴ھ ۾ وفات ڪيائين. مير شهداد خان وڏو ديرينو، داناءُ شاعر ۽ اديب هو. سندس تخلص "حيدري" هو. سندس ديوان موجود آهي.

Gul Hayat Institute

۳. ميائي جي جنگ

هيءَ جنگ ماهِ محرم سنہ ۱۲۵۹ھ (۱۷- فيبروري ۱۸۴۳ع) ۾ انگريزن جي سنڌ ۾ آيل فوج، ۽ سنڌ جي تڙتڪڙ ۾ گڏ ڪيل لشڪر جي وچ ۾، قلياڻي جي "ميائي" وٽ لڳي (۱). انگريز ان وقت هندوستان ۾ وڏا طاقتور هئا. ڪچ کان وٺي ڪلڪتي تائين سڄي ساموندي ڪناري، ٻوڙي ملڪ جي اندروني حصن ۾ اڏ هندوستان تي سندن قبضو هو. سنڌ هڪ ننڍو ملڪ هو، انهيءَ ڪري ڪلهوڙن ٻوڙي ٽالپورن جي دور ۾، سنڌ جي حڪومت سياسي حڪمت عملي کان ڪم ورتو ۽ انگريزن سان سفارتي تعلقات جاري رکيا ۽ سياسي معاهدا ڪيا. انگريزن ۱۸- صدي ۾ تجارتي بهاني سان هندوستان ۾ حد دخلي ڪري قبضا وڌايا، ۽ ۱۹- صدي ۾ سنٽرل سڌو طاقت جي زور تي سڄي هندوستان تي حڪومت قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. اتر طرف قبضي وڌائڻ لاءِ هنن هريائين سنڌ تي قبضي ڪرڻ جي سيٽ سيڙي ۽ سنڌ جي حڪومت تي زور آڻي پنهنجي فائدي ۾ عهدنامَا ڪرايائون.

سنڌي معاشري جي شرافت ۽ صلح جي لاڙن ٻوڙي دوستي دشمني وارن اصولن موجب، مڙسن جي ڪيل قول ۽ چڱن جي اقرارن ۽ خاص طرح حاڪمن جي عهدنامن کي وڏي

(۱) اهو ماڳ هن وقت حيدرآباد کان هالا ڏانهن ويندڙ رستي ۽ ٻيلي ڪاتي جي ميائي واري تجرباتي ٻيلي ايراضي کان ميل ڪن ڏکڻ طرف آهي. اتي قلياڻي ڪي ٽورو ور هو. انگريزن جي فوج اتر طرف ۽ سنڌ جو لشڪر قلياڻي جي پيٽ ۾ ٻوڙي ان کان ڏکڻ طرف هو. اصل اتي قلياڻي مان مڇي مارڻ لاءِ ميربحرن جا گهر هئا ۽ انهيءَ ڪري اها 'ميائي' سڏبي هئي.

اهميت هئي. سنڌ جي حڪومت انگريزن سان ڪيل عهدنامي جي باوجود ڪن بيجا شرطن جي پوڻواري ڪئي ته پئي طرف انگريزن وقت بوقت هڪڙا عهدنامو رد ڪري پيا پئي ڪرايا، جنهن ڪري بالاخر تنگ ٿي بلوچن جي لشڪر اؤٽرام جي ڪيمپ تي حملو ڪيو ۽ ڪيمپ پٽي ڪيس پڇائي ڪيائون. پوءِ چارلس نيپئر فوج وٺي چڙهيو.

انگريزن جي طرفان تيار ڪيل گهوڙي سوار توڙي پياده فوج، توپن ۽ هٿيارن سان، سنڌ جهڙي صلح پسند ملڪ ۽ صلح پسند حاڪمن جي بربادي لاءِ، اتر سنڌ ڪان پنهنجون ڪارروايون شروع ڪيون. هن فوج جو سپه سالار چارلس نيپئر هو، جنهن سنڌ کي انگريزن جي غلامي مڃائڻ لاءِ بالبازي ۽ ڏوڪي بازي ۾ ڪمر ڪاڻ چڏي. خيرپور جي گهراڻي مان ميرعلي مراد ۽ حيدرآباد مان ميرصوبدار پنهنجن سان رنجيده هئا، جن کي نيپئر لالچون ۽ دلاسا ڏيئي پنهنجن ڪان ڦري ڪيو. پنهي گهراڻن جي مٽشين ۽ دفتري ڪاروبار هلائيندڙن مان ڪن کي چونڊي پنهنجو ڪيائين. هنن انگريزن طرفان جاسوسي ڪرڻ، پنهنجن هردلعزيز حاڪمن تي چوڪسي رکڻ ۽ حملي ڪندڙ دشمنن کي مدد ڏيڻ ۽ پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن سان غداري ڪرڻ ۾ جيڪي ڪجهه ڪري سگهيا سو ڪيائون.

خيرپور جو والي ميررستم خان پيرمرد هو. هن نيپئر جي فوجي مظاهري ۽ بد ارادي، توڙي علي مراد کي لالچائي پنهنجي پاسي ڪرڻ واري چال کي ڏٺو، پر ان کي ٻيوس ڏسي حيدرآباد جو رخ ڪيائين ته نيپئر به پويان ڪوچ ڪندو لڳو آيو. مگر وڏي حرفت سان جنگ يا حملي واري ارادي کي ميخفي رکيائين. ميررستم خان جي حيدرآباد پهچڻ تي ميرمحمد نصيرخان پنهنجن صلاحڪارن کي سڏايو. هڪ طرف هي ظاهر هو ته نيپئر فوج سان چڙهي آيو هو، پئي

طرف هي گالهه هئي ته حڪومت جا انگريزن سان صلح ۽ دوستي جا عهدنامو ٿيل هئا، جن جي حيدرآباد طرفان ڪا به پڇڙي ڪانه ٿي هئي. انهيءَ ڪري هڪ انگريز جرنيل کي ڪهڙو اختيار هو، جو هو خواه مخواه حملو ڪري! مير محمد نصيرخان طرفان موڪليل ايلچين انهن عهدنامن ڏانهن نيٺز جو ڏيان به ڇڪايو هو.

جڏهن مير محمد نصيرخان وٽ امير ۽ اڪواڻ حاضر ٿيا ته به رايون ٿيون ۽ هڪ اها ته عهدنامن تي اعتبار ڪجي ۽ ڪوبه تکڙو قدم نه کڻجي، ٻيو ته هي جرنيل جيڪو چڙهيو ٻيو اچي، تنهن تي اعتبار نه ڪجي ۽ پنهنجي طرفان حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ تياري ڪجي. وڏيڪ سڄاڻ صلاحڪارن انهيءَ ٻوٽين راءِ تي زور ڏنو ۽ جڏهن نيٺز جي بد ارادن بابت ڪيون خبرون ٻڌيون ته اهو فيصلو قائم ٿيو. پر هاڻي وقت تمام ٿورو هو. حيدرآباد ۾ جيڪو لشڪر موجود هو يا جيڪو لشڪر حيدرآباد کان اوڀر طرف ۽ ڏکڻ طرف وارن راڄن مان گڏ ٿي سگهيو، تن کي وڏي همت سان گڏ ڪيو ويو. پي رٽ اها ٻڌي ته حيدرآباد ۾ قلعي بند ٿي ويهڻ ڪمزوري ڏيکارڻ جي برابر ٿيندو، انهيءَ ڪري ضروري آهي ته وڏي وڃي دشمن جو اڳ جهلجي. ٿيون ته قلعي کان ٻاهر اهو ضروري آهي ته اهڙي جاءِ جهلجي جو جنگ لاءِ آڙ ٿي سگهي. انهيءَ جنگي تدبير مطابق سڀڙ جي سڄاڻ سپه سالارن، حيدرآباد جي قلعي کان ٨ ميل اتر طرف، پريان ايندڙ دشمن واري گس کي سامهون، ميائي لڳ ڪليلي جي ٻيٽ ۾ پسگردائي ۾ وڃي مورچا ۽ آڙون ڪري پنهنجي لشڪر کي ٻهاريو.

نيٺز چپ چاپ ۾ ڏوڪي سان حيدرآباد تي قبضو ڪرڻ جو جيڪو منصوبو رٿيو هو، سو رڳو ويو. سڀڙ جي لشڪر کي آڏو مقابلي لاءِ ٻيڙل ڏسي ويتر ٻڌڙ ٿيو. اڳتي وڌڻ

وارو خيال لاهي ڪيمپ هنيائين. اتي مخفي طور مير صوبدار جو خاص منشي آوتراڻ وٽس پهتو ۽ آن جي معرفت پوءِ حيدرآباد جي طرف جا سڀ احوال نيپئر تائين پهچڻ لڳا. نيپئر جي اها ڪوشش هئي ته خيرپور جي مير علي مراد وانگر مير صوبدار به سنئون سڌو اچي سندس ساڻ ڏئي ۽ پر سنڌ جي سورهين ۽ سرويچن جي برڙ ۽ مارڙ واري ماحول ۾ مير صوبدار اهڙي جرئت ڪري نٿي سگهيو. نيپئر جڏهن ڏٺو ته پئي طرفان ڪو ساڻس اچي ملڻ لاءِ تيار ناهي ته جنگ شروع ڪيائين، ۽ پهرئين حملي ۾ شڪست کائي هٽيو. ان بعد جاسوسن کان ڪم ورتائين، جن جنگ هلندي لشڪرڪي برغلايو ته انگريز پڄي ويو. انهيءَ لاءِ ته هو پنهنجا مضبوط مورچا چڏين، جن کي ٽوڙڻ مشڪل هو ۽ آڙ ۾ مان آئي ٻاهر نروار ٿين ته انگريزن جي توپخاني جو شڪار ٿين. نيپئر جو اهو ڏوکو ڪامياب ٿيو. قليلي جي ٻيٽ وارن مورچن ۽ اڙن چڏڻ سان سنڌ جي لشڪر جا پير اکڙي ويا، ۽ ان هوندي به مير جي سٽ ڏنائون ۽ ٻيهي مقابلو ڪيائون، ۽ جڏهن فتح جي باقي ذري جيتري به اميد نه رهي، تڏهن باقي بچيل لشڪر لاچار ٿي ميدان چڏيو.

"ميائي جي جنگ" جو احوال انگريزن لکيو، جن پنهنجي ساراهه ۽ سورهيائي بيان ڪئي ته امين تمام ٿورڙا هٿاسون ۽ پئي طرف ٻيٽو ٽيٽو لشڪر اسان تي حملي ڪرڻ لاءِ سنيري آيو هو. حقيقت ۾ سنڌ جو لشڪر نه فقط ٿورو هو ۽ تڙتڪڙ ۾ گڏ ڪيو ويو هو ۽ ان جو خاص مقصد بچاءُ هو. نيپئر شروع کان آخر تائين ــ جنگين کان اڳ، جنگين ۾، توڙي جنگين کان پوءِ ــ ڪوڙ ۽ فريب، جاسوسي ۽ فتني، دلبي ۽ ڏوکي سان صلح پسند سنڌ تي غاصبانه قبضو ڪيو، جو پاڻ جيڪا خبر پوئتي موڪلياٿين، تنهن ۾ چياٿين ته: مون گناهه ذريعي سنڌ قبضي ڪئي آهي.

Gul Hayat Institute

سنڌ جي طرفان "ميائي جي جنگ" جو صحيح احوال بروقت کوڻ لکيو ويو ۽ پوءِ جڪي لکيو ويو سو انگريزن جي بيانن مطابق هو. جيڪي سورهيه ميائي جي ميدان ۾ شهيد ٿيا هٿا (جن مان کي "شهيدن جي مقام" ۾ دفن ٿيل آهن، جيکو ميائي واري ماڳ تي آهي)، تن جي پوين مان کن وٽ زباني خبرون هيون، جن مان پوري تصديق ٿهي ٿيي ته انگريزن جي پيٽ ۾ سنڌ جو لشکر ٿورو هو، ڏڙ ٽکڙ ۾ حيدرآباد ۽ ان جي آسپاس مان گڏ ٿيو ۽ جنگ ۾ وڏي همت سان وڙهيو ۽ جنگ هلندي کوڻ ڪونه ڏيکو. اهي ڪالهيون پوءِ انگريزن ۽ سندن خيرخواهن هلايون. ان جي تصديق انهيءَ مان ٿئي ٿي جو ميائي توڙي دوآبي وارين جنگين ۾، سنڌ جي سورهين جي بهادري تي کن سگهڙن بيت چيا هٿا، جيڪي کن ماڻهن کي ياد هٿا. پر پوءِ حيدرآباد جي کن عامل هندو آفيسرن (جن جا وڏا اڳ ميرن جا منشي هٿا ۽ پوءِ انگريزن جا خيرخواهه ٿيا) جي ذريعي جڏهن انگريزن جي ساراهه ۽ پنهنجن وڏن جي کوتاهين کي ڍڪ لاءِ "ميرن جي حڪومت" خلاف ننڍا وڏا ڪتاب لکجڻ ۽ ڇپجڻ شروع ٿيا(۱)، تڏهن اصلوکن بيتن ۾ انگريزن جي شان ۾ کن هندو سورمن جي واکاڻ ۽ ميرن ۽ سنڌ جي لشکر جي گلا ڪا بيت علي مڱٿهار جي نالي سان شامل ڪري ڇپايا ويا. اهڙن وڌايل بيتن کي ڇڏي، باقي بيت جن مان کي هن پوئين دور ۾ سگهڙن سان کيل ڪچهرين ۾ ٻڌا ويا، سي هيٺ ڏجن ٿا:

فيلنگي وڏي فيڪل سان وڏو ڏيهن ۾ ڏهڪار
ٻر مير رستم کين قبوليو انگريزن جو اختيار
اتان مير رستم لڏيو چڏي محل منار
آيو مير نصير وٽ ٿي ٻائٽ بي اختيار

(۱) ڏسو "دوآبي واري جنگ" هيٺ حاشيه.

Gul Hayat Institute

تنهن کي ديو دلاسو ڏنو تـهڙيون ٻکرار.
"سنڊ نہ ڏيسون جنگ کريسون" اهڙا قول قرار
فلنگي وڏي فڪل سان ڪيو جنگ سندو جنسار
هتان سورهيه سامهان ٿيا "سيرگهور ڪرن سردار"
محڪم ميـر نصير هـو مانجهي مـرد مـزار(۱)
هـر رضـا جا رحمـٰن جي، اچي بند ٻيو سردار.

گهٽا ماريا جنگـ ۽ ڪريان نـالا چـا نـروار
مڙهـڙ چڪي "مـري" آيـا مـرد مستاني وار
ڪمال خان، خان محمد هٿا جـڳ ۾ جانب يار
فـتـح خـان مـاريـو نـاڪفـيـو نـروار
گـوهـر خـان سلهـائـيـا مـڙئـي قـول قـرار
گـمـن چاڪراڻي ماريو ڪيڏ ڪري ڪوڪار
پير ته پـٽ شهر جو هو مانجهي مـرد مـتـار.

فـتـح محمد سيّد تي هـو تـيـز تـراريـن تاءِ
واڳهه وڙهيو سر ويڙئين ڏس ورنه سندي واه!
علي اڪبر سيّد مـاريـو، ڪوڏو بـڏي ڳاهه،
نامياوڙهيا ننگ تي، مـر صدقي ٿـيـڙو ياهه،

مينهن پاڻي پلٽا ڪري پـيـو آتـر ڪاڻ اچـي
آت گاجـون غلام شاهه جون ٿو نيزي سر نچي(۲)
پـڙ گهڙي ڪياڻون پدرو، من غلام شاهه اچي.

غـلام شاهه شهواڻي جـي ڪندو ڪونـه ڪچي
ويـري ڏسي وهسي گهڙو، وڃي تا نـه هـڪچي.

---

(۱) مزار = شينهن (۲) گاجـون = گجگوڙون

نظاماڻي ننگ ڏڻي ڏهڻا هڏرا هاڻاري
آت ڪوکر ڪتياڻ ڪيليا، ٻي لاتي لغاري.

—

جي ڪيهر شينهن ڪلام ڪيا، مي ميرجان محمد ملهايا
عملو ميرجان محمد سان وڪ وڏندي آيا.

—

جان محمد جوانن کي، ميرورنه کي واڳهر(۱)
ڏاڏا ٻندوقن جا، هوڏانهن توفن جا ڏڏڪر
لڳا ستن سڻن سين، سيهي ڪيا سڏڪر
چانگ بروچ ماريا، ٻي ڳچي جهرکي جهر.

—

مراد علي آڏيو مڳ ٻه شير ستهر
جڏهن ويلي جنگ جي چانگن کوهن ڪڻي آليرا.

—

آندو مڏاو مسيت جو، تنهن سورهيه ڪئي ست
"علي علي" ڪري آڏيو لاٽيين ڏاڍي لٽ
اکين ڏاران آدمي، ناهي انڊي جو وس.

—

سورهيه مرد ميدان ۾ ڏا سر جا سودا ڪن
اها جنگ اتي ڪريو ڏا ٻيءَ جو سعيو ڪن
اها جنگ اتي ڪريو ڏا ٻيءَ جا ٻول ٻڌن.

"ميائي جي جنگ" بعد مرثين جي شاعر ثابت علي شاه جي ٻڌڻ احسان علي شاه هڪ مرثيو چيو، جنهن ۾ جنگ بابت احوال آهن، ۽ افسوس جو جنگ جي حقيقت ۽ نيپئر جي منافقت ۽ سنڌ جي لشکر جي همت ۽ مدافعت کي آشڪار

(۱) واڳهر = هڪل

Gul Hayat Institute

ڪرڻ هدران، احسان علي شاهه محض "مرثيو" چيو ۽ "مرثيي" جي لوازمات کي پوري ڪرڻ لاءِ هن تاريخي واقعي جو غير حقيقي تصور پيش ڪيائين. ۽ ان کي مخصوص "مذهبي" رنگ ڏنائين؛ يعني ته "ميائي جي جنگ" کي "ڪربلا جي جنگ" تصور ڪيائين. مير محمد نصيرخان کي امام حسين واري ڪردار سان تشبيه ڏنائين، سندس عزيزن ۽ صلاحڪارن سورهيه سپاهين ۽ راڄدارن کي شامي ڪوفي ٻڌايائين، مير صاحب کي مظلوم جي حيثيت ڏيئي، سندس واسطي هاءِ واءِ ڪيائين ۽ سندن جي ٻين طرفدارن کي شامي ڪوفي قرار ڏنائين ته هنن مير صاحب سان دوهه ڪيو جو ڪيس جنگ لاءِ آماده ڪيائون ۽ جنگ جي ميدان ڏانهن نيائون ۽ انهيءَ ڪري انهن کي ڪوڙو ۽ يزيد ڪوٺيائين، متن مير صاحب کي ميدان ۾ اڪيلو ڇڏي ڏيڻ جي تهمت مڙهيائين ۽ لعنتون وسايائين:

هاءِ راڄن ۽ اميرن دوهه ڪيو ڏيئي دغا
جيئن امام حسين کان ڪوفي ۽ شامي هئا ڦريا
سندن جو لشڪر هو شامين جهڙو ڪوفي بي حيا.

سندس سچو ڌيان انهيءَ طرف ويو ته "مير سومن، مولائي، حسيني، حيدري، ماتمي هو، جنهن سان وڏو ظلم ٿي ويو. احسان علي شاهه ويچارو محدود نظر ۽ شعور وارو مرثيه گو شيعو شاعر هو، انهيءَ ڪري ڏاڍي انگريز دشمن ۽ پنهنجي وطن جي سپاهين ۽ سپه سالارن جي جنگ کي "شيعي سنّي جنگ" جو غير حقيقي رنگ ڏنائين. سندس "مرثيي" جي انهن جڙتو تشبيهن ۽ ڪلا غيبت وارن بيانن کي ڇڏيندي، باقي نظم جا ٽاڪ، جن ۾ ڪجهه اعتدال ۽ نسبتاً صحيح صورتحال سمايل آهي، سي هن طرح آهن *.

---

* احسان علي شاهه جو هي "مرثيو" رسالي مهراڻ (سال ۱۹۵۷ع، نمبر ۱ ۽ ۲) ۾ ڇپيو، جتان اهي اقتباس ورتل آهن.

لامور سلطان سرور سنڌ جو هو پئي نظير
جنهن جو بابو بادشاهه ۽ پاڻ عالم جو امير(۱)
ملڪ مالڪ راج سرور صاحب صدر وزير
ليکا سيرت نيڪ صورت نامور محمد نصير(۲)
تنهن کي لشکر سنڌ جي چيو: 'ميرصاحب نامدار!
جنگ ڪر ٻيدين مشرڪ ساڻ مومن ديندار!'

سوڀ تنهنجا سي توهان سان گڏجي سڀئي ٿا هلن
تنهنجا لشکر راج پائر سي مڙي ٿا ميڙ ڪن
سي سڀئي سنيڙي چڙهي آيا ۽ هيئن ٿا عرض ڪن:
'تي مجاهد في سبيل الله بنبام پنجتن
تنهنجو عباس علي همراه شهداڻي شاهه
چاکراڻي ماڻکاڻي هي سڀئي تنهنجي سپاهه

---

(۱) ميرنصيرخان جو والد ميرمرادعلي خان ۱۸۲۸ع ۾ سنڌ تي ويٺو، ۽ ۱۸۳۳ع ۾ وفات ڪيائين. سندس تخلص 'علي' هو. ميرنورمحمد خان ولد ميرمرادعلي خان، ميرنصيرخان جو وڏو ڀاءُ هو، ۱۸۳۳ع ۾ سنڌ تي ويٺو، ۽ ۱۸۴۱ع ۾ گذاري ويو.

(۲) آخري حاڪم سنڌ سرڪار فيض آثار، هزهائينس ميرمحمدنصيرخان تالپر، المتخلص "جعفري"، تاريخ ۱۴- محرم ۱۲۱۷ هجري، حيدرآباد جي قلعي ۾ جائو، ۱۸۴۰ع ۾ سنڌ تي ويٺو ۽ ميائي واري جنگ هارائڻ بعد ۱۷- فيبروري ۱۸۴۳ع تي هو پنهنجي سان گڏ انگريزن جو قيدي ٿيو. انهيءَ حالت ۾ سنڌ ڇڏي ۽ بالآخر الگريزن کيس 'بدمدم' ڪلڪتي ۾ نظربند ڪيو، جتي تاريخ ۷- ربيع الثاني ۱۲۶۱ هـ ۾ وفات ڪيائين. سندس جنازو حيدرآباد آڻي ميرن جي قبن ۾ دفن ڪيو ويو. ميرمحمدنصيرخان وڏو شاعر ۽ اديب هو. سندس تصنيفون هي آهن: ديوان فارسي، ديوان اردو، 'مختيارنامو' (فارسي، مصور)، "مثنوي مرزا صاحبان" (فارسي) ۽ "سفرنامه جعفري" (فارسي نظم ۾).

Gul Hayat Institute

پرکڑي ۽ چانگ، مري، ٽالپر ڏوڻا هزار
۽ نظاماڻي، مري، کوسا ۽ کوکر نامدار
چلگري، گوپانگ، لاشاري، لغاري بيشمار
رند، کورائي، جتوئي، باگراڻي ٽيا تيار
خان خاناڻي ۽ شهواڻي ۽ شهداداڻي شير
چاکراڻي، ماڻکاڻي، نامور سورهيه دلير.

ميرِ مومن مرتضائي، مصطفيٰ جو ديندار
حرّ حسين ابنِ علي جو دائما نر نامدار
ها امير وزير جنهن جي در تي دائر بيشمار
خاص خدمتگار ۽ ديوان کئين مختارکار
تنهن روانا کيا وکيل وزير عاقل بينظير
مرزا خسرو بيگ، خدمتگار يوسف ٻئي امير(۱).

---

(۱) ميرزا خسرو بيگ ابن القندر اصل گرجستان جو ويڙل هو. سن ۱۷۹۰ع ۾ طفلس شهر ۾ ڄائو. ۱۸۰۵ع ۾ ملا محمد اسماعيل ڪيس سنڌ ۾ آندو ۽ ميرِ ڪرم علي خان جي حضور ۾ پيش ڪيو. ميرِ صاحب ڪيس پنهنجي اولاد وانگر پاليو، جو ڪيس پنهنجو اولاد ڪوٺه هو. ميرزا صاحب شاعر ۽ طبيب هو. "طب خسروي" سندس تصنيف آهي، شاعري ۾ سندس تخلص "غلام" هو. سندس ديوان ميرِ صاحبن جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، جنهن تي سندس سڃ هن طرح لکيل آهي:

"سلطان ڪرم علي ست ڪه خسرو غلام اوست"

محمد يوسف ولد محمد صالح ذات منگواڻو، اميرن وٽ وڏي عزت ۽ عهدي وارو هو. حيدرآباد ۾ "ٽنڈو يوسف" سندس ئالي ٽي ٻڌل آهي. ميانيءَ جي جنگ ڪان پوءِ ميرِ صاحبن جا ديرا آڻي وڃي رهايا هٿائين. شاعر هو ۽ 'يوسف' تخلص هوس. "ديوان يوسف" ۽ "مثنوي ماه و مشتري" (فارسي) سندس تصنيفون آهن.

تن وڃي انگريز سان ڪيو عهدنامو برقرار
مير صاحب جي دوامي دوستي ڪائون يادگار
ڇيائون ۽ چارئي ملڪ تنهنجي آنڪيءَ ۾ پائدار
تنهنجا جائز عهدنامي تون اسان جو دوستدار
جون فرنگي دوستي ميرن جي ٿي سالن ڪنان
آئين اسان جا دوست آهيو ناهيو دشمن اصل ڪان.

مي رکي هڪٻئي جي مرضي ٿيا دلاور دوستدار
مير رستم کي ۽ ڇيائون ۽ هل اسان سان ٿي تيار(۱)
مصلحت ميرن سان تنهنجي ان ڪريون اچي ڪامگار
مي ٻ، تنهنجي مصلحت ۾ مونس آهين غمگسار
سائن رستم کي وڃي آيا ۽ اڃي ڪائون سلام
مير صاحب جي اکيئون احوال سارو ڪيئون تمام.

ڇيئون: خصومت خرخسا طرفين جا ناهن زوا
دوستيءَ سون دشمني هرگز نه ڪن صادق سچا
سنڌ جي لشڪر جا آئين سردار واقف اصل جا
بعد باهي ياڻ جي تون عقل عالم ڪيئين خدا
مير صاحب سنڌ سرور! توتي مڙني جو مدار
ننگ ورور مير مومن شاهه عالم شهريار.

ٻوءِ سڏيائين راج ۽ لشڪر جا ڪوپا نامور
جنگ جا جهونجهار جنگي، رڻ جا راوت شير نر
چيائين ۽ يارو! آئين تہ آهيو منهنجا مٽ نيس معتبر

---

(۱) مير رستم خان ابن مير سهراب خان خيرپور جو آخرين والي سنہ ۱۸۲۰ع ۾ مسند تي ويٺو ۽ ۱۸۴۳ع ۾ خيرپور ڇڏي حيدرآباد آيو جتان ڪيس انگريز قيد ڪري پوني وني وياڻ جتي سال ۱۸۶۴ع ۾ وفات ڪيائين.

ڇا صلاح آهي اوهان جي، مصلحت ڏيو ڇا خبر؟
جنگ جي هٿي مصلحت، يا صلح جي آهي صلاح
ڇا اوهان جي مصلحت، سا ٿي اسان کي پڻ مباح.

تڏ آتي شهواڻي سرڪش ٽيو، چيئين : هي فڪر خام (۱)
عهد نامن کي ولي ڦاڙيائين يا خشر تمام
خان محمد ۽ غلام محمد لغاري کيو کلام (۲)
چيئون: فرنگيءَ جو اسان کي نارو آهي سلام
آهيون محمّد جا امتي صادق سچا
۽ اسان کي صلح هن ڪفار سان ناهي روا.

مير رستم سام تنهنجي آهي، تنوڪان ڪامياب.
تنهن سان پت ۽ پائيما ۽ تالپر پا ذر رڪاب
آن سوا پيا راج ۽ پائون خلق عالم بي حساب
تنهنجا پائيما مير صاحب! نامور عالي جناب
سنڌ جي سردار جا ڏهنا ۽ پونا مير جا
پنهنجي لشڪر سان ڪڍ همراه ٿي توسين هليا.

سنڌ جي شمشير جي ناموس عالم آشڪار
تا ڪنين ڪوٺا دلاور، شير سرڪش هر ديار
آهي ناموس بزرگان نيت اسان کي يادگار
ڪيئن ڪريون ناموس ڪم، آي خسرو عالي تبار!
آج ڪنداسين جنگ هن ڪفار مشرڪ سان نيڙي
مير سين ويندا سين پر هرگز نه وڃندا سون وري.

---

(۱) تنبي عالم خان جي ميرن چو وڏو مير غلام شاه شهواڻي ۽ مير خان محمد ساڻڪاڻي، تنبي غلام علي ۽ وارن جو وڏو.

(۲) غلام محمد لغاري، مير شهداد خان جو خاص مصاحب ويڻل ڪهنبڙي (تعلقو ميرپورخاص).

هٿن چيائون ۽ ڪيائون جنگ تي لشڪر تيار
مير ڪي ڏئي مصلحت ڪيئون شير غازي شهسوار
۽ ڪٽي فرقان رب جو ڪيائون وعدو برقرار
پڻ نغارو جنگ جو جنگي عَلَم ڪيئون آشڪار
اڳ ۽ ڪيئون نوبت نغارا، پٽ ۽ جنگي پهلوان
ٿيا غضنفر شير غرّان، جنگ جا سورهيه سجان ۽

ٿيا هٿي لشڪر مقابل ۽ وڃايائون نفير
صف بصف سڀئي دلاور جنگ تي ٿيا جائگير
نامور "نصر من الله" چئي آيا غازي اسير
جنگ جو جهونجهار جنگي، جان محمد شيرگير(۱)
ٽنهن سين گڏ سيّد فتح محمد لڪياري پهلوان
ٿيا بهادر هي مثل، جنگاه ۽ سورهيه سجان ۽

پهرين حملي ۽ هٽائي ڪيئون فرنگي خسته جان
تير باران جو طرف ميدان ۽ ڪيا پهلوان
صف شڪن صفدر صفون ڪيون صاف مرد پهلوان
ڏڙ ڏڙن تي ڍير ڪيا هر سمّو سڻي سورهيه سجان
فتح هٿي اسلام جي لشڪر جي بيشڪ بيدرنگ
هرگهڙي دشمن ڪري ٿي جنگ جو ويو ويڙهو رنگ ۽

ديس جا دشمن ٿيا ديّوث دولابي ڪٽا
زر جي لالچ تي فرنگي مان وڃي شامل ٿيا
۽ انهن جي ٿي اشاري تي قليلي ۽ پار ويا
تڏ بروچن سڃهو هاڻي آهن هي يولو ڀڳا
هوءِ قليلي ۽ پيٽ مان نڪري بتي نروار ٿيا
هٿ ڪٽي شمشير سورهيه دوبدو ٿي تڏ وڙهيا

(۱) ٽنڊي جام جي ميرن جو وڏو ميرجان محمد خان خانائي.

پر جڏهن ڪاري قضا جي امر ۾ هٿن هو لڳيو
جان محمد ميرڪي آت ڪوٽ ڪُمڪ ۾ رسيو(۱)
مُئو سپاهين صادقن سان جوان جنّت ڏي هليو
شاهِ شهداء جي ڪچهريءَ ۾ شهيدن سان گڏيو
تنهن تي رضي الله عنهم جي سدائين خاص و عام
يرزقون فرحين ٿيو داور وڃي دارالسلام.

تنهن سين گڏ محراب جو پٽ ستُوءِ جنّت ٿيو روان
نامور سورهيه غلامِ شاهِ خانائي جوان(۲)
ڏيئي هٿ هٿ ۾ هليو هو آن سين آن منزل مڪان
هڪڙي هنڌ ماريا هڪيئي سان همدم ٿؤ آمان(۳)
تن ٻُڌيءَ ماريا سپاهي ڇانگ ۽ مُري جانُ فدا
آن تي رحمت ربّ جي جن حق نمڪ جو ڪيو ادا.

پوءِ غلامِ شاهُ شهوائي آميرِ نامدار
ڪاهي لشڪر سان آڙه ۾ آڃي ٿيو پائدار
۾ سندس همراه هو همت علي سيّد سچار(۴)

---

(۱) مير غلام شاه خانائي به ڏنڊي چام جي ميرن مان هو.
(۲) ڪمڪ = مدد.
(۳) توامان = گڏ پٽ.
(۴) سيد همت علي شاه جا وڏا خراسان مان لڏي بکر ۾ اچي رهيا هئا. سيد محمد يوسف شاهه مرزا جاني بيگ جي حڪومت واري زماني ۾ روهڙيءَ مان لڏي ٺٽي ۾ اچي رهيو. تنهن جو پائٽيو ۽ ٻاڻي سيد اسحاق شاهه جنهن کي پير پرڏيهي ڪري سڏيندا هئا تنهن جي ستين ڀيڙهيءَ مان سيد ذوالفقار علي شاهه ميرن جي حڪومت ۾ وزير سلطنت هو ۽ سندس نڊو پاڻ سيد همت علي شاهه ميرغلام شاهه شهوائيءَ جو خاص مصاحب هو.

تنهن کي هڻن هو ميرصاحب چيو تہ: آءِ غمخوار يارا!
ڪ ۽ ماريو جان محمد جوان کي ويرين آدا
ڪر مدد اُن جي وڃي، هرگز نہ ٿي اُن کان جدا.

هٿ ٻڌي هاڪ هلي غازي وٽي رخصت رضا
چيائين هر تين رب کي حامي سندءِ ٿئي مصطفيٰ
مير ۽ همت علي ٻئي گڏجي مقتل ڏي هليا
ءِ "رَضِيْنَا بِالْقَضَا" اقرار ڪيئون رب جي رضا
اڳ ۽ سائس پيرزادو سيد محمد شاه مير
تنهن ٻڌيان ايمان سان ڪنڊڪ ۽ ايماني فقير.

بعد تنهن جي ماريئون عبدالله نظاماڻي جوان
تالپر سائس غلام علي دلاور پهلوان (۱)
في سبيل الله غازي نامور ايمان سان
گڏجي ٻئي ماريا، مري ڪيئون هڪڙي هنڌ مقتل مڪان
پنهنجي پياري وطن خاطر سر ڏيئي سرها ٿيا
تن مٿي رحمت خدا جي مثل هجي صبح و مسا.

هنن سورهين ميدان ۽ سر ڏنا هر جنگ جو نقشو بدلجي چڪو آهي. انگريزي فوج جو غلبو ٿي ويو هو، انهيءَ ڪري باقي بچيل سنڌ جي لشڪر لاچار ٿي ميدان کي ڇڏيو. مير محمد نصير خان خيرپور جو، مير رستم خان ۽ سندس ساٿي ۽ مير شهداد خان جنگ جي مرڪز ۽ ڪين هٿ، ٻر هڪ ڪنڊ تي ويڙهه هٿا. وزير نواب احمد خان جو سپاه سنڌن بچاءَ ۽ حفاظت لاءِ ويڙهه هو. هنن تي دشمن جي جنهن چاڻگي حملو ڪيو، انهيءَ کي مقابلي ۽ هٽايائون. شاعر جمالين چو نالو ڏيو ڪنيو آهي تہ اهي به ساٿن هٿا ۽ ڏهه چٽا هن مقابلي ۽ مٿا.

---

(۱) غلام علي ولد مير فيروز خان ولد مير لنڊو خان ولد مير بهرام خان.

Gul Hayat Institute

شيردل غازي غضنفر شاهزادو نوجوان
انور از نور محمد نامور شهداد خان (۱)
ڀڳ ڏٺي ڪارو، ڏاڏي جي مسند مڪان
ڏاڏي ۽ ٻيءَ جهڙو نيٺ چاچي جو مشفق مهربان
جنگ جي ميدان مقتل جو بهادر نامدار
آڙ ڪان ڪري ٿيو نروار عالم آشڪار.

—

چيائين: چاچا، مير صاحب! هاڻ لشڪر ڪان سوا
جنگ جي ميدان ۾ ٻيءَ رهڻ ناهي روا
جي آسان جا راج لشڪر نامور آمراء هٿا
تن مان ڪي ماريا ڪنيا، ٻيا سڀ ڀڄي ويا ٻيحيا (۲)
مير صاحب! هاڻ غازي ڪر جڏهن ميدان ۾
هاڻ ٻڌي ٻوءَ ٻوڻ ناهي اسان جي شان ۾.

—

هٿن چئي ڪيائون جڏهن حملو ڪري اڪٽي هليا
چاچو ۽ پائٽيو بهادر جنگ جا سورهيه سدا
چاڪراڻي مير سيد رستم سان گڏ همراه هٿا
خاص خدمتگار منصبدار سيڪڙهن مير جا
سيڪڙو ٻنهنجي مير سان همراه ۽ غمخوار هو
شيردل شهداد غازي مڙني جو مهندار هو.

—

(۱) مير شهداد خان ولد مير نور محمد خان ٻنهنجي چاچي مير محمد نصير خان جو صلاحڪار هو.

(۲) شاعر هي ڪارو لفظ ڪم آندو آهي. جنگ هارائڻ ڪان ٻوءِ جيڪي هٽي ويندا آهن، تن کي "ڀڳا" نه چئبو. "ڀڳا" اهي جيڪي جنگ هلندي ڀڄن.

هڪڙي هٿ شمشير، ٻئي هٿ ۽ بهادر ڪئي سپر
چوطرف ميدان ۽ حملا ڪيا آن شير نر
آن جٿلهه ۽ ڏهه ڇٽا ماريا جمالي نامور
مير محمد علي، غلام محمد، مبارڪ تالپر(۱)
شيردل شهداد دولهه نامور جي روبرو
مني شهادت جي شرف، مومن مري ٿيا سرخرو.

تير باران رڻ ۽ ڪئي انگريز آت بيانتها
چوطرف ٿيا تير بي پايان چوياران بي خطا
۽ پليتن دشمنن جا تير زرهن ۽ لڳا
۽ لڳي سيني جوانن جي ڇٽي ڪرن ۽ پيا
مير مومن نامور کي تير ڪنهن بي پير جو
۽ ڪلهي ساڄي کان ڪڍي مڙن لنگهي سو پار ٿيو.

مير صوبدار جنگ جي ميدان ۽ ڪونه آيو هو ۽ گهر ويٺو هو. مندس وزير ڪوڙو جمعدار ناريجو هو ۽ مير جو وڏو اعتبار وارو منشي آوتراءَ هو. هي ٻئي نمبر سان ڪالهين ۽ بدل هٿا. مير صوبدار جو سهرو محمود، جمعدار ڪوڙي ۽ منشي آوتراءَ سان هم صلاح هو ۽ انهيءَ وهم ۽ هوَ ته انگريز مير نصيرخان کي هٽائي مير صوبدار کي تخت تي وهارينداء انهيءَ ڪري مير صوبدار کي تاڪيد ٻئي ڪيائين ته پنهنجي جمعدار ۽ منشي تي پروسو ڪري. هوش محمد شيدي مير صاحب جو خاص نوڪر هو، سو به ساڻن گڏ هو ۽ جنگ جي ميدان ۽ ڪونه هو ۽ مير صوبدار کي سڃاڻ ٻئي ڪيائين ۽ سمجهايائين ته ڪوڙي ۽ آوت جي صلاح تي نه لڳي ۽ پنهنجي سوٽ

---

(۱) مير محمد علي ولد مير مبارڪ خان، مير غلام محمد خان ولد مير رستم خان ۽ مير مبارڪ خان ولد مير مهراب خان، ٽئي خيرپور جا مير.

سيد محمد نصيرخان سان وفاداري ڪري. مير صوبدار جي سهري ڪيس چيو تہ:

مصاحت ڪوڙي جي ڪوڙي ناهه اي صادق سچا (۱)
تنهنجو خدمتگار صاحب عقل جو آهي سدا
هن جو ثاني سيد آميزن ۾ بيو ڪونهي شها!
هڪڙو 'آوت' هن جو ثاني آهي منصدي بجا (۲)
هوش ۾ ڪوڙو ۽ آوت بيشي آهن بي نظير
رکن دولت جا سندءِ اي صاحب صدر و سريـر!

الهيءَ تي هوش محمد، مير صوبدار کي چيو تہ:

هوش محمد عرض ڪيو، اي مير صاحب نامدار (۳)
هوش کر، بيهوش هرگز کيم ٿي، اي ڪامگار!
مون سين ڏي فتح علي سو شاهزادو شهريار (۴)
پنهنجي لشکر راج سان ڪر شير غازي شهسوار
مير محمد ڪوٽ ۾، هي ڪوٽ پي قائم ڪريه (۵)
۽ اوهين لشکر اميرن سان نکري هڪ ٻڌو!

---

(۱) جمعدار ڪوڙو خان ولد الهرکيو ناريجو، مير صوبدار خان جو مالي وزير هو، ڪيس اولاد ڪونہ هو. سندس پاءُ ميان پيراڻي خان جو اولاد پهريائين پائي خان جي چاڙهيءَ تي رهندو هو، پوءِ انهن سان ميان الهورايو خان تنبڙي يوسف ۾ رهندو هو.

(۲) منشي آونراءُ پٽ منشي صاحبراءِ ملکاڻي، تخلص 'آزاد' مير صوبدار خان جو خاص منشي ۽ مالي وزير هو. هو انگريزن سان ملي ويو هو ۽ جاسوسي جو ڪندو ڪر سندس حوالي هو.

(۳) هوش محمد حبشي، مير صوبدار خان جو خاص خدمتگار هو ۽ وڏو بهادر هو. هن سورهيه سر تريءَ تي رکي، دين جي لڙائيءَ ۾ سنڌ جي آزاديءَ تي پنهنجي جان قربان ڪئي.

(۴) مير فتح علي خان ابن مير صوبدار خان، تاريخ ۲۴ شوال ۱۲۶۴هـ تي ڪلڪتي ۾ نظربنديءَ جي زماني ۾ وفات ڪئي.

(۵) مير محمد خان ولد مير غلام علي خان.

Gul Hayat Institute

مصلحت ڪوڙي جي ڪوڙي، مير ڀلا هوش ڪر!
ڏوڙ پٽي آوت جي سڃڻن ۽، ناهي آوت معتبر
هي مبارڪ توکي نا محمود آهي در نظر
جا ڏني محمود سهري تنهنجي بدخبري خبر؛
هي ته بچڙا ٿيا جهان ۽، معرڪي کان ٻوءِ ٻيا
مڙس ماراڻي، هٽائي، جنگ هاراڻي ڀڳا.

—

هي سنڌ سهرو ۽ سالو، هي سنڌ ڪوڙو امير
سو امير ن خاص خيان ۽ سنڌ خاصو وزير
مصلحت مقبول آج ڪوڙي جي آهي دلپذير
۽ اسان جي مصلحت ۽ غرض توکي ناهڙير
ٿو ٻڌائي ٻاڪ توکي معرفت انگريز جي
هن جون فوجون ٿو سڏائي، پنهنجو لشڪر ٿو ڪڏي.

—

مير صاحب! سوڀ پنهنجي جي مدد ڪر، نامدار!
فتح هن جي فتح تنهنجي آهي بيشڪ، شهريار!
بعد پاڻ جي جٽن جڳ ۽، اجايو شرمسار
شير محمد کي ڪري مونايو ز عزم ڪارزار(۱)
سپ ميڙي همراهه ٿيو، رڻ تيغ ماريو ٻيد رنگ
پاڻ سڻن سان وفاداري ڪرڻ ناموس ننگ.

هوش محمد جي انهيءَ صلاح مير صوبدار تي اثر ڪيو. ان بعد هوش محمد ڪيس چڏي وڃي ميرپور جي مير شير محمد خان جي لشڪر ۾ شامل ٿيو.

جنگ هاراڻن بعد وزير نواب احمد خان، ميرا نصير خان ڪي سهڻي صلاح ڏني ته درياءَ ٽپي الهندي طرف ٽڪي، جو

(۱) مير شيرمحمدخان ميرپور جو حڪمران جيڪو جنگ جي تياري ڪري آيو هو.

ان پاسي وڏو لشکرکڏ ٿي سگهيو ٿي. ملير مان چاڪر مهرعلي جو سپاهه، کوڙي ۽ کوهستان مان برفت ملڪن جو سپاهه، سن مان ميدن جو سپاهه، سيوهڻ سان نواب الهداد لغاري (تاجپوري) جو سپاهه ۽ مٽي نواب چانڊيي جو سپاهه موجود هو. افسوس جو ميرزا خسرو بيگ ۽ محمد يوسف خدمتگار ميرصاحب کي نواب احمد خان جي ڏنل انهيءَ صلاح تان موڙي ڇڏيو.

خان احمدخان چيو: لنگهه پار دريائون شها(۱)

ميرمولائي، حسيني! تنهنجي واهر، مصطفيٰ ميرسلامت شال هميشهي تنهنجو سدا پالهين* پلا ڪوٽ ۽ ناهي روا توکي هلڻ ۽ مدعا ڪوٽ ۽ سپ تنهنجا دشمن، ڪونه تنهنجو خيرخواهه دوست ڪر همراهه، پنهنجا پاڻ سان حافظ الله!

—

هٿ ٻڌي علي بخش خدمتگار چيو: اي شهريار(۲) تنهنجا خدمتگار آهيون، ميرصاحب نامدار مصلحت موچاري احمدخان کئي، اي ڪامگار ۽ خزانو خرچ جو منهنجو ذمو، اي ذي وقار! لک مرادون توسان اي لکپال غازي خسروا ڪيم ٿي جيران هرگز، تنهنجو حامي مصطفيٰ.

—

ميرزا خسري چيو ڪر: اي ميرصاحب ديندار پار دريائون لنگهڻ ناهي روا، اي هوشيار هل تہ گڏجي سپ هلون يڪبار عالم آشڪار

---

(۱) نواب احمدخان ولد نواب ولي محمدخان لغاري.

(۲) علي بخش خدمتگار، حيدرآباد شهر جو ڪوتوال هو. سندس پيءُ ميان فقيرو ميرغلام علي خان وٽ برڪ هو. حيدرآباد ۾ "فقير جو پڙ" سندس ٺاليل آهي.

Gul Hayat Institute

تنهنجا سونس سپ ڪريون معلوم دشمن دوستدار،
۽ خزانو خرچ زر اسباب شاهي سلسلا
۽ عيال اطفال ۽ ناموس سي تنهن کان سوا.

—

سڻ تنهنجا ميرصاحب! سي سندءِ جاني جگر
يار پائر هڪڙي پيءُ جا پٽ ۽ ٻوٽا نامور
سي ڪڏهن هرگز نه ٿيندا تنهنجا دشمن سربسر
تنهنجي غم کان بلڪ سپ غمگين ٿيندا نوحه گر
تون سندن بازو برادر، هو برادر تو سندا
تو ڪڏهن قيدي نه ڪيا، سي توکي ڪئن قيدي ڪندا؟

—

هاڻي تون هل ميرصاحب، ڪوٽ ڏي پالين پلا
مصلحت سڻ سان ڪر يڪبار حسب الحدعا
جي اڇي غمخوار ٿيا سونس ۽ جانب دلربا
ورنه حق حافظ سدا، خلق خدا ملک خدا
ميرصاحب کي وڻي هيءُ مصلحت غمخوار جي
پوءِ چڏي آڙهه، چڙهي آٿ تي هليو هسوار ٿي.

—

ميرصاحب سان رستم ۽ ٻيو هو شهداد خان
کاهي آيا ڪوٽ ۾ آونامور سورهيه سجان
ڪونه ڪو سڻن مؤن آيو، نوحه گر ٿي وازدان
هاءِ ٿيا غمگين محزون، خاطر خستم جان
هاءِ ميرن کانه ڪئي هرگز تلافي شاهه جي
برج عقرب ڪوٽ جو ٿيو، هاءِ منزل ماه جي!

Gul Hayat Institute

۴. میر شیر محمد خان 'شیر سنڌ' جون انگریزن سان جنگیون

۱. 'دو-آبي' واري جنگ

میاڻي جي جنگ کان ڏيڍ مهينو پوءِ (۲۴ مارچ ۱۸۴۳ع، جمعي ڏينهن) میاڻي وارو ٽڪريل پکڙيل لشکر، میر صوبدار جي ماڻهن سان هوش محمد شيدي ۽ ڪي ٻيا، میر شیرمحمد خان جي جهنڊي هيٺ اچي گڏ ٿيا. میر شیر محمد خان میرپور کان لشکر وٺي چڙهيو ۽ حيدرآباد شهر کان اٺ ميل ڪن اوپر طرف ناريجن جي ڪوٽ وٽ اچي جنگ جا جهنڊا کوڙيائين. انگريزن جو لشکر حيدرآباد مان آيو ۽ اچي سامهون ڪئمپ هنئي. جيئن ته ناريجن جو ڪوٽ 'قلعي جي دو-آبي' ۾ هو، انهي ڪري هي ”دو-آبي واري جنگ“ هئي. 'دو-آبي' کي انگريزي ۾ غلط نموڻي سان ”دوبي واري جنگ“ ڪري لکيو ويو. ٻي نالي سان هي 'ناريجن جي ڪوٽ' واري جنگ هئي. هن جنگ کي ”حيدرآباد جي جنگ“ يا 'ناريجن واري جنگ' به چون.

'میاڻي جي جنگ' وانگر هن جنگ ۾ به انگريزن جي فوج جي مقابلي ۾ میر شیر محمد خان جو لشکر ٿورو هو، پر هن 'شير سنڌ' ٻنهنجي لشکر ۾ سنڌ تان سير گهورڻ جو جذبو جاڳايو. میر شیر محمد خان جو توپخانو ۽ ان سان گڏ گولي‌انداز تيار هٿا. بندوقن ۽ ترارين سان گڏ توپخاني دشمن تي گولا وسايا ۽ آخرڪار سنڌ جي سورهين انگريزن جي فوج کي گهٽو پوٺتي هٽائي ڇڏيو. پر حيدرآباد تي قبضي بعد ٽيپو سان کيڏي چغل ۽ جاسوس اچي ملیا هٿا. هاڻي

Gul Hayat Institute

ٻيڙ انهن کان ڪم ورتو ۽ ميرِ شير محمد خان جي هارود خاني
کي ٻاهر ڏياري، جنهن تي گولہ اندازن جو توپخاني وارو
عملو بيڪار ٿي ويو.

سيد شير محمد خان هاڻي ٻئي وقت سڄي لشڪر سان
حملي ڪرڻ جي رٽ رٽي، جو هاڻي يا ته مري ميدان ملهائڻو
هو يا ته هن آخري پربور حملي سان دشمن کي ماري مات
ڪرڻو هو. سندس سپہ سالارن دوراندیشي ڪري چيو تہ
اها رٽ قبول آهي پر انهيءَ شرط سان تہ ميرِ شير محمد خان
پاڻ جنگ ۾ نہ ٿهوي ۽ سلامت رهي، جو دشمن سان اڪٻئي
لاءِ مقابلن جي اڪواڻي ڪري. اهو انهيءَ ڪري جو ٻيا
حڪمران قيد ٿي چڪا هئا ۽ باقي ٻيو ڪوبہ ڪونہ آهي
جو جنگ جاري رکي. اهو سڃاڻي، ميرِ غلام علي خان ماڻڪاڻي،
هوش محمد شيدي، احمد خان لغاري، ميرِ غلام نبي خاناڻي،
گوهر خان مري ۽ ڪن ٻين، ميرِ صاحب کي سلامتي واري
جاءِ تي پهچايو ۽ احمد خان لغاري کي ۽ ميرِ شير محمد خان
جي وزير ۽ صلاحڪار طور ساڻس گڏ رهڻ تي زور رکيائون.
هو سلام ڪري موڪلائي اچي هن آخري ۽ پربور حملي
جي اڪواڻي لاءِ ٻڌا. هنن سورهيہ سپہ سالارن سڄي لشڪر
سان وڏي وڏا حملا ڪيا پر انگريزن جو توپخانو سلامت
هو، جنهنڪري سڄي انگريزن جي فوج جي مرڪز تائين
پهچي ان کي ڇڙوڇڙ ڪري نہ سگهيا.

گهڻي عام سپاهہ ڪان سواءِ جيڪي سورهيہ ۽ سپہ سالار
هن جنگ ۾ آخر دم تائين وڙهندي شهيد ٿيا، سي هي هئا:
ميرِ غلام علي خان ماڻڪاڻي ۽ سندس فرزند، سيد علي خان
ماڻڪاڻي، ميرِ عبدالله خان ماڻڪاڻي، گوهر خان مري ٻيرانني
وارو، داؤد خان ۽ ڪمال خان مري ٻنڊو آدم، نواب خان
۽ قربان علي خان عالياڻي لغاري، هوش محمد شيدي، جعفر خان
ڏاهياڻي مري، فتح علي خان منڊيزائي مري، مرزو خان بڙائي

Gul Hayat Institute

مري، شادمان خان کوري، مير بلوچ خان خانائي تالپور، بالاچ خان ۽ عنايت خان ترڪ، علي بڌائي، غلام محمد خان ۽ مير صاحب جي ذاتي خدمتگارن مان قيصر قنبراڻي ۽ پيا (۱).

مير شير محمد خان جي هن جنگ کي ۽ سنڌ جي سورهين جي سورهائي کي ان وقت جي سگهڙن ۽ شاعرن ڳايو، جن مان کي بيت جي اڃان ويندي هن پوئين دور تائين ڪن سگهڙن کي ياد هئا، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا: *

---

(۱) "شير سنڌ"، چپايل مير محمد بخش خان تالپور (ميرپورخاص، سنہ ۱۹۶۹ع) تان ورتل.

* اهي بيت سگهڙ الله بخش لاشاري (لڳ ڏڙو) ۽ فقير محمد هاشم مگٽهار (لڳ اونگر)، حاجي شير محمد نظاماڻي (ٽنڊو قيصر) ۽ بچو ڪور (ٽنڊو قيصر) کان ٻڌا ۽ قلمبند ڪيا ويا. اُنهن کان توڙي ڪچهرين ۾ ڪن ٻين سگهڙن کان سنڌ واري جي گلا ۽ انگريزن جي تعريف جا ڪي به بيت ٻڌجن ۾ نه آيا، جيڪي ڪن هندو پڙهيلن طرفان چپايا ويا.

انگريزن جڏهن دغا ۽ ڏوڪي سان سنڌ تي قبضو ڪيو تہ بيائن تي بيان ڪيو، ڪتابن جا ڪتاب لکي، ڪائنس اڳ واري مُلڪي حڪومت کي هر لحاظ سان خراب ۽ سندن پنهنجي غاصبانہ قبضي ۽ ڌاري حڪومت کي هرطرح سان بهتر ۽ رعيت لاءِ نعمت ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون. حيدرآباد جا عامل ۽ منشي، جن کي انگريزن نوڪريون ڏنيون، تن سڀ کان اڳ، انگريزن کان اڳئين دور جي احسانن کي وساريو ۽ ان دور خلاف نندا وڌا ڪتاب لکي انگريز آفيسرن کي خوش ڪيو. 'ميائي' ۽ 'دو-آبي' جي جنگين بابت انگريزن جي طرف جي ساراهہ ۽ سنڌ جي طرف جي گلا جا بيت نهرائي، لنڊڻ ڪتابڙن ذريعي چپايا ويا. گلا وارا اهڙا "انڊي مگٽهار جا چيل بيت" يا "علي مگٽهار جا چيل بيت"، انگريزن جي ڪن خيرخواه هندو آفيسرن جي اشاري تي حيدرآباد سان چپايا ويا. 'دو-آبي جي جنگ' بابت سنڌ جي سورهين جي تعريف ۽ انگريزن خلاف جيڪي بيت

Gul Hayat Institute

مرد چڑهيو ميرهور مان ڪوري ڳالهه ڪٿهي(۱)
بانڪا باشا شير سان، چڑهيا قول ڪٿهي(۲)
اڇي ڪڙهن ڪيڏارو ڪيو، ناريجن لهي.(۳)

—

شير محمد شير هو، ڏاڍو ڏونگر مهر(۴)
ايندي ئي انگريز جا ڊڪ ماري ڪيئين ڊير.

—

هلندڙ هٿ، تن جي اهميت کي گهٽائڻ خاطر انهن سان پيا بيت ملايا ويا، جيڪي نه فقط انگريز جرنيل جي تعريف ۾ سنڌ جي لشڪر ۽ سپه سالارن جي گلا جا هٿ، پر انهن ۾ "هندو سورمن" جي ساراهه جا بيت ۽ شامل ڪيا ويا. اهڙي قسم جا بيت "علي" جي جڙتو ٽالي سان هڪ لکيل پڙهيل حيدرآبادي منشي پنهنجي ڪتاب "سنڌ جا ميڙ" (سوتي پريس، حيدرآباد، ۱۹۳۸ع) ۾ شامل ڪري ڇپايا. انهن ۾ پهريون بيت انگريز جرنيل جي تعريف ۾ جوڙي شامل ڪيو ويو ته:

جرنيل جوڌو جوان هو ڪئي منزل وڌائين
سڻي شيرمحمد مير جو وڃي توڙون ڪنيائين
جنگ ناريجن شهر ۾ آڻي ڏنائين.

هن بيت جي بولي ۽ سڌاء مان ظاهر آهي ته ڪنهن سگهڙ جو چيل ناهي ۽ ڪنهن اڌ پڙهيي ڄاهيو آهي. نه فقط ايترو پر انهن بيتن ۾ ملتان جي ديوان مولراج جو ٽالو ۽ آلدو ويو ته:

مولراج مهتي ڪين گهٽايو، ٻيٽو مرد مچي
جنگ اڙايائين ملتان سان تنهن جي ڪندو ڪاڪ ڪچي.

(۱) جنگ واري وڏي ڳالهه من ۾ ڪري (۲) قول ڪيائون ۽ پول ٻڌائون ته ماريندا سون ۽ نه مڙندا سون (۳) ڪڙهن = بهادرن. ناريجن جي ڳوٺ وٽ اچي جنگ لاءِ ميدان ڪري ٻيٺا (۴) مهر = جبل.

Gul Hayat Institute

جوڻي جنگ فلنگيءَ سان سورهيه شير سڃي
آيس بادل بحر جا مٿان رڪ رڃي(۱)
جنگ ۾ سورهيه شير جي ڪندو ڪوڙ ڪچي.

—

آحدي پٽ علي مراد جو سدا سويارو(۲)
هٿي ٽو هڪلون ڪري "مارو ڙي مارو"
اٽلائي انگريز جو وڍئين پورو پاسارو(۳)
رڳي هليو رت سان ٽليليءَ ڪپ سارو
جاسين جيئرو جڳ ۾ تاسين ڪوڙو ڪاهه ڪندو ڪارو(۴).

—

ديوان مولراج (۱۸۱۴-۱۸۴۹ع) ملتان جو والي هو جيو سندس ڏينهن ۾ پنجاب مان سکن جي حڪومت جو خاتمو ٿيو ۽ انگريز قابض ٿيا. انگريزن مولراج کي ملتان جو ناظم مقرر ڪيو، ليڪن انگريزن جو ساٿس ڀاءُ نه ٿيو، تنهنڪري سردار ڪاهن سنگهه کي ملتان جو ناظم مقرر ڪيائون. ديوان مولراج انهيءَ فيصلي خلاف انگريزن سان جنگ ڪئي، پر آخرڪار پيش پيو. پوءِ ڪيس پٺ انگريز عملدارن جي قتل جي ڏوهه ۾ (جنوري ۱۸۴۹ع ۾) جنر ٽيپ ڏني وئي.

انهن جڙتو ٻين ۾ اصلوڪن ٻيٽن ڪان نڪل ڪندي ڏاهيو ويو. انهن ڪان سواءِ سنڌ جي لشڪر جو ميدان ۾ وڏي سورهيائي سان وڙهڻ واري وصف کي گهٽائڻ خاطر آڳاٽو انگريزن جي اشاري تي گلا جا نهايت گندا بيت جوڙيا ويا ته سنڌ جي طرف وارا وڙهياڻي ڪين. اهڙن بيتن جي اشاعت پڻ حيدرآباد جي منشين طرفان ٿي.

(۱) رڪ جا بادل رچي آيا= ٽرارين جا جهڙ لڳي ويا (۲) احدي= اڪيلو هزارن جو مٽ وڏو بهادر (۳) انگريزن جي لشڪر جي هڪڙي پاسي جا ميدان مان پير اکوڙي ڇڏيائين (۴) جيستائين مير شيرمحمد جيئرو آهي ته انگريز سان جنگين جي ڪاهه ڪاهيندو.

هلي هوش محمد آئيو، ڪري قنبراڻي ڪاهه
ايندي آڏن ۾ تنهن گهوٽ وڃايا گهاءِ
قلوبان ڪڙو ڪيو شيدي پنهنجو ساهه
سڏو لشڪر سان شيدي ماريو، ميار مٿس ناهه
سويون هٿ صاحب جي جني ڏئي الله
مرد سڙيا ڪينڪي، واهه خانن جي واهه!

۲- ڪونڍيري يا شهداد پور واري جنگ

ميان شير محمد خان ٻيءَ جنگ لاءِ وري لشڪر ڪڍيو. وزير نواب احمد خان لغاري ۽ ٻيا جن انگريزن کي ڏاريو ۽ دشمن ڪري ٿي سمجهيو، سي ۽ اڃي ميان شير محمد خان سان مليا. جنگ جي حڪمت عملي لاءِ اها صلاح ٻيٺي ته جيڪو لشڪر موجود آهي ۽ ميرپور وارو باقي توپخانو ساڻ ڪري درياهه جي الهندين پاسي ٿجي، جيڪو سڄو ساموسلامت هو ۽ پٺي طاقتور قبيلا موجود هٿا، جن مان وڏو لشڪر تيار ڪري انگريزن تي زوردار حملو ڪجي. اها صلاح وزير نواب احمد خان ڏني، جنهن اڳ اها ساڳي صلاح ميان محمد نصير خان کي ڏني هئي. حيدرآباد طرف انگريزن جو قبضو هو ۽ اتر طرفان سندن طرفدار ميان علي مراد کوچ ڪري آيو هو. انهن پنهنجي وڃڻ وڃان سڪرنڊ وٽان درياه اڪرڻ جي رٽ ٻيٺي. ميان شير محمد جا قاصد سيوهڻ طرف ويا ۽ ٻين راڄن ڏي ويا. ڪن روايتن موجب سڪرنڊ طرف جي انڙ سردارن ۽ سن جي ساداتن طرفان اهڙا پيغام ميان شير محمد کي پهتا هٿا ته انهي رستي سان اڃي ته سندن مدد ساڻس ٿئي. جيئن انگريزن کي انهيءَ ٽئين جنگي رٽا جو پتو نه پوي، سو ميان شير محمد خان ميرپور ڪان اوڀر طرف کوچ ڪيو جو ڇڻ سنڌ ڇڏي ٿو وڃي. ٻوءِ اريان ور ڪري سانگهڙ ۽ ايڀور (لڳ جهول) ڪان شاهپور

(شاهپور چاکر) پهتو. انهيءَ عرصي ۾ شهداد پورکان سانگهڙ تائين لغارين جي راڄن مان گهٽا مڙس اچي مير شير محمد مان شامل ٿيا. هيڏانهن انگريزن پنهنجن جاسوسن ذريعي مير شير محمد خان جي گسن پنڌڻ ۽ رڻ ارادن تي چوڪسي رکي. جڏهن سنڌ جو لشکر شاهپور پهچڻ وارو هو تہ انگريزن کي ڄاڻ مليو ۽ نيٺ گهوڙي سوار فوج شهداد پور موڪلي ڏني تہ اها مخفي طرح اڳ جهلي رستو روکي حملو ڪري. سنڌ جو لشکر شاهپور کان کوچ ڪري "ڪونهيري" واري پٽ يا پوئي* مان لنگهي رهيو هو جو انگريزن جي گهوڙي سوار رسالي کي ميٽي ۽ رئيي نظر آئي ۽ هنن آڙ جهلي اوچتو حملو ڪيو(۱). ٿوري وقت لاءِ، مگر گهمسان جي جنگ لڳي، جنهن ۾ مير شير محمد جي پيدل سپاهه جا گهڻ ماڻهو شهيد ٿيا. بالاخر بهي لشکر پوئتي هٽيا.

۳- اپپور وارو مقابلو

انگريزن جي گهوڙي سوارن، مير شير محمد خان جي لشکر جو رخ معلوم ڪري پوئتي شهداد پور رخ ڪيو تہ وڌيڪ فوج موڪلڻ لاءِ حيدرآباد ڄاڻ ڏين. مير شير محمد خان ۽ سندس ساٿين جڏهن ڏٺو تہ انگريزن کي سندس گس ۽ رخ جو پتو پڄي ويو آهي، تڏهن پوئتي موٽي سانگهڙ ڪان هوءِ نارو ٽپي 'راولي بند' يا 'راورو' وٽي مير علي مراد

---

* ڪونهيري وارو پٽ يا پوئو=موجوده شهداد پور تعلقي جي ديهہ موڙاچورا، ديهہ يارو ڏاهري ۽ ديهہ ڪپچاڻي (جي پاڳي) واري ايراضي.

(۱) ڪن مقامي روايتن موجب انگريز جو اڳالو 'سمير واري ڊوري' ۾ لڪل هو ۽ ڪن جي چوڻ موجب هو 'ڏڪاڪ جي ڏڻ' پويان هٿا. خاطري سان فقط ايترو چئي سگهجي ٿو تہ هنن کي جاسوسي اطلاع مليل هٿا ۽ هو اڳواٽ اڙ ڪري ٻيٺا هٿا.

جي قبضي ۾ اٿر واري علائقي کان مٿان ميرهور مائيلي وٽان وڃي درياه ٽپي، انهيءَ رٽ سان لشکر پوئتي موٽيو. هوڏانهن نيپئر کي حيدرآباد ۾ خبر پهتي، تنهن وڏي فوج موڪلڻ جو انتظام ڪيو ۽ ان سان گڏ شهدادپور واري گهوڙي سوار فوج کي ميرشير محمد خان ۽ سنڌ جي لشکر جي پٺيان پوڻ جو حڪم ڏنو. سنڌ جي لشکر موٽ تي اڀپور (موجوده شهر جهول کان چار ميل ڪن اولهه طرف) ۾ رات جو منزل ڪئي(۱). صبوح جو سنهري ڪوچ ڪرڻ تي هٿا جو انگريزن جي گهوڙي سوار فوج اچي پهتي. هن مقابلي ۾ انگريزن جا چار پنج گهوڙي سوار مارجي ويا ۽ ميرشير محمد خان جي طرفان فقط ٻه گهوڙي سوار (دريا خان لغاري ۽ غلام حسين لغاري) مٿا(۲). انگريزن جي فوج کي وڌيڪ همت نه ٿي جو سنڌ جي لشکر سان جنگ جاري رکن.

۴- ميرشير محمد خان جو کهوڙکي جي قلعي تي حملو

ميان محمد خان ولد رستم خان احمداڻي لغاري (مولوي عبدالله جو ڏاڏو) ميرشير محمد خان جو گولنداز هو. اڀپور وٽ انگريزن سان جنگ ۾ ٻهر شڪست بعد ميرصاحب وارا جهول طرف روانا ٿيا، پر انگريزن سندن پٺيان نه ڇڏيو. آڏو ناري جي آٽل سيبان هميشه پاڻي هوندو هو. مقامي ماڻهن کي انتي جي زمين جي نشيب و فراز معلوم هئي،

(۱) 'اڀپور' سنجهوري تعلقي ۾ موجوده شهر جهول کان ٻه-چار ميل اوپر طرف (شهداد پور-جهول واري) پکي رستي تي آهي. ان وقت جو پراڻو ڳوٺ موجوده ڳوٺ کان ڪجهه پري هو، جنهن جي پٽين جا ڪي ڪنڊر اڄا تائين رستي لڳ اتر طرفان موجود آهن.

(۲) دريا خان لغاري ۽ غلام حسين لغاري، جيڪي لغارين جي انهيءَ دستي جا سوار هٿا، جيڪو جعفرخان لغاري طرفان ميرشيرمحمد خان جي لشکر ۾ شامل ٿيو هو.

Gul Hayat Institute

تنهنکري گهوڑا پاڻي ۾ هنيائون ۽ انگريزن جو لشکر پويان ايهي رهيو. مير شير محمد وارا سانگهڙ آيا يعني "سانگڙو" اهو "ناري" جو سانگ هو، جنهن جا نيشان سانگهڙ جي اپرندي طرف موجود آهن. ساڻن چار پنج توپون هيون. بن بن خچرن تي هڪ توپ رکي کڻي آيا هئا. باروت ساڻن هو. هوءَ انهيءَ سانگ سان چوٽيارين ۾ وياڻ اتان وري "راولو بند" ورتائون (يعني ناري جي پريان پٽن ۽ ريتي واري مٿين زمين، "راڻي وارو بند"). ملتان وارا فقير ۾ اڳي راولي واري بند سان ويندا هئا، جو سڏو ميرپور ماٽيلي ويندو هو. مير شير محمد خان وارن داد لغاري جي ڪوٽ ۽ "چانڊڻ" (جيڪا داد لغاري کان هڪ ميل اوپر طرف آهي. اصل چانڊو جو چٽو جيڪو لغارين ٺاهيو هو ۽ سڀ بلوچ اتي اچي گڏ ٿيندا هئا. ان بعد اتي ڪوٽ ٽي ويو جو اڄا تائين موجود آهي) جي وچ تي اچي طنبو هنيا. سيني بلوچن کي سڏيائون؛ لغاري، خشڪ، پتافي، گذاڻي ويندي مسو واهر ۽ ڏهر واهر جا بلوچ ۾ آيا (اهي واهر ميرن انهيءَ لاءِ ڪوٽايا هئا تہ ماروائڙي ڪورن جو رستو بند ٿئي ۽ ماٺهو ۾ واهين تہ آبادي ۾ ٿئي. ماٺهن کي چيائون تہ جيڪو جيترو واهر ڪوٽيندو اوتري زمين انهي جي. پوءِ بلوچن توڙي ٻين واهر جا حصا ڪوٽيا ۽ ماروائڙي ڪورو بند ٺي ويا). بلوچن، گهٽا، ڳئون، جانور ۽ آن ۽ وغيره ميرصاحب جي مهماني لاءِ آندا. انگريزن گهوٽڪي جي قلعي بندي ڪري ڇڏي هئي. مير علي مراد خيرپور واري جو انگريزن سان تعاون هو، جو اهو علاقو ڪيس ڏيڻو ڪيو هئائون (هر هوءَ ڪوٽ ڏائون)، ۽ پٺاڻن جو لشکر انگريزن کيس حفاظت لاءِ ڏنو هو. ست سؤ لشکر گهوٽڪي ۾ هو. انگريزن جو خيال هو تہ مير شير محمد جيسلمير يا بهاولپور ڏانهن وڃي. مير شير محمد گهوٽڪي جي قلعي تي حملو ڪيو. صبح کان شام تائين مير

جون توہون هليون. آڏو هنن وٽ ۾ توہون هيون (اول ميرصاحب هنن کي چيو تہ قلعو چڏي وڃو ۽ هر هنن چيو تہ جنگ ڪنداسين). آخر ٻن پهرن بعد هنن آڻ مچي. فيصلو ٿيو تہ ٻيا هٿيار چڏي ۽ ۾ ماڻهو هڪ گهوڙي تي سوار ٿي فقط تيرڪمان ڪٽي نڪري وڃن. ٻئي ڏينهن صبح جو انهيءَ طرح لشڪر نڪري ويو ۽ خوشيون ٿيون. مائي صاحب چيو تہ: جهول ڪان ميرپور ماٽيلي تائين ويندي اسان تي هڪ اهڙو ۽ وقت آيو جو فقط هڪ لپ اٽي جي ورهاست ۾ ملي، ان سان لپ چيڪي منهن جي ملائي ٻچائي ڪاڌي سون.*

۵. مير شير محمد جو شڪارپور تي قبضي جو ارادو

هاڻي مير شير محمد شڪارپور تي حملي جي رٽ ڪئي. خيال هو تہ ٻيڙين ذريعي درياءَ اڪري فوج شڪارپور تي حملو ڪندي. پر انهيءَ رات سنڌ جي طرف جا ڪي ماڻهو آيا، جن سان رات جو ڪي ڳالهيون ٿيون. هنن مير شير محمد کي ٻڌايو تہ مير علي مراد کي انگريزن اطلاع ڏنو آهي ۽ هو لشڪر وٺي چڙهيو آهي. ٻئي طرف شڪارپور ۾ انگريزن جو بندوبست آهي ۽ شايد حملو ڪامياب نہ ٿئي. انهيءَ ڳالهہ جو اثر اهو ٿيو جو مير شيرمحمد کي شڪارپور تي

* هي بيان مرحوم مولوي عبدالله لغاري ولد نهال خان لغاري ولد محمد خان لغاري جي زباني سنہ ۱۹۵۶ع ڌاري قلمبند ڪيو ويو. هن هي سڄو احوال پنهنجي والده مائي بصري کان ٻڌو، جيڪا پنهنجي گهر واري نهال خان ۽ سهري محمد خان سميت مير شيرمحمد خان سان آيپور واري جنگ کان وٺي 'سماتري' تائين گڏ هئي. مائي صاحب سنہ ۱۹۴۲ع ڌاري (جڏهن حر تحريڪ ۾ سنڌ جو گورنر سر ڊي موڪل تي وڃي) ۱۲۴ سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي. مولوي عبدالله کان اها سربستي ڳالهہ گورنر ڊي ۽ لئمبرڪ عمرڪوٽ ۾ قلمبند ڪئي ۽ سندس آخري حياتي واري دور ۾ سنڌ يونيورسٹي ۾ اسان کي ٻڌائي.

Gul Hayat Institute

قبضي ڪرڻ جو خيال ترڪ ڪرڻو پيو ۽ راتِ ئي رات درياءَ ٽپي مزاري علاقي ۾ هليو ويو. ساڻس فقط هڪ ٻيڙي جيترا ماڻهو هئا.

پويان جلد ئي مير علي مراد جو لشڪر اچي پهتو. مير علي مراد چيو ته جن ۾ بلوچن مير شير محمد سان مدد ڪئي آهي، تن کي قتل ڪيو وڃي. انهيءَ تي سڄي علاقي جا بلوچ لڏا ڪئي جيسلمير طرف روانا ٿيا. ساندارا ڀاڻي جا ڪين سان هئا. ستماتيري ديهه (جا نئوَ ڪ ايڪڙ مير پور ماٽيلي ۽ جيسلمير جي وچ تي) ۾ ئي هئا ته ڀاڻي کپي ويو. موت اکين سان ڏٺائون. اوچتو صبح جو ڏکڻ طرف جهڙ ٿيو، مينهن پيو ۽ تلاءَ پرجي وياءِ. اڄا اتي ئي منزل هئي ته انگريزن طرفان ماڻهو اچي جهنڊو ڪٽي 'خيرخير' ڪندا اچي پهتا ۽ چيائون ته سوڻي هلو، اوهان کي ڪوبه هٿ نه لائيندو. بلوچن چيو ته اهو علاقو انگريزن علي مراد کي ڏنو آهي، ڪهڙو اعتبار؟ شرط اهو ته مسواهه ۽ ڏهر واهه وارو بلوچي علاقو انگريز پنهنجي هٿ هيٺ رکن ته سوڻي هلون. اهو شرط قبول ٿيو. ان بعد روهڙي ڏويزن وارو سڄو علاقو انگريزن مير علي مراد کان کسي ڇڏيو. جڏهن بلوچ سوڻي آيا ته خبر ملي ته مير شير محمد خان ادير و غازي خان فتح ڪيو آهي، جنهن تي ميان محمد خان لغاري سپ بلوچ وڏي ديري غازي خان ويو. مگر اها ڳالهه ڪوڙي هئي. هوءَ اتي ئي رهي پياءِ. جو چارلس نيپئر جو خط آيو ته اوهين سوڻي اچو. اوهان جي جاگير قائم آهي. محمد خان پٽن کي سڏايو ته ڪهڙي صلاح آهي؟ چيائون ته مصلحت انهيءَ ۾ آهي ته سوڻي هلجي. آخر هاڻي هو سنڌ جو حڪمران آهي. انهيءَ تي محمد خان خط ڦاڙي باهه ۾ وڌو ۽ چيائين ته: "سنڌ فتح ڪرڻي آهي".

Gul Hayat Institute

۵. راڻپور جي سوڍن جون انگريزن سان جنگيون

انگريزن جي سنڌ تي قبضي کان پوءِ ٽروٽ (Captain Trywhitt) ٽرهارکر جو ڊپٽي کمشنر مقرر ٿيو. ٽرهارکر مان اڄا راڻپور جي سوڍن راڻن ۽ کوسن هلوچن انگريزن جي آڻ کاڌ، مڃي هئي. ان وقت راڻپور جي هونجاڻي سوڍن مان کرڙجي ۽ اڏيسنگ انگريزن جي مقرر ڪيل کامورن جا حڪم رد ڪري پنهنجي علاقي ۾ پنهنجا حڪم جاري ڪيا ۽ پاڻ وصولبون ٻڌي ڪيائون. کوسن به ساڳيو ڪم ڪيو، جنهن تي ٻيا زميندار به سٽيا ۽ انگريزن جي احڪامن کان انڪاري ٿي ويا.

تڏهن ٽروٽ، ڊيڻومل کي هدايتون ۽ اختيار ڏيڻي کاردار (مختيارڪار) ڪري موڪليو، جنهن اچڻ سان ٻاهر ٻاري ڏني. کرڙجي سوڍي پنهنجي يار ٻاراڻي کوسي (۱) کي خبر ڏني جيڪو کاردار جي مقابلي لاءِ تيار ٿيو، جنهن کي ڊيڻومل حرڪت سان پڪڙائي جيل ۾ وجهي ڇڏيو. هڪڙي کولهي کرڙجي ٽکر وٽ دانهون ڪندي آئي تہ تنهنجي راڄ تي ڊيڻومل اچي ڌاڌائي ڪئي آهي ۽ تنهنجو لشکر بہ قيد ڪري ڇڏيو اٿس. اتي کرڙجي اٿيو. ٻوءِ غريب کولهين، رٻارين ۽ ساسين سميت سيني قومن کي گڏ ڪري انگريزن جي ٽاڻن ۽ آفيسن تي حملو ڪيائين. اتي ڊيڻومل، ٽروٽ کي لکي موڪليو تہ مون کان معاملو زور ٿي ويو آهي. ٻوءِ ٽروٽ گهٽا سيٺ زميندار

---

(۱) ٻاراڻي کوسن جو ڳوٺ ننگرپارکر کان ۱۵ ڪوهہ اتر اوپر طرف آهي.

سڏائي انهن کان مدد ورتي ۽ سرکاري سپاه وٽي وڏي اتالي سان پهتو ۽ سوڍن جي لشکر مقابلو ڪيو. پنهي ڌرين جي وچ ۾ بندوق بازي ٿي، آخرڪار ڪرٽجي ۽ سندس ساٿي پاڻ ڪائي، پوڏيسر ۽ کارونجهر کان ٽپي ڪڇ طرف هليا ويا.

هي ڦريون مقابلو هو، جنهن کي شاعر تاجي دل ڳايو*.

ساراهيان سچو ڏڻي ۽ ساراهيان ستار
واگهن ويراواه تي ڪيو سوڙائين مدار(۱)
اڙپنگ آڏيسنگ هو، ڪرٽجي ڪنڌار(۲)
پوت سنگ ٻڙجوان هو، سائو تيغ سچار
سُرڙي تن ميواسين جو پئي مانجهين ڪاڏو مال(۳)
سڀائون کاني، سانڀر چئي، ڪنهن حاڪم جي هلڪار
شَرا تورو پنهنجو، ٿي نجيريائون نروار
پيٽ ٻريا هرڌانن جا، ٿيا زورون زميندار(۴)
تروَٽ مُڪو هو تاڻ منجهان ڪري مهتو مختيار ڪار(۵)
ڏيئومل ڏيهه ۾، اچي ڏاڍو وڏو ڏهڪار
ڪرٽجي ڪاردار سان، ٿو ڏيو منجهه تکرار
وچ پاراڻي ٻرم سان، هاڙهي هاسيکار(۶)

---

* هي روايت ۱۹۶۴ع ڌاري ڪڇهري پنگريو (تعلقو ٽنڊو باگو) ۾ صوبيدار ستيڏاڻ سوڍي جي زباني قلمبند ڪئي ويئي.

(۱) سوڙائي = واگهن جو پاڙو. (۲) ڪرٽجي = ڪرڻ سنگهه (۳) ميواسين جو يعني واٽين ۽ ڪولهين جو مال پئي هنيائون (۴) هرڌان = راڻن جا وزير ۽ مکٽ. (۵) مهتو = ڏيئومل. (۶) ٽڪر پنهنجي يار پاراڻي ڪوسي کي ڇيو.

کولهڙ آئي کوکندي، جنهن جي دانهن ٻڌي دربار(۱)
ته ڪنڪ تنهنجو ڪرڻجي، سوگهو ڪيو سرڪار.
هاڻي وڃي ڏجان ڏيهه ۾، منهنجي هڙي جي ٻڌڪار
ٻوءِ ڪوڙي، ناري، رانڊ رڀاري، سامي سڙڻا،
درزي دڙڻا، ڪاوڙيا(۲) ڪٽيار
هيڪا ٻيل پالوڙن سان، ٻيا لڻين ساڻ لوهار(۳)
ڪاهيو اچن ڪٽهن تي، ڪندا مارومار
هروانو ٿي پڇيو، تاءِ منجهان تڪڙار(۴)
ڙهي هروڙي هروانو اچي ڪاوڙيو قهار(۵)
هڪدم آڻايائين امرائن ڪي، سڏايائين صوبيدار
فوجون آيون ڦلنگي جون، جن جو انت نه پار
هن جون دم پريندي ديرڪن، منڪي پلڪ لنگهيو وڃن ٻهار(۶)
سيسيڪانين ست ڪٽڻ لاءِ، لکڻون لارولار(۷)
برج لوٽين ٿي باهيون ڪيون، سي هٿيون ڪارونجهر ڪنار(۸)
ٻوڏ يسر جي پر ۾ هئي، لاهورين جي للڪار(۹)
جامڪيون تن جوانن جون، هيون چولي منجهه چوڌار(۱۰)
جوڌي وڌي جنگ جي، ڪلنگي منجهه ڪپار

---

(۱) ڪولهڙ اچي چيو ته تنهنجي راج تي ڏيئومل اچي ڏاڍائي ڪئي آهي (۲) ڪوڙي = ڪولهي، رانڊ = غريب (۳) پالوڙا = پالا (۴) پڇيو = سوڪليو، تڪڙار = تڪڙو (۵) ڏيئومل تروت ڪي لڪي سوڪليو ته معاملو مون کان زور آهي. تروت اهو ڏيئومل وارو لکيو پڙهي اچي ڪاوڙيو. (۶) انگريزن واريون بندوقون يڪدم تيار، پر هنن جون منهان پرڻ واريون بندوقون دير ڪن. (۷) سيسيڪانيون (ششڪانيون)، لس ۽ لاري، سنڊ جي بندوقن جا قسم (۸) برج لوٽي = برج لوڌ بندوقون انگريزن جون (۹) لاهوري = بندوق جو قسم. (۱۰) جامڪي = بندوق جو قسم. چولي = بندوق جو پوش.

Gul Hayat Institute

میرپور ۾ مردن جي هٿي پٽرمن جي پچار(۱)
"تاجا" کو ترس ٿوئي تہ وري کر ويچار
اکيان چنڊ اکٽي، هاڻي ڏي پوين جا پار.

هي جنگ پوڏيسر جي پير ۾ لڳي. انگريزن جو لشکر ڪارونجهر جبل واري پاسي کان هو ۽ سوڏن جو لشکر هيٺ پوڏيسر واري طرف کان هو.

راڻپور جي راڻن جي تروٽ انگريز سان ٻي جنگ*

انگريزن جي سنڌ تي قبضي بعد، ننگرپارکر سان راڻپور جي راڻن (آکاسوڌا، پونڇاڻي نسل سان) ڪلجي ۽ لاڙي انگريزن خلاف جنگ جوڙي. ان تي تروٽ جيکو ڏرپارکر جو ڏيڀوٽي ڪمشنر هو، سو حيدرآباد سان چڙهيو. هن عمرڪوٽ سان راڻو ۽ ٻيا زميندار پاڻ سان کنيا ۽ اسلام ڪوٽ جي ترڙ سان جان محمد خان نون، جاني لنجو (سخي)، مانجهي مهراڻ پوٽو، ملوڪ لنجو، پائري جو ٽکر اکيراج، رحم علي وسائي پوٽو، عباس ٽيپو ۽ ٻيا پاڻ سان ڪري ننگرپارکر ويو. پوڏيسر وارا آکا ٽکر، جي راڻپور وارن جا سٹوٽ هٿ، سي ۽ تروٽ سان شامل ٿيا، جن هلي راڻپور وارن جا گهٽ گهيڙ ڏيکاريا. ان وقت ننگرپارکر ۾ سختيارڪاري هئي.

ڪلجي ۽ لاڙو ٻئي پاڻ هٿ ڪلجي تروٽ جو مقابلو ڪيو. لاڙي جو هٿ آڏيسنگ (ڪلجي جو پائٽيو) سو جوڏپور ۾ هو جتي سنڌس پيٺ پرٽيل هئي. ڪلجي وڏو بهادر هو،

(۱) ميرپور ۾ به هن جنگ جون ڳالهيون هليون.

* هيءَ روايت سگهڙ ساهڙ پٽ سارو ٽيبي جي زباني (۱۹سئي ۱۹۶۱ع) ۽ ان بعد ۱۹۶۴ع ۾ صوبيدار ستيڏاڻ سوڍي جي زباني پنگريي واري ڪچهري ۾ قلمبند ڪئي وئي.

Gul Hayat Institute

تنهن کارونجهر سان قول کيا هٿا تہ: توکي رت سان رگيندا سون: مرندا سون پر توکي نہ ڇڏيندا سون. انهيءَ ڪري پهاڪو مشهور ٿيو تہ:

"کارونجهر ري کوڙ، مريئين تہ بہ مهٽلهٽهمن نهيين"

[کارونجهر جي وٽ مرندا سون تہ ہ نہ ڇڏيندا سون]

جنگ ۾ ڪلجي زخمي ٿي پيو، تڏهن کارونجهر کي رت جا چنڊا هٽي قول پاريائين. نيٺ ڪلجي مارجي ويو ۽ سندس ڀاءُ لاڏو قيد ٿي پيو. آڏيسنگ ان وقت گجرات ۾ هو. سندس ٻين اهو واقعو ٻڌي ڪيس پانهيءَ جي هٿان ڪڇهري ۾ وڃڻ چوائي موڪليو تہ: "پٺهين جيل ۾ پيو آهي، تون وڃو آفيم ڇاڙين." اهو سڻو پڌي آڏيسنگ اتان چڙهيو.

هيڏانهن تروٽ جي فتح ٿي ۽ جيڪي ساٿس گڏ آيا هٿا سي ۾ موڪلائي ويا. ڪورا پلڻ رواني ٿي ۽ "موڪٿي" ڏاري اچي پهتي. تروٽ صبح جو چڙهڻو هو ۽ پنهنجي ذاتي اڻالي سان اچان ننگرپارکر ۾ هو تہ آڏيسنگ مٿان اچي ڪڙڪيو. سپاهي ۽ پهريدار ماريائين ۽ آخر اچي تروٽ واري طنبو جون قناتون ڪپائين. تروٽ جان بچائڻ لاءِ وڻي ڀڳو. اتي ڪنهن صلاح ڏنس تہ: پاڻ بچائڻو اٿئي تہ وڃي ميگهواڙن جي اڏوڙن ۾ لڪ جو انهي پاسي کين ايندا. سو هڪڙي ميگهواڙ جي گهر ۾ وڃي لڪو (جنهن کي پوءِ پنجين رهڻين جي معافي ملي ۽ چوڙي جي قيمت ڪانئس ڪير بہ نہ وٺندو هو. ان جي هوين مان "واگهو" ميگهواڙ هو جيڪو ۱۹۳۸ع ۾ جيئرو هو.) ان ڪان پوءِ آڏيسنگ جيسل وڃي ڀڳو جتان تيرهن ڇٽا ٻيا ڪڍيائين، جن جون هٿڙيون ڀڳائين. هڪ ڪولهي جي هٿڙي نہ ڀڳي، جنهن چيس تہ مون کي ماريو وڃ ۽ جيئرو چو ٿو ڇڏيو وڃين؟ آڏيسنگ ۽ سندس ساڻي فتح ڪري وڃي ڪنهن مندر ۾ ديويءَ جي پوڄا ۾ ويٺا.

Gul Hayat Institute

هوڏانهن تروٽ جان بچائي ماڻهو پڇايا، جن وڃي پلٽن
کي "موڪلي" مان واريو. پوءِ جنگ لڳي جنهن ۾ آڏيسنگ
گرفتار ٿيو. تروٽ چيو تہ بندوق نہ هٿجوس، جيئرو جهلجوس.
جڏهن ڪيس هٿڪڙيون ٽي هنيائون، تڏهن چيائين تہ: آءٌ
راجپوت آهيان پڇندس ڪونہ. انهيءَ تي هٿڪڙي کان
هنيائونس ۽ اٽ تي چڙهيو آيو. پوءِ آڻي عمرڪوٽ جي
قلعي ۾ نظربند ڪيائونس، جتي گذاريائين. ٽڪرن ۽ انگريزن
جي انهيءَ جنگ تي شاعر تاجي دَل، ويڙل اسلامڪوٽ کان
ڪوهہ الهندي "ٻوڙڪي" جو، تنهن بيت چيو.

سارهہ ڪر ڪنهن سورهيہ جي رک مردن تي ميار
دل تي چڙهي ويا "دَل" کي، ڪي ٻونجائين جا پار (۱)
وانڪا ويرا واهہ تي هٿا سائو سلحدار (۲)
پوڏيسر جي پير ۾ هٿا مانجهي مل ستار
ڪارونجهر جي ڪور ۾ هٿا هندن لک هزار
"ڪلاچي" جهڙو ڪنهن نہ ڪيو، تروٽ سان ٽڪرار
لاشڪ پٽ "لاڙي" جو، هو ڪهڙ ڪوند ڪندار (۳)
چوڪس "چوڙيو" "ٻهراڙو" ٿيو ننگر تي نروار (۴)
راوت "راڻي واڙي" مان، گهنڊ چڙهيو گينوار (۵)
پيل سڏي ٻڙا ڪري، ٻڌئين ڪولهين جي ۾ قطار
ڏيڻي ٽڪورين جي، ننڊ وڃائين تار (۶)
وسايائين وڏڙو، منجهان تيک ٽرار
هت سپ ستا هٿا ننڊ ۾، تن سٽن ڪهڙي سار (۷)

---

(۱) ٻونجائي=ٽڪرن جو پاڙو (۲) وانڪا=بانڪا سورهيہ (۳) لاڙو
تنهن جو پٽ آڏيسنگ (۴) چوڙيو ۽ ٻهراڙو ٻئي ڳوٺ (لوٽي جنڪشن
تان اوڏاهين ريل اوڀي ٽي) جتي سندس پيٽ ورڻايل هئي.
چوڪس=سڏو (۵) ٻهريائين اڇي ننگر لڳ پنهنجي ڳوٺ راڻپور
۾ ٻهتو، اتان وري چڙهيو ۽ اڇي ننگر ۾ حملو ڪيائين. (۶) ننگر
ڪان ڏيسا تائين ٽيليفون جي تار ڪپائين. (۷) تروٽ جي فوج وارا
جن ڪلاچي کي گرفتار ڪيو هو ۽ آرام ۾ هٿا.

Gul Hayat Institute

در پگھائین، دل چئي، ڏيئي لت لغار
تُرم پگھائين، تاجو چئي، هٿن سان هيکار
باندين جو بند موک ٿيو، کليائين قيدين جي قطار
ٻيٽو ٻاپ کيڏي وڻيو، ثابت سان سرکار
رکيائين تيک طنبو تي، ڏسو آرڏي جو اختيار
تڏ "تروٽ" سو گهر تکيو، جو موچين جو مهندار
آڏيسنگ آجاريا، هارکر چارئي هار
کٽيجيءَ کارونجهر تي، کٽيا رنگ خرار (۱)
سوڍي سيپ چمار، ستئي پَوَ سُرها کيا (۲)

—

لاڙڪ پٽ حاجي فقير (ويڙل کارڙي) ڏاڏي مگٺهار، آڏيسنگ جي جنگ تي هيٺيون چند چيو.*

تهين کيڏي نارائڻ تڻا، جوراور سين جنگ
اڏسل سوڍا آپ نهي راءِ شٽوڻا ڏي رنگ

يعني: اي نارائڻ جا پٽ! تو زوراور سان جنگ کئي، تنهنکري اي پيارا آڏيسنگ (لاڙ جو نالو)! توکي سيئي راءِ ۽ صوبا رنگ ڏين ٿا، يعني آفرين چون ٿا.

Gul Hayat Institute

—

(۱) کٽيا رنگ خرار= گهٽيون شاباسون کٽيائين.
(۲) سائن= بهادرن. پَوَ= جُڱ.
* هيءَ روايت سروهي مگٺهار جي زباني سنه ۱۹۶۰ع ۾ قلمبند کئي وئي.

۶. شادي خان کوسي جون انگريزن سان جنگيون

ٽالپور امیرن پنهنجي حڪومت واري دور ۾ سنڌ جي سرحد تي مختلف قومن ۽ قبيلن کي وهاريو ۽ وسايو، يا جيڪي اڳ ويڙهل هٿا تن جي پڻپرائي ڪئي، ۽ جيئن سرحدن کي سنڀالين. انهيءَ حڪمت عملي سان راڄ طاقتور ٿيا ۽ سنڌ جي حڪومت جو موجوده بدين ۽ ٽنڊوالهيار ضلعن کان ڏکڻ طرف توڙي ٽنڊوالهيار ضلعي کان اولهه طرف سنڌ جي طاقت وڌي. انگريزن پوءِ اهي سنڌ جون سرحدي اراضيون چني، پر وارين رياستن کي ڏيئي ڇڏيون. ننگرپارکر تعلقي جي ڏکڻ اوڀرندي ۽ چاچري تعلقي جي اوڀرندي طرف سنڌ جي سرحد اڪثي هئي. انهن سرحدن تي کوسا، چانديا، سوڍا ۽ سميجا راڄ سنڌ طرفان طاقتور هٿا. اوڀرندي ڏانهن جوڌپور واري سرحد تي خاص طرح لڙائي، گهمٽائي، ٻليلاڻي کوسا سنڌ جي فوجي طاقت جو اهم حصو هٿا. ڇهوڻن جبل ۽ ان جي پسگردائي وارو سڄو ملڪ (بعد ۾ تعلقو ڀاڙمير، رياست جيسلمير) سندن سنڀال هيٺ هو. ان جون حدون هي هيون: "سنڌ ي ٻاڙيي" کان ولي ڏکڻ-اوڀر رامسر جي ڏونگري تائين، رامسر جي ڏونگري کان ڏکڻ-اوڀر طرف ڇهوڻن جبل تائين، ۽ ڇهوڻن جي جبل کان اوڀر طرف "ڏوري سنئو جبل" تائين. جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو، تہ ننگرپارکر طرف راڻپور جي راڻن ۽ اوڀر طرف ڇهوڻن ڏانهن کوسن جي طاقت ختم ڪرڻ لاءِ کارروايون ڪيائون.

ڇهوڻن واري پاسي کوسو شادي خان سنڌ جو سڄڻ ۽ سورهيه مڙس هو. عزت خان جو پٽ ۽ کوسن جي گهمٽائي پاڙي مان هو. هن مڙس انگريزن جي پلٽڻ سان مقابلا ڪيا،

Qurul Hayat Institute

۽ انهن کي ماري ڦٽي پڄايو. ان وقت "سوپاري" (تعلقو مٹي ضلعو ٽنڀارکر) جي درويش سيد جهنڊولي شاهه (پٽ فخرالدين شاهه) جي زبان مان شادي خان لاءِ دعا جا هي لفظ نڪتا جيڪي مشهور ٿي ويا.

سنڌ ۾ شادي هند ۾ شادي ـ
ٽرين شادي برين شادي بحرين شادي
هن ڙي شادي هن

آخرڪار انگريزن جيسلمير ۽ جوڌپور سان عهدنامو ڪيا تہ هو شادي خان جي ڪا به مدد نہ ڪندا. خود شادي خان ڏانهن معتبر ماڻهو موڪليائون ۽ ڪيس لالچايئون تہ هو هٿيار ڇڏي تہ ڪيس ڇوٽن. نگر يا چاچري ۾ جتي چئي اتي جاگير ڏني ويندي. جواب ۾ چيائين تہ منهنجي بٽ تي جيڪي ترارون جا ڏڪ لڳل آهن. سي اوهان انگريزن جي برخلاف ٿي لڳل آهن. انگريزن وري ماڻهو موڪليس تہ ترار ڇڏ! شادي خان وري به اهوئي جواب ڏنو تہ: ترار سر سان آهي ۽ سر سلامت آهي تہ ترار نہ ڇڏيندس. پوءِ فرنگي چوڌهن سؤ لشکر سان ڪري اچي مٹاڪ کي گهيرو ڪيو. شادي خان کي چيائون تہ! "هاڻي چوٽي چوڙي آهہ" (يعني سر اگهاڙو ڪري اڇي آڻ ميچ ۽ پيش ٻڌو). ته شادي خان نہ آيو ۽ چوائي موڪليائين تہ:

"لٽ پٽ لوهڻو سان، هوندين گڏ گڙهي ۾"

ٻڌايائونس تہ انگريزن وڏو لشکر چاڙهيو آهي. چيائين تہ: "ايڪ سون لڙڻهي، لاک سون لڙڻا هي". پوءِ لڙندي لڙندي شادي خان شهيد ٿيو.

ڪيتو فقير مڱٿهار ويڙل ٻاڪاسرجو، تنهن شادي خان جي سورهيائي تي "ڏوٿا" ۾ شعر چيا تہ: *

ڏ وڳا

جلو چلو چهڻ وڃان، ڏيڻي سر سادان
ڏونگر ڏهڪن چو لڳين، تو ۽ ڪوسو شادي خان.

—

گهمراٿي گهوڙي چڙهي، فوجن ٻاڙي ڦير
اڙ ٻنگ عزت خان رو، شادي ٻنڌڪو شير.

—

شادي ڙي شهشير، عزت ڙي بانڊي آڏ ڪ
هٿيڙل ٻاهڙ سير، ڪاڪتي تعريفان ڪري.

شعر

اول نام علي شير محمد نبي اڏ ڪ سير
سيسهر آب ڏرتي سور مردون بڙا هئي مذڪور
مردون بڙا هئي ايمان جنگان ڪري ٻنڌڪا جوان
ڪاڳان هئي شادي خان.

پوڙا مار ڪافر گهير صاحب چڙهي آيا شير
آيا فضل کي ڦيري چلو انگريز کي ڏيري
حاڪر حڪم هلائيا ننڍندل ڪري ٽهڙايا (۱)
اوتاري خان دي آيا ڪوڙها آمل ڳلايا (۲)
پهلوان پيلايا (۳)

---

* هيءَ روايت سروهي مڱٿهار پٽ ڏيري جو پٽ آهي جو پٽ ڏونگي جو پٽ ويري جو پٽ حسن جو، ياڊي فقير، اصل ويڙل ننگر پارکر، عمر ۶۲ ورهيه جي زباني، ڪچهري مٿي (۱۹۶۰ع) ۾ قلمبند ڪئي وئي.

(۱) ننهندل = تڪڙ. ٽهڙايا = گهرايا. (۲) ڪوڙها امل گلايا = جڏهن شادي خان اوتاري تي ٽڪر آيو، تڏهن گهاٽو امل ڪاوڙايائون. (۳) پهلوانن کي پياريائون.

"زاري" پوچيا جواب شادي مرڻ کا شباب (۱)
شادي حق مرڻا هئي کيسي کا ڊپ نه کرڻا هئي
ايڪ سون ئي لڙڻا هئي لاک سون يي لڙڻا هئي
جيسا آرابا پستول باوَل بلوچين را پول (۲)
اميد علي چانڊيا هئي ايير جائي لڙ يا شينهان جير (۳)
گٽن گيد گجرات ڏاڍي بلوچين ري ذات (۴)
شادي چوڙ ڏي تلوار "چوڙون لجي سپ سنسار
ميرصاحب کيي تلوار ڏرتي نهين جهلي هار" (۵)
گاوي کيتلا مگٹهار.

Gul Hayat Institute

(۱) زاري = انگريز. (۲) آرابا = نغارا. (۳) اميد علي چانڊيو شينهن وانگر وجي لڙيو. (۴) گٽن = گٹن. (۵) شادي خان چيو: ميرصاحب جي تلوار ڏنل آهي جنهن جو بار زمين به سهي کائه سگهندي؛ چڏيان ته سڄي سنسار ۾ لجي ٿيان.

۷. حرن جون انگريزن خلاف بغاوتون ۽ جنگيون

سنڌ ۾ "پير صاحب پاڳارن" جي قادري سلسلي جي اسلامي تبليغ ۽ تحريڪ جو بنياد پير صاحب محمد راشد رح عرف "روضي ڏني" (۱۱۷۰-۱۲۳۳ھ) ٻارهين صدي هجري جي آخر ۽ تيرهين صدي جي پهرين ڏيهن سالن واري عرصي ۾ وڌو. توحيد، ذڪر الاهي، تقوي (پرهيزگاري)، نيت ۽ عمل جي سچائي ۽ صفائي، سعيي ۽ ڪوشش سان حق حلال جي ڪمائي ۽ همت ۽ مردانگي سان دنيا ۾ ڪاميابي سندن تبليغ ۽ تلقين جا مکيه اصول هئا: يعني تہ ذڪر الاهي، رياضت ۽ عبادت سان دين جي سربلندي ۽ آخرت جي نجات سان گڏوگڏ سعيي ۽ ڪوشش، همت ۽ مردانگي سان دنيا ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻي آهي. پير صاحب محمد راشد رح ڪان پوءِ سندن سجاده نشين پير صاحب صبغت‌الله شاه اول، جماعت ۾ همت ۽ مردانگي واري جذبي کي جهاد واري منزل تائين پهچايو ۽ ڏاڍين جي غلبي ۽ قبضي خلاف جنگ جوئي آزادي برقرار رکڻ جو سبق سمجهايو. ان وقت سکن پنجاب تي قبضو ڪري اتر طرف سرحد جي پٺاڻن واري پرڳڻي تي غلبو حاصل ڪيو هو ۽ سندن آئيندہ رخ هيٺ ڏکڻ ڏانهن سنڌ طرف ٿيڻ وارو هو. هندوستان مان سيد احمد بريلوي سکن جي وڌندڙ طاقت ۽ مسلمانن تي سندن حڪومت خلاف جهاد جو جهنڊو بلند ڪري سنڌ ۾ پهتو تہ پير صاحب صبغت‌الله شاه سندس پوري پٺپرائي ڪئي ۽ سچي سنڌ ۾ تحريڪ هلائي. مسلمانن کي جهاد جي ترغيب ڏني ۽ مجاهدن جو ڇڪو تعداد سندن سڏ تي اچي حاضر ٿيو. پنهنجن مريدن ۽ محبن مان هڪ مضبوط لشڪر تيار ڪري، ڪين حريت ۽ آزادي جو علمبردار بنائي جهاد لاءِ روانو ڪيو.

Gul Hayat Institute

جماعت ۾ اهو حريت ۽ جرائي وارو جذبو، سندن پوئي پير صاحب حزب‌الله شاه (تخت ڏئي) جي دور ۾ وڏي وڻ ٿيو، جڏهن سوريهه سرويچن جي "فرق جماعت" جو بنياد پيو. پير صاحب حزب‌الله شاه سنه ۱۲۶۲هـ (۱۸۴۷ع) ۾ سجاده نشين ٿيو. ان وقت سندن عمر پنجن سالن کان ۾ گهٽ هئي. ان کان ٻي چار سال اڳ مهيني محرم سنه ۱۲۵۹هـ (فيبروري ۱۸۴۳ع) ۾ انگريزن سنڌ تي غاصبانه قبضو ڪري سنڌ جي آزاد حڪومت جو خاتمو آندو هو ۽ سندن طرفدار ميرن علي مراد ٽئين رياست (خيرپور) جو والي ٿيو هو. سنڌ جي اڳين حڪمرانن ٽالپورن اميرن کي انگريزن قيدي بنائي باهر هندوستان موڪلي ڇڏيو ۽ سنڌ ۾ ٻئي هر همت ۽ حوصلي واري سنڌ جي خيرخواه ۽ آزادي جي خواهان کي سازشن ۽ مالي مشڪلاتن جو شڪار بنائي ڇڏيو هو. پير صاحب حزب‌الله شاه جئن ئي عاقل بالغ ٿيو درگاهه ۽ جماعت جي واڳ سنڀالي ته ڪيس سنڌ ۾ مسلمانن جي خستہ حالي ۽ انگريزن جي غاصبانه قبضي جو احساس ٿيو. جڏهن انگريزن جي خيرخواه ميرعلي مراد، پير صاحب پاڪاري، درگاهه ۽ جماعت خلاف قدم کنيا، ته پير صاحب حزب‌الله شاه وڏي دوراندیشي سان جماعت کي وڌاپو ۽ ان سنگت جي تڪن يا "چوڪين" ذريعي جماعت کي منظم ڪيو. ساڳئي وقت پير صاحب ۽ درگاهه جي مخالفن ۽ انگريزن ۽ سندن حامين حمايتين خلاف مقابلن لاءِ خليفي غلام نبي لغاري "فرق" فرقي جو بنياد وڌو. هي شروع ۾ ٿورن سوريهه سرويچن فقيرن جو ٽولو هو، جيڪو پوءِ آهستي وڌندو ويو. مخالفن سان مقابلا ڪرڻ ۽ سر ڪهوري قربان ٿيڻ هنن جو هڪ بنيادي اصول هو.

پير صاحب حزب‌الله شاه سياسي بصيرت رکندڙ ۽ نهايت دانا ۽ دوراندیش هو. جماعت ۾ انگريزن ۽ سندن طرفدارن خلاف نفرت جو جذبو پيدا ٿي چڪو هو، ۽ هند ۽ سنڌ ۾ انگريزن

جي تسلط کي ختم ڪرڻ لاءِ ضروري هو ته، ٻين ٻاهرين طاقتن سان ڪو سلسلو قائم ڪجي ۽ کين انگريزن جي دور ۾ ملڪ جي اندروني حالت کان آگاهه ڪجي. پير صاحب جن ترڪي جي سلطان عبدالحميد ڏانهن اهڙو هڪ خط موڪليو(۱) جنهن ۾ لکيائون ته:

”هن وقت جڏهن هندوستان چوڌاري بي دين نصارن جي قبضي ۾ اچي ويو آهي: جڏهن دين ايمان منجهي خلط ملط ٿي چڪا آهن ته بگهڙ ڌڻ جا رکوال آهن، شريف ۽ رذيل ٻنهي کي هڪجهڙو سمجهيو وڃي ٿو، هندو زوران زور ته مسلمان ڪمزور آهن. مفلسي گهڻي ۽ بيحد ته سرڪاري مطالبا وڏا وڌ ... ...

”اهي صليب جي نشان کي ايمان جي تعويذ کان وڌيڪ اثرائتو سمجهن ٿا ۽ ناقوس جي آواز کي اذان ڪري ڄاڻين ٿا.......... نه حڪمرانن کي رعيت جي تباهي تي فڪر ۽ غور، ته نه وري رعيت جي هٿ ڪرائي ۾ زور.. هڪ طرف زراعت بي برڪت ته ٻئي طرف ڍل وصول ڪندڙن جي ڪثرت. باوجود انهيءَ جي، قلم ۽ زبانون، انگريزن ۽ سندن طرفدار تابعن ۽ نوابن جا ٻول ٻولي ۽ ڳڻ ڳائي رهيا آهن“.(۲)

(۱) هن خط جو مسودو سلامت رهيو آهي جنهن جي ڪتابت حضرت پيرصاحب جن جي فرزند ميان علي اصغر شاهه ڪئي هئي. ان ۾ ڪيترائي خال آهن. آخري طور انهن ۾ ڪهڙا الفاظ لکيا ويا ۽ انهيءَ مسودي ۾ خود پير صاحب جن پيا ڪهڙا اضافا ڪيا سو معلوم ناهي، مگر مسودو ميان علي اصغرشاهه نهايت سهڻو تيار ڪيو هو ايتري قدر جو پنهنجي والد کان خلعت جي تمنا ڪيائين. اهڙن موقعن تي پير صاحب بيحد خوش ٿيندا هئا ته پنهنجن فرزندن کي خاص خلعتون پهرائيندا هئا.

(۲) خط جي متن ۽ مسودي لاءِ ڏسو مقدمو ”ديوان مسڪين“ (پير صاحب حزب الله شاهه تخلص ”مسڪين“ جو فارسي ديوان، شايع ڪيل مفتي محمد رحيم، درگاهه پير صاحب پاڳاره).

Gul Hayat Institute

هيءَ نهايت مخفي قسم جو خط هو ۽ اها ڪالهه راز ۾ رهي ته پير صاحب جن ڪيئن ۽ ڪڏهن اهو سلطان عبدالحميد ڏانهن موڪليو. سنه ۱۳۰۸هـ (۱۸۹۰ع) ۾ پير صاحب جن جي وفات بعد شايد هن خط جي باڻ باهر نڪتي هجي ۽ انگريزن جي خيرخواه جاسوسن اهڙي خبر حڪومت کي پهچائي هجي ۽ جيئن ته ڪوبه ثبوت موجود ڪونه هو تنهنڪري هي ڪالهه زباني رهي ۽ لکيت ۾ ڪانه آئي. البت اڳتي لاءِ انگريزن پير صاحب جي اثر رسوخ کي گهٽائڻ بلڪ ختم ڪرڻ جي پاليسي اختيار ڪئي ۽ جماعت جي همت ۽ حوصلي وارن ماڻهن خلاف عام طرح ۽ حرن خلاف خاص طرح ڪارروايون شروع ڪيون. انگريزن کان اهو ڪجهو ڪونه هو ته سنڌ تي سندن قبضي (۱۸۴۳ع) کان ٽيزهن سال اڳ سنه ۱۸۲۹-۱۸۳۰ع ۾ پير صاحب پاڳاره جن سيد احمد شهيد کي فوجي امداد ڏني هئي. انهيءَ ڪري جيئن ٻيءَ ٽيئن پير صاحب پاڳاره، درگاهه ۽ جماعت تي ڪڙي نظر رکيائون.

پهرين حر تحريڪ ۽ بغاوت

سنه ۱۸۹۶ع ۾ پهرين حر تحريڪ ۽ انگريزن خلاف بغاوت شروع ٿي، ۽ انگريزن جي پوليس ۽ ڪاسورن طرفان پير صاحب جي جماعت ۽ حرن خلاف سازشون ۽ ڪارروايون شروع ٿيون(۱). جواب ۾ حرن بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو؛ انگريزن جا قاعدا قانون ٽوڙيائون ۽ سانگهڙ لڳ ”مڪي جي ڊنڊي“ کي پنهنجو جنگي مرڪز بنايائون، انگريزي حڪومت خلاف ڪارروائين خاطر، پارهن چٽن جي ”پنهنجي سنگت“ قائم ڪيائون، جيڪا هڪ ”جنگي ڪونسل“ هئي. ساڳئي وقت اها انگريزن جي حڪومت جي بجاءِ هڪ

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو لوڪ ادب جي سلسلي جو نائون ڪتاب ”واقعاتي بيت“، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي-حيدرآباد، ۱۹۶۱ع، ص ص ۳۳-۴۲.

متبادل حڪومت هئي، جنهن ۾ "بادشاهه"، "وزير"، "ڪوتوال"، "منشي" (سڪريٽري) ۽ ٻيا ميمبر شامل هئا. اها بارهن - رڪني ڪونسل هيٺين سورهين تي مشتمل هئي، جن کي انگريزن ڏاڙيل، باغي ۽ قانون کان ٻاهر (Outlaws) قرار ڏنو ۽ انهيءَ کري هو "بهروٽيا" پڻ سڏيا ويا.

(۱) بچو پٽ وزير ذات خاصخيلي ويڙهل مڙائو تعلقو سانگهڙ. کيس "بادشاهه" ٻنايائون ۽ هو پوءِ بچو بادشاهه جي نالي سان مشهور ٿيو. پير صاحب جن جي نظر بنديءَ بعد، سندن اعلان تي سردار محمد يعقوب وٽ سنه ۱۸۹۸ع (؟) ۾ پيش ٿيو، جتان کيس گرفتار ڪري "عيسي ڏاهريءَ" سان گڏ ميرپور خاص ڏياري موڪليائون، جتي انگريز جج مقدمو هلائي کين ڦاسي جي سزا ڏني.

(۲) پيرو پٽ صالح فقير وساڻ ويڙهل ڪنڊو تعلقو سنجهورو، "جهوڙي لڙي" وٽ سنه ۱۸۹۸ع ۾ ليوڪس جي لشڪر سان وڙهندي شهيد ٿيو.

(۳) تڳيو چانڪ پٽ دوسو چانڪ ويڙهل سماٽري تعلقو سانگهڙ، "جهوڙي لڙي" وٽ ۱۸۹۸ع ۾ ليوڪس سان وڙهندي سر ڏنائين.

(۴) گلو پٽ پريو موچي ويڙهل ڪوٽ نظاماڻي تعلقو سانگهڙ، "جهوڙي لڙي" وٽ ۱۸۹۸ع ۾ ليوڪس سان وڙهندي سر ڏنائين.

(۵) پٽلو پٽ گلو ڪاهو ويڙهل سوجن، تعلقو خيرپور. "مڪي" وٽ غلام محمد جي گهٽ جي ٻرپاڻ ٽڪنبي (ٽڪنڊي) وٽ، پنهنجن پن سائين مصري ڪاهي ۽ عثمان هڪوري سان گڏ ميدان ۾ آيو. "بچو" جي سهري ڏينو کي ليوڪس وٽ موڪليائون ته هاڻي اچي مقابلو ڪر. ليوڪس آيو ۽ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ ٽيئي ڇڻا ليوڪس سان وڙهندي شهيد ٿيا.

Gul Hayat Institute

(۶) مصري ڪاهو پٽ خانڻ ويڙل ڀجر واهر تعلقو شهداد پور، مڪيءَ وٽ غلام محمد جي گهٽ جي پريان ٽڪنبي وٽ ليوڪس سان وڙهندي مارجي ويو.

(۷) عثمان هگورجو پٽ ملوڪ ويڙل چرائو تعلقو ٽنڊوالهيار، مڪيءَ وٽ غلام محمد جي گهٽ جي پريان ٽڪنبي وٽ ليوڪس سان وڙهندي مارجي ويو.

(۸) عيسو ڏاهري هالن واري ٽاٽي تي پيش ٿيو، جتان گرفتار ڪري، ڀچو بادشاهر سان گڏ مٺس مقدمو هلائي ڪيس قاسي ڏني وئي.

(۹) خميسو وساڻ پٽ سچل ويڙل ڀاڪوڙو تعلقو سانگهڙ گم ٿي ويو: غالباً ڪنهن مقابلي ۾ مارجي ويو.

(۱۰) سومار ڪاهو، پير صاحب جي انهيءَ نوڪر ڪي مارڻ ويو، جنهن ڪي پير صاحب طرفان حرن ڪي انگريزن جي پيش پوڻ جو اعلان ڪيو هو، پر پاڻ مارجي ويو.

(۱۱) فتلو قاضي، سومار ڪاهي سان گڏ مارجي ويو.

(۱۲) راڻو وساڻ ويڙل ڀاڪوڙو، مرشد جي حڪم موجب پيش ٿيو، جنهن بعد ڪيس ست سال ٽيپ ڏيئي ڪاري پاڻي موڪليو ويو.

ڀچو بادشاهر ۽ پيرو وزير ۽ ان جي ساٿين جي ڏهڪاءَ سبب پوليس سرڪاري ٽاٽا چڙي پچي ويئي. سڀني پچي وڃي وڏن شهرن ۾ پناهر ورتي. هڪ طرف حرن جو ڏهڪاءُ ٻي طرف پوليس ۽ فوجي سپاهين جيڏ مسڪينن تي مار، سو ملڪ ۾ هيڪاري هراس پئجي ويو. جوالاسنگهر نالي سانگهڙ جو ڏفعدار هو، جنهن حرن ڪي پڪڙڻ لاءِ ڪوشش ڪئي پر ڪيس ڪو، هر هٿ نه آيو. سانگهڙ ضلعي ۾ هر سال مانگهر مهيني ۾ "بهرم اري" جو ميلو لڳندو آهي. جوالا سنگهر ٻه حرن جي ڪولا سانگي اڇي ميڙي ۾ ٻڌو، جتي ڪٿي موڇي جي بندوق لڳس ۽ مارجيڙ ويو.

GulHayat Institute

سندن ٻين سائين ۽ جدا جدا جاءِ تي مقابلا ڪيا ۽ ست سال ڪن سنڌ ۽ انگريزن جي حڪومت کي ٽڙتلي ۽ وڇي ڇڏيائون. سنڌ جي عوامي شاعرن هنن سورهين جي سورهيائي کي ڳايو ۽ کين جسون ۽ شابسون ڏنيون. هيٺ شاعر محمود هڪلي عرف "مل" ۽ شاعر شادمان مري ۽ شاعر تاجي دل جا بيت ڏجن ٿا جي هنن بهادر حرن جي تعريف ۾ چيا.

شاعر محمود هڪلي عرف "مل" جا بيت.

شاعر "مل" حرن جي بغاوت ۽ حملن واري دور ۾ موجود هو. سندس جملي بيت تفصيل سان اسان لوڪ ادب سلسلي جي ٽائين ڪتاب "واقعاتي بيت" (صفحا ۴۲-۶۳) ۾ ڏنا آهن، جن مان کي ٿورا هت مثال خاطر ڏجن ٿا.

انگريزن جي صاحبيءَ ۾ چوڏهين صدي سير
پرڏر اچي ٻيدا ٿيا، ٻانڪا اي نظير
ٻارهن چڙهيا ٻاهر وڃيا، مڪيءَ پاسي سير
"ٻچو" ان جو بادشاهه، "پيرو" اڪيان وزير
ڪري ڏاڪي سان دلگير، تن ڏيهه ڏڪائي ڇڏيا.

—

ڏيهه ڏڪائي ڏيا سان، ڪيائون زير زبر
اڪ نه هين انگريز تي، ٻيو ڪنهن نه مٿي ڪلڙ(۱)
ماريئ سڏ سپاهين جا، ٿي لوڙهيائون لشڪر
ڏسي هيبت حرن جي، ٿي گهٽن ڇڏيا گهر
ٻوءِ اتي وڃي افسر، الهن جي ٽاڻن پٽي ٽڪون ڇهليون.

—

(۱) يعني ضلعي جا حاڪم "ڪليڪٽر".

مانجهي مرد ’مَکي‘ جا، غازي کين گڻسن
عداوتي اونداهه جو، ٿا ڏئي تي ڏمن
جت تکيائون تت هنيائون، تر نه گڻو تن
رکا چغل چٽيا، بات مٽي هانکن (۱)
اڄي کي انصاف جا، ٻڌجرا ٿا ملن
کاڌهيون پيون کائجن، تن مردن جون ’مل‘ چئي.

—

ڏسو مٽيا مردن جي، ايڏا جن ايمان
هارهن سير سڄي ڏيهه کي، سامهان ٿيا سلطان
حاکمن متن هلائون کيون، ٻيا طرحين طرحين طوفان
ٻڌين سوڌا ٻيڙجي ويا، آهي جنب ڪاري جوان
تن ٻه اکر هڪڙي انگريزجي، کاڻ کڌيائون کان
هانکن پنهنجي بهادري سين، چڏيو توري آپ آسمان
آخر خاک مکان، هتان هرکو ويندو هليو.

هتان هرکو ويندو هليو، پنهنجو وارو وڃائي
هيکر دانهن دهليءَ سوڌي، چڏيائون نالو کڌائي
ميڙي ’بهرم بري‘ جي ني آيا کڪ ساڻ کاهي
بندوق جولاسنگ کي، ٻڻيائون ٻولائي
موڌي ڪٽلي سوڃيءَ جي، اها ڪٽي آهي
ڏهلي چڏيائون ڏرتي، ڪتو ڪرائي
ڏيئي پڙهو سي ويا سيني سڻائي
متان کو ان حساب ۽، صبح غريب گهلائي
ڏڃي ان جي ڏائي، ٿي گهٽن رضائون گهريون.

—

هارهن چٽا ٻهروتيا، سورهيه هٿا ٻڌ سڌر
لڌن سوڌا لکجي ويا زور پڙيا زبر

(۱) چٽيا = هن نشانو ڪيا، ماريا.

راڻيءَ ڏاڍو روڄ ڪيو سڀي خوب خبر(۱)
وڏيو سنڊ ساري ٿا هاڻي وڃن حر
ڪري ڪونسلون ٻاڻ ٻ ٻيا منجهه پچر
'دلي' ڏياچا ويا 'ڪلڪتي' ڪاڪر
'پوني' دانهن وڃي پڳي، آڻي 'امبراسر' (۲)
لکنؤ لاهور کان، ڇڙهيا 'گڏگام' کان گورنر(۳)
ممبئي بندر 'بڙودي' جا، ڪٽين آيا ڪمشنر
اسپيشلون آڻيون، ڪٽي فوج اهر
'اسٽيل' بيهي رهيو، ٻنهنجا ويڙهائي ور(۴)
'ليوڪس' اچي لوڪ جا ڪاڻي ڪانڌيا گهر(۵)
بي قانوني ڪيترا، تنهن هلايا هٿر
ٽ ٻ آيا ڪين ڪپڙ، انگريزن جي آسر ٻ.(۶)

—

بازهن چٽا بهروٽيا، سورهيه، هٽا سجان
ڏسي هيبت حرن جي، ڏڙڪو ٻ دهمان
پوري پٽو نه جهليو، پيو هاڻو هندستان(۷)
مددون مگيائين راڻن کان، ڏيئي تارن جا طوفان
ڇوڏس چوڪيون بيهي ويون دنگن تي درهان
ڏاڍا مڙس ڏيسي آيا جوڌپور ڪٽون جوان(۸)
ڪي جنگي جيسلمير کان، ڪي مانجهي کان ملتان
ڪي ڪوپا ڪراچي کان، آيا پنگجي پهلوان(۹)

---

(۱) راڻي وڪتوريا (۲) امبراسر = امرتسر (۳) گڏگام = گڙگانون (۴) 'استيل' انگريز آفيسر جو نالو (۵) 'ليوڪس' انگريز جيڪو حرن خلاف ڪارروائين لاءِ مقرر ٿيو. هن ماڻهن جي گهرن ڪي باهيون ڏياريون ٻ بي قانوني ڪئي (۶) ڪپڙ = ڏاڍا مڙس (۷) پورو = انگريز (۸) ڏيسي = انگريزن جي ڏيهي رياستن جي فوج (۹) پنگجي = سنپري، تيار ٿي.

Gul Hayat Institute

ڪاپون اڇي ڪڏيون ٽيون، ميڙا منجهه ميدان (۱)
پر جهلي ڪو ايمان، مور نہ لڙي مکيءَ کي.

—

ماري منڪر ڪيترا، ڏهليا تن ڏڦير
هوند گين وڃائن ها ڪنهن کان ڪنهين پت پير
پر مڃي امر مرشد جو آيا آڻي ويڙ
"هيرو" سندي هادر ۽، بيو قدم وڃهي ڪير
ڪٽان لهين ڪوڏيا، "ڪلي" جهڙا شير
اڙ ڀنگ ڏيڻي آلهڙ، آيا ملهه ميدان تي.

آيا ملهه ميدان تي، سانگو هلي ساهه
ماڻهو مڪائون سير کي، جو ڇڏو بادشاهه
ته: لڙائي اڻون لوڙ سين، تون سکهو اڄ صباح
تنهان اکي چغلي هنئي، "ڪيربي" ڪري ڪاهه
تنهن تي ڪاپ چڙهي ڪيتري، جنهن جي نہ سڏ سماهه
ڏسي هيبت حسن جي، دهلي ويا دانياه
منشين مٽ موڙها، سکي وڃن ساهه
ته: آهيون اجل سامهان، کڙو ورندو واهه
آيا گوڙيون ۽ گوگاءِ، ڪن ڏيڻي ٽيلهي وڃ ۽.

—

غازي گوءِ ڪڍي ويا، ڏيڻي منجهان ڏيلي
"هيرو" توکي پيدا ڪيو يلي رب پلي
وهه واهه تنهن وساڻ جي، بلي ڙي بلي!
بروچ وڏي بهڪ سين، ٿو هاڏيون ڪيو هلي
ڪوڏيون وڃي ڪلهو هنيو، غازين ساڻ گلي

(۱) ڪاپون = ڪنبون.

موڈين هٿي سوچي کي، کيو ڏار ڏلهي
ته ۽ کوڏيو منجهه قلعي، وڙهيو ٿي ويرين سان.

بارهن ٿي چڙا بهروٽيا، هوند هڪڙي مٽ هنجن
ته ڪٽا کامهن منجهه سي، اهڙا ويڙ وجهن
ته جيڙا هن جنگ جون ڪالهيون کيٽي ڪن
هر فوجون ڦري آئيون، ڏاروڏار سپن
اصل انهيءَ پٽ جو، مرڻ مٽيرن
ٻوءَ مڪيءَ جي مردن، ون ۽ وڃائي ڇڏيا.

شادمان مري جا بيت.

شادمان پٽ حاجي امام بخش ٻڌاڻي مريٽ، ويڙل ڪنڊيرو، تعلقو ڪهرو. شادي ۽ شادمان ٻئي پائر شاعر هٿا. ٻنهي وڏي بيماري (۱۹۱۸ع) ۾ ساڳئي ڏينهن وفات ڪئي. شادي کي دفن ڪري وري اچي شادمان کي کنيائون.

۱. ساراهيان سچو ڏڻي، سپني جو سردار
مٿري چئي، محمد ميرڪي آهي ڏات ڏني ڏاتار
شافع ٿيندو، شادمان چئي، اچي امت جو آڌار
آهي اميد امت کي اچي ۽ ۾ آڪار ٿيندو پار
اچي سانگهڙ شهر ۾ ٿيو ٽولو جولو جمعدار
ڪٽين ڪڙيزون ڪيتريون، هن جو ڏاڍو ٿيو ڏهڪار(۱)
هڪ حڪم حاڪم جو ٻيو آڻي نه اختيار(۲)
ڏيو قول قرار، ڪري پڇائون پيرو جون(۳).

---

(۱) ڪريزون=ماڻهن سان جنيون (۲) پرواهه نه ڪيي، ڪنهن تي سندس اک ڪانه ٻڌي (۳) انعامن جا وعدا ڏيئي، پڇا ٻيو ڪري ته پيرو وساڻ ڪٽي آهي.

Gul Hayat Institute

۲. ڪري پچائون ڀيرو جون، مانا متنهن جڙهي
ماڙهيو سانگهڙ شهر جا ٿو ڪوٽيو گڏ ڪري
ڪن صدائون سيد ڪي، اي‌ء منڪر مان مري
هڪ حڪم حاڪم جو، هرڪو ڏايي ڪوڻ ڏري
قادر ڪم ڪري، ڪوڙين ٽين ڪلاڪ ۽.

۳. ڪوڙين ڪم ڪلاڪ ۽ ٿو باري بنائي
فقير ديڳون فقر جون ٿو چوڏهين جاڙهائي (۱)
ميڙو بهرم شير جو لال بيغو لائي
اچي گوهر گل ڪي ٿو ميڪ ۾ ستائي (۲)
"سائين! آ هيلي پوءِ ڪي ٿو سورهيه سڏائي (۳)
هادي انهي حرن سان مون ڪي ملائي" (۴)
"ڪفر ڪي ڪاهي، ماريندا سون ميدان ۽." (۵)

۴. مارو ڪيو ميدان ۽ جنگ ڏيڻي جوانن
سڏي آثاريو ميڪ ڪي اچي ايمانن (۶)
ٽياڪڙ ڪل نهي وياجيت ڪڙ ڪوڪيو ڪانن (۷)
هڪ لغاري لڙي پيو تنهن ڪي وڏيو وريامن
ڪنهي جي خانن، ڏني جنگ جڙيد سان.

۵. ڏيڻي جنگ جڙيد سان، هليا منڪر ڪي ماري
جولهي ٿي جولان ڪيا، قول ڏنا ڪاري
سڏي آثاريو ميڪ ڪي آئي بچڻو ٻهاري
هنيائين ڪان ڪاپار ۽ سيد سنيهاري
هڻن ٿي هٿوراڙيون ڏيون، ڏنس پيو نالين پاري
وير ڻ وهاري، ڏنس تائيرا طنبوء ۽ (۸)

---

(۱) فقير، يعني بهرم بري جي درگاهه جو گوهر فقير. فقر=ننگر.
(۲) گوهر فقير کي ڏپائي ۽ پڻ چوي تہ دعا ڪر تہ مون کي حر ملن.
(۳)-(۴) اهي الفاظ جڻ جولاسنگ جا آهن. (۵) اهي الفاظ جڻ فقيرن جا آهن. (۶) ايمانن=بهادرن (۷) ٽياڪڙ=ڪٽيل ڏر وارا، يعني تہ عام ماڻهو جيڪي ڪنهن جا طرفدار ڪين هئا. (۸) تائيرا=ايذاء.

Gul Hayat Institute

۶. ڈيئي تاثيرا طنبوء ۽ هليا بٽيون ٻچائي(۲)
فوجون جي فرنگ جون چڏيون ڪانن ڪٻائي
"پيرو" پنهنجي پلٽڻ کي ٿو سڏيو سمجهائي:
اسان تي ماڙ مرشد جي، آجهو سو آهي
ماريندا سون ميدان ۽ ڪفر کي ڪاهي
مڪي ملهائي، وئي جوان ويهي رهيا.
۷. وئي جوان ويهي رهيا ڪانه ڪيائون ڪاڻ
پوشاڪون جي پٽ جون سونهريون ٽڻ ساڻ
اڪي هٿ مشر ملڪ ۽، وري ٽيڻن واڪاڻ(۲)
گهٽو گهرن ڪينڪي، جيڻ جيو جيڏاڻ
سڻي صاحب هليو حال حقيقت هاڻ
انجنري اهچاڻ، اچي سهڑيا سانگهڙ شهر ۽.(۳)
۸. اچي سهڑيا سانگهڙ شهر ۽ ٽيو طنبن تي تاهٿوت
پاڪيا ڪل پچي ويا، ٽيو مڪيءَ ۽ ماهٿوت
حضرتي حرن جو ٽيو سندرو ثابوت(۴)
بازيون ڪيون بهٿوت، پرهنن کي پتو ويو ڪونڪو(۵)
۹. پتو ٻيو ٿي ڪونڪو، ڪيائون هنر هزار
ڏاها پورا ڏيهه ۽ تڏ چلا ٽيون چوڏار(۶)
وزيرين وڪيلن" کي ٿي آڇيائون پاڻ پگهار(۷)
ڏيون انعام انهن کي جيڪي طور لهن طٿومار
کا ٽن جي خبر چار، آڻي سڏ سڻائيو.
۱۰. صاحب آن جي سڏ جون ٿو ڪرين ڇيو ڇارون(۸)
هستي غازين گهائي چڏيون ڪيئي قطارون

---

(۱) بٽيون ٻچائي=ڪانَ هٽي (۲) مشر=مشهور (۳) انجنري= جرنيلي، انگريز جي ملٽري جي جرنيلن جا (۴) حضرتي=حضرت پير پاڪاري جا (۵) انگريزن جي فوج گهٽيون حرفتون هلايون (۶) ڏاها پورا=جاسوس (۷) پگهار ٿي آڇيائون تہ حرن کي پيدا ڪريو (۸) آڏو ماڻهن جو جواب.

Gul Hayat Institute

سپاهين کي سانگهڙ وات ۽ سوهيو ڏين ماڻون(۱)
اٽن جلسو جنگ جو، آڻي ڏڙا کياڻون دارون(۲)
تن جون تکرارون، صاحب! اٽڻي سير تي.

۱۱. صاحب سير نہ ڪڙو ڪيو، انجنيري آڻليو(۳)
منهنجو سڪيءَ وارن سان حڪر ڪوڙ هليو
آءٌ نہ وڃان اوڏهين، وجي پنهنجا پاڻ هليو
هُن کي هفيڙ وارن مان هٽ آيو، ٿ ڪر چڱيءِ
چور جهليو(۴)
ڪٽوڙيو ڪٽنڊ ڏاڙهين جا، ڏا ٿي ڪن ٽلو(۵)
قيدي قيد ڀلو، انهن حڪّرن جي حڪمات ڪئون.

۱۲. حڪّرن جي حڪمات جو ڏاڍو ٿيو ڏهڪار
ڀارهن چٽا ٻيلي ۾ آهن نام ڪٽيا نروار
هڪ نيڪي نالو تن جو، پيا سورهيه هٿا سچيار
ماري تن منکرن جا ڏڙ وڍي کياڻون ڏار
هڪل ٿي، هٽ-ٽاڙ ٿيا، ڪيٽا سپ ڪوليار
پيڙا چٽائن ٻرهه جو، آڻي هڏن ٿوڻ هٿيار
سيني جا هن ساڏ جي وڍي ويا وڏيار
ٻيمي ڪڻ ناس ڪري، کياڻون ڳروء جو
سنهڻ گار(۶)
ٻوءِ چڏي ٻچا ٻار، ٻچي ويا هين پوءِ مان(۷).

۱۳. ٻچي ويا هن ٻوءِ سان واڻيا ويجهيءِ جا
سڻائون سانگهڙ شهر ۽ ڪڙڪا ڪانن جا

---

(۱) سوهيو=چٽي ڪٽي (۲) ڏڙا کياڻون=گڏ ڪري ڍڳ کياڻون (۳) جرنيل هٿيو هن کي=حون کي. هفيڙ وارن مان=آڻيس وارن مان، انگريزن جي پگهاردارن سان (۵) ڏن ڏن کي پڏيو ٽلو ڪريو آماڻين. (۶) هٽ وارن شاهوڪار سينين جي زباني ٿ: "گروء جو سنهن، روڪ ڏاڍو سپ ڪٽي ويا" (۷) پوءِ=ڏپ، سيٽ ٻچي ويا.

Gul Hayat Institute

پٽهيي مٿهجٽن هاڻ ۾ ڪڙا خط ڪيا
"صاحب! ماڙهُو ملڪ چڏي ويا، تو ڪي ڪل نه ڪا" (۱)
ٽپالون جي ٽهشنّ تان واڇيندي ويا
پُرزا پٽنچن جا، وڃي راڻي وٽ رجوع ٿيا (۲).
۱۴. پُرزا پٽنچن جا ڪڍي ويهي وانچيائون
ڪري ڪاغذ اوڏهون لاءِ "ليوڪس" لکيائون (۳)
صاحب آيو سيگهه، سان تنهن کي ائين چيائون
سائين! سَواسيا گهُمن سَکيءَ ۾ هارهن آهن هانڍهون (۴)
ماري ڪڍي ملڪ کي پنهنجو جڳ ڪڙو ڪيائون (۵)
هنن سان حاجت ناهي هيڪ جي، آهن کي ٻنهي، بلائون
تنهنجي رعيت رولائون، پلٽ وڃي وڃ پاڻ سان.
۱۵. پلٽ وڃي وڃ هاڻ سان، ڪر پنهنجي پختائي
هُو رُکهي وڙهن تا رات جو، آڇي لائين لڙائي
هيڪاري حُرن سين آهي راڇن رَهائي (۶)
ميلت آهي ماڻايو "جولهي" کي جائي (۷)
ڊپ گهٽو ڪچ ڏوه جو، متان ڪوٽ وڃي ڪائي
سَکيي سڀ سَواسيا آهن صوبا صلاحي (۸)
ڪر پنهنجي پختائي، اتي قانونَ هلي ٿي ڪانڪا.
۱۶. قانون جي ڪيائين ڪانڪا، اختيار رکي آيو
آرانيو سَکيءَ ۾ ليوڪس اڄي لايو (۹)
حُر اوهان تي دُرّ ٿيا، مدد ڏيئي جهلايو (۱۰)

---

(۱) واڻين لکي فرياد ڪيا (۲) پرزا = درخواستون (۳) ليوڪس = Lucas نالي انگريز آفيسر (۴) سواسيا گهمن = مست ٿيا گهمن (۵) پنهنجو جڳ = پنهنجو جڳ ۾ جيڏ (۶) راڇ يعني عام رعيت ۽ راڇ حرن سان پدل آهن (۷) ملت = حرن ۽ راڇن جو ملي هڪ ٿيڻ. جولي ڪي = جولاسنگ ڪي (۸) مکي جي ڏنڊ (۹) آرانيو لايو = پارن اڇي پاريو (۱۰) در ٿيا = اوهان تي ثابت ٿيا (تہ اوهان ئي کين لڪايو آهي).

زاہر اوھان جي زور تي ٿا وڙھن ٻولايو
نيٺ نہ سير نايو، ويٺي ويل گذر ٿي.

۱۷. ويٺي ويل گذر ٿي، ان کي پٽو ڪونہ ٻيو
ھن گھريا ڪر ڪريم ڪوڻ جنھن جڳت آ جوڙيو
مٽلڪ آ محمد مير جو جنھن تي ڪلمون راس ٿيو
آھي اميد اُست کي لال لھي ايندو
شافع ٿيندو، شادمان چئي، سُرسل اچي منھنجو
جمجما سلطان جنھن روءِ زمين جو چڑھي سير ڪيو
ڪونہ ٻڌوسون ڪڏھين نيٺ آ نيبھہ جو
آمرُ سين آيو، ھي پارت ٿيو آ پير جو(۱).

۱۸. پارت پٽيان پير جي ڏنا سورھين سمن(۲)
ڦيري چٽايو فيلنگ کي وڙکي وڙيرن
چڑھي آيا چوڪان تي، اچي اُلھايو مردن
وانگاري ويھي رھيا، ھو آڙُ نہ اوڏو ڪن
ھو 'ڪٽلو' ڪڏ منجھن، 'تڪيو' 'پيرو' ھاڻ ڀر.

۱۹. 'تڪيو' 'پيرو' ھاڻ ڀر، ھو مست ڪوڻ ڪيٽن متڙن
ھوڏنھن آسي ڪوڻ اُست گھٽي، ھيڏنھن ٽوليي
ڪي آھي ٽين
ٽيڪ ٻلي ٽاھڻو لڳا، ڪڙڪا ڪيا ڪانن
ٽي زاري زميندارن سين، سي اوڏا ڪين اچن
ڪري ڪاٽ ڪٽلھن تي ٿا پوءِ مان دور پچن
جو سُورھيہ سيڪ منجھن، سو عقاب جيٽن آڏيو(۳).

---

(۱) پير صاحب جو ھي حڪر آيو آھي تہ اوھان اچي سير ڏيو (۲) سمن = پيغام (تہ فلاڻي ڏينھن فلاڻي جاءِ تي حاضر ٿيندا سون). پير جي پارت پٽيان = پنھنجي مرشد پير صاحب جي چوٽ پويان (۳) سورھيہ سڪ = جولاسنگ جو پٽ مياسنگ، جيڪو ڪھوڙو ڪڏائي اڪٻي وڏيو تہ پنھنجي پيءُ جولاسنگ جو ويرُ ونيي.

۲۰. عقاب جيئن آئيو ڪُڙهو ڪڏائي
هڙهائي "پيرُو" چڏيا سنگتي سمجهائي:
افسر آيو ڪونڪو ڪماڻءَ جهڙو ڪاهي
هيءَ مهل هن ڪُڻ متڙوئي ناهي
هو بہ مينهن متي تي آيو ويري وَسائي
ڪانڊن ڪيرائي، ليئي آئوڙي آبتو ڪيو.

۲۱. آئوڙي آبتو ڪيو، ڪيا ريفلن ڙهات
زور ونيِ ظاهر ٿيا ڪڏيِ سپ ڪنوات
پلٽن تڏ هلڻي پئي، ماڙهن لڳي مات
ستڪي ويا سپاهين کي ڪلهن مٿي ڪاٺ
انجڻيون آڻلي هيون ڏينِ ڏنا ڏاڻ
ريفلن ريڙيُون ڪيون، ڪانڊن ڪيا ڪٺهاڻ
ڪارا ڏيئي ڪات، ٿيا شير شهيد، شادمان ڇئي.

۲۲. ٿيا شير شهيد، شادمان ڇئي، جوڻون ڏيئي جوان
هلي آيا جُٽ مان، ڪيائون ڪوڙن واري ڪانڊ
بيشڪ بهادر هُيا، گهٽو تڪيا تان نہ
هڪڙي جا حاضريءَ ۽ جاڙَ ڪري ڏيا جوان(۱)
ساراهجي سجان، حُرن هيڪڙائي ڪئي(۲).

۲۳. حُرن هيڪڙائي ڪئي، وڙهي انهيءَ ويڙ
لڳ ٿي سر ڪٽي سامهون ٽئي ڪانڊن اڇيان ڪير
ڪاهي ويا ڪڪ ۽ هو دهليا ڪين دلير
فرنگ فريشان ٿيو، جنهن هاڻ سڏايو سير
ڪيي چڏيا ڪانڊن جا اخوانن آڏيڙ
ٻوءِ پڇي ورتائون پيڙ، تاڙا ڪٽل ٽڏجي ويا.

---

(۱) بچو ٻوءِ ورتو حاضري ۽ اها ميار متين رهجي وئي (۲) هيڪڙائي ڪئي = هڪ اهڙي بهادري ڪري چڏي جيڪا بيان کان باهر آهي.

۲۴. ٽاٽا ڪُل ٽڏجي ويا، ويڻا نہ واپاري
آمالڪ آڻي ويا اهي ڪَميءَ ۾ ڪاري
هندو هٽ تاڙيون ڪري لڏيا لاچاري
تڙيئون ڪنهن تحصيل سان سانگهڙ جي صوبيداري
ڪچ، پُڄ ۽ ناڙي، ويون اخبارون انگريز جون.

۲۵. اخبارون انگريز جون، چلي ويون چؤڏار
جن اصل ٽي انعام ڪنيو پيروُجَن پگهار(۱)
ٽلوُن ٽلهي هاڻ ۽ ڪيا وڏاڪن ويچار
تہ اصلي سورهيہ سنڌ تي هٿا ٽالپور ٽيلدار
ستان ڪا سيرائي ٿُهي انهن جي آڌار
حيلا لک هزار، انهن ڏاڍيون ڏاهيون ڪيون.

۲۶. ڏاڍيون ڏاهيون ڪيون، وڏا ڪيائون وس
مارو سَکي ڪنڊين بنهہ نہ ٽڻي بس
هنيائون ٽي حڪم سان ڏيو دُنالين کي دس
پيا هٿا هڙ هٿن تي ڪارتوسن جا ڪس
اهي ڏيندا ڏيهن کي ڏس، جن کي گڏيا هٽ حرن جا.

هي بيت سگهڙ حاجي محمد علي ٿ رحيمداد خان ٻَڌائي سري، ويڻل لڳ ڀڳ ڪلهڏيون ٻڌايا، جنهن سان اسان جي ۶ اپريل ۱۹۶۸ع تي ڪچهري ٿي. جيائين تہ جڏهن ٻچو ۽ هيرو ٿيا تڏهن شادمان ۽ سندس ياڻ شادي پڪا چوان مڙس هٿا. حاجي محمد علي چيو تہ اها عام خبر آهي تہ جَرن ست ورهيہ حڪومت ڪئي.

تاجي دل جو جيل بيت

تاجو ذات جو دل، ويڻل ڪانڌيو تعلقو مٺي، ان وقت جو عوامي شاعر هو، جنهن جڏهن راڻپور جي راڻن ۽ تروٽ

(۱) پروجن = پروجهن، سياڻن سمجهہ وارن.

واري جنگ (۱) تي بيت چيا تہ شروعات ٿي حرّن جي بهادري ۽ جولاسنگ جي مارجڻ سان ڪيائين تہ:

هارڻ تن هَروَئين جو ٿيو هندوءَ ڪي هرڪان
تہ: ڏاتر مون ڏيکارين تن ديمين جو دهمان
پوري ويهہ "هيرو" ڪئي جنهن مڪي ڪئي ميدان
ويهون رنگ وساڻ ڪي جنهن هوءَ نہ لڪايو پاڻ
"جولا سنگ" جبل هو جنهن سڪ وڌايو شان
پر پهلوان پهري جو ڏَريون رکيو نہ ڏيان
بيٺ بيلا سي چٽيون ساهہ هندوقون هان
"جولي" جي جسم مان لنگهيا ڪَراهين ڪان.

ٻي حر تحريڪ ۽ انگريزن سان جنگ

پهرين حر تحريڪ (۱۸۹۶ع) بعد انگريزي حڪومت ڪي يقين ٿي چڪو هو تہ جيڪڏهن "حر جماعت" ۽ "پير پاڳاري" جي گاديءَ ڪي ختم نہ ڪيو ويو تہ هندستان جي آزاديءَ واري تحريڪ جي پٺيراڻي ٿيندي رهندي، تنهنڪري هنن حرّ جماعت توڙي پير صاحب پاڳاري ڪي ختم ڪرڻ لاءِ منظم طور تي ڪارروايون جاري رکيون. جماعت مان هر سگهي ۽ صحتمند نوجوان کي سنڌ اندر لوڙهن ۽ بند ڪيائون ۽ هر چَرندڙ ۽ طاقتور فرد کي هندستان ۽ جدا جدا جاين ڏانهن جلاوطن ڪيائون. "لوڙهن" جو اهو سلسلو هلندو پئي آيو، تان جو پير پاڳاري شمس العلماء شاهہ مردان عرف ڪوٺ ڏٽي، حرّن تان انهي عذاب لاهو لاءِ انگريزي حڪومت کي مطمئن ڪرڻ جي هر طرح ڪوشش ڪئي. ۱۹۱۴ع واري پهرين جنگ عظيم ۽ حڪومت آزمائش طور ڪائٽن ماٺهو گهريا. پير صاحب نہ فقط

(۱) مٿي ڏسو.

پنج سؤ ماڻهو فوج ۾ ڏيڻا ڪيا، ۽ پي مالي مدد ۾ ڪئي، تڏهن وڃي لوڙهن جو خاتمو ٿيو. انهيءَ هوندي ۽ انگريزن هن گاديءَ کي اک ۾ رکيو.

پئي طرف پير صاحب پاڳاري توڙي سندن جماعت، انگريزن کي نفرت جي نگاهه سان ٿي ڏٺو، انهيءَ ڪري جو هڪڙو ته انگريز ڏاريا حاڪم هئا، ٻيو ته انگريزن، ڪيترن ٿي بيگناهن کي سخت سزائون ڏنيون ۽ جن تي بيجا سختيون ڪيون هيون. تنهن ڪري انگريزن سان وفادار ٿي رهڻ بدران، جن هنن جي خلاف محاذ کڙي ڪرڻ لاءِ موقعا پئي تلاش ڪيا. آخرڪار پير صاحب پاڳاري سورهيه صبغت الله شاهه (ثاني) جي دؤر ۾ عملي طرح "پي جر تحريڪ" شروع ٿي.

پير صاحب صبغت الله شاهه ثاني پارهن ورهين جي ننڍيءَ عمر ۾ گادي نشين ٿيو. سندن ولادت ۱۳ - صفر سنه ۱۳۲۷ هه ۾ ٿي ۽ پنهنجي والد شمس العلماء شاهه مردان شاهه جي وفات (۷ - ربيع الاول ۱۳۳۹ هه) بعد "پير پاڳاري" جي حيثيت ۾ دستاربندي ڪيائون. سندن ننڍي عمر هڻ ڪري، هڪ طرف سندن ويجهن ۽ وڏن عزيزن کي اها اميد ٿي ته هيءَ ننڍو پير پاڳارو سندن صلاح تي اڻندو ويهندو، پئي طرف انگريز حڪومت جي هوشيار ۽ چالاڪ ڪامورن اهو ويچار ڪيو ته هن ننڍڙي پير تي اثر وجهجي ۽ ڪين سگيا اهڙي نموني ڏجي جيئن خانداني روايتن ڪان منهن موڙي انگريزن جو دوست ۽ وفادار ٿي رهي. پر پير پاڳاري صبغت الله شاهه پنهنجن عزيزن توڙي انگريزي حڪومت جي آفيسرن جي اشارن تي هلڻ ڪان صاف انڪار ڪري ڇڏيو.

پير صاحب جي آزاد طبيعت انگريزن کي سخت ڪٿيءَ ۾ وجهي ڇڏيو ۽ انهن اهو فيصلو ڪيو ته جيڪڏهن

Gul Hayat Institute

پير صاحب تي جلد ئي کو قدم نہ کنيو ويو تہ انگريزن جي خلاف هڪ وڏو سمھ سڃي ويندو. جلد ئي انگريزي حکومت کي پير صاحب جي پنهنجن عزيزن مان فريادي ۽ شاهد ملي ويا، جن پير صاحب تي هنيل الزامن جي سلسلي ۾ شاهديون ڏنيون ۽ انگريزن جي ججن کيس هلائي کيس ڏهن سال سزا ڏيڻي سندن کان باهر رتناگري جيل ۾ نظربند کيو.

اتان آزاد ٿيڻ کان پوءِ پير صاحب جن ٿين سر پنهنجي مريدن جي اصلاح ۽ تربيت طرف ڌيان ڏنو. سانگهڙ جي پرسان "گڙنگ" ٻنگلي کي پير صاحب جن پنهنجي ٿين تحريڪ جو مرڪز بنايو. مريدن کي حڪم ڏنائون تہ کوپر ماٿهو انگلنڊ جو ٺهيل ولائتي ڪپڙو نہ پائي. هن حڪم انگريزن کي پڙڪائي ڇڏيو ۽ حڪومت طاقت پير صاحب جي خلاف حرڪت ۾ آڻي ويٺي. انهيءَ دؤر ۾ پير صاحب جن جي طرفان جماعت کي حڪم ٻڌو تہ اهي مڙس جي غازين جي صف ۾ شامل ٿين چاهين سي پنهنجا نالا لکائين. هن حڪم کان پوءِ ڪيترائي مريد غازين جي صف ۾ شامل ٿي ويا ۽ روزبروز سندن تعداد ۾ اضافو ٿين لڳو.

هن جماعت ۾ شامل ٿيل غازين ۾ سرفروشي جو زبردست جذبو پيدا ٿين لڳو. پير صاحب جن انگريزن جي تسلط کان پوريءَ طرح واقف هٿا. پاڻ اندروني طور جماعت جي اصلاح کندا رهيا ۽ کين قرباني ڏيڻ لاءِ تيار کندا رهيا. ولائتي ڪپڙي نہ پائڻ واري حڪم کان پوءِ غازين جي تحريڪ انگريز حڪمرانن کي سخت ڪٺيءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو تہ هاڻي شايد سندن خلاف هڪ باقاعده تحريڪ ٿي شروع ڪئي وڃي. انگريزن "غازي تحريڪ" کي ناڪام بنائڻ جون عملي ڪوششون شروع ڪري ڏنيون. هر هڪ ڏوهہ کي بنا جانچ جونچ جي حرن ڏاڍهن منسوب ڪري، خاص خاص

Gul Hayat Institute

برجستن ماڻهن جي گرفتاريءَ لاءِ رڪارڊ ٺاهيا. ننڍن وڏن جرن لاءِ پوليس ٽاڻن تي هفتيوار حاضريون مقرر ڪيون ويون، ۽ ڪن تي هفتي جي بدران هر ٽئين روز، بلڪ روزانيون حاضريون مقرر ڪيون ويون. پير صاحب جن جي گڙنگ واري بنگلي تي چوڪي لاءِ پوليس جو مختصر عملو مقرر ڪيو ويو. پير صاحب انهن پابندين خلاف احتجاج ڪيو ۽ جرن جي حاضرين ڏانهن ڏيان ڇڪايو تہ جيڪي ماڻهن آڻن-ڏهن ميلن جي مفاصلن تان پيدل هلي اچي ٽاڻن تي حاضريون ڏيندا، سي پنهنجن ڪارن ڪرن جي گذران لاءِ ڪهڙو پورهيو ڪري سگهندا. پر هن احتجاج تي انگريزي حڪومت کو ڏيان نہ ڏنو، ويتر جرن تي ظلم ۽ سختيءَ کي وڌائي ڇڏيو. انهن حالتن کان متاثر ٿي پير صاحب حاضري ڏيندڙن مان ڏڻ ڪن برجستہ ماڻهن کي سڏي چيو تہ "فقيرو! هاڻي اڪٿي لاءِ اوهين حاضري نہ ڏيو".

جرن جي حاضرين نہ ڏيڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو پير صاحب کي انگريزن نظربند ڪيو ۽ مٿن بغاوت جي الزام ۾ مقدمو هلايو. آخر ۲-مارچ ۱۹۴۳ع تي انهن ٻجي هيءَ آزاديءَ جو اڪوڙ سير ڏيئي سرهو ٿيو. هن صدمي جرن جي جماعت جي جذبي کي اڀاريو. انهن سڀني آڏو اهوئي مقصد هو تہ ڪنهن به طرح انگريزي اقتدار کي ختر ڪيو وڃي. انهيءَ سلسلي ۾ هن جو پهريون قدم ۱۹۴۲ع ۾ ٿيندي آدم وٽ لاهور ميل کي ڪيرائڻ وارو هو، انهيءَ لاءِ تہ حڪومت جي آمدرفت واري وسائل کي ڏک هٿجي. انهيءَ واقعي بعد جرن ۽ڀان هيڪاري ٻاهر پري ويئي، بي انداز فوج ۽ پوليس سانگهڙ، ٽنڊوآدم، ٽنڊوباگو، نوابشاهہ، حيدرآباد ضلعن ۾ ڪاهي پيئي، هزارين بيگناهہ جهلجي جيلن جي حوالي ٿيا. سوين جرن کي ڦاسي ڏني ويئي. سچيءَ سنڌ سان "مارشل-لا" لاڳو ڪيو ويو، جو ٻہ ٽي سال هليو. انگريزن

Gul Hayat Institute

جي حڪومت جي دؤر ۾ دنيا جو اهو پهريون مثال هو جو ايڏي ڏکيي عرصي لاءِ هڪ علائقي سان "مارشل-لا" لاڳو ڪيو ويو.

جيئن جيئن حرن خلاف سرڪار طرفان سختيءَ ۾ اضافو ٿيندو رهيو، تيئن تيئن حرن به پنهنجون ڪارروايون زور ڪيون. سرڪاري عملدارن کي مارڻ توڙي پوليس ۽ فوج سان مقابلن ۾ ڪوڙ ڪهنايائون. هزارين بيگناهه شخص عيال سميت لوڙهن ۾ بند ڪيا ويا. سوين ڳوٺ ساڙي ميدان ڪيا ويا. مڪيءَ جي ڏندي کي سُڪائي، ٻيلو وڍايو ويو. اهڙي طرح حرن جا ڳوٺ، ٻنيون ۽ ٽاڪ سڀ تباهه ڪيا ويا. ايتري مصيبت ۽ سختي سهندي به حرن آڻ نه مڃي ۽ مقابلو ڪندا رهيا. انهيءَ تحريڪ ۾ جن حر فقيرن اڳواڻ بنجي حڪومت جي طاقت جو مقابلو ڪيو سي هي هئا: وريام فقير خاصخيلي، غلام علي چانگ، علي شير خاصخيلي، مٺو خاصخيلي، شيخيو راڄڙ، محرم ڏاهري، عبدالله راڄڙ، سهراب راڄڙ، دودو ڪوري، مصري لغاري، امام بخش سنجراڻي، راڻو مري، عثمان هگورو، گلو وساڻ، جڙيو خاصخيلي، ابل ماڪاڻي، عمر وڙياهه، ڦوٽو چانگ، همير ماڇي، چاچڙ ٽانوري، ميرو نظاماڻي، رحيم هگورو ۽ ٻيا، جن وڏيون همتون ڪيون. سرڪار طرفان انهن فقيرن جي گرفتاري يا مارجڻ تي انعامن جو اعلان ڪيو ويو. ڪي فقير دوبدو مقابلا ڪندي شهيد ٿيا ۽ ڪي جهلجي وڃي جيلن جي حوالي ٿيا. مقابلن جو اهو سلسلو ۱۹۴۷ع تائين هليو. جڏهن انگريزن ملڪ ڇڏيو، ان بعد قومي آزادي واري دؤر ۾ پاڪستان اندر پنجن سالن تائين انگريزن جا پڙهايل ڪامورا حرن خلاف ڪارروايون ڪندا رهيا، ۽ حرن به ويندي ۱۹۵۲ع تائين اهڙن ڪرتوتن وارن ڪامورن جا مقابلا ڪيا.

Gul Hayat Institute

ان بعد جڏهن پير صاحب پاڳاري جي گادي ٻوري بحال ٿي، تڏهن موجوده پير صاحب پاڳاري جناب شاهه مردان شاهه ثاني سڀني حرن اڪوائڻ کي پاڪستان حڪومت جي پيش پوڻ جو اعلان ڪيو. هيءَ ئي حر تحريڪ (۱۹۴۲-۱۹۵۲ع) انگريزن خلاف آزادئ جي جنگ هئي، جنهن جي اڪوائي خود پير صاحب سورهيه صبغت‌الله شاهه ڪئي.

هن ئي تحريڪ ۾ حرن جيڪي جنگيون ڪيون، تن کي سنڌ جي عوامي شاعرن ڳايو. اهي بيت ۽ بيان لوڪ ادب سلسلي جي نائين ڪتاب "واقعاتي بيت" ۾ تفصيل سان ڏنل آهن (ص ص ۵۲۹-۲۷۷). هت مثال خاطر سڳهڙ قادر بخش جا ميري فقير نظاماڻي جي مقابلن ۾ شهيد ٿيڻ بابت چيل بيتن مان ڪي ڏجن ٿا.

مَردن کيا مقابلا، ڏسو مَردن جا ميدان
حڪومت هڪل ڪري، جا ڪيا جُوان
"ٻچو" منجهن بادشاهه، "ٻيرو" پهلوان
لڳي جنگ غوغاءِ، ٿيو گوڙ وڏو گهمسان
سوال ستّا ٻڌاسون ڪيترا آدم مان انسان
ٻوءِ "ميري" جو ميدان، مون آهي ڏٺو اکين سان.

آهي ڏٺو اکين سان، مون ميري جو ميدان
ڪيائين مقابلا ملٽري سين، جنگيون جوڙيون جوان
جنگيون هن جوان ڪيون، جت هٿ ملٽري مڪان
الله ڏنو هو ايڏو ان آدم کي ايمان
پهريون پهلوان، ميرو انهي ملڪ ۾.

ميرو انهي ملڪ ۾، ڪيو پهلوان پرور
پنج سو پنڌرهن ڇٽا، ملٽري ۾ مَشر
گهيرو ڪيئون تنهن گهوڙ کي، اچي واهن جهليا ٿون ور

Gul Hayat Institute

کي ڪري پيا هٿا ڪڙيي ۽، ڪنين جهنگ جهليا ٽي جهر
حڪومت واري هڪل ڪئي، ٻئي خان خبر
گجي شينهن گڙي نڪتو، نعرو هڻي نر
هڪل سان حاضر، اچي مرد ٻيٽو ميدان ۽.

مرد ٻيٽو ميدان ۽، سنججي ٽيو هو سوار
"علن" اچ ڪٽي ويو، هائي سڀ هٿيار
هڻي نعرو حيدري هن ڏاڍو وڏو ڏهڪار
ڪيا فقير فقير ٽي، ڏهڪايئين ٽي ڏار
هلي سو هڪ وار، اچي مرد ٻيٽو ميدان ۽.

مرد ٻيٽو ميدان ۽، هڏرو پاڻ اچي
گولئين جو تنهن کهوٽ تي ٽو متان مينهن وسي
پارهون کان پوءِ بي بجي، کاڙهو قيام هجي
ٻئي ملڻري منجهي، ٻڌيو هڪل حاڪم جي.

ٻڌيو هڪل حاڪم جي، هٿا کوهن منجهه ڪڙکا
بن ميان ۽ "پروچ" چئي، هٿا گولين جا گڙکا
ميل بندڻ ۽ ماڙهن مٿان، ان دانهه جا دڙکا
ميري جٽن ڏهکا، ڪيا هٿا بندوقن جا پڙ ۽.

بندوقن جا پڙ ۽، هٿا گولين جا گهمسان
گهوگهٽ هٿا گهن مشن جا، دونهن جا دوفان
جهنگ چڌيو ويا جانور، هائي سڀ حيوان
پکي سڀ پرڌيه ويا، چرخ چڙهي چوغان
ات ٻيٽو آهي بر ۽، مرد جهليو ميدان
واڪا هٿا وٽن ۽، ڪڙکا ڪن ٻيا ڪان

Gul Hayat Institute

زمين مثل ڪانڊي جيئن، آپ گجي آسمان
اتي ٻه ٻڙ جهليو پهلوان، ٻيئو آهي بر ٨.

ٻيئو آهي بر ٨، ٻيو ڪيهر ڪيڏائي
وڏائين مارو ملڪ ي، ٻيو ڪنڪ ٨ ڪاهي
"ڪي" "سانگهڙ" سپ ٻيئو مرد ٻه ملهائي
ٻوءِ لاڪاپا لاهي، سر ڏيئي سرهو ٿيو.

Gul Hayat Institute

باب ڏهون

انگريزن جي دور جا جهيڙا ۽ مقابلا

۱. نومڑين ۽ جوکين جي جنگ*

نومڑين ۽ 'آري پوٽن' جوکين جي هيءَ جنگ اندازاً ۱۸۷۰-۶۵ع ڌاري لڳي. نومڑين جو 'آري پوٽن' جوکين تي ڪو ويرُ ٻڌل هو، سو ويرُ وٺڻ لاءِ حملو ڪيائون. جوکين جو "پنڊ" پاڙو، آري پوٽن سان انهيءَ حملي ۾ نه ٻيٺو، "پنديچا" جوکيا، آري پوٽن سان ٻيڙا ٿيا. مقابلي ۾ ترارين هليون ته جوکيا آڻين جي هيڻان ۽ پويان وڃي لڳا. پوءِ حملائي جوکيو جيڪو همٿ وارو مڙس هو سو هڪل ڪري ميدان ۾ آيو، تڏهن ٻيا جوکيا به اڳي وڌيا. ٻنهورن جو ڏرار سچيڏنو زنگياڻي ٻروچ اڳي آيو ته ڪنهن پنديچي جوکيي هن کي ناحق ماري وڌو. آن کي آڻي ڏيکيائون. جوکين جو مرشد ڪڙيو شيخ، تنهن کي جنگ جي خبر پئي ته اهو ٻڌان سنجن گهوڙي تي سوار ٿي، سج ٿئي مدد لاءِ اڳي پهتو.

هن جنگ جو احوال ٻراهم منڊي حمراڻي ٻراهماڻي ڪرمتي بلوچ پنهنجي هيٺين بيت ۾ بيان ڪيو آهي.

اللهه جل جلاله، اللهه توهارو
جيئن جنهين کي لکيو، صحيح پاڙيندا سو
پاڻاري "آري پوٽي" جي، هيٺين پنڊ پيڙو(۱)
ڪٽي ڪُر ڪيسيي وٽين، ٻيراڻا ٻيرو(۲)

---

(۱) آري پوٽا=جوکين جو پاڙو.
(۲) ٻيراڻو جوکيو.

Gul Hayat Institute

بادل جو، براهم چئي، ڪڙوءَ مڙهن ميرو(۱)
اوهاهي پنهنجي آڻيين تان، جهليو ڏپ ڏيرو
هڪڙا ٻيهي ٽيا ٻڌين هيٺ، ٻڌين ڪي ٽيو وڪ ويرو
لاکو پنهنجي لڄ تان، ڏئي ٿو پانهون نہ پيرو(۲)
"آري" تو نہ آجاريو، ڪري دل ديرو(۳)
واگهه واڌوڙي هليا، ڪري مٿي پيڙ پيڙو
هڪل ڪري حمزائي آٽيو، کو اڪيٺون اربيلو(۴)
هڪل ڪري حمزائي آٽيو، کو سورهيه سويلو
چئي: "ڪوڙ هٿڙان ڪاڌي وَيسي" جي آٽيون اويلو(۵)
لڄون لوڻيون جن جون، تن ڪي سور جاڳي ويو سو
ڪاچائيءَ ڪبول سين، وڃي حاجي هٿين پيو
تنهن ڪي مٿي تان، مٽبو چئي، کو ٻئي هانو ويو
سرواهين شٽتر سين، ان کي چڙهي چوتا ڪيو(۶)
سو ناحق ماريو ننگ تي، نيائين گنج شهيدي گو
ڪن جون ٻڌيون وڃن ٻڌو ڏي، ڪن جو پاڻي اڳهيو ٻوءَ
بنديچا، براهم چئي، ڪنانءَ قضيو ٽيو(۷)
زنگياڻي جي زهر جو پيتوءَ پيالو
سچيڏ نو شٽتر سين، جيسين ويرِ ورائي نہ ويو(۸)
تانسين آڏيءَ ڪيندين آڏ، صبوح سويلو
جئن چاڪر رکي چت ۾، عارب ويرِ ورائي ويو(۹)
تان کو آڏر (عذر) اني کي، تون کڙو پلٽ چکيندين ٻوءَ

---

(۱) بادل جوکيو شايد پيراڻي جو ٻيءُ هو (۲) لاکو نومڙيو (۳) آري جوکيو (۴) حمزائي جوکيو، جو وڏي همت وارو هو (۵) "ڪوڙ هٿڙان ڪاڌي وَيسي" جوکين جي ڪوهستاني بولي جا الفاظ (۶) سرواهين=ترارين. شتر=جلدي. (۷) اي بنديچا، توکان گناه ٽيو (بنديچو پاڙو جوکين جو) (۸) سچيڏ نو زنگياڻي پنهنجي پٽ يا ٻاڻ جو ويرِ ونندو. (۹) عارب برفت جو چاڪر کان ويرِ وٺڻ ڏانهن اشارو.

Gul Hayat Institute

"باگي" برحال ڪالهڙي، تہ مڙهہ نہ منزل ڪو(۱)
"سومهي" سرهي ڪالهڙي، تہ هي مٿ امانت هوءِ(۲)
جيڪي هوندس جيئرا، سي پاڻهي ڪيندس پوءِ
هڪ پاڻا پنهوارن جا، ٿين جهن جهلوءِ

"ڏنا" ڏوتي ڏيهہ ۾، چوڪس ٻيڻي چوءِ:
تہ ٻت نہ رهندي هارپيا، ٿو احمد ائين چوءِ
ويرِ پاڻ تي پرائو آهي، لاچو لٽبين جو(۳)
آجهو آسن اوهان جو، متان تڏو تهي پوءِ
چوڻ ۾ چاکر جي، اکي ڪانڌو گوڏ ٻهو(۴)
ڏاڙهي جا ڏيوڙي تنهنجي، سڪيي سمجهہ پوءِ
هيڪڙا آهن ستڻ ٻيلا باراٽين جا، ٻيو آهين قرضي ڪرمٽ جو
آکڙ رک ۾ ان سين، تون هل ڪڏر غاريبو
تان کو تڳين ڏينهڙو، تون ڪيي وچان کو
وجهين جوڪ چبل ۾، ڪاگين ڪاري کو
ڪيڙين ڪائي ڪاڙيهن، توتي آهي آهڙ اڏوهي ڪيو
جيئن ماه پچي ميڙهہ، تيئن تنهنجو ميخين سڙي ساهہ پيو(۶)
اوءِ تان ولن ساريون، ڪيڏن ڪاريون، ان جون
ڀاليون پٽڪن پوءِ(۷)
ميران جي متهن سين، ڪرڪٽهي سو(۸)
الٿي جو اولاڻءِ تي، ڪڙيو ڪاهي ٻيو
ملاڻي مجليس سين، آهي دعاگي دنگن جو
ڪلمو جو چوندو، هوندو سو ايمان سين.

---

(۱) باگي پنهور چيو تہ هي مڙهہ مائٽين پيڙو ٻڌي ٿي سگهندو سو هتي تا ڏيکيونس (۲) سومو پنهور (۳) لٽبين جو = ڏگهن زوراورن (نومڙين) جو (۴) متان اوهان جو تڏو پوءِ تہ ٻي (۵) اهي الفاظ ۽ ٻيا هيٺيان گفتا شاعر 'ڏنا' نالي وڏ-واتي مائٽي جي زباني چوايا آهن، جيڪا چوي ٿي تہ: اوهان ۾ ٻہ ڪي ائين آهن جئن چاکر جو ڪيي جي مٺ ۾ 'گوڏ' هو جو ڪيس جنگ ۾ ڇڏي ويو (۶) ميڙهہ = ڪاندن جي جر (۷) پوءِ = واهہ واهہ (۸) ميرانڙ ڪڙيو شيخ.

Gul Hayat Institute

۲. گبولن ۽ پٹرن جو مقابلو*

انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو تہ ماڻهن ۾ ڀاڄ پئي. ملير جا خوجا ۽ ميمڻ، گبولن جي راج سان ڳڏجي، حب ندي جي پراڙ لاکيٽي لڪ تي وڃي ويٺا. آخر جڏهن منڊڪ ۽ آمن ٽيو تڏهن ميمڻن، گبولن کي چيو تہ هاڻي اسان کي پنهنجي ملڪ پهچايو. پوءِ انهن جو قافلو نڪتو ۽ گبول ساڻن ساڻي ٽي نڪتا، جن مان ٻجو وڏو ۽ ٻجو ننڍو (پئي پاڙو نوتاڻي، پاڻ ۾ ماسات هٿا) وڏا پهلوان هٿا. وات تي پٹرا سات ڦرڻ لاءِ سامهان ٽيا. تڏهن ميمڻن مان ڪنهن چيو تہ اسين سيّد آهيون، انهي تي پٹرا مڙي ويا. پر پرن چيو تہ ڪيا آهيون ماني هجيوَ تہ ڏيو. هنن ماني ڏني جا پٹرا وڻي هٿ پيا. ان وقت ٻجو وڏو جو شڪار سانگي نڪري ويو هو سو ۽ اچي سهڙيو. حقيقت معلوم ڪري چيائين تہ: مَري پوءِ آڻ مڃيندا سون. جوندا تہ مڙس سڄي سات مان مانيون ڦري ويا، سو مانيون پٹرن کان کسي ڪٽي ٻڌائين. پٹرا روانا ٽيا پر اڪثي هلي آٿلي پيا، جو چيائون تہ: مڙس کان آندل مانيون ڦري ورتائون. هڪ پٹرو جوان مڙس اڪثي وڌي آيو، هتان ٻچي وڏي بندوق سڄي. پر هو مڙس ڪڏندو، ور ڪندو، وڌندو آيو. نيٺ ٻچي وڏي بندوق هنيس تہ وڃي ڪيريو. اتي وري جو پٹرن بندوقون ڇوڙيون سو ٻڌو ٻہ وڃي ڪيريو. اتي ننڍي ٻچي جٹاهه ڪئي پر ماين ورائي ڪٽي جهليس. تنهن جي

---

* هي روايت پريي خان گبول جي زباني تاريخ ۲۰ اپريل ۱۹۵۱ع تي چڪري (ڪراچي) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ قلمبند ڪئي.

Gul Hayat Institute

هڪل ٻڌي پوي تہ "هڻ ڏي ٻچا هڻ". ننڍي ٻچي کي مايون جهليو ٻيٺيون هيون جو هڪ ٻڏي وڏي اچي ترار هنيس، جنهن چيلهه وٽان ڪٽي چڏيس. ٻڏا ٻوءِ پنهنجو مڙس ڪٽي هليا ويا.

گهڻي وقت بعد ٻڏا گڏجي سيڙ ڪري پهريءَ ڀر ملوڪ خان گبول وٽ خون بخشائڻ آيا. تنهن چين تہ: اوهين ڏاڍا آيا آهيو ۽ اوهان جو وڏو ڪونہ آيو آهي. ٻر اوهين وري ٻہ وڃو ملڪ ابراهيم وٽ. هو آڻي ويا تہ ملڪ ٻہ ساڻيو جواب ڏنو ۽ چيائين تہ: انگريزن جي وقت تائين اسين ڪونہ ٿا ڪڇون، باقي خون اوهان تي آهي، جنهن جو ٻاڻهين حساب ونڊاسون.

شاعر جعفر گبول پاڙو نوتاڻي ويڙهه ليارين ۽ حب ندي جي وچ تي، هن مقابلي جو بيان پنهنجن ٻيتن ٻہ ڪيو، جن مان ڪن جا ٿاڻا هن طرح آهن.

۱. ڪياسون ٻيڙا ڪراچي تي خوجا ميمڻ واپاري
تن کي ڏنا سين لاکيٽا لانچائي، ٻڌي شير شڪاري (۱)
قضا ڪلتاري، جو اچي ماريا مڙس مياچ ٻہ (۲).

۲. ماريا مڙس مياچ ٻہ نرمل نوتاڻي
جڙي جنگ، جعفر چئي، ڪو سنگتي نہ هڻن ساڻي
نہ تہ ٻڏرين ٻہ، ٻروچ چوءِ، هوند گهوڙهين وڏي گهاڻي
اها هيڻن اڇجاڻي، 'هڻ هڻ' وائي وات ٻہ.

۳. لاکيٽي لڪ تان اچي ٻچي ٻريو ٻار
سو ميا مٺهاري هليو، ٽوڙا ڪري تيار

---

(۱) لانچائي=جانچي. ٻڌي=وڏو ۽ ننڍو ٻچو ٻڌي ڇڏا. (۲) مياچ=ڪراچي جي الهندي هڪ جوءِ.

سر ڏيئن، سرٽيون جهان، اهي پنجاهيين جا هار
ڏهشي سر ڏاتار، تون ملڪ پر مشهور ٿين.

۴. ملڪ پر مشهور ٿئين، آڻ هنگ آنگهيرا
پٽرين جا هروچ چوء، تو ٿي دهايا ديرا
هو جا واهه چون ويرا، سا نر توکي نصيب ٿي.

Gul Hayat Institute

۳. گبولن ۽ گدرن جو مقابلو*

ملير طرف مباکاڻي (هاڻي) علياڻي گبول، جن جو وڏو حاجي نالي هو. انهن جو گدرو "ملير" نالي سو ٻه ڏاڏو مڙس ساماڻو. سندس پٽ نيدو ٻه همت وارو هو. انهيءَ ڪري ملير گدري، گبولن جي غرض ڪاڻ تي ڪيي. گبولن جي پاڏي گدرن جي مينهن ڦري، جنهن تي "ملير" مينهن کي ونگ وجهائي مٽ سورائي چڏيو(۱). گبولن ڏٺو ته مڙس جي مٿي ۾ واءُ آهي، سو حاجي ۽ ٻيا جملي ست همت پريا مڙس نڪتا ۽ ملير جون مينهون ڪيي ڪاهي هليا.

صبح جو نيدي ٻيءَ کي چيو ته: زالن جي پيرن جهڙا ننڍڙا پير مڙسن جا، تن اڄي مينهيون ڪيون آهن. اتي ملير چيس ته: پُل ۾ آ! هتن جو هڪڙو پير رکيب ۾ ته ٻو ڪٽ تي آهي. اهي ملير جا سور آهن ۽ گڏيي خبرون پوندیون.

ٻوءِ ملير گدرو ۽ ٻيا ست مڙس چوند واهر لاءِ پويان نڪتا. وٽيچي ۽ ٻهري جي ڏوري جي وچ ڏاري شاهه حسن جي سامهون ڪاري جو ڏورو، آتي مڙسن کي وڃي گڏيا. ڏٺائون ته عيدو گدرو مينهن سان ٻيڙو هو ۽ گبول ستا پيا هٿا. عيدو کان پڇيائون، تڏهن چيائين ته: اول مون سين وڙهي ٻوءِ اڪٽي وڏو. ٻوءِ ان کي ماريائون. ٻوءِ ٻنهين طرفان ٻٽ ٽي مڙس، هڪ ٻئي کي مٽ مٽهين کي سامهان ٽيا ۽ ٻولائي وڙهيا.

---

* راوي هاشم گدري جي زباني گوٺ محمد صديق ۽ علي بخش هديهه (تعلقو ميرپور ساڪرو) واري ڪچهري ۾ تاريخ ۲ جنوري سنه ۱۹۶۲ع تي قلمبند ڪيل.

(۱) مٽ سورائي چڏڻ = قر وارو ٻچ ڪياڻي چڏڻ.

وڃيو سير ملير مان، حاجي سينهون کاهي
جن مينهن مان منگهيون ڏُڌيون، تن ساريون ٿي سعي
پيٺن ٻرهم جو پير تي چڙيا گدرا رَند رمائي(۱)
پٺ ٿيدو هيءَ ملير، ملير کائوٽي ڪالهائي:
"ابا! ستان وڃن مينهيون ڪنديون ڪُرکي ڪچولائي
سر ڏينداسين سوپ ٿيندي، جيئن جانَ" کي آهي
اڃي پهتا پنهنجين کي ڏيلا هٿ هلائي
اول گڏين اکيءَ عيدو شير اڻائي
عيدو اورانگهي هليا سوٽي مردن ڏي
اکيان گهاڻج، سهتڪ، براهر، پُرتوس، ميرل، حاجي آهي
ڪيا ڪٺ ڪين مان تن چگيرن چڪائي
سورهيه ٽئرا سمهين پروچ مصريون مرڪائي
براهر ندو گڏ ٽيا ٻئي تراڙين تاڪي
ٻهرين ويل پنجندي اچي ندي ناڏ ڪري
سا خان جهلي هئي ڪيڙي، خانبري ڪهڻي
نهنگ ندو ماريو سو ڪونڀر وڏائون ڪيري
حسين گدرو هلي چڙيو ٽيو لنڊين جي ليکي(۲)
لکي جئن کانگ ليٺن، ٽو ڪليل ڪُوڪائي(۳)
وجهو پانهين پروچ کي هاڻي چؤرنگ چيرائي
گهگهو وجهوس گوجرو بي چڻي چڙائي
"ملير" ميهي سانهه جئن آيو هاڻنگ حاجيءَ ڏي
سانهن سگ اڙائيا، وڙهن واري تي
مانجهي "ملير" مهٽيو وڏين گدرو راهه ڪري.

---

(۱) راند رمائي=پيرا ڪٽي (۲) هلي چريو=پگو (۳) ڪليل گپول سو به لين ۾ وڃي لڪون.

Gul Hayat Institute

۴. سُکڻ نڳن لڳا لڻين واري لڙائي*

انگريزن جو دور هو. وَسوَن ٽيون تہ پَوا پروچ ويڙل گهگهر جا، سي سانگ سان لڏي اچي سکڻ لڻ (۱) تي ويٺا، جتي ٻئي نال سان گڏ سندن گهوڙيون بہ چيڪ پيون چرنديون هيون. جوڪين سان ڪي ڏنگا مڙس هٿ، سي گهوڙيون ڪاهي ويا. پَوَن جو ڇڪو مڙس ڪَرڙل پَوو هو، سو پارهن مڙس ساڻ ڪري گهوڙيون ورائڻ نڪتو. ساٿس قادو گبول، ملهوغ ۽ مولڏنو، حاجي درياهي، سکيو منداڻي، شيرخان، جلاب، حمر، ٻڍو، عمر، عالي ۽ ڪرڙل جماڻي (ڪاڻو) گڏ هٿا. رَند (پيرو) ڪڻي ملير جي لڻن ڏانهن روانا ٿيا. هڪ هنڌ جبل جي ٻئي تي چڙهي ڏٺائون تہ گهوڙين تي وڃي نظر پين. ان وقت گهوڙين سان رکو بہ مڙس چاري هٿا. واهر ڪي ڏسي هڪڙو وٽن جسي آڏ ڏيئي نڪري ويو، باقي ٻئي ڪي جهلي وڏائون. اتسي جوڪين جي "مهمت" پاڙي مان عيسو وڏيرو لنگهي آيو ۽ پروچن کي چيائين تہ: اها ميار مون تي، باقي هي ننڍو آهي، هن کان ٻي، هن کي چڏيو. اتي ڪرڙل راجداري ڪري عيسي کي مان ڏنو ۽ مڙس کي چڏيائون. ان ڏينهن ڇاماڻي جوڪين ۾ شادي هئي. راڇوٽي صلح بعد ڪرڙل ۽ سندس سڄي واهر کي دعوت ڏنائون تہ ماني کائي ٻوءِ وڃو. مڙس وڃي ويٺا ۽ جيستائين هنن ماني کاڌي. تيسين پانڊي نالي ٽيڙن جي

---

* سڳهڙ حاميدخان رند، هاشم گبوري ۽ حاجي پيرمحمد جي روايتن کي پيٽي ترتيب ڏنل.

(۱) سُکڻ جي لڻن، ملير جي لڻن کان اوپر طرف آهي.

Gul Hayat Institute

پاڑي مان، تنهن کرڻ ۾ عيسي جيڪا راڇوٽي ڪئي، تنهن کي ڏٺايو ۽ فتور وڌو، ۽ اها ڳالهه بيهاري ته هتن پارهن مڙسن کي ستي سولو ڪنداسون ۽ گهوڙيون به ته ڏينداسون. سو وڃي مقابلي لاءِ جهجها مڙس تيار ڪيائون. پروچن مان حاجي درياهي کي سڏس پڄجي وئي، تنهن همراهن کي هڪل ڪئي ته مڙس جهيڙي لاءِ گڏ پيا ٿين، اوهين به اڄ سنهرو. پوءِ هي مڙس به آڻي پيا. پڙ وارن وڻن جون ڏيائون. جيستائين هو مڙس سنهري آيا تيسين کرڻ پنهنجي همراهن کي همٿايو ته: مڙس ٽي ڀيهو، اڄ مرڻ جو ڏينهن آهي. ڏيسر ۽ نورمحمد حملاڻي جوکيو گهوڙين تي چڙهي پاهران اچي پهتا، تن هينن مڙسن کي ڏسي چيو ته: هنن سان پڇن پيٽي ڪانهي. پانڊي جن کي جهيڙي لاءِ تيار ڪيو هو، تن کي سمجهايائون پر هو مڙي سڄ ٿيا، نه سڏيا ۽ جڏهه ڪيائون.

پنهين طرفن سيني مڙسن وٽ لڏيون هيون ۽ هن مقابلي ۾ رکي لڏيزي ٿي. جوکين جو تڏو هو ۽ جيڪي چگا هٿا سي جهيڙي ۾ نه پيا، باقي چاليهن مڙسن، هنن پارهن تيرهن مهمانن تي حملو ڪيو. ملهوڻ ۽ کرڻ پائڙ هٿا. ملهوڻ سامهون هڪڙي مڙس کي پڪ وڃهي ٽوري وقت لاءِ ڏال ڪري جهليو، ائين جو جيڪا لٽ اچي سا ان کي پٽي لڳي. ٻين سيني مڙسن لڏيون هنيون ۽ ميدان ڪري ڏنا، باقي به چڙا کرڻ کاڻو ۽ عالي جڏماڻي لڏين جو تاڻ نه جهلي سگهيا ۽ پڳا. پانڊي جي چوريل طرف به پيرا جڏهون کيون، پر هنن چوويهه مڙس کيرائي انهن کي هٿايو ۽ سوپارا ٿي گهوڙيون کاهي آيا. قائم سڏاڙ هيٺين ويتن ۾ هن مقابلي کي بيان کيو آهي. ڏهن مڙسن جي همت کي ساراهيو آهي ۽ به جيڪي پڳا تن کي تنديو آهي.

Gul Hayat Institute

آلله جل جلاله، الله ٹي توهار
مينهن وٺا، مند ٽي، آيا سانسڪ لڳي سنگهار
ٻڌ سڃاٽيو پانهنجا، هوچارين ٽا چوڏار
چوڙي آني چڏيون، گهوڙيون مٿي ڌار
ڪن چنڊن ڪي چوريءَ جي هٿي لب لغار
اچي هريائون هوتين جون، گهوڙيون منجهان ڌار(۱)
صبح جو سونچو ٽيو، ڪي پونگين ايءَ پچار(۲)
مينهن سائيندادائي سنيوڙا، ڪري گهوڙين جي گفتار(۳)
ماٺهو ٽني موڪليو، آڻ تون ڪراڙل قلعيدار(۴)
تن سين گڏ جي گبول آئيو، قادو ڪنگٺهار(۵)
گبولين جي گهٽ جي، هٿي پاڻارين پچار(۶)
اڳي مٺو چڙهندو هو 'مل' تي، ڪٽيو چيل چگهار(۷)
هي ٻئ ڪيرائيندا ڪوٽن ڪي، وڃهي ڏوڪين ڏار
هن نيٺي رند، روانو ڪيو، ملير سامهين مهاڙ(۸)
سي خان چڙهيا 'ڪرڪٽري' تان جان درس ڪيائون ديدار(۹)
تان گهوٽين جو گهوڙين تي، وڃي نظر نميو نروار

---

(۱) هريائون = پڌائون ۽ (ڪاهيائون). ڌار = جهنگ (۲) پونگين = ملوڪ مڙس. (۳) سائيندادائي = پوٽن جو ڏاڙو جنهن مان ڪي اتي هٽا. (۴) ڪراڙل جيڪو ڏاڍو مڙس هو. ان سان ٻيو ڪراڙل جماڻي (ڪاڻو) به واهر سان گڏ آيو پر پوءِ اهو پڳو. (۵) ڪنگٺهار = ڪورو ۽ سٺو. قادو گبول همت وارو ۽ ملوڪ مڙس هو. (۶) گهٽ جي = حملي ۽ همت جي. (۷) منو گبول اڳ ٽي. گذريو، جنهن جي گهوڙي جو نالو 'مل' هو. ("ڏسو مٿي پنيو روارو مقابلو") (۸) گهوڙين جي ٻيرن وارو رند. ملير جي ڏڻ طرف لڳو جيڪو هو وڃي هليا. (۹) ڪرڪرو = ڀيري جي استيشن کان اڀر طرف ڇڻ پنجن ميلن تي مڪان.

Gul Hayat Institute

آڏو آني چڪاسيو ته آهي ڪنڪ ڪارونيار
تڏ هڪ لسو ٽيو ليئن ڏي، وجهي وڻ وچار
هڪڙو مڙس هٿين جهلي، وريا تيڏيءَ وار
اڇي پهتا هانهنجين ڪي، وئي ڏرس ڏنار(۱)

عيسو مهمت آئيو، تنهن گويا ڪي گفتار؛
ته هي ويت آهي واڇوٽن جي، ناهه صلاح سرڪار(۲)
چڏيو اوهين چوڪر ڪي، رکو مون تي ميار
تڏ مانُ ڏنائون مهمت ڪي، چڏيائون پرس پچار(۳)
تنهن مانيون ڪارايون مردن ڪي، ڪل ڪري ڪينڪار(۴)
پاروڻڙو "پانڊي" هو، "ٽيپر" ات ٽونٽيار(۵)
تنهن جوري مڙس چڙهايا، جملي لاءِ هيڪار
هڪڙا ويڻا هٿين وٽ، ٻين ٿي جنگ جوڙي جنسار
سي سينهن چڙهي سيچائين تي، نڪري ٽيا نروار(۶)
"سُٽڪن" آڪري سنوان ٽيا، ڪي "ٻيگائي" بچڪار(۷)
ڏسندي تنهن ڏيسر ڪي، ٻيو دل منجهه ڏڏڪار(۸)

---

(۱) هانهنجين ڪي= پنهنجين گهوڙين ڪي. (۲) ويت آهي واڇوٽين= راجداري رسم موجب واڇوٽي ڪنڌاسون، باقي (انگريز) سرڪار وٽ فرياد جي ضرورت ناهي. (۳) جنهن مڙس ڪي جهليو، تنهن جي پچر چڏيائون. (۴) عيسي مهمت پوءِ هنن جي مانيءَ ڪئي. (۵) پاروڻڙو= پ ويڙهائو، فتني باز، پانڊي نالي ٽيپرن جي پاڙي مان. ٽونٽيار= جهيڙو سڃائيندڙ. (۶) سيچائين تي= گهوڙين تي. (۷) سُٽڪن جي نئن. ٻيگائي= چوڪين جي ٻگ پاڙي جو. ان ڀت ويڙهل پروچن مهمانن تي بچ ڪئي. (۸) جملي ڪندڙن ۾ ڏيسر نالي هو، جنهن جڏهن پروچن کي سامهون ڏيندي ڏٺو ته دهلچي ويو، جو جو هو به وڏي نالي ۽ همت وارا هئا.

"حملاڻي! هوتن ڏانهن تون "نورمحمد" نيهار(۱)
واڳهه وڏوڙا سينهن سنپوڙا، اچن ڪرمتي ڪر آجار" (۲)
ٽيپرندي ٽڪاءَ ٽيو، ڪيي وانجهيٽن وارو وار (۳)
ڪرڻل ڪسو ٻوٽ ڪيو، ٽي ٻالين ٻچار
ڪون تن پيتيون، هڻي ڏڻي جن مدار
سونو ٽڪ سيني منجهه، هو ڪرڻل ڪڙ آجار
ڪرڻل تنهن ڪڙهي جي هڻي اڙدن منجهه آهڪار
شيرو جلاب ساريان، هڻا جنگ جا جهونجار
هنيو ٽوڙو، لايو جهيڙو، جلاب اوڏي وار
مرڪن مٽاڻي، سدا ساڻي، آيو آيڊ وڏي آهڪار
سڪيي سانگو ڪيو ساهه جوڻ، مر ڪوڙا ٽيڻي ڪپار
ڏينهن ڏاڏي جو آهيسين اچوڪو، مرڻ گهاڻ سزار
قائم چڻي، ڪرمتين جا، آڻ ڪهڙا ڏيان ڀار
ملوڻ ماريون، خوب ڪاريون، جنهن جو جيڏ ٿم آيو جار
حمر هنيون چٽيون چيون جوڪيا جاڏ ڪندا جهونجهار
درياهي هنيون ديميسن ۾ جيڏ هڻي دودو دعويدار
عمر وڏيون آڇلون ڪيون، جيڏ ڪرڪي لوڏي لار
مولڏنا، تو جي چنا، تن جو جيڏ ٻيو منجهه چار
ڪجي ڪبول آڻيو، ڪري ڪوڙ ڪرنار
قادو ٽيو واڏو، جنهن ڏنا ور وينجهار
ٻي ڏاڏي ڏرا، اڪين جا اوچار

---

(۱) ڏيسر، تنهن پنهنجن همراهن سان نورمحمد حملاڻي جوڪيي ڪي چيو تم: مڙسن ڏي ڏس ته ڪرمتي شينهن واري ڏک پيا ڏين.
(۲) وڏوڙا=وڏوٽا غصي ۽ ڪاوڙ واري حالت ۾. اچن=سامهون هو ۽ مقابلي لاءِ پيا اچن. (۳) ٽيپرندي=گڏجندي، پنهنجي طرفن جي مڙسن جو مقابلي ۾ هڪ ٻي سان ٽڪرندي.

Gul Hayat Institute

تن چوويهه مڑس چکي ڪيا، هاڻ متن ناهه ميار
عالي ويو خالي، جنهن هٿ نه سڄيو هيڪار
جَسُ جٽاڻي وڃائي، ٽيو ڪانڙين جي قطار
ڪرڻ ڪاڻو ٽُنڪن هاڻو، ناهي ٻيو ڪو سندو يار،

Gul Hayat Institute

۵. رندن ۽ هڏيه قبيلي وارن جي ٽنين سان لڙائي*

انگريزن واري وقت ۾ رند ۽ هڏيه قبيلن جو ڪڪرائڻ جي ڏوري جي آپرندي ۽ ماکي جي الهندي تعلقي ميرهور ساکري ۾ زمين تان تڪرار ٿيو. تڏهن ترار کان هٿي رکي لٽ هٿي. رندن زوري زمين تي نار چاڙهيا، جيکي هڏيهن ٻڌي ٻڌي ورتايا (آڇلايا). الهڏنو ۽ عيسب هڏيه ٻڌي همت پريا مڙس هٿا. راڄواڻين جي پاڙي مان حسن، سڏندو سومار ۽ مبارڪ ساڻن گڏ آيا. جاڙو گڏرو هڏيهن جو طرف وڙهيو. رندن مان همت پريو "سمڙهن" هو، جنهن زوري نار چاڙهيا. ٻيو ساڻس قادر بخش هو.

الله جل جلاله ڪري الله ٻي توهار
سڙهن سنبهي نڪتو، هو منجهن قادربخش قرار
همت وجهي هڏين وچي ڪڍيا نانهو ڪوڙي نار
جهڙي هٿي روح ۾ رندن کي، تهڙي ڪيائون خاشيءَ ۾ ڪينڪار
ٻر ڪڙهو ليکيان ڪرمتي، تنهن ٽي ماريا بهادر ٻي ميار
الله ڏنو احدي هو، منجهن عيسب اجهي دار
راڄواڻي راج مان آيا پورا چار(۱)
تن ۾ حسن رکا هوڪارا ڪيا، اچي درياڻي ڏڪار

---

* هي بيان سکهڙ هاشر گڏري جي زباني، هڏيهن جي ڳوٺ واري ڪچهري ۾ تاريخ ۲- جنوري ۱۹۶۳ع تي قلمبند ڪيو ويو.

(۱) راڄواڻي، ڪرمتين جو پاڙو.

مڙهند مڙيوئي ڪينڪي، سڀيون ٿي سومار
مڙدن ۾ مٺاوڪ چمڪيو ٿي چوڌار
ڪيدري جي ڪهڻ ۾ هئي "جاڙي" جي جيڪار.

—

واڪهه ٿيٺ وليداد جو سڻهن ساماڻو
ڪاهي ٻيو ڪنڪ ۾، جڻ ڪهي ٿو ڪهاڻو
لنگيس لٽ ڪهار ۾، جڏيائين پولهو پٽاڻو.

Gul Hayat Institute

۶. علي بخش نظاماڻي جا ميمر علي مراد جي پهلوانن سان مقابلا*

ميمر علي مراد خان جي وقت ۾ علي بخش نڌاساڻي (نظاماڻي) خيرپور رياست جي شوراه، تعلقي ۾ هڪ وڏو سورهيه مڙس هو. ميمر جي گاهين جي کاڻ نه ڪيندو هو ۽ گاهه توڙي آن جي اڌ ٻڌي کان وڌيڪ هڪ تيلي يا هڪ ڪٽو به ڪٽڻ نه ڏيندو هو. گاهين ٻڌي اهڙو ڪو وجهه ڪوليو جئن علي بخش جو گاهه ٻڌي مٿا ڪٽن.

هڪ سال ميمر علي مراد ناري جي شڪار تي وڃي ۽ اتان موٽيو ته اچي "ڏاڏر" ۾ منزل ڪيائين. وهڻن لاءِ گاهه ٻڌي جي ضرورت هئي. علي بخش جا جوَ پوکيل هٿا ۽ اهڙا ٻني ويڇهي هئي. گاهي سڄ لڳي جو اها ٻني جانچي آيا ۽ ٻوءِ وڏي امر اچي ان ۾ ڏانڊا وڌائون. علي بخش کي خبر پڄي وئي، تنهن گاهين کي ماري ڪڍي هوڏي روانو ڪيو. هنن مٿا اکاڙا ڪري اچي ميمر آڏو فرياد ڪيو ته: سائين! علي بخش نه ڪڏهن گاهه جي ٻڌي جو اڌ ڏئي ته نه، ڪاري ان جي ٻڌي ڏئي. اڄ اسان کي ڪيو اٿس، سڀاڻي سرڪار جي ٻڌي ڪنهن نوڪر کي ڪيندو.

---

* هن ڳالهه جو بيان اسان ناري، چونڊڪي ۽ سوراهه ۾ ڪيل ڪچهرين ۾ ٻڌو. سوراهه لڳ ويڻل نظاماڻين کان پڇيو جن چيو ته ان وقت جو هڪ بيت آهي پر اهو ماڻهو موجود ناهي. اتفاق سان اهو بيت جيڪو هيٺ ڏنل آهي سو اسان کي مرحوم محمدعالم خان شاهل زئي جمالي (تعلقو اوستو محمد، بلوچستان) جي ڳوٺ سندس اوطاق تي ۲۹ ڊسمبر ۱۹۷۲ع تي ڪيل ڪچهري ۾ اتي اڃي ڪنهن سڳهڙ کان مليو.

ان دانهن تي ميـر صاحب پنهنجي خاص ماڻهو پياري مگسي کي حڪم ڏنو تہ وڃي علي بخش جي پيدايش تي ٿهو رکي ۽ علي بخش کي ٻہ وڻي آڻي حاضر ڪري. سرڪاري ٽپيدار شيخو ميمن ٻہ سائس گڏ چڙهيو. مگسي سگهو مڙس هو، سو جڏهن علي بخش جي ڪوٽ آيا ۽ علي بخش کي مڏيائون تہ مگسي دڙڪي داب سان ڪالهايو تہ سرڪاري حڪم آهي ۽ تنهنجي پيدايش ضبط آهي. علي بخش چيو تہ: اڃ بٽي ڏيڻ لاءِ تيار آهيان، باقي پيدايش(۱) نکو ٿيڻ ڏيندس تہ نکو ڪٽڻ ڏيندس. اتي پياري مگسي زور ڏيکاريو ۽ اڪٽي وڏي علي بخش تي جلهه ڪيائين، پر علي بخش جي پهرئين ڏڪ سندس ٻئي پانهون وڍي چڏيون. اتي شيخو ميمن ۽ پيا ڪيا ۽ اڃي مير کي ٻڌايائون تہ علي بخش حملو ڪري پياري جون ٻئي پانهون وڍي وڌيون ۽ پيارو مري ويو هوندو.

تڏهن مير صاحب، بکرخان لاشاري کي سپاهه سان ڪري حڪم ڏنو تہ علي بخش کنهن بہ طرح آڻي حاضر ڪري. ان وقت دستور هوندو هو تہ جڏهن بہ ڪو اڃي حاضر ٿيندو هو تہ فيصلو ٿيندو هو ۽ فيصلي کان اڳ کنهن کي بہ ڪا تڪليف کانہ پهچندي هئي. پر ان کان اڳ بکرخان مير جي حڪم تي کنهن ڪلهوڙي کي حاضر ڪيو هو جيڪو فيصلي کان اڳ مير جي نوڪرن جي هٿان قتل ٿي ويو هو، سو بکرخان مير صاحب کي چيو تہ مون کي اهڙو لشڪر حڪم ملي تہ فيصلي کان اڳ علي بخش کي ڪا تڪليف کانہ پهچندي. مير اهڙي "لکيي" ڏيڻ جو حڪم ڪيو. مير صاحب ان وقت ڊب ۾ شڪار لاءِ لڏل هو.

---

(۱) پيدايشي نبي، يعني آن ۽ گاهہ تي سرڪاري ٿپو هڻي جو ڪوبہ ڪٽي نہ سگهي جيستائين فيصلو ٿئي.

Gul Hayat Institute

بکرخان اهو لکيو ۽ قرآن شريف ۾ کنيو. علي بخش اهو ڏسي بکرخان جي پليکار ڪئي. بکرخان چيو تہ ميرصاحب توکي گهرايو آهي، پر هو تومان ناراض ڪونهي، تهصلو ٿيندو. علي بخش چيو تہ: ميرمون مان ڪٿ نہ ناراض هوندو جو ڪالهوٽي سندس گاهي ماريا اٿم ۽ تازو تازو پياري مڱسي ڪي ماريو اٿم. تڏهن بکرخان ڪيس لکيو ڏيکاريو ۽ قرآن شريف جو قسم ڏنو. تڏهن علي بخش بوچن ڪي ڪمربند ڪري ان ۾ شڪليو هنيو ۽ هلڻ لاءِ تيار ٿيو. سندس ساٿ مائي سونڻ جهليس تہ: اها! تو تي خون جو ماڻرو آهي، سو سمجهي قدم ڪڍ. علي بخش چيو تہ: امان، آءٌ سر تو ڏيان قرآن شريف تي، جي ميران تہ منهنجو ٻالو ڪٿي پوئي تي رکجان (۱).

جڏهن بکرخان کيس وٺي آيو ۽ علي بخش اچي کڇهري ۾ ميرصاحب جو سلام ڪيو تہ ميرسلام ڦ جهليو ۽ حڪم ڪيائين تہ: هٿيار ڇوڙي کڇهري ۾ آڻ. علي بخش چيو تہ: هٿيار، سر ۽ ڏاڙهي سڏوان آهن. تڏهن سيد صالح شاهہ ڪي ميرحڪم ڪيو تہ: هروچ کان هٿيار کس. علي بخش ڏيس تہ: سيد تون نہ اچ، هرهن حملو ڪيو ۽ علي بخش جي پهرئين ڏڪ کيس ڪئي چڏيو. اتي ڪو سڪهہ هو جو ميرجو پهلوان هو. ميران کي ٻچ ڪئي. جنهن علي بخش کي وارو ئي نہ ڏنو ۽ يڪا ست وار لاٿيتا ڪيا، جيڪي هن سور ڏيئي چنڊيا، ۽ پوءِ جو پهہ کي علي بخش پاسيرو ڏڪ هنيو سو چيلهہ وٽان ٻ ٽڪر ڪري چڏيائينس.

پوءِ علي بخش سڏو ميرعلي مراد جي طنبو تي جلهہ ڪئي ۽ هڪ رسي ڪپائين جو مڙس جي ڪانچ طنبو جي اڳ واري ڇهڪڙ ڪيلي ۾ وڇڙي وئي. اڃان انهيءَ وڇڙ ۾

(۱) هن مان ظاهر آهي تہ علي بخش ان وقت ڄاڻيهن ٿ پنجيتاليهن سالن جو هوندو جو سندس پٽن کي ٻار ڪي ڇاوائي.

هو جو گهرام مري اچي ويان ڏي هنيس. علي بخش ڏسي چيس ته، تون منهنجو مٽ هٿين، توکي ته سامهون ٿي وڙهڻ ڪپي ها. ائين چئي ڏي جهلي گهرام کي ڏي هنيائين جو ڪجهه سپر ۾ ۽ ڪجهه ٻڪي ۾ لڳو ۽ گهرام ٻاهڙجي وڃي ڪيريو ۽ ذرا دير کان پوءِ سامت ۾ آيو. پوءِ وڃي مير کي چيائين ته، علي بخش کي ڏي لڳو آهي سو چاڻ ته مٿو، پير هت شڪارگاهه ۾ رکيو شڪار وارا آهن ۽ سپاهه ٽورو آهي. انهيءَ ڪري سرڪار کي هتان منزل ڪوچ ڪرڻ گهرجي جو نظاماڻي چاڻ ته علي بخش جي واهر ۾ پهتا. پوءِ مير حڪم ڪيو ته مڏي ڪٽو، ڏڏهن قائم شر مير کي دلداري ڏني ۽ عرض ڪيو ته، منهنجي دعوت قبول ڪريو ۽ مون وٽ هلي منزل ڪريو. آڳ شرن کي چوڪي تي بيهاريندس ۽ ڪنهن جو به وار ونگو نه ٿيندو. پر مير صاحب جيڏن چڙهيو ته مهراڻ واري واٽ سان سڌو اچي ڪوٽ ڏي پهتو.

علي بخش جي هن سورهيائي کي ان وقت جي سگهڙ خيرمحمد نالي پنهنجي هيڏين "ڪ-بندي" ۾ بيان ڪيو.

ناري جي به شڪار تي مير صاحب چڙهيو آ
ڪيڏي شڪار ناري جو، مير "ڏاڏر" لڌو آ
هت سڄ لٽي جو گاهين، جوءِ جانچي چڏيو آ
سڄ آيريوئي ڪينڪي گاهين ڏانڊو ڪوڙيو آ
خبر ٻڌي علي بخش کي، ڪيائين گاهين ڪٽ چٽاڪ
گاهي سڌو مٽي اکاڙو، مير ڏي ٻڌو آ
چئي: اڄ مارياسي گاهي سائين، سڀنهين ٻڌي جي مٽي آ
مير سڏيو ڏي پيارا مگسي تنهنجي مهل اچو ڪي آ
شيخو ميمڻ ڪوهڙ هو سو ٻيل چاڙهيو آ
هڪلي اچي نداماڻي کي ڪيٽون سڌ وراڻ
نڪري آ ڏي نداماڻي، توتي حڪم مير جو آ.

Gul Hayat Institute

(علي بخش چيو:)

چار گهڙيون گهوڙي خاطر مون به هركيون آ(۱)
آڇي ڪم سرڪار جي مان ڪڏن وڃي اڏ وراهه
پنهين ڏرين ميرن کي ڏيڻ جوڙ به ناه.

ڪجهه ڳالهايو پياري مگسي، ڪجهه علي بخش آ
ڇڏ ڇڪيلو نداماڻي، وڏئين مگسيءَ جون ٻيئي ٻانهون لاه(۲)
هڻ تڪا، ڦاڙها تڪا، تن ڪڏن شيخو تڪو آ
ٽين ٽپين سان مير سان وڃي معلوم ٿيو ڳالهاءِ
تہ، نداماڻي مگسي سنديون وڏيون ٻيئي ٻانهون لاهه.
تہ مير سڏيو، ڏي بڪو تنهنجي مهل اچوڪي آ(۳)
چئي: ڪرين ڪار ڪلهوڙي واري تہ بڪو ڪين به
جڙهيو آ(۴)
ٻہ اکر "ٻلي تي" مان ڪي لکي ڏج وراءِ(۵)
بڪو لاشاري، سنگت ساري، جوڏڻ تياري ڪيڙي آ
اڳ هڻ "ڪلام رب جو" ٻڌون بڪو آ(۶)

هڪلي اڇي نداماڻي ڪي ڪاڻين سڏ وراءِ
نڪري آءٌ اي علي بخش، توکي حڪم ميڙ جو آ
"مامو" "مامو" ڪري اڇي علي بخش ملیو آ
چئي: ماما بڪو خير جي ٿون ورندي ڏي به وراءِ
بڪو چئي: مير علي مراد توتي ڏاڍو راضي آ
چئي: ماما بڪو، مير اسان تي ڪاڏهون راضي آ.

---

(۱) گهوڙيون = ڦاٽيون (بج جون) (۲) "ڇڏ ڇڪيلو" = هڻ شڪيلو، (يعني نداماڻيءَ هٿي جو تراز). (۳) بڪو = بڪر خان لاشاري. (۴) ڪلهوڙي واري ڪار = اڳ ڪلهوڙي ڪي بڪر خان وٽي آيو هو جنهن کي فيصلي کان اڳ ماريو ويو هو. (۵) "ٻلي تي" = قرآن شريف تي (۶) ڪلام رب جو = ڪلام الله.

Gul Hayat Institute

چئي: ابا، تنهنجي منهنجي وچ تي، هي ڪلام رب جو آ (۱)
تڏ جوڙي سندو بروچ هوچن ڪمر ويڙهيو آ (۲)
سوڻن نالي مائي ماڻس، ڪمر چڪي جهلي آ
چئي: ابا علي بخش! ماسرو اٿئي خون جو، تون ارجهي هير ۽ پاءِ
چئي: امان گهٽا اٿئي بهت، ٽيندءِ گهٽا هوتا
"علي بخش" هوتي تي ڪٽي رکجانءِ نانءِ وڃاءِ
سو ٿو ڏيان قرآن تي، جئن ڏوکڙ کهوريو آ.

—

هوءِ چڪيلو بروچ ڪڙت ۾ وڏو آ
گالهين ڪندي سي اچي ميرون سلامي تيا (۳)
تہ نکو مير سلام موڪليو، نکا توجهہ وڏي آ
تہ چپ وات ۾ ڏيئي، بروچ بهي رهيو آ
چئي: سلام تي اي مير سونهارا، علي بخش ٿيو اوطاقي آ (۴)
چئي: هٿيار چوڙي ڏنا ڪري هوءِ تي اوطاقي آ
چئي: سائين هٿيار پنهوار ڏنا ڪري، سر ڏاڙهي ڏين جوڙ ۽ ناه
تہ مير صاحب سيد صالح شاهہ ڪي حڪم ڏنو آ
تہ حڪمي هٿيار بروچ ڪوڻ ڪسي تون وڃاءِ
علي بخش چئي: سيد سونهارا تون مان تي ڪين بهآ

---

(۱) تنهنجي منهنجي وچ ۾ = پنهي جي، وچ ۾ شاهد ۽ امين (۲) جوڙي = جوڙي جو ٽلهو هٿ جو اڻيل ڪپڙو. (۳) گالهين (ڪ جي زير سان مقامي بولي جو محاورو) = گالهيون ڪندي (۴) ٿي = اٿئي. اوطاقي ٿيو آ = تنهنجي هن اوطاق تي آيو آ.

تنهنجي ڏاڏي منهنجي ڏاڏي کلمون پڙهيو آ
ڪنهين ڳالهين سيد سونهارو کين ۽ مڙيو آ
ڏکو ڏنائين پروچ کي، قهري کو چتاءِ(۱)
چڏ چکيلو نداماڻي! ڳات ـ هڏي واري تلوار ابتاڻي مڙن
نکري پئي آ(۲)

—

تڏ ست تراريون پلهه ۾ اتي کوڙيون آ(۳)
سي ستئي تراريون پروچ سپر مٿي جهليون آ
چڏ چکيلو نداماڻي! پلهه کي وڏائين لکئون لاهه

—

هوءَ جلهه ڪيائين طنبوءَ ٿي ات ميرَ ۾ مٿي آ(۴)
ڏور ڪيائين طنبوءَ جي، هي عالم شاهد آ(۵)
تڏ سڀئن جهڪڙ ڪيلي پروچ جي وڇڙي وئي آ(۶)
اتي پٽيري تلوار اڇي گهرام مري هٿي آ
ڪنڌ ڪٽي گهرام مري ڏي، مالم ڪيائين ڳالهاءِ(۷)
"تون تم منهنجو مٽ هٿين، تون اڪيڙون اڇي هام
وَراءِ"(۸)
چوريءَ وڙهن پريئون، اهو ڪم چور جو آ
چڏ چکيلو نداماڻي! ڪجهه جهليو هوس پڳ ٻيو سپر
لاهيون آ(۹)

Gul Hayat Institute

---

(۱) چتاءِ = چتائي (۲) ڳات هڏي = ڳات واري هڏي ڪان تلوار لڳي تہ جسم چيري اچي چيلهه (ابتاڻي) تائين ٻيني (۳) پلهه ذات جو جيڪو مير صاحب جو پهلوان هو (۴) طنبو وارو ٿلهو ٻي زمين ڪان مٿي هوندو هو (۵) عالم شاهد آ = جهان شاهد آ (۶) جهڪڙ ڪيلو = طنبوءَ جو اڳ وارو ڪلو (۷) مالم ڪيائين ڳالهاءِ = (گهرام مري کي) پنهنجو گفتو معلوم ڪرايائين ڪيس چيائين (۸) هام وراءِ = پولائي ڏڪ هڻ (۹) سپر کي لاهي (ويڙي) چڏپائين ۽

ٽئين گهڙي ڪان ٻوءِ مري سامت آيو آ (۱)
چئي: ڀڄ ڀڄان اي مير سونهارا، ڊپ ڊهان تي ويڙهي
ويندءِ، اڃهي نداماڻي آيا.
'آڻيو ٻلو مهري'، جوڻ مير جو ٿيو آ
ديگڙا ٻوڙ ٻلاون جا اتي دميا چڏيون آ،
تڏ قائم شر مير ڪي ڏاڍي دلداري ڏني آ،
هتون ٻمنزل مان وٽ ڪر تون بالم بي پرواه
ريڍو ڪيرءِ جواري مالي، جهجهو ڪندس، ڪر ڏلجاءِ
شرن سندي چوڪي توتي ٽيٽ ٻيهاريندس ٽاءِ (۲)
هر ڪنهين ڪالهين مير سونهارو ڪين به مڙيو آ
وڻي يڪ مهرائن جي، اچي 'دجي' لڏو آ. (۳)

Gul Hayat Institute

---

(۱) سامت آڻيو = هوش ۾ آيو (۲) ٽٽ = ڪي پوڻي، ٽاءِ = جاءِ، ان جاءِ تي مقرر (۳) مهرائن جي يڪ وٽ = مهرائن جي ڀرواري.

ضميمو

[هيٺ "اوڏاپر جي جنگ" جو احوال ڏجي ٿو، جيڪو هن ڪتاب ۾ نه آيو آهي. شايد هيءَ جنگ مغلن جي دور جي آخر ۾ لڳي ۽ اُن کي "باب چوٽين" هيٺ شمار ڪرڻ گهرجي. ان ڪري پوءِ "جنگو خان جمالي ۽ ٻلي بداڻي جي جنگ" بابت ۽ وڌيڪ روايتون ڏجن ٿيون، جيڪي اڳ متن ۾ نه آيون. انهن کي "باب پنجين" هيٺ ٦٦-٧٤ صفحن تي ڇپيل روايتن سان گڏي پڙهڻ گهرجي.]

اوڏاپر جي جنگ*

گجرات طرف ڪرمتي بلوچ ويا. بگهياڙن جي پاڙي مان جمعدار گيانداڻ ۽ پيروز ٻئي ڀائر ڪنهن راجا وٽ هئا. ٻيا به ساٺن پنهنجا ماڻهو هئا، جنهنڪري اُتي سندن زور هو. انهيءَ تي راجا کي سندس ماڻهن چيو ته هنن کي رياست مان ڪڍ. تنهن تي راجا کين رياست مان نڪرڻ جو حڪم ڏنو. ڪرمتين انهي تي جنگ نه ڪئي، پر پگهارن جي عيوض راجا جو چوڪرو جهليائون. پوءِ راجا وارا پڇي نه سگهيا. نيٺ عهد نامو ٿيو، جنهن ۾ راجا وري کين نوڪريءَ ۾ رکيو. اُنهي صلح ۾ اهو شرط به هو ته اسين اوهان جي ڪوٽ لڳ پنهنجو ڪوٽ وجهائينداسون ۽ بانگ صلواة به ڪنداسون. انهي شرط موجب پوءِ دين گڙهه ٻڌائون. پلٽڻ هڙ پيروز جي پٺ ۾ هئي. راڻي پوءِ راجا کي مجبور ڪيو ته پروچن سان رهاءِ.

---

* روايت حاجي سرماڻ خان مرحوم ۽ سندس لائق فرزند حاجي محمد سوڍو بگهياڙ (تعلقو ميرپورساڪرو). حاجي محمد سوڍي چيو ته اوڏاپور، گجرات طرف آهي.

Gul Hayat Institute

"راڻي سُمهي تہ ڊوليءَ پيروز ٿي پڙاءِ(۱)"

پيروز ۽ گيانڊار، بگهياڙن جي "رود ڙاڻي" پاڙي مان هئا. پيروز پوءِ راجا کي چيو تہ: جهڙو ٿون راجا آهين، ائين اسان جو ٻہ مُلڪ آهي، جو هتي رياست ۾ آيل آهي، تنهن سان جيڪر تون ملين تہ سُکو ٿيندو. راجا چيو تہ: چگو، آن کي دعوت ڏيئي آڻ. | پوءِ پيروز، مُلڪ کي راجا طرفان دعوت ڏني. راجا انهيءَ موقعي تي وڏا انتظام ڪرايا ۽ مُلڪ جي وڏي عزت ٿي.

هتان (سنڌ مان) نندو خان رجيرو بگهياڙ، پين پروچن (خود جمعدار گيانڊار ۽ پيروز کي اوڏاپور ۾، يا پين پروچن کي جهونا گڙهه طرف) سان ملڻ ويو. چون تا تہ جيئو نوتياڻي هڪ ديه، نيندي جو ماسوات هو يا وري نندو ۽ جيئو ٻئي هتان گڏجي ٻيءَ رياست ۾ آتي جي پروچن کي ملڻ ويا. آتي پهتا تہ هنن بلوچن سان اڳئي کا جنگ هئي، هي ٻہ وڃي ساڻن پيڙا ٿيا. آتي بلوچ نوڪريءَ ۾ هئا، پر جنهن راجا وٽ نوڪريءَ ۾ هئا، ان سان جنگ هئي. پوءِ جنگ ۾ پروچن واري طرف جي هار ٿي. بندوق لڳي تہ گهوڙي جي ٽنگ مان سخت نيندي کي ڏڏ ۾ لڳي ۽ پوءِ ميدان ڇڏي ڀيو. مير عالي پاڙو (مُلڪاڻين مان) محمداڻي وٽانئس اچي لنگهيو. نيندي کي ٽ ڪنيائين، پر وڏي جيئي کي ٻڌايائين تہ نندو ڪري ڀيو آهي. پوءِ جيئو آيو. آٽ هٿ ٻايائين. آٽ اچان پهريان گوڏا مس کوڙيا تہ پويان دشمن اچي ڪڙڪيا. هي لٽوئي ڪونہ ۽ آتان ئي آٽ آتاري هليو ويو. نيندو آتي ئي رهيو، جنهن کي پوءِ دشمن ماريو.

(۱) پڙاءِ = ڊپ.

Gul Hayat Institute

نِندي عالي تواريو، اِيءَ اول اهجاڻي.
تہ متان مون کي چڏين سَيا محمداڻي
سا سير نہ لائي من سين، گوشو ڪيائين
نوتياڻي کي نِگهہ ۾ وڃي سگهو سَلياڻين
تہ جيا! "نِندو" جنگ ۾ ڏس اڪين اگياڻين
سو مَرڪي ماسو آئيو، ٻڙ پيڄ تائين
پر نڪي نياڻينس پاڻ سين، نڪي نباهياڻين
ساه ڏيڻ نہ سُٹرو، جيڪُس ڏاڍي ڏُڻائين.

پوءِ نِندي جي لوت ڪٽڻ لاءِ همراهن کي چياڻين، پر سيني عذر ڏنو تہ اسان جا وهت ٽکل آهن، پيلهہ ڪٽي ڪين سگهنداسين. انهيءَ تي "هارڻ" گدي چيو تہ: منهنجي گهوڙي نکا اڀري نکا بيمار، پيلهہ بہ ڪٽندي، سو آءٌ ٿو مڙس کي ڪٽان.

سَميجو سکر ٿيو، جنهن "هارڻ" هاڪ هنئي
تہ هلو نندو آڻيون، پاڻ رڻ مان خاڪ ڪٽي.

پوءِ نندي کي ڪٽي اچي راجا واري طرف جي پروچن جي ڳوٺ ۾ ڪيس دفن ڪيائين.

چون ٿا تہ (۱) ٺڪر (۲) سرماڻ (۳) نِندو، ٽيئي پٽ وڏي خليفي عيسب جا هئا. خليفي نندي کي جهليو هو تہ پاڻ پير آدم جي پاڙي جا ويڙل آهيون. پاڻ وٽ سيڪڇهہ آهي، تون اوڏاهين نہ. ويچ. پر نندو اوڏاهين (اوڏاپور) ويو جو اتي ماريو. هتان پوءِ نندي جي ساڻ، پٽ جي قبر ڏسڻ ۽ سائڻن کي ملڻ لاءِ اتي ويئي. سوڪلائڻ وقت جيئهي پيٽ کي چيو تہ: ادي! هت ڏي تہ توکي اٺ تي چاڙهيان (جو اٺ تي بار وڏو لڏيل هو). سائي جواب ڏنو تہ: ادا! تو نندي کي هت ڏيئي ڪونہ چاڙهيو، سو تنهنجو هت مون کي کهڙي ڪر جو؟ سائيءَ هت ڪونہ ورتو. جيئو بہ پوءِ سوتي هت آيو ۽ هتي ئي سُئو.

Gul Hayat Institute

نيندي جي ساڻ جو نالو "سَلِي" هو، نيندو آتي آساڻ ڪري دفنايل هو، تنهنڪري سائي سَلِي اوڏانهن وئي. سائي ۽ سندس ٻانهي گڏي آتي ڏنگرڏار ڪري ويئا، تان جو نيندي جو لاش ڪڍائي، ڪٽائي اچي هت 'قدمن واري مقام' (گوٺ راڄ ملک لڳ گهارو) ۾ دفنايائين.

Gul Hayat Institute

جنگو خان جمالي ۽ بُلي بداڻي جي جنگ

خليفي محمود نوحاڻي جي روايت

بُلو ڪوسو، پاڙو بداڻي، "بُلي جُون بُڌيون" جو ويڙهل هو. اِها جُوءِ تغلقي سيوهڻ ۾ جهانگارن ڪان اڳ ميل اولهه طرف "ڪوٽ پاروچي" ۽ "ڪائيي" جي وچ تي آهي. بُلي جا ست پائر هئا (۱. ڪوڏو ۲. جهنبو ۳. علي خان ۴. بُلو ۽ پيا)، جن ۾ بُلو وڏو هاڻو ۽ ڏاڍو مڙس هو. ٽنبي رحيم خان ڏانهن جمالين جو سال هنيائين، جنهن ۾ راڏو جمالي مارجي ويو. پوءِ راڏي جي زال جَنگو جمالي وٺ آئي ته منهنجي مڙس جو ويڑ وٺي ڏي. پوءِ جمالين جي فوج چڙهي.

سائينداد نوحاڻي، ويڙهل ڪائي جو وڏو پهلوان هو (نوحاڻي اصل گاج تي ويڙهل هئا). بُلي ۽ سائينداد پرپٽ هڪٻئي جون خبرون ٻڌيون هيون. هڪ دفعي گس تي گڏيا. هڪٻئي ڪان خبرون پڇيائون. نالي ٻڌڻ سان ٻنهي هڪٻئي کي چيو ته: سون توکي آسمان تي پئي ڳوليو، اڄ گس تي گڏيو آهين! پوءِ پئي تراريون ڪٽي وڙهيا، پر ڪوبه مڙس ڪونه گهايو ۽ ٽڪجي پيا. ساهي ڪٽي آٽيا ته ٻنهي مان ڪنهن هڪ، پئي کي چيو ته: "آئي يار!". اتي ٻئي ڪٽي ترار ڦٽي ڪئي ۽ چيائين ته: يار تي ڪا ترار هلندي! پوءِ پئي يار ٻنيا (۱).

---

* هيءَ روايت خليفي محمود نوحاڻي جي زباني تاريخ ۴ مارچ ۱۹۶۵ع تي حيدرآباد ۾ قلمبند ڪئي وئي.

(۱) راوي سليمان جهانجهڻ جي ويڙهل لڳ هوندڙي تعلقي حيدرآباد (ڪچهري تاريخ ۲۴- آڪٽوبر ۱۹۶۴ع) چيو ته: مير بجارخان وٽ تلوار بُلي بداڻي جي هئي. هن طرح جو جمالين ۽ ڪوسن جي جنگ لڳي، جنهن ۾ بُلو مارجي ويو. سندس تلوار جمالين کي هٿ آئي، جيڪا آئي مير بجارخان کي ڏنائون. بُلي جي ٻيڙ جو نالو "ڪُونج" هو.

Gul Hayat Institute

جڏهن جمالين جي فوج چڑهي، سائيندادي بُلي جي مدد لاءِ ميدان ۾ آيو. ميدان ۾ ويڑي جوش مان حقي جون تکڑيون تکڑيون ڦوڪون ڀريائين. بُلي پڇيو تہ چيائين تہ: اهي فراق جون ڦوڪون آهن، جنگ ۾ الائجي کهڙا مرن کهڙا بچن.

ان کان اڳ راڄ، بُلي وٽ آيو تہ: جمالين جو توسان ويڑ آهي، هتان لڏي هل. انکار کيائين. بالاخر چيائين تہ: چگو، منهنجون مينهون کاهيو. پوءِ چيائين تہ: منهنجي مينهن جيکي هتي چٽا لاٽا آهن، اهي چونڊيو. آخر چيائين تہ: بُلي کڻو تہ آءٌ هلان. اتي راڄ ٻيوس ٿي کڻي بس ڪئي.

جهنڊي کي ڪنهن ٽکريءَ تي ٻيهاريائون. تہ جمالين جي فوج جي جانچ رک. ۽ فوج بُلي‌ءَ جي ڀر ڏيئي اچي بُلي جي لشکر ۾ پئي. جهنڊي کي پوءِ خبر پئي، تڏهن ٽپ ڏيندو اچي ميدان ۾ ٻيو(۱). ڦهرئين ڏاڪ سان جهنڊي جا آنڊا نکري پيا، ۽ تڏهن به ترار هٿ ۾ ڪيو دشمن تي کاهي آيو. ڪنهن چيس تہ: جهنڊا! آنڊا ٻيا لڙڪئي. چيائين تہ: "اهي ترار جا عالي بند آهن". پوءِ هڪ دشمن کي ماري مٽ ڪري، پاڻ به مئو.

انهيءَ جنگ ۾ جمالين جي فوج جو اڳواڻ جنگو هو. ڪنهن شاعر انهيءَ جنگ بابت بُلي ۽ جنگو جي سوالن جوابن جا بيت چيا تہ:

بُلو: آءٌ ڏي جنگو آءٌ
سُرکيءَ سنکيلي جو توکي رت چکايان ساءِ
انهيءَ ترڙ متاءِ سات نہ نيندين سنڌرو.

---

(۱) جهنڊي جي ٽپن واري جاءِ تي اڄا تائين ٻيرن جا نشان رکيل آهن.

جنگو: سائتہ ہ نیندوسانءَ سنڌرو، تار منجھان تاري
سير صدقو لڄ تان جا آئي اوتاري
مُهائين مارين، وئندوسانءَ رت راڌي جو.

بُلو: جي وئندين رت راڌي جو تہ هيت نہ لهندين هنڌ
ڪُلهن نہ هُوندءَ ڪنڌ گهٽو سارينديں سنڌ ڪي.

رحيمداد فقير چانڊيي جي روايت

"چيني" تعلقو جوهي، ڪوسن جو مرڪز هو. چيني ڪان ڏکڻ طرف ٽڪر تي گولي جي پٽ شهداد ڪوسي جو قبو. گولو مٽي جبل ۾ "لوهي" ۾ رهندو هو، جنهن کي پنهورن ماريو. حيدر پنهور چيني کان اتر-اوپر جي ڪنڊ تي ديهہ "اراڙو" جو ويڙل هو. سندس مسجد اڃان تائين بيٺي آهي. قيصر پنهور "ساماڻي" ۾ ("پاڻن" کان پنج ميل اتر طرف) رهندو هو. سندس مسجد به اتي بيٺي آهي.

گولي ڪوسي وارا مال هٽي سنڌ ڏانهن ويندا هئا. هڪ پيري بوبڪن ۽ پاڻن جي وچ تي پنهورن جو مال هٿيائون. منزل اچي ڪيائون عليمراد خان شاهاڻي جي ڳوٺ جي ڏکڻ طرف ديهہ بشام ۾ (بشام ڪوسي جي ناليءَ سان ديهہ). پوءِ پان پنهور به لشکر وڌي اڃي ويڙل مٿان پيا ۽ گولي کي ماريائون (سندس قبر به اتي آهي). پوءِ ميان نصير محمد وٽ فيصلو ٿيو، جنهن موجب اولهہ طرف جبل کان وڌي "ناڙي" تائين، يعني اوپر ڏانهن سيوهڻ تعلقي جي ڏنگ تائين، اهو ملڪ خون جي عيوض ڪوسن کي ڏنو ويو. اڳ اهو ملڪ پنهورن جو هو.

---

(۱) هي روايت اسان کي سنہ ۱۹۵۸ع ۾ جوهي طرف کيل ڪچهري ۾ رحيمداد فقير چانڊيي ٻڌائي. ان وقت سندس عمر ۸۵ سال ڪن هئي.

پوءِ ڪوسن زور ورتو ۽ راڄن کي تائي ڪنيائون، تنهنڪري خود ميان (غالباً ميان نورمحمد) هنن جي مارائڻ پويان پيو. پڳ وارا روحالاڻي ڪوسا (جيڪي هن وقت "ڪاڙي" تعلقو ڪڇ ۾ ويڻل آهن) هئا جن کي ميان خدا آباد ۾ گهرايو. جڏهن ڪوسا اندر آيا تہ دروازا بند ڪري ويا ۽ ماڻهو هنن تي اڇلي پيا. جعفر ڪوسو ترار لڪايو ڪنهن آيو هو، تنهن مير بهرام ويڻل تي حملو ڪيو، پر مير ڪيڙي آڏو ڏنو. پوءِ ترار ڪٽي وار ڪيائين تہ ڪيڙي ٽوڙي جعفر منجهان وڃي باهر پئي. انهيءَ تي شاعر چيو تہ:

"بَڇي ويُون بهرام، نہ تہ دست چڙهيو هُون ديوَ جي"

پوءِ بلوچن جي ستر راڄن گڏجي ڪوسن کي لڏائي ڪڍيو.

بُلو وڏو بهادر هو. ۽ شاهاڻي راڊو ۽ راوت خان ماريائين. انهن جون مايون ويون جنگوخان جمالي وٽ تہ ويڙ وڌي ڏي. جنگوخان ماين سان 'هائو' ڪئي. بُلي جڏهن اها خبر ٻڌي تہ جنگوخان، شاهاڻين لاءِ چيلهہ ٻڌي آهي، تڏهن بيت چوائي موڪلپائين تہ:

آ جَنگُو جنگ تي، سان پهرو ڏيان پيراڙو.
تُرڪن ۽ تراڙين جا ٽوڪي چڪايان ساڻ.
انهيءَ تڙ مٿاهن ساڻ نہ نيندين سَنڙو.

جنگو جواب ڏنو تہ:

بُلا، ساڻ ۾ نيندوسانءِ سَنڙو، انهيءِ تڙ مٿان تاري منهنجو سِر صدقو لڇن ٽوڻ، آيُون پيهي اوتاري هاڻي مَهاڻون ماري، ونڊوسانءِ رت راڊي راوت خان جو.

جنگو لشڪر وڌي چڙهيو، جن ۾ هڪڙا جمالي ٻيا بروهي ناناڻا، ۽ ڪَنڀيرو ليڊر ۾ ساڻس هئا. سَجيُون پڇايائون. جنگو چيو تہ هڪڙو پاڳو وڏيڪ ٿاهجو، جو جيڪو بُلي سان انگ

Gul Hayat Institute

ڀ ستَ ٹئي، آهو پنهنجي پتَني توڙي وڏيڪ پاڳو ڪائي.
اهو پاڳو جمالي ۽ بروهي نہ ڪاڏو، پر لُنڀ ڪائي ويو.
جنگو چڙهيو، پر بُلي ڪي جاڻ ڪونہ ڪيائين ۽ اوچتو
وڃي بُلي تي ڪڙڪيا. بُلي ڪي سندس ماٹهن ڇيو تہ لشڪر
ٹو آڇي، وڙهڻ جي واه ڪانهي، هيتان هَل. ڇيائين تہ "بڪي
چُري تہ بُلو چُري". هوڏانهن جنگو پنهنجي لشڪر کي ڇيو
تہ: بندوقون نہ هڻجوَ، جو بُلي وٽ لشڪر ڪونهي، باقي
ترارين جي جنگ ڪجوَ. پوءِ لُنڀ اڳ ڀ سامهون ٹيو:

آيو لُنڀ لوڙيون ڪندو جنهن ڪينوڻ ڪينوائي
بيهڻ بُلي نہ ڏنس، ويس ڪني سان ڪائي
سَرسي سائيندادَ ڪئي جنهن ڪُنڊي ڪڙڪائي.

سائيندادَ نوحاڻي، بُلي جو دوست هو. لُنڀ کي اول بُلي
ڏڪ هنيو، مٹان سائيندادَ هنيس تہ لُنڀ چار ٹُڪر ٿي ويو.
اتي جنگو کي سندس لشڪر ڇيو تہ: جنهن ڀ پاڳا ڪاڏا سو
چار ٹُڪر ٿي ويو، هاڻي ترار ڀ پڄڻ پيٽي ڪانهي، سو ڪل
ڏي تہ بندوقون هڻون. جنگو ڇيو تہ: ناموس ڪانہ ٹيندیوَ
جو هُو مڑس آهن ٿي. آهي ٿي هئا: بُلو، سندس پاءُ علي خان
۽ ٹيون هو سائيندادَ نوحاڻي. بُلو ۽ علي خان پٽ عرضي جا هئا.

آهدي پٽ عرضي جا سي سامائا شينهن
هڪڙو اٹن شوق شڪار جو، ٻيو گهمن راتا ڏينهن
بُلي خان بُڌيءَ تي مَهند وسايا مينهن
پوءِ ڪُنڊيون نيندا ڪيئن، جنهن جون وٹون وٹاٹن ڀ.

جمالين ٻڌي ڪوشش ڪئي تہ بُلي جون مينهون هڻون،
جيڪي سڄيون چرنديون هيون.

جمالين سندي راڄ ڀ ڪا جا چورچوڙ
آيا ڄاڄي جام بُلي جا سڄا مَ ڇڏ ڏور
مينهون چرن مور، مانجهي مير بُلي جون.

—

بُلي جي پائرن جي ڪندو، ڪونہ ڪَچي
نوحائي ننگ تي اچي ٻيڻو مرد سَچي
لوهُو ۾ رَچي لال ٿيا، جئن ڪُهنبي لاڪ رَچي
پوءِ جن جي ساڪ سچي، سي مري سور شهيد ٿيا.

بُلي واري ٻُڌي تي پنج قبرون آهن: ٽن ٽن پائرن جون، بلي، علي خان ۽ جهنڊي جون، چوٽين سائينداد جي ۽ پنجين عرضي جي.

Gul Hayat Institute

ا۔ ماڻهن ۽ قومن ۽ قبيلن جي ڏالن جي فهرست

الف

آدم پير ۸۰
آدم ڏکي حماتي ۲۵۳-۲۵۴
آدم خان ۳۲۷
آدو آرا دين ۳۴۶-۳۴۷، ۳۴۹
آرادين (راج) ۳۴۶
آري (برفت گهر) ۲۶۲
آري هوتا (جوکيا) ۴۳۸
آري جاکرو ۱۲۱-۱۲۲
آري جوکيو ۴۳۹
آريسر ۳۴-ن
آريسر (قبيلو) ۳۴-ر
آسوجي ۱۳۹
آسو رام ۴۴، ۴۶
آسو لنگهو ۱۲۲
آسيو ڏاڏي ۴۱۰
آغا اسمٰعيل شاه ۲۲۷
آلادين (= عالادين) ۱۷۰
آوت (= آوتراء)
آوتراء منشي ۳۷۲، ۳۸۵-۳۸۷
ابراهيم ساڪاڻي (جوکيو) ۱۳۵
ابڙا ۵۷
ابڙا (سما) ۲
ابڙو سردار ۷
ابڙو سمو ۱، ۴، ۲۷۵
آبل ماڪاڻي (حر) ۴۳۴
آبن لنجو ۲۸۲-۲۸۳
آترم (= "اوترم")
آتمي، اتموسي ۲۱۸-۲۲۰، ۲۲۲-۲۲۴-۲۲۵
آتوال ۵۷
اجمالي (نگامرا سردار) ۱۲۹
احسان علي شاه شاعر ۳۷۵-۳۷۶
احمد ۴۴۰
احمد چانڊيو ۲۰۱
احمد خان ۱۷۷، ۱۹۵
احمد خان ٽالپر ۳۲۱
احمد خان مڪسي ۱۶۱، ۱۶۴-۱۶۵، ۱۶۸، ۱۷۳-۱۷۴، ۱۸۲-۱۸۳
احمد زئي (قلات جا خان) ۱۵
احمد شاه قلندر ۲۹۷-۲۹۸
اڊيسنگهوڻجاڻي سوڊيو ۱، ۴۰۰-۴۰۲، ۴۰۴-۴۰۷، ۴۰۹
ارباب سائينداد پرڙو ۲۱۴
ارجن راء چنو ۳۴-ه، ۳۴-د، ۳۴-ڪ

Gul Hayat Institute

ارشون ۱–۲، ۶، ۲۵، ۲۰۶
اسٽيل (انگريز آفيسر) ۴۲۰
اسحاق محمد لاشاري ۳۰۹
اسمعيل ۲۲۶
اسمعيل پنهور ۲۷۸–۲۷۹
اسمعيل خان بروهي ۴۷
اسير ۵۷
اعظم ۷
افغان ۲۱۶، ۲۲۶–۲۲۸، ۳۵۲
اقبال شيدي ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۵
اکبر بادشاه ۲۵، ۲۹–۳۰
آکا نوڊا ۴۰۴
اکيراڄ ٺڪر ۴۰۵
البيت (آتمين جو اڳواڻ) ۲۲۱
التاز ۴۹
الله بخش بالاڑي سگهڙ ۸۴، ۹۶، ۱۲۲، ۲۴۴، ۲۵۱–۲۵۲، ۲۷۷
الله بخش پيروزائي (لغاري) ۳۴۵
الله بخش خان چانڊيو ۱۶۳، ۱۸۳، ۱۸۶
الله بخش لاشاري سگهڙ ۳۹۲
الله ڈنو (احدي پهلوان) ۸۰
الله ڏيو ڪيو ۸۶
الله داد ۶۳، ۹۶–۹۷
الهداد برڙو ۲۱۳، ۲۱۵
الهداد پنهل ۲۴۹–۲۵۱، ۲۵۳–۲۵۵
الهداد ڪرمتي شاعر ۲۲۰–۲۲۲، ۲۸۷، ۲۸۸
الهداد مهمت جوڪيو ۲۶۳–۲۶۴
الهڏنو هديه ۴۵۲
الهرڪيو ليوهار (ميرن طرفان ڪراچي جو محافظ) ۲۲۰، ۲۲۲
الهرڪيو ناريجو (جمعدار ڪوڙي ناريجي جو پٽ) ۳۸۶
الهورايو ناريجو ۳۸۶
الهيار ۲–۳، ۹–۱۰
الهيار بگهيار ۲۷۰–۲۷۱
الهيار خان شر ۳۵۰
الياس ڏيپو ۱۴۷، ۱۵۴، ۱۵۶
الياس لنجو ۲۸۲–۲۸۳
امام بخش سنجراڻي (حر) ۴۳۴
اميد علي ۳۲۶
اميد علي خان پوتائي ۲۴۴
اميد علي چانڊيو ۴۱۱
اميري (پادر جو زميندار) ۴۷
انڍو مگهار شاعر ۳۹۲
آنڙ ۵۷
آنڙ سردار ۳۹۵
آنڙاڻي ۹۸
آنس پلي ۱۵۴

Gul Hayat Institute

انگریز ۳۵۲، ۳۵۴–۳۵۷، ۳۶۵–۳۷۹، ۳۸۵–۳۸۷، ۳۹۰–۴۰۱، ۴۰۳–۴۰۴، ۴۰۶، ۴۰۸–۴۲۰، ۴۲۴، ۴۲۵–۴۲۹، ۴۳۵–۴۳۸، ۴۴۱–۴۴۲، ۴۴۶، ۴۴۹، ۴۵۲

آنو راء جوکیو ۱۰۶، ۱۰۸، ۲۴۸

اوان (= اعوان) ۵۷

او باهیو برفت ۲۴۷، ۲۵۰

اوتا جاکرا ۸۶

اوتم (میجر) ۳۶۵–۳۶۷، ۳۷۰

اوداتا ۵۷

اوردو ۱۰۷

اورنگزیب ۲، ۹، ۸۹

اوشو ۱۵۸

ب

بابّو حملاتي ۸۴–۸۶

بادل جوکیو ۴۳۹

باد محمد شاه سنگتراش ۲۷۶

بادپن ۹۷

باراتي (بارن جا) ۴۴۰

بارن جوکیو ۱۲۱

بارن دستي ۳۵۰–۳۵۱

بازوئي ۴۴۷

باگراتي ۲۲۷، ۳۲۰، ۳۷۸

باگو ۳۲۸

باگو پنهور ۴۴۰

بالاچ خان ترک ۳۹۲

بنوراتي چانگ ۲۹۷–۲۹۸

بجار جوکیو (= چار بجار)

بجار (گبول) ۱۰۷

بجاراتي (= چاکر جوکیو)

بجير ۱۵۸

بچل شاه (؟) ۳۳۰

بچل ساکاتي (جوکیو) ۱۳۵

بچو خاصخيلي، حر (بچو بادشاه) ۱۱۶–۱۱۸، ۱۲۱، ۱۲۳، ۴۲۹، ۴۳۵

بچو کور ۳۹۲

بچو لنڈو لوتاتي ۴۴۱–۴۴۲

بچو وڈو لوتاتي ۴۴۱–۴۴۲

بخش دستي ۳۵۰–۳۵۱

بخشو ۴۵

بدوا (قبيلو) ۳۴–الف، ۳۴–ب

بدار (پنري جو پيءُ) ۳۴–ل، ۳۴–ک، ۷۰

بدار (پاڑو) ۳۴ الف–۳۴–ب

بدار (پنرو) ۳۴–ح

بداماتي (بلّو کوسو) ۷۰

بداماتي پنرو ۳۴–ج، ۳۴–ه، ۳۴–و، ۳۴–ز، ۳۴–ح، ۳۴–ط، ۳۴–ک

بداتي (بلّو کوسو) ۵۷، ۷۲

بداتي (کوسن جو پاڑو) ۶۶

براد بنديچو ۶۸–۶۹

Gul Hayat Institute

براهمر گهنبارو (سگهڑ، لنگهو) ۹۵۰–۹۹، ۱۲۱، ۲۵۹، ۲۶۸، ۲۷۰
براهي (= بروهي) ۹۸، ۱۰۱
برفت ۱۴۱، ۱۴۹، ۷۹، ۸۲–۸۳، ۹۱–۹۵، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۱۹–۱۲۱، ۱۳۴، ۲۴۷، ۲۵۲، ۲۵۵، ۲۵۷–۲۵۸، ۲۶۲، ۲۶۷–۲۶۸، ۲۷۴–۲۷۵، ۲۷۷
برفت ملک ۹۶، ۲۴۷، ۳۸۸
براهمر (گبول) ۴۰۵
براهمر منڈو (گرمتي شاعر) ۴۳۸–۴۳۹
بروهي ۴۸، ۵۰، ۵۸–۵۹، ۶۱–۶۲، ۶۷، ۹۳، ۹۸، ۱۶۲–۱۶۳، ۳۵۵، ۳۶۰
بروهي (میرعبدالله خان) ۶۴۵
بزدي ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۷۶–۱۷۷، ۱۷۹–۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۸، ۱۹۷، ۲۰۱
بشک دستي (= بخش دستي)
بکر شاعر ۲۴۵۲
بکر بروهي ۶۹
بکراڻي گبا ۱۳۲
بکرخان لاشاري ۴۵۵–۴۵۶، ۴۵۸
بکرگڏو (شاعر) ۲۴۵۱–۲۴۵۲، ۲۶۵
بکڙو (بکرخان لاشاري) ۴۵۸
بگهياڙ (گرمتي) ۱۳۰، ۲۶۹، ۲۷۰
بلدي ۵۷
بلوکوسو (بداڻي) ۶۶–۷۴۵
بلوچ ۲، ۲۵، ۲۷، ۴۵۷، ۵۷، ۱۰۱، ۱۱۴، ۱۷۳، ۲۰۴، ۲۰۶، ۳۱۶، ۳۱۸، ۳۲۰، ۳۳۱، ۳۷۰، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۱۱
بلوچ خان خاناڻي ڏالپور ۳۹۲
بليلاڻي (کوسا) ۴۰۸
بنبا بگهياڙ ۱۳۱–۱۳۲، ۱۳۷
بندیچا (جوکيا) ۲۷۳، ۴۳۸–۴۳۹
بنگل جوکيو ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۵
بنگو خان ۴۵۰
بوداڻي ۳۴۵۶
بودلو شيه ۳۱۱، ۳۱۴
بوزدار ۳۲۱
بُولو (بُلو بداڻي) ۷۰
بُولو (دودو) ۱۲۱–۱۲۳
بُولو (کيهر) ۱۴۵۳
بُوهڙ ۳۲۱، ۳۲۵
بهادر ۳۲۶–۳۲۷
بهادر خان کوکر ۲۲۷
بهادرخان پرگڙي ۳۴۵۲
بهار خان امراڻي ۴۵۷
بهارو (شاه بهارو سپهسالار) ۹۳
بهاول خان، نواب ۳۵۰
بهر (بهڙ؟ قبيلو) ۵۷
بهرام (میر بهرام خان) ۷۶
بهرام ۱۹۷

Gul Hayat Institute

بهرام خان جمالي ۲۰۳-۲۰۴
بيبان لور (ولايي ڏجاڻي) ۲۹۵
بيگ ۵۷، ۱۲۳
بيگائي (جوڪيا) ۴۰۹
بيگ (جوڪيو) ۸۰، ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۵
بيگ گدو شاعر ۱۳۲، ۱۳۶
بيمت (ذات) ۵۷

پ

پاڙيا (برفتن جو راڄ) ۱۰۱
پاڙو ۱۲۴
پاگهي (چامر مالي جي ڏيڃ) ۱۷-۲۱، ۲۳
پير (پاگهي جو پانهو) ۲۰-۲۱
پيراڻي ملڪ ۱۱۲، ۲۷۵
پٺ (قوم) ۲۱۰-۲۱۳، ۲۱۵
پڏو برفت ۴۰۱
پرا ۱۱، ۱۲، ۳۶، ۹۳، ۱۰۱-۱۰۳
پرڙا ۲۱۲-۲۱۵
پروچ ۷۹، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۶۵، ۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۸، ۲۰۱، ۲۰۸، ۲۷۴، ۳۱۲، ۳۳۳، ۳۸۱، ۴۰۵-۴۰۷، ۴۰۹
پگهو دستي ۳۵۰
پوتو جاموت ۲۱۸
پهروٽيا (حر) ۲۱۶، ۲۱۸-۲۲۰، ۴۰۲، ۴۳۰

پيرو چارڻ (شاعر) ۱۵۷، ۱۵۹، ۲۷۸، ۲۸۰
پيرو خان (ڪوڪر) ۳۲۴
پيرو چالڀيو ۳۳۱، ۳۳۳

ٽ

ٽينجڻ (لنجو) ۲۸۲-۲۸۳

پ

پاٽنجر (ڪرنل) ۳۶۵-۳۶۶
پار پيو شاعر ۲۱۸
پارپيو ۴۰۰
پارو ۱۹۶، ۱۹۸-۱۹۹
پارو نوحاڻي ۷۰
پالاري ۸۴-۸۶، ۹۷، ۱۲۵
پانڊي ڪبير شاعر ۲۳۸-۳۳۹
پانڊي ڪبير ۴۰۶-۴۰۷، ۴۰۹
پاهڙ خان (لس پيلي جو حاڪر) ۱۱۴-۱۱۵
پيي پوٽا رونجها ۱۱، ۱۳
پٽاڻي ۵۷، ۳۹۸
پٺان ۳۲، ۳۱۷، ۳۵۳، ۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۲، ۳۹۸، ۴۱۲
پٺان (شاه شجاع) ۲۳۱، ۲۳۳
پٺان پشنگي ۵۵، ۵۸
پٺائي ۱۲۴
پٺاياڻي لاشاري ۱۰۴
پير گبول ۱۱۵-۱۱۶، ۱۱۸
پراڙ (ذات جو) ۱۲۳

Gul Hayat Institute

پُرتوس ۱۱۷، ۱۳۶، ۲۲۱، ۳۵۴
پرتوي راج سمو ۱۵۲
پريو موچي ۱۰۶
پٹاھڻ (ذات جو) ۵۶، ۶۰۰
پلي (چامھالي جو پٽ) ۱۸-۲۰، ۲۳، ۶۰
پليو خان ۳۰۶
پنجوڻا ۵۷۰
پنسرو بداماني ۳۰-الف، ۳۰-ج، ۳۰-د، ۳۰-و، ۳۰-ک، ۳۰-ل
پنڻ (ملڪ حملاڻي) ۸۶-۸۸
پنڻ (جو ڪپو) ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۵
پنھوار ۷۵، ۲۷۸، ۳۸۰، ۴۰۰
پوپٽ لنگھو شاعر ۱۰۸، ۱۱۰
پولجاڻي سوڍا ۱۰۱-۱۰۵، ۴۰۶
پھڙ (= پاھڙخان ملڪ) ۱۲۲
پھلاج واڻيو ۲۹۶
پھوڙ خان (= پاھڙخان) ۱۱، ۱۳
پيارو مڪسي ۵۵۵-۵۵۸
پير (واڻيچو وارو) ۱۶۳، ۱۸۵
پيراڻو ڪرمتي ۳۸
پيراڻو خان (جمعداو ڪوڙي تاريجي جو پاڻ) ۳۸۶
پير پرڏيهي (سيد اسحاق شاه) ۳۸۲
پير صاحب پاڳارا ۴۱۲
پير صاحب پاڳارو، حزب الله شاه (تخت ڏڻي) ۱۳-۱۷، ۴۲۷
پير صاحب پاڳارو شاه مردان شاهِ (ڪوٽ ڏڻي) ۳۰-۳۱
پير صاحب پاڳارو شاه مردان شاه ثاني ۳۵
پير صاحب پاڳارو صبغت الله شاه (اول) ۱۲
پير صاحب پاڳارو صبغت الله شاه ثاني ۳۱-۳۳، ۳۵
پير صاحب محمد راشد (روضي ڏڻي) ۱۲
پير عبدالله شاه راشدي ۱۶۰
پير ملوڪ شاه ۲۹
پير محمد ڪورئين (راوي) ۱۲۰
پيرو وزير حر ۱۶-۱۸، ۲۱-۲۲، ۲۷-۳۰، ۳۵
پيروز ڪرمتي ۲۰۱-۲۰۲، ۲۶۸
پيروز لغاري ۳۰۵-۳۰۷، ۳۰۹
پيروزاڻي (لغاري) ۳۰۶
پيروز شاه (مزاراڻي چانگ) ۲۸۶، ۲۹۷-۲۹۹
پينگھر ۱۰۷

پ

پاراڻي ڪوسو ۱۰۱-۱۰۲
پاڳت ۵۵

Gul Hayat Institute

پتڑ ۵۷
پٹا ۵۷
پٹي ۵۷، ۳۲۱
پرگڙي ۳۲۱، ۳۳۶، ۳۳۹–۳۴۱، ۳۷۸
پرٹو خان گبول ۲۱۹، ۲۲۲، ۲۴۴، ۲۴۱، ۲۴۵–۲۵۳
پڑج ۳۸–۳۹
پلائي (جت) ۳۰۲، ۳۰۶
پلاھ گاھو (حر) ۱۶–۴۴
پنيو (پوو) ۶۶–۴۴
پنڊ (جوکيا) ۱۱۸، ۲۴۱–۲۴۲، ۲۴۳۸
پنڊ جوکيو (مجاور) ۲۴۲
پنوار پٹوٹا (کرمتي) ۲۱۹، ۲۵۱، ۲۴۶، ۲۴۵۸
پويت سنگ ۴۰۲
پٹوت (سردار، قوم) ۲۵۵
پوت (جعفر خان پوتائي) ۲۰۸
پوتائي (سردار) ۱۸۵، ۲۰۱، ۲۴۵۷–۲۴۵۸
پوت مگسي ۲۰۳–۲۰۵
پوچراج، کيھر ۱۴۳
پيڈا ۵۷
پيل ۴۰۶
پيمجي (ساڙيجو) ۱۳۹–۱۴۰

ت

ٹاجو نوحاڻي ۳۴۰
تاجو دل شاعر ۴۰۲، ۴۰۴، ۴۰۶–۴۰۷، ۴۱۸، ۴۲۹
ٹالي جت ۳۰۹
تراب (عبدالکريم) ۳۴
ترخان ۱–۲، ۶، ۲۵، ۳۱
ترک ۳۲
ٹروت (ٹرپارکر جو ڊپٹي کمشنر) ۴۰۱–۴۰۷، ۴۲۹
ٹڪو (ٹيھر پاڙي جو وڏو) ۱۱۱
ٹڪو (بجار جو کيي جو پاءُ) ۱۳۳–۱۳۴
ٹڪيو چانگ (حر) ۱۶، ۴۲۷
ٹنڪڻي گبول ۱۰۶
ٹيجو مٹاڻي (جت) ۳۰۳
تيمور شاھ ۲۱۶–۲۱۷
تيموري ترک (شاھ شجاع جو لشکر) ۲۳۶

ٹ

ٹانھر (کرمتي) ۱۱۵–۱۱۷
ٹوھر ۷۰
ٹوھر گبو شاعر ۱۱۴–۱۱۵، ۱۱۷
ٹھر ۸۶
ٹيبا ۱۴۷، ۱۵۴

ث

ثالپر (ٹالپور) ۵۹

Gul Hayat Institute

ٽالپور ۱۵۱–۱۵۳، ۲۱۶–۲۲۱، ۲۲۶–۲۲۷، ۲۳۷، ۲۴۶، ۲۸۲، ۳۰۹–۳۱۰، ۳۱۳، ۳۶۹، ۳۷۸، ۳۸۰، ۴۰۸، ۴۱۳، ۴۲۹

ٽلو چانڊيو ۲۰۱

ٽلو خان ۱۸۲

ٽوڻندا (گبول) ۷۷

ٽيپر (جوکيا) ۱۰۱، ۱۰۶–۱۰۷، ۱۱۱–۱۱۲، ۱۱۸، ۲۷۴

ث

ٹارو (ميرَ) ۳۲۲–۳۲۸، ۳۲۹

ٹارو چانڊيو ۳۳۳–۳۳۴، ۳۳۸

ٹٻيار جت ۳۰۲، ۳۰۴

ٹکر ۲۱، ۱۰۶، ۴۰۶

ٹکر هندو ۲۸۲

ٹکراڻي (سوڍو ڪلاڻي) ۲۶۵

ٹکراڻي (ٹکر خان جو پوٽو) ۲۶۹

ٹکر خان بگهياڙ (ڪرمتي)

ج ۲۶۶، ۲۶۹–۲۷۰

ث

ثابت-علي شاه شاعر ۳۷۵

ج

جاداڻا ۳۲۰

جاڙو پُرو ۳۶

جاڙو گبرو ۴۵۲–۴۵۳

جاڙيجا ۷۹

جاڙيجا (دودا) ۸۳، ۸۵

جاڙيجا سما ۱۳۹

جاڪرا ۸۳–۸۴، ۸۶، ۹۹، ۱۰۶، ۱۰۹–۱۱۰، ۱۱۷، ۱۲۱–۱۲۳، ۱۲۶

جان محمد خان لون ۴۰۴

جانڊو ۹۸

جانوري ۵۷

جاني بيگ ترخان ۳۰–۳۱

جاني غلاماڻي (نوحاڻي) ۳۳۴

جاني لنجو (سخي) ۴۰۴

جت ۷، ۵۷، ۹۹، ۱۲۱–۱۲۲، ۱۳۹، ۲۸۵، ۲۸۷–۲۹۴، ۲۹۶–۳۰۲، ۳۰۴، ۳۰۹–۳۱۱، ۳۱۴، ۳۲۱

جتوئي ۵۷، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۸۸، ۱۹۸، ۲۰۹–۲۱۰، ۳۷۸

جج ۵۷

جروار ۵۹، ۲۹۳

جڙ جولڻ (پوٽو) ۲۱۹

جڙيو خاصخيلي (حر) ۴۳۴

جسوت ۳۲۳

جعفر ڪليري ۳۲۰، ۳۲۴

جعفر خان لوحاڻي ۳۳۵–۳۳۶، ۳۴۰

جعفر خان پوتاڻي ۲۰۸، ۲۱۷

جعفر خان مري ۳۹۱

جعفر خان ڪلوئي ۳۲۸

جعفر خان لغاري ۳۴۹–۳۵۹، ۳۹۷

Gul Hayat Institute

جعفر کوسو ۷۶
جعفر گبول شاعر ۴۵۲
جکرا ۲۱، ۵۹
جکرو ۲۰–۲۱، ۲۳
جلالاڻي ۳۲۰
جلال کٹي ۶۱–۶۳
جلال خان مري ۲۲۷
جلاب ۴۵۰، ۴۵۶
جلب (ذات) ۱۶۳، ۱۸۸، ۱۹۸
جلباڻي ۱۶۰، ۲۲۷
جمال خان لاشاري ۲۲۴–۲۲۵
جمالي ۵۷، ۶۶–۶۷، ۱۱۶، ۱۶۰–۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۶– ۱۶۹، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۸۸، ۲۰۳–۲۰۶، ۲۱۲، ۲۸۷، ۲۸۸–۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۷، ۳۰۴–۳۰۶، ۳۲۰، ۳۲۶، ۳۳۲، ۳۸۳
جمالي (مسمّو) ۳۰۵
جمچما سلطان ۴۵۷
جمع خان (معمار) ۳۰۱
جمعو پرڙو ۲۱۲–۲۱۴
جمعو جتوئي ۲۰۹–۲۱۱
جن چارڻ (شاعر) ۴۸–۴۹، ۵۲– ۵۳، ۶۱–۶۳
جنگو خان جمالي ۶۶–۶۷، ۷۰–۷۲
جنگي خان بڑفت ۹۴–۹۵
جنگي خان ڈيوڙاڻي پُرو ۸۲
جوکيا ۸۲، ۸۷–۹۰، ۹۲–۹۸– ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۱۱، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۸–۱۲۹، ۱۳۱– ۱۳۳–۱۳۵، ۱۳۷، ۲۳۹، ۲۴۱–۲۴۳، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۵–۲۵۶، ۲۵۸–۲۶۰، ۲۶۴–۲۶۷، ۲۷۲–۲۷۵، ۲۳۸، ۴۵۷، ۴۵۰
جولا سنگ ۳۹۴، ۴۱۲، ۴۱۷، ۴۱۹، ۴۲۲–۴۲۳، ۴۲۶–۴۲۷، ۴۳۰
جولڻ چاکرو ۲۱۰
جولو (= جولا سنگ)
جوڙو ۲۰–۲۱، ۲۳–۲۴
جوڻيجا ۲۰۱
جويا ۵۷، ۳۲۱
جهان خان پرگڑي ۳۳۱–۳۴۱
جهان خان لغاري ۳۲۵
جهان خان مري ۲۲۷، ۲۲۹
جهوڻ جيهو (نالو) ۲۰–۲۱، ۲۳
جهيجا ۲۱
جيجڑي (هميرجي ڏيءَ) ۱۷، ۲۰
جيسر راو ماچي ۱، ۶
جيشمي (آتومي) ۲۲۳
چپلاڻي ۱۸۶
چيکب صاحب ۳۵۶، ۳۶۲

Gul Hayat Institute

جيوڻ خان پتافي ۲۲۰
جيوو لاکاڻي ۳۱۰-۳۱۱
جيئند ۱۲۳
جيئند خان (منڌير لاشاري) ۱۰۴-۱۰۵، ۲۴۳
جيئو نوتياڻي (کرستي) ۲۳۸-۲۴۰
جيئو ۳۲۶

ج

جام ۸۷
جام (جامن جي اوڙک) ۲۷۳
جاماڻي جوکيا ۵۶۴
جام بجار (جوکيو) ۸۸-۹۳، ۹۵-۱۰۲، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۱، ۱۱۹-۱۲۲، ۱۲۸، ۱۳۷-۱۳۴، ۱۳۵-۱۴۱، ۲۲۰، ۲۳۷-۲۳۸، ۲۴۹-۲۵۸، ۲۶۸-۲۷۲، ۲۷۶
جام جت ۲۸۷
جام جکرو ۲۰
جام دينار ۱۳
جام ڈيسر ۱۴۱-۱۴۲
جام صديق لياڻي ۱۴
جام عالي ۱۰۲، ۱۴۹-۱۵، ۹۱، ۹۶
جام عالي وڏو ۹۲، ۱۱-۹۳
جام عالي کٹوريو ۸۲، ۱۰۰
جام کريرداد جوکيو ۱۲۸-۱۳۰
جام لاسي ۱۲۰
جام مريد (جوکيو) ۸۹، ۱۲۸
جام مهر علي جوکيو ۲۲۰-۲۲۲، ۳۸۸
جام مير خان (پهريون) ۱۲، ۲۱۸
جام نندو (جام نظام الدين) ۲، ۷، ۲۵، ۵۹، ۲۰۶
جام نندو ٽالپور ۵۹
جام هالو ۱۷-۱۸، ۲۲-۲۴

جهم

جهونجهار حماڻي ۸۳
جهنڈو کوسو ۷۰، ۷۳-۷۴
جهنجهڻ ۵۷
جهراڻي پرڻا ۲۱۳-۲۱۴
جيئندوخان کوسو ۳۴-۴

چ

چاچڙ ٽانوري (حر) ۵۳۴
چارلس نيپئر ۳۶۵-۳۶۸، ۳۷۰-۳۷۲، ۳۷۵، ۵۰۰
چارڻ ۳، ۵۲، ۵۳، ۲۱۶، ۳۲۲
چاکراڻي ۳۷۷-۳۷۸
چاکراڻي مير ۳۸۴
چاکر پيءَ (= جام بجار جوکيو) ۹۹
چاکر جوکيو ۵۵، ۱۰۰، ۱۰۴-۱۰۶، ۱۲۰، ۲۳۸، ۲۴۱-۲۴۲، ۲۵۹-۲۶۷، ۳۲۶، ۳۳۹-۳۴۴، ۳۴۵

Gul Hayat Institute

چاکر (کچراڻي بروهي) ۶۸
چاڏيا ۲۰، ۵۹، ۱۵۰، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۲–۱۶۳، ۱۷۵–۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۸۷، ۱۹۰، ۱۹۳–۱۹۸، ۲۰۰–۲۰۱، ۲۰۶–۲۰۷، ۳۲۱، ۳۳۴، ۳۳۸، ۴۰۸
چانڊيو (سردار) ۱۸۶، ۲۰۰، ۳۸۸
چانگ ۲۸۵، ۲۸۷–۲۹۰، ۲۹۶، ۳۰۱–۳۰۶، ۳۶۰، ۳۷۵، ۳۷۸، ۳۸۲
چاليها ۱۵۶، ۱۵۶
چڱو برفت ۲۵۳–۲۵۵، ۲۵۶
چڱو جت شاعر ۲۸۵، ۲۹۰، ۲۹۹–۳۰۳، ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۱۱
چمار ۳۱۴
چمل لهراڻي ۲۵۲
چنا، چناڻي ۱–۲، ۵–۶، ۳۴ (الف، ب، ج، هـ، ي)، ۵۲
چنجي ۵۹
چنڙ ۵۹
چنيسر سورو ۸۶
چنيسر سومرو ۱۷۰، ۱۷۱

ح

چٽو ۳۱۹، ۳۲۴
چٽا (مهر) ۲۸۱
چٽو بگهياڙ ۱۳۷
چٽو غلاميڻي ۱۳۲
چٽو منداڻي ۱۳۱–۱۳۲
چڇر ۱۵۱
چلگري ۳۷۸
چورا (برفت) ۲۵۰، ۲۵۲

ح

حاجي ۴۳۹
حاجي (رونجهو) ۱۳
حاجي گبول ۴۴۵–۴۴۵
حاجي امام بخش بداڻي مري ۴۲۲
حاجي اسمعيل بنديجو ڪرمتي ۶۱، ۲۴۴
حاجي بگهياڙ ۱۳۰
حاجي پير محمد (راوي) ۴۴۶
حاجي جاڪرو ۱۲۵
حاجي خان ۵۵
حاجي دريائهي ۴۴۶–۴۴۷
حاجي سرماڻ خان بگهياڙ ۱۰۶، ۱۳۷، ۱۴۱، ۲۵۹، ۲۸۵
حاجي سنگر ۱۱
حاجي شير محمد نظاماڻي ۳۹۲
حاجي صوپو پرو ۲۱۸
حاجي عبدالرحيم شاه ۲۷۶
حاجي فقير ڏاڏي ۲۰۷
حاجي ڪرميي پٽوٽو ۲۱۹، ۲۹۰
حاجي محمد سوڍو بگهياڙ ۷۸، ۱۰۶، ۱۳۵، ۱۴۱، ۲۱۸، ۲۴۴

Gul Hayat Institute

حاجي ميران چانگ ۲۹۴
حاجي ناهڙ چانگ ۲۸۵، ۲۹۴
حاصل ساکاڻي (جوکيو) ۱۳۵
حامد خان ولد ۶۶، ۷۰، ۷۷، ۲۵۹، ۲۷۱، ۲۸۸، ۲۹۳، ۴۰۶
حُر ۱۲، ۱۵، ۱۷، ۱۸–۲۰، ۲۱، ۲۳–۲۶، ۲۸، ۳۲، ۳۳۴–۳۳۵
حر جماعت ۳۳۰
حسن ۳۰۱
حسن خان پر گڙي ۳۰۲
حسن چانگ ۲۹۷
حسن علي شاه ۳۰۵
حسڻ جاکرو ۱۰۶–۱۰۷، ۱۱۰
حسڻ بگهياڙ ۲۶۹
حسڻ جت ۵۴
حسڻ راجواڻي (ڪرمتي) ۳۵۲
حسين بخش ٻڌ ۲۱۳، ۲۱۵
حسين چاڻ شاعر ۱، ۳، ۵
حسين شودو ۸۶
حسين گبرو ۳۰۵
حماتي ۱۲۵، ۲۷۴
حمر ڍوو ۳۰۶، ۳۰۴، ۳۵۰
حمر (مروڻو ڪرمتي) ۲۷۲
حمر (ملکاڻي سردار) ۳۰۵
حمراڻي ملک ۳۰۲، ۳۰۶
حمر حماتي ۲۵۳
جمرڪ (حملاڻي) ۱۰۲
حمر لنگهو ۶۹
حمزائي (ڪرمتي) ۲۷۵–۲۷۶
حمزائي جوکيو ۳۳۸–۳۳۹
حمزو ۳۰۱
حمزو جوکيو سگهڙ ۲۱۹، ۲۵۹، ۲۷۱
حملاڻي (برفت) ۷۴–۷۵، ۹۴، ۱۰۱–۱۰۲، ۲۰۴، ۲۰۷، ۲۰۹–۲۷۷، ۲۵۰
حمل جت ۳۰۲
حملڪ (حملاڻي برفت) ۹۴
حيات خان ۳۲۶
حيدر ۳۲۶
حيدر (ڍنهور) ۳۴ ب، ۷۵
حيدر (ملڪ ڪرمتي) ۱۱۶
حيدر سحاقاڻي (نوحاڻي) ۳۳۴–۳۳۵

خ

خاصخيلي ۳۰۶
خان (قلات جا) ۹۲، ۳۵۲
خاناڻي ۳۷۸
خان خانان ۲۹–۳۰، ۳۲–۳۳
خالقڈنو ڀاڙو ۱۲۵
خالقڈنو حماتي ۱۲۴
خان محمد (ڍنهور) ۲۷۸–۲۸۰
خان محمد (مري) ۳۷۴
خان محمد (مير) ۳۸۰

Gul Hayat Institute

خان محمود خان
(قلات جو والي) ۲۰۳-۲۰۴
خانڻ گاهو ۱۵۷
خدا بخش(لغاري) ۳۵۶-۳۵۷، ۳۵۹
خدا يار خان (=ميان نور محمد) ۵۹
خسرو بيگ ۳۶۷
خشڪ ۳۹۸
خضر ۳۲۶
خليفو صابر ۲۸۲
خليفو غلام نبي
(حر جماعت جو باني) ۱۳۵
خليفو گل محمد ۲۸۲
خليفو نبي بخش ۲۳۰
خميسو وساڻ (حر) ۱۵۷
خواجا ۱۵۷، ۱۶۱-۱۶۲
خواجه گل محمد (لنواري وارو) ۱۵۶
خيرمحمد خان چانڊيو ۲۰۶، ۲۸۷
خيرمحمد سُکهڙ ۱۵۷
خيرو (کلهوڙن جو سالار) ۵۹
خيرو خان لغاري ۳۲۵
خيرو خان جمالي ۳۲۶

د

دادو ۶۱، ۶۳
داد و (کلهوڙن جو سالار) ۵۹
دائودپوٽو، ڈاڪٽر شمس العلماء ۱۵۵
دائود خان (چانڊيو) ۲۰۱
دائود خان مري ۳۹۱
دائيد (برفت سردار) ۱۵۱
د تسگر (سامي) ۱۴۹-۱۵۰
درگاهي فقير ۲۲
دره نوحاڻي ۳۳۱-۳۳۳، ۳۳۹
دوهه خان (=دريا خان) ۷
دريا خان ۲، ۷، ۲۵، ۳۹
دريا خان (برفت اگواڻ) ۹۲-۹۵، ۹۹-۱۰۲
دريا خان (جت) ۲۹۱
دريا خان (سپه سالار) ۲۰۶
دريا خان جوڪيو ۲۲۰-۲۲۳
دريا خان حملاڻي ۲۴۶
دريا خان لغاري ۳۹۷
دريا خان نظاماڻي ۲۲۹
درياهي (پوو) ۱۳۲، ۱۳۶، ۱۵۰
دريس پُرو ۱۲، ۱۵-۱۶
دستي ۱۸۲، ۳۵۰
دعواڻي چانڊيا ۲۰۴
دل ۶۰، ۲۸۲، ۳۲۱
دلدار جت ۲۸۶-۲۸۷، ۲۹۵، ۳۰۵-۳۰۶
دلدار هالاڻي (ميناڻي جت) ۳۰۱
دلُو ۳۲۹
دودا ۱۲۰-۱۲۳، ۱۲۵
دوداڻي ۱۲۳
دودو ۲۲۴، ۳۲۶، ۱۵۰
دودو (=مير نصير خان
بروهي) ۳۶۱-۳۶۳

Gul Hayat Institute

دودو خان (پنهور) ۲۷۸
دودو زنگيجو سگهڙ ۲۸۹
دودوسومرو ۴-۵، ۱۷۰، ۱۷۵
دودو کوري (حر) ۴۳۵
دورو ۱۰۷
دورو (کرمتي) ۱۳۰، ۲۷۲
دوست محمد خان (کابلي) ۳۵۲-۳۵۳، ۳۵۵-۳۵۶، ۳۵۸-۳۵۹، ۳۶۲
دوسو چانگ ۴۱۶
دولت ٺوحاڻي ۳۳۱-۳۳۳، ۳۳۶، ۳۳۹
ڏيگي (برفت) ۹۲-۹۵، ۹۷، ۱۰۱
دينار گونگو ۱۱
دينار جمالي ۲۸۷، ۲۹۶-۲۹۷، ۳۰۱، ۳۰۳
ديناري ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۸۸، ۱۹۸
دين محمد شر ۳۵۰-۳۵۱
دين محمد چارڻ ۲، ۵، ۱۰۷، ۱۵۷، ۲۱۶، ۳۱۵
ڏينو خاصخيلي ۳۱۶

ڙ

ڙگاڻو خان مري ۲۲۷
ڙڻي ڏنو (جوکيو) ۱۳۵
ڙيڻا (قبيلو) ۲۳۸

ڏ

ڏپرو ڏاڏي ۴۱۰
ڏاتو چانگ ۲۹۹، ۳۲۷
ڏاتو ڏڏي ۱۷۹
ڏتو پتي ۳۲۷
ڏتو جمالي ۳۲۳
ڏورنگيو ڏاڏي ۴۱۰
ڏونگر (قبيلو) ۵۷
ڏهر ۵۷
ڏهوت ۵۷
ڏياچ ۱۰۸، ۲۳۰
ڏيڏو ۵۲
ڏيرا ۵۷
ڏيرو ۲۰-۲۱، ۲۳
ڏيسر ۴۸۹-۴۵۰
ڏيسر (کرمتي) ۲۴۲
ڏيسر حملاڻي ۴۴۷
ڏيوڙو ڀرو ۴۴۰
ڏيوڙو (نوتاڻي) ۱۱۴
ڏيڻا سورا ۸۳، ۸۶
ڏيڻو مل (ڪاردار) ۴۰۱-۴۰۳

ب

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۴۹، ۶۱، ۳۵۰

ي

ڊارا (جوکيا) ۱۰۴-۱۰۵، ۲۴۳
ڊاڳڙا (جوکيا) ۲۷۳
ڊيلا (جوکيا) ۲۷۳

Gul Hayat Institute

ڏ

ڏوالفقار علي شاه سيد ۳۸۲

ر

راجپوت ۴۰۶

راڄڙ ۳۴–م، ۱۵۲

راڄسين پوٽا (دَل) ۲۸۲–۲۸۳

راڄسين سومراڻي ۲۸۲

راڄ ملک ۱۰۸

راڄواڻي (ڪرمتي) ۵۲م

راڏا (جت) ۲۸۶–۲۸۷

راڏا ملک ۱۱۲، ۲۰۴م، ۲۶۲، ۳۰۲

راڏو (جت سردار) ۲۸۶

راڏو (شيرخان جت) ۲۸۹، ۳۰۴م، ۳۰۶

راڏو (شاهاڻي) ۶۶، ۷۱

راڏو ملهيراڻي ۲۶۹

راڏو ملڪاڻي (جتن جو وڏو) ۲۹۰

راشدي خاندان ۱۶۰

رامڻ ٽالپور ۱۵۰۱–۲۵۲

رامڻ رامڻ (نوحاڻي) ۳۳۲–۳۳۴م، ۳۳۸–۳۳۹، ۳۴۱

راڻا (راڻيپورجا) ۲۰۴م، ۲۰۸، ۲۰۹م

راڻا (ڏگامڙا) ۱۲۹

راڻو (جاڪرو) ۱۲۴م

راڻو ارجن (ڏاراجا جو) ۸۹، ۱۲۸–۱۳۱، ۱۳۳–۱۳۸، ۱۴۱، ۲۲۰، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۵۹

راڻو عبيد (ڏاراجا جو) ۱۲۹

راڻو مري (حر) ۴۳۴م

راڻو وساڻ (حر) ۴۱۷م

راڻي وڪتوريا ۴۲۰م، ۴۲۶م

راوت پٽ رحيمداد ۲۲۲

راوت خان (شاهاڻي) ۶۶

راوت راءِ ۲۸۳

راوت رڏ ۳۱۹

راوسر (قبيلو) ۵۷

راهوجاڻي ۵۱

راءِ ارجڻ (چنو) ۳م–الف

راءِ ڪنوج (چنو) ۳م–الف، ۳م–ب

راءِ گوڙجي (ڪچ جو) ۱۳۹

ربو پرڙو ۲۱۳–۲۱۴م

رپاري ۱۱۲، ۱۰۱، ۴۰۳م

رتو ۳۲۴

رجيرا (ڪرمتي) ۲۶، ۲۷۲

رحمت الله مُلين پوٽو ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۶، ۲۳۹

رحيم علي وساڻي پوٽو ۴۰۴م

رحيمداد جو ڪيو ۲۲۲، ۲۷۵

رحيمداد بروهي ۱۹۶

رحيمداد خان مري ۴۲۹م

رحيم هڪورو (حر) ۴۳۴م

رڏ ۳۲۳، ۳۲۵، ۳۲۸–۳۲۹

رستم خان (مير) ۲۶۳، ۳۸۹

رستم خان لغاري ۳۹۷

رستم خان پرڳڙي ۳۳۶–۳۳۷، ۳۴۱م

Gul Hayat Institute

رکن ٹیپو ۱۵۴
رکیو (الهه رکیو لوهار، لواب) ۲۲۳
رکیو پرگڑي ۲۳۱-۳۳۲
رند ۵۱، ۱۱۲، ۱۴۰، ۱۵۷-۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۳-۱۶۵، ۱۷۱، ۱۷۴، ۱۸۲، ۱۸۸، ۲۰۱، ۲۰۳، ۳۰۶، ۳۲۱، ۳۴۳، ۳۴۵-۳۴۶، ۳۷۸، ۴۵۲
روحا (جوکیو) ۲۷۵
روحلاڻي کوسا ۷۵
رودڑائي (بگهياڑ) ۲۶۹-۲۷۰
روهيلا ۱۶۳، ۱۸۹، ۲۲۹، ۳۵۰
روئيس (جاکرو) ۱۲۴
رهيو گبول ۱۰۷

ز

زنگياڻي بروچ ۱۲۰، ۲۰۹
زنگياڻي (چگو جت) ۳۰۷
زنگي خان (جت) ۲۹۲
زهر پوتو ۱۱۸
زئونر ۳۴۱

س

ساتلاڻي (جوکيا) ۱۱۲
سادات ۳۹۵
ساڈور مهر ۲۸۱
سالار ۱۰۳
سالار (جوکيا) ۲۷۳
سالار (دودو) ۱۲۱-۱۲۳
سالار ۲۹۰
سالار (سومرو) ۲۷۵
سامتو ۱۲۶
سامتيا ۵۷
سامي (دتگر) ۱۴۸-۱۵۳، ۱۵۵-۱۵۶، ۴۰۱، ۴۰۳
ساند (چام هالي جو پيءُ) ۱۷
سانيون گبول ۲۲۰، ۲۲۴
ساهان ۸
ساهڙ ٹيپو سگهڙ ۴۰۴
سائينداڻي (پوا) ۴۴۸
سائينداد پرڙو ۲۱۲-۲۱۳
سائينداد انڍ ۷۴، ۷۷
سائينداد نوحاڻي ۶۶-۷۰
سپر (سومرو) ۴، ۵، ۲۷۵
سپڑ چام رونجهو ۱۱
ستابو چانهيو ۱۵۲، ۱۵۶
ستار ڈنو ۱۷۷، ۲۰۴
ست پاڻي گبي ۳۶
ستيڈاڻ سوديو ۱۳۹، ۴۰۲، ۴۰۴
سجاول مري ۳۲۲
سچل سائين ۱۶۳
سچل وساڻ ۴۱۷
سچيڈنو (ملک) ۱۲۴-۱۲۵
سچيڈنو زلگياڻي ۴۳۸-۴۳۹
سحاقاڻي (اسحاقاڻي، نوحاڻي) ۳۳۴

Gul Hayat Institute

سزاج (کاتیر) ۱۶۳، ۲۰۲
سزائي ۷-۹، ۵۱، ۵۴، ۵۶، ۵۸، ۶۰، ۶۴، ۱۱۷، ۲۹۱، ۲۹۳، ۳۰۲
سزائي (جعفر خان لغاري) ۳۴۵
سزائي (چانگ ۽ جمالي) ۳۰۴، ۳۰۶
سزائي (خدابخش لغاري) ۳۴۹
سزائي (کلهوڑا) ۲، ۱۰۰
سَر ڊَو (گورنر) ۳۹۹
سرکاٹي ۵۷
سرماڻ لنجو ۲۸۲-۲۸۳
سروپيو ڊاڊي (راوي) ۱۳۹، ۴۰۷، ۴۱۰
سرياٹي (نوجاٹي) ۳۳۳، ۳۳۹
سعد خان پرگڑي ۳۲۲
سعد خان سحاناٹي (نوحاٹي) ۳۳۴، ۳۴۰
سکيرو (پاگهي جو خدمتگار) ۱۷
سکان (ماٹي) ۳۱۳
سکيو ۴۵۰، ۴۵۴
سکيو منداٹي ۴۵۶
سلطان (کلهوڑن جو سالار) ۴۹
سلطاناٹي (لاشاري) ۱۰۴
سلطان عبدالحميد (ترکي جو) ۴۱۴-۴۱۵
سما ۱-۲، ۵-۶، ۱۷، ۲۰-۲۲، ۲۵، ۳۴-مرن، ۱۰۴، ۱۴۱
سما (پيچم جا) ۱۴۲
سماراٹي چانڊيا ۲۰۱
سمڙي گبول ۲۲۰-۲۲۱، ۲۴۲
سمندو خان (افغان) ۲۲۷-۲۲۹، ۲۸۶-۲۸۸
سمو غلاماٹي (نوحاٹي) ۳۳۴
سمون ۴
سمون (ابڙيجو) ۹۳
سمهڻ رند ۴۵۲-۴۵۳
سميجا ۴۰۸
سنجراٹي (نوحاٹي) ۲۳۳
سنجراٹي چانگ ۲۹۷، ۲۹۹
سنجر چانگ ۲۹۷-۲۹۹، ۳۰۲، ۳۱۸
سنديلا ۵۷
سندي ۳۱۰
سنگر (رونجهو) ۱۳
سنگراسي ۶۰
سنگراسي سلطان ۵۵، ۵۹
سنگر شاعر ۹۹، ۲۵۵-۲۵۶
سنگهاريا ۱۰۶
سنگهار فقير (راوي) ۱۴۸
سوامي دتگر ۱۴۵-۱۴۶
سوائي ۱۰۳
سوائي (حملاٹي) ۸۵
سوڃو پٹوڏو ۲۱۹

Gul Hayat Institute

سوڍا ۳۴-۴۰، ۱۳۹، ۳۵۵، ۳۵۹، ۴۰۱-۴۰۲، ۴۰۴، ۴۰۸
سوڍاراڻا ۴۰۱
سوڍو ڪلاڻي (ڪرمتي) ۲۶۴، ۲۷۱، ۲۷۳
سوڍو (پٽ موڻيي جو) ۳۷
سوڍو راڻو ۱۴۰
سورا ۸۳-۸۵، ۲۳۸
سورينگ ۱۲۸
سومار ۱۳۱-۱۳۲، ۱۳۶-۱۳۷
سومار راجواڻي (ڪرمتي) ۴۵۲-۴۵۳
سومار ڳاهو ۴۱۷
سومار منداڻي ۱۳۷
سومرا ۱۴-۱۵، ۱۷-۱۸، ۲۰-۲۱۴
سومراڻي (اولياء) ۲۸۳
سومو پنهور ۴۱۰
سوندرو ۲۸۳
سونڍو ۳۲۶
سونڍو خان چانڊيو ۱۶۲
سهتڪ ڪبول ۴۱۵
سهڑاب چارڻ شاعر ۳۱۵-۳۱۶، ۳۴۲، ۳۲۸
سهڑاب راڄڙ (حر) ۴۳۴
سهراب سوائي ۳۲۵
سهراب گولو ۲۱۲، ۲۱۴
سهراب (منداڻي جت) ۳۱۰
سهراب لغاري ۱۸۴
سهڻي ۱۰۸
سئوتڪ (منداڻي جت) ۳۱۰
سيال ۵۷
سيد ۱۴۷-۱۴۸، ۱۵۵، ۲۴۵، ۲۶۷، ۲۷۵، ۳۸۸، ۴۴۱
سيد (راڙ جا) ۲۴۷
سيد (راڻي پور وارا) ۱۸۶
سيد احمد بُريلوي ۴۱۲، ۴۱۵
سيد اسحاق شاه (پير پرڏيهي) ۳۸۲
سيد جمال شاه (مصنف ترخان نامه) ۲۶
سيد جهنڊولو شاه درويش ۴۰۹
سيد شيرازي نئوي ۲۶۶
سيد صالح شاه ۴۵۶، ۴۵۹
سيد عالي ۲۶۴
سيد علي شيرازي ۹۰، ۲۶۰
سيد ڪاظم شاه ۲۲۸-۲۲۹
سيد محمد شاه ۳۸۳
سيد محمد ڪاظم شاه (آغا اسمعيل شاه جو پٽ) ۲۲۷، ۲۲۹
سيدي برفت (چورا پاڙي جو اڳواڻ) ۲۵۲
سيندل (ٺڪر) ۲۸۲-۲۸۳
سيندل شهداداڻي (جوڪيو) ۱۳۵
سيهر (قبيلو) ۵۷

Gul Hayat Institute

ش

شاد مان چانگ ۲۹۷-۲۹۸
شاد مان خان کپري ۳۹۲
شاد مان مري، شاعر ۴۱۸، ۴۲۲ م
۴۲۷ م - ۴۲۹ م
شادي مري، شاعر ۴۲۲ م، ۴۲۹ م
شادي خان کوسو ۴۰۸ م - ۴۱۱ م
شائو پئوئو ۲۱۹
شاهاڻي ۶۶، ۷۱ - ۷۲
شاه بدين ۳۱۳
شاه بهادر ۵۹، ۶۲-۶۳
شاه حسين ارغون ۶
شاه شجاع ۲۲۶، ۲۳۰، ۲۳۲،
۳۵۲ م - ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۵۸ -
۳۶۰، ۳۶۳
شاه علي (کلهوڙن جو سالار) ۴۹ م
شاه علي، شهلي لغاري ۳۴۵ م - ۳۴۸ م
شاه عنايت الله صوفي ۴۲ م - ۴۴ م
شاه غاصي (سيد سالار) ۳۶
شاه مردان شاه (= پير صاحب
پاڳارو)
شاهل (پرڙو) ۳۱۳
شاهلي ۵۸ - ۵۹
شاه محمد ڊوڊئي ۴۵۸ م
شاه مراد فقير ۵۶-۵۷، ۶۰
شاهو ۲۲۵
شاهو لاشاري ۱۰۵ م - ۱۰۸ م
شاهو خان (مير) ۵۸، ۳۴۳ م
شاهوڪ (قبيلو) ۱۱
شاهو منڊير (لاشاري) ۱۰۵، ۳۴۳ م
شر ۳۵۰ - ۳۵۱، ۴۵۷ م، ۴۶۱ م
شريف خان ۶
شڪرالله (= شيخ شڪرالله)
شنباڻي (لاشاري) ۱۰۴ م
شودا (برفت) ۲۷۷
شودو (برفت) ۲۷۷
شهبيگ ۹۷
شهبيگ جت (پاڙو) ۲۸۹
شهداد (مير چاڪر رند جوپٹ) ۱۱۲
شهداداڻي (تالپور) ۳۷۷ - ۳۷۸
شهداد کوسو ۷۵
شهز (ڪومتي) ۲۷۰ - ۲۷۱
شهزاد (جوڪيو) ۲۶۱ - ۲۶۲
شهواڻي ۳۷۸
شهولي ۱۸۳، ۱۸۶، ۱۹۲
شهولي خان (چانڊيو) ۱۶۲
شيخ جهان ۳، ۹
شيخ شڪرالله (نئي جو نواب)
۱۲۸، ۱۳۳
شيخ صاحب (ميون عبدالرحيم
گرهوڙي) ۱۴۶ م
شيخ صبير (ميان صبير محمد
ڪاهوڙو) ۲، ۸
شيخو ميمڻ ۴۵۵ م، ۴۵۷ م - ۴۵۸ م

Gul Hayat Institute

شیخیو راجڑ (حر) ۴۵۳
شیر جت ۳۱۰-۳۱۱
شیرا (برفتن جو پاڑو) ۲۵۰
شیر خان ۳۲۶
شیر خان پوو ۴۵۶
شیر خان جت سردار ۲۸۵-۲۸۸، ۲۹۰-۲۹۵، ۲۹۸، ۳۰۰-۳۰۲، ۳۰۷-۳۰۸
شیر خان چانگ سردار ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۱-۲۹۷، ۲۹۹-۳۰۱، ۳۰۵
شیر خان نوحاڻي ۳۳۸
شیر عالیاڻي ۳۱۱
شیر مناڻي جت ۳۱۳
شیر محمد خان (رند) ۱۶۱-۱۶۵، ۱۶۷، ۱۶۹-۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۶، ۱۸۰-۱۸۱، ۱۸۵، ۱۸۹-۱۹۰، ۱۹۳، ۱۹۷، ۲۰۲، ۲۰۶-۲۰۷
شیر (میر شیر محمد خان) ۳۹۴
شیرو (پوو) ۴۵۰

ص

صابر شر، سگھڑ ۱۸، ۳۵، ۲۸۱
صاحبراء ملکاڻي ۳۸۶
صالح شاه (پیر) ۱۸۳، ۱۸۹
صالح فقیر وساڻ ۴۱۶
صحبت رند ۲۰۱
صدیق کوریجو ۱۴۵
صفر لنگهو شاعر ۲۵۳، ۲۵۵
صوبدار خان شر ۳۵۰-۳۵۱
صوبدار لغاري ۳۲۲
صوپو چانڊیو ۲۰۳-۲۰۵، ۲۰۷-۲۰۸
صوفي شاه عنایت الله ۴۵۵

ط

طالب فقیر پان ۲۲
طاهر بُڈ ۲۱۳
طاهر (سپه سالار) ۳۲۲-۳۲۳
طاهر محمد موریاڻي ۳۸، ۲۲۴، ۲۵۹
طُوطا (ملک کرمتي) ۱۱۲
طَهیر سورو ۸۳، ۸۵

ع

عارب خان لاشاري ۲۲۵
عارب شیرو (برفت) ۲۴۷، ۲۴۹-۲۵۰، ۲۵۳-۲۵۵، ۴۳۹
عارب مڱڻاڻي ۳۱۰-۳۱۱، ۳۱۳
عارف ۳۲۴
عاقیل ۱۲۴-۱۲۵
عالادین ۱، ۴
عالم خان جت ۲۹۲
عالم خان جمالي ۱۱۴، ۱۱۶
عالم شاه سید ۳۲۵
عالي پوو ۴۵۱
عالي جماڻي ۴۴۶-۴۴۷

Gul Hayat Institute

عالي جام ۹۴، ۹۷، ۱۰۰
عالي (جام کٹوريو) ۱۰۱
عالياڻي ۱۱، ۱۴-۱۵
عالياڻي (لاشاري) ۱۰۴
عالياڻي (جت) ۳۱۱
عالي سا کاڻي جوکيو ۱۱۹-۱۲۰
عباس ٽيپو ۴۰۵
عبامي ۵۳، ۵۸
عبدالله جت ۳۰۲-۳۰۶
عبدالله جوکيو راوي ۱۱۹، ۱۳۵، ۲۴۵
عبدالله خان (کابلي) ۳۵۶، ۳۶۲
عبدالله خان (قلات جو خان) ۴۷-۴۹، ۵۱، ۵۴، ۵۸، ۶۲، ۲۷۵
عبدالله خان پر گڙي ۳۴۱
عبدالله خان ٽالپر ۳۲۱
عبدالله واچڙ (حر) ۴۳۴
عبدالله شاه ۴۵
عبدالله لغاري مولوي ۳۹۷، ۳۹۹
عبدالله نظاماڻي ۳۸۳
عبدالرحمان رونجهو ۱۲۰، ۲۴۵، ۲۵۸
عبدالرحيم ميون گرهوڙي ۱۴۵-۱۵۶
عبدالڪريم تراب ۲۹-۳۰
عثمان هگورجو ۴۱۶-۴۱۷، ۴۳۴
عرضي ۳۲۶
عرضي کوسو ۶۶، ۶۸، ۴۷۴
عرضي خان جمالي ۷۱
عزت خان (برفت) ۱۱، ۱۴، ۹۲، ۹۴، ۱۰۱، ۱۲۱-۱۲۲، ۳۲۷
عزت خان کوسو ۵۰۸، ۵۱۰
علڻ ۵۳۶
علي شاعر ۳۹۳
علي (جام هالي جو پٽ) ۱۸-۲۰، ۲۳-۲۴
علي اصغر شاه ۴۱۴
علي اڪبر سيد ۳۷۴
علي شيرازي ميون ۸۹، ۱۰۱
علياڻي ڪبول ۴۰۴
علي بخش خدمتگار ۳۸۸
علي بخش لغاري ۳۰۶-۳۴۹
علي بخش نظاماڻي ۴۵۴-۴۵۹
علي بخش هديه ۴۰۴
علي، بداڻي مري ۳۹۲
علي خان کوسو ۶۶-۶۷، ۷۰، ۷۳-۷۴
علي شير خاصخيلي (حر) ۴۳۴
علي مراد پرو وڏيرو (راوي) ۱۲۰، ۲۴۵، ۴۵۸
علي مراد خان شاهاڻي ۷۵
علي مراد ۳۹۴
عليو فقير مگريو ۱۵۴
علي مگٹهار شاعر ۳۶۶، ۳۷۳، ۳۹۲

Gul Hayat Institute

علي نواز پرڑو ۲۱۳
عمر پوو ۴۵۰
عمراڻي ۵۷، ۱۶۰، ۱۸۸، ۲۰۳، ۲۰۵، ۲۱۲، ۲۸۸
عمر پنهور ۱۵۷-۱۵۹
عمر جاکرو ۱۲۶
عمر خان لاشاري ۳۹-۴۰
عمر ساکاڻي گبول ۲۶۷-۲۶۸، ۲۷۲
عمر وریاه (حر) ۳۳۴
عنايت الله شاه صوفي ۴۱۴
عنايت خان ترک ۳۹۲
عيدو گبول ۴۰۵
عيدو گدرو ۴۱۴
عيسيٰ خان ۳۶۱
عيسب ڳهياڙ (کرمتي) ۱۳۰-۱۳۱، ۲۶۹-۲۷۰
عيسباڻي (گبول) ۱۱۰
عيسب جاکرو ۱۲۴
عيسب مناڻي (جت) ۳۰۳
عيسب هديه ۴۵۲
عيسو مهمت (جوکيو) ۴۰۶-۴۱۷، ۴۱۹
عيسو ڏاهري (حر) ۴۱۶-۴۱۷

غ

غازي خان لغاري ۳۱۸
غازي خان مري ۳۲۳-۳۲۴
غلاماڻي (لوحاڻي) ۳۳۳
غلام الله لغاري ۳۲۵
غلام الله مڱو ۳۲۵
غلام حسين خان پرگڙي ۳۵۱-۳۵۲
غلام حسين لغاري ۳۹۷
غلام شاه (ڪوريجو) ۱۴
غلام شاه جام ۹۲
غلام شاه خاناڻي ۳۸۲
غلام شاه شهواڻي ۳۷۴، ۳۸۰
غلام شاه ڪلهوڙو ۸۹، ۹۲، ۹۷، ۱۰۲، ۱۱۴، ۱۲۹، ۱۳۳-۱۳۴، ۱۳۹، ۱۵۱-۱۵۲، ۲۵۱، ۳۰۹-۳۱۰
غلام مصطفيٰ قاسمي مولوي ۱۶۰
غلام علي ۲۲۲، ۳۲۶
غلام علي بروهي ۶۸-۶۹
غلام علي بڙدي ۱۷۹
غلام علي تالپر (ولد مير فيروز) ۳۸۳
غلام علي جانگڙ (حر) ۳۳۴
غلام محمد ۳۰۶
غلام محمد (جمالي) ۱۶۱-۱۶۳، ۱۶۷، ۱۶۹، ۱۸۱
غلام محمد خان ۳۹۲
غلام محمد لغاري ۳۸۰
غلام مرتضيٰ شاه (سيد سالار) ۲۲۷-۲۲۹، ۲۳۱-۲۳۲

Gul Hayat Institute

غلام مرتضي شاه (جي. ايم سيد) ۲۴۵
غيبي خان چانڊيو ۲، ۷، ۱۹۸

ف

فاضل ٻالاري ۱۲۲
فتح (شيرو پرفت) ۲۵۵
فتح (ڪرمتي سردار) ۱۳۰
فتح خان ۷، ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۵۳
فتح خان مري ۳۲۲، ۳۷۴
فتح خان ابڙو ۳، ۹
فتح خان ٻڌاڻ ۳۵۲، ۳۵۸
فتح علي چانگ ۳۰۰، ۳۰۳
فتح خان گبول ۲۶۰-۲۶۱
فتح علي خان مري ۳۹۴
فتح خان پرڙو ۲۱۳
فتح محمد سيد ۳۷۴، ۳۸۱
فتلو قاضي (حر) ۴۱۷
فخرالدين شاه ۴۰۹
فرنگ، فرنگي ۳۵۴، ۳۵۸-۳۶۰، ۳۶۲-۳۶۴، ۳۶۷، ۳۷۳-۳۷۴، ۳۷۹-۳۸۲، ۳۹۴، ۴۰۳، ۴۰۹، ۴۱۸، ۴۲۷
فريد زڙار ۳۴۰
فضل محمد خان مري ۲۲۷
فقير عبدالرحيم مگريو (= عبدالرحيم)
فقيرو پرڙو ۲۱۳-۲۱۵
فقيرو (سپه سالار) ۳۱۹، ۳۲۷، ۳۲۸
فلنگ (= فرنگ)
فلنگي (= فرنگي)
فيروزائي ۲۰۹-۲۱۰
فيروزشاه (= پيروزشاه) ۲۸۷

ق

قُل لاشاري ۱۰۴-۱۰۵، ۲۴۲
قوڙو چانگ (حر) ۴۳۴

ق

قابل ۳۲۷
قادربخش جويو شاعر ۱۶۰، ۱۶۴، ۱۷۶، ۱۸۰، ۱۹۳، ۲۰۶
قادربخش رلد ۴۵۲
قادر بخش بلوچ شاعر ۴۳۵، ۴۳۶
قادرلو ۲۵۵
قادو گبول ۴۴۶، ۴۴۸، ۴۵۰
قاسم پرڙو ۲۱۳
قاسم (ڪمدار) ۹، ۲۲۹
قاضي
قائم سڱاڻ شاعر ۴۴۷، ۴۵۰
قائم شر ۴۵۷، ۴۶۱
قربان علي خان لغاري ۳۹۱
قريشي ۵۶
قنبر ۳، ۱۰
قنبر خان ٻنهور ۱۵۷-۱۵۹
قنبراڻي

Gul Hayat Institute

قنبر گبو ۳۶، ۱۰۷-۱۰۸
قیصر پنهور ۷۵
قیصر خان پنډ جوکیو ۹۱
قیصر خان حماتي ۲۵۲، ۲۷۴
قیصر قنبراڻي ۳۹۲
قیصر مگسي ۴۵۷

ک

کاڙي جوکیو ۱۰۶-۱۰۸
کاچي (کاچي جا) ۳۱۲
کاکر بروهي ۴۵۷
کاکر پٹاڻ ۲۰۹، ۲۱۱
کالا خان بازوئي ۴۵۷
کالا خان جوکیو ۱۳۳-۱۳۴
کامل، شاعر ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۳
کامل کوري ۱۴۷-۱۴۸، ۱۵۵
کانیڻاڻي (برفت) ۹۳، ۹۷
کانیو پوتو (پھوڙ خان) ۱۴
کاهن سنگھ ۳۹۴
کانهیون (گھر) ۱۴۳
کپتان ایوانس ۳۶۸
کرپیو ماڙیچو ۲۸۱
کرڦل (پوو) ۱۴۶-۱۴۸، ۴۵۰-۴۵۱
کرمت (=کرمتي) ۱۱۳، ۱۲۲، ۲۶۹، ۲۷۱، ۴۴۰
کرمتي ۲۵-۲۶، ۳۸-۳۹، ۴۵۱، ۷۹، ۸۷-۹۰، ۹۹، ۱۱۴-۱۱۵، ۱۲۰-۱۲۱، ۱۲۹-۱۳۰، ۱۳۴-۱۳۶، ۴۵۱، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۳۷-۲۳۹، ۲۴۱-۲۴۳، ۲۵۷-۲۵۹، ۲۶۳-۲۶۵، ۲۶۸، ۲۷۲-۲۷۵، ۴۵۰، ۴۵۲
کرمتي ملک سردار ۴۵۱، ۲۳۷
کرم خان پرگڙي ۳۴۱
کرم علي رند ۳۲۵
کرم خان ۲۰۹، ۲۱۱
کرم علي خان ٹالپور ۳۱۶
کرڻجي سوڍو ۴۰۱، ۴۰۳
کریمداد (چار جوکیو) ۸۹، ۱۲۸
کریر ڏنو گبو ۴۵۴
کڙیاڻي شیخ ۲۶۰، ۲۶۸
کڙیو شیخ ۴۳۸
کلجي، راڻو ۴۰۴-۴۰۷
کلف (قبیلو) ۱۸۸
کلکلي (لغاري) ۳۴۶
کلمتي (=کرمتي)
کلو پالاري ۱۲۴، ۱۲۶
کلوئي ۳۴۰
کلهوڑا ۴۵۲، ۴۵۷-۴۵۹، ۶۱-۶۲، ۸۹، ۱۱۴-۱۱۷، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۴۲، ۲۳۷، ۲۴۹، ۲۶۷، ۳۰۹-۳۱۰، ۳۶۹

Gul Hayat Institute

کڙو، میان نورمحمد ۵۰
کلهوڑو، میان یارمحمد ۴۵-۴۵
کلیا ۵۷
کلیري ۵۷، ۳۲۰-۳۲۱، ۳۲۴
کلیل گبول ۴۴۵
کمال خان کلیري ۳۲۵
کمال خان مري ۳۷۴، ۳۹۱
کنبیرو لند ۶۷، ۶۹-۷۰
کنیار ۴۰۳
کنڈو پتوٹو ۲۰۹
کنڈو خان چانڈیو ۱۶۱، ۱۷۵، ۱۷۸
کنڈو ۱۹۲
کنوج (راءِ چنو) ۳۴۵-ح
کورائي ۲، ۶، ۳۸۷
کوري ۱۴۷
کوریجا ۱-۲، ۵-۶، ۱۴
کوڙو جمعدار ناریجو ۳۸۵-۳۸۷
کوشک ۵۷
گوکل خان مگسي ۲۰۳-۲۰۴
کولاچي ۵۷
کولهي ۴۰۱-۴۰۳، ۴۰۶
کوڻر ٻائي (جت مائي) ۳۰۰، ۳۰۳
کوڻریجو (چاڙ عالي) ۹۳
کهر (=کیهر)
کیریو ۴۲۱
کیکو مدیهم ڏتیاڻي ۱۳۰-۱۳۲، ۱۳۶، ۱۳۸، ۲۶۶
کیهر سما چاڙ ۱۴۱-۱۴۴

ک

کٹوریا (چانڈیا) ۱۹۵
کٹوریو (چانڈیو سردار) ۲۰۰
کٹیاڻ ۳۲۰، ۳۲۶، ۳۶۸، ۳۷۵
کٹیاڻ (سپه سالار) ۳۱۰-۳۱۴
کجراٹي (بروهي) ۶۸
کچرا ۵۷
کچڻي ۵۷
کٹاڻي ۳۲۱
کمڻ چارڻ ۳، ۵-۶، ۱۰-۱۴، ۲۷۸، ۳۱۵
کورکاٹي ۳۲۰
کور ۵۷
کوسا ۵۷، ۶۶-۶۹، ۷۱، ۷۳، ۷۵-۷۶، ۲۰۳-۲۰۴، ۲۹۲-۲۹۳، ۳۱۰-۳۱۱، ۳۱۳، ۳۱۷، ۳۲۱، ۳۲۳، ۳۵۰-۳۵۱، ۳۷۸، ۴۰۱، ۴۰۸
کوکر ۵۷، ۲۱۲، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۶۸، ۳۷۵، ۳۷۸
کٹهاوڙ ۵۷، ۳۲۰، ۳۲۷
کیتو کیتلو شاعر ۴۱۰-۴۱۱
کیڑي (قبیلو) ۱۸۸

Gul Hayat Institute

کیمتیا ۵۷
کینٹرو ۱۲۱م
کیٹا خان سگھڑ ۶۶، ۷۱، ۹۶،
۲۰۹، ۲۹۰

گ

گاجي خان ۸۵
گاڏهي ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۸۸،
۱۹۸، ۳۲۱
گاگن (جت) ۳۰۳
گائيچا ۱م
گبر نوهاڻي ۶۸، ۷۳، ۳۳م،
۳۳۸
گبول ۷۷، ۱۱۰، ۱۱۴ - ۱۱۵،
۱۶۰، ۱۶۳، ۱۸۸، ۱۹۸،
۲۲۰ - ۲۲۱، ۲۷۷، ۳۹م،
۱م، ۸م، م، م
گجر ۵۷
گجو (قبيلو) ۱۵۶، ۱۵۶
گڏاڻي ۳۹۸
گڏورا م - ۵م، م
گرت گر (سامي ڊتگر -و پاءُ)
۱۴۵، ۱۴۸، ۱۵۰
گرمباڻي ۵۷
گرهوڙي صاحب (=عبدالرحيم)
گڙد ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۸۸، ۱۹۸
گلاب ۲۴۰
گلاب (گبو) ۲۵۱، ۴۵م
گلاب (شاعر) ۲۳۹ - ۲۵۰م
گلاب لنگهو ۴۹م، ۲۷۵
گلشان (مائي جٹ) ۲۹۱
گل محمد ۳۲۶
گل محمد چانگ ۲۹۵
گل محمد وند ۳۴۳، ۳۴۵ - ۳۵۹م
گل محمد سومرو ۲۱۳
گل محمد مگسي ۳۲۷
گلو موچي (حر) ۱۶م
گلو گاهو ۱۶م
گلو موچي (حر) ۱۷م، ۱۹م،
۲۱م، ۲۷م
گلو وساڻ (حر) ۳۵م
گمن چاڪراڻي (مري) ۳۷م
گنهپو مندراڻي (ڪرمتي) ۷۷ - ۸۱،
۱۳۸، ۲۷م
گنندو ۸
گنگاڻي ۳۷
گنهور (سپه سالار) ۳۰۹، ۳۲۳
گوپانگ ۵۷، ۳۲۱، ۳۷۸
گودڙ جوکيو ۲۴۹ - ۲۵۱، ۵۰م،
۲۵۶م
گورو، گوري (عالادين) م
گولا ۲۱م
گولو ڪوسو ۷۵
گولو شاه قهيري ۲۲۷، ۲۳۲
گنهور خان مري ۳۷م، ۳۹۱

Gul Hayat Institute

گوهر فقير ۴۲۳
گهرام خان مگسي ۱۶۱، ۱۷۴، ۱۹۵
گهرام لاشاري ۴۷
گهرام مري ۴۵۷، ۴۶۰

گ

گڻائي چانگ ۲۹۵
گوڏل جتوئي ۲۰۹-۲۱۰
گهالچ (گبول) ۴۴۵
گهالبارو (براهر لنگهو) ۱۲۲
گهلو ۵۷
گهمراڻي، گهمڻاڻي (شادي خان) ۴۰۸، ۴۱۰

ل

لاڏو (راڻو) ۴۰۴-۴۰۶
لاڏڻ ڏاڏي ۴۰۷
لاشاري ۲۵، ۳۸-۳۹، ۵۷، ۱۰۴-۱۰۵، ۱۴۰، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۸۸، ۱۹۸، ۲۰۶، ۲۲۴، ۲۴۳، ۳۷۸
لاشر (قبيلو) ۱۸۸
لاکا ۵۷
لاکاڻي جت ۲۸۷، ۲۹۳، ۲۹۸، ۳۰۹-۳۱۲
لاکو ۹۷، ۱۲۴
لاکو (جت) ۲۸۴
لاکو لوهڙي ۴۳۹
لال بکر پنڌ ۱۱۹
لال خان (مري) ۳۲۲
لائق ڏنو جوکيو ۱۳۵
لانگاه ۵۷
لڏو پرو ۳۶-۳۷
لڏاڻي (کوسا) ۴۰۸
لشاري ۳۲۱
لعل بخش جملاڻي ۹۹، ۲۷۷
لغاري ۵۹، ۱۴۰، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۲۰، ۳۴۳-۳۴۶، ۳۶۸، ۳۷۵، ۳۷۸، ۳۹۶-۳۹۸
لکاڻو گجو ۱۵۲، ۱۵۶
لکهير ۹۸
لکو لکي لنجو ۲۸۲-۲۸۳
للو گبول ۱۰۶
لنجا (دل قبيلي جو پاڙو) ۲۸۲، ۲۸۴
لند ۷۲، ۳۱۰-۳۱۱، ۳۱۳، ۳۲۱
لنگها ۱۹۳، ۲۵۰-۲۵۱
لوکس (= ليوکس)
لوهار ۴۰۳
لوهار هوتو (موڻيو) ۲۵۶
لهاراڻي برفت ۲۴۴
لهيا ماڇي ۴۵۷
لنبرک (انگريز) ۳۹۹
ليپا (چنا) ۳۴-الف، ب

Gul Hayat Institute

لیکي ۵۷
لیوکس (انگریز) ۱۶-۴۱۵، ۴۱۷، ۴۲۰، ۴۲۶

م

ماچي ۱-۲، ۶، ۸، ۵۲، ۵۵، ۵۷
ماروڑي ڦورو ۳۹۸
مارو ٽيپو ۱۴۶-۱۴۷، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۶
مڙيجا ۳۵
مالڪ ڏلو جت ۲۹۹-۳۰۰، ۳۰۹، ۳۱۱
مالجهي لنجو ۲۸۲-۲۸۳
مانجهي مهرڻ پوٽو ۴۰۴
مانڊڙا ۹۳
مائڪاڻي ۳۷۷-۳۷۸
ماهيند گبول ۲۷۱
مائي بيگم (مائي جوڪياڻي) ۲۷۱
مائي بصري (لغاري) ۳۹۹
مائي چاڪلي (برفت) ۷۷، ۷۹، ۹۲
مائي ڏنا ۴۵۰
مائي سولڻ (نظاماڻي) ۴۵۶، ۴۵۹
مائي سوني سلطاني (ميرمرزا جي ماءُ) ۲۶۷
مائي عزت (ڪرمتي) ۸۹
مبارڪباڻي (گبول) ۴۱۴
مبارڪ خان ۲۵۲
مبارڪ (ڪرمتي) ۱۵۱، ۴۵۲-۴۵۳
مٽوئا ۳۱۰-۳۱۱
مٺا خان مهر ۲۸۱
مٺاڻي (جت) ۳۰۱-۳۰۴، ۳۰۶، ۳۰۹، ۳۱۱، ۴۵۰
مٺو جت (مٺاڻين جو ڏاڏو) ۳۰۲-۳۰۳
مٺو (جوڪيو) ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۵
مٺو خاصخيلي (حر) ۴۳۴
مٺو رند ۱۹۸
مٺو شاهوڪ ۱۱-۱۲، ۱۵
مٺو گبول ۱۰۶-۱۱۰، ۱۱۲-۱۱۳، ۱۳۸، ۲۴۸، ۴۴۸
مٺو نوحاڻي ۳۳۹-۳۴۰
مجنو ميراڻاڻي ۱۱۸
مڇر (لاشاري پاڙو) ۱۰۴
محبتاڻي (چانگن جو پاڙو) ۲۹۵
محبت خان (خان قلات) ۴۰۹
محبت خان مري ۲۲۷
محراب جو پٽ ۳۸۲
محراب خان بروهي (خان قلات) ۳۵۵-۳۵۶، ۳۶۰-۳۶۱
محراب لنگهو (شاعر) ۲۵۵، ۲۵۷
محراب گولو ۲۱۲، ۲۱۴
محراب مري ۳۳۷
محرم (چانڊيو) ۱۶۳، ۱۸۱

Gul Hayat Institute

محرر ڏاهري (حر) ۴۳۴
محمد اسماعيل خان نون ۱۳۹
محمد امين پوتائي ۶۱، ۶۶، ۶۸، ۱۳۴، ۲۴۴، ۲۵۲، ۲۵۹
محمد اويس ۱۴۲
محمد بخش سومرو (راوي) ۲۱۳
محمد لغاري ۳۶۸
محمد پوٽو مير ۲۲۳-۲۲۴
محمد تقي شاه ۲۲۷-۲۲۸
محمد جان ۳، ۱۰
محمد خان ۸۵، ۳۲۶
محمد خان پرگڙي ۳۴۲
محمد خان لغاري ۳۹۷، ۳۹۹-۴۰۰
محمد رحيم مفتي (درگاه پاڳارو) ۴۱۴
محمد (رودڙائي بگهياڙ) ۲۶۹-۲۷۱
محمد شاه ۳۲
محمد صالح آخوند ۴۰۹
محمد صالح منشي ۲۹۲
محمد صديق ڏهوت ۲۹
محمد صديق هديه ۴۴۴
محمد عالم خان ۴۵۴
محمد فقير مڱٽهار ۲۰
محمد نصير (مير محمد نصير خان) ۳۷۷
محمدو پٽيار ۲، ۸
محمد هاشم مڱٽهار، سگهڙ ۳۹۲
محمد يعقوب پرڙو، سگهڙ ۲۰۹
محمد يعقوب سردار ۴۱۶
محمد يوسف چانڊيو ۲۸۷
محمد يوسف خدمتگار منگواڻو ۳۶۷، ۳۷۸، ۳۸۸
محمد يوسف شاه ۳۸۲
محمود پالاري ۱۲۷
محمود خان (مير) ۳۸۵، ۳۸۷
محموداڻي مجنو ۱۱۱
مدغار (ڪرمتي سردار) ۱۳۰
مراد (جوڪيو) ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۵
مراد سنجراڻي (نوحاڻي) ۳۳۹
مراد سنديلو ۵۸
مراد علي چانگ ۳۷۵
مراد ڪليري ۴۷، ۵۰، ۵۳-۵۴
مرتضيٰ (غلام مرتضيٰ شاه) ۲۳۰-۲۳۲
مرجوڪ ۵
مرجوڪ جمالي ۸۲
مرجوڪ (جملاڻي، برفتن جو ڪماڻي) ۸۴
مرزا ۲۷۰
مرزا جان بابا ۲۵
مرزا جاني بيگ ۲۹-۳۳، ۳۸۲
مرزا خان ۳، ۹-۱۰
مرزا خسرو بيگ ۳۷۸، ۳۸۸
مرزا شاه حسن ارغون ۲۵
مرزا عيسيٰ ترخان ۲۵

Gul Hayat Institute

مرزا غازي بيگ ۳۰، ۳۳
مرزا غالب ۲۵
مرزا محمد باقي ۲۵
مرزا محمه صالح ترخان ۲۵-۲۸
مرزا مظفر ۲۷
مرزان (برفت) ۹۴-۹۵، ۹۷
مرزان خان ۲۰۳-۲۰۴
مرزو خان بداڻي مري ۳۹۱
مرزو رند ۳۲۶
مركند (قبيلو) ۵۷
مَروٗنا (كرستي) ۲۷۲
مري ۲۰۹-۲۱۰، ۲۳۵، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۲۰، ۳۷۴، ۳۷۸، ۳۸۲
مريد ۲۷۰، ۲۷۵، ۳۲۷
مريداڻي (جوكيا) ۸۹، ۱۲۹
مريد ملك (پيراڻي كرمتي) ۱۱۲، ۱۳۰، ۲۷۵
مريد پُرو ۱۴
مريد خان بلوچ (كرمتي) ۲۵-۲۷
مريد خان لاشاري ۱۰۴، ۲۴۳
مريد (لاشاري) ۱۰۵
مريد (نوتاڻي) ۱۴
مزار ۵
مزار (برفت اڳواڻ) ۹۲
مزار (عزتِ خان جو پت) ۱۰۱
مزارخان ۲۳۹
مَسّو جمالي ۳۰۴-۳۰۵
مصري خان ۱۷۹
مصري خان گبول لاكاڻي (مرزا خان جو وزير) ۲۶۱، ۲۶۸-۲۶۹
مصري گاهو (حر) ۴۱۶-۴۱۷
مصري لغاري (حر) ۴۳۴
مظفر لنجو ۲۸۳
مغل ۳، ۹، ۲۹، ۳۲، ۳۴-الف، ۳۴-ھ، ۳۴-و، ۳۴-ل، ۸۹، ۱۲۹
مغيري ۱۵۸، ۱۶۰-۱۶۱، ۱۶۵، ۲۷۸
مكڻ فقير چاوڻ ۱۵۷
مگر پين (اولياء) ۲۹۵-۲۹۶، ۳۰۱
مگر جوكيو ۱۰۷-۱۰۸، ۱۱۱-۱۱۳
مگسي ۱۵۷-۱۵۸، ۱۶۰-۱۷۰، ۱۷۲-۱۷۳، ۱۷۵-۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۷، ۱۸۹-۱۹۰، ۱۹۵-۱۹۸، ۲۰۳-۲۰۴، ۲۰۶-۲۰۸، ۲۱۲، ۳۲۱
مگسي (سردار) ۱۸۶، ۲۰۱
مگڻ (شاعر) ۹۹
مگڻهار ۱۱، ۲۳
ملا محمد اسماعيل ۳۷۸
مَلك ۸۷، ۸۹، ۹۶
ملك احمد خان گبول ۲۷۷

Gul Hayat Institute

ملک ابراهيم کرمتي ۱۴۱، ۷۹،
۲۲۱، ۲۴۵۲، ۲۴۵۸، ۲۴۵۲
ملکاڻي جت ۲۹۰
ملک پير کرمتي ۱۱۲
ملک پاهڙ خان برفت ۱۱، ۷۷–
۷۸، ۹۱
ملک پنڻ حملاڻي ۸۳–۸۴
ملک جڙو (پٹوٹو) ۲۱۹
ملک جيئند خان (برفت) ۲۷۷
ملک حيدر خاڻ (کرمتي) ۱۱۴
ملک زادي حمزي پوٽي
(کوڙ پاٹي) ۳۰۳
ملک شير خان جت ۳۰۲، ۳۰۶،
۳۰۹، ۳۱۲
ملک طوطا (کرمتي) ۸۷ – ۸۸،
۱۲۹، ۱۳۵ – ۱۳۶
ملک کرمتي ۳۸۰ – ۳۹، ۲۷۴
ملک محمد پيتو (کرمتي) ۸۷
ملک مريد (پيراڻي کرمتي)
۱۱۲ – ۱۱۳، ۱۳۰، ۲۳۸،
۲۴۵۸، ۲۶۶
ملک مير عالي لاشاري ۳۸ – ۳۹
ملک ننگر (برفت) ۲۶۲، ۲۷۳
مل محمود پلي شاعر ۴۱۸
ملوحاڻي ۳۲۱
ملوک خان گبول ۱۵۴۲
ملوک خان گبول (وڈو) ۲۵۴

ملوک لنجو ۴۰۴
ملوک هڪو رجو ۴۱۷
ملهڻ کرمتي ۱۰۹، ۲۵۹
ملهڻ (نوحاڻي) ۳۳۴ – ۳۳۵، ۳۴۰
ملهو (ملهڻ) احمداڻي ۱۰۷
ملهوڻ پوو ۴۰۶، ۴۰۵۰
مليو گبرو ۴۰۴–۴۰۵
منداڻي جت ۳۱۰، ۳۱۳
منداڻي (مندو جو راج) ۷۹، ۱۳۱
مندو (گبول) ۷۷
مندو ۱۲۱
مندو مندير لاشاري ۱۰۴ – ۱۰۵،
۲۴۵۳
مندي پوٽا ۱۱۸
مندي پوٽو (مٹو گبول) ۱۱۰
مندير (لاشاري قبيلو) ۳۸ – ۳۹،
۱۰۴ – ۱۰۵، ۴۲۴
منبو (براهم شاعر) ۴۳۹
منشي عطا محمد (مصنف) ۲۲۶
منگر (کيهر) ۱۴۳
منگو زوڙر ۳۴۰
منگي ۵۷
موڻاڻي ۳۶
موڻيو (پٹ علي جو) ۳۷
موڻيو چورو (برفت) ۲۵۰
موڻيو حملاڻي ۲۴۹
موڻيو لهراڻي برفت ۲۵۲ – ۲۵۳

Gul Hayat Institute

مورياٹي (لأشاري پاڑو) ۱۰۴، ۲۲۴
موڑا (پاڑو) ۳۴ـ الف، ب
موڑاٹي (واگهن جو پاڑو) ۱۰۲
موسو ۳۲۶
موسو منڈير ۲۴۳
موسيٰ (چاڑ) پاڑو ۲۷۳
موسيٰ خان ۵۵
موساٹي گونگا ۱۱، ۱۳
موسو لياٹي ۱۱، ۱۳
موکي ۱۱۱
مولراج (ديوان ملتان جو) ۳۹۳–۳۹۴
موليڈنو (پوو) ۱۰۵، ۱۰۶
ومل ۱۷۵
موهل (قبيلو) ۵۷
مهر (قوم) ۲۸۱
مهراڻ خان ولد ۱۵۷–۱۵۸
مهڙ (قبيلو) ۵۷
مهند (واچواٹي ڪرمتي) ۱۵۲–۱۵۳
مهيان (پاڳاڑي جو زميندار) ۱۰۷
ميا سنگهه ۱۰۲۷
ميانداد ڪوسو ۷۰، ۷۳
ميان سرفراز ڪلهوڙو ۱۰۲
ميان غلام شاه (=غلام شاه)
ميان فقيرو ۳۱۸
ميان نصير محمد ۲
ميان نصير محمد (ڪلهوڙو) ۲، ۷۵
ميان نور محمد ڪلهوڙو ۴۷–۵۰، ۵۳، ۶۲–۶۳، ۷۵، ۸۹، ۱۲۹
ميان يار محمد ۱۵۲، ۱۵۸
ميڻا (قوم) ۵۱
مير ۲، ۱۴۸، ۱۶۰–۱۶۱، ۱۶۵، ۱۶۹–۱۷۰، ۲۱۶، ۲۴۰، ۲۴۷–۲۴۸، ۲۶۷، ۲۷۷، ۲۸۵، ۲۹۰–۲۹۱، ۲۹۳–۲۹۴، ۳۰۰–۳۰۱، ۳۰۵، ۳۱۶، ۳۱۸–۳۱۹، ۳۳۰، ۳۳۲–۳۳۳، ۳۳۷، ۳۴۴، ۳۵۲، ۳۵۷، ۳۶۴–۳۶۷، ۳۶۸، ۳۷۳، ۳۷۹–۳۸۰، ۳۸۲، ۳۸۹، ۳۹۸
مير ابراهيم (ڪرمتي ملڪ) ۲۷۶
مير احمد خان ڳگسي ۱۶۳
ميران ۱۴۰
ميران ڪڙيو (درويش) ۲۶۸، ۱۴۰
ميران جاڪرو ۱۰۶–۱۰۸
مير بجر، بجار خان ۱۴۶–۱۴۷، ۱۵۱، ۳۶۹
مير براهم ۱۴
مير برهام (ملڪ ابراهيم) ۲۶۴
مير بهرام خان ۲۶، ۱۵۹
مير پير ۲۶۲–۲۶۳
مير پٺهوار ۲، ۸
مير ٽارو خان ۳۰۱، ۳۰۷، ۳۱۵، ۳۱۷–۳۱۸، ۳۲۱
مير جان محمد خان خاناٹي ۳۷۵، ۳۸۱–۳۸۳

Gul Hayat Institute

میر چاکر رند سردار ۱۱۲
میر چاکر خان ٹالپور ۱۵۹
میر حاجي علي احمد خان ۳۴۳
میر خان ۱۴
میر خان جام (ہیو) ۱۵
میر خان محمد ماٹکاٹي ۳۸۰
میر خیرو (کرمتي) ۲۷۶
میر رستم خان ۲۲۷، ۳۵۶، ۳۷۰، ۳۷۳، ۳۸۵
میر رستم خان جو پت (میر سہراب خان) ۳۷۹-۳۸۰، ۳۸۳-۳۸۴
میر رسول بخش خان ۳۴۳
میر سہراب خان (میر رستم خان جو پي) ۳۷۹، ۳۸۵
میر شاہنواز خان شاہلیاٹي جمالي ۲۱۳
میر شہداد خان ۳۴۳، ۳۶۵، ۳۶۷-۳۶۸، ۳۸۰، ۳۸۳-۳۸۵، ۳۸۹
میر شیر محمد خان شیر منڈ ۳۹۰-۴۰۰
میر صوبدار ۳۵۷، ۳۶۳-۳۶۴، ۳۷۰، ۳۷۲، ۳۸۵-۳۸۷، ۳۹۰
میر طاہر محمد نسیاني ۲۶-۲۷
میر عالي (ملک لاشاري) ۳۹
میر عبدالله خان (خان قلات) ۴۵۷، ۵۳-۵۴، ۶۱، ۶۴-۶۵
میر عبدالله خان ماٹکاٹي ۳۹۱
میر علي خان ماٹکاٹي ۳۹۱
میر علي شیر قالع ۱۵۳
میر علي مراد خان ۲۲۷، ۲۵۶، ۲۶۳، ۳۰۰، ۳۷۲، ۳۹۵-۳۹۶، ۳۹۸-۴۰۰، ۴۱۳، ۴۵۵-۴۵۷
میر غلام شاہ شہواٹي ۳۸۰، ۳۸۲
میر غلام علي خان ۲۲۰، ۳۱۶، ۳۸۶، ۳۸۸
میر غلام علي خان ماٹکاٹي ۳۹۱
میر غلام محمد خان (ولد میر رستم خان) ۳۸۵
میر غلام نبي خاناٹي ۳۹۱
میر فتح علي خان ٹالپور ۱۰۰، ۲۱۶، ۲۳۷-۲۳۸، ۲۴۶، ۲۶۷، ۲۹۲، ۳۰۰، ۳۱۰
میر فتح علي (ولد میر صوبدار خان) ۳۸۶
میر فیروز خان ۳۸۳
میر کرم علي خان ۳۷۸
میرل (گبول) ۱۹۵
میرل (مصري خان گبول) ۲۶۹
میر لطف علي خان ۱۵۲
میر مبارک خان ۳۸۵
میر محمد بخش ٹالپور ۳۹۲
میر محمد خان ۳۸۶
میر محمد خان (لغاري) ۳۵۶

Gul Hayat Institute

میر محمد علي ۳۸۵
میر محمد نصير خان ۳۶۵ - ۳۶۸، ۳۷۰ - ۳۷۱، ۳۷۳ - ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۸۳ - ۳۸۵، ۳۸۹، ۳۹۵
میر محمود خان ۳۱۵، ۳۱۸، ۳۲۱ - ۳۲۲، ۳۲۳ - ۳۲۵، ۳۴۸
میر مراد علي خان ۳۱۶، ۳۷۷
میر مريد خان رجيرو ۲۶
میر مزار کرمتي ۹۰، ۲۳۷-۲۳۸، ۲۵۷، ۲۵۹ - ۲۶۳، ۲۶۵ - ۲۷۶
میر معصوم ۲۶
میر نصير خان (خان قلات) ۳۵۷، ۳۶۱، ۳۶۳
میر نصير خان ۳۷۷، ۳۸۵، ۳۸۷
میر نند و خان ۳۸۳
میر لوتک ۲۲۰
میر نورمحمد خان ۳۷۷، ۳۸۴
میرڻ ۱۱۰
میرڻ ٽيپر ۱۱۱
میرڻ پوٽو (چاکر جوکيو) ۲۵۵
میرڻ خان جت ۲۹۱، ۲۹۳
میرڻ خان چانگ ۲۹۲
میرو ۳۰۵
میرو بلدي ۴۵۷
میرو گواري رند ۴۵۷
میرو نظاماڻي (حر) ۴۳۵-۴۳۶
میري (جوکين جو راڄ) ۱۰۴ - ۱۰۵، ۲۴۳
میمڻ ۴۵۱-۴۵۲
مينڊرو ۲۳۹
مينگهواڙ ۲۵۳، ۳۱۰-۳۱۱، ۳۱۴، ۴۰۵
ميهان خان مگسي ۱۶۱، ۱۷۴، ۲۰۱
مينهن پنهور ۲۷۸
مينهون لڌاڻي پنهور ۲۷۸-۲۷۹
ميون علي شيرازي ۸۹، ۱۰۱
ميوو ۱۹۶، ۱۹۸
ميهار ۷۱
ميهر شاه ۳۲۴
ميهر شاه (ٻوروائي) ۱۴۱

ن

نڏو بنديچو جوکيو ۳-۳۹
نارو (پٽ ننگر جو) ۹۴
ناريجا ۱، ۳، ۳۹۰، ۳۹۳
نانگاڻي ۲۰۰
نانگرا (جوکيا) ۱۰۴-۱۰۵، ۲۴۳
نانگو ۸۵
نبهندو عالياڻي (جت) ۳۰۹-۳۱۰، ۳۱۴
نبي بخش خان لنڊ (سگهڑ) ۶۶، ۷۳
نٽالو جوکيو ۲۶۶

Gul Hayat Institute

ننالو گبول (شاعر) ٢٥٨
نداماڻي (نظاماڻي علي بخش) ٧-٥٥-٥٨، ٥٩، ٦٠-٦١-٤٥
ندو (جام نظام الدين) ٧
ندو گدرو ٤٥-٤٥-٤٥
نصير خان (پٽ عبدالله خان، خان قلات) ٩٥، ١٠٠-١٠١
نصير خان (پٽ سحراب خان، خان قلات) ٣٥٦
نظاماڻي ٢٢٧، ٣٢٠، ٣٥٥، ٣٥٧، ٣٦٨، ٣٧٥، ٣٧٨
نظر لغاري ٣٥٦
نظر ١١٨
نڱامرا راڻا ١٢٩، ١٥١
نر مڱٿهار (شاعر) ١١، ٨٢
نندو (جام نندو ٽالپور) ٥٩
نندو حمال (ايلچي) ٣٦٦-٣٦٧
ننگر ٩٥
نواب احمد خان لغاري ٣٦٥، ٣٦٧-٣٦٨، ٣٨٣، ٣٨٧-٣٨٨، ٣٩١، ٣٩٥
نواب اعظم خان ٤٣-٤٥
نواب الهداد لغاري ٣٨٨
نواب خان لغاري ٣٩١
نواب عالم خان مري ٢٢٧، ٢٢٩
نواب ولي محمد خان لغاري ٣٨٨
نوت (نوتاڻي) ١٥
نوتاڻي (گبول) ١٥٥١-١٥٥٢
نوتڪ ٢٢١-٢٢٥
نوتڪ خان سنجراڻي (نوحاڻي) ٣٣٣
نوتڪ (ڪرمتي) ١٣٠، ١٣٦
نوتڪ ملكاڻي (ڪرمتي) ١٣٦
نوتيار ١٣٩
نوتياڻي (جيٹو) ٢٥٠
نوحاڻي ٣٢٠، ٣٣١-٣٥٠
نور محمد پليجو ٤٥٢
نور محمد حماڻي جوڪيو ٧٥٥، ٤٥٠
نور محمد (=ميان نور محمد)
نورنگ جتوئي ٢٠٩-٢١٠
نوروڏا ڳرو (جوڪيو) ١٣٥
نوزڪ خان احمداڻي ڪرمتي ٧٩، ١٣٨، ٢٥٣-٢٥٥، ٣٥٥
نوزڪ (نوتڪ ڪرمتي) ١٣٨
نوڪ بند جاڪرو ١٢٦
نومڙيا ٢٧، ٧٩، ١٢١-١٢٣، ٥٣٨
نُون ٣٢١
نهال خان ٽالپور ٣٢١
نهال خان رند ٣٤٣-٣٥٥، ٣٥٧-٣٥٩
نهال خان لغاري ٣٩٩
نيپئر (انگريز) ٣٨٥، ٣٩٠-٣٩١، ٣٩٧-٣٩٦
نيگهڻ (ڪيهر) ١٥٣

Gul Hayat Institute

و

واڌا ۳۱۰-۳۱۱، ۳۱۵
واگها ۴۰۲
واگهر (قوم) ۲۱۹
واگهو (نگر) ۲۸۲-۲۸۵
واگهو میگهواڙ ۴۵
والیڈنو لوهار ۲۸۸
وریام فقیر خاصخیلي (حر) ۱۶، ۴۱۵، ۴۳۴
وزیرو خان ۱۸۷
وسائو سائیندادائي ۲۵۹
وسایو مهر ۲۸۱
ولیداد ۶۰
ولیداد رند ۴۵۳
ولي محمد ۱۹۲، ۱۹۵-۱۹۶، ۲۰۰
ولي محمد جت ۳۲۵
ولي محمد خان (چالدین جو سردار) ۱۶۱ - ۱۶۳، ۱۷۴ - ۱۷۵، ۱۷۹، ۱۸۱ - ۱۸۳، ۲۰۶ - ۲۰۷
ولهیون فقیر جت ۲۹۰
وٹنس (انگریز) ۵۸
ویرو ڏاڏي ۴۱۰
ویسو جوکیو ۲۴۲
ویسوجي ۱۳۹

هم

هاتک پت همیر ۲۸۱
هاڙهو احمداڻي کرمتي ۱۰۶-۱۰۸، ۲۴۸
هاشم پٹ ۲۱۲-۲۱۵
هاشم گبرو (راوي) ۹۸، ۱۰۶، ۲۱۹، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۵۲
هالاڻي (دلدار جت) ۳۰۴ - ۳۰۵
هالو ۹۶، ۲۸۳
هالو پالاري ۸۴
هالو (نگر) ۲۸۲ - ۲۸۳
هالو (جام) ۱۹-۲۳
هالو مبارکاڻي گبول ۱۱۵-۱۱۶
هدایت الله (افغان) ۲۲۷
هریر جاکرو ۱۲۷
هڏیه (کرمتي) ۱۳۰، ۲۱۹، ۲۴۱، ۴۵۲
هڏائي چانگ ۲۹۹
هسو گبرو ۲۵۱، ۲۰۴
هسو لنگهو ۲۴۹
هسو لاشاري ۱۰۴ - ۱۰۵، ۲۴۱-۲۴۲
هگورا ۱۵۵، ۱۵۶
هگورجا ۲۱
هگورلو ۱۵۲
هگورو (جام هالي جو پٹ) ۲۰-۲۱، ۲۳-۲۴
همایون بادشاه ۱۱۲
همت علي شاه ۳۸۲-۳۸۳

Gul Hayat Institute

همير سومرو ١٧-١٨، ٢٠-٢١
همير لنجو ٢٨٢-٢٨٣
همير ماچي (حر) ٣٣٤
هوت خان (لوحاڻي) ٢٣٥، ٣٣٣، ٣٥٠
هوت صوبداراڻي جمالي ٢١٣، ٢١٥، ٣١٥
هوت گاهو سمو، سگهڙ ٣٢-ر
هوتي ١٢٥
هوتي هالاري ١٢٤، ١٢٦
هوتي آڻڙ ٣٥
هوتي (٤٤ چار هالو) ١٧-٢١٥
هوش محمد شيدي ٣٨٥-٣٨٧، ٣٩٠-٣٩١، ٣٩٥
هيسباڻي (لوحاڻين جو پاڙو) ٣٣٣
هيسب خان لوحاڻي ٣٣٣، ٣٣٥، ٣٥٠

ي

يارمحمد کلهوڙو ٤٥-٤٥٤
يوسف خذمتگار ٣٧٨

Gul Hayat Institute

۲ـ ماڳن مڪانن جي نالن جي فهرست

الف

آباد (شهر) ۲۱۲
آباد (= ڳوٺ آباد) ۱۴۲
آچٽي (مڪان) ۸۲-۸۳، ۸۶
آمري ۱، ۳
آمريڪا ۲۸۵
اڙاسيو (علائقو ڪچ م) ۱۴۱، ۲۹۹
ابن جو تڙ ۲۸۲
اباوڙو ۳۵، ۲۸۱
اپور ۳۹۵-۳۹۷، ۳۹۹
آٽل ۱۱، ۹۲، ۱۲۰، ۲۹۴
آٽل ڪوٽ ۱۴۰
آٽ پلاڻ مڪان ۲۵۰، ۲۵۴
آڇ ۳۰۵
احمد پور لما ۳۵۰-۳۵۱
اراڙو ديهه ۷۵
اسلام ڪوٽ ۴۰۴، ۴۰۶
اصفهان ۵۱
افغانستان ۲۱۶، ۳۵۵، ۳۵۸
اڪرو مڪان ۸۳، ۸۶
الله ٻنو ۹۱، ۱۱۹-۱۲۰
امبرسر (امرتسر) ۴۲۰
انڙ پور ۲۹-۳۱
الگلنڊ ۴۳۲
اوستو محمد ۲۱۳، ۴۵۴
اوڪا بندر ۱۳۰
اوڏنگر ۹۱، ۹۳، ۹۵-۹۶، ۹۹، ۱۰۲، ۳۹۲
اهب جو ڳوٺ ۲۴۱

ب

بارڻ ۴۱، ۸۲، ۹۵-۹۹، ۱۰۱-۱۰۲، ۱۲۲، ۲۵۰، ۲۵۸
بارڻ ٽڪر ۷۰
بارڻ جي ميري (جاگير) ۹۸
باڪوڙو ۴۱۷
بٿورو ۱۴۱
بڏي ۱۱۹
بجر واه ۴۱۷
بدين ۱۳۹، ۲۸۹، ۲۹۴، ۲۹۷، ۳۱۳، ۴۰۸
بڏودو ۴۲۰
بستا ٻڌر ۱۴۲
بشام ديهه ۷۵
بڪار ۲۴
بڪر ۸، ۳۰
بڪر ڪوٽ ۲-۳، ۸-۹
بگهياڙ درياء ۲۲۵

Gul Hayat Institute

بلڑي ۴۲
بلوچستان ۱۵۷، ۲۰۳، ۲۰۹، ۲۱۲، ۲۱۶، ۳۵۲، ۴۵۴
بمبئي بندر ۴۲۰
بنگاهه ۱۶۴، ۱۷۲، ۱۷۹، ۱۹۱، ۲۰۰
بوبک ۷۵
بولان (ڏڻ) ۲۱۰
بهاولپور ۳۹۸
بهرم بري (درگاه) ۱۷۴، ۱۹۴، ۲۳۴
بيرون ۲۱۳

پ

پاکاسز ۴۱۰
پاهڙ مير ۴۰۸، ۴۱۰
پاڙرو ۴۰۴
پڇاڻي مکان ۲۷۷
پڏو- پاڻو گهٽ ۳۶
پڏي پاڙي ۴۰۸
پرڙا گوٺ ۳۰۳
پرڪر جو ٽڻ ۳۱۱
پن گوٺ ۴۲۴
پنگار ۵
پني (کچ م) ۱۳۹، ۲۸۲، ۳۰۹
پورکي ۴۰۶
پٺارا ۱۷۳
پڏمي ۲۹۵
پهراڻو گوٺ ۴۰۶
پيروڻو ۳۵۰
پيلو (لس پيلو) ۱۳-۱۴، ۷۹-۸۰، ۹۶، ۱۰۰، ۱۰۲، ۲۶۰، ۳۰۶
پيلو (شهر) ۱۲۰، ۲۱۴
پيلو (گهوڑا پاري م) ۲۲۴

پ

پاڇهه شهر (ديهه ديناري) ۱۸۷
پارکر ۳۰۵، ۴۰۷
پاکستان ۴۳۴-۴۳۵
پٽ شهر ۳۷۴
پٽ مڙهو (مکان) ۲۵۴
پٽڻ ۲۱، ۳۰۴
پري ۲۴۴، ۴۰۸
پري جو ديورو ۴۰۴
پڇم ۱۴۲، ۲۸۲، ۳۰۵
پڏي، پڏيا (ديهه) ۲۳۷-۲۳۸
پراڻ ۲۳۸
پنجاب ۳۹۴، ۴۱۲
پنجڪ ۱۸۷
پنگريو ۴۰۲، ۴۰۴
پورالي (ندي) ۹۲
پوٽبري مکان ۲۸۵
پوڻو ۴۲۰
پير پٺو ۳۹، ۲۳۸
پير محموداڻي ۱۳۰

پ

پيان ۷۵

Gul Hayat Institute

پاٹوت ۵۸
پائي پالي جو مندر (سکر) ۲۲۶
پائي خان جي چاڑي (حيدرآباد) ۳۸۶
پتارو ۳۰۹–۳۱۰، ۳۱۳
پڄ ۳۱۶، ۵۲۹
پرلڊيارو ۲۸۲
پنيور ۱۰۶، ۱۰۸–۱۰۹، ۱۱۳، ۵۲۵۸، ۵۲۵۸
پوڊيسر ۵۰۲–۵۰۴، ۵۰۶
پيٺن (مغليون) ۳۰۳

ت

ترکي ۵۱۴
تڳڻي وارو تلاءُ ۱۱۱
تلهار ۲۹۷
تٹوت ۳۵

ٽ

ٽاٽو ۱۲۵
ٽاٽو بولا خان ۲۷۷
ٽاٽو قلعو ۶۱
ٽڏي جي ٽڻن ۸۱، ۸۷
ٽر ۲۱، ۱۵۵، ۳۰۵، ۳۵۵، ۳۶۰
ٽرپارکر ۵۰۱، ۵۰۴، ۵۰۸–۵۰۹، ۵۳۳

ٺ

ٺيان (ديورو) ۹۲
ٺڪنڊي ۵۱۶–۵۱۷

ڏ

ڏنڊو آدم ۵۳۳
ڏنڊو الهيار ۵۱۷
ڏنڊو باگو ۳۳۸، ۳۵۰، ۵۰۲
ڏنڊو جهان خان ۳۵۱
ڏنڊو جام ۳۸۱–۳۸۲
ڏنڊو حيدر ۳۵۱
ڏنڊو رحيم خان ۸۲
ڏنڊو عالم خان ۳۸۰
ڏنڊو غلام علي ۳۸۰
ڏنڊو قيصر ۳۵۱، ۳۹۲
ڏنڊو لقمان خان ۲۲۷
ڏنڊو مير محمود ۳۵۳
ڏنڊو يوسف ۳۷۸، ۳۸۶

ڍ

ڍٽو ۱۷، ۲۵–۲۷، ۲۹–۳۰، ۳۹، ۵۲–۵۳، ۷۷–۷۸، ۱۲۸–۱۲۹، ۱۳۳، ۲۶۳، ۲۸۵، ۳۰۵، ۳۸۲
ڍٽو سرڪار ۸۹
ڍڪراڻي جي جهل (ڍڙ) ۲۸۲
ڍل ۲۰۹
ڍوڻ جبل ۷۲

ج

جاتي ۸۹، ۱۳۹، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۲–۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۹–۳۰۱، ۳۰۳
جبل ۷۵

Gul Hayat Institute

جتن چانگن جا ڈیر ۲۸۵
جعفر آباد ۲۲۸
جمڑاڻو واہ ۳۱۳
جندیھر ۱۰۸-۱۰۹
جوڌپور ۳۱۶، ۱۰۰۵، ۱۰۰۸-۱۰۰۹، ۱۰۲۰
جوھي ۶۶، ۷۱، ۷۳، ۷۵، ۸۲
جویا گوٹ ۱۶۰
جیسر میر (=جیسلمیر)
جیسرو تڑ ۳۱۴-ر
جیسلمیر ۱۷۵، ۲۲۳، ۲۸۱، ۳۰۸، ۳۱۶، ۳۵۴-۳۵۵، ۳۵۹، ۳۹۸، ۱۰۰۰، ۱۰۰۹، ۱۰۲۰
جیکب آباد ۷۶، ۲۰۹
جیوڻ شاہ جو تکیو ۳۳۱

ج

جابر بجار جو مامرو ۱۲۰، ۲۵۸
جھجھر
جھارو جبل (کچ ر) ۱۳۹-۱۴۰
جھانگارا ۷۱، ۱۷۱
جھرک ۹۱-۹۲
جھل ۱۶۲-۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۲، ۱۷۵-۱۷۶، ۱۷۸، ۱۸۱-۱۸۲، ۱۸۵، ۱۸۸-۱۸۹، ۱۹۲-۱۹۴، ۲۰۷، ۲۱۲
جھمپیر ۸۳
جھڻ موري ۲۹
جھوڑو لئو ۳۱۶
جھوک ۱۴۱۵-۱۴۰۲
جھول شھر ۳۱۳، ۳۹۵، ۳۹۷، ۳۹۹

چ

چکرو (کراچي) ۲۰۹، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۱۴، ۲۲۱۵
چکري جوء ۱۱۸
چنن ڪوٹ ۳۱۴-پ
چوٹیارون ۳۹۸
چورڑو مکان ۲۷۷
چوڑیو گوٹ ۱۰۰۶
چوڪنڈي مقابر ۲۷۶
چوڻڪو ۱۰۵۱۴
چوھڑ مکان ۱۰۲
چوھڑ جمالي (شھر) ۲۸۹

چ

چاچرو ۱۰۰۹
چاچرو تعلقو ۱۰۰۸
چاندڻ (گوٹ) ۳۹۸
چاڻي ۲۸۷، ۲۹۰، ۳۰۰-۳۰۱، ۳۰۹-۳۱۰، ۳۱۴
چاڻي ڈنڈ ۲۸۵
چاڻي (ڪاري گھاري) ۲۸۵
چاڻي ڈورو ۲۹۸
چتو پیر (مقابر) ۱۰۸-۱۰۹

Gul Hayat Institute

چپر ۴۱
چچ درس ۲۸۹
چچ عاقيل ۲۲۵
چراڏو ۴۱۷
چني وارو مقام ۷۲
چني ۷۵
چُهٽن (چهوٽن) ۴۰۹-۴۱۰
چهوٽن جبل ۴۰۸

ح

حب ۳۹-۴۰، ۷۹، ۸۱، ۸۸-۸۹، ۹۱، ۱۰۴، ۲۳۷، ۲۶۶
حب ڏور ۳۸
حب لدي ۱۴۱-۴۲
حب لٹن ۱۱۹
حب وات ۹۱
حيدرآباد ۲۹، ۹۱، ۱۳۹، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۶۷-۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۵، ۱۷۹، ۲۲۷-۲۲۹، ۲۳۸، ۲۴۷-۲۵۰، ۲۷۷، ۳۰۰، ۳۰۸، ۳۱۵، ۳۱۸، ۳۳۲-۳۳۳، ۳۳۷، ۳۴۲-۳۴۳، ۳۴۶، ۳۵۲، ۳۵۶-۳۵۷، ۳۶۵، ۳۶۸-۳۷۳، ۳۷۷-۳۷۹، ۳۸۸، ۳۹۰، ۳۹۲-۳۹۷، ۴۰۴
حيدرآباد تعلقو ۲۹، ۳۴۱
حيدرآباد ضلعو ۴۰۴، ۴۳۳
حيدرآباد جو ڪوٽ ۲۹۲

خ

خدا آباد ۴۸-۴۹، ۷۵، ۸۹، ۱۱۴-۱۱۵، ۱۲۹، ۱۳۳
خراسان ۶۹، ۳۸۲
خراسان ۱۹
خرپسان (خراسان) ۲۱
خيرپور ۲۲۷-۲۲۸، ۳۷۰، ۳۷۲، ۳۷۹، ۳۸۳، ۳۹۵، ۳۹۸
خيرپور تعلقو ۴۱۶
خيرپور (ضلعو) ۱۱۴۵، ۲۱۲
خيرپور (رياست) ۴۱۳، ۴۵۴

د

داپچي ۲۱۹
داد لغاري جو ڳوٺ ۳۹۸
دادو ۱۵۷، ۳۱۵
دادو شهر ۲۱۶، ۲۷۸
دادو ضلعو ۱۵۷۰
دپو (دواپو) ۳۸۶
دپو (دواپو) ۳۹۰
دڙ شهر ۲۱۲
درساڙو چنو ۲۶۶، ۲۷۳
درگاه سيد علي شيرازي ۲۶۰-۲۶۱، ۲۶۴-۲۶۵، ۲۶۸
درياء (سنڌو) ۱۷۱، ۲۲۶، ۳۵۵، ۳۶۶، ۳۹۵، ۳۹۷، ۳۹۹-۴۰۰
دريجي ۶۹، ۱۳۴، ۲۴۴، ۲۴۷

Gul Hayat Institute

ڈڑپو ۱۲۱، ۱۲۳، ۲۲۰
ڈڑو ۳۹۲
ڈکاک جا ڈڑا ۳۹۶
ڈکن ۲، ۹
دلي (دهلي) ۳۱۴ (ب،ج،د)، ۶۳، ۳۰۵-۳۰۶، ۴۲۰
دو-آبو ۳۷۳، ۳۹۰، ۳۹۲
دهلي (=دلي) ۹، ۳۱۴ الف، ۱۴۲-۱۴۳، ۳۱۶، ۴۱۹
ديرو ۵۱، ۱۴۳-۱۴۴، ۱۶۳، ۱۷۴، ۱۷۸-۱۷۹، ۱۸۱، ۱۹۱، ۲۰۴-۲۰۵
ديرو غازي خان ۴۰۰
ديسا (گوٹ) ۴۰۶
دينارې ديهه ۱۸۷
دينپور ۱۵۳

ٹ

ٹاراجا ۱۳۳، ۱۴۱، ۲۵۹
ٹوري مٹو جبل ۴۰۸

ڈ

ڈاڈر (جنوء) ۴۵۱، ۴۵۷
ڈجي کوٹ ۴۶۱
ڈوجهو ٹبو ۲۸۵
ڈهر واهه ۳۹۸، ۴۰۰
ڈيلو ۲۰
ڈيڈرو ٹڑ ۱۵۵

ب

ڈب (جوء) ۴۵۵
ڈنڈو ۳۴۵-۳۴۶
ڈگاري ماڻڪ ۱۲۳
ڈمبر (کلکتو) ۳۷۷

ڊ

ڈاڈر ۴۱، ۴۳، ۴۷
ڈٹ ۳۴، ۱۰۳، ۱۷۵، ۲۷۴
ڈيڈاڑي ۱۵۵

ر

راج ملک گوٹ ۲۴۱
راڑ ۱۴۷-۱۴۸
راسل چشمه (مسقط م) ۲۱۸
رام پارهو (مقام) ۲۹۶
رامسر جي ڈونگري ۴۰۸
راڻپور ۴۰۱، ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۰۸، ۴۲۹
راڻپور ۱۶۳، ۱۸۳
راڻي واڙو (راڻپور) ۴۰۶
راورو (راولو پند) ۳۹۶
راولو پنڈ ۳۹۶، ۳۹۸
راهيجي (مکان) ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۴۹-۲۵۰، ۲۵۵-۲۵۷، ۲۶۷
رتنا گري ۴۳۲
رتو کوٹ ۱۳۴

Gul Hayat Institute

رحيم خان جو ڏنڊو ۷۲
رکن ڏلیار، رکن ڏلیار ۱۵۵-۱۵۴
رندستان ۱۶۵، ۱۷۲
رڻ ۳۱۰
روپاهه ۵۰
روجهاڻ ۱۷۷-۱۷۸
روهڑي ۲۲۷، ۲۲۹، ۱۸۲
روهڑي ڊويزن ۴۰۰
رهمکي بازار ۳۱۰
رهو (ٽڙ) ۱۵۵

س

ساکرو ۳۹، ۶۶، ۸۹، ۹۶، ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۳۰، ۱۳۵، ۲۳۷، ۲۵۸، ۳۰۵
ساکرو تعلقو ۱۰۶
ساکرو (علاڻقو) ۱۰۱
سال (جوه) ۹۲
سامتاڻي ۵۷
ساموئي ۲۱
ساميجي ۲۰۵
سانگهڑ ۳۹۵-۳۹۶، ۳۹۸، ۱۵، ۱۷، ۲۵، ۲۹، ۳۲، ۳۳۷
سانگهڑ شهر ۲۲-۲۵۲
سانگهڑ تعلقو ۳۵۳، ۱۶-۱۷
سانگهڑ ضلعو ۳۵۳، ۱۷، ۳۳۴
ساهان ۲
سبي ۳۵۳، ۵۸-۵۹، ۲۰۶
ستهه (جوء) ۱۸۸، ۱۹۱
سراڙو (= سرو) ۳۰۵
سرحد (صوبو) ۱۳
سرو ۵۱، ۷۹، ۳۱۷
سکٽ (ڪوٽ) ۱۲۲
سکرالد ۳۹۵
سکندر- بنڊ ۱۵۳
سکڻ ٽڻن ۵۶، ۵۹، ۶۰
سکر ۲۲۶-۲۲۸، ۳۵۵-۳۵۶، ۳۶۰، ۳۶۳، ۳۶۵
سکر پراڻو شهر ۲۲۶
سکر ٽڻون شهر ۲۲۶
سماڻري (ديهه) ۳۹۹-۴۰۰
سماڻري ۱۶۰
سمير وارو ڏورو ۳۹۶
سن ۲۵، ۳۸۸، ۳۹۵
سنجهورو (شهر) ۳۵۰، ۳۱۳
سنجهورو تعلقو ۳۵۳، ۳۹۷، ۱۶۰
سنهڙي راهيجي (ڏورو) ۲۵۱
سنڌ ۱-۸، ۱۴، ۲۵-۲۶، ۲۹-۳۰، ۳۵ب-ج، ۴۲، ۵۸، ۵۱، ۶۱-۶۲، ۶۹، ۷۵، ۷۸-۷۹، ۸۳-۸۴، ۸۹، ۹۱-۹۲، ۹۶، ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۳۹، ۱۵۸، ۱۵۷

Gul Hayat Institute

١٧١، ١٨٤، ٢٠٣-٢٠٥،
٢٠٦، ٢١٢، ٢١٦، ٢١٨-
٢٢٠، ٢٢٦-٢٣٠، ٢٣٧،
٢٥٦، ٢٦٥، ٢٦٧، ٢٨١-
٢٨٢، ٢٨٥، ٣٠٠-٣٠٢،
٣٠٥-٣٠٥، ٣٠٩-٣١٢،
٣١٦-٣١٧، ٣٣٩، ٣٥٤،
٣٥٥-٣٥٧، ٣٥٩-٣٦٠،
٣٦٣-٣٨٠، ٣٨٣، ٣٨٦،
٣٩٠، ٣٩٢-٣٩٧، ٣٩٩-
٤٠١، ٤٠٣-٤٠٥، ٤٠٨-
٤٠٩، ٤١٢-٤١٧، ٤١٥-
٤١٨، ٤٢٠، ٤٢٩-٤٣٠،
٤٣٢-٤٣٣، ٤٣٥، ٤٥١
منڈو دریاء ٤٥١، ٢٤١
منڈیارا تلاءُ (کچ م) ٢٩٩
منڈ یونیورسٹي ٢٦٩، ٣٩٩
منگرار ٢٥
موپارو ٤٠٩
موڑاھ ٤٥٥
موڑت ٣٦٨
موڻا ٣٩
مونگل ٣٩-٤٠
مونٹیاٹي ١٢٠، ٢١٨
میراڻیون ٢٩٧
میڑي ٤١
میڑي جاگیز ← ٩١، ٩٦
میڑي (دیھہ) ٢٣٧
میوھڑ، میوھاڑ ٢، ٨، ٣٨٨،
٣٩٥
میوھڑ (تعلقو) ١٧، ٧٥
میوي ٤٧

ش

شادڻ ١٨٧
شادي ٻلي ١٥٤
شادیھڑ ١٦١، ١٦٥، ١٩١-١٩٢
شاہ بلاول ١٣٣
شاہ جو اوتارو (سکر) ٢٢٦
شاہ بندر تعلقو ١٤١
شاھپور چاکر ٣٩٥-٣٩٦
شاہ حسڻ ٤٤٥
شاھو واھ ٣٤٣-٣٤٥
شکارپور ٢٢٧-٢٢٨، ٣٥٥،
٣٦٠، ٣٩٩
شوڙ (رندن جو ڳوٺ) ١٦١
شورڻ شھر ١٦٥، ١٦٨، ١٨٧،
١٩٠، ٢٠٧
شیو لو ڳوٺ ٣٤٠-٣٤٢
شھداد پور تعلقو ٣٤٣، ٣٩٦، ٤١٧
شھداد واھ ٣٤٣
شھیدن جو ٽکڙ ٧١
شھیدن جو مقام ٣١١، ٣٧٣

ط

طفلس ٣٧٨
طنبو (عمراڻین جو شھر ٹاڙي م) ٤٥

Gul Hayat Institute

ع

عمرکوٹ ۱۷، ۳۹۹، ۴۰۴-۴۰۶

غ

غزني ۳۵۲ - ۳۵۳

غلام محمد جوگهٹ ۴۱۶-۴۱۷

ف

فتح باغ ۳۳۱ - ۳۳۲

فريد آباد ۴۸

فقير جو اڙ ۳۸۸

ق

قتي جا کنب ۳۳۸

قتو ۲۶۶، ۲۵۱

قلجي ۲۱۶، ۱۵۷

قلهڏيون ۵۲۹

قليلي ۲۹۲، ۳۵۷، ۳۶۵، ۳۶۹، ۳۶۱ - ۳۷۲، ۳۸۱، ۳۹۵

قليلي جو دو- آبو ۳۹۰

ق

قدمن وارو مقام ۱۱۲، ۱۳۸، ۲۵۹، ۲۵۱ - ۲۵۲

قلات ۱۵، ۵۷-۵۰، ۵۲، ۵۴، ۵۶، ۶۱، ۶۳ - ۶۵-۹۲، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۱۰۰، ۱۲۱، ۱۷۵، ۲۰۳ - ۲۰۵، ۳۵۵-۳۵۶، ۳۶۰-۳۶۱

قنبر علي خان ۱۶۰

قندار ۳، ۵۱، ۵۶، ۲۷۱، ۳۱۲، ۳۱۶، ۳۵۲، ۴۵۴-۴۵۶، ۳۵۸ - ۳۵۹، ۳۶۲ - ۳۶۳

ک

کابل ۲۱۶، ۲۲۷، ۳۵۲-۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۳

کابُولْ (=کابل) ۲۱۷

کاٹياواڙ ۲۱۹

کاچڑو ۳۵-و

کاچو ۱، ۵، ۷، ۱۵، ۳۵الف، ۳۵ب، ۳۵د، ۳۵ه، ۳۵ج، ۳۵ط، ۳۵ک، ۴۸ - ۵۰، ۵۲، ۶۶، ۷۱، ۱۷۱، ۱۷۵، ۱۸۸، ۲۰۳ - ۲۰۴، ۳۰۵، ۳۶۳

کاچو کوٹ ۳۵ک

کاچيل ۲۵۰

کارنگي جي جهل (تڙ) ۲۸۲

کارو جبل ۲۳۷، ۲۴۵

کارونجهڙ ۳۰۵، ۵۰۲-۵۰۷

کاسوٹو ۶۹

کاک ديهه ۲۸۵

کاک (لڳ ڏنڈو يا گوٹ) ۳۳۸

کامپ (انگريزن جي) ۳۶۵-۳۶۸

کانڈيو ۵۲۹

کانڈوري ماڳ ۱۸۷، ۱۸۹

کانهرو کوٹ ۱

Gul Hayat Institute

كتكو (تپومغلپين) ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩٥

كچ ٢٢، ٧٨-٧٩، ١٠٦، ١٣٠، ١٣٩، ١٥١-١٥٢، ١٥٥، ٢١٩، ٢٨٢، ٢٨٩، ٢٩٩-٣٠٠، ٣٠٧، ٣٠٩، ٣١٦، ٣٦٩، ٥٠٢، ٥٢٩

كچو ٦٢

كچي ٥٨، ٦١، ١٨٥، ٢٠٣

كچي ضلعو (بلوچستان) ٢١٢

كڍن ٢٩٥

كراچي ٣٩-٥٠، ٩١، ١١٩، ١٢٣، ١٥٥، ٢١٨-٢٢٠، ٢٥٥، ٢٥٢-٥٥٢

كراچي جو كوٽ ٢٢١

كربلا ٣٧٦

كرتہ قلعو ٤٧-٥٨

كڙتي ٥٠

كرتي ٦٣

ككرالو ككڙو ١٥١-١٥٢، ١٥٥

ككرالہ جو ڏورو ٥٥٢

ككڙ تعلقو ٧٥

ككڙائي ٹڻن ٧١

كلكتو ٣٥٥، ٣٥٨، ٣٦٨-٣٩٨، ٥١٠، ٥٢٠

كلو ٨٣

كلو (شهر) ٢١٢

كنب (ڏورو) ٣٣٨

كنڊ كوٽ ١٦٢، ١٧٦

كندو ٥١٦

كنڊير ٥٢٢

كنكالي ٥٧

كنگرو ٢٠٥

كنگور (علائقو شاهبلاول جي پرسان) ١٣٣

كنگور ٨٨، ٣٣٣

كوٽ ڏجي ٥٥٧

كوڙي ٩١-٩٢، ١٨٧، ٢٧٣، ٣٦٦، ٣٨٨

كولهيرو ٣٩٥-٣٩٦

كوهستان ١١٥، ٥٧، ٦٦، ٨٧، ١٦٥، ٢٥٩، ٣٥٥، ٣٨٨

كيٽي بندر ١٥١

كيٽيون ٣١٥

كيچ ٥١، ٣١٢

ک

كاڙي ٧٥

كارڙي ٥٠٧

كارو ١٥٥

كارو در ٢٢١

كاري جو ڏورو ٥٥٤

كانڍو (ٹڻ) ٩٢

كپرو ٣٥-٥٧، ١٥٧-١٥٨، ١٥٥، ٥٢٢

كنڀاڙي (مكان) ١١١

كڏڙو ٣٥٦

Gul Hayat Institute

كرڑي ٢٢٦، ٢٢٩ - ٢٣٠
كرڑي جو ميدان ٢٢٦
كرڑي وارو ٹاٹو ٢٢٦
كرڑو مكان ٣٤٨
كريڑ ٢٨٢
كلاڻ مكان ١١١
كنيات ١٤٢ - ١٤٣
كهبڑي ٣٨٠
كيراڻي (ديهه) ٧٧ - ٧٨، ٢٦٦
كيرٿر جو لك ٢٧٧

گ

گاج (ڏڻ) ١٨٧
گاجڻ (جبل) ١٨٧
گپچاڻي ديهه ٣٩٦
گجرات ٢٦، ١١٩، ١٩٠، ٣٠٥
گڏاپ ٣٩
گدگام (گڙ گاڻون) ٣٢٠
گدگجرات ٣١١
گرجستان ٣٧٨
گرڌار ١٩٩، ٢٦٥
گرهوڙ ١٥٦-١٥٨، ١٥٣-١٥٤، ١٥٦
گڙنگ بنگلو ٣٣٢ - ٣٣٣
گنجاوه، گنداوا ٥٧ - ٥٨، ٣١٦
گندهو جبل ٨١
گندهي وارو لك ٨١
گنگا ١٥٣، ١٥٥
گنگا، جمنا (نديون) ٦٤-٦٥
گوسڑجي ٢٢٧
گولي ٣٢٢

گھ

گڙهه آباد ١٤٢-١٥٣
گڙهه وارو لك ٨٢
گڙهي (جمالين جي) ١٦١، ١٦٧
گڙهي خيرو ٢١٢-٢١٣
گنيڑاج (ماڳ) ٧١-٧٢
گوٹ الله بچايو خان جلباڻي ٣٢٥
گوٹ ايران-ڈتو جمالي ٢١٣
گوٹ پاراڻي كوسن جو ٣٠١
گوٹ امام بخش گاهو ١٢٠
گوٹ شاهه محمد لوحاڻي ٣٣٨
گوٹ شاهن رند ٣٤٣
گوٹ محمد صديق ع علي بخش هديه ٣٥٣

گھ

گهارو ٧٩، ١٠٩، ٢٣٨، ٢٤١-٢٤٢
گهارو (شهر پرڻن جو) ٢١٢
گهگهر ٣٥٦
گهگهي ٢٣٨-٢٤٠
گهگي جاگير ٩٢، ٢٤٧
گهگهي ديهه ٢٣٧-٢٣٨، ٢٤١
گهگهي (سيري واري جاگير) ٩٢
گهونگي ٣٩٧-٣٩٨
گهوڑا پاري ٢٢٥، ٣٥٥، ٣٦٠

Gul Hayat Institute

ل

لاڏيون ۲۸۷
لاڙ ۵، ۸۹، ۱۴۱، ۱۷۰، ۳۸۵، ۳۶۳
لاڙڪاڻو ۴۸، ۲۲۷
لاڙڪاڻو ضلعو ۱۶۰، ۲۱۲
لاڪڙو ۱۲۰، ۲۵۸
لاڪيٽو لک ۴۰۱-۴۰۲
لال واهه ۲۲۸
لاهري بندر ۱۳۴
لاهور ۴۲۰
لس (ٻيلو) ۱۵، ۷۷-۷۹، ۸۱، ۹۲-۹۳، ۹۵-۹۸، ۱۰۰-۱۰۲، ۱۰۷، ۱۲۰، ۲۵۸
لس ٻيلو ۱۰، ۱۲، ۳۶، ۶۱، ۶۶، ۷۷-۷۸، ۸۲، ۹۱-۹۲، ۱۱۴، ۲۶۶
لکنو ۴۲۰
لنڊن ۴۱۹
لنواري ۱۴۶
لوڻو ۳۱۰-۳۱۲
لوٽي جنڪشن ۴۰۶
لوٽي جو ٽڙ ۳۱۱
لوڻنگ پير ۲۶۰
لياري ۹۲، ۱۲۰، ۲۵۸، ۴۰۲

م

ماڻيل جبل ۶۸
ماڄي (جوڻ) ۹۸
مارڙ ملير ديهه ۲۹۵، ۲۹۷
مارڪ واه ۳۴۳
ماريپور ۸۱، ۲۱۸-۲۱۹
ماڪي (جوڻ) ۴۵۲
مانسنگ جي ڪڙهه ۳۵۰
متهلو ۳۴۳، ۳۴۹
متوڙجي ڏنڊ ۳۴۰ م
مٺ (شهر) ۲۱۲
مٺڙائو واهه ۴۱۶
مڇي ۴۱۰
مڇي ٽعلقو ۲۸۲، ۴۰۹، ۴۲۹
مڇال پاڻ لاڙي ۴۰۷
مڇال ڪچي ۴۰۷
مڇال مڇي ۴۰۷
مڇال شورا ۴۰۷
محمودائي پير (مانڪ) ۱۰۶
مڙهو بولاخان (ٽپو) ۲۸۹
مزارخان چانگ (ڪوٽ) ۲۹۴
مزاري (علاڻقو) ۴۰۰
مستونگ ۵۰
مسقط ۲۱۸، ۳۵۵، ۳۶۰
مسو واه ۳۹۸، ۴۰۰
مغليين (جاتي) ۲۹۱، ۳۰۳
مغليين (ٽپو) ۲۸۹
مڪران ۲۱۹
مڪلي ۲۶، ۱۵۱، ۸۹-۹۰، ۱۲۸،

Gul Hayat Institute

۱۳۰، ۱۳۳، ۲۵۷ - ۲۹۸،
۲۵۹ - ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۷ -
۲۶۸، ۲۷۲ - ۲۷۴، ۲۷۶
مکي ۱۵ - ۱۹، ۲۲ - ۲۴ -
۲۶، ۲۹ - ۳۰، ۳۱۴ -
۳۲۷
مگر پين (مغلوين) ۲۸۷
ملتان ۲۹ - ۳۰، ۳۸ - ۳۹۳ - ۳۹۹،
۴۲۰
ملڪ طوطا جو مقام ۸۱
ملير ۳۹، ۸۷ - ۸۹ - ۹۱ - ۹۳،
۹۷ - ۹۸، ۱۰۱ - ۱۰۲، ۱۰۴،
۱۱۴، ۱۱۶ - ۱۱۷ - ۱۲۹ -
۱۳۰، ۱۳۳ - ۱۳۴، ۱۹۱،
۲۳۷، ۲۷۳، ۳۸۳، ۴۰۱ -
۴۰۵ - ۴۰۸
ملير ٹئن ۸۷، ۴۰۸
مسمل جوه ۱۷۷
منگهو پير ۱۱۹
موجن گوٹ ۴۱۶
موڪڻي (جوء) ۴۰۵ - ۴۰۶
مول ۲۴۷، ۲۵۰
مولوي شهر ۲۱۳
موڻا چورا (ديهه) ۳۹۶
مهاڏيو جي مڑهي ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۵۳
مهراڻ (دريا) ۱۸۶
مهراڻ جي پڪ ۴۶۱
مهراڻ واري واٽ ۴۵۷
ميسر جو ڳٹيرو ۲۰۹ - ۲۱۰
ميانج ۴۰۲
ميائي ۱۲، ۳۹۰، ۳۹۲
ميائي (قليلي واري) ۳۶۸ - ۳۶۹،
۳۷۲ - ۳۷۳، ۳۷۵ - ۳۷۸
ميائي (سونميائي) ۱۰۸
ميائي جو ٻيلو ۱۲۲، ۳۵۷
ميران جو مقام ۲۰۱ - ۲۰۲
ميرپور خاص ۳۰۷، ۳۱۵، ۳۸۷،
۳۹۰، ۳۹۲ - ۳۹۳، ۳۹۵،
۴۰۴، ۴۱۶
ميرپورخاص تعلقو ۳۸۰
ميرپور ساڪرو تعلقو ۷۷، ۹۸،
۱۳۷، ۴۰۴، ۴۵۲
ميرپور ماٿيلو ۲۲، ۳۹۷ - ۴۰۰
مير محمود خان جي پٽي ۳۰۳
ميڻ جو ڳوٹ ۱۵۵
ميرو خان تعلقو ۱۶۰
ميري ڪوٹ ۵۰ - ۵۱، ۶۳ - ۶۴
ميري (قلات) ۳۵۵، ۳۶۰ - ۳۶۱،
۳۶۳

ن

نارو (الهندو) ۱۷۲، ۳۹۶ - ۳۹۸،
۴۵۴، ۴۵۷
ناريجا ڳوٹ ۳۹۰ - ۳۹۳
ناڑا ٽر ۱۲۱

Gul Hayat Institute

ناڑي ۷۵، ۱۶۵، ۱۸۴، ۲۱۲-۲۱۴، ۲۱۶-۲۱۷، ۴۲۹
ناڑي (نئن) ۲۱۰
نالي جو ڪوٽ ۲۶۶
نظاماڻي ڳوٺ ۴۱۶
للي ۳۳۸، ۳۴۰
نگر پارڪر ۵۱، ۱۳۹، ۴۰۱، ۴۰۴-۴۰۶، ۴۰۹-۴۱۰
نگر پارڪر تعلقو ۳۴۳، ۴۰۸
نگر شهر ۲۷۵
نواب شاه ضلعو ۴۳۳
نئن ولان ۲۰۹

و

وارهه ۲۱۲
واگهري ۲۲۰
وڃيجي ۲۱۸-۲۱۹، ۲۹۰، ۴۴۳
ويڻي جو ڪوٽ ۲۶۶
وڙا واهه ۶۸، ۴۰۲، ۴۰۶

هـ

هاڙهو ۱۰۹، ۱۱۳
هاشم پٽڻ (شهر) ۲۱۲
هالا ۳۵۷، ۳۶۳-۳۶۴، ۳۶۹، ۴۱۷
هالا پراڻا ۴۴
هالار ۳۱۶
هالاڻي ۲۳۷
هاليجي ۲۷۵
هميراڻو ڪوٽ (عمر ڪوٽ) ۱۸، ۲۰
هند ۵، ۵۱، ۳۵۶، ۴۰۹، ۴۱۳
هندستان ۳۰، ۳۶۵، ۳۶۹، ۴۱۲-۴۱۴، ۴۲۰، ۴۳۰
هنگلاج ۲۰۱
هوسڙي ۳۳۱
هيتمان (ديهه) ۲۸۵
هيڪ-ٻريو جبل ۴۱
هيلجي ماڳ ۱۲۳

ي

يارو ڏاهري (ديهه) ۳۹۶

Gul Hayat Institute

صحت نامو

صفحو/ست		غلط	صحيح
٣	٦	اپرم	اپرئون
٥	١٢	پنهي	پنهي
٦	٣	ڪرهوهار	ڪرهم وهار
٨	٢٠	ماڇي ملغذار	مانجهي ملغذار
٨	٢٢	ڪئي واهار(٧)	ڪئي واهار
٨		حاشيم ۾ نمبر	نمبر(١) وارو حاشيو ڪاڍيو. نمبر(٢) کي نمبر(١) ڪريو، ۽ اڳتي نمبر وارا انگ بدلايو
١١	١٢	موسي	موسيٰ
١٨	١٤	صابر شر جي روايت	صابر شر جي روايت (١) هيٺ حاشيي ۾ اضافو ڪريو: (١) هيءَ روايت صابر قاسماڻي شر (ويڙهل ٻيروٽو تعلقو اباوڙو) جي زباني قلمبند ڪئي وئي.
٢٤	٤	هئي	هئي
٣٤-ب	٤	ڪنوارئين	ڪونڀرين
٣٤-هم	٧	ڍها (٥)	ڍها (١)
٣٤-و	٢	گهوڙي	گهوري
٤٧	١٢	لهيه ماڇي	لهيا ماڇي
٤٧	١٤	امراڻي	عمراڻي
٤٩	٢٦	واپرايو	واپريو
٥١	٧	جت آهي،	جت، آهي
٥٢	٥	اعواني ڪيئي،	اعوانا، ڪيئي

Gul Hayat Institute

صفحو	سٹ	غلط	صحیح
۵۲	۷	تن کي آ هردم اتي هيو، ديسن هوندا هان هنا	تن کي هردم رين دن هوندا هان هنا
۵۳	۱۹	کانو ٹوکٹي	کنو ٹوکٹي
۵۴	۸	کوتي	کوٹي،
۵۴	۲۵	واسون	واسو
۵۶	۲	هٹي کري	هٹي
۵۶	۱۶	کوريک	کوري ک
۵۶	۲۴	کرناٹک چينو	کرناٹک چينون
۵۶	۲۶	اٹ-ڪاتيون	اٹکاٹيون
۵۷	۱۴	ڈرن	ڈرن کي
۵۷	۱۶	اتوال	اڈوال
۵۷	۱۷	بداٹي	بداٹي
۵۸	۲۱	ماچن	مانجهن
۵۹	۵	ٹالپرن جو	ٹالپورن جون
۵۹	۱۷	رڻ سهائن	رڻ ملهائن
۵۹	۱۸	واريون	ورايون
۵۹	۲۱	کر-ويلايون	گهر ويلايون
۶۰	۶	احد	احدي
۶۱	۱-۱۰	سچو بيت	هيٺ ڪاٹيو، صفحي ۶۳ تي صحيح صورت ۾ ڏنل
۶۲	۱	شاهه بهارو نالي هڪ سيد جي ڪمان	شاه بهاري جهنجڻ جي ڪمان هيٺ
۶۳	۶	مير ويٹي	مير ويٹو
۶۳	۱۱	ميري ۽ مير	ميري مير
۶۳	۱۳	يا ويو	ڪين ويو
۶۳	۱۶	ڊريو	دريا

Gul Hayat Institute

صفحو/ سٽ		غلط	صحيح
۶۳	۱۸	اهدي	احدي
۶۴	۱۰	لهڙو	لهرو
۶۴	۱۴	مير عبد الله خان	عبد الله خان
۶۴	۱۶	زحمن سين	زهمن سين
۶۴	۲۴	گنگا جمنا	گنگا
۶۵	۱	دانُ	ڏانُ
۶۶	۲۰	آ جنگو جنگ تي،	جنگو جنگ تي آڻي
۶۶	۲۱	ترکن ۽ ترارين جا	ترکن ترارين جا
۷۷	۹	هو گبولن جي	هو بگهياڙن جي
۷۸	۱۳–۱۶	اصل پنهنجي ... پٽڻ اکاريو	اهي لفظ ڪاٽيو صحيح ناهن.
۷۹	۱۹	کهڙو آهين	ڪائو آهين
۸۰	۱۷،۲۱۶	عهدي	احدي (هيٺ سڄي ڪتاب ۾ ائين درست ڪريو).
	۲۶		
۸۲	۱۰–۱۵	۾ بيت	هي پئي بيت آڏو "آڇٽي" واري جنگ جا آهن.
۸۳	۱۸–۱۹	(دودن جي جنگ)	اهي لفظ ڪاٽيو
۹۴	۲	سندس پٽ	سندس پٽيان
۹۵	۱۴	آڇهه مَ	آ جَهه مَهه
۹۶	۱۳	پوءِ سوڙهو...لس تڏ ليٽي چٽيين لس تي.	پوءِ ساهه جو سوڙهو ڪيوءِ،
۹۹	۲۴	هوءِ جنگ ۾ جو	هوءِ جنگ جو
۱۰۰	۴	ڪري گور	ڪري گهور
۱۰۰	۱۱	جانتو ڪين جام	جانتوءِ ڪين جام
۱۰۲	۲۰	سمن صفون جوڙيون	سَمُهن صفون جوڙيون
۱۰۲	حاشيه	يا ميان سرفراز ڏانهن	اهي لفظ ڪاٽيو

Gul Hayat Institute

صفحو/ست		غلط	صحيح
١٠٣	١	سردار حي	سردار جي
١٠٣	٢	ابڙا ڏڙ پتار	آيا ڏڙ ڏيتار
١٠٤	١٦	هسو مڏير	هسو مڇر
١٠٦	٣	پاڙي مان	پاڙي مان هو
١١٧	٢١	ٿوهر چيوءِ	ٿوهر چوءِ
١٢١	٦–٨	جنهن تي... تيار ڪيو	جنهن تي چام بجار برفتن خلاف جاڪرن ڪي همتايو.
١٢٧	٦	وڏي ڪان تلڪار	وڏي تلڪار
١٢٩	١٠–١٣	انهيءَ ڪري... زور ڏيڻي	اهي لفظ ڪاڍيو
١٢٩	١٤–١٥	ملير تي...چڪوهو	اهي لفظ ڪاڍيو
١٣٣	٣	ڪنگور علائقي	ڪنگوري واري علائقي
١٣٣	٢٢–٢٤	اها ميار... وڏي گهوڙن"	اهي لفظ ڪاڍيو
١٣٣	٢٥	ڏيڻي ويا	ڇڏي ويا
١٤٢	١١	بستان بندر	بستا بندر
١٥٢	١٨	لڪاني ڇانهين	لڪاني ڳجو
١٥٢	٢٠	ستابي ڳجوءِ	ستابي ڇانهين
١٨١	٩	ڳوڏي	ڳوڏي
٢٠٣	عنوان	رتڙن مڳسين...	مڳسين...
٢٢١	٢٠	تن جي تاب تڙيين (ست)	هن ست بعد هي لفظ وڌايو: "ملڪن واري ڀيڙي جا اڳواڻ نوتڪ تيسب ۽ ڪيڪوهڻا"
٢٢٤	١٤	سائينو مصري ڪري وات ۾	سؤ ڇو مصري ڪري وات ۾
٢٤٠	١	ڪا ماڙي	ڪا مائي

Gul Hayat Institute

صفحو/سٽ		غلط	صحيح
۲۴۲	۲۴	قل سچر لاشاري	هن جملي کان وڏي صفحي
۲۴۳	سچو	پهلوان هو...	۲۴۳ جي آخر تائين کاٽيو. اهو سچو ذکر ۱۰۴-۱۰۵ صفحن تي آيو آهي ۽ جتي صحيح آهي.
۲۴۵	۱۹	پيو. چون ٿا تم(۱):	پيو (۱). چون ٿا تم:
۲۵۲	۱۸	ميان امين محمد	ميان محمد امين
۲۵۵	۱۸	مقهرو	مهرو
۲۵۹	۷-۱۱	ان بعد ميان... طاقتور ٿيا	اهي ٻئي جملا کاٽيو
۲۵۹	حاشيه	مشهور شاعرن	مشهور شاعر
۲۶۰	۱۲	سيد علي شيرازي وت	سيد علي شيرازي جي گادي واري وت
۲۶۷	۱۶	گبول	هديه نوٽياڻي
۲۶۹	۱۰	پتنگب ٿا پچن	پتنگ ٿا پچن
۲۷۰	۱۶	جڙواڙ	جڙوار
۲۷۱	۱۹	تم کاريء قندار	تم کاريء رات قندار
۲۷۲	۷ حاشيه	گبول	هديد نوٽياڻي
۲۹۱	۲۵	پاگوتن کي	پاگوتن کي
۳۰۵	۱	ملوک سان	ملوک سا
۳۱۵	۴	ميير محمد خان	ميير محمود خان
۳۱۷	۵	ارتل	اٽل
۳۱۷	۸	حتي	ڇڏي
۳۱۷	۱۱	دانبين۽ دانهن	دانهيي دانهن
۳۱۷	۱۳	اولا ... انکي	اولا پيا اتي سي اتکي
۳۱۹	۶	راوت رڌ	راوت رند
۳۲۱	حاشيه	ميير محمد خان	ميير محمود خان

Gul Hayat Institute

صفحو/ست		غلط	صحيح
٣٢٢	٦	جھكاڇھك	ڇھكاڇھك،
٣٢٥	٩	سر سھيون	سر ساھيون
٣٢٩	١-٣	پھريون ٿي ستون	ڪاٿيو. اھي ٻيھر اڇي ويون آھن
٣٢٩	٨	لال ليكن لھرا	لال ليكن لڪ لھرا
٣٣١	١٠	اوتائيندو ھو	اونائيندو ھو
٣٣١	١١	پراڻي جھيڙي	پرائي جھيڙي
٣٣٥	٧	وڏيرو	وڏو
٣٣٩	حاشيہ	سرائي	سرياڻي
٣٥١	٩	پڇاڙيون	پڇايون
٣٨١		(١) ۽ (٢)	متن توڙي حاشيہ ۾ (١) بدران (٢)، ۽ (٢) بدران (١) ڪريو
٤٠١	٣	ڊپٽي ڪمشنر	پوليٽيڪل ايجنٽ
٤٠٤	١٢	ڊپٽي ڪمشنر	پوليٽيڪل ايجنٽ

Gul Hayat Institute

Besides its literary value, the material which has been collected and compiled in the present book is of historical importance. It is an entirely new source of information which throws light on a number of events not recorded in historical works.

Hyderabad, Sindh
18th March 1984

N. A. Baloch

Gul Hayat Institute

PREFACE

This is the eighth book, in serial order, compiled under the Sindhi Adabi Board's Folklore and Literature project, approved in 1956, for the collection, compilation and publication of Sindhian folklore.

The work on this Project was started in January 1956, and the first two years were devoted mainly to the collection of the oral tradition and the written record. The oral tradition was reduced to writing through a net-work of field workers, one stationed in each *taluka* area. The compilation and publication work commenced from 1959. So far 36 volumes have been published and this is 37th volume published under this project.

JANGNAMA (plu) or War Ballads is the subject matter of this book. These ballads (mainly the *bait* compositions) pertain to the fights and Forays between various opposing parties, the more orgnized battles between groups and tribes, or the wars between the ruling chiefs. The texts of have been recorded from oral tradition current in different parts of Sind and some of the adjoining areas. The earliest brief composition that has come to light pertains to the year 970 A. H. (1562 A.D.) when Murid Khan Baloch killed Mirza Muhammad Saleh, the Tarkhan ruler of Thatta. The latest composition are those pertaining to the period of British rule on Sindh, mainly the 19th century.

Gul Hayat Institute

All Rights Reserved with the Sindhi Adabi Board.

Compiled under
The Sindhi Adabi Board's Research Project
on
Sindhi Folklore & Literature

Ist Edition 1984 2,000 Copies

[Price: Rs. 50.00]

To be had from
SINDHI ADABI BOARD'S BOOK-STALL
Sind University, Station Road, Jamshoro,
(G.P.O. Box No: 12, Hyderabad, Sind.)

Gul Hayat Institute

Printed by Mian Allah Bachayo Yusufzai,
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press,
Tilak Incline, Hyderabad Sind.

SINDHI FOLKLORE & LITERATURE

BOOK—VIII

THE WAR BALLADS

Compiled & Edited

N.A. BALOCH

M.A., L.L.B. (Alig.), M.A., Ed. D. (Columbia)

Director,

Sindhi Folklore and Literature Project.

Gul Hayat Institute

SINDHI ADABI BOARD

JAMSHORO/HDYERABAD SIND

PAKISTAN

1984

Gul Hayat Institute

پڑھندڙ نَسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي کتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي کتاب لکي پنهنجي دور جي عڪاسي ڪرڻ جي کوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڑا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاڪُو، ياڇوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان "پڑھندڙ" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، بين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيe-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڑھندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

Gul Hayat Institute

پَڑھندڙ نَسل (پَـنَ) کا ٻه تنظيمَ ناهي. اُنَ جو کو ٻه صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن کو ٻه شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ جاڻو ته اُهو ڪُوڙو آهي. نه ئي وري پَـنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن کو اهڙي کوشش ڪري ٿو ته پَڪَ جاڻو ته اُهو ٻِ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَنَ ساوا، گاڙھا، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسُل وارا پَنَ به مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، برندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

کوشش اها هوندي ته پَنَ جا سڀ کَم کار سَهکاري ۽ رَضاکار بنيادن تي ٿين، پر ممکن آهي ته کي کم اُجرتي بنيادن تي به ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِکَٻئي جي مدد کَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ کندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن ياران کتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize کرڻ جي عَملَ مان کو به مالي فائدو يا نفعو حاصل کرڻ جي کوشش نہ کئي ويندي.

کتابن کي ڊِجيٽائِيز کرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو کم کرڻ وارن مان جيکڏهن کو پيسا کمائي سگهي ٿو ته پلي کمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو کو به لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ کتاب خريد کَري کتابن جي ليکَکَن، چپائيندڙن ۽ چاپيندڙن کي هِمتائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل کرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي کوشش دوران کَنهن به رُکاوٽ کي نہ مجن.

Gul Hayat Institute

شيخ اَيازَ علمَ، جاڻَ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُکارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہ جِٽ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بولیءَ جي آڙ چُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهِ پهاڙ چُپن ٿا؛

... ...

ڪالهَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہ جِٽ گوريلا آهن.....

... ...

هي بيتُ اَتي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وجايو" نادانيءَ جي نشاني آهي.

Gul Hayat Institute

پَڻ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڻَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوڻَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽنٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياکِي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- ايار (ڪلهي پاتم ڪينرو)

Gul Hayat Institute